

مەوسوعەی

جودی

مەوسوعەی

جودی

بۆ چەمك و زاراوەكانی سەردەم

مسعود عبدالخالق

بۆ بلاوكردنەوە و راگەیاندن

ناوی کتێب: مەوسوعەی جودی بۆ چەمک و زاراوەکانی سەردەم
نوسەر: مسعود عبدالخالق
بڵاوکردنەوەی: نوسینگەی تەفسیر بۆ بڵاوکردنەوەو راگەیاندن/ هەولێر
بەرگ: أمین مخلص
نۆرە و ساڵی چاپ: یەکەم ١٤٢٨ك - ٢٠٠٨ز
تیراژ: ٢٠٠٠ دانە

لە کتێبخانەی گشتی هەولێر ژمارەی سپاردنی (٩٣) ی ساڵی ٢٠٠٦ دراوەتێ

تەفسیر
بۆ بڵاوکردنەوە و راگەیاندن
هەولێر- شەقامی دادگا - ژێر ئوتێلی شیرین پالاس
ت: ٢٢٢١٦٩٥ - ٢٢٢٠٩٠٨- ٢٥١٨١٣٨
مۆبایل: ٢٢ ٥١ ٤٦٠ ٠٧٥٠ - ٩١ ٧٢ ١٣٨ ٠٧٧٠
tafseeroffice@yahoo.com
tafseeroffice@maktoob.com
altafseer@hotmail.com

پێشەکی بڵاوکار

ئێستاو پێشانیش، شیکردنەوەو دەرخستنی مانا راستیەکانی هەر زاراوەو چەمکێك، زۆر پێویستە بۆ کاری هزریی.

چەمك و زاراوەکان، هیچ ساتێك وەك ئێستا بێ سەروبەری و لارێیی بەخۆوە نەبینیوە.

ئێمەش لە رۆژهەڵاتی دواکەوتودا، کە زێدی گشت پێغەمبەرەکان و ژیارە مەزنەکانی مرۆڤایەتیە، لە واقیعمان و رابردوومان، دابڕێنراوین و، هیچ پلانێکی بەرچاو روونمان نیە بۆ داهاتوومان.

نەیارەکانمان، هەرکات ویستبێتیان ماناو مەبەستەکانی هەر چەمك و زاراوەیەك بسەپێنن، ئەوا بەپێی حەز و مەرامە ناحەزەکانیان، دایان رێژتووەو بەرازاوەیی ساختە، بەسەر ئێمەیان داسەپاندوە.

دیارە زاراوەکان بەهێزترین و کاریگەرترین چەکی هزرییان بوو، کە بەهۆیەوە روبەرومان بونەتەوەو لە هەمو بوارێکەوە داگیریان کردوین.

روداوە گەورەو هەژێنەکانی دوایی ئەم سەردەمە، وەرچەرخانێکی زۆری بۆچون و ململانێی هزری و ژیاری توندوتیژی لێکەوتۆتەوە.

توندترین هێرش، کە بۆ سەر هەر گەل و میللەتێك بکرێ، هێرشی فکریە، کـ
لەرێی چەمك و زاراوەکان پیادە دەکرێت. بۆیـە داگیرکـەر بـەر لـە داگیرکردنـ
جێگەیەك، هەوڵ دەدات کەسایەتی میللەتەکە بێهێز بکات.

ئـەم چـەکەش بـۆ تـەزویرکردنی رۆشـنبیری و فیکـر و هـزری کۆمـەڵگ
بەکاردێنێت، بەمەبەستی زاڵ بوون و دەست بەسەرداگرتنی بە ئاسانی.

لەنیشانە هەرە زەق و دیارەکانی رابـون و بێـداریی هـەر میللـەتێك، هەسـ
بەخۆکردنو ئاگا لەخۆبوونە بۆ پاراستنی هزرو مێژووو داب‌و نەریتی جوانی تایبەت
بەخۆی. جا گەورەترین هەنگاو لەم رێگایە، گەڕاندنەوەی چەمك و زاراوەکانە بـ
واتا راستەقینەکانیان و، هێنانەوەیان بۆ سەر راستەشەقامی خودی خۆیان.

پێشەکی

ئەوە بەشی یەکەمی مەوسوعەی (جودی)یە، بەشەکانی داهاتووش بە دەوڵەمەندکردنو وەرگرتنی ئەزموونەوە دەردەچێت، تەقەلایەکی زۆرمان داوە ئەو فەرهەنگەیە بە تەنها کۆکردنەوەی زانیاری نەبێت، بەڵکو دروستکردنی رێچکەی پەیداکردنی زانیاریش بێت، هەم یار مەتیدەر بێت بۆ هەریەکە لە:

١- توێژینەوەی زانستی لە ئاستەکانی سەرەتایی و ناوەندی و باڵا.

٢- بۆ راپۆرتی سیاسی لایەنە سیاسیەکان.

٣- وەك سەرچاوەو سودوەرگرتن بۆ وتاری رۆژنامە و تەلەفزیۆن، تا دەگاتە وتاری هەینی مامۆستایانیش.

رەچاوی هەموو ئەوانەمان کردووە بۆ هەموو لایەك بسازێ، لە خوێنەرێکی سەرەتایی تا رەوشەنبیرێکی باڵا.

ئەوەی حسابی بۆ نەکراوە لەو پرۆژەیە، لایەنی ماددی و قازانجەکەیەتی، هەم خۆمو هەم (نوسینگەی تەفسیر) لەدوای ماندوبونێکی چەند ساڵی، بەتەمای قازانج و دەستکەوتی ماددی نین، با خوێنەر لەجیاتی ئەوە، بۆمان بپارێتەوەو ببێتە سەدەقەی جاری.

ناوی (جودی)مان بۆ ئەو مەوسوعەیە هەڵبژارد، چونکە لە بنەچەدا زێدی باب‌و باپیرانی هەموو مرۆڤایەتی سەر ئەم زەویەیەو، ناوێکی پیرۆزی قورئانییە، تارادەیەکی چاك لەگەڵ ڕەوتی ئەو فەرهەنگە دەگونجێ، کە لەسەر دوو ڕەهەندی دەڤەری‌و جیهانی دەڕوا، یەکەمیان: وەك فاکتەری وەختی‌و، دووەمیشیان: وەك فاکتەری مرۆڤایەتی هەمیشەیی.

مەسعود عەبدولخالق

٢٠٠٧/٨/٩

سـەرەتـاو دەروازەکان

چی هەڵبژێردراوە:

لـەو سـەردەمەی عەولەمـەو تێکـچڕژانی زانسـتو زانیاریـەکان دا زاراوەو چەمکێکی زۆر تێك دەپەڕێ، ڕۆژانە دووبارە دەبێتەوە، بەشـێکی زۆر لـە مانـاو ڕەچەڵەك و مەبەستەکانیان.. نادیارن (بەلایەنی کەمەوە بـۆ خـەڵکێکی سـادە)، زاراوە بەو مانایەی کە کۆمەڵە مانایەکی کـۆ کردۆتـەوە لـە هـەناوی خـۆی لـە وشـەیەکی سـادە یـان لێکـدراوگوزارش دەکـرێ، بـۆ نموونـە کـە وتـت ڕژێمـی "دیکتاتۆری" ئیتر پێویـسـت ناکـا بڵـێ ی سـەرۆکی هەڵبـژێراوە و، میللـەت نایانەوێ، توووند و تیـژە، سەربەسـتی تیـا نیـە، بـە ڕەخنـەو ئۆپۆزسـیۆن قایـل نیە...هتد، تەنیا بەو زاراوە کۆتایی دێنێ، دەبێ خوێنـەرو بیـسـەر یەکـسـەر لـە تەواوی ماناکەی بگـات، ئـەگینا لـە زمـانی سـەردەم نەگەیـشتو بـەجێ مـا، نموداهێنانە لە بنەچەدا بۆ ئاین دەگەڕێتەوەو لەسەردەمی ئیسلاما ناوی (جوامـع الکلمە)بووە.

خۆ ئەگەر بە پێناس و ڕوانگەی خەلکی تـریش لـەو زاراوانـەی ڕوانـی ئـەوا دیـسان هەڵەتـە دەبـێ، بۆیـە زۆر پێویـستە ئـەو زاراوانـە ڕوون بکرێتـەوە بـە تەرازوویەکی وردو خۆماڵی، هەم مانا ڕەسەنەکەی بدا هەم مانـای گـۆڕاوی هـەم پێناسو هەڵوێستی تایبەتی خۆمان، لە کۆتایشدا بە زمانێکی سـادەش بتـوانین دەری ببڕین، ئەوەش پێویستە هـەم بـۆ ڕاگەیانـدن هـەم بـۆ وتاربێـژی هـەم بـۆ سیاسەتمەدار -زمانی سـەردەمە- کـە بتـوانێ بـە خێرایـی لـەو دونیـا خێرایـە مەبەستی خۆی دەربڕێ، هەڵبەتە ناکرێ ئەو هەمو زاراوانە (لە ملیۆنەهاش ڕەتی داوە) تۆمار بکەین، هەر تەنها ئەو کۆمەڵە زاراوە و چەمکە دەنووسینەوە کە لـە

جیهانی نوێ‌و کوردستان‌باوی هەیەو ڕۆژانە پێویستە، چونکە ئەوانی کۆن لەسەریان نووسراوە بە زمانی کوردی ئەگەر چی زۆربەشیان هەر وەرگێڕدراوە (تەرجەمە کراوە) یان بە ڕوانگەی مەدرەسەیەکی فەلسەفی‌و سیاسی وا نووسراوەتەوە گوزارش لە ڕاو بۆچوونی کێشە ڕەواکەمانو کەلتوورو شارستانی‌و ڕێبازو ئامانجە پیرۆزەکانمان نەکردووە، بۆیە ئەو تەقەلایەمان وەرگێڕان نیەو بەو ئاراستە کلاسیکیەش نیە، سەرەتایەکە بۆ دارشتنەوەی تێگەیشتنی تایبەتی خۆمان بۆ جیهان، جا با بزانین خۆمان کێین و مانای چیە هەر بە چەند دێڕێك جارێ.

ئێمە لە عەولەمەدا کێین ؟

لەو سەردەمە ئەو پرسیارە سادە و ساکارە بەڵام قورس و ئاڵۆزیشە، چونکە ئینتیمایە نوێیەکان (عابر القارات)ە، دەڤەری نیە، ئێستا وەك جاران نیە هەر کەسێك بە ڕوانگە و بیر و بۆچوونی چەند دنیا دید و سەرکردە و زاناکانی خۆی بنواڕیتە جیهان،بەڵکو ئێستا ڕاستەوخۆ لەگەڵ جیهان کارلێك دەکەن، بۆیە ئینتیمایەکانی وەرگیراو (موکتەسەب) جووت نابن لەگەڵ ئینتیماکانی میراتی، هەروەها ئایدیۆلۆژیا لەگەڵ بایۆلۆژیا، فسیۆلۆژیا لەگەڵ سوسیۆلۆژیا، .. تەنانەت زۆر جار تێکیش دەگیرێن، ئەو دۆخە تەنیا بۆ کورد یان ڕۆژ هەڵات یان جیهانی ئیسلامی نیە، بەڵکو بۆ هەموو جیهان بە ڕۆژئاواشەوەیە، ئینجا هەمان ئەو دۆخە هەر پەرژینەکانی نەتەوایەتی و کەلتووری و کۆمەڵایەتی و ئاینی کلاسیکو نەبڕیوە، بەڵکو گەیشتۆتە ناو خێزانیش، بۆیە زۆر ئاساییە لەناو یەك خێزان یان لە ناو یەك دێی بچووك کۆمەڵێك ئینتیمای نوێی جیاجیای جیهانی تیا بێت بە مەدرەسەی شوعیەت یان لیبراڵیەت، سۆشیالیستیەت، ئاینی، ... بە هەمان شێوە سلوکەکان، ڕەوشتەکان، پەیوەندیەکان، نەریتە کەلتووری و فەرهەنگی کۆمەڵایەتیەکان، هەیە لەسەر شێوەی ڕۆژئاوایی یان ڕۆژهەڵاتی پەیڕەو دەکا، هە بە نموونە ئاهەنگی سەری ساڵی (مەسیحی) چ پەیوەندیەکی بە کورد یان بە ئیسلام هەیە کەچی لە کوردستان گەورەترین ئاهەنگی بۆ دەکرێ، لەهەمان کا

خەلکێکیش هەیە لە ڕۆژئاوایە وەك ئێمە جەژنەکەی قوربان و ڕەمەزانە، بەو شێوەیە لە بار و دۆخ و کۆمەڵگەی وادا سنورکێشانی ئێمە و (ئێمە کێین؟) سانا نیە، ئەو کاتی سانا دەبێت کە میللەتەکەمان هەموو پێکەوە بکەونە سەر ڕاستە ڕێ، نازانین ئاخۆ بوونی فەرهەنگیمان ماوە یان نا؟ سەربەخۆین یان نا، شوێن کەوتە و چاولێکەرین یان پێشڕەوین؟ لقین یان ئەسڵ؟ کام فاکتەرە لە (کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئایدۆلۆژی، ئاینی، ڕەچەڵەکی، جوگرافی، ..) سنووری ئێمەی پێ لەسەر دیاری دەکرێ؟ ئایا مەرجە بەیەك فاکتەر دیاری بکرێن؟ وەڵامی هەمو ئەوانە لەو جیهانەی ئینتیمای تێك چرژاوەکان و فرە ناسنامەی یەکتر بڕ و فرە فاکتەر بۆ ناسنامە ورد و بە ئەندازەی خۆی نابێت، چونکە ئینتیمای تاك بە سروشتیو بە گشتی وا گەشەی کردووە لە خانەوادەوە بۆ بنەماڵە بۆ خێڵ بۆ نەتەوەو ئێستاش بۆ شارستانیەکی جیهانی بەڕێوەیە، ئەوە گەشەی ئینتیمای کۆمەڵایەتیەو تا ئێستاش بەهێزترین ئینتیمایە ئەگەر چی پێشی قایل نەبین، بۆیە دەبێ هاوسەنگیەکی ئەلەکترۆنی لە نێوان (واقیع) و (ویستراو) بکەین تا سنورێك بکێشین بۆ (ئێمە)، ئەگەر تووشی هیچ دەردێکی دەروونی سیاسی و فەرهەنگی نەبووین ئەوا چەند سنورێکی دەماودەست (محدد) بۆ ئەو واقیعە دەماودەستە هەیە کە بتوانین فراوانترین ئینتیمای هاوبەش (ئێمەی) لێ بدۆزینەوە لە عەولەمەدا، ئەگینا لەچارەنووسدا بەشێکین لە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دادگەری، ئەو سنورانەش:

١-ئێمە سەر بە فەرهەنگی ئیسلامین لە ڕووی ئاینیەوە.

٢-بەشێکین لە کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی لە ڕووی جەمسەری جوگرافیەوە .

٣-ئینتیمای نەتەوەیشمان کوردە، لەڕووی ڕەچەڵەکیەوە.

٤-ئینتیماشمان کوردستانیە لەڕووی نیشتمانییەوە .

٥- سەر بە بەرەی ڕزگاری- نیشتمانین لە رووی ئایدیۆ لۆژیەوە .

٦-سەر بە ولاتانی جیهانی سێیەمی تازە پێگەیشتوەکانین لە ڕووی شارستانیەوە.

هەڵبەتە کوردستان نیشتیمانێکی هاوبەشی چەندین نەتەوەی وەك کورد و عەرەب و تورکمان و کلدانی و.. ئەوانەش کۆمەڵێك بەها و نەریت و ڕەوشت و فەرهەنگی تایبەتی هەیە، کە سەرچاوەکەی ئاینی ئیسلامە، تێکەڵ بووە بە نیشتووی هەندێ نەریتی کۆمەلایەتی وئاینی کۆنی تر و عەلمانیەتی نوێ کە لەسەر سکەی خۆی تەواو خزاوە، بۆیە فاکتەرەکانی کۆمەلآیەتی و سیاسی و ئابووری و ئاینی و فەرهەنگی و دەروونی و ڕەوشتیمان.. جووت ئابن تا ناسنامەیەکی ڕوون و بەهێزی لێ پەیدا بێت و بەڕوونی سنوری ئێمەش دیاربێت.. ئەوەیە قەیرانی ناسنامە لە عەولەمەدا، چونکە جاران ناسنامەی تاك (بەغیابی ئیسلام) لە تیرەکەی و هۆزەکەی دەدۆزرایەوە بۆ ناوچەیەك بەس بوو، بەلآم ئێستا لەو دۆخە و بە تایبەتی ناسنامە بۆ میللەتێکی وەك کورد پێویستی بە کۆمەڵێك فاکتەری سەربار هەیە بۆ ناسینی وەك: جوگرافیا و نیشتیمان و نەتەوە و ئاین.. هەیە، کەواتە مەبەست لە ئێمە بریتیە لە: ئینتیمای بایۆلۆجی و میراتیمان کوردستانیە و ئینتیمای وەرگیراو و ئایدۆلۆژیمان هەر ئەو بنەمایانەیە بیناو ڕزگارکەری کوردستانیشە، ئەوەش ڕێپیشاندەرە کە کوردستانیەکانیش لە چوار چێوەی کیانی سەربەخۆیان بتوانن خزمەت بە ئادەمیزادو دادگەری لە جیهان بکاو چاکترین تەعمیری زەوی بکەن، لە پاشکۆیەتیەوە بەرەو سەرمەشقی، لە دواکەوتەیی بۆ پێشکەوتن، لە نەفامیەوە بۆ ڕووناکی، لە لاسایی کردنەوە بۆ داهێنان، .. ئەوەش ناسنامەمانە لەو جیهانە نوێ یە و سنوری ئێمەیە کە لە گۆڕان دایە بە ئاسۆیی و شاقوڵی بەلآم ڕووی گۆڕانی ڕاستەقینە لە شاقووڵیەوە بەرەو ئاسۆییە، واتە لە وەرچەرخانداین، لەو (فترة إنتقالیة) تا دەگاتە جەوهەری ناسنامەی ئێمە کە یەکسان دەبێ بە هەموو بەشەریەت بەیەك ناسنامە، کە تەنهاناسنامەی بیروبڕوایە.

گرنگیەکەی:

ڕاستە ئێستا جیهان بوویتە دێیەکی بچووك، دووریەکان کورت بووینەوە، :.

بەلاّم دەبێ بزانین ئەو دێیە (چۆن یەك –متجانس) نیە، دابەش بووە بۆ سەروو و خواروو، ڕەش‌و سپی، تێرو برسی، بەهێزو بێ‌هێز، داگیرکراو و داگیرکەر، زاناو ڕووناك بیرو نەزان و نەفام، .. نەتەوە و کەلتور و زمانی جیاجیا، شارستانیەتی جیاجیا، ئاین و ئایدۆلۆژیای جیاجیا.. ناسنامەی جیاجیا.. بۆیە هەر یاسا و بڕیار و هەنگاوێك دێت مەرج نیە لە بەرژەوەندی هەموو ئەو دێ یە بێت هەروەك لە مەبدەئی بنەڕەتی سەرمایەداری هاتووە: (پێك گەیشتنی دوو بەرژەوەندی دەبێ جیا بێت لەگەڵ سێیەم)، بە زۆریش لە بەرژەوەندی بالاّ دەستانە، ئینجا پلە بە پلە دادەبەزێ و گەورەترین زەرەرمەند میللەتانی ژێر دەستن، بە هەمان شێوەش لە بواری زاراوەکان ئەو مانایانەی دەدرێتە هەر زاراوەیەك یان چەمکێك لە لایەن هەر دەزگا و سەرچاوە و سیستەمێك بێت بەپێ ی بەرژەوەند و ڕوانگەی تایبەتی خۆیەوە دەیخاتە بەری لە هەموو بوارەکانی سیاسی، یاسایی، شارستانی، فەرهەنگی، کەلتووری، کۆمەلاّیەتی، ئابووری، .. هەتا زانستیش، بۆیە بنچینەی شکستمان، دەردی پاشکۆیی و چاولێکەریمان، .. لێرەوە سەرچاوە دەگرێ، کە ئێمە خۆمان داوەتە دەست پێناس و تێڕوانینی سیستەمێك کە ناسنامە و ئامانج و شێن و شایمان تێك ناکاتەوە، لە پێشەکی کتێبی (المعهد العالم الفكر الاسلامي) دەڵێ: گەورەترین نەخۆشی لە چەمکەکانی دەست پێ دەکات کاتێ بە ڕوانگەی لایەکی تر پێناسەکان دابڕێژرێت[1]، هەر بە نموونە ئەگەر بە ڕوانگەی جیهان خۆرەکان بڕوانیە چەمکێکی وەك (تیرۆر) دەبینین مەبەستیان (بزوتنەوەی ڕزگاری خوازیشە)، کەواتە مێژووی نوێمان هەمووی کەوتە خانەی تاوان و دادگای نێو دەوڵەتی، هەروەك ئێستا نیوەی کوردستانمان وەبەر ئەو حوکمە کەوتوون،لە تورکیا تەنها داوای خوێندنیان بە زمانی کوردی کرد لە وەلاّما وتیان ئەو داوایە تیرۆریە! دوور نیە لە ماوەیەکی کورتی تر هەموومان بەرکەوین..، و ڕەنگە ئینتیمای شارستانیەکەشمان بگرێتەوە.. واتە بەکورتی ناسنامەی ئێمە بەدەر لەو

[1] الحضارة –الثقافة- المدنية ل٨.

تەرازوانەی سەروو لەو جیهانە بێ (مـۆر)ی ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاوا نـەبخواردووە و نایخوا.. بۆیە نابێ بەو پێناسانە قایـل بـین، هـەر لێرەشـەوەیە بناغـەی ڕزگـاری هەمەلایـەنیمان (لـە بینـاکردنی کەسـێتی و سـەربەخۆیی و داهێنـان و بـەرەو پێشڕەوی چوونمان) لەوە دەست پێ دەکات کە ئێمـەش لێ تێگەیـشتن و پێناسـی تایبەتی خۆمان هەبێت بۆ ئەو چەمك و زاراوانە، ئەگینا بوونمان نیە و لە کەلتوور و فەرهەنگ و بوونێکی تر تواینەوە، واتە دارشتنەوەیەکی تـری تێڕوانینمانـە لـە پاشکۆیەتیەوە بۆ سەربەخۆیی کە بەشێکی گرنگی ڕزگاری —نیـشتمانیە، ئینجـا ڕزگاری کۆمەڵایەتیش، چونکە ئەو زاراوانە یەك مانای نەماوە، سەرنج بـدە هـەر تەنها (تیرۆر) تا ساڵی ١٩٨٣ز (١٠٩) پێناسی جیاجیای ڕەسمی سەرەکی هـەبوو کەلە دەستوور و یاساکان تۆمار کرابی[1]، پێناسی (کەلتوور)یش تا سـاڵی ١٩٥٢ بەپێی (کۆپیر کلوکهۆن) دیسان بە ڕەسمیٔ گەیشتبووە (١٦٤) پێناسی جیاجیـا[2]، جگە لە نارەسمیەکانیش تا ئێستا ڕەنگە گەیشتبێتە هەزاران، کەواتـە ڕێکـەوتنی جیهانی نیە لەسەر چەمك و زاراوە و هەریەکە بە پێی بەرژەوەندی و لە خزمەتی کەلتوور و هەڵوێستی سیاسی و ئابووری خۆی پێناسـی دەکـا، ئـیتر ئـەوەی بـە ڕوانگەی بەرژەوەندی تر پێناسـەکان دابڕێـژێ ئـەوا دۆڕانـدی، سـەرنج بـدە ئـەو شەپۆلەی کە ناوی نرا (غزو الفکری) بەسـەر جیهـانی ئیـسلامیدا بـە تایبـەتی لەسەرەتای سەدەی بیستەم دەبینین هـەر لەسـەر دەسـتی عەلمانیـەکانی جیهـانی ئیسلامی بووە، دەقا و دەق لە وەرگـرتن و هێنـانی ئـەو چـەمکانە دەسـتی پـێ کردووە نمونەیەکی وەك فەرهەنگی (محیط المحیط)ی (بطرس بستاني) بڕوانە چـۆن و چی کردووە، مانـای وایـە زاراوە سیاسـی و مەنهەجیـەکان —چـەمك- کێـشەی خەستی لەسەر دروست بووە و دەبێ، بۆیە زۆر فەرهەنگ و ناوونیـشان هەیـە بـە ناوی (حرب المـصطلحات) یان (ڕاست کردنەوەی چەمك).. قورئانی پیرۆزیش لـە

[1] الموسوعة العربیة – (المادة :الارهاب الدولي).
[2] حضارة -ثقافة- مدنیة.

بارەی ڕاست کردنەوەی (چەمك) زۆر ئایەتی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی تێدایە وەك: ﴿لاَ تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا﴾ یان ﴿قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا﴾، زۆربەی ئەرکی پێغەمبەرەکان ﷺ ڕاست کردنەوەی چەمك بووە، کە هەندێکی هەر بەیەکجاری کوژاندۆتەوە و هەندێکیشی ڕاست کردۆتەوە، هەندێکیش شێوەکەی هێشتۆتەوەو ناوەڕۆکی گۆڕیوە وەك (أنصر اخاك ظالما أو مظلوما)، نموونەیەکی تری زاراوەی گۆڕاو (دیمکراسیە) مانای ڕەسەنی (فەرمان ڕەوای گەل)ە، ئێستا ئەو مانایەی نەماوە لە هیچ شوێنێك وەك (ڕۆسۆ) گوتەنی نەبووەو نەدەبی[1]، (هەر چەندە لیبیا دەڵێ من ئەو جۆرە دیموکراسیەم!) بەڵکو هەر وڵاتە بە شێوەیەك ئەو دیموکراسیە پەیڕەو دەکا، بۆیە پێش ئەوەی ئێمە لێرە مانای هەر چەمکێك بگۆڕین و تایبەتمەندی بدەینێ و بیکوردێنین خۆی گۆڕاوە و مانا ڕەسەنەکەی نەماوە، بەڵام زاراوە زانستیەکان کەمتر ئەو دەستکاریە و کێشەیەشی لەسەرە، ئەوەش ڕوونە چونکە ناسنامەی زانست گشتیەو مولکی هەموو کۆمەڵە، زیاتر ئەوانە دەستکاری کراون کە ناسنامەی تایبەتە نەك گشتی، بۆیە ئێمەش لەگەڵ ڕەچاوی مانا ڕەسەنەکەی دا مانایەکی کوردستانیانە و دادگەریانەی پێ دەدەین بە مەبەستی بناغە دارێژی (مەرجعیەت)ی فکری و شارستانیمان نەك تەنها وەرگێڕانێك و فۆتۆکۆپی فەرهەنگێك بکەین، تەقەلایەکە تا میللەتەکەمان لە کەوتنەوە بهێنە سەر قاچی خۆی بە پێی توانا، ﴿أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلَى وَجْهِهِ أَهْدَى أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾.

پێش کەوتنی میللەتانی جیهانیش لە سەرەتادا لەفکربوە، ئەویش لە سەرەتادا لە فەرهەنگەکان دەستی پێ کردووە، جاحظ، بیرۆنی، إبن سینا، إبن ندیم، .. لەجیهانی ئیسلامی سەردەمی پێشکەوتووی، لە ئەورووپاش سەرنج بدە ئەو فەرهەنگانە چ دەورێکی بینیوە لە ڕابوونەکەیان... هەتا ئەگریك و دوای یونانیەکانیش (تأريخ الطبيعي- پلینی)، و (جوگرافیا- سترابۆ)، (گەردوونی -

[1] روسو- في عقد الاجتماعي.

پتلیموس و ئەرستۆ) (میـژوو- هێرودوتـسی).. ئینجـا لـەڕابوونی دووەمیـشیان ئەوفەرهەنگانــە پێــشڕەو بووینــە :(المـرآة الكـبرى G.mirror)ی ســەدەکانی ناوەڕاست، بەشێکی زۆریش پێیان وایـە کاریگـەری بنـچینەیی لەسـەر شۆڕشـی فەرەنسی دەگەڕێتەوە بۆ فەرهەنگی (دیدرۆ) کە لـە ١٧٥١ز بناغەرێـژکراو دوای گەشەی پێدرا کە بە (ئەنسکلۆپیدییەی فرنسی) بەناوبانگە، فەرهەنگی (دالـمپێر) و فەرهەنگی دنیس وبە بەرپرس دەزانن لەو پیش کەوتنەیان ... شارستانی تریش لەو فەرهەنگانە دەستی پێ کردووە کە ژێر خانی وشیاری و زانیاریە.

دەروازە و تێبینیە هەمە جۆرەکان:

١-زۆربەی ئەو زاراوە و چەمکە نوێیانە ڕەگ و ڕیشەکانی کـۆنن دەگەڕێتـەوە بۆ دەیـان سـەدە و بگـرە بـۆ قـوڵایی شارسـتانیەکان، وەك ئامـار و توێژینـەوە دەرکەوتووە چەمکە ئیجابیەکانی ئەسڵیان پەیامە، سەلبیەکانیش زادەی هەڵس و کەوتی مرۆڤە، هەندێکیش تێکەڵێکە لە هـەردوولا دروسـت بـووە بۆیـەش کـەم چەمك هەیە لە ١٠٠٪ چاك و لە ١٠٠٪ خراپ.

٢-ڕۆژئـاوا ئـەو زاراوانــە زەق دەکاتــەوە کــە مانـای ســەلبی زیـاتر دەداتــە ڕۆژهەڵاتو جیهانی سێیەمو ئیسلامی.. لە بەرامبەریشدا بە هۆی دەسەڵاتدارانی جیهانی ئیسلامی (خانوو لە شوشە) نەیان توانیـوە خۆپیـارێزن یـان زاراوە زۆر و زەبەنگە سەلبیەکانی ڕۆژئاوا زەق بکەنەوە، ئیتر لەو ململانێیە دیل کراون.

٣-زۆربەی ئەو زاراوە نوێیانە لە ڕۆژئاوا سەریان هەڵداوە لە بۆنـە و زەمـان و زەمینێك لە جەوهەردا لەگەڵ بارودۆخی ئێمەدا جیایە، ناشێت بۆ پـەیڕەوکردنی، بۆ نموونە مەدەنیەت یان عەلمانیەت.. یان مافی ئافرەت.. لە ئەوروپا لە بۆشـایی و سەلبیاتی ئاینەکەیان هاتووە، کاتێ هەندێك ڕەوشەنبیر و سیاسەتمەداری خۆمان ئەو زاراوانە لێرە دەڕوێنن نەك هەر بەری نابـێ بـەڵکو شـینیش نـابێ، هـەروەك بینران لە ئەزمونی چەپیەکان و ڕوو لە ڕۆژهەڵاتی وا ئێستاش دیسان عەلمانیەکان

روویان لە رۆژئاوا كردۆتەوە بەهەمان تەوژم، جیاوازی جەوهەریەكەش لەوەیە ئاینی ئەوی وەك (سپینوزا – و گاردینی..) گۆتەنیان هەر رێنمونیە نەك شەریعەت و بەرنامەی ژیان، هەر مەسەلەیەكی شەخسیە بۆیە چەمكەكان زۆر جار دەوری ئاین دەبینن لەوانە: شارستانی، كەلتوور، فەرهەنگ ، لیبرال و دیموكراسی، دەولەت كەچی لێرە جیایە ئاینی ئیسلام بەرنامەیەكی ژیانی تەواو هەلگرتووە لە هەموو بوارەكان، مەودای هیچ زاراوە و چەمكێك نادا هاوتای بێ یاخود بەدیلی، بۆیە عەلمانیەتی جیهانی ئیسلامی بە گشتی دەردی نە شارەزایی لەو بەراوردە هەیە. سەرچاوەی قەیرانەكانی و ساغ نەبوونەوەی فكری لەوەوە دێت.

٤-لە كۆنەوە رۆژئاوا دەردی خۆپەرستی هەبووە، جیهانی لە چاوی ئەورووپاوە دیوە، بەو شێوەیە زۆربەی تیۆر و توێژینەوەكانیان لە (تەعمیم) بە هەلەدا چووە، دیاردەیەكی ئەورووپی بووە كردوویانە بە مولكی هەمو كۆمەل، هەروەك بە روونی لە تیۆرە سیاسی و فەلسەفی و كۆمەلایەتی و دەروونی یەكانی ماركس، فرۆید، دوركایم، مۆرگان، سپینۆزا، ... بە زەق تر لە هەموان دەردەكەوێ، بەداخەوە زۆربەی فەرهەنگەكانی جیهانیش بە عەرەبی و كوردیەكانیشەوە بە هەمان دەرد چووینە و ئەو هەلەیەی ئەوانیان نەپالاوتووە، هەتا زۆربەی ئەو فەرهەنگانەی ئێمەش لێرە پشتمان پێ بەستوون.

٥-ئەو دەردەی سەروو لە فەرهەنگ و زاراوە نوێیەكانیشیان بە روونی رەنگ دەداتەوە، بۆ نموونە پێناسی (حزب) تەنها بە كۆكردنەوە (دەنگ) دەناسێ [١]، ئەوەش زیاتر لە ولاتانی سەرمایەداری رۆژئاوایە نەك هەموو جیهان، هەروەها پێناسی (ریفۆرم-ئیسلاح- چاكسازی) یەكسەر بە بیروباوەرێكی ئاینی لە دوای(مارتن لۆتەر)ی داوەتە قەلەم [٢]، بۆیە زۆربەی فەرهەنگ و

---

١ .Ox ford Advanced Learners Dictionary-٢٠٠٠

Acritical Review of concept and Difinition- Krober And Kurekhim-

ئەنسکولوپیدیەکانی ڕۆژئاوا دەردی یەك لایەنی تێگەیشتن، نانیەت، گوێز لە هەمبانی خۆی ژماردن، سەرچیخی... پێوە دیارە، بۆیە نابی خۆ بدەینە دەست ئەو پێناس و مانایانەی ئەوان هەتا ئەگەر لیبرال پەروەریش بین. هەر بۆیەش ئێمە لەو فەرهەنگە پێناسی تایبەتی هیچ چەمك و زاراوەیەکمان نەکردووە، چونکە پێناسی زانستی نیە، پێناسی مەزهەبیە (چونکە چەمکەکان مەزهەبین نەك زانستی) بۆیە هەر پێناسێك گوزارش لە ڕاوبۆچونی مدرسەیەك دەکا.

٦-لەبەر نەبوونی (مەرجەعیەتەکی فەرهەنگی کوردستانی)ئەوا بەرە بەرە زاراوەی مدرسی سەری هەلداوە، زاراوەی وا کە مۆرکی مدرەسەیەکی پێوەیەو سەپێنراوە، لەوانە: زاراوەو چەمکی (هاوسەری، ڕامیاری، ..) ئەوانە زیاتر مانای عەلمانیەتیەکەی دەبەخشی نەك زانستی بێلایەن، تەنانەت هاوسەری دەقاودوق گوزارش لە مانای ژن ومێردایەتی لە سەربنچینەی تەفسیری فرویدی دەبەخشی، ئەوان شوکردن بەپروسەی یەکێتی جنسی پەتی لێك دەدەنەوە، بۆیە وشەو زاراوەی هاوسەری لەو سونگەیەوە دێت، کەچی پێناسی دروستی ژن ومێردایەتی ئەوەیە یەکێتیەکی کومەلایەتی وسیاسی ویاسایی وشەرعی وجنسیشە، جار وایە یەکیتیەکی فکری ونایدیلوژی ونایینیشە، کەواتە.زاراوەی "هاو+ سەری" تەواو گوزارش لەو پروسەیە ناکا و لە ڕووی زمانەوانیش ناتەواوە، بەهەمان شێوەش ڕامیاری لەدووشە (رامی-واتە فێلباز وە یار)[1]پیك هاتوە بەمانای سیاسەتێکە فێلاوی، ئەوەش گوزارش لە بۆچونی میکافیلی دەکا نەك هەمووسیاسەت، هەندی زاراوەی تر هەیە دابەش بۆە بە نموونە ئادەمی زاد ومروڤ، هەلبەتە لەیەکەمدا مانای تەفسیری ئاینیە بو دروست بونی بەشەر لەح ئادەم ولەدووەمیشاتەفسیری داروینیە بە (لا ادمیە)، کەواتە ئیشی فەرهەنگ زۆر ناسك وگرنگە بناغەکانی عەقلی سەردەمی لەسەر دروست دەبی

.١٩٥٢

[1] لەفەرهەنگی کوردستانی گیوی موکریانیش رامیاری بەفێل باز لێك داوەتەوە .

٧-زۆربەی زاراوەکانی سەر بە عەلمانیەت دەگێڕنەوە بۆ مێژووی نوێی شارستانی و ڕابوون و زادەی گەشەی زانستی و عەقلانیەت، کەچی زۆربەیان ڕەگ و ڕیشەی کۆنی سەردەمی نەفامی و دڕندایەتی و لایەنی شەڕی سروشتی ئادەمیزادە. ئێمە لێرەدا ناسنامە و تەمەنی ڕاستەقینەی خۆی پێدەدەینەوە.

٨-لە ڕۆژئاوا هەندێ زاراوە هەیە سەلبیە یان هەر خەیالیە بە حوکمی ئەو بارودۆخە مادیەی خۆیان، کەچی لای ئێمە هەمان زاراوە ئیجابیە و واقیعیشە، هەر بە نمونە (میسالی-ئایدیالی) لای ڕۆژئاوا بە مانای بیرێکی خەیاڵ پلاو و ناواقیعی دێ، کەچی لای ئێمە مانای کارێکی نموونەیی و پێشەنگ دێ، هەروەها هەندێ زاراوەی تر لە بارودۆخ و بۆنەیەکی جیا لە ئێمە دروست بووە لە وەرگێڕانی دا ناوێکی پێ بەخشراوە جووت نابن، لەوانە (ئوسولی) ئەوان بەو سەرەنجام و پەرەگریەی پرۆتستانیان وتووە (fendamentalism) ئوسولی، کەچی ئوسولی لای ئێمە مانای مەبدەئیانە و دانایی و دڵسۆزییە...، نمونەی تر لای ئێمە (شۆڕش بەرگری و کوردایەتی) و چالاکی پێشمەرگانە و بەرگری لە نیشتیمان شەرەفە، کەچی لای (ڕۆژئاوا و داگیرکەران و دیکتاتۆرەکان) ئەوە تیرۆر و توندوتیژی و دەرچوونە لە یاسا، ئەو لە بابەتی (تێکدەر، تیرۆر، دژی یاسا، دژی مەدەنیەت و شارستانیەت، ئەشقیا ،شێتی ، ڕێ گر..) ڕێزیان دەکا، لێرەدا زۆربەی ڕەوشەنبیر و نووسەر و سیاسەتمەدارانی عەلمانی لە دوولاوە بەهەڵەدا دەچن، یەکەم: کاتێ ئەو زاراوانە بەڕوانگەی ڕۆژئاوا و داگیرکەرانەوە لەناو ئێمەدا بلاودەکەنەوە بێ لێك کردنەوەی ڕاستەقینە، کێیە تێکدەر و تیرۆریست و توندوتیژ ؟ دووەم: کاتێ ناتوانین بە ئاراستەی پێچەوانە و ڕاست کردنەوەی چەمك ئەو زاراوانە بۆناو کۆمەڵگەی ڕۆژئاوا بنێرینەوە، ئەگەر وا نەبین ئەوا تەنها فەرمانبەرێکی وەرگێڕ و پینەچی ئەو دیدانە دەبین و تەنها وەکیلێکی دڵسۆزی کۆمپانیای چەمکان دەبین بۆ ساغ کردنەوەی.

٩-ڕاست کردنەوەی چەمکەکان زۆر ڕێ ی دوور کورت دەکاتەوە بۆ تێك

گەیشتن، ئەوەی ئێستا عەلمانی و ئیسلامی و چەپیەکانی تەك و لۆ کردووە لە دیالۆگا تێك ناگەن، لە بنچینەدا لەو چەمکانە لێك جیان، بە تایبەتی عەلمانیەکان بە کوردیشمەوە، هەم زانیاری لە بارەی ئەو ڕێبازە عەلمانیەی خۆی لێلە هەم لە بارەی ئیسلامی ڕاستەقینەش.. بۆیە وەڵامەکانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی و ئینتیماکانی بە زمانێکی پاڵاَ و ڕاشکاوانە نیە، ڕاوبۆچونەکانی پڕە لە ناکۆکی لە نێوان (گۆتە و کردەی)، (ڕابووردوو و چارەنووسی) (ئینتیما و خزمەتی)..

جار وایە وەك چەند ڕوو ئەوەی دەیڵێ باوەڕی پێ نیە، ئەوەی شاردیتیەوەش شەرمی پێ یە بە ئاسایی لە ئاخافتنا ڕاستی ناڵێ، لە سپاردەیا دەرناچێ، لە بەڵێنا ناکۆك دەبێ.

١٠-زۆربەی زاراوەکانی نوێ بە تایبەتی سەلبیەکان لە نازی و فاشی و وجودی و دیکتاتۆری و شۆڤێنی و سادی و دوگمایی و.. لە مەدرەسە واقیعەکانی شیوعی و سوشیالیستی و سەرمایەداری ڕۆژئاوا هاتوون نەك لە مێژووی ئیسلام.. بۆیە دەبێ هەڵوێستی ئیسلامیشی لەسەر ڕوون بکرێتەوە بێ ئەوەی بکرێتە مولکی ئیسلام یان هەمو کۆمەڵ.

١١-لەگەڵ گەشەی کۆمەڵ ناوەڕۆکی زاراوەش دەگۆڕێ، ئەو زاراوانەی سەردەمی کشتوکاڵی و ئیمپراتۆری و خێڵەکی زۆر جیایە لەگەڵ سەردەمی پیشەسازی و وڵاتانی نەتەوەیی، ئێستاش لە سەردەمی عەولەمە دیسان جیایە لەگەڵ پێشوو، بۆیە ئێستا یەکێ لە قەیرانەکانی زاراوە ئەوەیە ماناکانی تەواو پێ هەڵناگیرێ هەتا لەڕووی یاساییشەوە، بۆیە پێویستی بە زاراوەی نوێ یان دەستکاریەکی بنەڕەتی هەیە، تا زانست و زانیاریش پێشکەوێ ئەوا زیاتر وشە سادەکان دەبنە زاراوەو چەمك، بەو شێوە سنوری فەرهەنگ فراوان دەبێ، مانا و مەبەستەکان یەکتر دەبڕن لە وشەیەکی دیاری کراودا دەبنە زاراوە.

تێبینیە هونەریەکان:

١-زۆر جار ئاینی ئیسلام لەبەر سانایی رەوتی بابەتەکە وەك مەدرەسە رێز دەکەین.

٢-جاروایە هەندێ زاراوە و چەمك بەکاردەهێنین چەوتیشە، بەڵام لەبەر ئەوەی باوی وەرگرتووە ناچارین جارێ ئاوا پشتی پێ ببەستین لەوانە: شارستانی، کەلتوور، رێباز و زانستی، ...

٣- لەبەر ئەوەی زۆربەی سیستەمەکانی دەسەڵاتداری وڵاتانی ئیسلامی ئیسلامی تەواونیە، هەریەکە لە دەستور و سیستەمی سیاسیدا پەیرەوی سوشیالیستیە یان لیبرالیە یان دەستور و یاساکانی یۆنانی و رۆمانی کۆن و فەرەنسی ئێستایە، ئەوا بۆ ئەوەی لە هەندێ وڵاتانی پەیرەو ئیسلامی وەك ئێران، سودان، چیچان و ئەفغانستانی پێشوو جیایان کەینەوە... بە وڵاتانی (موسڵمان نشین) تۆمار دەکەین، هەڵەیە بڵێین وڵاتانی ئیسلامی، چونکە ئیسلامی مانای پەیرەوکردنی شەریعەتی ئیسلامی، واتە تاکە سەرچاوەی دەستورەکەی قورئان و سوننە بێت.

٤-زۆرجار باسی رۆژئاوا بە شێوازی جیاجیا دەکەین، لیبراڵ دیمکراسی، ئەوروپچیایەتی، سەرمایەداری...هەمووی هەر مەبەستمان لە شێوازی ژیانی رۆژئاوایە، ئەگەر وتراش چەپی، مارکسی، شیوعیەت، سوشیالیستی زانستی، .. هەر یەك مانایە تەقریبەن.

٥- باسی هەمو مەدرەسە سەرەکیەکان دەکەین بەبێ لایەنی، بەڵام کەمێك زیاتر باسی ئیسلام دەکەین چونکە بە زمانی کوردی کەمتر لەسەر چەمك و فکری ئیسلامی نووسراونەوە.

لێرەدا لە چەمك و زاراوە سیاسیەکان دەست پێ دەکەین ئینجا دەچینە ناو زاراوەکانی ئابووری و فەلسەفی و گەردوونی و سروشتی، چونکە ئێستا بەرنامەی سیاسی و ئایدۆلۆجیای تاکیش وەك جاران نیە سەرچیخی بێت، لە قوڵاییەوە بۆی

دەروانین، تێگەیشتن لە گەردوون لە فەلسەفە لە دەور و بەر، تێگەیشتنی تایبەتیشت لە سیاسەت و لە ئینتیمای حزبی بۆ دروست دەکات، هەروەك (جان کوریس) سەدەیەك لەوەو پێش گۆتبووی ناچمە ناو سیاسەت هەتا لە بناغەی گەردوون نەگەم، ئەوە زۆر ڕاست دەرچووە، هەر مەدرەسەیەك و سیستەمێکی سیاسی و لایەنێك ئەگەر بەرنامەکانی وا قوولّ نەبێتەوە ئەوا دەبێتە بەرنامە و لایەنێکی بەرژەوەندی و تەنها (پێ دان و وەرگرتن take and put) کە خراپترین پەیوەندی مرۆڤایەتیە.. جا لێرەدا ئەوە فەرهەنگی ڕاپێچی خەڵك نیە بۆ ناو بەرنامەیەك یان پێ دانی کلیلێك بێت بۆ تاکە هۆڵێك.. بەڵکو ڕەوشەن کردنەوەی دەرگاکانە، دڕدانی تاریکەکانە.. بۆ ئەوەی هەڵخەڵەتاوی نەمێنێ.

٦-لەبەر ئەوەی پانۆرامای مێژووی جیهان بە سەلبی و ئیجابی لە عەولەمەدا کۆ دەبێتەوە، ئەوروپاش پێشڕەو بووینە لە پێ خستنە ناو عەولەمە هەر لە سەدەی (١٦) بەدواوە، ئەوا ناو و سەربردەی زۆربەی زاراوە نوێیەکان لە ڕۆژئاوا هاتوون بە تایبەتی سەلبیەکانی وەك: فاشی، نازی، عەلمانی، بەرژەوەندی تایبەتی، سادی، ..هتد، لە لایەکی تر زاراوە چاکەکانیش وەك (مافی ئافرەت)، (مافی مرۆڤ)، (مافی چارەی خۆ نووسی)، (دیموکراسی)... چونکە لەوێ ئەو مافە نەبووە لە هەناوی سیستەمی ژیانیان دا نیە بە پێچەوانەی ئیسلام هەمو ئەو مافانە لە هەناوی شەریعەت دا هەیە بێ جوداکردنەوەی بەشێك و زاراوەیەك بۆی، جا کاتێ ئێمە بە شکستەوە لەسەر ڕێبازی ئەوان ڕۆیشتین یان خراپتریش وەك ئێستای دەسەڵاتە دیکتاتۆریەکان ئەوا زاراوەکانیشیان پڕ بە بەرمان دەبێت، هەر بۆیەش ناو و زاراوەکانی ئەوان زیاتر باوی وەرگرتووە، هەر بە نموونە (پەرلەمان) باوترە لە (شورا)، تیرۆر باوترە لە تۆقاندن..

بۆیە ئێمەش لێرەدا ناچار لەسەرەتادا هەر بەناوی باویەوە زاراوە و چەمکەکان دەنووسینەوە.

٨-ڕێسایەك هەبوو لەناو نووسەرانی عەرەب گوایە (لامشاحة في الاصطلاح)،

ئێستا وا ڕەتی دەکەنەوە لەوانە د.محمد عمارە لە کتێبی نوێی (معرکة المصطلحات)، بەڵام هەندێکی تر پێی یان وایە (لامشاحة..)کە لە زاراوە ڕاستە بەڵام لە (چەمك) دەرناچی، چەمك و زاراوە لێرە لای ئێمەش لێك جیایە.

٩-هەوڵ دراوە زانیاری لە فەرهەنگە جۆربەجۆرەکان و باڵاکان و سەرچاوەی نەسڵی وەرگیرێ لە ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی و ئیسلامی و کوردی و فارسی و عەرەبی و ئینگلیزی و فەرەنسی.. بە تایبەتی لە بارەی نەسڵی زاراوە و بۆنەی پەیدابوونی.

١٠- زۆر دەووترێ فەرهەنگ دەبێ بێ لایەنانە و میان ڕەوانە بنوسرێتەوە، بەڵام ئەو بێ لایەنیە وانەکا سەودا لەسەر (ڕاستی) بکەین، یان میان ڕەوی وا هەڵسەنگێنین کە هەر (ڕاستیەك) دابەش بووە بۆ لای مدرسەکان، مەرج نیە، ڕەنگە وابێ، ڕەنگە لای یەکێکیشیان بێ بەتەنها، هەر بۆ نمونە لە وەڵامی پرسیاری: ئاخۆ (٣×٤) چەندە؟ خۆ ئەگەر فکری ئیسلامی وتی دەکاتە (٢٠)، شیوعی وتی (١٢)، سۆشیالیستی وتی (١٧)، لیبرال دیموکراسی وتی (١٠)، ئەوە بێ لایەنی مانای وانیە بڵێین هەمووتان ڕاست دەکەن یان ئێوە ڕاستێکیان بۆ بدۆزیەوە، نەخێر ئێمە وەڵامەکان وەك خۆی تۆمار دەکەین؛ بەڵام لەکۆتاییدا دەڵێین وەڵامی شیوعی ڕاستە.

١١-ووردبوونەوەیەکی تر زۆر پێویستە، لەجیهانی ئیسلامیدا گەلێ زاراوەی سەلبی سەری هەڵداوە کە زادەی ڕەگەزپەرستی عروبی و تورکایەتی و.. پەڕیتە نێو فەرهەنگی ئیسلام، دەبێ بەووردی لێیان بژار بکەین یان مانای ڕاستەقینەو سەرچەلەی خۆی بۆ بدۆزینەوە.

١٢-لە پێش کۆتاییدا:

ا-هەندێ ناوی (موسوعة) هەیە زۆر لێك نزیکە وەك (الموسوعة العالمیة العربیة) و (الموسوعة العربیة) بۆ لێك جیاکردنەوە یەکەمان کردۆتە (موسوعة العالمیة) لە نووسیندا.

ب- ناوی دانەری کتێب و فەرهەنگەکان هەر جاری یەکەم دەنووسین.

لە کۆتاییدا ئەگەر دەڵێن (پێکدادانی شارستانی) هەیە، ڕەنگە وانەبێ بەڵام ئەوەی جێی گومان نیە (پێکدادانی زاراوە و چەمکەکان) هەیە..، جا هەندێکی لە پێك کەوتنیان زاراوەی نوێی هاوبەشی لێ دەرچووە لە دایك و باوکی جیاجیا.. هەشە ناشێت، بۆیە لێرەدا وەك مەسەلەی (فقه علی مذاهب الاربعة- یان خمسة)، ئێمەش لێرەدا (مفاهیم علی مدارس الاربعة) نیشان دەدەین بە کورتی هەنگاوەکان ئەوەیە:

یەکەم: پێ ناسێکی نەسڵەکەی، دووەم: گەشە و لق و پۆ وەرگرتنی، سێ یەم: مانا و هەڵوێستی هەر مەدرەسەیەك لە بارەی ئەو زاراوە و چەمکانە ئنجا ڕوانگەی خۆشمانی دەخەینە سەر... بۆیە لە پێش هەموواندا با بزانین ئەو مەدرەسە سەرەکیانە کامەن؟

مەدرەسەکانی سیاسی لە عەولەمەدا:

لەوسەردەمەدا نەك فەرهەنگەکان هەتا (نەتەوە یەکگرتووەکان) و دەزگا دەولی و مرۆڤایەتیەکانیش کۆك نین لەبارەی‌پێناسی زۆربەی زاراوە سیاسی و فیکریە نوێیەکان، وڵاتانی موسڵمانشینیش بە هەمان شێوە وەك دەرکەوت لە کۆنگرەی (جاگارتا)ی ٢٠٠٢ز، ڕێك نەکەوتن لەبارەی پێناسی (تیرۆر)، هەروەك تا ئێستاش لە دەزگا ڕەسمیەکانی جیهانیش نەك هەر پێناسی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی و سیاسی بۆ نەکراوە هەتا نیشانەکانی یاسایشی بۆ نەکراوە، ئەوەستێتە سەر بکەر یان کارەکە؟ کێیە تیرۆرست؟ ناسنامەی چیە؟..

بە هەمان شێوەش لە بوارەکانی تری سیاسی و فیکری و فەلسەفی و کۆمەڵایەتیش هەر بە نموونە چەمکی (دادگەری) یان (کێشەی نادەمی زاد).. لە هەموو مەدرەسە و شارستانی و بەرنامەکانی حزبە جیهانی و کوردستانیەکانش داواکراوە، بەڵام هەر مەدرەسەیەك بە جۆرێکی تایبەتی خۆی لێی تێدەگا و

پێناسی دەکا، جا ئەو مەدرەسانەی کە لە جیهانی نوێدا وەك هاوتا و (بەدیل) بە یەکتر بۆ زۆربەی چەمکەکان وا لێـك جیـان هەریەکـە سیـستەمێکی سیاسـی و فیکری و کۆمەلایەتی و نابووری تایبەتی هەیە تـا دەگاتـە پێـك هێنـانی بـاری دەروونی تاکیش، بریتیشن لە چوار مەدرەسەی سـەرەکی کـە هـەر یەکـەیان بـە روانگەی تایبەتی خۆی دەڕوانێتە ژیان و جیهان و ئەو چەمکانەش.

با لە پێشدا بزانین مەدرەسە چی‌یە؟ مەبەست لە مەدرەسە لەو سەردەمە: ئەو سیستەمە زیندوەیە کە پێك هاتووە لە کۆمەڵە تیۆرێکی سیاسی دارێژراو لەسەر بناغەیەکی فیکری و فەلسەفی و عەقلی، خاوەنی ئەزمونی مێژوویی و واقیعیـە، تیایدا چارەسەری لایەنێکی (یان هـەموو لایەنـەکانی) کێـشەکانی نـادەمیزاد و پەیوەندی و پێویستیەکانی لەگەڵ کۆمەڵ هەڵگرتووە، کە لایەنەکانی سیاسـەت و دەسەلا ت وبێ دەسەلات و هەڵس و کەوت و حەرام و حـەلال.. دەگرێتـەوە، بـەو شێوەیە مەدرەسە (بەتایبەتی لـە عەولەمـەدا) ڕۆڵـی ئـاینیش دەبینـێ، خـاوەن بەرنامە و پابەندبوونە، خەڵکی تایبەتی خۆی هەیـە، بەشـێوەیەك لەیـەك کاتـدا ئینتیما بۆ دوو مەدرەسە ناکرێت، قوتابیانی سەر بە هەر مەدرەسەیەك هـەر لـە بیری سیاسی تا دەگاتە هەڵس و کەوتی لێك جیایە لەگەڵ قوتابی مەدرەسـەیەکی تر.. هەریەکە حەرام و حەلالی تایبەتی خۆی هەیە، هەر بۆیەش بە تاك تاك و بە کۆمەڵ و حزب و تاقمیش دەشێ سەر بەو مدرسانە بن، هەرچەندە هەندێ زانـا و نووسـەری بالا وەك(المدارس الفكرية المعاصرة- ی محمد قطب) ناویان بە مەدرەسـە نەبردووە، بەڵکو بە (تیار-تەوژم)ناویان بردووە وەك کتێبی (تيارات الفكر العربي المعاصر، د.مصطفى عبدالغني)، بەو شێوەیەشی دابەش کردووە: ١-تيار الديني، ٢-تيار الليبرالي، ٣-التيار اليساري، ٤-تيار القومي...

ڕەنگە تەنها (تيار القومي) ڕاست بێت (تەیارە) نەك مەدرەسە، ئنجـا هـەمو جۆرە سۆشیالیستەکان ناکەونە خانەی (چەپ).

ئایا ئیسلام مەدرەسەیە؟

ڕەنگە هەندێ نارەزایی دووسەرە هەبێ کە بۆچی ئیسلامیشمان ڕیزکردووە لەگەڵ مەدرەسە، هەروەك بە چاکی لە پێناسی مەدرەسەش دەردەکەوێ شمولی ئیسلام ناکا، جا نا ڕەزاییەکان بە دوو ئاراستەی پێچەوانەیە، بەشێك پێ یان وایە ئاین نابێ لە سیاسەت بگلێنرێ وئاین پەیوەستە بە تاك ئیتر ناگەنە ئاستی مدرسە، ئەوە عەلمانیەکانن، بەشەکەی تریش بە ئاراستەی پێچەوانە تەنها ئیسلام بە چارەسەر دەزانێ و زۆر لە سەروی مدرەسەیە، ئەوانەش ئیسلامیەکانن، بۆ هەردوولا، ئەوە هۆیەکانی ڕیزکردنی ئیسلامە لەگەڵ مەدرەسەکان:

١-تا خوێنەر واتێ نەگا ئەو مەدرەسە و سیستەمانە بۆ زەوین و ئاینیش بۆ ئاسمان هەروەك لە مەسیحی و چەند ئاینێکی تریش دا واپیشان دراوە، لە قورئاندا وا هاتوە: ﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ﴾.

٢-لە بارەی ئەوانەی دەڵێن ئەو ڕیزکردنە بچووك کردنەوەی ئیسلامە.. زۆر ڕاستە بەلام هەر خۆی گەلێ بچووك تر کراوەتەوە هەر خانەنشین کرابوو لە ژیان، جیاکراوەتەوە لە لایەن دەسەلاتداران، ئیتر لەو قۆناغە بەرز و گەورە کردنیەتی کە بتوانین بیگەینە ڕیز مەدرەسە.. ئەگینا خۆی مەزنە.

٣-خۆ (نیبراهیم) هەڵبەتە لەوپەڕی خواناسی بووە کەچی بۆ شکاندنی ئەو (جمود فکرية)یە (بۆ وەختیانە) عەقیدە و ئاینی زۆر بچووك کردەوە و بگرە چووە دەرەوەی جوغزی ئاینیش کاتێ وتی وەرن خەلکینە با بزانین ئەو ئەستێرە ڕەنگە خوامان بێ و دوای مانگ و ڕۆژ ئنجا کۆمەڵەکەی گەیاندە قەناعەتێك کە دروستکەری مانگ و ئەستێرە.. خوایە، کەواتە (نیبراهیم) لە بچووکی دەستی پێ کرد بە مەزنی کۆتایی پێ هێنا، لە گومان دەستی پێکرد لە یەقین کۆتایی پێهێنا، لە فرە خوایی دەستی پێکرد بە یەکتاپەرستی کۆتایی پێهێنا.

بۆ ئەوەی ئەو (جمود)ە بشکێنێ و بیرە جام کردووەکان بکاتەوە و بیان جولێنێ..

بۆیە ئێستاش ئێمە لێرە بەو بچووکیە ئەگەر دەستیش پێ بکەین ئەوا بە مەزنی کۆتایی دێت.

٤-چەند ئەوەیەکە ئیسلام لەژیان دوور خراوەتەوە، وەك (ڕای باو) بە زەحمەت هەرس دەکرێ کە ئیسلام بەرنامەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و شارستانی بێت هەتا بۆ خودی بەشێکی زانای ئیسلامیش چ جای ڕەوشەنبیرێکی عەلمانی یان عەوامێك.. بۆیە ویستومانە لە دوورەوە نزیکی بکەینەوە، لە دەرەوەی گۆڕەپان بیخەینە ناو گۆڕەپان، لە زیندانەوە بۆ دەرەوە، لە نەفی کراوی بۆ ناو ناوەدانی..ئیتر ئەرکی دوای ئەو قوناغە بو سیاسیەکان دەگەڕێتەوە.

٥-ئینجا ئەو مەدرەسانەش خۆ هەر پلەی ئاینی هەیە مادام (حەرام و حەلال)، (شەریعەت) و (حوکم) و بەرنامەی ڕێگەی ژیان و ئینتیما و ئەرك و ڕێنمایی هەبێ، ئیتر ئەوە ئاینە.. (هەروەك لە گفت و گۆیەکەی عدی کوڕی حاتم روون تر دەردەکەوێ)، جا بۆ ئەوەی هەم لە لایەك مەدرەسەکان بە نامۆیی سەیری ئیسلام نەکەن لە لایەکی تریشەوە لەلایەن ئیسلام پەروەرانیشەوە ئەو مەدرەسانە بەبێ بڕوا لە قەڵەم نەدەن، تا کارلێك کردن و دیالۆك ئەوەستێ...

بەو پێیە ئێستا دێینە سەر پێناسێکی سەرەتاو خێرای مدرەسەکان (دوای بە درێژی باسیان دەکەین)، کە بریتین لە: (١-لیبراڵ دیموکراسی، ٢-سوشیال دیموکراسی، ٣-شیوعیەت، ٤-ئاینی ئیسلام).

١-لیبراڵ دیموکراسی: زیاتر سیستەمی ڕۆژئاوایە، ئەوە سیستەمە، ئایدیۆلۆژیایە، ڕێگەی ژیانە، .. بۆیە لیبراڵ دیموکراسی جیایە لەگەڵ دیموکراسی یان خودی سەرمایەداریش، کۆن ترین سیستەمیشە، ئێستا بە هەموو ئەو سیستەمە بێ بەرنامە و ڕەمەکیانەش هەر دەووترێ لیبراڵی، ئیمپراتۆریەکانیش بە جۆرێك ئەو سیستەمەیان پەیڕەو کردووە، ئێستاش لە جیهان دا زۆربەی وڵاتان و ئەو حیزبانەی بێ مەبادیئن و بناغەکانیان تەنهالەسەر بەرژەوەندی و (وەرگرە و بیکە take and put)یە سەر بەو مەدرەسەن، لە کوردستانیش چەند حیزبێك

هەن و بە گشتی حزبە عەلمانیەکان (جگە لە چەپەکان) بەرەو ئەو مەدرەسەن.

۲-سۆشیال دیموکراسی: زۆر جۆر سۆشیالیستی هەیە (وەك سۆشیالیستی زانستی، تۆباوی، فەوزەوی، مەسیحی، برجوازی، دیموکراسی، نەتەوەیی، نیشتیمانی، ..) ئەوەی ئێستا مەدرەسە دروست دەکا تەنها دوو جۆرە، یەکیان: سۆشیالیستی زانستیە کە هەمان ڕێبازی مارکسیە، بریتیە لە قۆناغی نێوان سەرمایەداری و شیوعیەت، بۆیە ئەوەیان هەر لە (شیوعیەتەوە دەخوێنینەوە)، کەواتە ئەوەی دەمێنێ (سوشیال-دیموکراسی)، زیاتر لە (٤) سەدەیە بیرۆکەکەی بە نموونەوە هاتووە، بەلاّم ئەویش ڕەگ و ڕیشەی لەگەلّ لیبرالّیەت بە تەریبی بۆ قولاّیی مێژوو چەقیوە، ئێستاش لە ولاّتانی ئەسکەندینافیە و ئەوروپا و ئەفریقیا و ئاسیا ئەو ڕێبازە پەیدا بووە، بە تایبەتی لە دوای سەرنەکەوتنی ئەزموونی مارکسیەت، لە کوردستانیش چەند حیزبێك سەر بەو مەدرەسەن، ئێستا زیاتر بەرنامەکانیان لە ڕادیکالیەوە بەرەو پارێزگاری و شارستانی ڕۆژئاواییین.

۳-شیوعیەت: ڕێبازێکی مارکسی لینینیە، بەپێی بۆچوونی خۆیان ئەوە دوا قۆناغی گەشەی کۆمەڵە و کۆتایی مێژووە وەك (حەتمی) کە تیایدا بە هەشتێك دەسازێ بە ڕزگاربوون لە دۆزەخی سەرمایەداری و لیبرالّی، بە یەکسانی بۆ هەمو ئادەمیزاد بێ دەولّەت و یاسا و پۆلیس، هەروەك لەمانیفێستەکەی (مارکس، ئەنجلس) بلاّوکرایەوە لە سالّی ۱۸۷۰، لینینیش یەکەم پەیڕەوکەری بووەلە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەری سالّی (۱۹۱۷)ی ڕووسیا، دوای گەشە و هەلّلوشینی زیاتر لە نیوەی جیهان تا سالّی ۱۹۹۱ و ڕۆژی ۱۲/۳۱ بە ڕۆژی هەلّوەشاندنەوەی ئەو مەدرەسە حیسابە، لە تەمەنی ٧٤سالّی دا شکستی هێنا، بەلاّم هێشتا چەندین ولاّتی وەکو چین، کۆریای سەروو، لاووس، ڤێتنام، کۆبا، و چەندین حزبی شیوعی تر و لە کوردستانیش بێجگە لە حزبە شیوعیەکان هەریەکە لە کۆمەلّەی کوردستانی ڕۆژهەلاّت و (pkk) و چەند وردە حزبی تریش بە ڕاڕایی هێشتا سەر بەو مەدرەسەن.

٤-مەدرەسەی ئاینی (ئیسلامی): زیاتر لێرەدا مەبەست ئیسلامە، هەر چەندە هەندێ ڕێبازی سیاسی فیکری مەسیحی و یەهودی و بوزی و..هتد هەیە، دەزگا و ئەنیستۆی سیاسی لەسەر دروست کراوە، بەڵام ناوێتە کراوە لەگەڵ یەکێ لەو مەدرەسانەی سەروو لەبەر بێ تێنی، بۆیە مەدرەسەیەکی سەربەخۆیان نیە هەروەك زانا و پسپۆڕانی خۆشیان لەو بارەیە باس لە نوقستانی و ناشمولیەتی ئەو ئاینانە دەکەن کە تەنیا ڕێنمایی پیرۆزە و بەس، بێ شەریعەتن، هەروەك (علی عزت بیگۆڤیچ) لە کتێبی (الاسلام بین الشرق و الغرب) دەڵێ: (السن بالسن)ی یەهودی بەو نوقستانی و لارییەی دەروونێك سازدەدا کە سوشیالیستی توندی لێ بێتە بەرهەم بۆ پڕکردنەوەی ئەو نوقستانیە، هەروەها (السن بالعفو)ی مەسیحی بە هەمان شێوە سیستەمێك بەرهەم دێنێت کە بریتیە لە (لیبراڵ دیوکراسی)..
بەڵام (السن بالسن+العفو) ئیسلام لەبەر هەمەلایەنی پێویستی بە هیچ مەدرەسە و پینەیەك نیە و خۆی بەرنامەیەکی سەربەخۆ و تەواوە لە هەموو بوارەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و نیشتیمانی و شارستانی و کەلتووری و..تا دەگاتە باری دەروونی و هەڵس و کەوتی تاکیش، ئەو مەدرەسەیە تاقانە لە مێژوودا نمونە و ئەزموونی پیادەی دەوڵەمەندی هەیە و بۆ هەموو سەردەمێك دەشێ دووبارە بکرێتەوە، بۆیە لە دوای هەشتاکانی سەدەی (٢٠) دیسان رابوونی مدرسەی ئیسلامی زیاتر هاتەوە مەیدان وەك گەلاڵەیەکی سەربەخۆی نە رۆژهەلاتی و نە رۆژئاوایی، هەر چەندە پێشتر چەند جم و جۆڵێك هەبووە لەناو خاوەن بیرەکان (نەك جەماوەر) لەوانە (یەکێتی محمدی (ئەورەسی)، برایان، دەعوە، حزب التحریر، جماعەی پاکستان، ...، بەڵام نەبووە خواستێکی جەماوەری تا شۆڕشی ئیسلامی ئێران ١٩٧٩ و لە دوایش شۆڕشی ئەفغانستان تەقیەوە، ئێستاش چەند نموونەیەکی سەرکەوتووی لە دروست کردنی دەوڵەتی نوێگەری و بزوتنەوە و کۆمەڵی ئیسلامی لێ دروست بووە، جیهانی خستۆتە بەردەم گۆڕانی مەزن، هەر چەندە زۆر بە درندانەش بەربەرەکانی دەکرێن، لەگەڵ کەم و کوڕی و

تێ بینیش ڕوو لە زیادبووندان، وا ئێستا پەرپوەتەوە بەرەی ڕزگاری خـوازیش تـا ئەورادەیە تەنیا ئیسلامیەکانن دەتوانن بـەرگری لـە نیـشتیمان بکـەن لـە ڕووی داگیرکەران وەك دەبینین لە (خوارووی لوبنان، فەڵەستین، چیچان، کشمیر، مـۆرۆ، ..) لە کوردستانیش چەند باڵێك هەیە سەر بەو مەدرەسەیە.

هەندێ وردە مەدرەسەی تر هەنـە مەرجـەکانی مەدرەسـیاتی تیـا نەسـازاوە، لەوانەش مەدرەسەی بیری نەتەوایەتی، چونکە خۆی ئایدۆلۆژیا و تەشریعاتی نیە، ئینتیمایەکی بایۆلۆجیە نەك ئایدۆلۆجی، میراتی یە نـەك وەرگـیراو، (لا إرادیـة) نەك (إرادی)، جەوهەر و ناسنامەی ڕاستەقینەی مرۆڤیش ناکەوێتە سەر ڕەچەڵەك و نەتەوایەتی و هەرێمایەتی و شوێنی جوگرافی و نیـشتیمان، بـەڵکو دەکەوێتـە سەر جۆری پەروەردە، بیری نەتەوایەتی حزبی پـێ دروسـت نابێـت بۆیـە دەبیـنین هــەردەم نازنـاوی مەدرەسـەیەکی ئـاینی یـان چـەپی یـان لیـبڕاڵ دیموکراسـی پێوەنووساوە بۆ پڕکردنەوەی نوقستانیەکەی، هەندێکیـشیان بەیـەك مەدرەسـەش تەواو ناکرێن هەر بە نموونە (جمال عبدالناصر) زۆر بە ڕاشکاوی لە کتێبی (فلسفة الثورة) دەڵێ: نەتەوەییەکەمان بە دوو باڵ دەفڕێ یەکیان سۆشیالیستە، ئەوی تـر دیموکراسی، هەر بەپێی ناوەڕۆکی ئەو مەدرەسانەش ڕەفتـار و هــەڵس و کـەوتی دیـاری دەکرێـت، هــەروەك بینیمـان هەنـدێ حزبـی نەتـەوەیی ئیجابیـە بـەڵام هەندێکیش زۆر سەلبی و تونـد و تۆقێنـەر بووینـە وەك: فاشـیەکان، نازیـەکان، بەعـسیەکان.. هــەموو ئەوانـە جۆرێـك لـە سۆشیالیـستیان خواسـتووە (واتـە ئایدیۆلۆژیان پێك هێناوە لە ئاوێتەی نەتەوایەتی و سۆشیالیستی).

لەو سەردەمەی عەولەمە و دوای شکستی عەلمانیـەت و شـیوعیەت زۆربـەی حزب و تەوژمە نەتەوەییەکان ئایدۆلۆژیەکانیان تەنیا بەیەك مەدرەسە پـێ تـەواو

نابێت بۆیە پەنا دەبەنە بەر هەموو مەدرەسەکان[1].. لە کوردستانیش نەتەوەییەکان هەمان قەیرانیان هەیە، سەرەڕای قەیرانی ناسنامەیش، بە ڕوونی نازانرێ ئەوانە ئیسلامین یان عەلمانین؟ دیکتاتۆرین یان دیموکراسی؟ مارکسین یان لیبرالی؟.. بە کورتی هیچیان نیە (کەچی تا ساڵ دەشورێتەوە هەمووی پەیڕەو دەکا لە ئاینی و عەلمانی و نەتەوەیی و نومیەمی و... ئیتر (شمولی) ڕاستەقینە ئەوەیە کە دەیەوێ هەمووی پاوان بکا و پێش ناکرێ و ماندوو و نەخوش دەبێ، بۆیە دەبێ دەسەڵاتدار بێت و ئیتر شەڕە دەسەڵات دەکا و دیکتاتۆری دەبێت و جارجاریش هەر بەیەکجاری جارِی هەرەس هێنانی ئایدۆلۆژیاش دەدەن.

بەو شێوەیە و لە ڕاستیشدا نە (بیری نەتەوەیی) و نە (ئیسلام)یش مەدرەسەنین، یەکەمیان لێی بچووك ترە و دووەمیشیان لێی گەورەترە.

* * * *

ئێستا ئەو مەدرەسانە لە هەموو جیهان وەك هاوتا و (بەدیل) لە گۆڕەپانن، هەریەکە کۆمەڵێك چارەسەر و چەمکی جیای هەڵگرتووە، کۆمەڵە (حرام و حەلال)، ئامانجەکانی، بنچینەکانی، یاساکانی، دید و جیهانبینیەکانی، تەرازوەکانی.. هەروەك چوار ئاینی سەرەکیە بە تایبەتی لە عەولەمەدا، جگە لە پەیڕەوانی بەرنامەی ئیسلام بە هەموو مەدرەسەکانی تر دەوترێ عەلمانی ئەگەر:

١-مەرجعیەتەکەی (قورئان و سوننە) نەبێت، ٢-یان هاوبەشێك بۆ ئەو مەرجەعیەتە پەیدا بکا، یان بە واتایەکی تر ئەگەر (دەستووری) وڵاتەکە یان (پەیڕەوی) حزبەکە سەرچاوەی دروست بوونەکەی بە تاقی تەنها ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە شەریعەت نەبێت ئەوا عەلمانی حیسابە، جیهانی ئێستا لەسەر ئەو بنچینە دابەش بووینە نەك لەسەر بنچینەی (شارستانی)، هەروەك (هەندگتۆن) و دەزگا سیاسی و بڕیار بە دەستەکانی ڕۆژئاوا وای بۆ چووینە، جا هەر میللەتێك و

[1] هۆیەکی تریش هەیە لەو بارە چونکە مەدرەسەکانی عەولەمە لاواز بووینە بۆیە ئەو حزبە نەتەوەییانە پەنا بۆ زیاتر لە مەدرەسەیەك دەبەن.

هەتا هەر تاکێکیش مادام مەدرەسەی خۆی نەدۆزیەوە بە پێی ئینتیمای (چینایەتیەکەی، شارستانیەکەی، نیشتیمانەکەی، ئاینەکەی، فەرهەنگی، کەلتووری)، ئەوا بزانێ یان نا خزمەتکارە بە خۆراییو بە خزمەتکاریش خانەنشین دەکرێ، بۆیە دەبێ ئێمە ئینتیمایەکانی خۆمان بدۆزینەوە لەیەکێ لەو مەدرەسانە ئیتر ناسنامەو ڕوانگەمان بێتو هەر بە پێی ئەویش لەو زاراوەو چەمکانە بگەین و دایرێژینەوە (بڕوانە ئەو بەراوردە)*. لەسەر ئەو بنچینەیە لێرە بەولاوە هەڵدەستین بە هەڵبژاردنی کۆمەڵێك چەمك و زاراوە کە لەم کوردستانە و جیهانیش زۆر بەکار و پێویست بێت، هەریەکەیان بە کورتی باسێکی ڕەچەڵەکی دەکەین لەگەڵ پێناسە جیاجیاکانی لە لایەن ئەو مەدرەسانە، ئینجا ئەو پێناسە هەڵدەبژێرین کە هەم ڕاستەقینەشە هەم ناسنامەی چەمکەکەیەو لەگەڵ ڕەوتی میللەتو ئینتیمای شارستانیشمان بگونجێ بە گشتیەکەی، ئینجا وەك هەموو میللەتان ئێمەش بەرگێکی کوردستانی تایبەتی لەبەر دەکەین جارێ.. تا ڕادەی مومکین کە هاوسەنگیەکانی چەمکەکەش تێك ناچێ.

ئێستا بێجگە لە (زاراوەی زانستی) زۆربەی شێوازی چەمکی وەرگرتووە، بەڵام

---

* ئەوە خشتەکێکی بەراوردە کە چۆن لە هەمان زاراوەدا دوو واتای جیای هەیە لە نێوان داگیرکەر و زل هێزو دنیا خۆران لە لایەك و، لە لایەکی تر لە لایەن میللەتانی ژێر دەستە و ڕزگاری خوازانەوە:

لە ڕوانگەی میللەتان	لە ڕوانگەی داگیرکەران
خەبات	تخریب
شۆڕش	عصیان
چالاکی	تیرۆر
وەلاء	خیانەت
حزبایەتی	عمالة
خیانەت و جاشایەتی	خدمة الوطن
نیشتیمانی	خارج القانون
پابەندی	تمرد
کوردستان	شمال العراق
کوسوڤا	کوسوڤو (سربی)

بەهەمان شێوەش دەبی بزانین ئێمە کامەی بەکار دەهێنین مرۆڤ یان نادەمیزاد ...

ئێمە لێرەدا وەك (ڕێکەوتن) بەوانە دەڵێین (زاراوە) کە زۆر کاریگەری مەنهەجی نەبێت، هەڵبەتە زاراوە و چەمك بەویێ یە زۆر لێك جیا دەبن، ئێمە لە هەموو بەشەکانی داهاتوو زاراوەکان بە کورتی دەنووسینەوە زیاتر بۆ زانیاری و لە خزمەت پرۆژەی چەمکەکانە، بەڵام چەمکەکان شتێك درێژتر و بە مشت و مڕەوە باس دەکەین.

بەو شێوەیە چەمکەکانیش دابەش دەکەین بەپێی پەیوەندیان بە سیاسەتەوە لە بیری سیاسی، فیکری، دەروون ناسی، فەلسەفی، ئابووری، ئاینی، .. هەر چەندە لە عەولەمەدا ئەو بەشانەش ئەو سەربەخۆییانەیان نامێنێ‌و تێك دەچرژێن، بۆیە هەرلایەو دەتوانێ لە قازانجی خۆی بەکاری بهێنێ یان خواری بکاتەوە.

<u>تێبینی</u>: لەوفەرهەنگەدا دەبێ زۆرترین مانا لە کەمترین ڕستەو وشەدا کۆبکرێتەوە،ئەوەش مانای زاراوە دەبەخشێ کە یەکەم جار لە فەرهەنگی ئاینی هاتووە دوایش لە فلسفە ،لە سەردەمی 'بانگی ئیسلام لەفەرموودەو ماناکانیش ناوی بە(جوامع الکلمە) هاتووە ،لە سەر ئەو بنچینەیە (مفردات القران) هاتووە لەلایەن ئەسفەهانی،هەلبەتە زمانی پێش کەوتوو ودەولەمەند ئەوەیە بتوانی زاراوەو چەمك بەیەك وشەی‌سادە دەر ببڕی ،ئەگەر بووە ووشەی لێکدراو ئەوە پلەیەك لەپاشترە خۆ ئەگەر بووە ڕستەیەك ئەوەزمانێکی دەست کورتە یاخود پسپۆرەکانی شارەزا نین ،لە هەموویدا مەبەست ئەوەیە بەکەم ترین ووشەو ڕستە زۆر ترین مانا ببەخشێ، ئێمەش زۆر کورت و خەستمان کردووەتەوە، تا قەبارەیەکی بچووك هەڵگرێ، بۆیە تکا وایە زۆر لەسەرخۆو بەسەرنجەوە بخوێنرێتەوە، ئەگینا وشك‌و رەکیك دێتە پێش چاوو مێشك.

بەشی یەکەم

چەمکەکانی بیری سیاسی

لەو بەشە زیاتر باسی چەمکەکانی سیاسی پەتی دەکەین بە نەدریسی (بیری سیاسی) لە بەشەکانی تر باسی چەمکەکانی ئایدیولوژی سیاسی و فەلسەفەی سیاسی وزانستی سیاسی دەکەین

(١)

رامیـــــاری سیاســـەت Policy

کۆن ترین زاراوەیە، بە جمکی لەگـەڵ نـادەمیزاد هـاتووە ئەگـەر بـەو نـاودش نەبووبێت، بۆیە پێناسەکەشی فرەجۆری وەرگرتـووە، بـەڵام هـەر هـەمووی کـۆك دەبنەوە لە مانای: (بەڕێوەبردنێکی دانایانـەی کاروبـاری تـاك و کۆمـەڵ)، هـەتا ڕاپەڕاندنی ئیش و کاری خێزان و هـۆز و بـرا گەوورایـەتیش هـەر بـە سیاسـەتیان ناوبردووە، هەڵبەتە هـەموو ئـەو زاراوە و چـەمکانە سەرچـاوەکەی پەیامـە کـە کەوتۆتە ناو کۆمەڵ، ئینجا گۆڕان و خڵت و خاری بەشەری دەکەوێتە سەر، با ورد بینەوە لە بنەچەی ئەو دوو سەرچاوەیەی ڕۆژئاوایی (ئەغریقی-یۆنانی) و ئـاینیش (ئیـسلامی) بـزانین کامیـان ڕەسـەن تـرە، سیاسـەت لـە ڕۆژئـاوا گوایـە لـە (politique)ی فەرەنـسیەکیە هـاتووە، ئـەویش لـە بنەچـەدا لـە ئـەغریقی و یۆنانیەکە هاتووەو ئەرستو بەکاری هێناوە، کە لە دوو وشەی لێکدراوی (polis- شار) و (tehem - بەڕێوەبر)هاتووە ، واتە بەریوە بردنـی شـار، لـە سـەدەکانی دوای (١٣) فەرەنسا وای بەکارهێناوە[١]، ئەوەش لە پێناسەکەی سەرووی سیاسەت ئەوەنـدە نزیـك نیـە[*]، لەڕاسـتیدا کۆمـەڵێك وشـەی یۆنـانی کـۆن بـۆ چـاوگی (politque) دەنوســـــرێتەوە، لەوانـــــە (polis، politeicl، teipolitica،

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (علم السیاسة) د.حسن صعب، ل٢٠.

[*] لە ڕاستیدا هەڵەیەك زۆر باوو بووە لە ئەنجامی هەڵەی تەرجەمەی عەرەبی بۆ هەریەکە لە repoplic بۆ جمهوریە،politiic بۆ سیاسەت، ئێمەش لە سەر ئەو هەڵەیە ڕۆیشتووین، کەچی ریپۆبلیك مانای (أشیاء عامة) دێ نەك جمهوری، ئەوەش دەقاودەق ماناو پێناسی سیاسەتە کە بریتیە لە مەسایلە گشتیەکان، پۆلیتیکیش مانای مەدەنیەتە، بۆیە ڕاستیەکەی ئەوەیە ئەفلاتوونە باسی سیاسەتی کردووە نەك ئەرستۆ، ئەوەی ئەرستۆ باسی مەدەنیەتە .

epolitike، ..) زۆربەیان بەمانای شار و گۆڕەپانی کۆبوونەوەی خەڵکی هاتووە، بۆیە زیاتر politque لە (مەدنیەت) نزیکترە نەك سیاسەت هەروەك لە مەبەستەکانی ئەرستوش لێی وادەردەکەوێ، بۆیە جاران تەرجەمەی (رسالة فی السیاسة)ی ئەرستۆ بە مەدەنیەت هاتووە نەك سیاسەت، چونکە لەو کتێبەش کە باس لە (خێزان- شار- دەوڵەت) دەکا زیاتر ئەو ڕەوتە وەردەگرێ ، ڕەنگە (re -(poplice)ی ئەفلاتوون کەبە "جمهوری" وەرگێڕدراوەتە سەر عەرەبی)نزیك تر بێ لەسیاسەت ، ڕاستیەکەی ئەوەیە (govern) زیاتر مانای سیاسەتە، کە بە مانای (حکومەت)یش دێت و لێك نزیکن، ئەوەش زاراوەیەکی کۆن نیە ٠

پێناسی کۆنی ئیسلامی و ئاینی وا هاتووە: هەر دەقی وشەی سیاسەت لەو فەرموودە بەناوبانگە هەیە (کان بنو إسرائیل یسوسهم أنبیاءهم)، واتەئێش و کاریان ڕادەپەڕاندن، هەر لەسەر وشەی (سیاسەت) (إبن یوسف عامری) دەڵێ: (والعرب تقول ساس فلان دابته إذا قام بصلاحها و راضها). لە (لسان العرب) سوس بەمانای سەرۆکایەتی یان (..والسیاسة هي قیام بالأمر بما یصلحه).

سیاسەت لە ئیسلامدا نزیکە لە مانای حوکم هەروەك (معجم الحدیث للتحلیل السیاسي)یش وای نەقل کردووە، زۆربەی فەرهەنگەکانی ئەوروپیش وەك (قاموس المحیط)ئاسا بە (علم الدولة) تۆماریان کردووە، بۆیە نیوەی ئایەتەکانی قورئانی یش لەسەر حوکم و سیاسەتە، چ ڕاستەوخۆ چ لە (مقاصد الشریعة)دا، هەر پێناسی قورئان لە فەرموودەدا وا هاتووە: (أنباء عن قبلکم وأخبار من بعدکم و حکم فیما بینکم)، ئینجا بەشێکیشە لە ڕەوشت و ئیسلاح هەروەك لە کتێبەکانی (العین السیاسة)، (تعریفات جرجاني)، (إبن تیمیة-سیاسة الشرعیة)..هاتوون ٠

هەموو ئەو پێناسە کۆنانە (د.محمد عمارة) کورتی کردۆتەوە لە: (هەرچی کردارێك کە بێتە چاکسازی و دورخستنەوە لە فەساد-سیاسەتە)[1].. ئەوەش هەمان دارشتنەوەی (ابن عقیل)ە لە سیاسەت کە دەڵێ: (السیاسة ماکان فعلا

[1] د.محمد عماره- المعرکة المصطلحات ل١٧٨.

(١) رابەرایەتی سیاسەت Policy،

يكون مع الناس أقرب الى الصلاح وأبعد عن الفساد، وان لم يضعه الرسول ولا نزل به وحي..).[1]

بەو شێوەیە (سیاسەتی) ئیسلامی کەمانای چاکسازی گشتی وەردەگرێ و(Politice)ی ئەغریقی کە دەکاتە (بەڕێوەبەری شار) لە ڕێگەی ئەندەلوس لێك گیر بووینە و ئەو سیاسەتەی ئێستای لێ دەرچووە، زۆربەی فەرهەنگە جیهانیەکان مەبەست ومانا گشتیەکەیان وا نەقل کردووە :(تحقيق أكبر قدر من السعادة لأعظم عدد من الناس)، واتە: بەرژەوەندی گشتی، ئەوەش هەمان پێناسی ئیسلامیە (نەك پۆلیسی شار) کە ئەگەر بمانەوێ مانایەکی بۆ (بەڕێوەبردن) بتاشین بە مانای (ڕاپەڕاندن)ە[2]، بەو شێوەیە زۆربەی زاراوە و چەمکە پێویستەکان بنەچەکەی ئاینیە هەروەك (ئەلەکزەندەر گەربوفسکی)یش دەڵێ: (کۆنترین سەرچاوە کە لەسەر سیاسەتی نوسیبێتەوە ئاینە)[3]، ئیتر لە ئەوروپا تەقەلایان داوە ئەسڵێکی لە کەلتووری خۆیان بۆ بدۆزنەوە و کتێبەکەی (السياسة)ی ئەرستۆ بە دامەزرێنەری سیاسەت دەزانن، ئەگینا کەی (پۆلیس و شار) و سیاسەت دەگەڕێنەوە سەر یەك دایك و باوك.

ئەوە پێشەکیەك بوو بۆ سیاسەت کە زاراوەیەکە وا دەردەکەوێ دوورە لە ئاین و نزیکە لە عەلمانیەت و فکری بەشەری ڕووت کەچی ئەوە دۆخی ڕەچەڵەکی بوو، بۆ هەموو زاراوەیەك مەولەتی ئەو قوڵبونەوەیە نیە .

جا ئێستا دەگەڕێینەوە سەر ڕەوتی پێناسە جۆربەجۆرەکانی سیاسەت:

---

[1] الطرق الحكمية- ابن قيم الجوزية ص١٧

[2] أ-علم السياسه: صدرالدين قبانجي.
ب-النظم السياسية: د.مشهداني.

[3] کۆن ترین ڕووداوەکانی مێژوو.

پێناسەکانی سیاسەت:

بە سەدان پێناس هەیە بەڵام هەندێکی هاوبەشی لێ هەڵدەبژێرین:

+ پێناسی کۆنی فەرەنسی کە لە کتێبی (leliver de toutes choses) لەلایەن (برونتۆی لاتینی) نووسراوە بریتیە لە (بەڕێوەبردنی شار) کە نزیکە لە مانا ڕاستەقینەکەی (politiqu)ی ئەرستۆ.

+ هونەر و زانستە.

+ هونەری مومکینە، یان وەك مۆسۆلینی پێناسی کردووە (هونەری وەرگرتنی دەسەڵاتە)[1].

+ (قاموس السیاسي): هونەری بەڕێوەبردنی دەسەڵاتە ،ئەوەش بە هەمان پێناسی فەرهەنگی (La frand Encyclopedia).

+ زۆر پێناسی تری باو وەك سیاسەت مانای درۆیە، یان هەڵخەڵەتاندن، یان خۆویستی، ..

+ (سمث): هەڵخەڵەتاندنی خەڵك بە پیلان بۆ گەیشتن بە پایەك.

+ (فەرهەنگی لیتریە- فرنسی ١٨٨٠) : سیاسەت مانای زانستی دەسەڵاتە، پێشووتر لە (١٨٧٠) بە کەمێك جیاوازی تری پێناسی کردبوو بە (زانستی فەرمانڕەوای دەوڵەت)، هەر مانای (govern)یش بە سیاسەت هاتووە.

+ (فەرهەنگی وێبەر ١٩٦٢) : هونەری فەرمانڕەوای کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیە.

+(دوفرجیە- أحزاب السیاسی): زانستێکی دەسەڵاتی ڕێك و پێکە لەناو هەموو کۆمەڵەکان .

+ ئەنثرۆپۆلۆجیەکان: بە هەموو چالاکیەکی ناو سیستەمی کۆمەڵایەتی دەووترێ سیاسەت .

+ بەدی هێنانی زیاترین بەختەوەری بۆ زۆرترین کەس، پێناسی ڕەسمی

---

[1] الامیر: لە پێشەکیەکەی بە پێنوسی (مۆسۆلینی).

مەنهەجی-هەتا لە (ئەمیر)یش دانی بەو پێناسە هێنراوە. (هەرچەندە ئەوە پێناس نیە ئەوە ئامانجی سیاسەتە- م.ع)

+ (مقدمة فی انثرۆپۆلوجیا الاجتماعیة) : بەرنامەی دەسەڵاتە بۆ بەرگری کردن لە کۆمەڵگە .

پێناسی ئیسلامیەکانی کۆن و نوێ:

+ سیاسەت ئەوەیە باری خەڵکی چاك و پتەو بکرێت (العین السیاسة).

+ پێناسێکی گشتی نوێ و کۆنی کە لە لایەن زانایانی نوێی وەك (د.محمد عمارە، د.ترابی[١]، د.قرزاوی..[٢]) هاتووە، (هەرچی کردارێك کە خەڵکی پاڵبدا بەرەو چاکە لە دژی خراپە سیاسەتە).

+ لە (تعریفات-جرجانی) هاتووە کە (ئیمامەت) مانای دنیا و قیامەتە و دەڵێ (الامام: هو الذي لە الرئاسة في الدين و الدنیا جمیعاً). (ماوەردی)یش لەبارەی (عقد الامامە) هەمان ڕاستی دەڵێ (موضوع الخلافة النبوة في حراسة الدين وسياسة الدنيا).[٣]

+ پێناسی مارکسیەتیش: سیاسەت تەنها توخمێکی ئاساییە لەسەرخان و، کە ژێرخانە ئابووری یەکان هەڵی دەسووڕێنن.

+ بەڵام ئێستا پێناسی باوی سیاسەت میکاڤیلیانەیە لە جەوهەردا و بریتیە لە (هونەری گەیشتن و مانەوە لە دەسەڵات).

بەو شێوەیە سیاسەت زۆر جۆرە پێناسی جیاجیا و ئیجابی و نیمچە سەلبی بۆ دارێژراوە، واتایەکی فراوانی هەیە، پەیوەندی بە زانستی کۆمەڵایەتی و ئابووری و نیشتیمانی و مێژوویی و دەروون ناسی و زانستی دیپلۆماسی و جیهانی..

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە: المصطلحات السياسية- د.ترابي.

[٢] السياسة الشرعية- د.قرزاوی.

[٣] الأحكام السلطانية والولايات الدينية- ل٥

هەیە، هەتا پەیوەندی سیاسەت و ئابووریش نویٚ نیە هەروەك زانایـانی ئـەورووپی بۆ (ئادم سمث، ١٧٢٣-١٧٩٠) دەگێڕنەوە، نەخێر ئـەوە هـەر ئـەو دمردە بـاوەی ئەورووپچیایەتیە کە هەردەم ویستویانە یەکەم دۆزرەوەوژمارە پێوانەییەکان، یەکەم بەکارهێنان.. بۆ کەلتوری زانستی ئەورووپای بگێڕنەوە کە ئەوان خۆ بە سـوپەرمان دەزانن و خەڵکی تریش (لۆیـەرمان)!، ئەگـەر تێبینـی بکرێـت لـە پێناسـەکانی سەروو دەبینین پێناسە کۆنەکانی ئیسلامی‌و تا ئیسلامیش بە ئیجابی سیاسەتیان نوسـیتەوە، بەرەبەرە فکری بەشەری بە سەلبی ڕوانیتیە سیاســەت و ویـستویەتی لە ڕەوشت و ئاین جیای بکاتەوە، چونکە لە زۆربەی کتێبە کۆنەکان سیاسەت لـە بەشی ڕەوشت دەنووسرایەوە نەك هەر پێناسەکانی ئیـسلامی سـەروو، (محمـد بـن عبداللە) هەم پێغەمبەر بوو و هەم سەرۆکی سیاسی دەوڵەتی ئیسلامی بوو، دوای ئەویش خولەفای ڕاشیدین، .. ئەو زانایانەش لە دوای ئـەوان کـە بـە خەسـت تـر لەسەر سیاسەتیان نوسیە لەسەر هەمان ڕەوتی ڕەوشت و مەبادیئو و بەهای بـاڵا وەك: (فارابی، ماوردی، إبن تیمیە، إبن قیم، غزالي، أبن خلدون، ..) تا دەگاتـە جمـال الـدین و حـسن بنـا و مـودودی و نـەدوی،خمینی، .. لـە کوردسـتانیش: بەدلیسی، سەعید نورەسی، مەلا مستەفا، محمد شارەزووری، عثمـان عبدالعزیز، علی باپیر.

بە هەمان ڕەوتی تەریبیشەوە زانایانی جیهانی عەلمانی بـە سـەلبی و ئیجـابی لەســەر سیاســەتیان نووســیوە: (ئـەفلاتوون، ئەرسـتۆ، کۆنفۆشـیوس، شیـشرۆن، ئەکوینی، ئوگستین، میـکاڤیلی، هۆبز، رۆسۆ، لۆك، مونتسیکو، کانـت، هیجـل، مارکس، ئەنجلس، لینین، بنتام، سپسینۆزا، جمـال عبدالناصـر، شـبلی عیـسمی، مشیل عفلق، صدام حسین، ..)، لە کوردستانیش: د.عبـداللە جـودت، ئیـسحاق سکوتلی، رفیق حلمی، إبراهیم أحمد، جلال تاڵەبانی، مسعود بارزانی، ..

ئەو دوو بەرە مێژوویـیـە تـا دەگاتـە میکـاڤیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) ئنجـا بـە ڕاستەخۆ ترو بێ پەردە دێتە سەر پێناسەکانی سەلبی سیاسەت و لـە ڕەوشـت و

مەبادینو بەهاو مرۆڤایەتی جیا دەکاتەوە و بەهەڵ قۆستنەوە و رفاندن و شەڕە دەسەڵات و بە هەرچی ئامرازێك بێت بگەیت بە مەبەست.. (الغاية تبرر الوسيلة) قاوغرێژی دەکا.

ڕاڕەوی میکاڤیلی:

نیقۆلا میکاڤیلی لە ساڵی ١٤٦٩ لە ئیتاڵیا لە دایك بووە، لە ساڵی ١٥٢٧ مردووە، خاوەنی کتێبی بەناوبانگی (ئەمیر - the prince) و (طروحات) (فن الحروب)، (تأريخ فلۆرنسا)یە ، ناوبانگێکی خراپی هەیە لە بارەی ڕاڕەوەی سیاسەت، هەرچەندە بەشێکی تریش بەجۆرێکی جیاتر بۆی دەچن، هەر لەو کاتیش ئەو نووسینانەی لە خزمەت دەسەڵاتدارە دیکتاتۆرەکان نووسیوە کە چۆن پارێزگاری لە دەسەڵات بکەن و خەڵکی هەڵخەڵەتێنن، تا ئەو دواییەش نووسینەکانی لە گەلێ شوێن قەدەغە بوون، تیۆرە سیاسیەکانی خۆویستانە لە رەوشت و مەبادینی جیاکردەوە، تا ئەو بەشە سیاسەتەیە خەڵکی ناوی لێ ناوە (سیاسەت مانای درۆ و بادانەوە و هەڵخەڵەتاندن)، ئەوەش هەمان پێناس (سمث)ە بۆ سیاسەت کە ئێستا باوترین پێناسە، لە پرۆتۆکۆلی (١)ی حکماء صهیون هاتوو: (الحاكم المقيد بالاخلاق ليس بسياسي البارع) ئەوانە پێناس و بنەمای سیاسەتی ڕێبازی میکاڤیلیە کە ڕاڕەوەی زۆربەی عەلمانیەکانە (نەك هەموو سیاسەت)، لە ڕاستیشدا زانایان و ئەنسرۆپۆلوجیەکان بەچەوتی ڕاڕەوەی (میکاڤیلی) بە (مؤسس فكر السياسي الحديث) حیساب دەکەن، هەرچەندە هەندێ لایەنی زانستیش لە میکاڤیلی بەدی دەکرێ، بەڵام ئەو ڕاڕەوە تەنها مەرجعیەتی عەلمانیەتی نوێ ی ڕۆژئاواییە ، نەك هەموو سیاسەت وە نە هەموو عەلمانیەتیش، هەتا لە بوهاری شیوعیەتیش بەسەر ئەواندا پەیڕەو نەدەبوو، بزوتنەوەی شیوعیەتیش خاوەن مەبادینو، ئەگۆڕ و ئامانجی سیاسی داهاتوو بوو، بەڵام هەر ئەسڵی پێناسی (مارکسی) بۆ سیاسەتمەدار کە بەستویەتەوە بە بازاڕ و

باری ئابووری وەك ئەنجلس دەڵێ تەماشای سەر و کەللە و ئینتیمای سیاسی تـاك مەکەن، تەماشای بـازاڕ و بـاری ئابووریيەکـەی بکـەن... واتـە بـە کـورتی لـە مارکسیـەت دا دان بەوە نانێ کە سیاسەت مەبادیئی سـەربەخۆیە بـەڵکو ئـەویش دەداتە پاڵ مادە، ئـەوەش لـە کۆتاییـدا سیاسـەتمەدارێکی بەرژەوەنـد پەرسـت و هەلپەرست و بێ مەبادیئت بۆ دروست دەکا هەر وەك دەبینین لـە دوای شکـستی شیوعیەت، ئێستا بـە خێراییـەکی زۆر ئـەوانیش بـەرەو ئـەو ڕاڕەوەن، دەتـوانین بزوتنەوە خاوەن مەبادیئەکان جیابکەینەوە لە ڕاڕەوەی میکاڤیلی، باقیەکـەی تـر وەسفی (مؤسس الفکر السیاسي الحدیث) هەڵدەگرێ نەك هەموو لایەك، ئێـستاش بزوتنەوە ئیسلامیەکانو دیموکراسیو دڵسۆزانی سیاسی تـریش هـەن کـە لەسـەر ڕاڕەوەی مکاڤیلی نین، دەتوانین لیستێکی بـەراورد بکـەین لـە نێـوان سیاسـەتی ڕەواو سیاسەتی میکاڤیلی کە بـە کورتیەکـەی ئێـستا دوو پێناسـی دژ بەیـەکی سەرەکی هەیە:

١-سیاسـەتی ڕەوا: بریتیـە لـە (ئیـسلاح+ بینـاکردن+ مـەبادیئی+ .. بـۆ مەبەستی گشتی).

٢-سیاسەتی میکاڤیلی: بریتیە لـە (درۆ و هەڵخەڵەتانـدن و خـۆ گـۆڕین بـۆ مەبەستی تایبەتی).

لە ڕاسـتیدا ڕاڕەوەی میکـاڤیلی وەك نـاو نوێیـە بـەڵام وەك نـاوەڕۆك کۆنـە، دەتـوانین ڕەگ و ریـشەی لـە کتێبـەکانی ئەرسـتۆوش بدۆزینـەوە، هـەموو ئـەو فەیلەسوف و زاناو (وعاظ السلاطین)و کەلتووری ئەو سەردەمەی کە لـە خزمـەتی دەسەڵاتە ئیمپراتۆر و سیستەمە نەفامەکان بووینە میکاڤیلین، بەسەر دەسەڵاتیان دا هـەڵگوتووە بەرامبـەر بڕێـك درهـەم، لـە دژی سیاسـەت و دەسـەڵاتێکی مەبادیئانەو ڕەوشتیانەی پێغەمبەرەکان و ڕاڕەوەکانیان، سەرنج بدە (ابن سیناء) لە (رسائل) وەسفی سیاسـەتێکی بە ڕەوشتو خۆنەویست و خزمـەتکار دەکـا لـە بەرامبەر سیاسەتێکی دووڕوویی کە وەسفەکانی دەقا و دەق جووت دەبێت لەگـەڵ

سیاسەتی میکاڤیلی‌و سیاسەتی شەرعی، ئیمام شافیعیش دەڵێ (لا سیاسة الا ما وافق الشرع).[١] بە هەمان شێوە (إبن خلدون) لە (مقدمة) باس لە (خلق السیاسة) دەکا کە بریتیە لە (بەڵێن‌و ڕاستگۆیی‌و خۆنەویستی و بەهاناو چاکەو گۆتەو کردەیی‌و لایەنگری هەق‌و زەحمەتکێشان...) (سیاسی نەفامی)یش پێچەوانەکانی ئەوانە، (فارابی)یش لە (کتاب الملة) باسی سیاسەتی نەفامی کردووە کە ئەو سیاسەتەیە بەرژەوەندی تایبەتی دەخاتە سەرووی بەرژەوەندی گشتی.[٢]

ابن القیم الجوزی باس لە (السیاسة الظالمة) و (السیاسة العادلة) کردووە لە (الطرق الحکمیة في السیاسة الشرعیة) ل١٠، دەقەکەی : (فإن سیاسة نوعا: سیاسة ظالمة فالشریعة تحرمها وسیاسة عادلة فهي من الشریعة). ابن عقیلیش دەڵێ: (السیاسة ماکان فعلا یکون معه الناس اقرب الی الصلاح أبعد عن الفساد).. بەو شێوەیە زانایانی ئیسلامی باسی زانستی سیاسەتیان کردووە وەك (أشرف العلم)، بەپێی (قاموس السیاسة) (تهذیب السیاسة- أهوازي) کۆنترین کتێبێکی ئیسلامیە کە لەسەر سیاسەتی نووسیوە، واتە ئەو مل ملانێیەی میکاڤیلی سیاسەتمەدارانی فیلبازی ئیستا ململانێیەکی کۆنە .

[١] الطرق الحکمیة في السیاسة الشرعیة- ابن القیم الجوزیة- ل١٧.

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الموسوعة المصطلحات العلم الاجتماع و السیاسة).

لیستێکی جیاوازی نێوان سیاسەتی ڕەواو میکافیلی

سیاسەتی ڕەوا - زانستی	سیاسەتی میکافیلی- نەفامی
١-مەبادینی و ڕەوشتیە	١-بێ مەبدەئی و ڕەوشتیە
٢-سیاسەت ئامرازە	٢-سیاسەت مەبەستە و خۆشی تیادایە
٣-بەڵێن، ڕاستگۆیی، سپاردەیی، بەزەیی، گشت ویستی، خزمەت، مرۆڤایەتی، چەسپاوی. (الغاية لاتبرر الوسيلة في كل الأحوال)	٣-بێبەڵێنی، درۆ، خیانەت، بێبەزەیی، خۆویستی، دڕندایەتی، خودپەرستی، گۆڕاوی. (الغاية تبرر وسيلة مطلقاً)
٤-یەکێتی گۆتە و کردە	٤-ناکۆکی نێوان گۆتە و کردە
٥-بەرژەوەندی گشتی	٥-بەرژەوەندی تایبەتی
٦-یەکێتی و متمانە	٦-پارچە پارچەیی و بێ متمانەیی
٧-پەروەردە و بیناکردن و دامەزراندنی چارەنووس	٧-تێکدان و گوێ پێنەدان و ئانیەت
٨-ڕاستی تەرازووە	٨-بەرژەوەندی شەخسی تەرازووە
٩-لایەنگیری هەژار و چەوساوەیە	٩-لایەنگیری چینی سەرو و چەوسێنەرانە لە دوای خۆی
١٠-بۆ مەبدەئەکە دەژی	١٠-لەسەر مەبدەئەکە دەژی
١١-لەگەڵ ڕابووردوو و ئێستا و داهاتوو کۆکە	١١-هەردەم ئێستای لەگەڵ ڕابووردوو و داهاتووی ناکۆکە

تێبینی: ئەوە بەراوردی ڕێبازەکانە، ڕەنگە ئیسلامیش یان خەلیفەش هەبووبێ بەشی دووەمی بەکارهێنابێ، ئەوە کردەوەی تاکە نەك ڕێباز.

(إبن تيميه)ش لە تەفسیری (مانـدە) سیاسـەتی ڕاسـتەوخۆ بەنـدکردووە بـە نامەنـەت و دادگـەری، دەڵـێ مانـای (فهذاناجماع السیاسة العادلة و الولایة الصالحة)[1]. (أ.غـزالی)یـش لـە بابـەتی (عـدل فی السیاسة) دەڵـێ: ئـەو کـاتی (دادگەری سیاسـی) دێتـە دی چ لـە شـارێك چ لـە ولاتێـك، وەك فەرمانـەکانی ئەندامانی جەستەمان هەریەکەو بە پێی پسپۆری‌و تواناو شایستەی (کەفائـەتی) بنکەو سەرکردە دروست بکرێت نەك لەسەر بنچینەی چین و ڕەچەڵەك و[2]..

هەتا لە وەسفی سیاسەتی مەدەنیشدا لە فەرهەنگەکانی کـۆنی ئیـسلامی بـە پێکەوە ژیانی کۆمەڵێك خەلکی ڕەچەڵەك جیاجیا و مانای بوونی (هـاولاتی-بـێ بەستنەوە بـە عەقیـدە) لەسـەر بنـچینەی هاوکـاری بەرژەوەنـدی گـشتی نـاوی هاتووە[3].

بەو شێوەیە سیاسەت لە فکری ئیسلام ودەولـەتی مەدینـە پیـادە کـراوە، لـە دوای ئەوانیش لـە لایـەن خەلیفـەکان ولـە ڕێگـەی نامـە و ڕێنماییـەکانیان بـۆ والیەکان و هەتا ئەو ساتەش هەر لەسەر ڕاڕەوەی سیاسەتی شەرعی دەڕۆن، واتـە ئەو سیاسەتە چەوت و فێڵبـازو خۆویـستی یـە هـەموو سیاسـەت نیـەو ئەسـڵی سیاسەتیش نیەو (میکاڤیلی)یش (مؤسس الفکر السیاسي الحدیث)نیە بە گشتی، هەروەك پێناسەکەی (مارکس) (الـدین أفیـون الـشعوب) بـۆ هـەموو ئـایین نیـە هەڵەیە تەنها بۆ ئاینی (مەسیحی) نزیکە، بە هەمان شێوەش (میکاڤیلیـەتیش) (مۆسـس)ی هـەموو سیاسـەت نیـە، تـەنها سیاسـەتی عـەلمانی نوێیـە بـە کوردستانیشەوە ،چونکە عەلمانیەتی کوردسـتانیش بـە چـەپ و سوشیالیـستی و نەتەوەیی و لیبرالیـشەوە وەك عەلمانیـەتی عـەرەب لـە ژێـر کاریگـەری فیکـری مارکس بوون، جا ئێستا (لە کوردستان)یش دوو تەوەری سـەلبی پێـك گەیـشتن،

[1] السیاسة الشرعیة.
[2] میزان العمل.
[3] الموسوعة المصطلحات الجامع الغلوم، الملقب ب(دستور العلماء)، مادة -السیاسة المدنیة-.

یەکیان کۆتای خلت و خاری مارکسیەت لەلایەك، لـە لایـەکی ترلایـەنی سـەلبی سیاسەتی ڕۆژئاوایی کە بریتیە لە تێڕوانین بۆ سیاسەت لـە چوارچێوەی نـەریتی سـەرمایەداریانە، بە پێی بنەمای (بیکە و وەرگرە take and put)، لە ئەنجامدا سیاسەت و حزبایەتیەکی بێ مەبدەئی و بێڕەوشتی سیاسی لێ دەردەچێ، لەسـەر ئەو بنچینەیەی (بەرژەوەندی تایبەتی) پەیوەندیو یاسـای نێـو دەولـەتی لەسـەر دروست بووە، کە لە کۆتاییدا یەکسانە بە بەرژەوەندی شەخـسی وێـران کـەر یـان بەرژەوەندی تایبەتی ولاتێك، ئەوەش (سیاسەتی نەفامیە) جا بـا هـەر زانـست و تەکنۆلۆجیاشـیان گەشەسـەندوو بێـت. بۆیـەش لـە ڕۆژئـاوا زۆر بـە ئاشـکرا و شەرعیەوە پەیوەندیەکانی سادەو ئالۆز، تاك و کۆ، ناوەکی و دەرەکی، دپلۆماسی و دۆستایەتی، هەمووی لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی تایبەتە، هەر لـە کۆنـەوەش (ئادم سمث) وتوویـەتی: دادگـەری و بەختـەوەری بـەوە دێتـە دی کـە هەریەکـە بەرژەوەندی تایبەتی بۆ بێتە دی[١]، هەروەها (جۆرج بۆش-باوك) بە ئاشـکرا وتـی مەبادیئی میللەت نابێت ناکۆك بێـت لەگـەڵ بەرژەوەندیـەکانی، بۆیـەش ئێـستا سەرانسەری عەلمانیەت بە سۆشیالیستی و چەپی و نەتەوەی و لیبرالیەوە پـەیڕەوی ڕێبـازی میکـاڤیلی دەکـەن، هـەمووی بەڕاشـکاوانەتر دەڵـێن (خـۆ سیاسـەت دەزگایەکی خەیری نیـە! ئـەویش بـەدوای بەرژەوەندیـە، بۆیـە هـیچ مـەرجێکی مەبدەئی و ڕەوشتی سیاسی تیا نیە و باسیشی ناکرێ هەتا لـە ڕاپـۆرتی سیاسـی کۆنگرەکان و ڕاگەیاندن و هەڵس و کەوت و.. تـا لێـرەدا پێناسـی سیاسـەت لـە کوردسـتانیش وا بـاوی وەرگرتـووە بـە مانـای: (درۆ و پـێچ و پـەنا و هونـەری هەڵخەڵەتاندن و خۆ ویستی و کۆشك و تەلارو گـوێ نەدانـە سـەوابیت و لێڵـی و ئەوبەر ئەوبەر کردن و بێ ئۆقرەیی و بێ ئەمەکی و هەڵپەرستی و.. لێرەوە (سـید القوم..) نەك (خادمهم) بەڵکو دەبێ (قوم) خـادمی سیاسـەتمەدار بێـت، ئـەوەش لە؟ دستان چاك پەیڕەو کراوەبە پێی ڕاڕەوی میکاڤیلی کە لەسەر سیاسەت بژین

---

[١] ثروة الامم -(أدم سمث).

پێچەوانەی ڕێبازی شەرعی و مەبدەئی بۆی دەژی .

تێبینی: رامیاری کوردیش مانای (مەکربازی)یە. [١] واتـە ئـەو زمـان زانـەی رامیاری بەرامبەر سیاسە داناوە بـە ڕوانگەیـەکی مکاڤیلیانـە هـەڵی بـژاردووە. (ڕامی + یار) (مەکریار).

ئاین و سیاسەت:

زۆر ڕای چەوت باوی وەرگرتووە، ئێـستا خـەڵکی بەگـشتی و بەشـێکی زۆری ڕەوشەنبیریش لە ئەنجامی ئەو ڕەفتارە سیاسیە میکافیلیانە، یەکسەر ئەو پێناسە بۆ سیاسـەت (تەعمیم) دەکەن و دەڵێن (سیاسەت مانـای درۆیـە)، بۆیـەش هـەر یەکێك بە فروفێڵ و نۆین باز بێت بۆ مەرامە تایبەتیەکانی خـۆی چ لـە دنیـەکی بچووك یان لە وڵاتێك یان لە جهان ئەوا پێی دەڵێن چەندە سیاسیە بۆ خـۆی، لـە بیرەوەریەکانی شا جۆرجی بەریتانی هاتووە کاتێ بینی لەسـەر گۆڕێك نووسرا بوو: ئەوە گۆڕی سیاسەتمەداری ڕاستگۆ (فلانی کوڕی فلانە)، شـا جـۆرج وتـی: سـەرم سوڕ ماوە چۆن دوو کەس لەیەك گۆڕ شاردراونەوە؟ دەسـت و پێوەنـدەکانیش بـێ ئەوەی یەك لەسەر یەك بوەستن (وەك ئێستا ئاسا) پێ یان وت: قوربان یەك گۆڕەو یەك کەسە.. گوتی ئەخێر سیاسەتمەدارێکە و ڕاسـت گۆیەکیـشە (واتـە دوو)!، .. واتە سیاسەتمەدار و ڕاست گۆ یەك نـین، ئـەوەیان مێـژووی سیاسـی عەلمانیەتـە، ئێستاش چاکترین پەیڕەوکـەری ئـەو بیرەوەریـەن، ئـیتر پێناسـەکانی عەلمانیـەت ومیکاڤیلی- دامەزرێنەری فیکری سیاسی هاوچەرخ- هـەمووی لەگـەڵ وتەکـەی (شا جۆرج) یەك ماناو ماهیەتە.. بەڵام ئینجا ئەخێر، هـەمو سیاسـەت وانیـە، دیارە سیاسەتیش وەك هـەمو بـەش و بەرهەمـەکانی مـرۆڤ لایـەنی سـەلبی و ئیجابی هەیە، بۆیە سیاسەتی میکـاڤیلی بەشـێکە لـە سیاسـەتی سـەلبی نـەك

---

[١] بڕوانە فەرهەنگی کوردستان- گیوی ل٤٨٠

هەموو سیاسەت، بەڵام هەر کاتێ مدرسەکانی عەلمانیەت دەسەڵاتدار بێت ئەوا پێناس و هەڵس‌وکەوتی ڕێبازی میکافیلی و خۆویستی باو وەردەگرێ، هەر بۆیەش دەبینین لەو سەردەمە بە چاوێکی ڕێزەوە سەیری سیاسەت و سیاسەتمەدار ناکرێ، شەرمی پێ یە بڵێت من سیاسەتمەدارم، زۆر ئاساییە بڵێ من فەرمانبەرم یان کرێکارم.. بەڵام زۆر بە خێرایی دەڵێ من سیاسی نیم، یان لەسەر دوکان دەنوسرێ باسی (قەرز) و (سیاسەت) مەکە، هەتا بەڕای بەشێك لە لێکۆڵەرەوەکان ئەوەپیلانە لەسەر سیاسەتیش، تەنانەت هەندێ حزب و لایەنی دەسەڵاتی سیاسی کار بۆ هەڵوەشاندنەوەی خودی (سیاسەت) دەکەن، جا ئەو دوخە وای لە خەڵکی عەوام و هەندێ نیمچە زانای ئیسلامی و (هەندێ زانایانی ئاینی تر کە شەریعەتیان نیە) ڕەوشەنبیرانی عەلمانیش کردووە کە هەموو پێکەوە بگەنە ئەنجامێکی هەند و حوکم لەسەر سیاسەت بەگشتی بە سەلبی بدەن و لێی دووركەونەوە، تەنانەت ڕارەوەی شیعەش هەتا پێش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانیش لە ١٩٧٩ دوورکەوتبوونەوە لە سیاسەت، شۆڕش و دەوڵەتیان بۆ ئیمامی زەمان هەڵگرتبوو، هەندێکی تر زیاترلەوەش وتوویانە (أعوذ بالله من الشیطان و السیاسة)، ڕەنگە بێ ویستی خۆیان خزمەتێکی خۆڕاییان بە مەبەستی عەلمانیەت کردووە بۆ دوور خستنەوەی ئاین لە سیاسەت، هەروەك شوبلی عیسەمی دەڵێ: (زانا و پیاوانێکی ئاینی هەن کە زۆر لە ئیسلام قوول نابنەوە خزمەتی مەبەستەکانی عەلمانی دەکەن کە پێیان وایە ئاین تەنیا بۆ کاری شەخسی بێت و دوور لە سیاسەت)[1]، بەپێچەوانەی زانایانی کۆن کە سیاسەتیان بە (أشرف العلم) وەسف کردبوو، ئەو شەپۆڵە زیاتر لە ئەوروپاوە لە دوای داڕمانی خەلافەت لە ساڵی ١٩٢٤ هات، بەکارهێنانی ئاین لەوێ بۆ سیاسەتێکی دڕندە کە تا ڕادەی (مافی شایانە- Divine right at the king)[2] ناو دەبرا، لەوێ لەبەر

١ العلمانية و الدولة الدينية-شبلي عيسمى ص٧٧.
٢ موسوعة العلوم السياسية.

نوقستانی بەرنامەی سیاسی ئاینی مەسیحی (هەروەك سپنوزا، تالیدان، گاردینی دەڵێن: ئاینی مەسیحی بیّ شەریعەتە)[١]، بووە هۆی وەستانی کۆمەڵگە لە پێش کەوتن و داهێنان و دادگەری و عەقڵانەتیش.. بەڵام بە سیاسی کردنی ئیسلام مانای ڕاست کردنەوەی ئیسلامی ڕاستەقینەیە، دەبێتە هۆی پێش کەوتن و دادگەری و بینای کۆمەڵایەتی و سەربەستی و.. ئەو دۆخە ئاسمان و ڕێسمانی فەرقە، کەچی ئەو شەپۆلە لە دوای دارمانی خەلافەت گەیشتە جیهانی ئیسلامی، هەڵس و کەوتی هەندێ خەلیفەو دام و دەزگاکانیان زەمینەیان زیاتر سازدا، هەندێ نیمچە زانای ئیسلامیشی هاتنە سەر هەمان ڕای (پاپا)یەکان و بەتایبەتی قەشە (ولیام ئامیل)ی ئینگلیزی کە وتەیەکی بەناوبانگی هەبوو وتبووی: (چەندە هەڵەیە ئەگەر واتێ بگەین خوا بە تەنها ئەو بوونەوەرە بەرێوە دەبا)، لە وانە (شێخ علی عبدالرزاق) (قازی شەرعی)ی ئەزهەریش بوو، لە ساڵی ١٩٢٥ کتێبێکی نووسی بەناوی (الاسلام و أصول الحکم)، تیایدا هەندێ ڕاو بۆچونی دەگمەنی تیادا بوو، وەك ئەوەی (ئیسلام تەنها ئاینی گیانە نەك دەوڵەت، پەیامی محمد هەرگیز دەوڵەت و حکومەتی تیا نەبووە) ل٦٤-٦٥، هەندێ ڕای وا پەیدابوو، یەکێکی تریش بەناوی (خالد محمد خالد) هەر لە میسر کتێبێکی بە هەمان ناوەرۆك نووسیەوە بە ناوی (من هنا نبدأ).. بەڵام کە چاکتر لە ئیسلام گەیشت هەر خۆی گەڕایەوە و کتێبێکی تری بەناوی (الدولة في الاسلام) دانا، ئەوانە هەر لە خزمەتی بیر و بۆچوونی عەلمانیەت نیە، بەڵکو ئیمپریالیزمی جیهانیش بە ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاواییەوە ئەوەیان مەبەستە بۆ دەرکێشانی گیانی بەرگری ئیشتیمانی، هەر بۆیەش لەگەل داگیرکردنی کوردستان ودروست بوونی مەینەتی کورد دروشمی جیا کردنەوەی ئاین لە سیاسەت هاتووە، یەکەم جار ڕۆژنامەی (تێگەیشتنی نوێ)کەلەلایەن بریتانیاوەدەردەچوولەدوای ١٩١٨-

---

[١] هەرکەسێ ئینجیل بخوێنێتەوە ئەو ڕاستیەی بۆدەردەکەوێ، سەرەرای ئەوەش لە (جدول و الشروح)ی ئینجیل پێناسی دەکا ئاڵی شریعەتی خوایە دەڵی سیرەی مسیحە .

بانگێشەی (ئاین شتێکەو سیاسەتیش شتیکی ترە)ی بلاو کردەوە، ئینجا داگیرکەرەکانی تریش لەهەموان سەخت تر دەسەلاتی بەعس بوو سزاکەی تا ڕاددەی سێدارە بوو، هەروەها هەر لە کاتی خۆشی (میکاڤیلی) و هەمو ڕاڕەوەی ئێستاش زۆر داکۆکی لەسەر ئەو لێك جیاکردنەوەی ئاین و سیاسەت دەکەن[١]، لەکۆنەوە دەزگا ماسۆنی و شێوە زایۆنیەکان و هەندێ ڕاڕەوی ئیسلامی نەفامیش یەکیان گرتۆتەوە لە دوورخستنەوەی سیاسەت لە ئاین، لە ئیسلامیەکانیش جار وابووە لەبەر هۆی ناکۆکی ماندوبوون بێئومێدی بە ئەنجامێك گەیشتوون وەك (أعوذ بالله من الشیطان والسیاسة) کە لەلایەن (شێخ سعید نورسی) وتراوە. بەلأم ئەوەی میکاڤیلی و هاوڕایانی مەبەستیانە جیایە، میکاڤیلی و ڕاڕەوەکەی زیاتر داکۆکی لە دوورخستنەوەی ئاین دەکەن، لەبەر هۆیەکی سادە، ئەگەر سیاسەت ڕەوشت و مەبادیئی بێت ئەوا عەیب و عار و ئەنانیەتی سیاسەتە میکاڤیلیەکە دەردەکەوێ، بەو شێوەیە: ١-نەزانی، ٢-تەوژمی شکستی خەلافەت، ٣-هەڵمەتی عەلمانیەتی جیهان[*] لەسەدەی (٢٠)...، تا ڕادەیەکی چاك توانرا ئیسلام لە سیاسەت و ژیانیشدا جیا بکرێتەوە، تا ئەو ڕادە لە دەستووری (حزبی بەعسی-١٩٤٧) مادەی (٣) تۆمار کرا: (تاکە پێك بەستنێك لەناو دوو ولأتی عەرەب دەبێت تەنیا نەتەوەیی بێت، هەمور بەستنەوەیەکی تری ئاینی و مەزهەبی دەبێ لە ڕەگ و ڕیشەوە دەرکێشرێ)، زۆربەی حزبە عەلمانیە نەتەوەییەکان بەو شێوەیە بوون، چەپیەکانیش زۆر خراتر، لە دوای هەموو ئەوانە دەبینین کار و فرمانی ئاین سیاسیە بۆیە ئەو تەقەلایانەی سەروو هەمووی شکستی هێنا و ئێستا ئاین و سیاسەت سەرتاپای جیهانی گرتەوە وەك یەك شت، هەروەها سەرتاپای بوارەکانی ژیانیش لە کۆمەڵایەتی، ئابووری، نیشتیمانی، دپلۆماسی، سایکۆلۆجی.. هەتا تەندروستی، نەك تەنها لەناو

[١] طروحات، میکاڤیلی.

[*] ئەوەش لە ئەنجامی لاوازی مەسیحیەت بەرامبەر عەلمانیەت واسەری هەلدا لە ئەورووپا

ئیسلام، لە ناو مەسیحی و یەهودی و هندۆسی و.. بـەدەیان حزبـی مەسـیحی و یەهودی و.. لە کوردسـتانیش (۳) حیزبـی مەسـیحی هەیـە، هـەر بۆیـەش لـە کۆنگرەی هەزارەیی کە لە هەفتەی کۆتـایی مـانگی ۲۰۰۲/۸ نیۆیـۆرك کـە بـە هەزاران زانای جیهانی جۆربـەجۆری ئـەکادیمی و سیاسـی و ئـەنثرۆپۆلـۆجی، .. بەشدار بوون بریاریان دا کە ئاین و سیاسـەت و دەوڵـەت لێـك جیـا ناکرێتـەوە و سەدەی (۲۱)یشیان بە سەدەی گەڕانەوەی ئـاین پـێش بینـی کـرد، ئێسـتا هـەر سیستەمێك ئاینی بنچینە نەبێت دۆڕاوە، سەرنج بدە نێوان عـەرب و ئیسـرائیل، عەرەب ئاینی خۆیان بچووك کردۆتەوە و ئیسرائیلیش بە ئاینی خۆی ئیش دەکـا، چۆن عەرەب ڕیسوا و شکست خواردوو و پەرتـەوازەن، ئەگـەر ئاینـەکانی تـریش بشێ باس لە جیاکردنەوەیان بکرێت لـە سیاسـەت و دەوڵـەت و ژیـان، ئـەوا لـە ئیسـلام بـە هـیچ جۆرێـك ناکرێـت، بۆیـەش دەبیـنین ئیسـلامیەکان و زانایـانی ئیسلامی (کە ئیجماعن) هەتا ئینسـکلۆپیدیە گـەورەکانیش پێناسـی ئـاین بـە ژیانی سیاسـی دەکـەن بـە نمونـە فەرهـەنگی (موسـوعة العالمیة العربیـة ج۱۰ ص٥٨٤) کە لە هەناوی (Great Encyclobidia-British) هاتووە لە مانای ئاین دەڵێ: (الـدین.. مـن دان دینـا ملکـه و حکمـه و ساسـه و دبـره)، هـەر لـە (معجم الحدیث للتحلیل السیاسي)، دەڵێ: (باسی سیاسـەت و حـوکم یەکـە، لـە زانکۆکانی پێشو و ئێستاش بە زانستی سیاسەت دەووترێ (بەشـەکانی حـوکم)، بەهەمان شێوە فەرهەنگەکانی (لیتریە، دوفرجە -أحزاب السیاسة، معجم الحدیث، موسـوع العالمیـة، العـین السـیاسة، تعریفـات جرجـاني، ئەسـڵە یۆنـانی و ئەغریقیەکـە..)، هـەمووی سیاسـەت و حوکمیـان یەکسـان کـردووە، مانـای حکومەت لە ئینگلیزی مانای سیاسەتە (govern)، بەو شـێوەیە مانـای وایـە ئیوەی قورئانی پیرۆز لەسـەر سیاسەتە، هەروەها پێغەمبەرەکان سـەرۆکی سیاسـی میللەتەکـەیان بوونـە، هـەر خـودی سروشـتی (ئومـەی ئیسـلام) پەیوەنـدی و پێکهاتەیەکی سیاسیە، ئیتر سیاسـەت و ئیسلام وەك سەر و لەشە ئـەوەی بیـەوێ

ئیسلام لە سیاسەت جیا بکاتەوە ئەوا دەیەوێ ئیسلام سەر ببڕێ لە پشتەوە، هەموو زانایان لەسەر سیاسەتیان نووسیە، بەڵام ئەوانەی بە تایبەتی و ڕاستەوخۆ لەسەر ئیسلامیان نووسیە لە وانە (ئەهوازی، إبن تیمیة، أبن قیم، شافیعي، حنفي، أحمد، ئیمامەکانی ئەهل البیت، أبن عقیل، ماوردی، .. زۆری تر)، هەموو ئەوانە ئەو دابەشیەی (نەقل و عەقل)، (سیاسەت و شەریعەت)، (ئاین و دەوڵەت)، (قوانین الارض و قانون السماء)، (أدیان السماویة والارضیة)، (دنیاو قیامەت).. ڕەت کردۆتەوە، هەر بۆیەش هەر هەمووی لە پێناسی (ئیمامە) یان (الخلافة) وا هاتووە: (نیابة عن رسول الله ﷺ في حراسة الدین و سیاسة الدنیا به)[1]، یان وەك (تفتازانی) مەرجی یەکەمی (ئیمامەی) کۆکردۆتەوە لە کۆن و نوێ بە (ان یکون سائسا)[2] چارەسەرێك هەیە کە ڕەنگە بەشی هەموو لایەکی تیا بێت، بۆ چوونی عەلمانی و هەندێ لە عەوامی موسڵمان و ئیتریش کە دەڵێن نابێت ئیسلام تێکەڵی سیاسەت بکرێت، ڕاستە بۆ سیاسەتی میکافیلی، دەبێ ئیسلام لەو جۆرە سیاسەتە دوور بکەوێتەوە، بەڵام ئیسلام و سیاسەتی ئەخلاقی و شەرعی لێك جیا ناکرێتەوە وەك زانایانی ئاینی و ئیسلامیەکان بانگیشەی بۆدەکەن. ئەوەی زیاتر ئەو دەمەتەقێیەی درێژە پێدا هەڵس و کەوتی بەشێك لە ئەزموونی ئیسلامیە نوێیەکانە کە کێشە و ناکۆکی زۆری ناوەکی زیندوو کردەوە لەگەلیدا (أعوذ بالله من الشیطان والسیاسة)شی زیندووکردەوە .

ئەگینا لە ئەسڵدا مەسەلەیەکی عەقیدەیە ئەگەر باوەڕت وابێ قورئان هاتوو مرۆڤ (خلیفە) جێنشینی خوا بێت، ئەوا ئاینەکەشی بەرنامەی سیاسیە، خۆ گەر باوەڕیشت وابوو مرۆڤ بە ڕێکەوت پەڕیتە سەر ئەو زەمینە ئەوە تەواوە هەر مرۆڤ بۆ خۆی چاکتر دەزانی ئیش و کاری خۆی ڕابپەڕێنێ، بەڵام دەبینین عەلمانیەکانیش بە زمانێکی پاڵاو وەڵامی ئەو پرسیارانە نادەنەوە، بۆیە نایانەوێ ئاین تەواو لە سیاسەت جیا بکەنەوە بە تایبەتی لەو سەردەمە، دەیانەوێ لە خزمەتیان بێت،

---

[1] السیاسة الشرعیة. دقرزاوی ل٣٢. ٢- عقائد النسفي

دەوری ســەرباز و خزمــەتکاری و پینــە و چــەتر و تــابیعی نــەك ســەرکردە و مەرجەعیەت و پێشڕەوی و ڕێ نیشاندەری بێ، بەتایبەتی لە کاتە تەنگانــەکانیان ڕوو لە گوتاری ئایینی دەکەنەوە، حزبی بەعس ئەوەندە دژی ئیسلام بوو کەچی لە تەنگاییەکان و لەکاتی هێرشی ئــەمریکا هــەموو مەبدەئــەکانی سۆشیالیــستی و نەتەوەگەری لەبیر چووبۆوەو تەنها باسی ئیمانی دەکرد... وەك لە بەشی داهاتووە دێینە سەری بەتایبەتی لە (عەلمانیەت) و (ئیسلامی سیاسی).

کــێ ئاییــن بەکاردێنێ؟

دەنگۆیەکی زۆر دیسان تەقیوەتەوە بەرووی ئیسلامیەکان لەلایەن عەلمانیــەوەو دەڵێن ئێوە ئاین بەکاردەهێنن لەپێناو سیاسەت، هــەر ئــەو تۆمەتــەش بــوو لــە دەزگای دادگاییەکانی کۆماری تــورکی کــەمالی لــەدژی ســەرکردەکانی شۆڕشــی کــورد (شــێخ ســەعیدی پــیران، مــەلا ســەلیم، شــێخ عبدالــسلام بــارزانی..) بەکارهاتووە، ئێــستاش لەناوەخۆ و دەرەوە بەدەنگ هاتوون.

پرسیارێکی چەمکیە زۆر بەکار دێت بێ ئەوەی تەرازوویەکی دروست بێنن بــۆ ساغ کردنەوەی، ئەوەش لە ئەنجامی ئەو لێك جیاکردنەوەیەی ئاین لە سیاســەتەوە دێت، ئەو کێشەیە کەمتر لە وڵاتانی نائیســلامی بەدی دەکرێ بەڵکو بەشی هــەرە زۆریان لەدەستور دووبارە ڕێزی بۆ ئاینەکەیان داناوە هەروەك لە مادەکانی:١ و٤٧ لە دەستوری یۆنان، ١ و٢ لە دانیمارك، ١٢ لــە نــەرویج، ٤ لــە ســوید، ٥٤ لــە کولۆمبیــا، ٦٦ لــە کورســیکا، ١٢ لــە ســلڤادۆر، ٦ لــە ئیــسپانیا، ٢٤ لــە پورتوگالیا، ٣ لە پرگوای، ٢ لە ئەرجەنتین ...، هەندیکیــشیان مــەرجی ئینتمــای ئاینی بۆ مەلیك وسەرۆك لە دەستور دیاری کراوە، لەوانە :مادەی ٤ لــە ســوید، مادەی ٩١ لە ئیسپانیا ..[1]، چونکە تــین و تــەوژمی ئاینەکــەیان لــە سیاســەت بەهێزتر نیە تا ببێتە بەکارهێنەر بۆی، واتــە لێــرە (دان پیاهێنانــە) کــە ئیــسلام

[1] بۆ زیاتر بڕوانە :الاسلام والعلمانية وأثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة -نوسەر

بەهێزترە لە سیاسەتەکە، هەر بۆیەش دەبینین مەسیحیە عەرەبە نەتەوە گەریەکان ئیسلامیان لە پێناو مەبدەئی نەتەوەگەری بەکارهێناوە نەك مەسیحی[1]، هەر چەندە لە پێش تر و ئێستاش هەموو باڵەکانی عەلمانی لە جیهانی ئیسلامی و لە کوردستانیش ئاینیان لە پێناو سیاسەت (بەزاراوە عەلمانی خۆی) بەکارهێناوە بۆ جوان کردنی ئەو بیر و ئایدیۆلۆجیانەی کە نامۆ بووینە وەك: مارکسیەت، سوشیالیستیەت، لیبرالیەت، .. جاران دەیان وت خۆ شیوعیەتیش هەر دادپەروەریەکی وەکو ئیسلامی دەوێ، یان سوشیالیستیش هەر ناوەرۆکی ئیسلامە هەتا لەو دوایەش هەر بەردەوام بوو، (عبدالله نۆجەلان) دەڵێ: (پێغەمبەرو ئیمام علی لە ئێمە سوشیالیستی تر بووینە)[2]، هەر لە بارەی دیموکراسیش دەیان وت هەروەك ئیسلام ئاوا سەربەستی تیایە، بەو شێوەیە (مەکسیم رۆدنسۆن) کە جیهان بینێکی مارکسی بەناوبانگە لە کتێبی (الاسلام و الماركسية)ی خۆی دەڵێ: (نەك لایەنە نەتەوەیی و عەلمانیەکان، بەڵکو شیوعیەکانی جیهانی ئیسلامیش سەروەریەکانی ئیسلامیان بەکارهێناوە لە پێناو بڵاوکردنەوەی شیوعیەت)، لەعیراقیش لەو نموونەیە گەلی زورە بەتایبەتی لەسەرەتاکان، لەلایەك دژی ئاین بوون وکتێبێ وەك (ابن الله)یان بڵاو دەکردەوە لەلایەکی تر بانگەوازیان بە ناوی (صرخة الإلهية لأخ لينين)یان بڵاو دەکردەوە، معروف رصافی بە ئایەتی قورئان بانگەشەی بۆ شیوعیەت دەکرد ...، بەهەمان شێوە تەیاری نەتەوەیی لە عەرەب و کوردو تورك و عیبریش و.. کردوویانە، سەرنج بدە دوورترین کەس لە ئیسلام (میشێل عەفلەق) دامەزرێنەری حیزبی بەعس دەڵێ: (نابی عەرەب بێت و ئیسلام نەبێت، سەرم سوڕماوە ئیسلامێك عەرەبی خۆش نەوێ)[3]، کتابی (ذكرى رسول الله)شی هەیە.. سەرنج بدە چۆن

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە :(مشيل عفلق-كتابات كاملة)، شبلی عیسمی (العلمانية و الدولة الدينية)، نجيب عازووری (يقظة أمة العربية).

[2] هەڵبژاردە-عبدالله نۆجەلان.

[3] الكتاب السياسية الكاملة- ميشيل عفلق.

ئیسلام بـەکاردهێنیێ بـۆ سیاسـەتی نەتـەوەیی، نەتـەوە گەریـەکانی عـەرەب و یەهودی دەڵێن: ئێمەین(شعب الله المختار)*، دەبـێ نەتـەوەی ئێمـە سـەرکردەی جیهان بێت!، بە هەمان شێوە دەبیـنین مێـژووی ئیمپریـالیزمی پـڕە لـە نموونـەی بەکارهێنانی ئـاین بـە هـەمو ناڕاسـتەیەکی تـەریب و پێـچەوانە، تـا ئـەو ڕادە نەخومەنی ئیشتیمانی فەرەنسی لـە گەرمـەی ئیمپریالیـەتی دا بـۆ داگـیر کـردن بڕیاری دا کە (چۆن دەرمان بۆ مێش کوژی پێویستە ئاواش مەسـیحی و ئینجیـل بۆ قەڵاچۆی ئاینە ئەفسانەییەکانی تر پێویستە)[١]، بە هەمان شێوە ئیسرائیل وەك دەوڵەتێکی نەتەوەیی لەسەر بنچینەی دەقی ئاینی دروست کراوە[٢]... کـۆن تـرین بەکارهێنانی ئاین لەپێناو سیاسەتی ئـاڕەوا دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو شـایانەی کـە ڕەچەڵەکی خۆیـان بـە (معجـزە)یـەکی خـوایی دەبەسـتەوە[٣]، لـە کوردسـتانیش بەکارهێنانی ئاین لەپێناو بنەمای عەلمانی لە چارەکی دوای سەدەی بیستەم زیاتر دەستی پێ کرد، بـەڵام لـە سـەرەتای سـەر هەڵـدانی عەلمانیـەت لـە کوردسـتان نـەیتوانیوە تەشـەنە بکـا یـان پـەنای بردۆتـە بـەر (١-کێـشەی نیـشتیمانی و کوردایەتی، ٢-یان ئاینی ئیـسلام)، زۆر ڕوونـە سـەرکەوتنی نـسبی (کۆمەڵـەی ڕەنجدەرانی کوردستانی عێراق) و (PKK) و سـەرنەکەوتنی حزبـە شـیوعیەکانی هاوڕێیـان هۆیەکـەی بـۆ (فاکتـەری نیـشتیمانی دەگەڕێتـەوە نـەك عەقیـدەی مارکـسی)، هـەروەها بـوونی جەماوەریـەکی شـۆڕش و حزبـە کوردسـتانیەکانی پێشوش بۆ هەردوو فاکتەر دەگەڕێتەوە کـە هـەردەم زانایـەکی ئاینیـان کردۆتـە پێشەوا، ئـەگینا ئـەفاعولیان نـەدەکرد لـەناو میللـەت هـەتا (پ.د.ك)یـش لـە سەرەتای شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١ بەشداریان نەبوو، هەر ئەو هۆیـە بـوو پـاڵی دان

---

* لە پرۆتۆکۆلی (٥)حکماء صهیون هاتووە : وقد منحنا الله العبقریة کی نکون قادرین علی القیام بقیادة العالم

[١] معبئوا الارض ص١٩-فراتنر ڤانون.

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الاساطیر المؤسسة..) - رۆجی غارودی.

[٣] بۆ زیاتر بروانە:د احمد سوسە -تاریخ حضارة وادی الرافدین ص ٢٠١

بێنە ژێر سەرکردایەتیەکی وەك (ملا مصطفی)، ئەگینا زۆربەی سەرکردایەتی بەو بیرە مارکسیەی خۆیان لابەلا وەسفی (بارزانیان) بە کۆنەپەرستو دەرەبەگخوازو مەلاو میسالی دەکرد، هەتا ئەزموونی کۆمەڵەی ئێرانیش هەر بۆ چەتر (م/شێخ عزالدین حسین)یان بەکارهێنا.. ئێستاش کە دەبینین حزبە عەلمانیەکانی کوردستان کەسیان دەنگی نەگەیشتە لە (٥٠٪)، ئەوە دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە هەرچەندە فاکتەری نیشتیمانی لە کوردستان زۆر بەهێزیشە کەچی توانای نیە ببێ بە جەماوەری بێ فاکتەری ئاینی.. هەر بۆیەش ئێستا هەر هەموویان زانایانی ئاینی کۆ دەکەنەوە لای خۆیان بە ناوی (یەکێتی زانایان)، ئەو شێوە بەکارهێنانە لەلایەن عەلمانیەتی سەرانسەری جیهانی ئیسلامی لە وردو درشتەوە بەدی دەکرێ بۆ پڕ پڕکردنەوەی نوقستانیەکانی خۆیان، ئەو تۆمەتەی بەکارهێنانی ئاین لە پێناو سیاسەت بەکاردێت لە لایەن عەلمانی لە دژی ئیسلامی ئەوانیش لە دژی عەلمانی، کەواتە بابزانین چۆن ئەو لێك گیربوونە بە تەرازوویەکی ورد لێك بکەینەوە:

١-جاریێ لە پێشدا کە دەڵێن نابی ئاین تێکەڵی سیاسەت بکرێ، ئاین پاکە و لە پێناو سیاسەتدا نابێت بەکاربهێنرێ، مانای دان پیاهێنانێکی بێ ئەشکەنجەیە کە (سیاسەت خراپە)، جا کە خراپە بۆچی دەیکەن؟ ئەگەر باشیشە و پیرۆزە و مەبادینو ڕاستیە ئەوا با ئاینیشی لە پێناو بەکاربهێنرێ. واتە بەکارهێنانی ئاین لەپێناوی سیاسەتی ناڕەوا دروست نیە.

٢-عەلمانی بە هەمو باڵەکانیەوە دەیەوێ تەنها ئەندازەیەك لە ئاین وەرگرێ وەك ئامراز بەکاری بهێنێ بۆ مەبادینەکانی خۆی کە جیایە لە ئاین، ئەومیان بەکارهێنانی ئاینە لە پێناو سیاسەتێکی نا شەرعی، خودی ئیسلام نەك هەر (ئیسلامیەکان و بزوتنەوە ئیسلامیەکان) ئەوەی بە توندی ڕەت دەکاتەوە لە چەندین ئایەتی ڕوون و ئاشکرا، ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ﴾، ﴿أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ﴾.

٣-هەر کەمێك ورد بین (دزەکە) یان (فاولەکە) دەبینینەوە کە کێ بە نایین بەکاردێنێ بە ناشەرعی لە پێناو سیاسەت، هەر مەدرەسەیەك سەروەری مەدرەسەیەکی تر بەکاربهێنێ ئەوا فاولەکەیە، هەر بە نموونە شیوعیەکان ئامانجیان شیوعیەتە هەرکاتێ سەروەری کوردایەتی یان نەتەوەیی یان لیبرالیان بەکارهێنا ئەوا فاولەکەیە واتە بەکارهێنانی کوردایەتیە لە پێناو شیوعیەت، ئەگەر لایەنێکی ئیسلامیش هات سەروەری شیوعیەت یان عەلمانی بەکارهێنا لە پێناو ئامانجی ئیسلامی ئەوەش هەر فاولە، ڕاستی ئەوەیە (ئیسلامیەکان با ئیسلام بەکاربهێنن)، (لیبرالیەکان با لیبرالیەت بەکاربهێنن)، (شیوعیەکانیش با مەبادیئی مارکسی بەکاربهێنێ)..هتد ئەوە هەموو هەقی خۆیەتی با کەس دەست درێژ نەکا بۆ ئەوەی تەنیشتی، هەرچی سەروەری ئەوی تر بەکاربهێنێ ئەوە قەلۆشە و کۆتاییەتی نا لێرەدا بە وردی دەردەکەوێ تا ئێستا نموونەیەکمان نیە کە ئیسلامیەکان لە هیچ شوێنێك مەبادیئو سەروەری شیوعیەت یان لیبرالیەت یان سوشیالیستی و هەتا نەتەوەیش (نەك ئیشتیمانی)یان بەکارهێنابێ.. کەچی جگە لە چەند باڵێکی چەپی دابڕاو نەبێت هیچ بزوتنەوەیەکی عەلمانی نەبووە و نیە سەروەری ئیسلام بەکار نەهێنێ بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییە فیکری و مەنهەجی و ستراتیجی و شەرعیەتی جەماوەریەکەش.. ئەوەش دزەکەیە.

زانستی سیاسی و ڕێبازی سیاسی:

ئەو دوو چەمکە زۆر لێك جیان، زۆر ترسناکە تێکەڵی یەك بکرێت، نەك هەر لە سیاسەت بەڵکو لە هەموو بەشەکانی زانیاری ئەو دوو لایەی هەیە وەك (زانستی ئابووری و ڕێبازی ئابووری، زانستی کۆمەڵایەتی و ڕێبازی کۆمەڵایەتی، زانستی ئاینی وریبازی ئاینی...هتد) هەمووی لێك جیان، کەچی نەك هەر عەوام بەڵکو لە ئاستی بەرزیش ئەو تێکەڵە هەیە، سەرنج بدە فەرهەنگێکی

بـالآی وەك (الموسـوعة العالمیـة) لـە ب١٦، ع، ل٤١٤ دەڵـێ: (زانـستی سیاسـی بریتیە لە توێژینەوە و پـەیڕەوی ژیـانی سیاسـی، گرنگـی بـە بـەهای سیاسـی و یەکسانی و سەربەستی و دادگەری دەدا)، هەڵبەتە ئەوەش زانستی سیاسـی نیـە، تێکەڵە، (کلودبرنار ١٨١٣-١٨٧٨) یەکێ لەوانەیـە کـە (ڕێبـازی سیاسـی) لـە بەشەکانی تری سیاسی جیاکردۆتەوەو ڕێبازی وا ناسـاندووە کـە زیـاتر ڕاسـتی و جێگیرترن لە تیۆری سیاسی، دیارە زانـستی سیاسـی پەیوەسته بە لێکۆڵینەوەیەکی واقیعی مێژووی سیاسی لەگەڵ ئیمکانیاتی ئەو واقیعـە یـان وەك لـە (موسـوعة علم الاجتماع-١٩٩٩) هاتووە دەڵـێ: (لێکۆڵینـەوەی ئەرکـەکانی ئایـدۆلۆجیا و هۆیەکانی دابەش و پەیوەندیەکانە..)، بەڵام کە هاتیە سەر چۆنیەتی بەڕێوەبردن و پەیڕەو کردن و دروست کردنی سیستەمی سیاسی و ئامانجـەکان و.. ئـەوە بەشـی (ڕێبازە)، لە زانستا هەموو مەدرەسە و تەوژمە جیاجیاکان کۆکن بەڵام لە ڕێبـازا لێك جیادەبنەوە، دەبنە ڕێبازی جیاجیای وەك سیاسەتی(میکـاڤیلی، مارکـسی، لیبڕالی، عەلمانی، ئیـسلامی..)، بەکورتیەکەی ڕێبازی سیاسی لە چارەی واقیعـی سیاسی دەکۆڵێتەوە، بەڵام زانستی سیاسی تەنیا لە واقیعەکە دەکۆڵێتەوە، یان بە واتایەکی تر زانستی سیاسی وێنەی گۆڕانی واقع دەکێشێ، بەڵام ڕێبازی سیاسـی بەرنامەی گۆڕانی واقع دەکێشێ، هەر بۆیـەش ڕێبـازی سیاسـی وسیاسـەتمەداری سەرکەوتووش پێویستیان بە زانستی سیاسی هەیە، چونکە بە هـۆی زانـستەکەش (تشخیص)ەکە چاکتر دەکرێـت ئـیتر چارەسـەریەکان بـە سـاناتر دەداتـە دەسـت (ڕێباز)، هەڵبـەتە هەر جۆرە ڕێبازێك جۆرە دەرمانێکی هەیە، ئـا لـەو دەروازەیـە پەیوەندی زانستی سیاسی بە دەقـەکانی ئیـسلام دەردەکـەوێ کـە بـە پوختـەی: زانـستی سیاسـی بـۆ مرۆڤایەتیـە، ڕێبـازیش بـۆ پـەیام، بەهـەمان شـێوەش بـۆ مدرسـەکانی شـیوعیەت و سوشیالیـستیەت و لیبڕالیـەت. زانـستی یەکـە بـۆ پەیڕەوکەرانی و ڕێبازەکەش بۆ خودی مدرسەکەیە.

سیاسەتی شـمولی:

ئەو تێکەڵیەی لە بەشــی ڕابـردوو بــاس کـرا، وا دیـارە زۆربـەی چـەمکەکان دەگرێتەوە، ئەوەش قەیرانی ئەو مەدرەسانەیە کە تەرازوو و پێوانەو ســنوورەکانی بە وردی پیّ ناخوێندرێتەوە، بــاس لــە سیاســەتی شـمولی دەکـرێ، ئایـدیۆلۆژیاو مەدرەسەو سیستەمی تێدەگلێنیّ، کە دەبینین ئەو وەسفە بـۆ ئـەوان ناشـێت، لـە کاتێکا سیاسەتی شمولی سەلبیە بەو واتایەی جم و جۆڵی سیاسی وا کە لایەنی تر نەخوێنیتەوە، پاوانی دەسەڵات بکەی، تەقەلای هەموو لایەنو ڕەنگو چینو توێـژ بدەی لە دەرەوەی توانـای ســنوری سیاســەتەکە، ئـەوە سـەلبیە، دیکتاتۆریـە، چ دەسەڵاتدار بێت چ بێ دەســەڵات.. بـەڵام ئایـدیۆلۆژیا و مەدرەســەو سیـستەم و بەرنامەکە با ئەو سیفەتانەی هەبێت با شمولی بێت ئەوە سەلبی نیە هەروەك زیاتر لە چەمکی شمولیەت زیاتری لیّ باس دەکەین.

(٢)

عەلمانیەت لائیكیة Secularizm

عەلمانیەت لە (علم) نەهاتووە، هەروەك تا ئێستاش نەك عەوام بەڵكو هەندێ ناوەند و فەرهەنگیش وای تێگەیشتون، لە كتێبی (تیارات الفكر العربي المعاصر) لە ل٣٥ بە هەمان مانای (علم) هاتووە لە ژێر سەر دێڕی (تیار العلمي-الغربي)، هەروەها فەرهەنگی حزبی بەعس (تعریفات ببعض المصطلحات) لە ماددەی (عەلمانیەت) واهاتووە (كلمة مشتقة من العلم والعالم وهو بخلاف رجل الدین)، لە زۆر سەرچاوەی تریش وا بەچەوتی هاتووە، هەروەها مەبەستەكانی (مل ملانێ ی شارستانی-هندگتۆن) و تەقەلای رۆژئاواش دەیەوێ ماناكەی بە (علم) گوزارش بكا، وا خزمەتی ستراتیجیەتی پێ دەكرێ، بەڵام لە ئەسڵدا مانای (سیكولاریزم-دنیا ویستی) مانای زانستی (علم scince) ناگرێتەوە، بەلكو لە (سایكولم) ئەگریكی هاتووە، فەرەنسیەكەش (لائیكی-Laigue) لە لایكسی یونانی هاتوە بەمانای رەمەكی (عامی)، لە بنەچەدا بەپێ ی هەندێ سەرچاوە (سیكولار) لەرۆمای كۆن و دواتر ئەو عەوام و كەسانە بووینە كە پایەی ئاینیان نەبووە لە كەنیسە[1]، بۆیە عەلمانیەتیش نوی نیە وەك وا دەردەكەوی كەلەگەل عەقلانی ومەدەنیەت ورینیسانس پەیدابووبی، نەخێر، بەلكو هەر شێوازێكی تری ململانێی ئاینی و ناناینیە، سەرەتاكەی دەگەرێتەوە بۆسەردەمی (ح هارون-براگەوردی

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە : أ-العلمانیة تحت المجهر ب-موسوعة السیاسة ب٤ ل١٧٩ ج- معجم الشامل للمصطلحات الفلسفیة.

مووسا)[1] کە کۆمەڵە خەڵکێکی لە لاویەکان لابووە، بەو شێوەیەی ح هاروون پابەند نەبووینە بەیاساکانی ئاینی، بەوانە وتراوە (لانیگ)، لەسەردەمی ناکوکی کنیسەو ئەوروپا داوا کرا هەرودك خەلکی ناسایی با دەسەلاتی کنیسەو پیاوانی ئاینی لائیك بن [2]، ئیتر چەمکی لائیك بە فەرەنسی و سیکولار بە ئینگلیزی جەمسەری بەرامبەر ئاینی وەرگرت، لەنیو یەهودیەکانیش ئەنجومەنێکیان بە ناوی "عەلمانی" هەبوە لەبەغداش، واتە لەناوەرۆکدا کۆنەو هەمان مل ملانێی هەق وناهەق وئاینیە، یەکەم جار سیکولار بەرەسمی لە ساڵی (١٦٤٨) لە مۆرکردنی ئاشتی (وستڤالیا) بەکارهات کە دەوڵەتی نەتەوەیی پێ دروست بوو لەجیاتی سیوکراتی، یەکەم کۆماری عەلمانیش لەدوای شۆرشی ١٧٨٩ لە فەرەنسا دروست بوو، لە دوای رابوونی ئەوروپیش باوی وەرگرت، ئیتر زۆربەی زانا و فەرهەنگە کۆن و نوێکان ئەو مێژووە بە سەرەتای سەرهەڵدانی عەلمانیەت دەژمێرن[3]، دوای وا باو بوو بە خۆماڵی کردنی دام و دەزگاکانی کنێسە بۆ دەوڵەت یان مەدەنیەت دەگوترا سکولاکردن، کاتی کە پیاوانی کنێسە ستەم و زۆرداریەکی بێ سنوریان لە خەڵك دەکرد لە باج وەرگرتن، سەرانە، فرۆشتنی پسولەی لێ بووردن، ئەشکەنجەی زانایانی وەك (کوپەرنیکوس، گالیلۆ، جوردانۆ، دیکارت، پیکۆن، جۆن لوك، سپینوزا، ..)، پاوان کردنی دەسەلات بەناوی نوێنەرایەتی خواوەند و لاهوت یان وەك پێ یان دەووت (پادشاوەك خوای سەر زەوی- Diving right of the king)[4]، .. لە کاردانەوەی ئەو بارودۆخە زیاتر پەرەی سەند، هەندێکی تریش لەوانە (الموسوعة العالمیة -ب١٦- ل٤١٥) لە بنچینەدا دەیگێرێتەوە بۆ (میکاڤیلی) و ئەو کاریگەریانەی لەسەر (هۆبز)ی هەبوو لە بارەی دەسەلاتی سیاسی لە دژی بەها سیاسیەکانی مەسیحیەت، لێرەوە

---

[1] بروانە:جدول والشروح -انجیل

[2] بروانە :معجم الشامل للمصطلحات الفلسفیة -مادة:علمانیة .

[3] تیارات الفکر العربی المعاصر ل٢٠٤.

[4] الموسوعة السیاسة.

مانا فراوانەکەی (فصل المطلق بين السياسة و الدين) بووە عەلمانیەت،، لە پێشەکی عەرەبیەکەی کتێبی (رسالة اللاهوت و السياسة) سپنوزای دانەر بە پێشەنگی عەلمانیەت دەژمێرێ کە ئاینی لە سیاسەت دوور خستەوە و نهێنیەکانی و دەستکارییەکانی ئینجیل و تەوراتی ئاشکرا کرد، هەروەها بەپێی زۆربەی (سەرچاوە زانستیەکانی) تریش هەریەکە لە (یاساناسی فەرەنسی ڤۆدین، سیاسەتمەداری ئەڵمانی-نەتسیوی، پارێزەری هۆڵەندی چۆرتیۆس) دەوری هەرە گرنگیان هەبووە لە بە دەولی کردن و دارشتنەوەی یاسای عەلمانیەت، هەموو ئەوانە و زەمینە فیکریەکەی ئەو سەردەم و شۆرشی فەرەنسی و وەچەرخانی ئیمپراتۆریەت بۆ دەوڵەتی نەتەوەیو رابوونی زانستی ئەورووپیو شکستی کنێسەو بەرنامەکانی تەبشیرو هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمی دوای سەرهەڵدانی شیوعیەتیش.. بناغەکانی بڵاوبوونەوەو پەیدابوونی عەلمانیەتن، لە دوای تاوتۆکردنێکی زۆری تر (جۆن هیلۆك-١٨١٧-١٩٠٦) وەك چەمکێکی سیاسی ماناکەی (گوایە بەبێ لایەنانە) دارشت کە تا ئێستاش زیاتر بە گشتیەکەی ئەو مانایە دەبەخشێ: دەتوانرێ بە لەباری ئاین دوورخری لە چاکردنی کاروباری مادیانەی مرۆڤ، واتە جم و جۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و دروست کردنی دام و دەزگاو پارتی سیاسی بێ ئەوەی پەیوەندی بە ئاینەوە چ دوور چ نزیکەوە چ سەلبی چ ئیجابی نەبێ، ئاینیش لە گۆرەپان بکشێتەوە ناو کنێسە و دڵی ئادەمیزاد، یان وەك (د.کەیالی) دەڵێت: (مانای مرۆڤ بەخۆی ببتە خاوەنی خۆی)[1]، ئەوەی بە خێرایی تێ بینی دەکرێت (هۆلیوك) لە پێناسەکەی (بێ لایەن) نیە بەڵکو ئاینی بەخشکەی خانەنشین کردووە لە سیاسەت و دەوڵەت و زیاتر وەك (سەفەر حەوالی) دەڵێ لە ژیانیشیان جیاکردەوە[2]، ئەوەش نوێ نیە هەر هەمان تێروانینی کۆنە، هەر سەردەمێك ناوێکی جیای هەبووە، بەڵام لە ناوەرۆك و

[1] الموسوعة السياسة.

[2] العلمانية.. سفرحوالي.

ماهیەت دا هەر یەکن، عەلمانیەکان خۆشیان دان بەوە دەنێن سەرنج بدە (د.محمد خلف الله) و (شبلی عیسمی) وەسفی کۆمەڵگەیەکی فرە ڕەگەزی مەدینە دەکەن بە سیستەمی عەلمانی[1]، یەهودیەکانیش لەناو خەلافەتی ئیسلامیش یەکێ لە ئەنجومەنەکانیان بەناوی ئەنجومەنی عەلمانی (جسمانی) بووە، بۆیە دیسان بە هەڵە دادەچین ئێمە ئەگەر سەرەتای ئەو چەمکە بۆ ئەو سەردەمەی بەرهەمی زانستی و عەقلانیەت بگێڕینەوە، بەڵکو بەتەریبی ئەو ڕێبازە شان بەشانی کۆمەڵگەی ئاینی پەیدا دەبن لە دوای پەیام ڕاستەوخۆ، لەناو مدرسە کۆنەکانیش ئەو دابەشیە هەبووە لە مدرسەی یۆنانیش، ئەگەر کەمێك بە سەرنجەوە بەراوردی پێناسەکانی عەلمانیەت بکەین دەبینین ئەوە هەمان تێ ڕوانینی (ئەرستۆ) وبەشێکی مدرەسەی یۆنانیە بۆ گەردوون و کۆمەڵ، ئەرستۆ پێ ی وابوو ڕاستە خوا جیهان و مرۆڤی دروست کردووە بەڵام هەقی بەسەر هیچ دا نەماوە خۆیان بۆ خۆیان کاروباری خۆیان هەڵدەسوڕێنن، وەك (مەلەکی دەستووری) چۆن خاوەنە نەك حاکم ئەویش هەر دروست کەرە نەك فەرماندەر، زۆربەی ئاینە دەستکردەکان ژیانی ڕۆژانەو خواپەرستەکەیان لێك جیاکردۆتەوە، بەهەمان شێوەش (بت و سەنەمەکانی) مەککەش هەروابوو، پەرستنیان (عیبادەتەکە) بوو کەچی شەریعەتیان نەریتی کۆمەڵایەتی و خێڵەکی بوو.. واتە ئاینیان جیاکردبۆوە لە ژیان کە ئیسلام شۆڕشی لەسەر کرد، .. ئەوە دەقا و دەق عەلمانیەتە، هەروەها (دەهریەکان –سروشت پەروەرەکان) کە لە قورئانیش ناویان هاتووە هەر هەمان تێڕوانینی ئەرستۆ و بەشی هەرە زۆری ئەغریقی و یۆنانی وایان دەڕوانی کە بوونەوەر هەر وا هاتووە و واش دەڕوا بێ کۆتایی.

لەو بارەیەوە (نیتچە) لەکتێبی (هكذا تكلم زرادشت) دەڵێ: ((ئەو جیهانە کارلێك دەکاو دەگۆڕێ، یەك دەگرێ و لێك جیادەبێتەوە، دەمرێ و دەژی.. بەڵام کاروانی (بوون) دەڕوا بێ کۆتایی))، ئەو بناغانە هەمووی (بە دەهریەوەش) لە

[1] العلمانيه و الدوله الدينيه-شبلي عيسمي ل٨١.

کتێبی (مەجمستی- بتلیمۆس) هاتووە، ئایدیۆلۆجیەکانی بەبێ بڕوایی ئاوبراون لە ناو ڕیزی ئیسلامیش هەر هەبوونە[١]، خۆ زانایان (لوك، لیبنتز، ڕۆسۆ، لینج، ..) زۆری تر لە لایەك باوەڕیان بە خودا هەبووە، بە عەلمانیەتیش وەك پێناسەی (جۆن هلێوکە)، هەمان ڕاڕەوەی (ڕبوبیەش-Deism) کە وشەیەکی لاتینیە بە مانای (خودا) دوای بووە ئایدیۆلۆژیەکی ئاینی فەلسەفی کە دان بەوە دەنێن خوا هەیە، بەڵام دەڵێن ئیش و کاری گەردوون و سروشت ناکا، هەقی لەو دونیایە نیە. زۆربەی زانایانی ئەورووپی و مێژووی زانیاری مەسیحی ڕایەکی وای هەبووە، سەرنج بدە، (ولیام ئامبل) قەشەی بریتانی دەڵێ: (خوا بەتەنها گەردوون بەڕێوە نابا)، بە پێی (مذاهب و مفاهیم في الفلسفة و الاجتماع)، هەریەکە لە (إبن رشد، أبن خلدون، گربوفسکی، ڤۆلتێر، ڕۆسۆ، ..) لە وانەن[٢]. بەلایەن کەمەوە مەرج نیە ابن روشد و ابن خلدون عەلمانی یان دەهری بن.

ئەو ڕوانگەیە لەوە دێت، ئەوانە وا تێگەیشتوون کە ئاین تەنها کارێکی تاکە لەنێوان خۆی و خودای، پەیوەندی بەژیانی سیاسی و ئابووری و یاسایی و کۆمەڵایەتی و شارستانی نیە، وەك ئاینی مەسیحی، کاتێ گوێبیستی هەندێ بنەمای ئاینی ئیسلام دەبن کە خاوەنی (تشریع) و چارەسەریەکانی ئەو فاکتەرانەی ژیانە و ئازادی و سەربەستی سیاسی و ئاینی و بڕوایی وعەقلانیەتی تیایە.. ئەوا یەکسەر دەڵێن ئەو ئاینە عەلمانیە!! هەر بۆیەش ناویان لە ابن الرشد وئەو زانایانە ناوە عەلمانی، لەلایەکی تریش لەسەر هەمان ڕوانگە عەلمانیەتی ئێستا ڕۆڵی ئاین دەبینێ، لەوەش زیاتر عەلمانیەتی جیهانی ئیسلامی دەیەوێ ئەو مافەی ئاینی بەخۆی بدا بە کردە بێ ئەوەی دانیشی پیا بهێنێ، هەرچەندە فەرهەنگە ئاینیەکان عەلمانیەتیان لە زنجیرەی ئاین ڕیزکردووە، هەر بە نموونە (الموسوعة الميسرة للأديان والمذاهب) عەلمانیەتی لە (٣٧)ەمین ئاینی جیهانی

[١] بۆ زیاتر بڕوانە أ-الموسوعه الكشاف، ب-الموسوعه الجماعات و المذاهب..
[٢] بۆ زیاتر بڕوانە (المذاهب و مفاهيم...) ل٦٢.

ڕێزکردووە، بەڵام بە زمانێکی پاڵاو و ڕاستەوخۆ دان بەو ڕاستیە ناهێنن. بۆیە ئەو مافە لە ئایینی ئیسلام دەسێنن، دەیەوێ زینـدانی بکـا، یـان نـەفی بکـا و لەژیانی دووروبخاتەوە،هەرچی ئاینی ئیسلامە ئایکۆژێتیتەوە بـەلام لـەخۆی جیـا دەکاتەوە ، تا لێرەوە ئەو ناکۆکیەی بەردەوامی ئیسلامی و عەلمانیەت درێژەی دەبێ لە جیهانی ئیسلامیدا و کەمتر لە جیهانەکانی تر ئەو ناکۆکیە هەیە.

پێناسە جیاجیاکانی عەلمانی:

کۆمەڵێك مانای جیاجیای پی دراوە بەڵام ماهیەتی هەریەکە نەك لە لایەن ئاینیەکان بەڵکو لە لایەن فەرهەنگ و زانایانی عەلمانی خۆشیان، بە دنیایی، دنیا پەرستی، نا ئاینی، .. یان وەك لە هەموو فەرهەنگەکانی هاتووە جیاکردنەوەی: دەوڵەت لە ئاین، جم و جۆڵی سیاسی لە ئاین، گێڕانـەوەی کاروبـاری مـرۆڤ لـە خوایەوە بۆ بەشەری[1]، وا هەندێ لەو پێناسانە لـە فەرهەنگـە سـەرەکیەکان وەك دەقی خۆی هەڵدەبژێرین:

+دانیرەی مـەعاریفی بـەریتانی، عەلمانیـەت: بزوتنەوەیـەکی کۆمەڵایەتیـە مەبەستی وەرگێڕانی ڕووی خەڵکی لەدوا ڕۆژ بەرەو واقیع و دنیا بە تەنها.

+فەرهەنگی (العالم الجديد-لابستر): سیستەمێکی دنیاییە تێکـەڵی عیبـادەت و بڕوای ئاینی نابێت.

+ئۆکسفۆرد:.. مادیانە نەك ڕوحی، دەسەڵاتێکی دژ بە کنێسە.

+الموسوعة العالمية: جیاکردنەوەیەکی ڕەهای نێـوان سیاسـەت و ئـاین، ئـەوە عەلمانیەتە.

+هەموو فەرهەنگەکان لەو سنوورە دەرناچن، هەتا لەوانەی کوردیش هەمووی هەروەك فەرهەنگی نوێ ی-برهان قـانیع کـە دەڵـێ: عـەلمانی بریتیـە لـە (دنیـا پەرستی، بـاوەڕ بـە کاروبـاری دنیـایی و خۆشەویـستی دنیـا و باوەڕنـەکردن بـە

[1] کیالی- الموسوعة السیاسیة ج٤ مادە :عملانی.

دەردەوەی ئەمانە).

جیاوازی بنچینەیی لە نێوان ئەوانە و ئەکادیمیەتی ئیسلامی لە پێناسی دا ئەوەیە، ئەوانە مرۆڤ بە (سید الکون) دەزانن، کەچی ئیسلام بە (خلیفة الارض)ی دەزانێ.

گەشەکردنی عەلمانیەت:

دەتوانین بە خێرایی خاڵەکانی هۆی گەشەکردنی عەلمانیەت لە ئەوروپا کۆ بکەینەوە لە:

١-بارودۆخی سەلبی ئاینی مەسیحی و نەبونی شەریعەت لەو ئاینە.

٢-گەشەی زانست و دۆزینەوە گەردوونیەکان و تیۆری پەرەسەندن.

٣-سەرهەڵدان و گەشەی فەلسەفەی مادی.

٤-گەشەی سەرمایەداری و کەرت و بەرژەوەندی تایبەت، لە بەرامبەر هەموو ئەوانەش ئاین لە کشانەوە بوو، بەشێوەیەك عەقڵ و ئاین کەوتبوونە دوو بەرەی دژ بەیەك.

٥-وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەت بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی و دروست بوونی یەکەم ئەزموونی عەلمانی لە فەرەنسا.

٦- دارمانی خەلافەتی عوسمانی و وەستانی بزوتنەوەی وشیاری لەجیهانی ئیسلامی.

بەو شێوەیە ئەو چەمکە لە ئەوروپا سەری هەڵدا (یان ڕاستتر بڵێین زیندوو بۆوە بەو ناوە)، ڕاستەوخۆتر لە زەمینەی واقیعی سەلبی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینی سەری هەلدا، ئاینەکەیان -هەروەك سپینۆزا دەڵێت -بە خەستی دەستکاری کرابوو[١]، یان وەك (ڤۆلتیر) دەڵێ کتێبی پیرۆز هەمووی خرافیاتە شەریعەتی تیادا نەمابوو جگە لە هەندێ سپاردە، خۆی کارتی سووری بە خۆیدا بوو لە گۆڕەپان

[١] رسالة في اللاهوت و السياسة- سپنوزا.

دەربكرێ، سەرنج بدە (ما لقيصر للقيصر، وما لله لله) ئينجيل مەتى (۲۲) ۱٤-۲۳. يان (محاكم التفتيش- Ingaision)، يان دروشمە باوەكانيان وەك (حوكمى ئاسمان بۆ خودا و حوكمى زەويش بۆ ئيمپراتۆريەت)، (ئاين بۆ ئاسمان و ياساش بۆ زەوى)، تارادەيەك باسى خواى زەوى و خواى ئاسمانيش دەكرا.. لەسەر بنچينەى عەلمانيەت لە فكردا لە باشترين دۆخى دان بەوە دەنێ كە (رب السماوات..)، كەچى لە قورئان (رب السماوات والأرض).. هەتا ئاسمانيش گەلێ جار تەنها بۆ خودا نەهێڵراوەتەوە. ئايينى مەسيحى دنيايى نيە گوايە قيامەتيە ((مملكتي ليست في هذه الدنيا))، دنياى بەجێ هێشتووە بۆ مرۆڤ، ، لە كەلتوورى رۆما و يۆنانى و لە رۆژهەلاتيش وەك ئاينى زەردەشتى خواى شەريش هەبووە، لەزۆر ى تريش خوا يارمەتيدەرى بەشەرى نەبووە ، بۆيە دەبوايە سيستەمێك ئەو بۆشاييە پڕ بكاتەوە .

ڕاى مەسيحيەت (وەك ئەرستۆ)[1] وابوو كە خوا بەتەنها گەردوون بەڕێوە نابا، هەروەك قەشە (وليام ثامبل) لە هەموان زەقتر بوێرانە تر جارى داوە، سەرنج بدە ئەو ڕايەى مەسيحى ئيستاشيانەوە ((ان الله في عمله ديمقراطي))، [2] كە واتە هاوكارى و شەريكى هەيە لە بەڕێوەبردن هەيە.

بەو شێوەيە لە ئەوروپا لەگەڵ ئەو فاكتەرانەى سەروو لەگەڵ ڕێككەوتنى ويستڤاليا لە ١٦٤٨ بە ئاسانى عەلمانيەت سەرى گرت لە پاش شۆڕشى فەرەنسى يەكەم كۆمارى عەلمانى لە ساڵى (١٧٨٩) دروست بوو، ئيتر تەقيەوە، لە سەدەى (١٩) بەدواوە سەرانسەرى ئەورووپاى گرتەوە، دواى سەدەى بيستەميش جيهان بەگشتى، زەق ترين ريكەوتن كەتائيستاش زياتر ولاتانى عەرەب وعەلمانيەتى توند رەو داواى دەكا ئەو ميە كەلەنێوان موسولينى وپاپا كرا لە ١٩٢٩بەو شێوەيە : مرۆڤ لەبوونيەوە بۆ موسۆلينى بێت تا مردن لەوى بەدواوە هەتا

[1] لە بنەچەدا لەو ڕايەى (انكسامندرس) (موسوعه الفلسفيه) سەيركە.
[2] بەرنامەى (عطات والعبر) (راديۆى مۆنتيكارلۆ: بەيانى ١٩٩٨/٨/٢٧ .

قیامەت ببتە عایدی پاپا!! ئەو دابەشیە وەك دووبرایەکە بوو ئەوەی گەورە وتی با ئەمن مەغدوور بم مالەکە وابەشکەین لێرەوە تا سەر بان بۆ من لەوێش را هەتا ئاسمان بۆ تۆ!، ئیتر رولی ئاینی مەسیحی کەوتە دوای مردن، ئەوەی هەر جی ی مشت و مڕ بوو بە تایبەتی لە دوای ڕابوونی ئیسلامی لە پاش هەشتاکانی سەدەی ڕابردووەوە چەندە عەلمانیەت توانیویەتی و دەتوانی بێتە ناو کۆمەلگەیەکی ئیسلامی کە ئاینەکەی لە جەوهەردا لە مەسیحیەت جیایە، خاوەنی بەرنامە و شەریعەتی تێروتەسەلی سەرتاسەری ژیانە، دیارە بەپێی بەشێکی گرینگی سەرچاوەکانی ڕۆژهەلاتی و ئیسلامی و هەندێکی ڕۆژئاواییش ئەوا (ماسۆنیەت و سەهیۆنیەت)ی جیهانی و ڕۆژهەلاتناس و فیکری ئیمپریالیزمی و تەیاری (تەغریبی)و هەتا (مبشرین)[1]یش لە ڕێی دروست کردنی چەندین سەنتەرو ناوەندی ڕەوشەنبیری و کەلتووری و سیاسی.. ئەو بیرەی هێنا جیهانی ئیسلامی، بە تایبەتی لە ڕێی بیری ئەتەوەیی.

بەلام ئەو زەمینەیە لەجیهانی ئیسلام نوێ نەبوو، لەپێش ئیسلامیش بزوتنەوەیەکی فەرهەنگی بەناوی (هێلنیستیە)* لەگەل داگیرکردنی ڕۆژهەلات لەلایەن ئەسکەندەری مەکدۆنی لە ۳۳۳پ.ز. دەست پێ دەکاو دروست بوو، ئەوکاتی (ڤیساگۆرس) چەند مدرسەیەکی دروست کرد لە هند و فارس بۆ ئەو مەبەستە، لەمێژووی ئیسلامیش (معاویە) یەکەم هەنگاوی جیاکردنەوەی (قورئان)و (سولتان)ی دارشت، هەندی تێگەیشتنی تایبەتیش لەفەرموودەو قسەکانی یاوەران جۆرێك لە وجیاوازی بەرجەستە دەکا، وەك:(سیفترق القرآن والسلطان..)، (اعمل لدنیاك كأنه تعیش ابداً.. وللاخرة كأنه تموت غداً)، لەوانە دەتوانری بەخوارکردنەوە سودی لی وەرگیری و وای پیشان بدەی کەئیسلامیش

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە –مقالتان فی الحکومە -جۆن لوك .

* هێلنیستیە پێك هاتووە لەدوو وشە(هیل کە لەهیلاس هاتووە- جاران ئەگریکەکان بە یۆنانیان دەووت بلادهیلاس، دوای بە مانای ڕەچەلەك-یان باپیرە - یۆنانی هات، وشەی دووەم ئیست واتە ڕۆژ هەلاتی، کەواتە هێلنیستیە بەو شارستانیە دەووتری کە لە ڕۆژهەلاتی ورۆژئاوایی پێك دێت

وەك ئاینەكانی تر قیامەتیە نەك دنیایی، یان بەلای كەمەوە كاری دنیایی وكاری قیامەتی لێك جیایە، ئیتر مەسەلەی تەسەوف و تەركی دنیا..ئەو ریشانەی هەیە، لەگەل میژووی سیاسی موسولمانان بوارێكی سانا بۆ بوونی عەلمانیەت دەكاتەوە، یەكێ لەهەرە كارە ترسناكەكانی ئەو بەرجەستەیە رێكەوتنی (محمد بن عبدالوهاب) و (محمد بن السعود) لە١٧٣٧ بەدەست خۆشی بریتانیا، تیایدا حوكم وئاینیان لێك جیاكردەوە بەشێوەیەك حوكم بۆ ال سعود وفەتواش بۆ زاناكانیان [1]، وولاتی عەرەبی سعودی لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بوو، بۆیە رەنگە هەلە نەبێ ئەگەر بلێین سعودیە كۆن ترین ولاتی عەلمانیە لە جیهانی ئیسلامی نەك توركیا ·

لەدوای ئەو كارەی معاویە دواتر یەزید وای لە زانایان كرد بەرە بەرە لە دەسەلات و سیاسەت دوور بكەونەوەو بەرەبەرەش كاریگەری فەلسەفەی یۆنانی لە سنوری خۆی زیاتر كاری لە هەندێ زانای ئیسلامی كرد، لەوانە دروشمی (إخوان الصفاء-كە بریتی بو لە :فەلسەفەی یۆنان و شەریعەتی ئیسلامی یەكتر تەواو دەكەن)، لە سەردەمی خەلافەتی عوسمانیش بەردبەرە ئەزموونەكانی دوای (ویستڤالیا-١٦٤٨) وشۆرشی فەرەنسا١٧٨٩ هاتە نێو خەلافەت لە رێكخستنی سوپا و ئیدارە و دەستوور و.. ئی دی ئەو گۆتانەی وەك (دەسەلاتی ئاسمان و دەسەلاتی زەوی، پیاوی ئایینی و پیاوی سیاسی، نەقل و عەقل، پیاوی ئایینی بۆ مزگەوت و پیاوی سیاسیش بۆ دەولەت، زەوی بۆ مرۆڤ و ئاسمانیش بۆ خودا، ئایینی ئاسمانی و یاسای زەوی، ..) لێك جیاكرانەوە، ئەو لێك جیاكردنەوانە بنەمایەكی بەهێزی بۆ عەلمانیەت سازدا، تا ئاین و دەولەت تەواو لێك بترازێ، لە سالی ١٨٢٦ز بۆ یەكەم جار بەرگی سوپای خەلافەت بووە ئەورووپیانە لە سەردەمی سولتان محمودی دووەم، لەسالی ١٨٣٩ لە سەردەمی (سولتان عەبدولەجید) دەستورێكی تێكەل بەنیوە عەلمانی(پێك هاتو لە بنەماكانی شورشی فرنسی) و نیوە ئیسلامی دارژرا، بۆ یەكەم جار دەستورێك دارژرا كە

[1] الاسلام والعلمانية واثرهما فى نشأة الدولة العراقية الحديثة

(سەرچاوەی بەتاقی تەنها شەریعەتی ئیسلام نەبێ) لە مێژووی خەلافەت*، .. تا پەیدابوونی ئەتاتۆرك، کەواتە ئەو بزوتنەوەیەی لە معاویە دەستی پێکرد لە ئەتاتۆرك کۆتایی هات، بە یەکەم کۆماری عەلمانی.

بە پێی هەریەکە لە (د.محمد عمارە، د.أحمد فرج..) یەکەم (فەرهەنگ) کە عەلمانیەتی لە جیاتی سیکولاریزمی ئینگلیزی و لائیکی فەرەنسی بەکارهێناوە فەرهەنگی (عەرەبی-فەرەنسی) لویس بەستەری میسری بوو لە ساڵی ١٨٢٨ کە لە ڕیزی سوپای فەرەنسی داگیرکەری میسر ئیشی دەکرد[١]، بۆیە (علمانی) داناوە تا بەرەی "علم"وەرگری، واتە ئەنقەستی تیابووە، سەرنج بدە لە کوردیش (رامیار) لەجیاتی سیاسەت هاتووە واتە (مکرباز) کە گوزارش لە ڕێبازی میکافیلی دەکا، نەك هەموو سیاسەت بەهەمان شێوەش هەڵبژاردنی عەلمانیەت وایە، لویس بەستەر Laigue فەرەنسیەکەی وا تەرجەمە کردووە بە (علم)، چونکە لە Lagos ی فەرەنسی مانای (علمە)، جۆرە دزیەکە. وەك سەرقافڵەی داگیرکەر هەردەم نووسەرو ڕەوشەنبیری وا هەبووینە و هەنە، بۆ جێ گیرکردنی چەمك و پێناس و پێوانەکانیان، عەلمانیەتو بەشێك لە عەلمانیەکان لە ئەسڵدا ئەو پێشەنگە بووینە، وەك لە لێدوانەکانی سیاسەتمەدارو سەرکردە سەربازیەکانی ڕۆژئاواش هەروا دەردەکەوێ کە کێشەی هەرە بنچینەیان بۆ ساڵای داگیرکردنی وڵاتانی ئیسلام ئەو قورئان و شەریعەتە بووە، عەلمانیەتیش بەشێك بووە لەو ساناییە، بۆیە جار وایە ناوی (قۆڵی پێنجەم- الطابور الخامس)یشی لێ نراوە، ئیتر چەندین نووسەر و فەرهەنگ نووس و ڕێبازی عەلمانی لەگەڵ بزوتنەوەی مەشروتیەت (دەستوری) دروست بوو، لە سەرەتای سەدەی بیستەم بە زەق تر پەیدابوون هەتا لەناو جەرگەی خەلافەتی عوسمانیش، حیزبی ئیتحاد تەعالی و

---

* لەسەردەمی سەلیمی قانونی (گول خانە)دەرچو دوایش (خط همایونی ..) هەندێ فەرمانی تریش بەلام ئەو شێوازەی وەرنەگرت ببتە شریك لەگەل شریعەت .

[١] أ-معرکة المصطلحات- د.محمد عمارە ل٦٤. ب-علمانی و علمانیە- د.أحمد فرج.

تەرەقى توركى لە ١٨٨٩لە يادى سەد ساڵەى شۆڕشى فرنسى دروست بوو، تيايدا بيرى نەتەوەيى و ليبرالى لە جياتى بيرى ئيسلامى داهێنا، نكين ئەلب (٥) بەرگى (توران)ى نووسى وەك تيۆرى نەتەوەى تورك لە جياتى شەريعەت، چەندين ناوەندو سەنتەرو حيزبى ترى عەلمانى لە سەرانسەرى سنوورى خەلافەت دروست بوو، چەندين ڕەوشەنبيرى عەلمانيش لە توركەكان وەك:مدحت پاشا، نامق پاشا، تكيلن ئەلب، زيا ئەلب كۆك، أنور پاشا، مصطفى كمال..، ئينجا وەك (سەربەسەر) ڕۆژئاوا (٣) مەرجى بەسەر مصطفى كمال سەپاند كەلە كۆنگرەى لۆزانى١٩٢٣ بەو شێوەيە بەرجەستە بوو:

١-هەڵوەشاندنەوەى خەلافەت و دامەزراندنەوەى دەوڵەتێكى نەتەوەيى.

٢-دەستورێكى عەلمانى مەدەنى لەجياتى دستوورى ئيسلامى.

٣-سەركوت كردنى هەر تەقەلايەك بۆ زيندوو كردنەوەى خەلافەت .

لە بەرامبەريدا ڕۆژئاواش سيڤەرى گۆڕى بۆ لۆزان كە تيايدا كورد پشت شكێن كرا لەگەڵ خەلافەت، عەلمانيەكانى كورديش پێى قايل بوون.

لە ناو عەرەبيش (نجيب عازورى، احمد لطفي سيد، ساطع الحصرى، اسماعيل مظهر، قاسم أمين، طه حسين، محمد عزه دروزه، سەلامە موسى، انطوان سعادە، على عبدالرزاق، بطرس بستانى، شبلى شميل، فرج أنطوان، ميشێل عفلق، جمال عبدالناصر..) زۆر سەركردە و سياسەتمەدارى جيهانى تر ڕۆڵيان بينى و كاريگەرييان لەسەر جيهانى ئيسلامى و عەرەبى هەبووە، لەوانە: سوكارنۆ، نەهرۆ، سۆهارتۆ، غاندى، ... لە جيهانى ئيسلاميشدا رابوونێكى عەلمانى سەرتاسەرى سەرى هەڵدا و بەرەبەرە جێى خەلافەت و شەريعەتى ئيسلامى گرتەوە، لەناو كورديش: (ئيسحاق سكوتلى، عبدالله جووت، بەشێك لە بەدرخانيەكان، ڕەفيق حيلمى، شەريف پاشا، إبراهيم أحمد..) و چەندين نووسەر و ناوەندى كورديش لەسەرەتا هاوكار لەگەڵ عەلمانيەتى توركى دروست كردبوو، سەرنج بدە لە بڵاوكراوەى (مەشروتيەت) بە پێنووسى (شەريف پاشا)ى كورد لە

(ژ:٠٤ی ساڵی ١٩٠٣) چۆن نووسیویەتی: (ئەوەی دەیسەلمێنێ کورد ئازاد بووینەو ئازادیخوازن ئەوەیە کە ئافرەتانیان هەرگیز پەچە ناپۆشن)[1]، گۆتەی (تا ئەوروپا لە کۆت و زنجیری ئایین رزگاری نەبوو پێش نەکەوت، ئاواش ئێمەی جیهانی ئیسلامی تا لە ئایینەکەمان رزگار نەبین پێش ناکەوین) زۆر باوی هەبوو، بەو شێوە وڵات لەدوای وڵات پەیڕەوی عەلمانیەتیان دەکرد، خدێوی ئیسماعیل لە ١٨٨٣ یاسای فەرەنسی هێنا ناو میسر، هەندێ وڵاتیش لەگەڵ داگیرکردنی لەلایەن رۆژئاوا عەلمانیەتیان هێنا جێی شەریعەت، لەوانە جەزائیر ١٨٣٠، عێراق و وڵاتی شامیش لەگەڵ دروستکردن و داگیرکردنی، تونس یاسای فەرەنسی لە ١٩٠٦ پەیڕەوکرد. مەغریب لە ١٩١٣، زۆربەی ئەفریقیاو ئاسیاشی گرتەوە، هەمان بەڵێنی پێشکەوتنی تەکنۆلۆجی و سەربەخۆیی بە کورد درا لەلایەن عەلمانیەتی کوردیەوە. ئەوە مانای پێش کەوتنی وەرگرتبوو، بە هەمان رووکار هونەر و وێژە و کەلتووری کوردی بەرە بەرە ناوەرۆکێکی عەلمانی وەرگرت هەتا ئێستاش لە (سروودی نیشتیمانی) کوردی وا هاتووە: ...دینمانە ئاینمان هەر نیشتیمان ! ئەوە لە کاتێکدایە دەبینین خەڵکی تر گۆڕا بەرەو ئەنتی عەلمانی، سروودی نیشتیمانی چیچان (٧ جار —لااله الاالله-)ی تێدایە، ئیتر کوردو جیهانی ئیسلامی لەگەڵ هاتنی عەلمانیەت مەینەتیەکانیشی بۆ دروست بووە، کوردیش پێی دابەش و داگیرکراوو بووە.

عەلمانیەتی ئێستا:

عەلمانیەتی ئێستا درێژکراوەی دەهریەکانە کە لەگەڵ زانایانی ئیسلامی رووبەڕوو بوونەوەو کتێبیان لەسەر نووسراوە تا سەدەی بیستەمیش، لەوانە (منقذ من الضلال) غزالی، (ضد الدهريين- افغاني)،زیاتر عەلمانیەتێکی رۆژئاواییە ،دوای ئەوەی عەلمانیەتی رۆژهەلاتی شکستی هێنا .

---

[1] رۆژنامەگەری کوردی بە زمانی فەرەنسی.

د.مـراد وەهبـە (١٠) خـاڵی دەسـت نیـشان کـردووە کـە نیـشانەی بـەرەو عەلمانیەتە، دەبینین هەمان توخمی بنچینەییەکانی دەهـری و فەلـسەفەی مـادی و توخمەکانی (تەغریبی) ئائاینی تیایە:

١-مرۆڤ ئاژەڵێکی سروشتیە نەك جێنشینی (خلیفە)ی خوا لەسەر زەوی.

٢- مرۆڤ کوڕی ئەو دنیایە نەك دنیایەکی تر.

٣-ئاین دەرهاوێشتەی پێویستی مرۆڤە نەك سەرووی مرۆڤ.

٤-رزگارکرنی مرۆڤ بە عەقلانیەت لە دژی ئاین .

٥-جێگرتنەوەی زانست لە جیاتی میتافیزیك و شتی نادیار.

٧- پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان جۆی پەیوەندیە ئاینیەکان بگرێتەوە.

٨-ڕەووشت بەند بێت بە تام و چێژێك هەر کەسە بۆ خۆی.

٩- مرۆڤ پێوانە و دوامەبەست دەبێ.

١٠- مێژوو ڕزگار بکرێت لە دەست خواوەند بدرێتە دەست سروشت[١].

هەرچەندە عەلمانیەتی ئێستا هەمووی یەك جـۆر نیـەو ئـەو (١٠) خاڵـەی لێ ناسـازێ، هەیـە توونـد وەك کۆنـە چـەپ و ڕادیکالیـە نەتـەوەیی و دیکتاتۆریـە عەلمانیەکان، میـانڕەویش هەیـە وەك نیـشتیمان پـەروەر ودیمـوکرات و ئاشـتی و خوازەکان، ئەوانە لێك جیان، هەشە هەر قایل نیە پـێی بڵێـی عـەلمانی، بـەڵام هەموویان بەرەو مەملەکەتێکن کـە پـێی دەڵـێن (بەرژەوەنـدی تایبـەت)، کـە بنەماکانی تیۆری سیاسی لێ تەرت و وێـران دەبـێ، ئەوانـە بـەو دۆخـەی پـێ ی گەیـشتون کـە لایـان وایـە دنیـا هـەموو بوویتـە بەرژەوەنـدی و سیاسـەتی هەڵخەڵەتاندن و.. بەزەحمەت پێی هەرس دەکرێ ئاین و سیاسەت جیا نەبن، یان خەڵکی تر هەیە سیاسەت دەکا بە مەبادیئو دوور لـە بەرژەوەنـدی تایبـەت، بـە تایبـەتی بەشـێکیان هەنـدێ تێڕوانینـی کلاسـیکی هەڵـەی وەك گۆتـەکانی: (شەریعەتی ئاسمـان و یاسـای زەوی)، (ئاینـەکانی ئاسمـان)، (ئـاین بـۆ خـۆت و

[١] مدخل الی تنویر- د.مراد وهبة.

سياسەتيش بۆ گشتى)، (زانايانى ئايينى لەسەروى سياسەتن)، (دينـدارى خـۆت بكە و هەقت لەكەس نەبێت)، (نوێژ و رۆژى رێ ى لە هـيچ نـەگرتووە)، (پيـاوى ئاينى بۆ مزگەوت و سياسيش بـۆ دەولـەت)، (زەوى بـۆ مـرۆڤ و ئاسمـانيش بـۆ خودا).. زۆرى تريش، هەڵبەتە ئەوانـە هـەمووى هـەمان زنجيرەى (اعطـوا.. مـا لقيصر لقيصر، وما لله لله)[1]، (واتە مافى قەيسـەرە حـوكمى زەوى بكـا و خـواش حـوكمى ئاسمـان)، بـەو شـێوەيە نـەك عەلمانيـەكان هـەتا بەشـێك لـە زانايـانى ئيسلاميش بە سانايى ناتوانى سياسەتێكى ڕەسـەنى مـەبادينى و شـەرعى لـەو سەردەمە ئاڵۆزە بدۆزێتەوە، ئەوە لە لايەك و لـە لايـەكى تريـشەوە عەلمانيـەكان هـەروەك لـە مـشت و مـڕى رۆژانـى (١،٢،٣)ى مـانگى ئـادارى ١٩٢٤ لـە ئەنجومەنى نيشتيمانى توركيا ڕوويدا لە بـارەى هەڵوەشـانەوەى خەلافـەت و جـێ نشين كردنى عەلمانيەت لە جێ ى ئەوا مصطفى ئـەتاتورك بـەو چـەند پرسـيارانە بەسەر ئەيارەكانى دا سـەركەوت: چـۆن شـەريعەت (قورئـان و سـوننە)ى نـەگۆڕ دەشێت بۆ كۆمەڵ و جيهانێكى گۆڕاو؟ ئەو قورئانـە بـۆ سـەردەمێك هـاتووە زۆر جيايە لەگەڵ كۆمەڵگەى خۆمـان، بۆيـە ئـەو شـەريعەتە چـى تـر ناشـێت، دواى خستووين، .. هەر ئەو جۆرە تێڕوانينە بنەماى تێگەيشتنى ڕەوشەنبيرانى عەلمانى دروست كردوو، بە كوردستانيەكانى ئێستاشەوە، بۆيە ئەك خۆى بـەئامۆ نـازانى، لاى وايە بزوتنەوەى ئيـسلامى و بانگێـشەى زانايـانى ئـاينى نامۆيـە كـە داواى پـەيڕەوكردنى شـەريعەت دەكەنـەوە، لەگـەڵ كـەم زانياريـان لـە بـارەى ئيـسلام يەكجارى لێيان ئاڵۆز بووە، بەو شێوەيە حزبە عەلمانيەكان، دەوڵەتانى عەلمانى، .. تاكى عەلمانى.. بەوە دەناسرێتەوە كە تێڕوانين و بيروباوەڕو ياساكانى دەستكردن و جيان لە تێڕوانين و بيروباوەڕ و شەريعەتى ئيسلام، هەروەك (ئەوشيروان مـصطفى) لەو بارەيەوە دەڵێ من و مامۆستاى خاڵ لە بيروباوەڕيش (عەقيـدە) جيـابووين[2]، كۆمەڵە (حرام و حەلال)ى عەلمانى لەگەڵ كۆمەڵە (حرام و حەلال)ى ئيـسلام لێـك

[1] ئينجيل متى (٢٢)-١٤.
[2] پەنجەكان يەكتر دەشكێنن-ل٢٧٦.

جیایە، هەندێکیشیان هەر بە تەواوەتی دژیەتی وەك ئەو جۆرە عەلمانیەی کە لـەو چوار خاڵەی کە وێنە کراوە لە لایەن (پرۆتۆکۆل حکمـاء صـهیون) دەتـوانرێ لـەو چوار خالە کۆ بکریتەوە : (١-ئابووریەکی پڕ سوو، ٢-یاسـای دەسـتکرد جیـا لـە شەریعەت، ٣-فێرکردنێکـی نـا ئاینیانـە، ٤-دیموکراسـیەك کـە جێگـەی بـاوەڕ بگرێتەوە)[١]، ئەوەی هـەمرە نەرمەکـە و تاکتیـك زان و بـە دیبلۆماسـیەتە لەگـەڵ ئیسلام بەو شێوە یاساییانەی خـواردوە لـە دەسـتوری وڵاتەکـەی -یـان پـەیڕەوی حیزبەکەی- دەنووسی:

- شەریعەتی ئیسلام سەرچاوەیەکی گرنگی یاسایە.
- شەریعەتی ئیسلام سەرچاوەیەکی سەرەکی یاسایە.
- شەریعەت سەرچاوەیەکە لە سەرچاوەکانی یاسا.

نموونەشیان زۆربەی وڵاتانی موسڵمان نشینن کە دەستوورەکەشیان لـە ئەسـڵی فەرەنسی و مـاگناکارتی بریتانی نزیك ترە نەك لە ئیسلام، سەرنج بدە عـەلمانیـەتی دەستووری فەرەنسی، لە ٢٧/تشرینی یەکەمی ١٩٤٦ لە پەرلـەمان هـاتووە (نـە دژی ئاین نە ئاینیش بێت)، ئەوانیش بە ڕەچەڵەك دەگەڕێتـەوە سـەر دەسـتووری ڕۆمانی، یەکەم جار لـەجیهانی عـەرەبی لـە لایـەن (فـەقیهی یاسـایی-د.أحمـد سەنهوری میسری) بەشە مـەدەنی دەسـتوورەکانی لەسـەر دەسـتووری فەرەنسـی نەقل کردوە، دوای هەموار کراوە بە مەبادیئی سوشیالیستی یـان شـیوعی یـان نەتەوایەتی لەگەڵ (باری کەسێتی) ئیسـلامیش، بەشـە سیاسیەکەشـی زۆربـەی لەلایەن داگیرکەر و بەپێی چـەکی (ئینتـداب) پڕکراوەتـەوە، هـەروەك دەسـتوری ١٩٢٥ی عێراق بریتیە لە خوردەی چەکی ئینتدابەکە. ئیتر بەوانە بوترێ دەوڵەتی ئیسلامی نـەك هـەر بوختانـە بـەڵکو هەڵـەی زانستیشە وەك بڵـێی ٣+٤=٩، بەهـەمان شـێوە حزبـە عەلمانیـەکانیش سەرچـاوەی ئایـدیۆلۆژیان بریتیـە لـە مەدرەسـەکانی سۆشیالیستی یان لیبراڵی یان شیوعی یان نەتەوەیی، یان تێکەڵێك

---

[١] بۆ زیاتر بروانە کتێبەکانی: انور جندی (سقوط العلمانیة)، هەروەها العلمانیة و الدولة الدینیة- شبلي عیـسي ل٦٢،هەروەها ڕاستەوخۆ بروانە بروتوکولات حکماء صهیون .

له وانه، بۆیه ئەندام بوون له حیزبێکی عەلمانی عەرەبی یان کوردی یــان ئــەورووپی وەك یەکە، ئاینی جیا ڕێگر نابێت هەروەك شبلی عیسمی دەڵێ: (فـالمؤمن و غـیر المؤمن في مرتبة إعتبارية سوية)[1]، هەر بۆیەش ئێستا دەبینین ئەنـدامی عـەرەبی لــه کنێــسەی ئیــسرائیلی هەیــه، یــان لــەناو حیزبێکــی مەســیحی ئــەورووپی، جیاوازیەکی وا نیه کوردێك چ له حزبێکـی سۆشیالیـستی کـوردی بێـت یـان لــه ئەورووپی، هــەر بۆیــەش دەســتووری عیراقــی (ســەردەمی ڕابــووردوو)و تــورکی و ئەڵمانی لێك نزیك تره نەك عیراقی و تورکی و ئێرانی بــه نموونــه، یــان پــەیڕەوی (ی.ن.ك) و (پ.د.ك) له ناوەڕۆکدا له (حزبی سەوزی ســویدی- کــه ئەنـدامێکی سەرکردایەتی کوردیشه بەناوی جبار ئەمین) نزیك تره نەك له حزبێکی ئیــسلامی کوردستان، به هەمان شێوەش بۆ حزبه ئیسلامیەکان.

واتــه جیهــان دابەشــی مەدرەســەیه نــەك نەتــەوەیی و کۆمەڵایــەتی و هــەتا شارستانی وەك (هندگتۆن) بۆی چووە، دەوڵەت و بزوتنەوەو تــاکی ئیــسلامی لــه جەوهەردا له عەلمانیەت بــەوە جیادەکرێنــەوە کــه (شــەریعەتی ئیــسلامی تاکــه سەرچاوەی بەرنامەی ژیان)ی بێت ، به هەمان شــێوەش ئێــستا تــاکی عــەلمانی و ئیسلامیش لەو دووریانه لێك جیــا دەبنــەوە، تــاکی عــەلمانی تــێ دەکۆشــێ بــۆ هێنانەدی یەکێ له مەدرەسه عەلمانیەکانی سۆشیالیستی یان لیبرالی یان شــیوعی یان نەتەوەیی..هتد، ئیسلامیش بۆ دەوڵەتی ئیــسلامی، ئــەوەی بێلایەنــه و بــۆ هیچ تێ ناکۆشێ زۆربەی جار بە(عــەوام) نــاو دەبــرێ یــان لــه باشــترین دۆخیــدا (سەربەخۆ)ی پێ دەووترێ .

له دوای قەڵۆش بوونی عەلمانیەت به تایبەتی له کۆتــایی ســەدەی ڕابــووردوو تا ئێستاش به فراوانتر گەڕانەوە سەر بەکارهێنانی ئاین و شاردنەوەی عەلمانیەت، هەر له سوێندی یاســایی و یادکردنــەوەی بۆنــه ئاینیــەکان و قورئــان خوێنــدن و وەزارەتی ئــەوقاف و.. بــەڵام لــه کۆتاییــدا هــەر بــەکارهێنانی ئاینــه لــه پێنــاو

[1] العلمانيه و الدوله الدينيه- ل٥٤.

عەلمانیــەت، مــادام دەســتورەکەی عەلمانیــە، ئــالێرەدا ئاســینەوەی عەلمانیــەت پێوەرێکی وردتری دەوێ، ئەویش ئەوەیە ئاخۆ لە نێوان دەستور (دستور السائد)و ئاین کامەیان (مرجع)ی کامەیە؟ ئەگەر دەســتوور مــەرجع بــوو ئــەوا عەلمانیــە، پێچەوانەش بە پێچەوانەوە، واتە بەو پرسـیارە حیزب و لایەن و دەوڵەتی عەلمانی و هەتا تاکی عەلمانیش لەڕووی یاساییەوە لێك دەکرێتەوە کامیان ڕابەری کامیــانن؟ دەستوور یان ئاین؟ هەڵبەتە ئەو پرسیارە جیایە لەگەڵ پرسیارەکەی (گیزۆ*).

لە کۆتاییدا پێش ئەوەی هەمو بناغــەکانی عەلمانیــەت هەڵــەنگێنینەوە لــە (مــصطفی کمــال) ڕا.. دەبیــنین عەلمانیــەکان لــە دوای شکــستی شــیوعیەت بــە پانتاییەکی فراوان گەڕانەوە لای ئاین بۆ هەمەوو بوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، جەنگی، دبلۆماسی، دەستووری، فەرهەنگی، ئیشتیمانی، .. نــەك هــەر ئیــسلام بەڵکو مەسیحی و یــەهودی و ئاینــەکانی تـریش بــەو مەرجــەی-لــەنێو جهــانی ئیسلامیدا- ئیسلامی سیاسی نەبێت ، سەدەی (۲۱) بە سەدەی ئاینی دەژمێرن، ئاسنامەکان ئاینینە، ئوسوڵیەتی مەسیحی دەوری هەرە گرنگــی جیهــانی هەیــە، (مل ملائێی شارستانیەکان-هندگتۆن) کە ئێستا ئەمــەریکا و ڕۆژئــاوا لەســەری دەڕۆن ئاوەڕۆکی ئاینیە، هەر چەندە ڕۆژئــاوا وازیــان لــە ئــاین نــەهێنا بــوو، لــە ڕاستیدا هەر خودی دەوڵەتی ئیسرائیلی لەسەر بنچینەی ئاین دروست بووە، هەتا لە لایەن (گولدمائیر-سەرۆك وەزیرانی ئەوسا) وەســفی ســەرکەوتنەکانی (ســوپای ئیسرائیل) بە چاکترین موفوسیری تەورات دەکـرد، ئێستا وا تــەیاری دڵــسۆزانی ئەتەوایەتی عەرەبیش لە دوای دژایەتی ئیسلام بۆی گەڕاونەتەوە .

هێشتا عەلمانیەتی کورد بە چاکی دەرکی بــەو گرنگیــەی ئــاین نــەکردووە لــە قۆناغەکانی (۱۹)ی ئەورووپاو ســەدەی ڕابووردووی عــەرەبە.

---

*(گیزو)ی فرنسی ئەو پرسیارەی هێنا ئاراوە ئاخۆ دابونەریتە سروشتی دەستور دیاری دەکا یان پێچەوانە؟

پاساوە نوێیەکانی عەلمانیەت:

مەبەست زیاتر لێرە لە جیهانی ئیسلامیە ئەگینا لە جیهان زیاتر ئەو پاساوە هەیە مادام بەرنامەیەکی سیاسی تری نامادە نەبێت، لە ناوەراستەکانی سەدەی رابردوو وەفدێکی زانایانی ئیسلامی لە ئەفریقا سەردانی (ماوتسی تۆنگ)یان کرد و باسی بەرنامەی ئیسلامیان بۆ کردبوو، لە وەڵاما وتبووی: جا ئەگەر وڵاتی من خاوەن ئاینێکی وا بە بەرنامەی هەمەلایەن بوایە من هیچ پێویستم بە عەلمانیەت و شیوعیەت نەدەبوو، بەڵام لە چین ئایینی تاوی و کۆنفۆشیۆسی زۆرایەتیەکەیە کە بۆ ئەو سەردەمە ناشێ و بنەمای گەشەی تیا نیە.. کەواتە لە جیهانی ئیسلامی ئەو بەرنامە هەیە بۆیە ئێستاش لە دوای ئەو هەموو فشارە هەمە لایەنە لە وڵاتێکی وەك تورکیا عەلمانیەت شێ نابێت یان وەك ئێران (زەمانی شاه)، ئیتر پاساوەکانی عەلمانیەت گەرمترین جەنگی فیکریە کە لەو خاڵانە دەنوێنرێت:

(دیوکراسی و کۆماری و مافی مرۆڤ و فرە لایەنی و دروست کردنی کۆمەڵگەی مەدەنی و بازاری ئازاد، گەشەکردن، یەکێتی نیشتمانی .. تەنیا بە عەلمانیەت بەدی دێت)، ئەو خاڵەی دوای زۆر دەووروژێ و دەڵێن هەر وڵاتێکی ئیسلامی دەبینین وەك: هیند، لوبنان، یان عیراق، لە کۆمەڵێك ئاین پێك هاتووە ئەگەر عەلمانی نەبێت پارچە پارچە دەبێت.

وەڵامی ئیسلامیەکانیش بەهێزترە بەتایبەتی لەو سەردەمە و بە کورتیەکەی ئەوەیە:

١-گەشەی زانست و تەکنەلۆجیا پەیوەندی بە جۆری حوکم و سیاسەت نیە، ئەگەر راست بوایە دەبوایە ڤێتنام و کەمبۆدیا بێ ئاینن زۆر لە پێش یابان بوونایە کە ئاینێکی دوا کەوتووی هەیە.

٢-دیوکراسی و کۆماری و مافی مرۆڤ.. پێکەوە نەبەستراون بە دەیان نموونە هەیە کۆماریە و نادیوکراسیە، زۆربەی وڵاتانی عەرەبی عەلمانی و کۆمارین،

کەچی دیکتاتۆرین، لە رۆژئاواش: شیلی، ئیتالّیا، پرتوغالو ئیسپانیا.. پێشوو، خاوەن بازاری ئازادو عەلمانی بوون، کەچی دیکتاتۆری بوون دیموکراسی نەبوون.. ئەوانە مەرج نین، تەنانەت بە پێچەوانەش هەندێ جار چ لەناو ولأتانی عەرەب چ لە رۆژئاواش مەلەکیەکان دیموکراسی ترن لە کۆماریەکان. خۆ بزوتنەوەی شوڤینی فرنسیو فاشی ئیتالیو نازی ئەلمانیو ڤالانژیسی ئیسپانی.. لە هەناوی دیموکراسی بازاری ئازاد هاتەکایەوە، بەعسیەتیش لە عەلمانیەت و کۆماری هاتەدی ٠

٣-ئینجا بازاری ئازادو کۆماری ئەو پێوانەیە چاکە نین هەتا چاکەی تری پێ بپێوری، هەتا دیموکراسی خۆشی (بۆ زیاتر سەرنج بدە بابەتی دیموکراسی، بازاری ئازاد..).

٤-ئەو ولأتانەی فرە ئاین و نەتەوەن نموونەی سەرکەوتوو نین لە ژێر سایەی عەلمانیەت، لوبنان هەموو تونێژو چینەکان تێك بەربوون، یەکێتی سۆڤیەت، یوگسلافیا، چاد، سۆماڵ، رواندا و بۆرندیو عێراق و هیندو.. هەموو جەنگە ناوەکیەکان هەر لە ژێر سایەی عەلمانی بووە.. کەواتە عەلمانیش چارەسەر نیە هۆیەکەی قووڵ ترە، خەلەلی رۆژهەلاتی ناوەراست (بەنموونە) لە سنوورەکانە کە بە پێی (سایکس بیکۆ١٩١٦) کێشراوە، یان خەلەل لە نەبوونی (دادگەریە)، چونکە ولأتێکی وەك سۆماڵ یەك زمان و یەك نەتەوەو یەك ئاین و هەتا یەك مەزهەبیشن، کەچی لە ژێر سایەی عەلمانیەت پارچە پارچە بووینە تا ئێستای ئەو نووسینە، ئینجا ئەوە بووە سەدەیەك عەلمانیەت نەیتوانیوە عەرەبی یەکبخا بەلکوڤاکتەری پارچە پارچەییەکەیە، هەروەها کوردستانی مەزنیش لەژێر سایەی عەلمانیەت دابەش و پارچە پارچە کراوە، ئەوە سەدەیەکیشە بەرەو خراپترو پەرتەوازەیی تر دەچێت، تەنانەت کوردستانی خوارو لەژێر سایەی ئەزموونی عەلمانیەتی یەك نەتەوەو یەك مەزهەب و... کردبوویانە دووپارچەو دوو حکومەت دوو ...هتد .

کەچی دەبینین لە مێژووی ئیسلامی و نموونەی نوێی ئیسلامی تا رادەیەك

کەمێك ئازادی هەبووبێ و هەبێ عەلمانیەکان پاشە کشە دەکەن و ئیسلامیەکان گۆڕەپان داگیر دەکەن، هەروەك بینرا لە: جەزائیر، ئەردەن، تورکیا، یەمەن، لوبنان، فەلەستین، تاجیکستان، .. وا ئێستاش دەبینرێ لە مەغریب، تورکیا، پاکستان، بەحرەین، ئەندۆنیسیا و مالیزیاو هەتا لەو دۆخە ناسروشتیەی سۆمالیش، زۆری تریش بەڕێوەیە. هەڵبژاردنەکانی عێراقیش ٢٠٠٤ لەژێر سایەی داگیرکاریش بوو هەر ئیسلامیەکان زۆرینەی دەنگیان هێنا.

٣-قەیرانی ناسنامەی هەیە، بەزمانێکی پالآو نالێ مـن چـیم، ئیسلامیە و عەلمانیشە، دیکتاتۆریە و دیموکراسیشە، نەتەوەیی و ئومیشە، .. هەموود و هیچیش بەتەواوی نیە، بۆیە دەبینین نەك جیهانی سێ یەم، حزبە کوردستانیەکانیش بە تایبەتی دەسەلآتدار یادی جەژنی کرێکار، جەژنەکانی ئیسلام، جەژنی مەسیحی، جەژنی نەتەوەیی، .. هەمووی دەکەنەوە..، سالآنەش لە پانۆرامای مێژووی کوردستان تەنیا دەنگ و باسی حزب و سەرکردەی خۆی تۆمار دەکا، واتە ئەوانی تر نین.

٤- عەلمانیەتی ئێستا لەسەر ڕێبازو بەرهەمی فکری خۆی ناڕوا، لە سەردەمی فکری شیوعی زۆربەی ناوەڕۆکێکی مارکسیان هەبوو، لەگەڵ سۆشیال دیموکراس و وجودی و فەلسەفەو ڕارەوەکانی تر.. بەڵام لە هەموویدا تێبینی دەکرا لایەنە سەلبیەکانی ئەو ڕێبازانە پەیڕەو دەکرا نەك لایەنە ئیجابیەکانی.

٥- بەشی زۆری عەلمانیەتی ئێستا نە خزمەت دەکا و نە ئیشتمانی و دیموکراسیشە، گەڕاوەتەوە سەر پێناسەکانی بەشێك لە فەرهەنگە ڕۆژئاواییەکان کە عەلمانیەت (Secular) بە دنیوی و بێ مبالات و بێ بەرپرسیاری لێك دەداتەوە.

٦-لە کاتێکا لەو سەردەمەی عەولەمە هەر مەدرەسەو لایەنێکی سیاسی پێویستی بەوە هەیە لە هەوراز و نشێو، لە دەسەلآت و معارەزە، لە بوونی و نەبوونیدا.. بەرنامە و پلانی ستراتیجی هەبێت بتوانێ جەماوەری بێت.. کەچی

پێکەوە ژیان ئاسایی بووە، پێکەوە ژیانی فرە نەتەوە و چین و توێژ و فرە ئاینیش، هەموو ئایەینەکانیش سەربەست بووینە، لە ئێرانی ئێستا، لە ئەفغانستانیش لـە سەردەمی تالیبان چاکتر بوو هەتا لە سەردەمی شـیوعیەتیش کـە هـەردوو بـاڵی (پەرچەم)و (خەلق) لە دژی یـەكو بـەرەی جـەنگی تـر لـە دژی نەتـەوەو ئـاینی تـریش.. ئینجـا دەبیـنین میللـەتێکی پارچـە پارچـەی وەك یـەهود ئـاین کـۆی کردوونەوە بەرامبەر (٢٢) وڵاتی عەرەبی عـەلمانی پارچـە پارچـە.. ئینجـا هـەر ئاینیشە ئێستا بەرگری نیشتیمانی پێ دەکرێ.

قەیرانەکانی عەلمانی (زیاتر مەبەست لە جیهانی ئیسلامیە):

لە سەرەتای سەدەی (٢٠) ڕەوشەنبیرانی عەلمانی جیهانی ئیـسلامی بـەڵێنیان دا بە نووسین و وتار کە هاتنی عـەلمانیـەت بەهەشـت لەگـەڵ خـۆی دەهێنـێ لـە پێشکەوتن و ئـازادی و شارسـتانی، کەچـی وا دەبیـنین جگـە لـە دیکتـاتۆری و پارچەپارچەیی و ناکۆکی و برسیەتی و گەندەڵیو خۆویـستی ..خێـری نـەهێناوە، بەتایبەتی بۆ کورد بووە هۆی دابەشی و داگیرکردن و مەینەتی٠

زۆر بەکورتی قەیرانەکانی لەم خاڵانە دەگوشین:

١ - دارمانی شیوعیەت بووە هـۆی دارمـانی بنـەماکانی عـەلمانیش، ئێـستا حزبە عەلمانیو دەسەڵاتی عەلمانی هیچ مەبادیئو بەهایەکی نـەماوە پەیوەسـتی ئاسنامەو دیواری فیکری پێ دروست بکا، بۆیە تـەنها دەتـوانی بـە بەرژەوەنـدی مادی خەڵکی کۆ بکاتەوە کە ترسناك ترین هۆکارە بۆ کۆمەڵ و بۆ خۆشـی، هـەر ئەو فاکتەرەشە سەرچاوەی دەسـەڵات بـازی و دیکتاتۆریـەت و براکـوژی و هـەتا وڵات فرۆشیش.

٢-بۆیە عەلمانیەتی جیهـانی سـێ یـەم (بەتایبـەتی عـەرەبی) هـەردەبێ دژی پێـشکەوتن و عەقلانیـەت و دیموکراسـی و ئـازادی و وشـیاری و مەدەنیـەت و دادگەری بێت، ئەگینا گۆڕ بۆخۆی هەڵدەکەنێ، بۆیە دەبیـنین لـە هـەر شـوێنێك

عەلمانیەتی ئێستا تەنیاو تاقە رێگەی دەسەڵاتە ئەگینا رێگەی تری مردنە..
بۆیەش ژیانی عەلمانی لە جیهانی سێ یەم شەرە دەسەڵات و دیکتاتۆری یە.

٧-تاك و سەرکردەکانی حزبە عەلمانیەکان بە بەرنامەکەشەوە رەوای دەدەنە بەرژەوەندی تایبەتی و کۆکردنەوەی زۆرترین خەڵك لەسەر بنچینەی (پێم بدە و پێت دەدەم= take and put).. ئیتر دیاردەی وەك: (بەرتیل، گەندەڵی بێ سنوور، بێ بەڵێنی، و بەد رەوشتی و نیشتیمان فرۆشی و ماستاوچیایەتی و خۆویستی، ..) باو وەردەگرێ و بناغەکانی کۆمەڵیش تێك دەرووخێ.. و ترسناك ترین چارەنووسە.

٨-ئەگەر بەرژەوەندی میللەت یان نیشتیمان یان مەبادینەکان لەگەڵ بەرژەوەندی حزبەکەیان و سەرکردە تێك گیرا ئەوا یەکسەر دووەمیان سەرکەتوە، ئەوەش سەرچاوەی گشت دیاردە دزێوەکانە و پێوانەکانیش وەردەگەرێن (ئامراز بۆ ئامانج)، (وەختی بۆ دائیم)، (خائین بۆ جێی دڵسۆزی)، (پێش کەوتن بۆ پاش کەوتن)، (نیشتمانی بۆ بەرژەوەندی)، (مەبادیئی بۆ گیرفان)..

٩-لە هەمووی ترسناك تر ئەو مەدرەسە و حزب و لایەنانە خودی خۆیان لەسەر بنچینەی گەشەی فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فاکتەرە ئایدیۆلۆژیەکان دروست دەبن.. کەچی ئێستا ئەوان لەو فاکتەرە گەلێ لاوازن، بۆیە ناچار بگەرێنەوە سەر فاکتەرە کلاسیکی و کۆمەڵایەتیەکان، ئەو کاتیش ناکۆك دەبن هەم لەگەڵ واقیعی کۆمەڵایەتی و سەردەم و هەم لەگەڵ دروشمەکانی خۆیان لە پێك هێنانی سیستەمی دیوکراسی و مەدەنیەت و... بۆیە لە کوردستانیش راپەرین لەسەر داگیرکەر کراو شۆرش سەرکەوت، بەڵام ئەڵقە لە گوێیانی داگیرکەریش راپەرین بەسەر بەهاکانی شۆرش سەرکەوتن.

١٠- ئەو قەیرانانە رۆژ بە رۆژ لەگەڵ رەوتی مێژوو بە خێراتر زیاد دەکات، لە کاتێکا لە پێش هەموان دەسەلاتداری عەلمانی لە رابوونی ئیسلامی دا.. کەچی لە ناکاو دەبینی خانەی پۆلین کردنی چ لە (مل ملانێی شارستانی) چ لە مل

ملانێی واقیعی دەولی لە تەنیشت بزوتنەوە ئیسلامیەکانە. بۆیە هێشتا خانەی ڕاستەقینەی لەو دابەشیەی جیهانیش نەزانیە لە کوێیە (سەروو یان خواروو)، شارستانی ئیسلامیە یان شارستانیەکانی ترە، تیرۆرستە یان لە بەرەی دژی تیرۆرە! چاك نازانی ئەوە لە جەوهەردا هەمان ململانێ ی تەودری کۆنی ئیسلامی و تەوەری ڕۆمانی-یۆنانیی‌یە، سەرنج بدە ئێستا هەموو ولاتانی عەرەبی و موسڵمان نشین کە هاوکاری ئەمریکا بوون ئێستا لە ژێر هەرەشەی ئەون، ئینجا زانا و بیریارە عەلمانیەکانیش.. دەبینین نازانن ئینتیمای شارستانیان کامەیە هەر بە نموونە (طه حسین) دەڵێ: (شارستانی عەرەب و فەرەنسا یەکن لە کۆتاییدا سەر بە شارستانی یۆنانی لاتینین).

١١- بیروباوەڕە گەردوونی و مرۆڤایەتی و ئاینیان تێك ئالاوە، بەتایبەتی لەدوای گەشەی زانستی سوڕانەوەی بەرەو ڕاستیەکانی قورئان ئەو بیروبۆچوونە عەلمانیانەی وەك :مادیەت لە فلسفە، گەردوونی بێ کۆتای، تیۆرەکانی پەرەسەندن و...هتد. لەبارێەك هەڵوەشاندەوە، بۆیە ئێستا بەڵێنەکەی (جان کوریس) هاتەدی کە لە کتێبی (حقيقة العالم الملموس) باسی کردبوو وتبووی مـن تا لەقوڕاوی بنی گەردوون نەگەم ناچمە ناو سیاسەت. بەو پێیە ئێستا عەلمانیەت کە دەچێتە ناو زانستی نوێ لە جوغزی عەلمانی دەردەچێ و پالی دەدا بۆ لای ئیسلامی.. بۆیە بەشی زۆری بنەما فیکریەکانی عەلمانی لەگەڵ زانستی نوێ تێك دەگیرێ.

١٢- لەبەر ئەوەی عەلمانیەت ناسنامەو کەلتوری دەرەکیە، بۆیە ناچار لەدژی ڕابردوو و کەلتوورو فەرهەنگی میللەتەکانیان بن، عەلمانیەتی ئێستا شێوەیەکە لە جەوهەری هیلنسیتی کۆن.

١٣- لەجیهانی ئیسلامی عەلمانیەت قەیرانی زیاترە نەك لەجیهانی ڕۆژئاوا، چونکە لەوێ ئاینێکی بێ شەریعەت هەیە، تا لێرەدا عەلمانیەکان هەردەم لەگەڵ خودی ئیسلام وئیسلامیەکان لە ڕووبەڕووبوونەوەدان، بۆیە هەرگیز نابنە

بزوتنەوەيەكى جەماوەرى.. هەردەبێ (توقيە) بەكاربهێنن.

١٤-لەجيهانى ئيسلاميدا دەبێ عەلمانيەت هەموو ئەو داب و نەريت و كەلتوور و ئاين و مێژووى ميللەتەكە هەڵتەكێنێ، ئنجا بنەماكانى عەلمانى لێ دابڕێژێتەوە.. عادەتەن ئەو هەنگاوانەش بە وێرانكردنى ژێرخانى كۆمەڵگا لە ئەخلاق و بەها و ئاكارەكان دەست پێ دەكا، بێ ئەوەى بتوانێ دروستى بكاتەوە، بەو پێيە واى لێ دێت دەسەلآتى سياسى و بيرى گەندەڵى تەنها بتوانێ لە كۆمەڵگەيەكى گەندەڵ بژى. وەك ئێستا لە زۆربەى ئەزموونەكانى عەلمانى جيهانى ئيسلام دەبينين بە كوردستانيشەوە.

١٤-خاڵێكى تايبەتيش تەرخان دەكەين بۆ زيانەكانى عەلمانى كە لە لايەن ئيسلاميەكان و چينە ئاينى و ئيشتيمان پەروەرە ڕەسەنەكان تۆمار كراوە لەسەريان، بە كورتى ئەوانەن:

أ-بزوتنەوەيەكى دژ بە ئاينى ئيسلامە.

ب-فاكتەرێكى هەڵتەكێنى بناغەكانى دامەزراندنى كۆمەڵ و تاكيشە.

ج-مايەى دوو بەرەكى و پەرتەوازەيە و داپچڕاندنە لە ڕابووردوو.

د-مەبەستەكانى يەخ كردنى ميللەتانە بۆ ژێر چەپۆكى ئيمپرياليزمى و داگيركارى.

ع-سەرچاوەيەكە بۆ ديكتاتۆرى و تاك ڕەوى، چونكە بوون و مانى خۆى لە نەبوونى خەلكى تر دەدۆزێتەوە.

لە كوردستانيش: سەرە ڕاى ئەو خاڵە گشتيانە ئەوا:

أ-لەگەڵ پەيدابوونى عەلمانيەت مەينەتى كورديش بە هەموو ناڕاستەيەك دروست بووە.

ب-عەلمانيەت هۆكارە بۆ تێك شێواندنى ڕەوشت و ناوبانگى پياوەتى كورد.

ج-هەر ئەويشە بوويتە هۆى ئەو هەموو دووبەرەكى و شەڕى برا كوژى و تێكدانى ڕيزى كورد.

(٢) عەلمانیەت   لائیکیة   Secularizm

د-هەر ئەویشە بە ناڕاستەوخۆ بوود هۆی ئەو هەموو ئەڵقە لە گوێیە دروست بێت.

ع-لە ژێر سایەی عەلمانیەت هەرگیز هەموو کوردستان نەیەك دەخرێت و نە حزبەکانیش یەك دەگرێت.

سەرنج : بۆ زیاتر لە بارەی عەلمانی بڕوانە ماستەرنامەی (الاسلام والعلمانية وأثرهما فى نشأة الدولة العراقية الحديثة-نووسەر)

(٣)

State الدولة دەوڵەت

وەك وشە بە پێی سەرجەم فەرهەنگەكان لە status هاتوە، ئەوەش لە (ستان)ی ئاریەكان هاتووە وەرگەڕاوە بۆ ستات بەمانای زێد (زێدی باب و باپیران = شوێنی باب و باپیران) هاتووە، وەك وشەش (ستان) لە زمانی ئاری ڕۆژهەلات بەمانای ولات و هەرێم هاتووە، دوای (state)مانای (پایە)ی وەرگرت، لە دوای سەدەی (١٢) بووە (پایەی دەسەلات)، لە دوای سەدەی (١٤) بە دەسەلاتی بالای مەملەكەت دەووترا دەوڵەت، بە زمانی ئەڵمانی ئێستاش ئەو مانایەی ماوە، لە فەڕەنسیش بە (Etat) هاتووە، بەلام دیسان ئەو فەرهەنگانەش بەزۆری لەژێر واقیعی جیهانی سەدەی ١٩-٢٠ كەوتنە ژێر كاریگەری ئەوروپی، ئەگینا پێش ئەوانە دەوڵەت و حكومەت بەو مانایەی ئێستای زیاتریش لە قورئان هاتووە، وەك ڕێسا ئەوەی ئیجابیە چ وەك ناو چ ناوەڕۆكی ڕەسەنی ئاینی هەیە.

دەوڵەت بالاترین و گرنگترین دەزگای سیاسیە بۆ بەڕێوەبردن و ڕێكخستنی كاروباری تاك و كۆمەڵ[1]، ئێستاش بە هەموو ئەو ولاتە سەربەخۆیانە دەووترێ دەوڵەت، هەندێكیان بچووك وەك (دەوڵەتی فاتیكان) كە ڕووبەری ٢/١ كم[2]، ڕووسیاش ١٨ملیۆن كم[2]، هەر مانای دەوڵەتە (هەروەك د.ترابی) دەڵێ مانای ئیمپراتۆریەتو خەلافەتو شاهنشاهیو دار السلام و دار العهد.. دەگرێتەوە[2]، لەدوای سەدەی (١٩) و وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەت بۆ (دەوڵەتی نەتەوەیی

[1] ا-موسوعة علم الاجتماع ل٢٩٥. ب-موسوعة العالمية.

[2] المصطلحات السياسية في الاسلام ل٣٢.

هاوچەرخ) چەمکی (دەوڵەت) هاتە جیهانی ئیسلام ، بۆیە دەوڵەت تـەواو مانـای (state) نادا، لە (لسان العرب) و (قاموس المحيط) مانـای ئەوسـای بـە سـامان هاتووە، بە مانای (مداولة في الأمر)یش هاتووە، مانایەکی نزیك تریش (.. تداول نصر في الحروب.. يسمى الدولة).

هەموو شێوە ئیداری و هەرەمیەك دەگرێتـەوە لـە مێـژوو، پێناسـی گـشتی ئەوەیە هەر دەسەڵاتێك میللەتێك لەسەر تیلمە زەویەکی سـنوردار رێکبخـا لـە رووی ئیداری و سیاسی و سەربازی و بـەرگری.. دەوڵـەتی پـێ دەووتـرێ، واتـە دەوڵەت : ئوممەت+ زەوی+ یاسا+ حکومەت..[١]، یان بەجۆرێکی تر: قەوارەیـەکی سیاسی و یاساییە بۆ خەڵکێکی رێکخراو لە نیشتمانێك دا.

لە پێناسێکی تری گونجاوی (معجم مـصطلحات الفنيـة والعلميـة) هـاتووە: (الدولة هـي جمـع مـن النـاس مـستقرون في أقلـيم معـين الحـدود ويـستقلون بحكم أنفسهم وفق نظام خاص). ئەوە پێناسی باوە زیاتر گوزارش لە دیفاکتۆی دەوڵـەت دەکا نەك فەرمانی راسـتەقینەی، لەسـەر بنـچینەی سـەر هەڵـدانی تونخمـەکانی یاسایی دەولەت هاتووە کە پاش کەمێکی تر باسی دەکەین .

هەرچی هەندێ فەرهەنگی بالآشە لەوانە (موسوعة علم الاجتماع) ناسـنامەی دەوڵەت بـە یاسـاکانی دەناسـێ. (فالدولـة هـي القـانون والقـانون هـي الدولـة) و پەیوەندی دەوڵەت و میللەتیش بۆ بەرژەوەندی و هێز و یاسا دەگێرنەوە، ئـەوەیان بۆ هەندێك کۆمەڵگە راستە نەك بەگشتی، بەشێکی تر دەوڵەت تەنها بـە نەتـەوە دەبەستنەوە لەوانە (قاموس الـسياسي) دەڵێ: ((إذا قامـت بـين أمـة سـلطة عليـا فهي دولة، أي الأمة ركن الأولى للدولة)) .

بوونی دەوڵەت بە چمکی لەگەڵ مێژووی مرۆڤ مـشت و مـڕی لەسـەر بـووە، بەڵام مسۆگەر شێوەی کۆنی دەسەلات و دەوڵەت وەك ئێستا نـەبووە، ئـەفلاتوون دەوڵەتی نمونەیی وەك بەشەکانی لەشی نادەمیزاد وێنـە کـردووە (ئـەقڵ، ئـیرادە،

[١] مقدمة في أنثروپۆلوجيا الاجتماعية.

ئاردەزوو) لە بەرامبەریش (دەوڵەت، شا، فەیلەسوفەکان، سەربازەکان، هاوولاتی)، لەلایەن ئەرستۆ و ئەفلاتونیش شار مانای دەوڵەتی داوە، ژمارەش بە (٤٠٥٠) خێزان وەك دەوڵەتی نمونەیی قەبلێنراوە ، بەلام ئێستا دەوڵەت ئەو پەیکەرەیە کە (حکومەت، دەستوور، هاولاتی، پەرلەمان (شورا)، سەرۆك، دادگا، سوپا، سنورێکی جوگرافی..) لەخۆ دەگرێ لە ناوەوە، لە دەرەوەش پەیماننامە و بوون بە ئەندام لە (un) - هەرچەندە ئەوە مەرجێکی هەرە سەرەکی نیە چونکە دەوڵەتێکی رەسەنی وەك سویسرا تا ئەو ساتەش ئەندام نیە لە (un)، بەلام دەبی لە ئاستی (شخصية القانونية) بیت .

مەبەستی بنچینەی دەوڵەتیش هەروەك سیاسەت هێنانەدی چاکترین بەختەوەری بۆ زۆرترین کەسە، ئەوەش ئامانجێکی پیرۆزە و لە بنەڕەتدا ئاینیە، واتە دەوڵەتیش ئەرکی بنچینەیی لەرووی رەوتی مێژوویی وەرگێرانی فاکتەرە شاقولیەکانە بەرەو ئاسۆیی، واتە هەڵوەشاندنەوەی کاریگەرییە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر تاك و وەرگێرانی بۆ کاریگەری یاسایی، واتە دەوڵەت سەرچاوەی سەرەکی مەدەنیەتە، بەتایبەتی لەو سەردەمە ئەو بەشە جێبەجێ دەکا، توانیویەتی زۆر کێشەش لەگەڵی چارەسەر بکا بەتایبەتی (مافی هاوولاتی- دەستوریانە)، بەلام بۆشاییەکی مەزن بەجێ دەهیلێ پێی پڕ نابێتەوە، ئەویش ئەوەیە چاوی یاسا هەردەم دیار نیە، چ فاکتەرێکی تر هەیە وا لە تاك بکا یاسا نەبەزێنێ، بەرژەوەندی گشتی بپارێزێ.. ئالێرەدا بیرۆکەی دەوڵەتی بێ عەقیدە شکست دەهێنێ، دەبێ دەوڵەتیش خاوەن ئایدیۆلۆژیا بێ بتوانێ پەروەردەی خەڵکی وابکا کە بەرپرسیاری لەسەر شانە ئەوەش بە دەوڵەتی عەلمانی ناکرێ، تەنها لەو سەردەمە بە دەوڵەتی ئیسلامی دەکرێ، بەلام هەرچۆنێك بێت شێوەی دەوڵەتی ئێستای رۆژئاواو دەوڵەتانی جیهانی ئیسلامی ئێستا زۆر جیایە، شێوازی ئەوان سەرکەوتووترە بە هەموو پێوانەیەك، واتە ئەو شێوازە دەوڵەتەی ئێستا باوی هەیە پێشکەوتنە، بەشێکی گرنگی مەبەستەکانی دەوڵەتی هێناوەتەدی، لەپارێزگاری

بەرژەوەندی و بەشە گشتیەکان و هێنانەدی بەختەوەری بۆ زۆرترین خەڵك، ئەوەش ئامانجی ئایینە بۆیە دەوڵەت مەبەستێکی ئاینیە و پیرۆزە بە عەیاری خۆی، بەلاّم کە هەڵسو کەوتی مرۆڤی بێ بەرنامەی تێ کەوت سەلبیاتیشی لەگەلّ دەکەویّ، دەبتە هێزی ستەم و راوەدوونان.. بەو شێوەیە خودی دەولّەت لە پێویستیەکانە، سەلبی و ئیجابیەکەی ئەکەوێتە سەر (ڕێبازی سیاسیەکەی -کە لە دەستوورڕەنگ دەداتەوە) وە(جۆری سەرکردایەتی) کە ولاّتی پێ بەڕێوە دەچیّ، ئەگەر دیموکراسیش بێت ئەوا ئەکەوێتە سەر ئەو میللەتە ئاخۆ چ جۆرە دەستور و سەرۆکایەتیەك هەلدەبژێری، ئەوەش دووبارە دەکەوێتەوە سەر مەدرەسەی فکری و سیاسی کە چ جۆرە میللەتێك دروست دەکەن، ئومەیە یان عەوام، وشیار و مەدەنی ڕەوشتدارن یان پێچەوانە، هەر لێرەش مەدرەسەکان لێك جیادەبنەوە بە پێ ی بەرنامەی سیاسیان و چۆنیەتی تێگەیشتنیان بۆ (دادگەری و نا دادگەری)، زۆر شێوەی دەسەلاّتی لێ دروست دەبێت (دیکتاتۆری، سەربازی، تاك ڕەوی، پیوکراتی، دیموکراسی، پادشایی، کۆماری، سوشیالیستی، نەتەوەیی، شیوعی، ئیسلامی، ..).

شێوەکانی دەوڵەت

بەسەرەکیش لە جیهان ئەو شێوە دەولّەتانە هەیە:

١-لە ڕووی ئیداری (فیدرالیەکان، کۆنفیدرالی، لا مەرکەزی، مەرکەزی، ..).

٢-لە ڕووی سیاسی، دوانەی هەیە وەك (دەولّەتی ئاینی و دەولّەتی عەلمانی)، (پادشایی و کۆماری)، (ڕادیکالی و پارێزەری)، (دیکتاتۆری و دیموکراسی)، (نەتەوەیی و ئومەمی)..

٣-لە نێوان هەر دوو خالّ واتە ئیداری و سیاسی لە ئەنجامی پێویستیا هەندێ جۆر پەیدا دەبێت، وەك دەولّەتی (سەرۆکایەتی، نیمچە سەرۆکایەتی، پادشایی دەستووری، پادشایی دەسەلاّتی..).

٤-دەولەتی نیشتمانی ونەتەویش لێك جیایە، راستە لە سەردتادا دەولەتی هاوچەرخ لەسەر شێودی نەتەوەیی دروست بوو، بەلام دوای کێشە دروست بوو لە نیوان پیك هاتە جیاکانی ئەو دەولەتە، بۆیە جۆری دەولەتی نیشتمانی باوی وەرگرت کە تیایدا لە جیاتی چەمکی دەستوری هاونەتەوەیی چەمکی هاو ولاتی پەیدا بوو، یەکەم سەرکەوتنی دەولەتی نیشتمانی بەسەر نەتەوەیی لە شۆرشی ئەمریکا ١٧٧٦ز بەرجەستە بوو، چونکەسوپای بریتانی و شورشگێرانی ئەمریکی هەریەك نەتەوە بوون بەڵام نیشتمانیان جیا بوو ئیتر ئەزمونی دەولەتی نیشتمانی جێی نەتەوەیی گرتەوە، بەلام لە جیهانی عەرەبی لە دەستووریش وەك دەولەتی نیشتمانی پیشان دراود کەچی پریان کردووە لە بنەمای نەتەوەیی وەك (..جزء من الامة العربية) وبون بە ئەندام لە (جامعة العربية)و کۆمەلیك دروشم کە جێبە جێشی ناکەن .

٥- هەندی ددەولەتیش کە بەشیوەی نیشتمانیش پیك نەهاتون لەسەر شیوەی (تەوافوق)پیك هاتوون، لەوانە: چیکوسلوفاکیای پیشو، قوبرس، لبنان، ئیماراتی عەرەبی، تا رادەیەك عیراقی نوی ،عادەتەن ئەو جۆرە دەولەتانە لە پۆلی دەولەتی (مرکبة-etat-compos) دەژمیررێن، ئەو دەولەتانەی لە یەك رەگەزیو مەرکەزیانە پێك هاتوون پێیان دەڵێن دەولەتی سادە : etat-simple .

دەوڵەت لە ئیسلامدا هاوتای یاسا و نەتەوە نیە، بێجگە لە بەرژەوەندی و هێزیش فاکتەری هەرە گرنگ رِدوشت و ئایدیۆلۆجیاشە راگرو(مقەودماتی) دەولەتە، رۆژئاوا دەوڵەتیان بەکارهێناوە بۆ داگیرکاری، بۆ دوو جەنگی جیهانی، جەنگی نوێ تریش، .. بەلاّم بۆ ناوەخۆش (لە چاو دەرەوە) هەندێ جار ئیعمەت بووە لە : ئازادی و دیموکراسی و هەڵبژاردن و گەشەکردن و خزمەتگوزاری و پێشخستنی زانست و تەکنەلۆژیا و بەختەوەری ..تا ئەو رادەیە لەگەڵ سیستەمی سەرمایەداری وبنەماکانی بەرژەوەندی برجوازی بگونجێ، واتە بەختیاریەك بۆ کەمایەتی، بۆیە نەیتوانیوە کێشەکانی نادەمیزادی چینایەتیو رەگەزیو نەژادیو

ئەتەوایەتی.. چارەسەر بکا، هەربۆیەش ئەوان هەر وەك تیّ ڕوانینی سیاسیان بە ئەرکێکی پیرۆزو ڕەوشتیەوە سەیری دەوڵەت ناکەن، پەیوەندی نێو دەوڵەتیشیان هەر وایە لەسەر بنچینەی (بەرژەوەندیە)، بۆیە بەها و یاساکانی دەولی و هەتا مافی مرۆڤیش لەگەڵ هەندێ ئیجابیاتیشی لە کۆتاییدا دەبتەوە یاسای دارستان، ئەوەش هەر دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی نادەمیزاد، بە پێی هەریەکە لە میکاڤیلی، نیتچە، هۆبز، فرۆید، کانت، .. نادەمیزاد گورگی نادەمیزادە، جا ئەگەر دەسەلاتیشی هەبێت گورگایەتیەکەی بەشێوەی جیاجیاو لەبن پەردەی جوانی بەرجەستە دەکا، لەوبارەیەوە (کانت) دەڵێ (ئەزمونەکان دەیسەلمێنن کە هەرچی دەسەلاتی هەبووبێ خراپەی کردووە.. هەموو لەگەڵ هەموو..هەریەکەش لەگەڵ هەموو لە جەنگی بەردەوامدان)[1]..هەڵبەتە ئەو حوکمەی (کانت) و ئەوانی تریش لە مێژووی ئەوروپا زیاتر بەدی دەکرێ نەك بەگشتی.

ئەرستۆ (٣٨٤-٣٢٢ پ.ز) پێی وایە دەوڵەت لە فراوان و گەشەی خێزان دروست دەبێ، بۆیە سەرۆك لای پیرۆزە وەك باوك، هەریەکە لە (هۆبز، لیپتیز، رۆسۆ، ..) بە سەرەنجامی رێککەوتن و پەیمانی میللی هاتنەکایەی دەوڵەت دەدەنە قەڵەم، (دۆهرنگ)یش دەڵێ دەوڵەت لە ئەنجامی زاڵ بوونی بەهێز بەسەر بێهێز پەیدابووە، هەرچی مارکسیەتیشە بە سەلبی دەڕوانێتە دەوڵەتو پێی وایە:

١-دەوڵەت لە قۆناغێکی درەنگی مێژووییەوە پەیدابووە لە دوای پەیدابوونی چینایەتی، هەڵبەتە زۆربەی (تطوریەکان) پێیان وا بووە کە کۆمەڵگەی سەردتایی دەوڵەت، یاسا، ئاین، خێزان، ڕەوشت، .. بەخۆوە نەبینیوە.

٢-ئامرازێکە بۆ سەرکوتکردنی چینەکانی ژێر دەست لە لایەن چینی دەسەلاتدار.

٣-مێژوو (٥) شێوەی سەرەکی لە دەوڵەتی بینیوە کە لەسەر بنچینەی

---

[1] فلسفه القانون والسیاسه-عمانونیل کانت -(تا ڕاددەیەك ئەو ڕایە لەگەل دەقی ئاینیش دێتەوە هەروەك لە قورئانیش دەڵی (کلاأن الانسان لیطغی إن رأی إستغنی) .

سیستەمی ئابووری دروست دەبێ: (١- مەشاعی-بێ دەوڵـەت، ٢- بەندایـەتی، ٣-دەرەبەگایەتی، ٤- سەرمایەداری، ٥- سۆشیالیستی، شیوعیەت-بێ دەوڵەت دیسان).

٤-هەردەم دەوڵەت نوێنەرایەتی چینێك دەكـا وەك دیكتـاتۆر، بـەپێی ئـەو قۆناغانە، كە لە خاڵی (٣) دیاری كرا.

بۆیە دەوڵەت لە ڕوانگەی ماركسی هەردەبێ دیكتـاتۆری بێـت، لـە قۆنـاغی سوشیالیـستیش كـە گـوازەرەوەی سـەرمایەداریە بـۆ شـیوعیەت پێویـستی بـە دەسەلاتێكی پۆلاینی تاك حزبی پێشرەو شمولی دەبێـت[1]، تـا لـە كۆتاییـدا (وەك ئـەنجلس دەڵێـت) دەوڵـەت خۆشـی دەخورێتـەوە نـەك بـەبڕیارێكی سیاسـی هەڵوەشینرێتەوە، لینین بە وردتر باسی قۆناغی شیوعیەتی بـێ دەوڵـەت دەكـا و دەڵێ: (بۆ هەر كێشەیەكیش كە پەیدا دەبێ لە جیاتی دەوڵەت و پۆلیس و دادگـا یەكسەر خەڵكی خۆیان پێی هەڵدەستن بۆ چارەسەری هەروەك ئێستا چۆن دەبینین خەڵك دوو شەرکەر لێك دەكاتەوە یان نایەڵن دەست درێژی بكرێتە سەر ئافرەت[2]، ئەو بۆچـوونە تـەنیا لـە چوارچـێوەی ماركـسیەت نـەمابوو زۆربـەی عەلمانیـەتی (ئالیبرالی) جیهانی گرتبۆوەبە، هەتا دەروون ناسەكانیش وەك (فرۆیـد)، (مـاكس ستیرنەر) دەوڵەتیان بە ڕێگـری گەشـەی تـاك و (مـن) زانیـوە، هەنـدێ ڕێبـازی ئاینیش لەوانە (تاویە-كە ئاینی بەشێكی زۆری سەرووی ڕۆژهەلاتی ئاسـیایە كـە لە بنەچەدا لەسەر دەستی (لاوتـزی-٦٠٤ پ.ز) بناغەڕێـژ كـراوە) ئـەویش وەك عەقیدەیەكی ئاینی داوای كۆمەڵگەیەكی بێ دەوڵەت و دەسەلات دەكا، هـەروەها جیرالد و شاڤلی لە كتێبی (قانون جدید)، كرۆتین لە كتێبی (التعـاون المتبـادل) و (باكۆنین) لە كتێبی (مبادیء الثـورة) وخاوەنی بنەمای(تحطـیم كـل مـاهو الواقـع

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە: ١-اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة- أنجلس.
٢-الدولة و الثورة-لينين.
٣-أصول فلسفة الماركسية. ج-پۆلیتزەر.

[2] مختارات-لينين.

خێر)و ولیام جودین لە کتێبی (عدالة السیاسة)، برۆدۆن و زۆری تر داوای نـەمانی دەوڵەتیان کردووە.

هەر بۆیەش ئەو (٧٠) ساڵەی حوکمی سەربازگەی سۆشیالیستی بۆ ئەو ئامانجە نادیارەی نەمانی دەوڵەت بە توندترین شێوە حوکم لەسەر چینەکانی ڕەوشەنبیرو نووسەرو ماڵدارو زاناو نەزان و موعارەزەو لایەنگریش هەتا لەسەر چینی جووتیارو کرێکاریش کردووە.

هەر ئەوەندە بەس بوو بە (ڕەجعیەت) و لە خزمەت (برجوازیەت) یان (کەلتووری ئیمپریالیزمی)..هتد. لەقەڵەم بدرابوونایە.

هەرچی فیکری ئیسلامیە وا دەڕوانیتە دەوڵەت لە سنووری خۆی پێویستیەکی ژیانە و بە جۆکی لەگەڵ مانای مرۆڤایەتی هاتووە بە پەیام، مادام لەکۆمەڵگەدا دوو بازنەی تایبەتی و گشتی هەیە بۆ جم و جۆلی ژیان، هەڵبەتە بازنە تایبەتیەکان لەژێر خاوەنداری تایبەتیە، بەڵام بازنە گشتیەکان موڵکی گشتیە، بە واتایەکی تر هەردەم بەرژەوەندیە گشتیەکان کە موڵکی گشتین لە ژێر هەڕەشەی بەرژەوەندی تایبەتن، ئالێرەدا ماناو پاساوی دەوڵەتیش پەیدا دەبێ بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئەو بازنە گشتی و لایەنە گشتیەکانی مرۆڤ و ڕێکخستنەوەی لەگەڵ بازنە تایبەتیەکە، ئەرکی پارێزگاری موڵك وبەرژەوەندی گشتیە، بۆیە دەوڵەت لەناو هەموو کتێبە ئاسمانیەکانی هاتووە و پێغەمبەرەکانیش مەبەستیان دروست کردنی دەوڵەتی دادگەری بووە، ئەو شێوەیەی ئێستای دەوڵەت لە دارشتنا سەرەتایەکە بەرەو ئەو مانایەی پەیامە بۆ دەوڵەت، ئیتر سەرەنجامی ئەو بۆچوونانەی مارکس و مۆرگان و باقی تطوریەکان بە هەڵە دەرچوو ، ئێستا لە لایەن ئەنسرۆپۆلۆجیەکانیش بە تەواوی ساغ بۆوە، کە دەوڵەت بە شێوەیەك هەر هەبووە لە هەموو سەردەمێك هەتا ئەو خێڵە جەرمانیانەی کە لە بنەچەدا لەوانەوە ناوی (بەربەر) هات و پاساو شارستانیان تێك دەڕووخاند لەناو ئەوانیش شێوەیەك لە ئیدارەو سوپاو هاووڵاتی و سەرکردەو قەدەغەو بکەو مەکە هەبووە،

ئـەوەش مانـای بـوونی یاسـاو فەرمانـدەرو فـەرمان پێکـراوو دەدات کـەمانای دەوڵەتیشە، مادامیش مولکیەی گشتیو تایبـەتی بێنـێ پێویـستی دەوڵـەتیش دەمێنێ، جاری دەوڵەتی یاسایی زیاتر لە ئەزموونی ڕۆژئاوا بەدی دەکـری، بـەلام هێشتا ئەرکی تـەواوی دەوڵـەت لـە پارێزگـاری مولکیـەتی گـشتی نـاکرێ، تـا ڕادەیەکی زۆر بەرژەوەندی تایبەت زاڵە بەسەر بەرژەوەندی گشتی.

دەوڵەت لە ئیسلام سپاردەو بەشێکە لە عیبادەت، پێویستە تیایـدا دادگـەری بچەسپێو فەرمانکەرو فەرمان پێکراو جیاوازیان نـەبێ، (سـید القـوم خـادمهم) ئەوەش هۆزێنەو ئەفسانە نیە، چەندین جار لـە دوای پێغەمبـەر ﷺ و خولـەفای ڕاشیدین دووبارە کرایتـەوە، دەوڵـەتی ئیـسلامی نـە دەوڵـەتێکی سـەربازیە نـە دیکتاتۆری نە دەوڵەتی چینایەتی و سیوکراتی و..نە دیموکراسیو نە دیکتاتۆری.. نە پادشاییەو نە ئیمپراتۆریە.. بەڵکو دەوڵەتێکی مەدەنی گـشت گـری میللیـە، دانەری یاساکانی هەمان ئەو دانەرەی یاساکانی سروشتە، کە تیایدا تاك (چ پیـاو چ ژن) سەربەسـتیو سـەربەخۆیی تـا ڕادەی پێویـست تیادایـە، لـە ئیـسلام دا دەوڵـەت بەرپرسـیارە لـە ڕێکخـستن و چاودێـــری بوارەکـانی کۆمەڵایـەتی و ئابووریو مرۆڤایەتیو دادگەریو بەرژەوەنـدیو پابەنـدیو پابەندیـە گـشتیەکان، دەسـەڵاتەکانیش هـەر لـە ئەسـڵدا سـەربەخۆیی خـۆی هەیـە چ (ڕاپەڕانـدن) چ (دادگایی) چ شورایی و دەزگای تریش، لامرکزیـشە، هـەتا لـە دوا قۆناغـەکانی خەلافەتیش بەو شێوەیە بوە، لەروی جیای دەسەڵاتەکان: ۱- تەنفیزی بریتی بو لە (ئەنجومەنی وەزیران-صدری ئەعزەم) ۲-دەسـەڵاتی دادگـا بریتـی بـو لـە (شـێخ الاسلام) دەسەڵاتی زۆر بوو جار وابووە لە سەرووی سوڵتانیش بـووە، لـە مێـژوی دەسەڵاتی عوسمانی بە فەرمانی شیخ الاسـلام دووجـار سـولتان گـۆڕاوە سـوڵتان مرادو سوڵتان عبدالحمید ۳-دەسـەڵاتی یاسـا دانـان (شـورا) کـە پێـی دەووتـرا (مەبعوسان)، هەریەکە بە جودا بووینە، بە هەڵە ئەوروپیەکان (لێك جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان) بۆ (مۆنتسیکۆ)و کتێبەکەی (روح القوانین) دەگێڕنەوە.

هەروەك لە ئیسلام دا دەستوری دەوڵەت لە چوارچێوەی پرۆژەیە بەرەو دەق، حزبە شیوعیەكانیش بە دەوڵەتیشەوە بەرەو دەریای شیوعیەتن، دەستوور و پەیڕەویان یەكسان نیە بە شیوعیەت، نابێ لەو قۆناغەی گواستنەوەدا بە مەبادیئی شیوعیەت هەڵس و كەوتەكانیان هەڵسەنگێنێ، بە هەمان شێوەش پەیڕەوی بزوتنەوە ئیسلامیەكان و دەستووری دەوڵەتی ئیسلامیش یەكسان نیە بە ئیسلام (قورئان و سوننە)، بەڵكو لێی هەڵدێنجێ، بۆیە ئەوەی یەكەم پرۆژەیە، گۆڕاوە، دەشێ هەڵە بێت.. (قۆناغی گواستنەوەیە)، بەڵام ئەوەی دووەم (واتە ئیسلام) چەسپاوە پرۆژە نیە، شایەنی هەڵە نیە، ئەو كاتیە تەواوی شەریعەت پەیڕەو دەكرێ نەك لە قۆناغی گواستنەوە، هەر بۆیەش بزوتنەوە ئیسلامیەكان و دەوڵەتی ئیسلامیش لە قۆناغی گواستنەوە مەرجعیەتی (قورئان و سوننە) نیە ١٠٠٪، تا دەگاتە خەلافەت، ئینجا دەستوور نامێنێ ڕاستەوخۆ دەبتە قورئان و سوننە وەك ئەزمونی وەرچەرخانی(صحیفە) لەمدینە بەرەو قورئان، جا وەك مەسەلەی شیوعیەكە ئەو ئیسلامیە یان هەر كەسێك بە هەڵەدا دەچێ ئەگەر بە ناوەڕۆكی قورئان و سوننە هەڵس و كەوت و هەنگاوەكانی هەڵسەنگێنێ، بەڵكو بەو دەستوورە یان پەیڕەوە كە لەو قورئان و سوننەیە هەڵێنجراوە، بە پاڵپشتی (السیاسة ما وافق الشرع ولا سیاسة ما نطق به الشرع).

سەرهەڵدانی دەوڵەت لەوسەردەمەدا

جاران دەولەت بەچەند شێوەیەك دروست دەبوو، لەوانە بەشێوەی هێزو زاڵ بون، داگیركردن، گەشەی مێژویی، یان لە ڕێی ی ئاین وئایدیولوژیا، گەلێ جاریش وابووە لە ڕێی گەشەی دەسەڵاتی عەشایری دروست بوە یەكەم جار بۆ هۆیە (دیرە) دوای میرنشین و ئینجا دەولەت ..لەگەل زۆر ڕێی تر لەهەموان سەیر تر لە ڕێی وەسایەو ئینتداب وەك دروست بونی عیراق وئوردەن وسوریاو..

لەسیستەمی ئیمپراتۆریەتی كۆن سنور بریتی بوو لەو خاكەی ژێر پێی دوا سەربازی شەركەر، بەڵام ئێستا پەلە زەویەك نەماوە بێ سیادە ، سنوری دەولی

هەر دەولەتێك كۆتایی دێت بە سنوری دەولەتیكی تر، ئاواش لە (نەتەوە یەكگرتوەكان) تۆمار كراوە،، ئەوا دروست بوونی دەولەت گۆراوە، بەتایبەتی لەدەولەتی هاوچەرخ پەیوەندی دەسەلات وخاك ومیللەت بەندی سیاسی بوە ئینجا یاسایش، جاران زۆرناسایی بو كورد دەولەت لەنێو عەرەب دروست بكا وەك ئەیوبیەكان و گیان پۆلایەكان و...فارس لەناو كوردو عەرەب وەك سەفەویەكان یان دەولەتی رۆستەمی لە مغریبی عەرەبی، تورك لە ناو عەرەب و ئەوروپی ..بەلام لەسەردەمی رابونی نەتەوەیی لەدوای سەدەی ١٩ لە ئەوروپاو سەدەی ٢٠ لە رۆژهەلات ئەو نەریتە كۆتایی پێهات، ئیستا گەل وهەریم دەسەلات لەپەیوەندیەكی سیاسی ویاسایی بروایش دان، بەپێی یاسای دەولی سەردەمیش ٣ توخمی سەرەكی هەیە بۆ دروست كردنی دەولەت، ئەویش بریتیە لە ١-گەل ٢-هەرێم ٣- دەسەلاتی سیاسی، ئەوە بەپێی یاسای گوایە دەبێتە خاوەن دەولەت، هەڵبەتە یاسای دەولیش پڕە لە (متناقضات) لەلایەك ئەوەی بریارداوە لەلایەكی تریش بنەمای یاسایی (سیادە)و (عدم التدخل للشؤون الداخلیة) شی داوە، لەلایەك دەبینین كورد خاوەنی هەرسێكانەو نەبویتە دەوڵەتو ئیسرانیلیش بێ هیچ لەو مەرجە یاساییانە بویتە دەوڵەت ...، ئیتر كێشەی نەتەوەیی دروست بووە، بەڵام ئەوەی جێگیرە ئەوەیە كەئەوانەی خاوەن هەرێم بن كێشەكەیان لە ئاستی كەمایەتی دەردەچی بەرەو كێشەیەكی دەولی، عادەتەن بەشۆرش و ناخۆشی دەگوزەرێنن، هەرچەندە بریاری مافی چارەی خۆنوسیش دراوە، ئیتر لە بەر تیكەڵ وپێكەلی یاسای نیو دەولەتی لەو بارەیەوە ئەوا رێگای جیاجیا پەیدا بوە بۆ دروست بونی دەوڵەتی نوێ لەوانە :

١- بەپێی یاسایی، ئەویش یان بەفەرمانی نەتەوەیەكگرتوەكان یان بەپێی رێكەوتنی دەولەتی داگیركەروداگیركراو راپرسی دەكەن بۆ ئەو مافە، لەوانەی كرا ئەریتریا، تەیووری خۆرناواو وا خواروی سودان و بیابانی روژناواو كۆسۆڤاش لە رێیە، لەو نمونە دەگمەنانە كیبك كەوتە ئەو راپرسیە كەچی بە رێژەی ٥١٪دەنگی بۆ مانەوە دا لەگەل كەنەدا .

٢- هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتێكی گەورە وەك یەكێتی سۆڤیەتو یۆگۆسلافیا.

٣ – بە ڕێکەوتن دابەش دەبن وەك چیکۆسلۆڤاکیا.
٤ – بە شۆڕشی ڕزگاری ئەوەش ڕێگەی باوی وڵاتانی نادیموکراسیە ·
لەگەڵ هەندێ ڕێگەی تریش لەگەڵ گەشەی کۆمەڵگە پەیدا دەبێ ·

(٤)

میری (حکومەت) الحكومة Government

وەك وشە حکومەت لـە دەوڵـەت کـۆنترە و بناغەشـیەتی، بـەپێی هـەموو (فەرهەنگەکان) کۆنترین دەزگـای سیاسیـشە، بـەڵام مانـای ئێـستای حکومـەت بریتیە لـە پـەیڕەوکردنی یاسـا ودەسـەڵات ، هەرچـی ئەنپرۆپۆلۆژیەکانـە دەڵـێن حکومەت بریتیە لە کەسانێك کە لە دەسەڵاتن تیایدا کۆمەڵـە یاسـای وا پـەیڕەو دەکەن کە خەلکی پێی قایلن.[١]

زۆر جار حکومەتو دەوڵەت تێکەڵ دەکرێ (هەروەك لێرەش هەندێ جار)، لـە ڕاسـتیدا حکومـەت یەکێکـە لـە پێکهێنـەرەکانی دەوڵـەت (گـەل، هـەرێم یـان نیشتمان، حکومەت) بەشێوە گشتیەکەی، باڵێکە لەناو دەوڵەت، باڵی ڕاپەڕاندنو نەخشەکێشان و یاساو پلانەکانی دەوڵەتە، بۆیە ئەنجومەن بە سەرۆك وەزیرانیشەوە کابینەی حکومەتی پێ دەوترێ، لەکاتێکا سـەرۆکی دەوڵـەت یـان پادشـایە یـان سەرەك کۆمار، هەندێ جار بە سەرەك وەزیرانیش دەووترێ (وەزیری یەکەم)، یـان وەزیری (اعظم)، لە خەلافەتی عوسمانلی (صـدر الأعظـم)ی پـێ دەووتـرا، بـەپێی (موسوعة العربية الميسرة) یەکەم ئەزموونی سەرۆك وەزیری لـە ئینگلتـەرا هاتـە دی ورۆبرت والپۆل ئەو سـەرۆکە بـووە لـەنێوان (١٧٢١-١٧٤٢ز)،، لەمێـژووی عوسمانیش لە سەردەمی (سـوڵتان ئۆرخـان ١٣٢٥-١٣٥٩) دروسـت بـوو کاتـێ (خليل فيدرلی) لە وەزیرەوە بەرزکرایەوە بۆ (وزير الآعظم) ٠

لەو سەردەمەدا سەرەك وەزیرو کابینەکەی پایەکی سیاسیە بە گـشتی مـەرج

[١] مقدمة في أنثروبولوجيا الاجتماعية.

نیە پسپۆر بێت لە بواری وەزارەتەکەی، ئاساییە دەوڵەت لە چەندین حکومەتی هەرێم پێك بێت لەگەڵ حکومەتێکی ناوەندیش کە لە پایتەختەکەدایە، ئەوەشیان لە جیهاندا سەرکەوتووترین رێبازی سیاسییە، جا چ فیدراڵی، سۆڤیتیات، کۆمارییەکان، ئوستانەکان، ویلایەت، .. هەرچی بێت کە لە بنەچەدا بۆ ئەزموونی حکومەتی ویلایاتی ئیسلامی دەگەڕێتەوە (کە چاکترین شێوەی نامەرکەزییە)، حکومەتی ئێستای کوردستانیش شێوەیەکە لەو ترازە، مەرج نیە حکومەتی هەرێمەکان تەنها لە ئاست فیدراڵیو بەسەروو بێت، تەنانەت لە ئۆتۆنۆمی (خود موختاریش) دەشێ لە ڕووی یاساییەوە حکومەت دروست بکەی وەك لە فەڵەستینو ناخچەوانو زۆر شوێنی تر.. بۆیە گۆڕینی (ئەنجومەنی ڕاپەڕاندن)ی کوردستان بۆ حکومەت و (ئەنجومەنی یاسادانان)یش بۆ پەرلەمان هەم یاساییە، هەم دانایانەش بوو.

حکومەتو دەوڵەت لە خاڵێکی بنچینەیی تریش جیان، دەوڵەت پەیکەرێکی گشتی چەسپاوە (نسبیەن)، بەلام حکومەت دەگۆڕێت لەو کابینەوە بۆ کابینەیەکی تر لە چوار چێوەی یەك دەوڵەتدا، بۆیە بەشێك لە زانایان بەلای ئەوەدەچن کە دەوڵەت بکەوێتە خانەی زانستی سیاسی و بەڵام حکومەت بۆ (ڕێبازی سیاسی)، چونکە بەزۆری حوکمەکەیە جەوهەری دەوڵەتەکەشی پێ دیاری دەکرێ، بە پێ ی (مۆنتیسکۆ) (٣) جۆر حوکم هەیە (کۆماری-پادشایی-دیکتاتۆری) گوایە هەتا ئێستاش ئەو پۆلێنە دروستە، بەڵام دابەشی ڕاستەقینە وانیە، وەك لە خوارەوە:

- مەلەکی دەستووری وەك لە بەریتانیا (بەریتانیا مولکی ئەوە بەڵام حوکمی ئەو نیە)، هەروەها هۆڵەندا، ئیسپانیا.. وا نمونەیەك لە وڵاتانی عەرەبیش سەرەتایەتی لە بەحرەین.
- مەلەکی دەسەڵاتدار وەك مەلەکیە عەرەبەکان.
- سیستەمی سەرۆکایەتی وەك زۆربەی وڵاتە دیکتاتۆرییەکان (جگە لە

ئەمریکاو رووسیای نوێ..). واتە هەم سەرۆك دەوڵەتە هەم سەرۆکی حکومەتیشە.

- سیستەمی تەوەری سەرۆکایەتی و سەرۆك وەزیران، کە بەشێك یان زیاتر لە دەسەڵاتی سەرۆك دەدرێتە سەرەك وەزیران وەك: فەرەنسا، تورکیا..
- سەرۆکایەتی دەستووری، کۆماریەو سەرۆکەکەی فەخریە دەسەڵات لە دەست سەرۆكو ئەنجومەنی وەزیرانە لەوانە: ئیسرائیل، ئەڵمانیا..عیراقی نوێ .
- جۆری تریش هەیە وەك (رئیس الظل) کە هەر ناوە، لە ژێرەوە سەرباز حوکم دەکا وەك: جەزائیر و تورکیا وپاکستان ..
- سیستەمی سیاسی ئێران سیستەمێکی تایبەت و نوێیە.

ئەوانە لەسەر بنچینەی دەستوور بوو، لەسەر بنچینەی مەدرەسەو ڕێبازی سیاسی ئاوا دابەش دەبن:

- حکومەتی ئیسلامی= سیستەمی ویلایات+ لامەرکەزی+ شورا+ فصل السلطات+ ولایە الامە.. نموونەش لەو سەردەمە ئێران، سودان و چیچانی پێشوو،..
- حکومەتی شیوعی: هەر حکومەت نامێنێ بەلام قۆناغێ گواستنەوەیە لەوانە (ڤێتنام، چین، کۆریای سەروو، کوبا ..).
- حکومەتە لیبرالیەکانو حکومەتی سۆشیالیستیەکان لەمەڕ ئەوتی بابەتەکە باسیان دەکەین.
- هەندێك کۆماریو عەلمانیەتو دیموکراسی پێکەوە دەبەستنەوە، هەر بە نموونە فەرهەنگی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدولیة-سموحی فوق العادة) دەڵێ لە سیستەمی کۆماری سەرەك هەڵدەبژێرێ ڕاستەوخۆ لەلایەن میللەت یان لە لایەن پەرلەمان، هەروەك ڕایەکەی (مۆنتسیکۆ)ی پێشووە.. بەلام ئەم پەیوەندیە مەرج نیە ڕاست بێت، نموونە زۆرە کۆماریەو ناعەلمانیە وەك ئێران، سودان، ئینجا کۆماریەو دیکتاتۆریە (پڕە لە نموونە)، جار وایە هەر تەواو

پێچەوانەیە مەلەکیەکان لە کۆماریەکان دیوکراسی ترن، نەك مەلـەکی ئـەورووپی هەتا لەناو عەرەبیش، ئینجا کۆماریش هەیـە وەك مەلەکیـە هـەتا لـە میراتـی دەسەڵاتیش، لەوانە: (کیم ئیل سۆنك) لە کۆریا، حافز ئەسەد لـە سـوریا، لـۆران کابیلا لە کۆنگۆو.. زۆری تریش وا بەڕێوەن کە کوریـان بکەنـە سـەرۆك لـەجێی خۆیان.

ئەو جۆرە سیستەمە هەرە دیکتاتۆریەکەیە، لەراستیدا لەو سیـستەمە شـتێك نامێنێ لەجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان، یـاخود دەوڵـەت و حکومـەت، هـەموو دەسەڵات دەدرێتە کەسی یەکەم، کەسی یەکـەم یەکـسانە بـە دەوڵـەت، ئـەوەیان دیکتاتۆری حزبی نیە وەك ئەزموونی حزبە شیوعیەکان، ئـەزمونێکی تـری نـوێی دیکتاتۆری بووە، بە ئاشکراش خراوەتە دەستورە، سەرنج بدە لە (تعریفات بـبعض المصطلحات: مادة- الحكومـة) کە بە فەرهەنگی (حزبـی بـەعس) حـسابە دەڵـێ: ((تتولى الحكومة ثلاثة هي: التـشريعية ٢- التنفيذيـة ٣-القـضائية)).. ئـەوەش حکومەتی دیکتاتۆری و شمولیەو دەستی بەسەر هـەموو دەوڵـەت داگرتـووە ئـیتر بواری میراتیش سانادەبێ.

زۆر شـێوە و جـۆری حکومـەتی تـریش هەیـە (سـەربازی، تـاك حیزبـی، ئوتوکراسـی، پلوتوکراسـی، زۆرایـەتی، ئینتیلافـی، ئینتیقـالی، کەمایـەتی، مـەدەنی..)، بـەڵام دابەشـی بنـچینەی حکومـەت بریتییـە لـە دادگـەری و نـا دادگەری.

سیستەمی باوی ئێستای حکومەت ئەوەیە پێك بێت لـە چـەند حیزبێـك یـان یەك حیزب، بە پێ ی ئەو ڕێژە دەنگەی کە دەیهێنێ، ئەگەر لە (نیوە+١)[١] کەمتر بوو ناچار پەنا دەباتە بەر دانوستان لەگەڵ ژمارەیەك لە حزبی تر کە ئـەو ڕێژەیـە مسۆگەر بکەن تا لە پەرلەمانا دەنگی قایلی بهێنن، ئەو حکومەتە پێی دەوترێ ئینتیلافی وەك ئێـستا زۆربـەی حکومەتـەکان لـەو شـێوەن، ئەوانـەی بەشـداری

[١] هەموو دەولەتیك وانیە، لە تورکیا دەبی ٣\١٢ی دەنگی پەرلەمان بهینی بۆ سەرۆکایەتی کۆمار.

حکومەتەکەش نین جا چ ئەندامیشیان لە پەرلەمان هەبێ یان نا پێیان دەڵێن (ئۆپۆزسیۆنی یاسایی)..، هەردوولا بەشیان هەیە لە دەوڵەت تەنیا لە حکومەت نەبێت، ئەوەش لە بنەمایەکی دادگەریە (فەرمان ڕەوایی بۆ زۆرایەتی و مافیش بۆ کەمایەتی)، واتە لەو دۆخەدا حکومەتی خزمەت گوزارە نەك ئایدیۆلۆژیا، حکومەت ودەوڵەت خاوەن ئایدیۆلۆژی بێ گرفت نیە، گرفت ئەوەیە ئایدیۆژۆژی بەکار بهێنی قەڵۆشیش بی وەك ئەزموونی ئیستای عەلمانیەتی عەرەبی وکوردی، ئیتر لێرەدا ئۆپۆزیسۆن یەکسەر بی بەش دەکری لەهەموو مافیکی، لەکاردانەوەی ئەوەش ئۆپۆزیسۆن دژ دەبی لە هەمووشتیکا با چاکیش بی، بەڵام ئۆپۆزسیۆنی لە ئیسلامدا دانیم نیە، لە سێرە(رصد) نیە دژ بە حکومەت وەك ئێستا باوە، بەڵکو پشتیوانیەتی لەسەر هەق بەڵام ناقایل ونەیارە بە هەنگاوە ناشەرعی و چەوتەکان.

لە بارەی بەشداربوون و (ئینتیلافی) هەموو لایەك کۆك نین، هەڵوێستی شیوعیەت بەرامبەر بەشداری کردن لە حکومەتی برجوازی و حزبە برجوازیەکان بە خیانەت لە چینی کرێکار دەژمێررا بە پێی پەیامەکانی (مارکس-ئەنجلس) و جارنامەکەشیان، کەچی سوشیال- دیموکراس و ئورۆ-شیوعیەکان بەشداریان کردووەو تارادەیەکیش واقیعیانە تر بووینە.

بە هەمان شێوە بەشێك لە مەدرەسەی ئیسلامی نوێش ئەو بەشداریە بە پلەی (کوفر) لە قەڵەم دەدەن، بەشێکیش بە پێچەوانەوە زیاد لە پێویست و بێ مەرج و پێشەکی بەشداری هەموو جۆرە حوکمێك دەکەن هەتابەشداری لە کنیسەی ئیسرائیلیلیش، وا دەرکەوت لە ئەزموونی ٢٠ساڵی ڕابردوو ئەو دوو شێوە هەردووکیان بەو شێوە ئەو پەڕیە زۆر سەرکەوتوو نەبووینە، تەیاری مام ناوەندیش کە لە حیسابا وردتربووە بەشداری کردووە ئەو جێی بایەخ بووە.

هەرچی هەڵوێستی لیبراڵ-دیموکراسیشە بەپێی بنەمای (بەرژەوەندی تایبەتی) بەشداری دەکا، زیاتر خۆویستانەیە، یان لە باشترین دۆخیان دا نوێنەرایەتی بەرژەوەندی چینەکانی سەروو دەکەن، لە جیهانی ئیسلامیدا ئەوانە

بە نووسەرو ڕەوشەنبیرو سیاسەتمەدارانیەوە بە هەموو شێوەیەك لە دەرەوەی دەسەڵاتو حکومەت ناژین، بۆیە سەوداو بەرتیل و گەندەلی ئیداریو.. ئاساییە لەو مدرسەیە .

ئایا حکومەت جیهانی دەبێت ؟

لە بنەچەدا بانگیشەیەکی ئاینی یە، زیاتر پەیوەستە بە ئاینە کراوەکانی خاوەن دەعوە وەك مسیحی ونیسلام، بەلام مدرسەی شیوعەتیش ئەو داوایەی بەرز کردەوە .

ئەو فکرەیە پێچەوانەی رای ئەرستۆ و ئەفلاتوونە کە پێیان وایە هەر شارێك حکومەتێکی پێویستە، ئەو فکرەیە (فکرەی برایەتی گشت جیهانە بۆئاینەکان دەگەرێتەوە ،بۆ هەموو ئەو ئاینانەی خاوەنی بانگێشەو تەبشیرین لەپێش هەموویان مەسی ونیسلام) بەسەریش نەچووە، گەشەی کۆمەڵ و کێشەکان و پێویستیە نوێیەکانی مرۆڤ لە فیکریو دەروونیو کەلتووریو فەرهەنگی هەتا دەگاتە ئابووری و ڕەوشتی و دادگەری ویاساکانی سروشتیش هەمووی پاڵپشتن بۆ داهێنانەوەی، بەتایبەتی لە (عەولەمە) بە هەموو ڕەهەندەکانیەوە، هەروەك حکومەتی جیهانی ئیسلامی بە جوان ترین شێوە هاتو گەشەی کرد، چونکە لەسەر فاکتەرێکی مرۆڤایەتی وا بنیات کرابوو هەموو کەسێك بواری بەشداری تیادا هەبوو بە یەکسانی، تەنها لەوێ یە رێسای (چاکترین بەختەوەری بۆ زۆرترین خەڵك)ی بە فراوان ترین دۆخی مومکین پێ دێتە دی، زۆر جیایە لەگەڵ حکومەتە ئیمپراتۆریەکان کە لەسەر فاکتەرێکی تاقانەی شازی سەربازی دروست ببوو، بۆیە دەبینین زۆربەی ناوچەکانی جیهان بەرەو ئیسلام هاتن (نەك بە شیرو تیر) بەلکو لە ڕێی هەڵس‌وکەوتی چاکی وەك: ڕەوشت، شەریعەت، ڕێکخستن، ناوەخۆ و.. پەیتا پەیتا گەلانی جیهان ڕوویان لێ‌کرد بە تایبەتی لە ئەفریقیاو خوارووی ئاسیا، ئێستاش زیاتر جیهان پێویستی بەو جۆرەحکومەتە هەیە، لە ڕاستیدا

(مل ملانێی شارستانی)، (کۆتایی مێژوو)، مەدرەسەکان، عەولەمە، نەتەوە یەکگرتووەکان، بڕیار و دەزگا جیهانیەکان، یاساکانی نێو دەوڵەتی، .. جەنگەکان، ئەو جەنگەی ئێستای.. هەمووی گوزارش لە پێویستی ئەو حکومەتە جیهانیە دەکا ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، هەریەکە دەیەوێ ئەو پێشڕەو و خاوەن ناسنامەی ئەو حکومەتە بێت، هەڵبەتە ئەو دوو فکرەیەی (دەوڵەتی‌نیشتمانی — یان نەتەوەیی یان قوتری ..) و (دەوڵەتی جیهانی) تەواو مانا و جیاوازی نێوان (نەتەوەیی) و (ئوممەتە)، واتە پرسیارەکەش ئەوەیە ئایا دەکرێ جیهان بکرێتە یەك ئوممەت؟ بەدەر لە سنوری نەژادی و نەتەوەیی و ڕەنگ و نێر و مێ و...

یان لەسەر چ بنچینەیەك دەکرێتێ، لەسەر بنچینەی ڕەچەڵەکی و خوێن نەتەوایەتی وەك مەدرەسەی نەتەوایەتی بۆی چووە؟

یان لەسەر بنچینەی مادیانە و برجوازیانەی وەك مەدرەسەی لیبراڵیەتی ڕۆژئاوا؟ یان لەسەر بنچینەی چینایەتی شیوعیەت؟..

هەرگیز لەسەر ئەو بنچینانە دروست ناکرێ، دەبێ لەسەر بنچینەیەك بێت کە شمولی هەموو کەس بکات ئەویش تەنها لەسەر بنچینەی مانیفیستی عەقڵە،لەوێش بەتەنها بۆ ئاینە ، ووردتریش ئیسلامە ئەو پەیامە عەقلیەی لە دروست کردنی ئوممەت هەڵگرتووە لەسەر بنچینەی بیروباوەڕ، بۆیە لە کۆتاییا (چاکترین بەختەوەری بۆ زۆرترین خەڵك) دەبینین لە شیوعیەت و سەرمایەداریدا.. تەنها بۆ چینێکە نەك هەموو خەلك، لە مەدرەسەی نەتەوایەتیش چاك ترین بەختەوەری بۆ نەتەوەیەکە(ئەگەر بشبی)، .. تەنیا لە ئیسلاما بوار هەیە بۆ هەموو خەلك، ئەوەشی گەورەترین هێز و دینامیکیەتە کە بتوانی حکومەتی جیهانی لەسەر دروست بێت بە تاقانە.

(٥)

سەرۆك الرئيس President

زۆر مشتو مڕ لەسەر ئەو زاراوە كراوە لە لایەن زاناو فەیلەسوف و مەدرەسەكان..

لە بارەی: بنەچەو پەیدابوونی، مێژووەكەی، بۆنەكەی، فەرمانی، پاساوو فاكتەرو هۆیەكانی پەیدا بوونی.. ئەركی مێژوویی و ئێستای، چارەنووسی، سەرۆكی سەركەوتوو كێیەو مانای چیە؟ پێوەری چیە؟.. هەر بەو پێیە پێناسیشی گەلێ زۆرە بەلاَم نزیكترینیان كە مانای گشتی بدا لە (موسوع علم الاجتماع)مان هەلْبژاردووە كە دەلْێ (سەرۆك: ئەو كەسەیە كە كاری خەلْكی ڕادەپەڕێنێ یان وا دەكا خەلْكی تریش ڕایبپەڕێنن)، كۆمەلْێك توانای هەیە جیا لە خەلْكی ئاسایی وەك توانای یەكلاكردنەوە، بڕیار، وروژاندن، گرنگی ئامانج، ستراتیجیەتو نەخشە، پیشبینی كردن، خێرا گەیشتنە ئامانج، سووربوون، دوورو قووڵ و هەمەلایەن بینی، باوەشی فراوانی لە بەرپرسیاریەتی، هێزی جێبەجێ كردن، ناسینی تواناكانی خەلْكی تر، داهێنان، متمانە، دادگەری و ڕاستی...

هەرچەندە بابەتەكەمان سەرۆكە بە گشتی بەلاَم هەر بۆ زانین یەكەم سەرۆك كۆماری دەستووری لە ئەمریكا هاتووە، ئەویش(جۆرج واشنطن)بوو بە پێی دەستووری ١٧٨٧ز بووە یەكەم سەرۆك لە سالْی١٧٨٩[١]، ئینجا ئەو ئەزموونە گواسترایەوە بۆ ئەمریكای لاتینی لە سالْی ١٨١١ بۆ تشیلی، كولومبیا،

---

[١] النظم السياسية، وظيفة التشريعية لرئيس الدولة.هەروەها بروانە: القانون الدولي والمشكلات الكبرى

ڤەنزویلا[1]، ..

سەرۆك لە مەدرەسەی لیبرالی بەدرێـژی مێـژوو بـە دەسـكەوت و هەڵكـەوت حیسابە، پیرۆزی نیە، ئێستاش هیچ لێ پێچانەوەیەكی دوارۆژی لەگەڵ نیە، هـەتا بەڕای (سپنۆزا) لە دیموكراسیدا (سەرۆك) پابەند نیە بە هیچ یاسـایەك تـەنها بـە بەڵێنەكانی گەل[2]، لەو بنەمایەوە كەسـانی وەك هێتلـەرو مۆسـۆلینیو زۆری تـر پەیدا بووینە بە پرۆسەی دیموكراسـیش، هـەموو دەم ئەگـەری دووبارەبوونەوەشـی هەیە، هەر چەندە ئێستا دەبینین سەرۆكیش لەوانە سەرۆكەكانی ئـەمریكا سـزا و لێپێچانەوەی یاسایان لەسەرە، لەوانـە نیكـسۆن لـە١٩٧٣-١٩٧٤لـە سـەرۆكی لادرا، كلینتۆن دادگایی كرا... .

هەرچی شیوعیەتە لەسەر ئەسڵی پەیدابوون و چارەنووسی زۆر بـە ئیجـابی و پێویستی سەیری سەرۆك ناكەن، پێیان وایـە لـە قۆنـاغی كۆمەڵگـەی سـەرەتای (سەرۆك) نەبووە، هەروەك لە كۆتاییش نامێنێ، پێیان وایـە سـەرۆك زادەی مـل ملانێی چینایەتی و دابەشی كارە، هەڵبەتە ئەو بۆچوونە ڕەگ و ڕیـشەی فراوانـی هەیە لەناو زۆربەی (تطوریەكان) و بەشێكیش لە ئەنسرۆپۆلۆجیەكان بـە تایبـەتی (مۆرگان)، ئەوانە نموونەشیان هەنـدێ هـۆزی دواكـەوتووە كـە گوایـە سـەرۆكیان نەبووە، بـە مەبەسـتێكی سـوكایەتیش وەسـفی كۆمەڵگـەی ڕەسـەنی ئـەمریكا (هندیە سوورەكان) و ئوسترالیە-ئەبۆرجینیەكان دەكـەن بـەبێ سـەرۆك و یاسـا و ڕێسا.. گوایە ئەوروپیەكان گەیشتنێ و دریان بەتاریكی دا، زۆر تەقـەلای تـر لـە لایـەن ئەنـسرۆپۆلۆجیەكان دراوە بـە ئەدرێـسی (كۆمەڵگـەی بـێ سـەرۆك Acephalas sociaty) گوایە تەنیا ئەنجومەنێكی پیرانیـان هـەبووە[3].. كەچـی هەر لە وەسفەكانی خۆیان بۆ ئەو جۆرە كۆمەڵگەیـە دەردەكـەوێ كـە سـەرۆكیان

---

[1] William.w-government of latin ammea. P١٦١

[2] رسالة في لاهوت و السياسة- سپنوزا ص٣٨٢

[3] بۆ زیاتر بڕوانە: ا-مجتمع القدیم- مۆرگان ب-مقدمە في أنثرۆپۆلۆجیا.

هەبوو، قەدەغەو ڕێساو ئایین هەبووە، هەر بەسروشتی خۆی هەر کۆمەڵێکی ڕەمەکی پێکەوە بن بۆ ماوەیەکی کەم سەرۆك و پسپۆڕی (تخصص)ی لێ پەیدا دەبێت، بۆیە لە فەرموودەدا: (إذا کنتم ثلاثة..) یاسایەکی گەردوونیە .

لە ئەزموونی نوێش بەکردە ویستراوە کۆمەڵگەیەکی وا تاقی بکەنەوە بێ سەرۆك سەرکەوتوو نەبووە، لە نورگوای لە ساڵی ١٩١١-١٩١٥ (٩) کەس پێکەوە سەرۆك بوون، جارێکی تر لە ساڵی ١٩٤٦-١٩٦١ لە هەمان شوێن، گوایە لە ڕۆمای کۆنیش جۆرێك لە سیستەمی دوانەیی(دیارشی) سەرۆکایەتی هەبووە، لە ئەزمونی کوردستانیش سیستەمی نیوە بە نیوەی هەردووسەرکردەی (مام جلال وکاك مسعود) بە ناتەبایی هاتن تا یەکیان بۆ عیراق و ئەوی تریش لە کوردستان ماوە بە تەنها، هەریەکە ئەنجومەنی فیدراڵی و سۆڤیەتیش بەجۆرێك تاقیکراوە، لە (لیبیا)ی ئێستا گوایە سەرۆکی نیە و ئەنجومەنی گەل هەیە بەلاّم (سەرکردەی شۆڕش-معمر قذافی) زیاتر لەو دەوردەش بە کردەیی دەبینیێ، بۆیە ئەو بۆچونەی شیوعیەت لە بارەی (سەرۆك) بنچینەی زانستی نیە، ئینجا لە ڕووی واقیعیش پێچەوانەی ئەو بۆ چوونەی خۆیان بوون هەریەکەیان هەتا مردن سەرۆك بوو، هەتا لەیەکێ لە دەنگدانەکانی کۆنگرەیان (ستالین) لە (١٠١٪)ی دەنگی هێنا بوو!، لە دوایدا نموونەی سەیرتریشی لێ پەیدابوو (کیم ئیل سونگ) سەرۆکی کۆریای شیوعی مرد کوڕەکەی هێنا جێی خۆی، هەروەها (کابیلا)ش لە کۆنگۆ، لە نموونەی سۆشیالیستیش لە سوریا (حافظ الاسد) مرد کوڕی هاتە جێی ئێستا بوویتە دیاردەیەکی ناسایی ناو عەلمانیەت بە کوردستانیشەوە، سەرۆکایەتی وەك (مولکیەتی) لێ هاتووە هەتا لە حزبی سیاسیش ئێستا ئەو سەرۆکانە لە جێی باوکیانن، ولید جنبلاط-لبنان، بنازیر بۆتۆ-پاکستان، سونیا غاندی-هیند.. زۆری تریش، لە کاتێکا دەبینین لەناو بزوتنەوە ئیسلامیەکان و دەوڵەتە ئیسلامیەکان وانیە، لە ئێران (أ.خمینی) مرد (علی خامنائی) هاتە جێی هەر لە نەتەوەی یەکیش نین، لە چیچان لە جێی جەوهەر دۆدایف سەلیم

خان یاندەربایف هات هیچی یەك نین، ئینجا لـەدوای ئـەویش لـە هەڵبـژاردنێکی ئازاد ئەسلان مەسخادۆف دەرچوو بە هێمنی دەسەڵاتی دادەست، لـە ئێـران ئـەوا شەشەمین سەرۆك کۆمار دەگۆڕێ، هـەروەها دەسـتگۆڕی دەسـەڵات لـە بۆسـنیا لەلایەن (علی عزت بیگۆڤیچ) و تارادەیەك (عبدالرحمن وحیـد) لـە ئەندۆنیـسیا، نمونەی ئیسلامی لەو سـەردەمە زیـاترە.. لـە کوردسـتانیش تـەنیا لـەناو حزبـە ئیسلامیەکان دیاردەی رابەر گۆڕین هەیە ئەگەرچی هەندێ گیروگرفتیشی هەبووە، ئەگینا حزبەکانی تر تا ئێستا نەگۆڕاون و شمولی هەڵبژاردنی کۆنگرەش نـین، بـەو شێوەیە دەچینە ناو فیکری ئیـسلامی لـە بـارەی (سـەرۆك)و بـوون و پێویـستی: هەڵبەتە تێڕوانینـەکانی هـەروا سـادەو هـەڵقوڵاوی دەمـاو دەسـت نیـە، بـەڵکو رەگەکانی قووڵ دەبێتەوە بـۆ سروشـت و گـەردوون و یاسـاکانی بوونـەوەر، هـیچ سیستەمێك نیە لە گەردوون سەرکردەو (مەرجع)ی نەبێت، هەر لە کەشکەشانەوە بۆ کۆمەڵـەی خـۆرو تـا دەگاتـە گـەردێك، بـە هـەمان شـێوەش ژیانـدارانی بـە کۆمەڵیش، هەر لـەناو خانەیـەك هـەتا لەشـی ئـادەمیزادیش هـەمووی بـەپێی سیستەمی ناوەندی و سەرۆکانە ئیش دەکا، بەو شێوەیە هـەر رەوایـەك لەلایـەن شەریعەتی ئیسلامیەوە دارژراوە وەك واقیعیش پێویـستە، کـە پیرۆزیـش دەداتـە (سەرۆك) بە پێ ی مەرجی خۆی، ئەوا سروشت و گـەردوون و یاسـای بنـچینەیی بوونەوەر کردوویە بـە (سـوننەیەکی بـوون)، بۆیـەش کۆمـەڵ و پارچـەکانی تـری کۆمەڵایەتیش هەریەکە پێویستی بـە سـەرۆك و (مەرجعیـەت) هەیـە وەك ئـاوو هەوا، نەك تەنیا بۆ جەنگ هەروەك زۆرێك لە فەرهەنگ و لێکۆڵەرەوەکان وای بۆ چوون، سەرۆکیان لە بەشی (جەنگ) تۆمـار کـردووە لەوانـە (موسـوعة العالمیـة) بوونی سەرۆکی تەنیا لەکاتی مـل ملانـێ بـە پێویـستیەکی گـرنگ زانیـە[1]، لـە ئیسلامدا ئەرکی (سەرۆك) سپاردەیە نەك ئیمتیاز، خزمەت کـارە نـەك خزمـەتی بکرێ، (سید القوم خادمهم)، عیبادەتە پادشایی نیە، ئیش کەرە حەسایەوە نیـە،

[1] الموسوعه العالیه ج٢٦-ع-ص٠ ٣٥.

بۆیە کۆمەڵێك مەرجی توندو تۆڵ بۆ سەرۆك (ئجا ئیمامە یان خەلیفە یان سەرەك دەوڵەت) دانراوە لە زانیاری و. دڵسۆزی و خۆنەویستی و مەبادیئی و...، هەر بۆیەش لە ئیسلامدا (بە پێچەوانەی سپنوزا - و عەلمانیەت) دوا مەرجەع نیە، چاودێری زۆر لەسەرە لە لایەن (ئوممەت، شورا، دادگا، .. پەیام، لە هەمووی گرنگ تر ڕۆژی دوایی و لێپێچانەوە لەگەلی)، ئیسلامی ڕاستەقینە بەوە دەناسرێتەوە کە والیەکانی، سەرۆکەکانی، وەزیرەکانی، .. بە تەکلیف و تکا بێنە سەرکار، لایان ناخۆش بێت بە پێچەوانەی ئەو پرۆسەیەی عەلمانیەت و رۆژئاواش کە دەبینین حزبێك یان سەرۆکێك دەردەچێ دەبتە ناهەنگ و خۆشی ئەوی دەریش نەچوو ماتەمینیە ئیتر جەنگ و وێرانکاری لە پێناو بکرێت، خۆ ئەگەر لەمێژووی خەلافەتی ئیسلامیش نمونەی زۆری ناشیرین هەیە ئەوە ئەزموونی موسولمانانە نەك ئەزموونی ئیسلام، لە کوردستانی خۆشمان بوونی بەرپرس یان سەرۆك واتە ئیمتیازو ژیانی خۆش، تا لێرەدایەو ڕاستە کە زانایانی دەروون ناسی دەڵێن (ئەسڵی سەرۆك) لەوە هاتووە ودێ کە هەندێ خەڵك غەریزەی زاڵ بوون و خۆ دیارخستنیان هەیە، خەلکی،تریش غەریزەی (هەست بە نوقستانی) خۆ بەدەستەوە دەدەن و دەبنە پاشکۆ و گوێڕایەڵ و سەرباز..

هەڵبەتە ئەو تێ ڕوانینە (گشتی) نیە، جاری هەموو کەس غەریزەی خۆ دەرخستن و زاڵ بوونی هەیە، هەست بە نوقستانیش پاڵنەرە بۆ سەرۆکایەتی نەك سەربازی (لە دوای لە دەروون ناسی سیاسی زیاتر باسیان دەکەین)، سەرۆك لە ئیسلامدا دەروازە و زامنکەری دەستگۆڕی دەسەڵات و فرەیی و کار بە شوراو دەسەڵات بەجێ هێشتن بۆ هاوولاتی و پایەی ئافرەت و هەژاران و پسپۆرو...، بە پێچەوانەوە کە بنەماکان ئیسلام نەبێت ئەوا بازنە کلاسیکیە کۆمەڵایەتیەکان دێتەوە پێش کە تیایدا تواناکان، دڵسۆزیەکان، زاناکان، ئایدیۆلۆژیە مەبادئیەکان.. دەکەونە ژێر کلاسیکیەتی بازنە کۆمەڵایەتیەکان و تیایدا (نووسەر پاشکۆی سیاسەتمەدار دەبێ)، (زانا لەبەر دەرگای سەرۆك دەبێ)

(نیشتمان پەروەر چاو لەدەست نیشتما فرۆش دەبێ) (ژێر لەژێر دەستی نەفام دەبێ) (بەرژەوەندی گشتی لەژێر دەستی بەرژەوەندی تایبەتی دەبێ).. ئیتر لە دوایدا زۆر کەم دەبا، گەورە بچووك قوت دەدا، ئەگەر خاوەن هێز دووا بێ هێز بێ دەنگ دەبێ، هەمووی وەردەگەرێ..

سەرۆك ئەو کاتی لەسەر بنچینەی هێزو رەچەڵەك و بنەماڵەو دەوڵەمەندی دەبێت کە سەرچاوەیەکی هەرە گرنگی ستەمی کۆمەڵایەتیە.

سەرۆکی کاریزمی:

بە پێی زۆربەی فەرهەنگەکان یەکەم جار (ماکس ڤیبەر) کاریزمی بەکارهێنا، مەبەستی لەو جۆرە سەرکردانەیە کە بەهرەو توانایەکی زۆریان هەیە لە راکێشان و کۆکردنەوەی خەڵك بێئەوەی ئامرازی دیسپلینی سەربازی یان پاڵنەری پایەو مادی بەکار بهێنی، نمونەی زۆربەی فەرهەنگەکان بریتیە لە: غاندی، نەهرۆ، دلایلاما، أ.خمینی،... هەر چەندە ناوی هیچ سەرۆکێکی نوێی کوردی تیادا نیە بەڵام بەپێی ئەو مواسەفاتە (ملا مصطفی) لەو جۆرە سەرۆکە بووە.

هەموو سەرۆکێك ئەو بەهرەیەی نیە، بە پێی (ماکس ڤیبەر) ئەوانەی بەناوی خوا لە (مەسیحیەت و لە ئیسلام) یش توانیویانە ئەو پایە بەدەست بهێنن، لەراستیدا لە کۆمەڵگەی کۆن هیچ شارستانی و رابوونێك سەرنەدەکەوت ئەگەر پاڵپشتێکی پەیامی نەبوایە، چ بەراستەقینەکەی چ بە دۆخی لادان و خەڵەتاندنەکەی، بۆیە سەرۆکی کاریزمی پێویست بوو هەم بۆ ئەو رابوونە هەم بۆ پارێزگاری، بۆیە گەلێ جار ئەگەر توخمی (پەیام) راستەوخۆ ئامادە نەبوایە یان ئەو سەرۆکە دژ بە پەیام بوایە ئەوە ناچار جۆرە سەربردەیەکی تری لە (خارق) دەهۆنیەوە، بەشی زۆریان رەچەلەکی خۆی دەدا ئاسمانی و هاتنەخوارەوەی پادشای گەورە لە ئاسمان بۆ ئەو میللەتە، یان ئەو مەملەکەت و شارەی بەدروستکراوی

راستەوخۆی خودا وەسف دەکرد. یان بەشێکیان هەر راستەوخۆ بانگێشەی خوایەتی دەکرد وەك (سەرجۆنی ئەکەدی)[1] یان بەشێك لە فیرعەونەکان و زۆری تر، بەشێکی تر لە (خارق) ئەوە بوو وەك باپیرە گەورەی پادشا رۆمیەکان گوایە گورگ بەخێوی کردوون لەسەر فەرمانی خواوەند، یان لە ئاسمان هاتونە خوار، بەو جۆرە (کاریزمیە) پێشیان لەخەڵکی دەگرت تا:

١- هیچ کەس بیر لەو پایەو دەسەڵاتە نەکاتەوە بۆ خۆی.

٢- گوێرایەڵ و پابەند بێت بە فرمانەکانێن.

٣- بارێکی دەروونی گشتی بسازێ کە هەرگیز ئەوانە سەرکەوتوون.

٤- بۆ ئەوەی دەسەڵاتەکەشی بەمیراتی قەتیس بێنێ تەنها بۆ ئەو بنەماڵە.

٥- هەرچی دەیکەن و دەڵێن پیرۆزی تێدایە.

عادەتەن نازناوِ دەدرا سەرۆکی کاریزمی ، وەك: میللی چیف، ئەتاتۆرك، غازی درابووە مصطفی کمال، سەرۆکی فۆهر بۆ هتلەر، دوتشی - مۆسۆلینی، ڤلادیمێر ئیلتچ-لینین، شای ئێران-ئاریا مهر، صدام حسین-قائد الفذ.. ئەوە بەکاریزمی نوێیان لە قەڵەم داوە، هەرچەندە دەبوایە بە کاریزمی قۆپیەی لە قەڵەم بدابوایە..، چونکە ئەو ناز ناوانە لەلایەن خەلکانی (وعاظ السلاطين)ەوە بەو سەرۆکانە دراوە ٠

لە زاراوەی کوردی سەرۆکی کاریزمی زیاتر مانای (رابەر) دەگرێتەوە کە سەرۆکێکی رۆحی میللەتێك بێت، واتە هەم سەرۆکی یاسایی هەم میللی، هەڵبەتە راستە هەموو کەس بە هیوای ئەو پایەیە بەلام کۆمەڵێك سیفاتی سەرباری کاریزمیش هەیە، ئینجا مرۆڤە تایبەتیەکانن دەگەنە ئەو ئاستە بە گشتی هەروەك فەرهەنگەکان ئەوتایبەتمەندیانەیان وا تۆمار کردووە : (..خۆراگری، دڵسۆزی بۆ بەها بەرزەکان و بۆ حزب وبۆ هاوپەیمانانی، زۆر ناسین،

[1] بڕوانە : تأريخ حضارة وادي الرافدين.. - د.احمد سوسەص٢٠١

کەم پێکەنین، زۆر وزە، هێزی ڕاکێشان، بێ لایەنی لەناکۆکیە ناوەکیەکان[١]، .. لە هەمووی گرنگ تر بەلای (ماکس ڤیبر) (جاذبية الشخصية)یە، ئەوەیان سیفەتی سەرۆکی سەرکەوتووە لە ڕووی زانستی نەك لە ڕووی (ڕێباز)، هەڵبەتە لە مەدرەسە مەبدەئیەکان بە تایبەتی لە ئیسلام سەرۆك وەك دەرفەت نیە هەر بێتو بیقۆزێتەوە بێ مەرج، یان وەك (سپنوزا) بڵێ سەرۆك لە دیموکراسیدا پابەند نابێت بە یاسا.. نەخێر کۆمەڵێك مەرجی قورسی بۆ (سەرۆك، ڕابەر، والی) دانـاوە، ئینجا ناوی جیاجیا تری هەیە لە کەلتوری ئیسلام، خەلیفە، ئیمام، ڕەهبەر، سوڵتان، ئەمیر المؤمنین، .. بەکورتی و خێرایی هەندێك لەمەرجەکانی هەڵدەبژێرین:

١-مەرجە ئیسلامیە سەرەتاییەکانی لە دڵسۆزی و خۆ نەویستی و بالآیی و ڕەوشتی کەسێتی و سیاسیش.

٢-شارەزابێت بە واقیعی جیهانی و ناوەخۆی و ڕووکاری ڕووداوەکانیش.

٣-بەچاکی لە مەبەستی (مقاصد)ی ئیسلام و ئایەتەکانی قورئانی پیرۆز گەیشتبێ بە پەیڕەوکردنەوە.

٤-کەمتر نزیکی وردە ئیش و ڕاپەڕاندن بکەوێت، کەم تێکەڵ بێت زیاتر ڕێنمایی دەربێت بەتایبەتی لە قۆناغە سەخت و گواستنەوەییەکان.

٥-زۆر شورەوی بێت، دروست بوونی بڕیار (لا مەرکەزی) بێت، (مەرکەزیانە) جێبەجێ بکرێت، دەبێ بشزانێ ئەو بڕیارانەی دەشێ بۆ جێبەجێ کردن، سەرکەوتووترین پەیوەندی سەرۆك بە شورا بەپێی ئەو ئایەتەیە ﴿الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾، واتە شورا فرەگەلاڵە پێش کەشی ئەو سەرۆکە دەکاو ئەویش چاکترینیان لە چاك جیادەکاتەوە، گرنگ ترینیان لە گرنگ جیا دەکاتەوە، خراپ لە خراپترینیان جیا دەکاتەوە.. بۆ پەیڕەوکردن.

٦- بەپێی ئەو کۆمەڵە ئایەتەی لەنێوان (.خدر) و (.موسی) هاتووە

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە (قاموس التحليل الاجتماعي) ل١٠٣.

دیەنێکە لەنێوان دوو سەرکردایەتی دڵسۆز، بەڵام یەکەمیان دووربین و هەمەلایەن بینەو بە بابەتیانەو ئەنجام هەڵسەنگێنەر بۆ ڕووداوەکان دەچێت، کەچی لایەنی دووەم بە دڵسۆزی و هەنووکەییانەو یەك لایەنی و کورت بینانە بۆ ڕووداوەکان دەچێت و پێی وایە ئەوا (بێ هۆی مەعقول) کەشتیەکە دەشکێنێ! ئیتر بەڕوونی قورئانی پیرۆز ئەو جۆرە سەرکردەیەی جۆری یەکەم هەڵدەبژێرێ لەو بەسەرهاتە.

ئەرکی رابەر لە ساتە تەنگەکاندا ئەوەیە بتوانێ گیانی سەرکەوتویی لەپێشدا دروست بکا (کە پێی دەڵێن ورە)، بەپێچەوانەی گیانی شکست، کە زۆربەی جار خەڵکی سادە ئیرادەی بەهێز نیە لە ڕووبەڕووبوونەوەی کارەساتێك یان کێشەیەکی گەورە یان هێرشێکی بێگانە یان ئەرکێکی نیشتمانی و سیاسی قورس، بێ متمانەیە، خۆڕاگر نیە، داماوە، بە پڕوپاگندە زیاتر باوەڕدەکا، ئارامی نیە، ڕووخاوە، دەترسێ، وەسفی کێشەکە یان دوژمنەکە بەزیادەوە دەکا، ... ئەوا هەمووی دەردی کوشندەیە دەبێ رابەر لەپێشینە بەسەر ئەو دەردانە زاڵ بووبێ، هەموو دەروازەکانی کۆنترۆڵ کردبێ، ئەگینا شکست دۆستی نزیکی دەبێ، لێرەوە دیسان ڕۆڵی ئایین چەندە گرنگ دەبێ ئەگەر ئەو خەڵکە بە بیروباوەڕی ئاینی پەروەردە کرابێ، وەها دۆخێکی ڕوبەڕوو نابێتەوە پێویستیشی بە کاریزمی نابێ، بەڵکو دەزگاو یاسا ئەو ڕۆڵە دەبینن.

(٦)

خەباتی رزگاریی نضال التحرري Liberation conflict

ئەو زاراوەیە لەکوردستاندا هاوتایە لەگەڵ (هێـزە نیـشتمانیەکان) یـان (شـێ کردنەوەی کوردایەتی) یان بەگشتی (پەیوەندیو جیاوازی رزگـاری نیـشتمانی بـە رزگاری کۆمەڵایەتی).

هەر کۆمەڵێك (یان تاکێکیش) باوەڕو کردەوەی وابێت کە نەتەوەی ئەو خاوەن بەهاو نەریت و مێژووو کەلتورو پێکهاتەی جەستەی و پاك ترە لە نەتەوەکانی تر، ئەو باوەڕو بۆچوونەش بکرێتە سەرمەشق بەرامبەر میللەتانی تـر وەك بەرنامـەی سیاسی و دەستووری.. ئەوە (رەگەزپەرستـە)، بزوتنـەوەی رزگـاری لـەو چـەمکە نەهاتووە نە بۆ ئەو مەبەستـەش، هـەر چـەندە لـە هەنـدێ دۆخ لـە کاردانـەوەی رەگەزپەرستیو زیادەی ستەمی نەتەوەیی جۆرێك لە بیروباوەڕی رەگەز پەرستی بۆ نەتەوەی بن دەستیشی دروست دەبێـتو بـوود، .. بـەڵام هـەر نـاڕەوا دەردەچـێ چونکە یاسای (کاروکاردانەوە) یاسایەکی میکانیکیـە نـەك کۆمەڵایـەتی، واتـە ئەگەر داگیرکەرت رەگەز پەرست بوو نابتە بەڵگە ویاساوی رەوایی پاڵپشتی رەگەز پەرستی تۆش.

دەبێ بەووریایی بڕوانینە زاراوەی وەك بیری نەتەوەیی، سـەرکردەی نەتـەوەیی، رزگاری نەتەوەیی، خەباتی نەتـەوەیی، دەوڵـەتی نەتـەوەیی..،واچـاکە لـەجیاتی نەتەوەیی نیشتمانی بەکاربرێت هـەنگاوێك لـە مرۆڤایـەتی نزیـك تـرە، چـونکە خەباتی رزگاری بە سروشتی خۆی ناوەڕۆکێکی مرۆڤانەی هەیـە، بـەپێی هـەموو مەدرەسەکان و ئاینی راستەقینەو یاسـای دەولـیش، بـە پێـی ((پـەرەگرافی ٣ی

مادەی ١ی-مقاصد امم المتحده)) رەوای خەباتی رزگاری هەتا بەشێوەی شۆرش‌و چەکداریش دەدابەپێی بریاری ٢٦٢٥ی ٢٤\نۆکتۆبەر\١٩٧٠، سەبارەت بە هەڵوێستی فکری ئیسلامی بەرامبەر خەباتی رزگاری ئێستا ئەو کێشەیە کەمتر بووە (بۆ زیاتر بروانە پرۆژەی ئیسلامی بۆ رزگاری کوردستان لەو فەرهەنگە)، هەر بۆیەش حزبە کوردستانیەکان‌و شۆرش‌و راپەرینەکانیان‌و بە واقعی ئێستاشیانەوە نوێنەرایەتی کێشەیەکی رەوا دەکەن ئەگەر خودی خۆشیان لە جۆرە تەرازوویەکی تریش بێت، رەگەزپەرستی نیە، أنفصالی و (دعوة الی عصبیة) نیە، داگیرکردنی خاکی خەلکی تر نیە، مادام سنور و ئامانجیان کوردستانیە نەك کورد، کە یەکەمیان مانای نیشتمانی بەهەموو سەرخانیەکانەوە دەگەیەنی و دووەمیشیان نەتەوایەتی، بێجگە لە چەند نموونەیەکی دەگمەن وەك (کاژیك) و (پاسۆك).. پێچەوانەی ئەو رێسایە بووینە، بۆیەش بەرنامەو خەباتی هەموو حزبە کوردستانی و شۆرشەکانیش لەسەر دوو تەوەر خەباتی کردووە:

تەوەرەی یەکەم: رزگاری-نیشتمانی.. کە لە کۆتاییدا خۆی لە رزگاری کوردستان دەنوێنێت، لە ئامانجی کاتی جیاجیای وەك لا مەرکەزی، ئۆتۆنۆمی،، فیدرالی، ولایات، .. تا سەربەخۆیی و دەوڵەتی کوردستان، جا چ جۆرە دەوڵەتێك (ئیسلامی، سۆشیالیستی، ..هتد) ئەوەیان بەندە بە تەوەرەی دووەم، لە تەوەرەی یەکەم هەمووی هاوبەشن لەو ئامانجە، بەو جۆرە حزب و هێزانەش دەووترێ هێزە نیشتمانیەکان (قوة وطنیة) یان (أحزاب الوطنیة)، هێزە نیشتمانیەکانی کوردستان وەك چەمکی یاسایی هاوولاتی دەبێ هێزێك بن لە رووی یاسایی یان شەرعیەتی شۆرشگێری و جەماوەری کوردستانی بن نەك کوردی.

لە کوردستان چەند حزبێك هەبووینەو هەنە کە (نیشتمانی) نین بەو پێناسە، هەر چەندە زۆرترین قەبارەو چالاکیشی لە کوردستان بووبێت، لەوانە (مەدرەسەی شیوعیەت کە حزبی شیوعی عێراق، مەدرەسەی ئیسلامی کە بزوتنەوەی ئیخوان المسلمین، بەرەی تورکمانی ئێستا).

بە دروست بوونی (کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان) و هاتنە ناو خەباتی کوردستانی لە دوای ساڵانی ١٩٧٦ ئەو تەوقەی مەدرەسەی شیوعیەتی شکاند و دوایش لە کۆنگرەی شەقڵاوەی ١٩٩٣ حزبی شیوعی خۆشی ئەو دۆخە شازەی کۆتایی پێ هێناو بووە هێزێکی نیشتمانی بەدروست بوون و گۆڕینی بەشێك لەحزبی شیوعی عێراقی بۆ حزبی شیوعی کوردستانی، بەهەمان شێوەش (رابیتەی ئیسلامی لە کوردستان بە سەرۆکایەتی شێخ محمد بەرزنجی لە ١٩٨٢)و دوایش (بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان) خەباتی پێش مەرگایەتیان لە دوای ساڵی ١٩٨٧ز، ئەو تەوقەی مەدرەسەی ئیسلامیش شکاو دوای لە ساڵی ١٩٩٤ بە دروست بوونی (یەکگرتووی ئیسلامی لە کوردستان) هەموویان بوونە هێزێکی نیشتمانی، بەرەی تورکمانیش ئێستا لەو دۆخە شازەدایە زیاتر لەوانیش لە بەرنامەی خۆی رزگاری ئەو نیشتمانەی تیا نیە.

تەوەرەی دووەم: رزگاری کۆمەڵایەتی، ئەو تەوەرەش زیاتر کێشەکانی مرۆڤی وەك: دادگەری، ئیسلاح، هەژارایەتی، چینایەتی، فکر، فەلسەفە، ئایدیۆلۆژیا، ئاین، .. دەگرێتەوە، ئەگەر تەوەرەی یەکەم رزگاری خاك بێت ئەوا تەوەرەی دووەم رزگاری تاکە، یەکەم شاقولیە دووەم ئاسۆیی، یەکەم پەیوەندی ئەتەوە بە ئەتەوەیە لە دووەم دا پەیوەندی مرۆڤ بە مرۆڤە، یەکەم دەڤەری و تایبەتە دووەم جیهانی و گشتیە، یەکەم بیرو ئەندێشەو ئایدیۆلۆژیا نیە تەنیا هەستو نەستو پابەندی بە لە دووەم دا بەرنامەی سیاسیو عەقاندی و مەدرەسەیە، یەکەمیان نزیك ترە لە زانستی سیاسەت کەچی دوودم لە رێبازی سیاسی، کەواتە هەمو حزبە جیاجیاکان لەسەر بنچینەی تەوەری یەکەم یەکدەگرنەوە، بەڵام لەسەر بنچینەی تەوەری دووەم لێك جیا دەبنەوە، ئەوەش بریتیە لە پەیوەندی نێوان هەردوو تەوەر بەو شێوەیە: ئەوەی دەڵێ کێشەی مرۆڤی کوردستانیش هەر بە قورئان و سوننە چارەسەر دەبێت، ئەوانە ئیسلامیەکانن، بەشێکی تریش دەڵێن: نەخێر ئەو کێشەیە بە (مارکس-لینین) چارەسەر دەبێ، ئەوانە چەپیەکانی کوردستانن، هەشە پێی وایە

بە سۆشیال-دیکراسیانە چارەسەر دەبێ ئەوانەش چەند حزبێکن لە کوردستان، هەشە پێ ی وایە بە لیبرالّ دیکراسی ئەوەش حزبە دیکراسیەکانی کوردستانن، بەشێکیش هەموو کێشەکانی مرۆڤی کوردستان هەر لە کێشە نەتەوەییەکەی دەبینن (واتە جووت کردنی هەردوو تەوەری رزگاری-نیشتمانی و رزگاری کۆمەلاّیەتی)، ئەوانەش نەتەوەگەری و تەیاری بیری نەتەوەیین سەرەتای رەگەزپەرستیەکەیان لەو جووت کردنە دێت.

ئەو بەشانەی دوای (شیوعی ولیبرالی و..)پێیان دەووترێ (عەلمانیەت)، ئەوانە لەدوای شکستی مەدرەسەی شیوعیەت لە ١٩٩١بە دواوە جۆرێك لە بۆشایی ئایدیۆلۆجی و مەبادیئی لە ریزەکانی پەیدابووە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە (کە لە تەوەری دووەم دروست بووە) بەتەوەری یەکەم پڕی دەکەنەوە.. بۆیە عەلمانیەتی کوردستان بەگشتی جۆرێك لە گەڕانەوەو وەچەرخانی لە بنەما ناسۆییەکانی بەرەو شاقولیەکان، واتە لە فاکتەرە ئایدیۆلۆژی مرۆڤایەتیەکەی بەرەو فاکتەرە کۆمەلاّیەتی و کلاسیکیەکان چووە، بەلاّم لەهەر دۆخێك بن لەو قۆناغەی رزگاریدا نەك عەلمانیەتی میان رەو ونەتەوەگەری هەرەتووندەکەش لەگەلّ ئیسلامیەکان یەك دەگرنەوە، چونکە بەپێی هەموو مەدرەسەیەك رەوایی بەو خەباتەی رزگاری دراوە ،لە فکری ئیسلامیش لە هەموان روونتر (کە لە بابەتی پرۆژەکانی رزگاری کوردستان زیاتر باس دەکرێت)، هەروەهاش لە مەدرەسەی شیوعیەت و.. هەتا لە یاسای نێودەولّەتیش کە زیاتر دروست کەرانی سەرانی ئیمپریالیزمیش بووینە کەچی لە (مقاصد امم المتحدة) لە مادە (١) پەرەگرافی (٣) رەوایی بەو جۆرە خەباتە و بەرگری چەکداریش داوە، تا دەگاتە مافی چارەی خۆنوسی، ...

خەباتی رزگاری لە هەر ولاّتێك ناوێکی هەبووە، لە ئیسپانیا لەدژی ناپلیۆن دەوترا (الحرب الشعبية-گەریلا)، لەجەنگی جیهانی لەدژی ئەلّمانیا دەوترا (حرب الأنصار) لە هەمان جەنگ لە یۆگسلافیا (حرب دفاع الشعبي) وفەرەنسیەکان

(حرب العصابات) یان (المقاومة) لە جەزائیر (الحرب الثوریـة).. ئێستا زیـاتر ئـەو جۆرە بەرگریە پیرۆزیەتی ئایینی پێ دەدرێ وەك جیهاد المقدس.

خەباتی رزگاری قۆناغ و گۆڕەپانێکە کـام مەدرەسـە و کـام لایـەنی سیاسـی خێراترو راست تر خزمەتی بکاو بە ئەستۆی خۆی بگرێت ئەوە خاوەنیەتی.. بـەڵام مدرسەکانی عەلمانی لەو سەردەمە بەهۆی ئەو بنـەما لاوازانـەی کـە زیاترینیـان پەرەی گرتووە لە (بەرژەوەندی تایبەتی) ئەوا کۆمەڵگایەکی گەندەڵت بۆ دروسـت دەکا کە توانای بەرگری داگیرکەری نابێ، لەلایەکی تریشەوە مدرسەکانی عـەلمانی لە جیهانی ئیسلامی کۆمەڵگای دوچاری جەنەی (تقزم) دەکا، دیـسان کاریگـەری نێگەتیڤی ترسناکی دەبێتەوە، بەتایبـەتی لـەو سـەردەمەی دروشـمی (ململانێـی شارستانی)کە ئەدرێسی عەولەمەی ئێستایە، لـەو گۆڕەپـان و ململانێیـەدا پـال بدەیە لای هەر مدرسەیەکی عەلمانی ئەوا بە سروشتی خۆی دەکەویە قوڵی پێنجەم لەدژی رابووردووی میللەتەکەت لە قـازانجی فەرهـەنگی بیـانی و لـەدژی بـەهاو نەریت و خواستە راستەقینەکانی میللەتەکـەت دەبیـت، لەگـەڵ زۆر سـەرەنجامی نێگەتیڤی تر.

(٧)

براكوژى إقتتال الاخوة Fraternicide

تايبەتە بـە كـورد وەك وشـە، وەك زاراوەش مەبەسـت لـێى (مـل ملانێـى خوێناويە لە چوارچێوەى باڵـەكانى بزوتنـەوەى رزگـارى نيـشتمانى كوردسـتان)، ئەگينا ماهيەتەكەى دووبارە بوويتـەوە لـەناو زۆربـەى ميللـەتان بـەناوى (حـرب الاهلية)، يان (حروب داخليـة)، زۆربەى مێژووى جيهانيش پێك دەهێنـێ، شـەڕى نێوان قابيل وهابيليش بە يەكەم براكوژى حيسابە.

لە مێژووى نوێى كورد ئەو زاراوە لە ساڵەكانى ١٩٦٦ بەزەقى سەرى هەڵداوە كـاتێ بـاڵى حزبـى (م.س-پ.د.ك) بـە رێبـازێكى عـەلمانى جيابوونـەوە لـە سەركردايەتى ئاينى مەلا مـصطفى بـارزانى، بـەلاّم چـونكە لايـەنى يەكـەم لـە كۆتاييدا كەوتە بەرەى داگيركەر ئەوا بەخێرايى ئەو زاراوەيـە كوژايـەوە، لەسـاڵى ١٩٧٢-١٩٧٥ جارێكى تر خەريك بوو سەر هەڵبداتەوە لەگەڵ (ح.ش.ع) ديـسان (حزبى شيوعى) كەوتەوە بەرەى داگير كەرو ئەو زاراوە باوى وەرنەگرت.

لە دواى سەهەڵدانەوەى شورشى نـوێى سـاڵى ١٩٧٦ بەرابەرايـەتى (ى.ن.ك) ئەو زاراوەيە بەراستەقينەتر باوى وەرگـرت بەتايبـەتى لـە كارەسـاتى هـەكارى و ڕووداوەكانى دواى ئەو لە ساڵانى ١٩٧٧-١٩٧٨ كە زيـاتر لـە (٨٠٠ پ.م) لـە نێوان (پ.د.ك) و (ى.ن.ك) تياچوو و كە زياترينيان لايەنى (ى.ن.ك) بـوو، ئـيتر لەو سەردەمى زياتر ئەو زاراوەيە ميللى بوو و كەوتە نـاو خـەڵكى، هـەر چـەندە هەندێك لە شارەزايان دەڵێن زاراوەيەكى كۆنە لەبارەى ڕووداوەكـانى بـەتليس كـە هەندێ عەلمانى و شێخەكانى تەريقەت لەدژى شێخ شەهاب چوونە پـاڵ لەشـكرى

تورك، شێخ شەهاب كشایەوە وتی با شەڕی براكوژی نەبێ[1]، گوایە ئەوە سەرەتای بەكارهێنانی سیاسیانەی زاراوەی براكوژی بووە.

جاران بەشەڕی نێوان دوو بەرەبابی یەك هۆز وتراوە برا كـوژی، بەشـێكی تـر دەڵێن دەگەڕێتەوە بۆ ئەو هەست و نەست و ئەدەبیاتـەی كـە وەسـفی بـرا كـوژی نێوان ئیمامی عەلی و معاویە كراوە، .. كەچی بەشێكی تر دەڵێن ئـەو زاراوەیـە جگە لەگەڵ سەربردەی مرۆڤ و لە براكوژی نێوان قابیل و هابیل هاتووە..

بەهەر حاڵ جارجار رەنگە لە مێژووی سیاسی نەتەوەیی كورد لەدوای سـەدەی بیست هاتبێت، بەڵام پێش ئەو سەدەیە بەو ماناو پێناسەی سەروو لـە كوردسـتان نەبووە، ئەو برا كوژیە (یان خۆ كوژیشی پێ دەووترێ) زۆربـەی مێـژووی سیاسـی نوێی كوردستان پێك دێنێ لە هەموو پارچەكان، لە كوردسـتانی خـواروو شـەڕی نێوان (ی.ن.ك) لە لایەك و (پ.د.ك) و (حسك) و (حشع) و (پاسۆك)، (لەشكری ئیـسلامی ١٩٨٢)، دوای راپـەڕینیش دیـسان لەگـەڵ (پ.د.ك)، بزوتنـەوەی ئیسلامی، pkk، هەروەها (پ.د.ك)یش لەگـەڵ (حـدكا)و (كۆمەڵـە) لـە دیـوی ئێران و pkk و پارتی گەلی دیموكراسی كوردستانیش، ..

لە كوردستانی ئێرانیش (حدكا) لەگـەڵ (كۆمەڵـە)، لـە كوردسـتانی توركیـا (pkk)ەش لەگـەڵ زۆربـەی حزبـە كوردسـتانیەكانی سـەرووی كـردووە، .. وەك تێبینی دەكرێ ئەو دۆخە لەگـەڵ بـەرەو عەلمانیـەت چـوون زۆر زیـادی كـردووە، هۆیەكانیش زۆرە دوانی (لەو رەوتە باسە) سەرەكین:

١-عەلمانیەت: زیاتر بەرژەوەندیـە نـەك مـەبادینی بۆیـە دەسـەڵات وەرگـرتن جۆرێك لە راشكاوی و رەوایی وەرگرتووە، بەتایبـەتی ئەگـەر ئـەو حزبـە لـەڕووی ئایدیۆلۆژیەوە نوقستان بێت و داینەمۆی فكری لاوازبووبێ ناچـار بـرا كـوژی بـە كارهێناوە وەك ئامرازێكی پارێزگاری لـە مـانی خـۆی، بـۆ ئـەوەش ئەنـدامان و لایەنگرانی بە حوكمی پایەو ئیمتیازو بەرژەوەندی راگرێت ئەوا زۆر پێویـستی بـە

---

[1] بۆ زیاتر بروانە ئیسماعیل حەقی- ناودارانی كورد.

دەسەڵات دەبێت و شەڕیشی لەسەر دەکا.

٢- لەبەر ئەوەی حزبە کوردستانیەکان بەرنامەیان مارکسی بووە ئەوا بەپێی یاسای سێیەمی دیالکتیك (قانون وحدة وصراع الاضداد)[1] نەك براکوژی هەر دەشێ و ناشێ، بەڵکو یاسایە و هەر دەبێ ببێ، بە ئامرازی پێش کەوتن دەزانرا، تا ئەو دواییەش لە مێزگردەکان باس لە ئیجابیاتی براکوژی دەکرا و گوایە ئەو میللەتانەی شەڕی برا کوژی تیابووە پێ ی پێش کەوتوون، پرسیاری واش کراوە: ئاخۆ ئەو شەڕە ناوخۆییە براکوژیە یان نا؟ چونکە بە پێی مارکسیەت هەر حزبەو تەمسیلی چینێك دەکا، چینەکانیش لەمل ملانێیەکی خوێناوی بێ دانوستان دان تا ئەمانی چینایەتی، ئیتر هەر یەکە ناوی چینی پرۆلیتاریای لەخۆ بار دەکرد و لای بەرامبەریش بە برجوازی و لە خزمەت ئیمپریالیزمی ئەمریکی ئیتر دەبووە گەرمەی شەڕی براکوژی، تا ئەو رادەیە جارجار هەندێ حزبی کوردستانی دەگەیشتنە ئەنجامێکی پێچەوانە، گوایە حزبی بەعس سۆشیالیستیەو نزیك ترە لە مارکسیەت هەتا حزبێکی نەتەوایەتی، بۆیە بەپێی یاسای ریزکردنی (اولويات-مراتب التناقض) ئەوا ئەوەی ناوی نراوە براکوژی لە پلەی یەك بووەو رەوا بووە.. ئیتر هەموو کورد لەسەر ئەو بنچینە بێ بنچینەیە بەناویەك کەوتبوون، هەڵبەتە راستە ئەو زاراوەیە زیاتر بەروانگەی نەتەوەگەریەکان (براکوژی) ئەگینا بەپێی مارکسیەت (براکوژی) ئەوەیە نوێنەرانی چینی زەحمەتکێش لە حزبە شیوعیەکان بکەونە مل ملانێ وەك سەرەتای مل ملانێی نێوان باڵەکانی سەر بە چین و سۆڤیەت، ترۆتسکی و ستالینی، چەپی نوێ و کۆن، مارکسی شۆرشگێرو مارکسیە هێمنەکان..، بەروانگەی فەلسەفەی چینایەتی زاراوەی برا کوژی رەوایە، لە ١٩٧٦ بەدواوەش هەموو باڵەکانی کوردایەتی شاخ بەرەو مارکسیەت بازیان دا، بۆیەش مێژووی نوێ زۆربەی شەڕی براکوژی بووە، تا ئەو دواییەش لە سیمینارەکانی دا بە ئاشکرا باس لەوە دەکرا کە ئەوە شەڕی

[1] البيان الأول للاتحاد الوطني الكوردستاني.

برا کوژی نیه، ئنجا باس له سودو رەوایی ئەو شەرە دەکراو تەنزیر دەکرا (بە تایبەت له لایەن ی.ن.ك) كه میللەتانی جیهان بەو جۆرە شەڕانە پێش کەوتوون[1]، لەو نمونانەی باس دەکرا جەنگەکانی نێو خۆیی ئیسپانیا وئەمریکا..

هەڵوێستی فیکری ئیسلامی براکوژی ئەوەیە لە نێوان نوێنەرایەتی یەك (ئوممەتن) ﴿وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا﴾.. بەڵام بەگشتی ئەو جۆرە شەڕانە ئەگەر ناویشی (براکوژی) پش نەبێت (حەرام) بووە، (بۆ زیاتر سەرنج بدە جەنگی ڕەوا— لەو فەرهەنگە).

---

[1] بۆ ئەسڵی ئەو بیرە سەرنج بدە: ١- مادية الديالكتيكية، ٢- في التناقض (ماوتسی تونك)، ٣-أصول فلسفة الماركسية (جورج پولیتزر)..

(٨)

دادگەری العدالة justice

بە مانا فراوانەکەی مەبەست لـێی ڕێکخستنی ژیانی خەلکیە لـە پەیوەنـدی نێوان خەلکو دەسەلاتو ئەرك و فرماندا.. کە هەمو بوارەکانی فکری و سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و نیشتمانی و دەروونی و.. هەتا جەستەییش دەگرێتـەوە، هەریەکە بەسنوری خۆی و سنوری تر نەبەزێنێ، هەندێ مەدرەسەی تر کـە (داوای دادگەری) دەکـەن پێیـان وایـە دادگـەری تـەنها لایـەنی ئـابووری و مولکیـەت دەگرێتەوە (لەوانە مەدرسەی مارکسیزم، مەدرەسەی مادی و سۆشیالیستەکان) تا ڕادەیەکیش مەدرەسەی لیبڕالّی سەرمایەداریش، بەتایبەتی رووکاری نوێیـان.. ئنجا دادگەری لەگەلّ یەکسانی جیایە، بجار وایـە بـۆ لێـك جیاکردنـەوە لەگـەلّ یاساکانی تری سورشتی و ژیـاری و بـایۆلۆجی بـە (دادگـەری کۆمەلایـەتی) نـاو دەبرێ، لە بنەچەشدا هەر زاراوەیەکی ئاینی بووە هەر لەوێش پێناسی بـەکورتی و پوختەیی دراوەتێ و ئینجا لەسەر ئەو بنـچینەیە پێناسـی جیاجیـای وەرگرتـووە، هەندێکی لێ هەلدەبژێرین:

- موسوعة الكشاف..: پەیڕەوکردنی قورئان و سوننە مانای دادگەریە.
- معجم مصطلحات اصول الفقه..- العدالة:الاستقامة، ..هی ترك الكبائر و عدم الاصرار على الصغائر.
- رسائل (ابن سيناء): العدالـة وسـط بـين الظلـم و الظـلام، هـەروەها دەلّـێ دادگەری بریتیە لە زالّ بوونی ئەخلاق بەسەر دەروون دا.
- مەبەسـتی بنـچینەی هـاتنی پێغەمبـەرەکان و ئیـسلام بـۆ پـەیڕەوکردنی دادگەریە، بۆیە لە قورئان زۆر باسی (عدل) کراوە، هـەتا باسـی (خـوای گـەورە)

خۆی بە لـێوەشانەوە لەگەڵ خۆی لەگەڵ بەنـدەکانی، ئینجـا بـۆ دەسـەڵاتداران و خەڵکی بەگشتی.. بە (عادل) کردووە .

دادگەری راسترین هێڵە کە دنیاو قیامەتو سروشتو ژیـان، مـرۆڤ و واقیـع، گەورەو بچووك، حاکم و مەحکوم، .. لەسەر یەك رێکـی کـۆ بکاتـەوە، تـا ئـەو رادەیە دادگەری لەگەڵ دوژمنیش ﴿لاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ عَلَى ألاَّ تَعْدِلُوا﴾.

- لە زۆربەی فەرهەنگە کۆنەکانی ئیسلامی دادگەری بەندکراوە بە رەووشتیشو لە نێوان (افراط وتفريط) لەوانە (موسوعة مصطلحات جامع العلوم) کە بـە (دستور العلماء) بەناوبانگە دانەرەکەی (قازی نەگیری). مادە: عدالە.
- في اللغة الاستواء، ضد الجور، استقامة علـى طريـق الحـق..واتـە بەنـدە بـە فەلسەفەی هەق و رەوشت.
- ابن تيمية: لە تەفسیری (سورەتی مائـدە)دا دادگـەری بـە (ولايـە صـالحة)و سیاسەت پێك دەبەستێ. (فهذان جماع السياسة العادلة والولاية الصالحة).
- هەریەکە لە (لسان العرب) و (قاموس المحيط) لە مـاددەی (عـدل) هـاتووە: العدل ضد الجور، الميزان، المستقيم.
- لە (معجم المصطلحات العلمية والفنية) لە (مادە: عدل) هـاتووە: الإعتـدال والإستقامە والميل الى الحق.
- ابوحامد الغزالـي (کتێب: ميزان العمـل): لـە بابـەتی" عـدل في الـسياسة" دەڵێ: ئەو کاتی (عدل في السياسة) دێتە دی کە لە شارێك یان ولاتێـك ئـەو خەڵکە وەك جەستەی مرۆڤ هەر ئەندامەو بەکاری خـۆی هەڵـسێ، .. واتـە دەیەوێ بڵێ دادگەری ئەوەیە کەسی شایستە لە شوێنی شایستە.
- ئیمام غەزالی: الإعتدال هو الميزان الصحيح لجميع انواع السلوك والخروج هـو مصدر كل الامراض.
- مەدرەسەی شیوعیەت پێی وایە بە هەڵوەشاندنەوەی مولکیەت و کردنی بـە مولکیەتی گشتی دادگەری دێتـە دی (مبـادیء شـیوعیة-انجلس، رأسمـال-مارکس).

+ مەدرەسەی لیبراڵ دیمکراسی پێی وایە دەرفەت بەخشین بەسەربەستی بۆ هەرتاکێك لە بازاری ئازاد دا دادگەریە (بۆ زیاتر سەرنج بدە: ئادەم سمس، رۆسۆ، فۆکۆیاما، فەیلەسوفە تەنویریەکانی تر..).

+ مەدرەسەی سۆشیالیستەکان، چارەسەرێکی مام ناوەندی نێوان شیوعیەت و لیبراڵ دیمکراسیە تا رادەیەك لە ئیسلام نزیکە (بڕوانە: برنشتاین، فوری، کۆڵ، سان سیمون..)، بەڵام هەر لە چوارچێوەی ئەو چەمکەی کە دادگەری قەتیس بێت لە ئابووری، ئیتر پێیان وایە مولکیەت بەپێی کار دروست بێ ئەوە دادگەرییە.

+ بەرای (سپینوزا) لە(رسالة في اللاهوت و السياسة) دادگەری ئەو کاتە دێتە دی کە هەر کەسێك ئامادە بێت ماف بداتەوە خاوەنی بەپێی (یاساکانی مەدەنی) و سەربەستی تاك.

+ غاندی: دادگەری ئینجا ئەمانی (توندوتیژی).

هەڵبەتە بەسەدان پێناس و تێڕوانینی جیاجیای تری لەسەرە، بگرە کۆنترین مادەی لێکۆڵینەوە بووە، بەپێی هەموو فەرهەنگەکان چەمکێکی ئاینیە لەگەڵ هاتنی پەیام و بەشەریەت هاتووە، بۆیە فکری ئادەمی زادیشی ورووژاندووە، هەر لە (مەدرەسەی یۆنانەوە تا ئەوساتە)، کۆن نابێت لەگەڵ بوونی مرۆڤ وەك ئاو و هەوا پێویستە، ئێستاش لە دیباجەی زۆربەی دەستوور و پرۆگرامی دەوڵەت و لایەنە سیاسیەکان هاتووە، لە دیباجەی رێکخراوەجیهانیەکان و (عصبة الامم) و (نەتەوە یەکگرتووەکان)یش هاتووە.. هەر چەندە مێژوو زیاتر بە رووداوی نادادگەری پڕبوویتەوە بەتایبەتی ئەورووپاو ئەمریکا بۆیە (زۆربەی زاناو فەیلەسوفانی مادی) دەڵێن (مێژوو بریتیە لە تۆمارگای تاوانەکان)، بەو شێوەیەش نیە، هەردەم بەری (خێر، هەق، ئاشتی، ئارامی، یەکێتی، جەنگی رەوا، بەختیاری، بەزەیی، خۆنەویستی، بەرژەوەندی گشتی، راستگۆیی، بەڵێن، بەهانا هاتن، مەبادینی عەقیدی،..) بەسەرۆکایەتی دادگەری لە مل ملانێیەکی بێ وچان بووە لەگەڵ بەرەی (شەڕ، چەوسانەوە، دووبەرەکی، داگیرکاری، خۆویستی، بێ بەزەیی، جەنگە ناڕەواکان، تۆقاندن، بەرژەوەندی تایبەتی،

ماڵپەرستی، نارەزووبـازی، بەدڕەوشـتی، میکـاڤیلی، ..) ئـەزەلی و ئەبەدیـشە مادام رەگ و ڕیشەی هـەردوو بـەرە لـەناو خـودی سروشـتی مـرۆڤ شـین کـراوە، بەجووتە (زوج -دیاد).

توخمی ئادەمیزاد سەربەستیەکی پێدراوە لەو گەردوونە، ئنجا تواناو بـەهرەی هەر تاکێکیش جیایە، نارەزوو و پاڵنەرو خواستیشیان جیایە، تەبیعەتەکانیـشیان جیایە، بۆیە بەبێ ڕژێم و تەرازوو بە ماوەیەکی کەم کۆمەڵگە تێك و پێك دەچێ، هەربۆیەش پێویستی بە یاساو رێکخستن و پێوەرو تـەرازوو هەیـە، جـا هەریەکـە جۆرە یاساو تەرازوویەکی لادادگەریە، بەشێك پێی وایـە دادگـەریش وەك تیـۆری نیسبی ئاینشتاین وایەو نسبیە، واتە هەربەشێکی لای یەکێکیانـە، نـەخێر، ئـەو سیستەمە دادگەریە کە بتوانـێ هـەموو لایەنـەکانی کۆمەڵگـەو مـرۆڤ لـەژیانی ماددی و گیانی بە هاوسەنگی دابڕێـژێ، واتـە لایەنـەکانی پێویـستی مـرۆڤ لـە سەربەستی و دەسەڵات، لە ئابووری و سیاسی، ئەخلاقی و جەستەیی، دەروونـی و دەرەکی، شاقوولی و ئاسۆیی.. بە تەرازوو ڕێك بخا.

دادگەری و سەردەم

دادگەری کۆمەڵە بنەماو پەیڕەو و بڕوای نەگۆڕە بەند نیە بە سەردەمو زەمان و زەمین، بۆیە بەشێکە لە توێژینـەوەی ڕێبازەکـانی فکـری و سیاسـی، فەلـسەفی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، نەك زانستەکان، هـەر بۆیـەش دادگـەری لـە کۆمەڵگـەی سەرەتاییو سەردەمی ناوەڕاستو ئێـستاو داهـاتووش هەریەکـە، زۆربـەی زانـاو فەیلەسوفەکان بەسیاسەتمەدارانیشەوە کەمتر توانیویانەو دەتوانن (ئـەو سـیفەتەی چەسـپاوی دادگـەری) هـەرس بکـەن، جگـە لـە کەمایەتیـەك، هـەر بـە نموونـە (سوقرات) لەو پرسیارەی دا کە دەڵێ (ئاخۆ سـەردەمەك دێـت درۆ چـاك بێـت و راستیش خراپ) پێی وابووە ئەو سنورانە نیسبی و گۆڕاو نـین، بـەڵکو چەسـپاون تێکەڵ ناکرێن، خۆ ئەگەر ئـەو سـەردەمەش هـات هـەروەك لـە فـەرموودەش وا هاتووە (سەردەمێك دێت راسـتگۆ بـە درۆزن لـە قەڵـەم دەدرێ و درۆزنـیش بـە

راستگۆ)، بەڵام ئەوە دۆخی تایبەتیە و لادانی کۆمەڵە (ئینحرافە).

هەڵبەتـە مەدرەسـەی شیوعیەت و (خـەتی تەتـەوری بەگـشتی) و زۆربـەی فەیلەسـوفەکانی سـەدەی (١٨-١٩) بـێ دوو دڵـی وەڵامـی ئـەو پرسـیارەی (سوقرات)یان بە (بەڵێ) داوەتـەوە و کـۆك بووینـە لەسـەر گـۆڕانی مـەبادیئو و ئەخلاق و راستی و دادگەری.. پێیان وابووە ئەوانـە چـەمکی نـسبین، بەنـدن بـە بارودۆخ و پێوانەکانی سەردەمی خۆی، لەو بارەیەوە (ئەنجلس) بەزەقتر دەڵـێ: (لا هنالك مبادیء والاخلاق و عدالة ابدیة و ثابتـة..) هەڵبەتە بە کۆمەڵێك بەڵگە و نمونەشەوە.

ئەو تێڕوانینە زۆربەی حزب و فەرهەنگەکانی جیهانی سێیەم و کوردستانیـشی گرتبۆوە، سەرنج بدە دەستوری حزبی بەعس وەسـفی (عدالـة الاجتماعیـة) دەکـا: ماکان یعتبر عاجلا في ظرف اجتماعي ما قد لا یعتبر في ظرف آخر[١]، بەو شێوەیە دەگاتە سەرەنجامێك کە (کۆیلایەتی، دەرەبەگی، سەرمایەداری) لە قۆناغی خـۆی بە (دادگەری) قەبڵاندووە.

بۆ روون کردنەوەو لێك کردنـەوەی ئـەو تێـك گیرانـە بەشـێکی بـۆ (فلـسفەی راستی) بەجێ دێڵین لەزنجیرەی داهاتووی ئەو فەرهەنگە، بەشێکیش بە نموونەیەکی ئابووری دەست پێ دەکەین کە نموونەی باوی (مارکس و تەتەوریـەکان) بـووە لـە دژی چەسپاوی دادگەری، دەڵێن: باری ئابووری و بازاڕ و تەکنەلۆجیا هـەردەم لـە گۆڕانە ئەوا کێشەی نوێ و چینی نوێ و چارەسەری نوێشی پێویستە، .. کەواتـە دادگەریەکی نوێشی پێویستە.[٢]

بەڵام بەکەمێك وردتر دەردەکەوێ کـە ئـەو گۆڕانکاریانـە سـنووری دادگـەری نابەزێنێ و هەر بە چەسپاوی دەمێنێتەوە، راستە بەشەکانی ئابووری: ئامرازەکان، بەرهەم، پەیوەندی بەرهەم هێنان، هێزەکانی بەرهەم هێنان، بازرگانی، .. گەشەی

---

[١] تعریفات ببعض المصطلحات- المادة:عدالة الإجتماعیة.

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە ١-مجلد کامل (مارکس-انجلس)، ٢-راس مال-مارکس، ٣-اعمال کاملـــە (لینین).

کردووەو گۆڕاوە، مرۆڤیش خۆبەخۆ و پەیوەندیشی بەسروشت گۆڕاوە، بەلاّم با بزانین کام لایەنی گۆڕاوە؟ هەموو لایەکی گرتۆتەوە یان لایەنی نەگۆڕیشی هەیە؟ دیارە ئەگەر بەووردی سەرنج بدەینە پرۆسەی (دروست بوونی مولکیەت) لەدوو پرۆسەی بچووك تر پێك دێت، بەزەحمەت لێك جیا دەكرێتەوە، یەكەم: پرۆسەی بەرهەم، دووەم: پرۆسەی دابەش، ئەو گۆڕانكاریانەی لەسەروو باس كرا هەمووی لەبەشی یەكەمە (لەپرۆسەی بەرهەمە)، كە هەموو مەدرەسە و كۆمەڵیش كۆكن لەسەری، بەلاّم كە دێت ئەو بەرهەمە دابەش دەكرێت، تا لێرەدا مەدرەسەكان جیادەبنەوە هەریەكە لەسەر بنچینەو بەپێوانەیەك دابەشی دەكاو لێرەوەیە هەژارو دەوڵەمەند، چینایەتی، چەوساندنەوە، .. پەیدا دەبێت نەك لە پرۆسەی (بەرهەم)، بۆیە بەشێكی زۆر لە ئابوری ناسان پرۆسەی بەرهەم بەند دەكەن بە زانستی ئابووری و پرۆسەی دابەشیش بە (ڕێبازی ئابوری)- (هەر چەندە ئابووری ناسی ئیسلامی مەزن (محمد باقر صدر) بەو پۆلینە رازی نیە)[1]، هەڵبەتە وەك لە بابەتەكانی پێشووش باس كرا زانستی ئابووری گشتیە، گەشە دەكا، بە ئامراز دەگۆڕێ، .. بەلاّم ڕێبازی ئابووری نەگۆڕە، مەبادینە، تایبەتە بە مەدرەسەكان و تیۆری سیاسی و فكری و فەلسەفی و سیستەمی ژیان و دادگەری، .. هەر بە نموونە لە ڕێبازی ئابووریە مەدرەسەكان لێك جیادەبنەوە، مەدرەسەی لیبرالّی (سەرمایەداری) لەسەر بنچینەی قەبارەی ئامراز بەرهەمەكەدابەش دەكا، سوشیالیستی و ئیسلام زیاتر لەسەر بنچینەی كار، شیوعیەت لەسەر بنچینەی پێویستی، .. واتە ئەو جیاوازیانەی (دابەش)بەو ڕاددەیە ناكەوێتە سەر سەرددەم و پلەی ئامراز چ (داس) بێت یان (دەڕاسە)، ئەوەیان بەرهەمەكە زیاد دەكاو بەرژەوەندی گشتیە، بەلاّم كاتێ دێیە سەر دابەش (چ لە داس بێت یان دەڕاسە) ئینجا دەبینی لە نێوان كرێكارو خاوەن مولك و هەقی (دەڕاسە یان داس) تا دادگەری تێ دەكەوێ، بناغەی چینایەتیو چەوساندنەوەی وردو درشت لێرەوەیە، .. واتە عەیب لە سیستەمی ئابووریە، لە ڕێبازەكەیە پەیوەندی بە

[1] بڕوانە: (اقتصادنا).

ئامرازی بەرهەم هێنان و گەشەی تەکنەلۆجیاو زەمان و زەمین نیە، بەو شێوەیە دەبینین مەبادینەکانی دادگەری چەسپاوە لە هەموو لایەك، هەق هەر هەقە، ٢+٢=٥، درۆ هەر سەلبیە، چاکە و رەوشت بەرزی هەر ئیجابیە، .. ناگۆڕێت، گەورەترین تاکتیکی فکری و فەلسەفی کە لە خەڵك دەکرێ تێك شێواندنی ئەو (چەمکە)یە بەناوی گۆڕان و سەردەم و.. تا خەڵکی ئەو مافە گەردوونی و ئەزەلیەی خۆی لەیاد کاتو عەیب و عاری دەسەڵاتدارو زۆردارو دەست و پێوەندەکانیشیان بە نووسەران وحزب و مەدرەسەکەشەوە، .. دابپۆشێ.

مەدرەسەکان و دادگەری:

هەر لەسەر ئەو بنچینەش لە کۆنەوە تا ئێستا هەر مەدرەسەیەك بەجۆرێ سەیری (دادگەری) کردووە، لە کاتێکدا لیبراڵ دیمکراسەکان پێیان وایە - واشیان پەیڕەو کردووە- کە سەربەستی تەواو بدرێتە تاك لە ماڵداری و پەیوەندی بەرهەم هێنان و بازاڕی ئازاد و سەربەستی بیروبڕواو سەربەستی جنسی، .. ئەوا لە ئەنجامدا جۆرێك لە هاوسەنگی ئارام دەگرێت بەشێوەی (هەڕەمی)، سەروو و خواروو، زۆرو کەم، کاری ماسولکەیی و عەقڵی، خاوەنداری و بێخاوەن، هەبوون و نەبوون، هەریەکە بە بەختی خۆی لەسەر بنچینەی (البقاء للأصلح..) ئارام دەگرێ- (جۆرێکە لە داروینیەتی کۆمەڵایەتی).. ئیتر ئەوەیان پێ چاکترین دادگەریە.. شان بەشانی یەکسانی لە یاساو مافە مرۆییەکانی تر.

ئەو جۆرە سیستەم و ژیانەی لیبراڵی لە لایەن تیکڕای مەدرەسەکان و زاناو فەیلەسوفانی ئالیبراڵی بە دەردی کوشندە لەقەڵەم دراوە، بە ئەزمونگای چەوساندنەوە وەسف کراوە، سەربەستی بیروڕا جیایە لەگەڵ سەربەستیەکانی تری کردە، لە یەکەمیان بەسنوری خۆی ئیجابیە بەلام لە دووەمیان هەر ئەسڵی دەوڵەت و یاساو پابەندیە رەوشتیەکان و ئاینیش بۆ رێکخستنی هاتوون نەك سەربەستی تەواو پێ دانی، چونکە کۆمەڵ بەگشتی بریتین لە توانای جیاجیا، هێزی کۆمەڵایەتی و ئینتمای جیاجیا، پسپۆرو لێ زانینی جیاجیا، ناوچە و

داهاتی جیاجیا، .. ئەگەر ڕێك ئەخرێ و سەربەستی تەواوی پێ بدرێ ئەوا بەماوەیەکی کەم کەمایەتیەك زاڵ دەبێت بەسەر زۆربەی سەرچاوەکانی ژیان و زۆرایەتیەکەش چاو لە دەست دەمێنێتەوە وەك ئێستا، لە کۆنگرەکانی جیهانی و لە کۆنگرەی زەوی (جوهانسبیرك ۲۰۰۲ز)، لە ڕاپۆرتەکانی (un).. بەکورتی واهاتووە: خەڵکی سەروو کە لە ۲۰٪ دانیشتوانن سەر زەوی پێك دێنن، کەچی لە (۸۰٪) دەخۆن، خەڵکی خواروش کە لە ۸۰٪ی دانیشتوانی سەر زەوی پێك دێنن تەنیا لە ۱۶٪ی داهاتیان بەردەکەوێ، ئامـاری سەرسوڕهێنەری تر هەیە (۱۷۳) کەس و کۆمپانیا لە (۸۰٪)ی داهاتی جیهانیان بەدەستەو (٦) ملیاریش تەنها لە ۲۵٪.

هەتا لە ناوەخۆشدا هەریەك دەوڵەمەندی ئەمریکی هەیە بە ئەندازەی (۲۰۰) خێزانی ئەمریکی بەردەکەوێ[1]، هەر لە کوردستانیش کە سەرەتایەکی سیستەمی لیبڕالیە –لە ساتی نوسینی ئەو فەرهەنگەدا- لە ئامارەکان دەرکەوتووە (یەك موچە خۆری تایبەت مانگانەکەی ٤٥۰ جار بە ئەندازەی موچەخۆرێکی سادەیە).

بەکورتی وەك (ڕۆجیە غارودی) گۆتەنی سەربەستی بازاڕ مانای سەربەستی هەڵلوشینی بێ هێزەکان لە لایەن بەهێز، ئینجا ئەو سەربەستیە هەزاران سەلبیاتی کۆمەڵایەتیو ئابووریو ئەخلاقیو مرۆڤایەتی و جنسی و تەندروستیو دەروونی.. لێ پەیدا دەبێت.. بۆیە مارکسیەکان لە کاردانەوەی ئەوانە تیۆری سیاسی و فەلسەفەی مادی و مەدرەسەی شیوعیەتیان لێ هێنا دی، کە بریتیە لەو دادگەریەی شیوعیەت کە مولکیەت بەیەکجاری لەناو کۆمەڵ هەڵوەشێتەوە، سەربەستی قەڵاچۆ بکرێ تا یەکسانی بێتەدی، چونکە بە بۆچوونی شیوعیەت مولکیەتە سەرچاوەی نادادگەری لە هەموو بوارەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و فکری و دەروونی و چینایەتی و ئابووری.. بەڵام ئەوانیش (دەردی تاك

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە: ۱-امریکا طلیعة الانهیار- روجیه غارودی، ۲-تقریر امم المتحدة لسنة ۱۹۹۹، ۳-قمة الارض–جوهانسبرك، جنوب افریقا.

فاکتەری)یان هەیەو پێیان وایە سەرچاوەی دادگەری تەنها ئابوورییە، ئابووریـەکی ناسەرمایەداری، .. هەرچی فکری ئیسلامیە سەربەخۆیە و وا ناڕوانێتە دادگەری، ئەوەی ئیستاش دەبینرێ لە باری جیهـانی و پەیوەنـدی نێودەوڵـەتی و دەڤـەریش دادگەری نیە، لە فکری ئیسلام دا وای بۆ ناچێ کە کێشەکانی کۆمـەڵ بەگشتی تەنها ئابووری بێت، خۆ ئەگەر لە بارودۆخ و ناوچە و (پەڵەیـەکیش) وابـوو ئـەوە دیسان دەردە نەك ئاسایی، ئینجـا هەڵوەشـاندنەوەی مولکیـەت بـە گشتی وەك دەسـتکاری بەنـدێکی گەردوونیـە، زۆر وردەکـاری تـریش هەیـە.. بـەو شـێوەیە هێنانەدی دادگەری لە فکری ئیسلامیدا ئامانجێکی بنچینەییە بۆ دروست کردنـی کۆمەڵگەیەکی بەستاندەر تیایدا جیاوازیەکانی کۆمەڵایەتیو نەژادیو مێـژوویی‌و زمـان و ناوچـەو وزەی ماسـولکەو وزەی زیهنـی.. نەبێتـە بنـچینەی جیـاوازی چینایەتی‌و فکری‌و سیاسی‌و مرۆڤایەتی، تیایدا جیهانێکی بێ چەوسانەوە بێـت‌و هەموو تاکێکیش بەشدار بێت لە ئاوەدانی ﴿هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾، هەم لە مەودای بەشداری و دروست کردنـی بڕیـار و چـارەنووس، .. بـەو شێوەیە ئەو دادگەریە بووە داینەمۆی بنچینەی بڵاوبوونـەوە و مانـەوەی ئیـ ـلام کەتا ئێستاش پێشبڕکێ لەگەڵ هەموو مەدرەسەکان بکاو نـاوی پێغەمبـەر لە کتێبە نا ئیسلامیەکانیش بەیەکەم کاریگەر لەسەر ئەو زەویە تۆمار بکرێـت[1]، چونکە دادگەری ئەو ئیسلامە بووە سەرۆکەکەی لەگەڵ هاوولاتیەك (کە ئاینیـشی جیابووە) وەستاندووە لەیەك دادگا بۆ هەق سـەندن، ئـیتر ئـەوە دینـامیکی ئـەو ئارامی و پێشکەوتن و بڵاوبوونەوەیەی ئیسلام بـووە، مەدەنیـەت و بـەختیاری و دادگەری و خۆش گوزەرانی بەوە دێتە دی و هاتبوە دی، لـە کاتێکـا لـە هـەمان سەردەم لە ئەوروپا بۆ هەق سەندن و دادگای کردن لە نێـوان دوو لای کێـشە- لـە باشترین دۆخیاندا - (مەبارەز-زۆرانبازی) دەکرا کام لا بیبردبایەوە لە هەقەکـەش دەیبردەوە، هەر ئەوکاتی بەندە و ڕەش پێستەکان کە لەئیسلامدا سـەرکردە بـوون لـە ئـەوروپا و جیهـانی تـر لەگـەڵ ورچ زۆرانبازیـان پـێ دەکـردن بـە ڕووتـی،

[1] بروانە د. مایل هارد -منە ١٠٠، یەکەم ناوی کاریگەر لەو جیهانە تائیستاش محمد ە .

بەرپرسانیش لەسەر تەختە پێیان رادەبواردن‌و یەکتریان دەعوەت دەکرد بۆ بینینی زۆرانبازی وا، ڕۆژی سێ جاریان لێدەدان بۆ بیرخستنەوەیان کـە ئەوانـە بەنـدەن[1]، ئەوەیان هەر لە ئەستۆی ئیمپراتۆرەکان نەبووە.. هەرئاین بـەڕووتی بێشـەریعەت نە سیستەمی عەلمانی دادگەری پێ نایەتەدی نە بەو جۆرە یاساو نەریتانە نـە بـە پەروەردەکەشیان، هەتا ئێستاش لەگەڵدا بێت، چونکە چۆنیەتی هاتنەدی لە ڕێی دوو تەوەرە:

١- یاساو دەستووری ستاندەر (بەعەیار) لەگەڵ هەموو جم و جۆڵەکانی مـرۆڤ بە تاك‌و کۆوە، بە ناوەکی و دەرەکی، .. بتوانی تاك راستەرێ بکا چ بەسزا چ بـە ماف لە خودی یاساکە.. بێ پێویست بوون بە دەزگـای تـری وەك: مـافی مـرۆڤ، پارێزەرایەتی، مافی ئافرەت، مافی منداڵ، .. هەژار.. ئەوەش تەنها بە ئاینێکی ئاسمانی رەسەن دەکری نەك بە ئارەزوی مرۆڤی شەرانگێز.

٢- لەبەر ئەوەی ئەو یاسایانە ناتوانن روو بچنە ناخەکانی هـەموو مرۆڤێـك، ئەوە کێشەیەکە (نهێنیەکانە- اسرار الشخص)، جا چۆن (چاودێرێکی یاسایی) لـە ناخی‌مرۆڤەکە دروست بکەی بۆ ئەوەی ئەگـەر چـاوی یاسـاش دیـار نـەبوو ئـەو چاودێرە بەدیل بێت، ئەوەش بە پەروەردەیەکی عەقیدەیی پتەو دەکرێت تـا پلـەی (ئیحسان) دەتوانی مرۆڤ وا پەروەردە بکا کە لە دادگەریش رەت بدا و بەشێك لـە هەقی خۆشی بەجێ دێڵێ بۆ مرۆڤی تر لە (ڕاهی خودا)..

بەو شێوەی دەبینین مەحاڵـە هـیچ جـۆرە دادگـەری یـان یەکـسانی یـان ئـەو یۆتۆپیانەی کە وێنەکراوە..بێتەدی بـێ ئـەو دوو تـەوەرەی سـەروو کـە لـە هـیچ مەدرەسەیەکی تر دەست ناکەوێ جگە لە ئیسلام ٠

ئیشانەو دەروازەی بنچینەی دادگەری لەوە دەردەکەوێ بە سادەییەکەی ئـاخۆ سەرۆك و والیەکان، بەرپرسەکان ژیانی مادیان چۆنە؟ هەڵبەتە نمونەی کۆن و نوێی ئیسلامی راستەقینە بەناوبانگە لە نوێش لەکاتێکدا سەرۆکی وا هەیـە هـەتا ٥٠ تەن زێڕی هەیە (مارکۆس سەرۆکی پێشوی فیلیپیـــن بـە نمونـە)، بـە دەیـان

---

[1] بروانە : سینۆهە دکتۆری فیرعەون

قەسر، .. کەچی خمینی، دۆدایڤ، مەلا مستەفا .. کە مردوون بێ سامان و میرات ڕۆیشتوون.

یەکسانی و دادگەری:

زۆر جار ئەو دوو چەمکە تێکەڵ دەکرێ یەکسانی جیاوازە لەگەڵ دادگەری، هەروەك لە مارکسیەت و زۆر فەرهەنگی تر تێکەڵ کراوە، لەوانە: فەرهەنگی هوبهۆش، موسوعە العلم الاجتماع.. دادگەریان بەجۆرێك لە یەکسانی لێك دایتەوە، هەر چەندە داوای یەکسانی لە لایەن هەر یەکە لە فەیلەسوفە کلاسیکیەکانی وەك (تۆماس مور، سان سیمون، فوربە، ئووین، مارکس، ئەنجلس، ماو، ..) بە مەبەستی دادگەری بووە، هەروەها ئەمو داوایەی (سۆشیالیستی تۆباوی- یەکسانی رەها) هەمان مەبەستە، ئەوانە لە کاردانەوەی ئەو بیرەی کە لەگەڵ عەلمانیەت هاتووە لەسەردەمی یۆنانی و رۆم و بەتایبەتی لەسەر زاری (ئەرستۆ) کە دەڵێ (هەموو مرۆڤ یەکسان نین وەك شانە)، ئەوان پەیڕەو و یاسایان جیا بووە لە دوو ئەرازووی دوو جۆر یاسا، بانێك و دوو هەوا..بۆ (بەهێز و بێ هێز)، (غەریبە و هاوولاتی)، (رەش و سپی)، (بەندە و خاوەن)، (دەوڵەمەند و هەژار)، (دەسەڵاتدارو بێدەسەڵات)، (رۆمی و نا رۆمی- بەربەر)، (رەسەن و ئیسنی)، (پیاوانی ئاینی و ئاسایی) ...

ئێستاش هەر بەو ماهیەت و جەوهەرەیە تەنها شێوازەکانی گۆڕاوە.

لە راستیدا لە فەرموودەش هاتووە: (الناس سواسیة کأسنان المشط..).

بەڵام ئەو یەکسانیە لە ئاست یاساو ئەرك و مافە گشتیەکانە.. ئەگینا یەکسانی دادگەری ناهێنێتە دی، چونکە مرۆڤەکان لە ڕووی تواناو جەستەو چەندایەتی و چۆنایەتی و لە رووی پێویستی ئارەزوو و سروشت لێك جیان.. بۆیە هەتا ئەگەر زۆر وردیش بووین لەو یەکسانیە، سەرنج بدە: هەر مرۆڤە و یەك هەنارمان بەسەر دابەش کردن بەیەکسانی دەبینین بەشێك لە مرۆڤەکان بەختیار بووینەو ئارەزووی هەناریان زۆرەو بەشەکەی تر نیگەرانن چونکە ئارەزووی

هەناریان نیەو ئارەزووی سێویانە.. بەو شێوەیە دادگەری مانای دابەش کردنی بری یەکسان نیە بە چەندایەتی بەڵکو چۆنایەتیش دەگرێتەوە، چونکە مرۆڤەکان هەر لە چەندایەتی لێك جیانین لە چۆنایەتیشە، لە دادگەری دا هەر لایەنی ئابووری و مادی ناگرێتەوە لایەنی رەوشتی و گیانیش دەگرێتەوە کۆتایی بەو جیاوازیە زگماکی و رەچەڵەکی و کۆمەلایەتی و جوگرافی و نەژادی و ئابووری و چینایەتی و کەلتووری و شارستانی دەهێنێ وەك چین و توێژ و نەتەوە و تائیفە.. بەڵکو تەنها وەك مرۆڤی جیاجیا.. وەك تاکی جیا نەك کۆمەڵەی جیاجیا، ئەوەیان زۆر گرنگە، (لە بابەتی کۆمەڵگەی مەدەنیش) ئیتر ئەو نادادگەریەی کە زۆربەی مێژووی پێك هێناوە، مەبادینەکانیشی بریتی بووە لە: ئەگەر بەهێز ئاخافت بێهێز بێدەنگ دەبێ، ئەگەر سامان هات عەقڵ بوەستێ، گەورە هەڵسا بچووك نەجوڵێ، دەسەڵاتدار قامچی بڵند کرد هەق و ماف بێ دەنگ بێ،...

ئینجا یەکسانی رەها لە گەردوون و سروشت و ژیانیشدا نیە، جگە لە بیرکاری رووت نەبێت و (بۆ زیاتر بروانە تیۆرەکانی نسبی ئانیشتاین). بۆیە (یەکسانی) نە هاتۆتەدی نە دێتەدی، دادگەریە هاتۆتە دی و دێتەوە دیش.

(٩)

ڕای گشتی الرأي العام Public opinion

گوایە ئەو چەمکە یەکەم جار لەسەر زاری وەزیرێکی لویسی شەشەمی فەڕەنسی بەکارهاتووە ، دوایی لە شۆڕشی فەڕەنسی ١٧٨٩باوی وەرگرت، بەڵام دەبێ ئاگادار بین ڕای گشتی مێژووی زۆر کۆنە بە ناوی تر .

سەردەمی ئێستا زیاتر بەو ڕاو بۆچوون و دەنگ و باسە دەووترێ کە باوی دەبێت لەناو زۆرینەی خەڵکی وەك ڕاستیەك، بەشێکی تر بە جۆرێکی تری یاسایی پێناس دەکەن وەك (قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية) کردوویەتی دەڵێ: ((طريقة تفكر غالبية أعضاء الجسم الإجتماعي))، بەشێکی تر پێیان وایە: ئەو کۆمەڵە تێروانین و باسانەیە کە لەناو خەڵك بڵاوەو ڕاستیشی نەسەلمێنراوە[1] .

مەرج نیە ئەو ڕاو سەرنجو هەڵوێستانە گوزارش بکرێ یان خەڵکی دەری ببڕن هەروەك بەشێك کردوویانە مەرج[2] .

بەڵام پەیوەستە بەو خەڵکە، واتە زیاتر مەسەلەکان سیاسیو کۆمەڵایەتیو عەقیدەییە، نەك زانستیو فەلسەفیو پسپۆڕی.

لەو سەردەمەی (عەولەمەدا) ڕای گشتی بەڕای وڵاتانی جیهانیش دەوترێ لە بارەی کێشەیەك، ئیتر ئەو ڕایە گشتیە لەسەر هەردوو ئاستی جیهانیو ناوەخۆیی ڕۆڵێکی گرنگ دەبینی بەتایبەتی لە وڵاتانی تەواو دیمکراسی، بوویتە هۆی گۆڕانی گرنگ تا ڕادەی شۆڕشیش وەك شۆڕشی ئیسلامی ١٩٧٩ز لە ئێران، هەندێ جاریش لە سنووری ڕەسمیش دەپەڕێتەوە وەك ئەو ڕاپەڕینە گشتیانەی لە

---

١ موسوعة علم الاجتماع ل٣٠٦.

٢ سياسة الحكم- نوستن ني.

دژی شیوعیەتی جیهانی کرا لە نەوەدەکانی سەدەی (٢٠) داینەمۆکانیان لـە ڕای گشتی دەستی پێ دەکرد، هەڵبەتە هەتا جیهان بچووك تر بێتەوە ئەوا ئـەو جـۆرە ڕای گشتیە زیـاتر کارلێـك دەکـا و جیهـانگیری وەردەگـرێ و لـەژێر کاریگـەری دەقەری کەمتر دەمێنێتەوە، ڕۆڵی سانسۆرە ناوەکیەکانی ئەو دیکتاتۆریانەش کـز دەبێت کە لە بنچینەدابۆ دروست کردنی ڕایەکی گشتی هەڵخەڵەتاوی بـەئارەزووی دەسەڵاتداران ...

هەڵبەتە ڕای گشتی مانای یەکسان بوونی ڕای هەموو تاکـەکان نیـە، چـونکە بەشێك پێیان وایە هەر تاکێك خاوەن ڕایەکە هـەروەك (تیریـس) دەڵـێ ژمـارەی مرۆڤ چەندە ئەوەندە ڕایەش هەیە.. نەخێر مەبەست لە ڕای گشتی بەو ڕایە باوانە دەووترێ کە لە دۆخێکی تایبەتی تێڕوانینـەکانی خـەڵکی تیـادا کـۆ دەبێتـەوە و ڕایەکی باو وەردەگرێ وەك شەپۆل.

ئەو دەروازانەی ڕای گشتی پێ دروست دەبێ دەکەوێتە سەر هێـزی بەرنامـەو ڕێبازو ئەو مدرسەیەی ڕابەرە، هەم دەکەوێتە سەر جـۆری میللەتەکـەش، ئەگـەر ئەو ڕایە لەسەر بنچینەی دۆزو کێشەیەکی زەق بێـت سـاناتر ئـەو ڕایـە دروست دەبێت، لەڕاستیدا ساناتر ڕای گـشتی بـۆ فاکتـەرە شـاقوڵیەکان دروست دەبـێ، هەرچی فاکتەرە ئاسۆییەکانو هەق و دادگەریەکانە بە زەحمەت تر دروست دەبـێ، بەتایبەتی لـەنێو میللـەتێکی عـەوام، کۆشـشو ئـەرکی زۆری پێویـستە، بـەڵام شاقولیەکان بەسانایی دەوروژێن. سەرنج بدە، (شـڤان پـەروەر) لـەدوای شکـستی شۆڕشی ئەیلول ١٩٧٥ بە سرودو گۆرانی توانی ڕای گـشتی لـەبارەی کوردایـەتی بوروژێنێتەوە.

لەبارەی دروست بوونی ڕای گشتیش کۆك نین، لە کاتێکا مارکسیەکان پێیـان وایە ئەو جۆرە ڕایە هەردەم ڕای چینی دەسـەڵاتدارە[١]، واتە لە هەر وڵاتێـك لەهـەر مەملەکەتو هەتا لە لادێیەکیش ڕای خەڵکەکەیو تەبیعاتو هـەڵسو کـەوتیان ڕەنگ دانەوەی شێوازی گەورکانیانە، ئەوەش لـە بـارودۆخی خۆیـدا تـا ڕادەیـەك

[١] بۆ زیاتر بڕوانە: ١-مارکس-اعمال کاملە٢-بیان الشیوعی-مارکس-انجلس.

ڕاسته هەروەك له فەرمووده‌ش هاتووه (الناس على دين ملوكهم)، بەلام دەبێ تێبینی بکرێت دەڵێ (الناس) واته عەوام نەك (ئومه)·

هەرچی ڕۆژئاواشه* پێیان وایه ڕای خەڵکی له هەڵخەڵەتاوی دایه، به دووبارەکردنەوەو برەودان له ئامرازەکانی ڕاگەیاندنو وروژاندنی هەستو نەستی ئەو ڕا گشتو ویستراوه دروست دەبێت که له کۆتاییدا له خزمەتی بەرژەوەندی مادی بورجوازیەته، هەردوو بۆچوونی سەروو (مارکسی و سەرمایەداری) تا ڕادەیەك ڕاستی تیایه، بۆیه هەریەکه له (ڕارەوەی میکاڤیلی، تیۆرەکانی دورکایم، نازیەت، .. تا دەگاته ڕایەکانی ئێستا) و زۆری تر باسی ڕای گشتیان به هەڵخەڵەتاوی کردووه، میکاڤیلی پێی وایه خەڵکی عەوام عەقڵێکی ئەرشیڤی نیه، تەنیا دوا کاغەز دەخوێنێتەوه و پێی کاریگەر دەبێ، ناتوانی ئێستا به ڕابردوو ببەستێو ڕاستیەکان بدۆزێتەوه، بۆیه هەردەم به ئاسانی دەتوانرێ هەڵخەڵەتەنرێ، هەر هەڵخەڵەتاویشه[1].

(دورکایم)یش لەو بارەیەوه پێی وایه خەڵکی مەیلی ژیانی مێگەلیان هەیه (نزعة القطيع)، مەبەستی لەوەیه ئەگەر هەندێکیان (بەتایبەتی خەڵکه کاریگەرەکان) شتێك بکەن هەمووی بەدوایدا لاسایی دەکەنەوه، ئەو له شۆڕشی فەرەنسی تێبینی کردبوو که بەڕەوه دەچوون پردێکیان دەشکاند که خۆیان زەرەرمەند دەبوون، یان بەڕەوه بینایان تالان و وێران دەکرد[2]..

هتلەریش له کتێبی (کفاحی) دەڵێت جەماوەر توانای وەرگرتنی کەمەو له بیرچوونەوەی زۆره بۆیه بەشێکی بۆ هەڵبژێرەو هەر بۆی دووباره بکەوه تا باوەڕ دەکاو ڕای گشتی لەسەر دروست دەبێت ئەگەر ڕاستیش نەبێت.

ئامارەکانی ئێستا ئەو ڕاستیانه زیاتر دەردەخا لەبارەی میللەت، ئەو تێڕوانینەی سەرووی میکاڤیلی و دورکایم و هتلەر.. وەك ئامۆژگاری

* هەردەم که دەڵێین ڕۆژئاوا مەبەست له سیستەمی سیاسی و ئابووریەکەیتی نەك خەڵکی ڕۆژئاوا

[1] (امیر، طروحات)- میکاڤیلی.

[2] (مقدمە علم الاجتماع)، إیلك دورکاریم.

دەسەڵاتداران بەرامبەر هاووڵاتیان بێـت ئـەوا نووسـینە نوێیـەکانیان بەتایبـەتی کتێبەکانی (کیسنجر) لەوانەش (دبلوماسیە..)، هەمان دانان بۆ ئـەمریکا دەکـا وەك دەسەڵاتدارێکی جیهانی و هاووڵاتیانیش دەوڵەتە بچووکەکان بێت.

بەو شێوە رای گشتی رایەکی پیرۆز و پێوانەیی نیە، تا بینای لەسـەر بکرێـت، هەر بۆیەش زۆرایەتی و دەنگ دان و کـۆی دەنگـی عـەوام مـەرج نیـە چـاکترین تەرازوو بێت، ئەوەش یەکێکە لـە سـەلبیاتە هـەرە بنـچینەییەکانی دیمکراسـی و هەڵبژاردنیش، بەڵام لە هەمان کاتیشدا مانـای وانیـە- بـەو وەسـفەی سـەروو - هەموو میللەت هـەردەم هەڵخەڵـەتاوو بێـت، لەبەرامبـەر ئەوانـە زانایـەکی تـر دەڵێت: (دەشێ بەشێکی خەڵکی هەردەم هەڵخەڵەتابن، دەشێش هەموو خەڵك بـۆ ماوەیـەك هەڵخەڵـەتێ، بـەڵام هـەرگیز ناشـێ هـەموو خـەڵکی هـەردەم هەڵخەڵەتێ..)، ئـەوەیان راسـتە ئـەوەی هەڵدەخەڵـەتێ و لاسـایی گـەورەکانیان دەکەنەوە خەڵکی عەوامـە، ئـەگینا خـەڵکی خـاوەن مـەبادئیو و تێگەیـشتوو و برِوادار هەڵناخەڵەتێ و رای گـشتی ئـەویش جیایـە، بـەو دەروازەش دەچـینە نـاو فکری ئیسلامی لەو بارەیەوە، قورئانی پیرۆز و فەرموودە و فیقهیش باسـیان لـە عەوام کردووە کە زۆربەیان دژی راستین ﴿وَأَكْثَرُهُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ﴾.

وشەی (اعرابی) هەر بەو مانایەی عەوام وگێل هاتووە هەروەك لە :موسـوعة المـصطلحات علـم الاجتمـاع و سیاسـة في الفكرالعربـي و الاسـلامي، الامـوال- ابوعبیدالله بن قاسـم، احكـام سـلطانیة-مـاوردی، صـحاح- رازی..هتـد وەسـف کراوە، لەسەردەمی عوسمانیش وشەی "تورك"یش ئەومانایەی داوە[1].

رای گشتی عەوام سەلبیە، ئیمام عەلی راستەوخۆتر باسـی کـردووە (العـوام.. ینحنون بكـل ریـاح، اذا تجمعـوا ذروا و اذا انتـشروا نفعـوا..)، بـەو شـێوەیە رای گشتی عـەوامی نەفام راستە هەڵخەتاویە، ئیتر ناشـێت ئـەو جـۆرە رایـە بکرێتـە دەروازەیەك بەرەو دادگەری، هەروەك لە هەندێ تەقەلای بەشێك لە ئیـسلامیەکان

[1] بروانە:أ- محاضرات فی النشوء القومیة -ساطع الحصری ب-دراسات فی الحركة الكردیة المعاصریة -د عثمان علی

بەدی دەکری، لە راستیدا ئەو پۆلە بەشەریە لەسەر ئایین و رەوشتی شـایەکانیانن، رمەو و مێگەلن، بەلام کۆمەڵگەیەکی رەوشەنبیرو بـاوەڕدارو خـاوەن مـەبادیئو و (سەوابت) خاوەن رایەکی پتەو و کاریگەرو پـیرۆزن، بەداخـەوە زۆربـەی پـسپۆر و فەرهەنگـە بالاکـانیش لێکیـان جیـا نەکردۆتـەوە، ئـەو دوو جـۆرە رای گـشتیە لەجەوهەردا دوو دنیای زۆر لێك جیان:

یەکــەمیان (واتــە رای گــشتی عــەوام) بــەخێرایی دەگــۆڕێ، پتــەو نیــە، هەڵخەڵەتاویە، نا مەدەنیە، مەعقول نیە، هێز خواری کردوونەوە، بۆ بەرژەوەندیەو لە بەرژەوەندی خۆشیان نیە، لای بەسەرکەوتوانن (الناس اتباع من غلـب)[١]ن، ئـا لەو کاتەیە ئەو (نەستەقیە) راستە لە عەرەبی کە وتراوە (الناس بخير مـا تبـاينو، فاذا تسـاوو هلكوا)[٢].. ئەوەش هەر هەمان پێناســی ئیمـامی عــەلی یــە بــۆ رای گشتی عەوام، لەو پۆلە ئەگەر راستیش بپێکن وەختیە، رایەکانیان پڕ لــە خلــت و خارو ناکۆکیە، عەبەسیە، هەستیە، ئەوەستێتە سەر دەسەلاتداران، مسەیەرە، پڕە لە دەردی: دەروونــی، گومــان، دوو ڕوویــی، تەقــەزومی.. ﴿وَمَثَـلُ كَلِمَـةٍ خَبِيثَـةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾.

دووەمیــان: رای ئومـەت، بــە بنـچینە و ســەوابت و راســتگۆییە، دروســتی، بژاردەیی، مەبەستی، عەقلی، رێکخراو، راستی تەرازووە نەك هێز و بەرژەوەندی، مخەیەرە، بەرهەمداریشە، .. ﴿.. كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِـتٌ وَفَرْعُهَـا فِي السَّمَاءِ، تُؤْتِي أُكُلَهَا كُـلَّ حِينٍ..﴾، لــە فکــری ئیسلامیــشدا هــەموو کــەس شایستەی راوێژ نیە، پێویستە بەلایــەن کەمــەوە خــاوەنی: هەڵوێــست، زانیــاری، دڵسۆزی، پسپۆڕ، پێگەیشتن، نامادەیی، شارەزایی.. بێ.

ئەو دوو رایە دوو فەرهەنگ و دوو دنیاو دوو کەلتوورو دوو ئاین و مەدرەســەو مەبادیئی فەلسەفە و تێگەیشتنی لێك جیان، ئەنجامەکانیشیان لێــك جیادەبێــت، بۆیە جۆری یەکەم (واتــە رای گــشتی عــەوام) بەهــەزاران نموونــەی کــۆن و نــوێو

---

[١] معجم الكنوز و الامثال و الحكم.
[٢] معجم الكنوز و الامثال و الحكم.

زیندوومان لەبەرچاوە کە چەندە هەڵخەڵەتاویەو بێ ئاگایە، بەشێکی ئەو دەردەش بەشێك لە ڕەوشـەنبیران دەگرێتـەوە، جـار وایـە هـەموو کۆمەڵگـەی جیهـانیش دەگرێتەوە بەتایبەتی لەسەردەمی کۆن زەق ترین نمونە هەموو خەڵکی سەر زەوی پێیان وابوو کە زەوی چەقی گەردوونە کەچی کۆپەرنیکۆس بەتـەنها گـۆتی نـەخێر ،لە وسەردەمەش ئەو ڕاستیە لە ئامارەکـان دەردەکـەوێت لـە سـاڵی ١٩٩٤ لـە ٦٥٪ی قوتابیانی ئامادەیی بەریتانیا ئەیان زانـی کـێ سـەرەك وەزیرانیانـە، لـە ٨٠٪ی ئەمریکیـەکان نـەیان دەزانـی ئـەو یاسـایانەی ئـەمریکی لـە بـارەی (ئیجراائاتەکانی دژی تیرۆر) چـەندە دەسـتووریە، لـە (٩٠٪)ی خـەڵکی ئـەورووپا نازانن ڕاگەیاندنەکانیان هەموو شتیان بە سەلامەتی بۆ ناگوازنەوە[1]، لە (٩٥٪)ی خەڵکی عێراق نازانن لە چاپ دانی ئەو دراوە (فۆتۆکۆپیە) مانای بـاج وەرگرتنـە لـەدوای ١٩٩٠، بێجگـە لـە کێـشە سیاسـی و فکـری و فەلـسـەفیەکان و زانستیەکانیش، ڕای گشتی بەو قەبارە یەکلاکەرەوەیە ناکەوێتە سەر ئامرازەکـانی ڕاگەیاندن، کێشەی کورد لە سەردەمی شۆڕشی ئـەیلول وتاشۆڕشـی شـاخیش ڕای گشتی پتەوتر بوو نەك لەدوایی ڕاپەرینو ١٩٩١بەولاوە کـە ئـامرازی ئاسمانیـشی هاتە پاڵ.. بە هەمان شێوەش ڕای گشتی سەردەمی بێ تەکنەلۆجیا و بێ هەواڵی ئومەتی ئیسلامی ماناو هاوسەنگی خۆی هەبووە. هەر هەڵەیەك لە (ئـەمیر یـان خەلیفە) بینرابایە چەپڵەی بۆ لێنەدەدرا وەك (عـزت ابـراهیم) جێگـری سـەرۆکی عێراق ئەی دەووت گەورەم (ڕوو لە صدام حسین)حاشا تۆ هەڵە ناکەی، هەڵەی تـۆ لە ڕاستی ئێمە چاکترە[2]، بـەڵکو پێبێیان دەووت ڕاسـتت دەکەینـەوە، ئـیتر جـار وابووە ڕای ئافرەت ڕاستر بووە لە ڕای خەلیفە و یەکسەریش دانـی پیـا دەهێنـا، ئەو جۆرە ڕای گشتیە سێیەم سەرچاوەی (شەریعەتە) کە بە (ئیجمـاع) نـاوبراوە، تا ئێستاش ئەو (ئەحکامانەی- ڕای گشتی)یش دروست بووە گەورەترین پاڵپشتێ بۆ مانەوەی شەریعەت، بەشێکیش لەو شریعەتە(بەهەر هۆیەك) بێت بـە فراوانـی

[1] ئەو ئامارانە بەفراوانی بلاوکرانەوە.
[2] بەبۆنەی لە دایك بوونی سەرۆکی عێراقی لە ٢٨/٤/٢٠٠١.

ئەو رایەی لەگەڵ دروست نەکراوە بە خێرایی دەتوانرێ دەستکاری بکرێ، نموونەی هەردوو جۆرەیە، یەکەمیان کە رای گشتی لەگەڵ دروست کراوە وەك: نوێژ کردن، مارەکردن، جەژنەکان، گۆشتی بەراز نەخواردن، ریشەدە نەکردن، .. ئەو بەشە شەریعەتەی رای بۆ دروست کرابێ ئەوا بەبێ بوونی دەوڵەتی ئیسلامیش و لە سەردەمی دەوڵەتی عەلمانی ئەو (حرام و حلال)یەی خۆی پاراستووە، کەچی دەبینین مانا و ناوەرۆکی جیهاد، سیاسەتی شەرعی، حوکمی ئیسلامی، بیت المال..، بەو جۆرە رای گشتی بۆ دروست نەکراوە بە خێرایی لەناو ریزی موسڵمانانیان دەرکێشاوە · بۆ نوێ کردنەوە و زیندووکردنەوەی شەریعەت و خەلافەت بەتەواوی، ئەوا پێش ئەوەی بزوتنەوەی ئیسلامی بۆ دروست بکەی پێویستە (رای گشتی) بۆ دروست بکرێ نەگینا بەنامۆیی بانگە(دەعوە)کەت تەفاعول دەکا لەگەڵ خەڵکی، رای گشتیەك بە بناغە و توند و تۆڵ بێ بۆ نومەتێك بە خێرایی سەرکەوتوو دەبێ، بۆیە دەبینین لەو سەردەمەش رای گشتی نومەتێکی وەك ئێران ١٩٧٩، .. چەندە جیاوازن لەگەڵ رای گشتی وەك شۆرشی فەرەنسا ١٧٨٩ یان هەتا راپەرینی کوردستان ١٩٩١، لە ئێران ١٨ مانگ شۆرش میللی بوو کەچی دام و دەزگا پردیان تێك نەدا تەلی کارەبایان نەبری، هۆیەکەش ئەوەیە ئەو دوو دینامیکیەی رای گشتی شۆرشی پێ دروست بوو جیایە، یەکەمیان لیبرالیەو دووەمیان عەقیدەی ئیسلامیە، واتە یەکەمیان باشترین دۆخی عەوام و دووەمیان نومەت، هەر بۆیەش هەرچی تەقەلایەك لەلایەن هەر مەدرەسەو سیستەمێك لە مەبادئیو نومەتەوە بەرەو عەوامیان ببات وببێتە هۆی دارمانی بینای مرۆڤ وکۆمەل گەورەترین دوژمنی مرۆڤایەتیە، مەبەستی زاڵ بوونە بەسەر خەڵك و لەرێی نەفام کردنیان ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ﴾، ئەوە بەنج کردنی راستەقینەیە، بێ دەنگ کردنیەتی، ئالێرەدایە وەك ئەنسرۆپۆلۆجی و فەیلەسوفو فەرهەنگەکانی عەلمانی لە وانە (world book enceclopidia)و (الموسوع العالمیة) باسیان لە (زۆرایەتی بێ دەنگ- صامت) کردووە کە هەردەم گوایە زۆرایەتی میللەت پێك دەهێنن.. نەخێر لە هەموو سیستەمێك وا نیە،

ئومەتی ئیسلام کۆنابنەوە لەسەر ریسوایی و مل کەچی هەروەك لـە فـەرموودە هاتووە (لا يجتمع أمتي على الضلالة)، ئینجا (امر بالمعروف و نهي عـن المنكـر) هەیە هەمو بێ دەنگێك بە وەڵام دەهێنێ وەك ئەرکی ئاینی، (هلك قوم مالم يقـل للسيء اسأت و للحسن احسنت)، ئەوانە دینامیکیەتی رای گشتیە لە ئیسلام.. کە هەموو جیهان بەرەو دادگەری بـەرێ، بـۆ رزگـاری خـەڵکی کوردسـتان لـەو کاروانە ناوێتەو سەختیەی پێویستی بەو جۆرە بینایەی رای گشتیە.

بۆ دروستکردنی رای گشتی جیاوازییەکی بنچینەیی هەیە لەنێوان رای گـشتی کۆمەڵگەیەکی دروست و رەوا(ئومـەت) وە کۆمەڵگەیـەکی نـەفام، لـە یەکـەما پێویستی بە گوتارێك هەیە ڕوو لـە عـەقڵ، کەچـی بـۆ دووەم گوتارێـك ڕوو لـە عاتیفەو هەست و ئەست، لە یەکەما بیناکردنی لەگەڵ پێویستە لـە ئـی دووەمـا سەرەڕۆییە، بەردەوامی ویتەوی لە یەکەما لە سەر بنـچینەی بـیرو بـڕواو ڕاسـتی دەبێ لە ئی دووەما وەختی و هەڵچوون و لەگەڵ شەپۆلێك رای گـشتیەکە تێـك و پێك دەچێ یان هەر کاریگەری و بەرهەمی نابێ، ئەگـەر بووشـی مـەرج نیـە بـە ئیجابی بێت، لە یەکەما بەهۆی بەرنامەیەکی راست و دروست قووڵ دەبێ لە ئـی دووەما بەهەر ووروژێنەرێکی هەست و ئەست بێت جار وایە بـە شـیعرو گـۆرانی و سرودی نیشتمانی دروست دەبێ.

(١٠)

گۆڕان التغير Change

مەبەست لێی کۆتایی هێنانی وەستانە، گۆڕینی واقعێکی کلاسیکی بۆ واقعیکی تازە، هەڵبەتە گۆڕان سوننەتێکی گەردوونی خواییە ئەوەی نەگۆڕە لەو گەردوونە گۆڕانو جولان خۆیەتی، تێڕوانینو بۆچوونی جیاجیا گەلێ زۆرە لە بارەی ئامرازی گۆڕین، نەك لە نێوان تەیارو مەدرەسەکان هەتا لە نێوان یەك مەدرەسەو تەیار و لایەنیش، کێشەکان دەکرێنە دوو بەشی سەرەکی: فاکتەرەکانی گۆڕان و شێوەی گۆڕان، یەکەمیان هەڵدەگرین لەبەشی (بیری-فلسفی) لەبەشەکانی داهاتووی ئەو فەرهەنگە باسی دەکەین، ئێستا تەنها ئاماژەیەك بە بۆچونە سەرەکیەکان دەکەین لەبارەی چۆنیەتی گۆڕان بەوشێوەیەی خوارەوە:

- مارکسیەکان: پێیان وایە گۆڕان بەگشتی لە سروشتو ژیان بە هۆی ناکۆکی ناوەکی دێت، لە نێو کۆمەڵگەش ئەو گۆڕانە گوزارش دەبێ بەهۆی فاکتەری ئابووری کۆمەڵ لە ڕێی ناکۆکی چینایەتی.
- مادیەکانی فەرەنسیو بەشێك لە نەتەوەگەریش، پێیان وایە ژینگە (بیئة) سەرچاوەی گۆڕانە.
- هیگل: سەلبیات سەرچاوەی گۆڕانە.
- بەشێك لە دەروون ناسان: هەست بە نوقستان کردن.
- مەدرەسەی فرۆید: جنس.
- نەتەوەگەریەکان: مل ملانێی نەتەوایەتی..
- توینبی: التحدي والاستجابة..

- زۆر ڕای تری جیاجیا..
- فکری ئیسلام: پێی وایە لە کۆتایی مرۆڤ خۆی لـەو گۆڕانـە بەرپرسـیارە چ بەرەو سەلبی یان بەرەو ئیجابی نەك فاکتەری دەرەکیو نابووریو جـنسو.. ﴿إِنَّ اللهَ لاَ يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ﴾.

زۆر ڕاوبۆچوونی تریش هەیە، ..

دووەمیش: لە بارەی وەڵامی ئەو پرسیارە ئاخۆ دەبێ گۆڕان لەسـەرخۆ بێـت و پلە بە پلە یان بە توووند و تیژی و ناکـاو بـازدان، .. دابەشـبوونێکی سەرانـسەری هەیـە.. هـەر لـە مارکـسیەکانەوە خۆیـەخۆ و مدرسـەکانی تـر تـا دەگاتـە ئیسلامیەکانیش خۆیەخۆ، مارکسیەکان لە فەلسەفەو سروشتدا کێشەیان کـەمترە بەلاّم لە بارەی گۆڕانی کۆمەلاّیەتی لێك جیابووینەوە بۆ سێ بەشی سەرەکی:

أ-ئەوانەی پێیـان وابـوو سـەرمایەداری (کـە وێـستگەی ئێـستای کۆمەڵگەیـە) بەهێواشیو لەڕێی هەلّبژاردنو دیمکراسـیو ئـازادی ڕاوبۆچـوون دەگـۆڕێ پێیـان دەووتن (ئیسلاحیەکان کە بریتی بوون لـە سوشـیال دیمکراسـەکان لـە دوایـدا لـە مارکـسیەت بەتـەواوی جیابوونـەوە وەك مەدرەسـەیەك، هـەروەها ئـۆرۆ شیوعیەکانیش)، بۆیە ئیسلاحی لە مارکسیەت توومەت بووە، ب- ئـەو بەشـەی پێشیان وابووە سەرمایەداری تەنیا بەتووند و تیژی و شۆڕش دەگۆڕێ ئـەوا چـەپە نوێیەکان بووینە، بە ڕێکخراوە تونـدەکانی وەك (ألويـة الحمـراء، بـادر مـاينهۆف، عمل الالماني، جيش الثوري اليباني، باكۆنییەکان..- هەروەها لە ولاّتی خۆشمـان هەریەکە لە (کۆمەلّەی دیوی کوردستانی ئێرەو ئەو دیوو، pkk..) تـا ڕاددەیـەك تەیاری ماوی لە دەولەتی چین وئەلبانیاش هەمان ڕایان هەبوو ج- بەشـی سـێیەم حزبی شیوعی و ولاّتانی سوشیالیستی بووینە هـەردوو ڕێگایـان پـەیڕەو دەکـرد، ئیتر ئەو کێشەیە تەواو بەدەقەکانی مارکس چارەسەر نـەدەبوو بـە هۆیـەوە هـەر ژمارەو تەیار زیادی دەکرد، بـەپێ ی دوا فەرهـەنگی سـوڤیەتی زیـاتر لـە ٢٠٠ زاراوەی تۆمەت تۆمارکرابوو بۆ ناوەخۆ..

لـەنێو رابـوونی ئیـسلامیش ئـەو کێـشە هەیـە: ئـاخۆ گـۆڕان و گێڕانـەوەو پیادەکردنی شەریعەت بەکام شێوە دەبێت؟ بە نەرمیو هێواشی و پلـە بـە پلـەیی یان بە شۆڕش؟ یان بە هەردوکیان؟ واتە کۆمەڵگە بە چ ئامرازێك دەگۆڕێت؟ سـێ وەلامیان هەیەو سێ بەشیشی لێ دروست بووە، بەو شێوەیە:

أ- تەیاری (برایان) پێیان وایە ئەو گۆڕانە تەنیا بە ئاشتیو گوتاری سیاسـیو بەرنامەی راستە رێ کردنی چاکسازی و لە کۆتاییدا چاکردنی کۆمەڵ لە رێی تاك وەك هاوکێشە ئیسلاحیەکەی ئەدەوی (تغیر و اصلاح: من فرد ← مجتمـع) کـە لـە سەرەتای سەدەی بیـستەم ئـەو گەشـتەیان بەرێوەیـە تـا ئێـستا نموونەیـەکی بـە مورتاحی نیە ب-بەشی دووەم پێی وایە ئەو گۆڕان و ئامانجە نایەتەدی تەنیا بـە جیهادو توونـدو تیـژیو شـۆڕش نـەبێ، لـە کۆتاییـدا لـە چـاکردنی کۆمەڵگـەو دەسەلات دەست پـێ دەکـا، واتـە یەکـەم جـار دەسـەڵات ئینجـا چـاکردن، وەك هاوکێشەکەی (مەودودی) گۆڕان: (من مجتمع ← فرد)، پێچەوانەی هاوکێـشەکەی (ئەدەوی)یە.

هاوکێـشەکەی (مـەودودی) ئیـستلە زیـاتر لـە تـەیاری (ئەلقاعیـدە) خـۆی دەنوێنێت و باڵە ئیسلامیە توندەکانی تـری وەك (جەماعـەی) جـەزائر، میـسر، کۆمەڵەی (هجرەو تەکفیر)و.. دەگرێتەوە، هەریەکە بەڵگەی عەقلی و نەقلی خۆی هەیەو هەبووە، ئەو دۆخـە تـا سـالآنی (٨٠)ی سـەدەی (٢٠) دوای تەقینـەوەی شۆڕشی ئیسلامی ١٩٧٩لە ئێران و ئەفغانستان ١٩٨٠بەشی سـێیەمیش سـەری هەڵدا، (راستتر بڵێین لەسەر دەستی بەشی سێیەم رابوونی ئیـسلامی تەقیتـەوە)، ئەویش کۆی هەردوو ئەزموونی پێشووە، هـەردوو هاوکێـشەیە (گـۆڕین: فـرد ⇄ مجتمع)، واتە بەهەردوو رێگە گـۆڕان دەبێـت، هـەم بەرێگـەی شـۆڕشو جیهـادو راپەڕین، هەم لە رێگەی ئاشتیو ژیانی سیاسیو دیموکراسی.. بەپێی بـارودۆخو زەمانو زەمینو مەرجەکانی خوودیو بابەتی.. تا ئێستاش ئەو سێ بەشـە لـەناو رابوونی ئیسلامی واقعی بزوتنەوە ئیسلامیەکان پێك دەهێنن، ئەو بەشـەی دوای

زیاتر حسابی بۆ دەکرێو بەخێرایی نموونـەی پـێ دروسـت بـووەو لەگەشـەکردنە، پاساوەکانیان ڕەگ و ریشەیەکی عـەقڵی و نەقلیو مێژوویی‌و فەلسـەفی‌و واقعـی‌و هەتا (فطـری)و سروشتیشی بەهێزترە، هەر لە گەردوونیش دەبینین گۆڕانەکان یەك لایەنی نیە تەنیا هێواش و پلە بە پلە هەم هەمووش توندوتیژ نیە، شان بە شانی یەك هەن، هەروەك گۆڕانە هێواشـەکان، دائیمـەکان باوەکـانن لـە هـەمان کاتـدا (شۆڕشی سروشتی، سۆپرنوڤا، گەردەلول، لافاو، برکـان، تاڤگـەکان، ..) گۆڕانـە توندەکان پێك دێنن، ڕەنگە ڕەوتـی رووبارێـك زۆر وێـچووی مێـژووی کۆمـەڵ و میللەتان پیشان بدا، چۆن لەسەرخۆ دێت و دەڕوا لەناکاو وەردەچـەرخێ و دەبێتـە تاڤگە، ناواش مێژووی کۆمەڵ پڕیەتی لە وەچەرخان و وەرگـەڕان و شـۆڕش شـان بەشانی گۆڕانی هێواش، بۆیە هەردوو سەرچاوە بەجیاجیا و یەکەوەش سەرچـاوەی ڕەسەنی گۆڕانن هەم لە سروشتو هەم لە کۆمەڵیش و لە پۆلەکانی تری ژیانیش .

هەروەك لە ئەزموونی شیوعیەت و لە ئەزموونی .ڕایان نموونەیەك نەبینرا بـە خۆشی‌و هەق‌و دادگەری گۆڕانی بنەڕەتی لە دەسەڵات بکرێت ناواش هەم مێژوو و هەم واقیعیش زۆر بە دەگمەن نموونەی دەست ناکەوێ کە ناهەق ملی کەچ کردبـێ بۆ هــەق و گۆڕابێـت، زۆردارو نادادگـەری گۆڕابێـت بـۆ دادگـەری.. بەخۆشـی و ناشتیـانە، لـە کۆنـەوەش (ئەرسـتۆ) تێبینیـەکی وردی بـەجێ هێـشتووە، دەڵـێ (تەشریع) سەرچاوەیەکی گرنگی گۆڕانە، هەڵبەتـە تەشـریعیش واتـە حکومـەت، حکومەت نەبێ نـاتوانێ ئـەو (شـەریعەتە) پیـادە بکـاو کۆمـەڵ بگـۆڕێ، بۆیـە هاوکێشەکەی (ئەدەوی) بەنوقستانی دەمێنێتەوە لە کۆمەڵگەیەکی دابەش بـووی نادادگەری، هەروەکو (ابن طق طقی)یش لـە (الفخـری في اداب الـسلطانیة) وت و وێژی لەسەر گەڵاڵەیەك کردووە کتو مت ئەو گەڵاڵـەی (برایـان)و هاوکێـشەکەی (ئەدەویە)، گەڵاڵەکەش ئەوەیە: وا باوو بوو گوایە(ئەگەر سیاسەتی دەروونی تـاك چاك بوو خێزانەکەش چا دەبێ، ئەگەر خێزانیش چا بوو دێیەکەش چـا دەبـی، تـا شارو وڵاتەکەش بەو زنجیرەیە چا دەبێت)، ئەو دەڵێ نەخێر، مادام دەزگـای حـوکم

چا نەکرێت نموونەی بەو هەموو دەروون پاکانە هێناوەتەوە کە لە ژێـر حـوکمێکی خراپ بووینە.. واتە (گۆڕان: لە بنکە بۆ ← سەروو) بە تەنها ئامانجەکە ناهێنێتە دی.. هەر چەندە گۆڕانی پلە بە پلەو هێواشی نەسلەنەك گۆڕانی تونـد هەرچـەندە یاساشە بەڵام ناچاریشە، تا یەکەم مەودای تیا مابێت نابێت پەنا ببرێتە بەر دووەم.

ئەو مادددیەش زیاتر بەندە بەدوو چـەمکی تـر (شـۆڕش)و (ئیـــسلاح) لەهـەر یەکەیان بە جیاجیا وەك چەمك باس دەکەین.

(١١)

شۆڕش الثورة revolution

شۆرشیش هـەر بەشـێکەلە گـۆڕان، بـەو گۆڕانکاریـە ڕیـشەییو چـۆنایەتیە دەووترێ کە لە بوارەکانی ژیان یان لە یەکێ لە بوارە گرنگـەکان دەکـرێ، مانـای گۆڕینی واقیعێکە بە واقیعێکی تـەواو جیـا، یـان وەك (دائـرة المعـارف العالمیـة) پێناسی کردووە بریتیە لە: گۆڕینی ریشەیی لە بناغەکانی کۆمەڵ، هەندێ جار بە (مانایی) باسی شۆڕشی ڕەوشەنبیری یان شۆڕشی تەکنەلۆجی یان کشتوکاڵیو یان ئاسمانی دەکرێ، مەبەستی بازدان و وەرچـەرخان و پانتایـەکی فراوانـە لـەگۆڕین، هەروەهاش جار وایە واقعێك (جا کۆمـەڵایەتیو سیاسی بێت چ ئیداریو دەزگایی بێت یان زانستی و چاکسازی بێـت) گۆڕانکاریـەکی زۆری پێویـستەو کەلەکـەی کردووە، دەڵێن ئەوە ناگۆڕێـت شۆڕشـێکی دەوێ.. واتـە شـۆڕش گـۆڕانێکی بـە ئەوژمی زیاترە، بریتی دەبێ لە: تەقاندنەوەی ئەو گۆڕانە چـەندایەتیانەی کەلەکـە بووە بۆ چۆنایەتی، لە پلەپلەیی بۆ بازدان، لە سنورێکی دیاری کراو و یەك لایەنی بۆ فراوانی هەمە لایەنی، لە ئاساییەوە بۆ ناکاو.

لەڕووی ئاساییەوە شۆڕش مانایەکی نێوانی ئینقلاب و یاخی بوون وەردەگـرێ، ئەگەر مەرجەکانی تەواو بـسازێ.

ئەو ئاوانەی سەرووش هەمووی لە شۆڕشی سیاسـی وەرگـیراوە کـە میللـەتان بەرپای دەکەن لە دژی دەسەڵاتدارانی ستەمکار، بۆیە لە پێناسی شۆڕشی سیاسی زیادەیەکی دەوێ بۆ پێناسەکەی سەروو ئەویش (ئایدیۆلۆژیایە) بۆ گیان پێ دانـی شۆڕش ئەگینا تەنها دەبێتە ڕاپەڕینێك یان هەڵچونێکی جەماوەری نـەك شـۆڕش،

دیاره هەریەکە لە: ماناو پێناسی، فاکتەری هەڵگیرسانی، ئامانجەکانی شۆڕش..، مــشتومڕی زۆر هــەڵگرتووەو هەڵــدەگرێ، وەك لــە پێناســە جیاجیاکــانی دەردەکەوێ، وا گرنگترینیان لــێ هەڵدەبژێرین:

پــێناســەکان:

- لە فەرهەنگی حزبی بــەعس (ئیــنقلاب) ڕۆڵــی شۆڕشــی دەبینــیو (حزبــی ئینقلاب)ی بە پێویستــیەکی مانو نەمان دەزانی.[١]
- قاموس مصطلحات السياسية الدولية (سموح فوق العـادة): پێناسی یاسایی کردووەو دەڵێ: (شۆڕش ئەوەیە کە گۆڕینێکی ڕیشەییە بە ئامرازێــك بــەدەر لە دەســەڵاتی دەستوری لائەنجام دەدرێ). ئەو پێناسە بۆ زۆربــەی فەرهەنگــە ڕەسمیەکان دەگەڕێتەوە.
- مارکس: شۆڕش بریتیە لە گۆڕینی پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان*.
- بەشێکیش پێیان وایە هەردەم شۆڕش دادگەریە لــە دژی چەوســانەوە، دوای ئەویش دەبتە چەوسێنەر بەڵام پرۆسەکە لە کۆتاییدا جیهان بــەرەو دادگــەری ڕادەکێشێت (لەوانە: برۆدۆن، کرۆبونکین، ..).
- باکۆنین: بەهەمو تەقەلایەکی توندانەی گــۆڕینی دەســەڵاتی وتــووە شــۆڕش، هەروەها هەر لە کتێبی (مبادیء الثورة) هەموو گــۆڕینێکی واقــعو یــاخی بوون بەچاکە زانیوەو مەبدەئێکی بەناوبانگی هەیە کە دەڵێــت: (تحطیم کــل ماهو قائم خیر).
- موسوعة السياسة-ب١ ل٨٧٠: پێی وایە ناسینەوەی شۆڕشی کۆمەڵایەتیو جیاوازیەکانی لەگەڵ شۆڕش زانستــیو کەلتووریو ئابووری ئەوەیە یەکەمیان تووندوتیژو ناکاویە، هەرچی دووەمە هێمنو لەسەرخۆیە.

---

١ بڕوانە: -١- تعريفات ببعض مصطلحات- مادة: انقلاب، ٢- اقوال ميشيل عفلق.

* پاش کەمێکی تریاسی ئەو گۆڕانەی پەیوەندی بەرهەم هێنان دەکەین چۆن شۆڕشیش دەخولقێنی.

- بەشی هەرە زۆری زاناو فەیلەسوفەکانی رۆژئاواو ئەو رۆژهەلاتیانــەی لــەژێر کاریگەری ئەوانن شۆڕش تەنها بە مانــای پێویـستیەکانی ئــابووری پێنــاس دەکەن‌و مانای دەدەنێ ئەگینا بە شۆڕش بێعەقڵی دەزانن.
- **سۆرکینۆن (١٩٤٧):** شۆڕش هەرگیز پاڵنەرەکـەی ئابووریــە بــەلام جارەوایــە بەرگی ئاینی یان نەتەوەیی یان نەژادی لەبەر دەکا.
- **لیبراڵ دیکراسەکان:** لــەباش تــرین دۆخــی هەلوێــستیان پێیــان وایــە ئــەو گۆڕانکاریانە تــەنها لــەو دۆخانــە مانــای شــۆڕش وەردەگــرێ کــە گــۆڕینی دیکتاتۆری و تاك ڕەویە بۆ دەسەلاتێکی دیکراسی.
- **فەرهــەنگی ئۆکــسفۆرد (oxford a.l p٢٠٠٠):** بەشــە ئینگلیزیەکــەی، تەنها مەرجی توندوتیژی دژی دەســـەلات داوەتە گۆڕانێك تا ناوی شۆڕشی لــێ بنرێ.
- **دائرة المعارف العالمية:** شۆڕش گۆڕانێکی ڕیشەییە لە بناغەکانی کۆمەڵ.
- بەشێکی تر شۆڕش بەگشتی بــەجم و جــۆلێکی شــێتانە و (نامــەنتیقی ونــا معقول) لەقەلەم دەدەن (لەوانە: **نیتچە، گۆستان لوبون،** ..)، ئەوانە زیاتر لە سۆنگەی کۆمەلگەیەکی مەدەنی دیوکراسی‌یەوە ئەو ڕایــە موتلەقــەیان بــۆ دروست بووە.
- بەشێکی تر بەدۆخی (لا شعوری-بێ هۆشمەندی)و هەتا بە (بەربەر)یــش لــە قەلەم دەدەن.
- **پرۆتوکولات حکماء صهیون:** الثورة لیست اکثر من نباح کلب علی فیل [١].
- **مالرۆ:** هــەر شۆڕشــێك ئــابووری نــەبێت (ثــورة بــلا ســبب)ە یــان (ثــورة لا عقلانیــة)یە، شۆڕش نەخلاقی‌و ئایــنی‌و مــەبادینی‌و عەقیــدەیی‌و مانایــەك نابەخشێ. - لەراستیدا زۆربەی ئەو زاراوە کوردیانەی لە بەرامبەر ئەو زاراوە نوێیانە هەلبژێردراوە لەڕوانگەیەکی ناوا هاتووە، سەرنج بــدە بــۆ سیاســەت

---

١ بروانە: پرۆتۆکۆلی (١٩)

(رامیاری) یان بەرامبەر داناوە مانای (فێڵباز)، ئەوەش زیاتر ماناسیاسەکەی میکاڤیلی دەگرێتەوە نەك هەموو سیاسەت، هەروەها (شۆڕش)یش وەك لە (فەرهەنگی کوردستان) هاتووە لە بنەچەدا بەمانای پشێوی و یاخی بوون هاتووە وەك فارسییەکە، واتە زاراوەو چەمکی شۆڕش لە زمانەوانی کوردی بە ڕوانگەیەکی لیبرالی هاتووە کە لە خزمەت قۆناغی رزگاری کورد نیە. هەر بۆیەش لە فارسی (ئینقلاب) بە مانای شۆڕش هاتووە، بۆیە لەو تەقەلایەماندا پێویستی بە دەستکاری کردنەوەیەکی فراوان تر دەکا لە بەشەکانی داهاتوو .

لە ڕوانگەی مەدرەسەکان:

لە ڕوانگەی مارکسیەوە شۆڕش زادەی سەردەمێکی دیاری کراوی گەشەی کۆمەلگەیە، لەگەڵ هاتنی مرۆڤەوە نەبووە و لە سەردەمێکی تریش نامێنێ، بەڵکو بەندە بە قۆناغێکی مێژوویی کە چینایەتی لێ پەیدا بووە، لەگەڵ ئەوەشدا مەدرەسەی مارکسی گرنگیەکی یەکجار زۆری پێداوە، لە نامۆژگاریەکی بەناوبانگی (مارکس) بۆ شیوعیەکان دەڵێ: ئێوە شۆڕشگێڕ بن چاکساز مەبن[1]، ئەوان هەموو گۆڕانکاریەکی بە ئیجابی دەزانن تا ئەو رادەیە وەك (باکۆنین) لە بنەما بەناوبانگەی وتوویەتی: (هەموو گۆڕان و وێرانکردنێك پێشکەوتنە)[2]، بۆیە شۆڕش یەکێکە لە کۆڵەگەکانی فەلسەفەی مارکسیەت، زۆر بە توندیش بەندی کردووە بە (مل ملانێ ی چینایەتی)، واتە تەنیا شۆڕشی چینایەتی بە شۆڕش دەزانی، شۆڕشەکانی نەتەوایەتیو نەژادیو ئاینیو ئایدیۆلۆژی.. یان بە شۆڕش نازانی یان بەسەرخان و دیوێکی تری هۆیەکی شاردراوەی مل ملانێی چینایەتی دەزانێ، هەر بۆیەش ڕاپەڕینو ئینقلابو بزوتنەوە میللیەکانی بەووردی لە شۆڕش جیاکردۆتەوەو مەرجی تۆکمەی بۆ سەرکەوتنی شۆڕش داناوە .

[1] مارکس- اعمال کاملە.
[2] مبادیء الثورة.

کە بریتیە لە:

١- حزبی پێشڕەو.

٢- بەرمیەك.

٣- هێزی چەکدار.[1]

هەر بـەڕای مـارکس هەڵگیرسـان و داینەمۆکەشـی بـەو وێـستگانە دەڕوات: هێزەکانی بەرهەم هێنان (ئامراز+مرۆڤ) لەگەڵ پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان (کـە بریتیە لەو پەیوەندیە جیاجیانەی نێوان کۆمـەڵ لـە ئـەنجامی پێویـستی بەرهـەم هێنان پەیدا دەبێ)، لە ناکۆکی دان، لە کاتێکا وەك یاسا هێـزی بەرهـەم هێنـان گەشە دەکا، پەیوەندیەکانیشی ڕێگریەتی، تا دەگاتە رادەیـەك (ئـەو خالـە پێـی دەووتـرێ critied) گەشـەکە دەوەسـتێنێ، بـەو شـــێوەیە ئـەو پەیوەندیـەی بەرهەم هێنانی کلاسیکی بەناچاری دەتـەقێ و بەتونـدی ژێرخانەکـەی دەگـۆڕێ و دەبتە شۆڕشێکی کۆمەلایـەتی سەرتاسـەری تیایـدا پەیوەندیـەکانی سـەرخانیش بـەدوا دەگـۆڕێ لـە زانـستو سیاسـەتو ئایـدیۆلۆژیاو فەلـسەفەو سیـستەمی کۆمەلایەتی و.. هەرە دواییەکەی ئاینیشە دەگۆڕێ[2]، بەهەمان شێوە جارێکی تـر دۆخەکە دووبارە دەبێتەوە و قۆناغێکی نوێی کۆمەلایەتی دێتە پێش، لەسەر ئەو بنچینە.. بە بۆچونی مارکسیەت مێژوو هـەم (٥) جـۆرە شـۆڕش سەرتاسـەری و هەم پێنج قۆنـاغیش بـەخۆوە بینیـوە: (مەشـاعی، بەندایـەتی، دەرەبەگایـەتی، سەرمایەداری، سۆشیالیستی، ..) واتە پێنج جۆرە ئاینیشی بە خۆیەوە بینیوە .

زۆر زانای تریش ڕایان وایە هەر قۆناغێك بەندە بە شۆڕش وەك (کوردن چایلد) دەڵێ: گۆڕان لە دڕندایەتی بۆ بەربەری شـۆڕش بـووە، لەبەربەریـەوە بـۆ مـەدەنی دیـسان شۆڕشێکی تر بووە، پێی وابوو ئەو شۆڕشەش (دۆزینەوەی نووسـین) بـووە،

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (مؤلفات-مارتسی تۆنگ).- یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە سالی ١٩٧٥ لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بووە

[2] ئەو نمونە زۆربەی سەرانی شیوعیەت (مارکس، ئەنجلس، لینین، ترۆتسکی، بلینحانۆف، ستالین، ماو، کیم ئیل سونگ، جۆرج پۆلیتزر،.. ئەقلیان کردووە).

بەشێکی تر دۆزینەوەی ئاگر بە شۆرشی شارستانی لە قەلەم دەدەن..هتد.

بەروانگەیەکی مارکسی گوایە ئێستاش کە قۆناغی سەرمایەداریە ئەوا شۆرشێکی پرۆلیتاریا سەرتاسەری بەرێوەیە بۆ گواستنەوەی بەرەو سوشیالیزمی و شیوعیەت، ئەو پرۆسەیە (حتمیة التأریخیة)ی پێ دەووترێ، دروشمی (ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن)یش لەو شۆرشە سەرتاسەریە هاتووە، بۆیە نابێت هەم شۆرش لەیەك ولآت بکرێت هەم لە ولآتانی دواکەوتووش دەست پێ بکا، (کەچی ئەوەیان سەرەتای قەیرانی مارکس بوو دەرنەچوو)، شۆرشی مارکسی لەیەك ولآتیش دەستی پێ کردو (ترۆتسکی) زۆر بە توندی دژی ئەو دیاردەیە وەستاو لەگەڵ (ستالین) کەوتنە کێشەو تیۆری شۆرش بەردەوامی[1] دارشت و دوای تیرۆر کرا لە لایەن لایەنگرانی ستالین.

کەواتە بەروانگەی مارکس شۆرش ناکەوێتە سەر قەبارەی جەماوەر و هۆیەکانیو گۆرانی واقعو بنکەو لوتکە.. بەڵکو دەکەوێتە سەر ئەنجام: ئاخۆ پەیوەندی بەرهەم گۆراوە یان نا.. بۆیە ناچار ناوی شۆرشی فەرەنسی ١٧٨٩ز بە شۆرشی بورجوازی لە دژی دەرەبەگو ناوی شۆرشی ئیسلامی ئێران ١٩٧٩ بە هەڵچوونێکی کۆمەڵایەتی، شۆرشی ئیسلامی (محمد د.خ) بەگۆرینی کۆیلایەتی بۆ دەرەبەگایەتی.. ئیتر لەسەر ئەو بنچینە (واتایە) دەگەنە زۆر ئەنجامی شازی تر.

هەرچی مەدرەسەی لیبرالیزمە هەم لە بنەچەو هەم لە باری ئێستای رۆژئاواش کەمتر مانای شۆرش دەچێتە ناو فەرهەنگیان، هەر مانای لیبراڵی ئیستا بە پێچەوانەی کۆن زیاتر نزیك ترە لە (محافظ) نەك لە (رادیکاڵ)، بۆیە فەلسەفەی لیبراڵ لەسەر ئەنتی شۆرش بینا کراوە، هەر بۆیەش ئێستا وا زیاتر ئامادەکاری یاساییو فکری و شارستانی بۆ چەمکی شۆرش دەکرێ وەك تاوان و تیرۆر، زۆربەشیان شۆرش بە تێکدانو گۆرانکاری سەلبی لە قەڵەم دەدەن، (بیرك) وەختی خۆی گوتویەتی: گۆرانەکان لە رێی پێویستی کۆمەڵ بێت نەك شۆرش، هەتا

---

[1] بۆ زیاتر بروانە (الثورة الدائمة- ترۆتسکی).

شۆڕشی بۆ گۆڕینی دەسەڵاتیش بێت پێی وایە (گەشەکردنێکی ناسروشتیە).

ئەو راو بۆ چوونە لەو سەردەمەی تاك جەمسەری (ئەمریکی) زۆر باوی وەرگرتووە گەیشتۆتە پێناسی دەستووریش، توانیویانە بیکەنە گوتاری سیاسی زۆربەی دەسەڵاتدارانی دیکتاتۆری و هەموو ئەوانەی لە گۆڕانکاریو پێشکەوتنو شۆڕشو راستی دەترسن، ئەوانەی دەیانەوێ بێ دەنگیو مەیین و ڕەوەیی و مەبدەئی (بخۆ و بژی، بیکەو بیرمەکەوە) پەیرەو بکرێ، ئەو پێناسانەی ئێستا تاوتۆ دەکرێ لەبارەی یاسای تیرۆر زۆربەی بەلای ئەوە دەچێ کە شۆڕش تاوان بار بکات بە گشتی .

هەموو ئەوانە وبە پرۆتۆکۆلەکانی زایۆنی و تیۆرە نوێیەکانی (مل ملانێی شارستانی-هندگنۆن)، (کۆتای مێژوو-فۆکویاما) (سەرکەوتنی بێ جەنگ-نیکسۆن) (دبلوماسیە-کیسنجر).. مەبادینی لیبرالیەتن لە ژێر رۆشنایی ئەوەدا نووسەران و سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەمی شکست خواردوو گۆتەی وەك : سەردەمی ئایدیۆلۆجیا جەنگ و شۆڕش نەماوە، یان بە (فتنە)[*] ناوی دەبەن، دەڵێن (سەردەمی دیالۆگە) (گەچی لە هەموو کات زیاتر وا سەردەمی جەنگ و سەردەمی یاسای جەنگەڵستانە).. هەموو ئەوانە زادەی فەلسەفەی لیبراڵ دیمکراسی رۆژئاوایە.

لە راستیدا ئەو دوو بۆچوونە نیمچە پێچەوانەیەی لیبراڵی و شیوعی بۆ شۆڕش رووبەڕووی زۆر پرسیاری بێ وەڵام دەبێتەوە، یەکەم لە بارەی شیوعیەت: ئایا ئێستاو لە قووڵایی مێژووش یەك نموونە هەیە لە شۆڕش بە پێی ئەو وەسفانەی مارکسیەت ڕوویدا بێ؟ کوا تەنیا (٥) شۆڕش سەرتاسەریەکە؟ ئەی شۆڕشەکانی شوعیەتیش کە دەسەڵاتیان پێ وەرگرتووە پێشی ڕووخان زۆربەی لە ڕێی رزگاری

[*] هەندێ زانای ئیسلامیش بەشدارە لەو هەڵەتە لەوانە زانایانی سەر بەدەسەڵاتدارەکان (کە بە وعاظ السلاطین ناو دەبرێن) وەك ئەزهەر هەندی بەشی وەزارەتە ئەوقافەکان و هەندێ زانای سەلەفی کەندلویش ،کەدرێژکراوەی رێکەوتنی کۆنی نێوان محمد کوری عبدالوهاب و محمد کوری ئال سعود .

نیشتمانیو چەکداریو یـاخی بوونـەوە نـەبووە؟ کامیـان لـەناو کارگـە دەسـتی پێکردووە؟

خۆ ئەگەر ئەو یاسایەی مارکس ڕاست بوایە دەبوایە شۆڕشی یەکـەم جـار لـە ولاّتە پیشەسازیەکانی ئـەمریکاو بـەریتانیاو فەڕەنـساو یابـان.. بکرابایـە.. کـە شۆڕشـیش گڵپـەی گـرت نابوایـە بوەسـتایە سەرانـسەری جیهـانی بگرتایـە وەك (ترۆتسکی- لە- ثـورة الدائمـة) بانگێـشەی بـۆ کردبـوو.. لـە ڕاسـتیدا ئـەوەی ترۆتسکی مارکسیانەی ڕەسەن بوو ٠

زۆر پرسیاری تری فەلسەفیو کۆمەلاّیەتی و سیاسی و واقعی تریش هەیە..

لە بارەی بۆچوونەکانی لیبرالیەتیشەوە، ئاخۆ چۆن بەخۆشی هـەق وەرگـیراوە؟ کەی دیالۆگـو پاڕانەوە لەگەلّ ئاگرو ئاسنو کیمیاوی کراوە؟ کـەی ئیمپریـالیزم و داگیرکەران و ماف خۆران خاکیان بەخۆشیو ڕەوشـتیانە بـەجێ هێـشتووە؟ کـەی لایەنی شەڕی ئادەمیزادێکی سەلبی بە خۆشی کـپ کرایتـەوە؟ کـەی میللـەتێك بەدیاری سەربەخۆیی بۆ هاتووە؟ کەی دیالۆگ لە نێـوان دڕەنـدەو نێـچیر بوویتـە ڕزگار بوون؟.. مەگەر تەنیا بەو شێوەی کە دڕندەکە دیاری دەکاو دیـالۆك لەسـەر ئەوە بکەن کە ئاخۆ چۆنی بخوا، بەبرژاوی یان بەکولاّوی، بەڕاوەڕاو یـان بەخۆشـی، بە خنکاوی یان بەکوژراوی، بە هێمنی یان بە توونـد و تیژ، بـە دیمکراسـیانە یـان بەدیکتاتۆریانە..، جا ئەو بنەمایەی ئاشتی مەسیحی (ئەگـەر شـەقێکیان لـەولا ڕوومەتەدا لا ڕوومەتەکەی ترت بۆ وەرگێڕە) ئەوە خەیالّیە، ئەك ڕۆژهەلاّتی هـەر ڕۆژئاوایە ئەوەویو کیمیاویو نوێترین چـەك لـە جیهـان بـەکارهێناوەو پێـشڕەوی جەنگ بووینەو خەلّکیان چەوساندۆتەوە.

جا ئەوبنەمایەش ئەگەر دایڕنی لە واقعی ئێستا یان بەپیرۆزیەوە سـەیری‌بکەی لە ڕووی ئەنسرۆپۆلۆجیو دەروون ناسیشەوە دەبینی لە هـەرە چـاکیدا تـەنها بـۆ بەشێکی کەم ڕاستە، ئەوانەی کە ڕەوشـتیان بـەرزە، ئـەگینا ئەگـەر بەدڕەوشـت شەقێکی لێدای بێ بەرگری ئەوجارە بەقامچی لێـت دەدا، وەك وادەبیـنین ئێـستا

لەهەمو کات زیاتر سەردەمی شەڕو شۆڕو هێزو چەوساندنەوەو چەند تــەرازوویی‌و ڕەگەزپەرستی و.. لە ڕاستیدا ئەو ولاتانەی هێزدارن هەرەشەیان لەسەر کەم تــرە، لە وەزیری بەرگری ژاپۆنیان پرسی ئەگەر بۆمبی ناووکیتان هەبوایە لەکاتی بۆمبــا باران کردنی هیرۆشیما ئاخۆ ئێوەش پێی لە ئەمەریکاتـــان دەداوە؟ لــە وەڵامــدا وتی ئەگەر ئەوجۆرە بۆمبایەمان هەبوایە هــەر لــە ئــەوەڵیڕا ئــەمریکا ئەیــدەوێرا لێمان بدا!!

لە ڕوانگەی ئیسلامیش دابەشیەك هەیە لە واقعی ئێستای رابــوون، بەشــێکی گرنگ لە (تەیاری برایان) پێیان وایە گۆران لە مرۆڤ و کۆمەڵ، لە واقعە خراپ و ستەمکارەکان، گەرانەوەی ماف.. بە چاکسازی‌و پەروەردەیی‌و دیالۆك‌و پاڕانــەوە دەکرێ بێ شۆڕش‌و توندو تیژی.

لەو بارەیەوە (قاموس مصطلحات الدولیــة)ش پــێ ناســێکی هاوشــێوەی ئــەو بیرەی کردووەو دەڵێ: هەڵبژاردن و پەرلەمان‌و ژیانی سیاســی‌و دەســتووری دەبێتــە شۆڕش‌و گواستنەوەی سەرمایەداری بۆ سۆشیالیستی (هەڵبەتە ئــەوە پێناســێکی سوشیال دیکراسیە) گەلێ جار ئەگەر گۆڕانێکی فــراوانتر بــەو ماهیەتــە ڕوو بــدا پێی دەڵێن (شۆڕشی سپی).واتە شۆڕشێکی بێ خوێن.

هەرچی بەشی دووەمە پێی وایە (بێ شۆڕش‌و جیهاد)[1] تــەنها لــە دۆخــەکانی دادگەری ڕاستە، ئەگینا لەو جیهانەی ئێســتا مانــای خــۆ بەدەســتەوەدان‌و ســەر شۆڕی‌و ئەوێری یە، زیاتر دەڵێن ئــەوە گوتــاری سیاســی دەســەڵاتدارانی زۆردارە، ئەزموونە نوێیەکانیش سەلماندوویانە کە دیالۆك و چاکسازی ناتوانێ جێی شۆڕش بگرێتەوە نەك لەبەر بێ زانیاری و بێ دانایی چاکســازان، بــەڵکو بــەهۆی لایــەنی بەرامبەرو دەسەڵاتدارەکانە، کە بەو چاکسازیە قایل نین بابەتە جەوهــەری یــەکان بگرێتــەوە لەوانــە : دەســەڵات‌و دەســتوورو کۆمەڵگــەو سیســتەمی سیاســی‌و

[1] جیهاد بەو مانایە باوەی ئێستای کە زیاتر مانای جەنگ دەگرێتەوە، ئەگینا هەروەك لە فکری ئیسلامی باسی دەکەین جیهاد بەمانای ڕەهای جەنگ نیە.

دادگەری، .. بۆیە بەکارهێنانی توندوتیـژی و داپلۆسـین و زەبـرو زەنـگ لەلایـەن دەسەلاتداران و بێ دەنگی و بەناو چاکسازی لەلایەن (معارەزە) یان میللەتـەوە.. لە کۆتاییدا بـەزیانی میللـەت و هــەژاران و نیـشتمان تـەواو دەبێـت، ئـەگینا مەبدەئی (ئاشتی-لا عنف) مەبدەئی هەموو پەیامەکانی ئاسمانی یە، بەتایبـەتی ئیـسلام، بەداخـەوە زۆربـەی فەرهەنگـەکانی جیهـانی سـێ یـەمیش هـەروەك رۆژئاواییــەکان نموونــەی کــۆن بــە (بـوزا)و (مونـسو)و (مـسیح)و (زینـون).. دەهێننەوەو نوێش بە (غاندی)و (جۆن ریسکارت)و (تۆلستۆی)و (هنـری داڤیـد)و (مارتن لۆتەرکنك)، [١].. کەچی نـاوی (اخـوان المسلمین) نایـەت خـۆ ئـەوان لـە هەموان ئاشتیخوازتر بووینە، خـۆ (مـارتن لۆتـەر) و (غانـدی)یـش رێبەرایـەتی نارەزایی مەدەنیان کردووە هەروەك (أ.خمینی) و شۆڕشی ئێران کەچی ناوی تۆمار ناکەن، ئەوەش ئەنقەستێکە کە چ بەیاسایی یان بێ یاسـایی، چ خـۆت بگـونجێنی یان نا.. ئەوان ئەو تۆمەتانەی (نایاسایی، یاخی، تێکدەر، تیرۆر، نا مەدەنی، دژە دیمکراسی، دژە نویگەرایی، چەتە، رێگر، ..) دەدەنە پاڵ ئیسلامی و ئـازادیخوازە دڵسۆزەکانیش، بۆیـە بەشـی دووەم لـە تـەیاری ئیـسلامی پـێی وایـە شـۆڕش سـوننەتێکی گەردوونیـە، هـەروەك چـۆن گـۆڕانی لەسـەرخۆ و بەرەبـەرەیی لـەو گەردوون و سروشتە هەیە ئاواش گۆڕانی توند و تیژی وەك: تەقینەوەکان، سوپەر نوفا، بڕکان، تاڤگەکان، بروسك، گەردەلول، .. ئەوە هەمووی شۆڕشی سروشتین، ئیتر مێژووی کۆمەڵیش هەروا هاتووە، بۆیە شۆڕشـیش یاسـایەکە لـە یاسـاکانی گەشەکردنی کۆمەڵ، ئامرازێکیشە لە دەست میللەتان و ژێر دەستان، لـە دەسـت کردنەوەی ئەو ئامرازەش مانای بەنج کردنی راستەقینەی میللەتانە، بۆیە شـۆڕش ئەسڵێکی بنچینەی ئیسلامە لە بـارودۆخی خـۆی، وەك سەرچـاوەیەکی سـەرەکی گۆڕان، هەڵبەتە گـۆڕان لـە دژی (وەسـتاو) بەشـێکە لـە (مقاصـد الانـسانیە) و (تەعمیر)، ﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾، بۆیـە گـۆڕان و چاکـسازی

---

[١] هەر بۆ سەرنج بڕوانە (الموسوعة السیاسیة (ك-ل-م) ب٥ ل٣٨٥).

هێمن چارەسەری دانیمە، ڕەسەن ترە، چاك تر ئامانج دەپێکێ.. بەڵام تا ڕادەی خۆی ئینجا دەپەڕێتەوە بۆ شۆڕش، واتە تا پلەیەکی زۆر جۆری گۆڕان (واتە شۆڕشە یان چاکسازی) ئەکەویتە سەر سروشتی لایەنی بەرامبەر، بەشێکی کەمیش ئەوەستێتە سەر هەلو مەرجی (لایەنی یەکەم واتە چەوساوەو ماف خوراوەکان)، ئاخۆ چیان پێ دەکرێ؟ لە توانایان دا هەیە.. ئەگەر شۆڕشیان پێ نەکرێ ئەرك نیە، هەر فەرموودەی (من رأى منكم منكرا...هتد) ئەوە سنورەکانی چاکسازی و شۆڕشە.

لەڕاستیدا ئەو باسە وەڵامیشە بۆ مەسەلەیەکی گرنگ ئاخۆ چارەنووسی شۆڕش لە کۆمەلگەیەکی مەدەنی یاخود ئیسلامی تەواو چی دەبێ؟ ئایا لەکۆمەلگەی مەدەنی شۆڕش پێویستەو دەکرێ؟هەلبەتە شۆڕش بە هەمو ڕەهەندەکانیەوە لەکۆمەلگەیەکی مەدەنی زۆرجیایە لەگەل کۆمەلگەیەکی خێلەکی، ڕۆلی ئامرازی شۆڕش لە کۆمەڵگەی مەدەنی زۆر کەم دەبێتەوە، وەبگرە پێویست ئامێنێ مەگەر بۆ گۆڕینی سیستەم نەك بۆ گۆڕینی دەسەلات، بەلام لەکۆمەلگەیەکی دادگەر بەیەکجاری کاری شۆڕش دەوەستێ وئامرازی ڕەخنەی بیناکەرو ئۆپۆزیسۆنی ئامۆژگاری کەرو...جێی دەگرێتەوە .

جۆرەکانی شۆڕش:

لە پێشدا دەبێ بزانین کە شۆڕش لەگەڵ (ئینقلاب)* جیاوازە لە پێناسیشدا ئینقلاب (کۆدیتا: فەرەنسیە بەمانای ئینقلاب) گۆڕینە لە لوتکە، زیاتر هێزی سەربازی لێ بەکاردێت بێ ئەوەی بنکە و خواروو بەشداری هەبێت، کەچی شۆڕش لە بنکە دەست پێ دەکات ئامانجی فراوان تری هەیە، جاریش وایە ئینقلاب ئەنجامێکی شۆڕش دەدا، ئینقلاب هەر زادەی وڵاتانی دیکتاتۆری نیە، لە ئەمریکای لاتینی مەڵبەندی ئینقلابات بووە، پۆلیڤیا لە هەرە پێشەوە بووە، لە

*

جیهانی سێیەمیش لە وڵاتە دیکراسیەکانی وەك تورکیا و پاکستان مێژوویەکی هاوتەریبی ئینقلابی لەگەڵ خۆی هێناوە ، زۆربەی چاودێران پێیان وایە سوڤیەتی جاران و ئەمریکاش دۆستی یەکەمی ئینقلابچیانن، هەروەك زۆربەی دیکتاتۆریە ئینقلابیەکانی جیهانی سێیەمی، ئێستا هاوپەیمانی ئەمریکا و بریتانیا و فەرەنسان، بۆیە لە پێناسەکانی بەشێك لە فەرهەنگەکان ئەو جیاوازیە نیە، بەپێی فەرهەنگی (قاموس مصطلحات الدولیة) پێناسێکی یاساییانەی شۆڕش دەکاو هیچ جیاوازی ناکا لەگەڵ ئینقلاب مادام هەر گۆڕینێکی لە دەرەوەی دەستوور بە شۆڕشی لە قەڵەم داوە، هەروەها (موسوعة العلم الاجتماع)یش لە نموونەی شۆڕشەکان (شۆڕشی فەرەنسی ١٧٨٩ و شۆڕشی روسی ١٩١٧ و ئینقلابی ١٩٥٨ و ١٩٦٨ عێراقی)پێکەوە ریز کردووە بەناوی شۆڕش.

بەپێی دابەشی کۆمەڵ لەسەر بنچینەی فاکتەرە کاریگەریەکان لە (ئابووری و کۆمەلایەتیو سیاسیو نەتەوەییو نەژادی و سیاسی و عەقیدەیی...)، جا کام فاکتەر زیاتر لە فەترەیەکی مێژوویی کاریگەرتر بووەو شۆڕشی لەسەر دروست بووە ئەوا شۆڕشەکەش هەمان ناوی هەڵگرتووە، وەك شۆڕشی رزگاری کە بریتیە لەو هەمو شۆڕشانەی کە خاکی پێ رزگار دەکرێت (لەوانە کوردستانیش) کە پێیان دەڵێن شۆڕشی رزگاری خوازی نیشتمانی، شۆڕشی نەژادیش ئەوانەی لە ئەفریقیا کرا بەتایبەتی ئەفریقیاو خوارووی ئەفریقیاو زامبیا.. لە دژی ئەپارتاید، وە ئەوانەی ئێستاش لە هەردوو ئەمریکاو ئوسترالیا دەکرێ، شۆڕشی ئەورووپای کۆنیش دەگرێتەوە، لەو سەردەمەش بەهەندێ خۆپیشاندان و جم و جۆڵی میللی تریش دەنوێنرێت، ئیتر ئەو پێشبینیەی مارکس لە (تیۆری بەرەو هەژاری- بۆس المتزاید) دەرنەچوو چونکە زۆر میللەتی برسی کران و شۆڕشیان نەکرد لەوانە برسیەتیە بەناوبانگەکەی سۆماڵی ئەو دواییە.

شۆڕشی عەقیدەش (یان بەوانە دەووترێ شۆڕشی ئایدیۆلۆجی وەك حزبە شیوعیەکان پێی هەڵسان)، شۆڕشی عەقیدەیی لەو سەردەمە زیاتر بە

ئیسلامیەکان دەووتریٚ وەك لە ئێران و ئەفغانستان و چیچان و زۆربەی شوێنی تر، هەر چەندە شۆڕشەکانی ئەفغانستان و چیچان و کشمیر ئیشتمانی ئیسلامیە بەڵام عەقیدەکە داینەمۆبوو.

هەڵبەتە هەر مەدرەسەیەك پێوەرێکی هەیە بۆ مەزنترین شۆڕش، لە ئیسلامدا ڕەوای دەداتە هەمو شۆڕشێك لە دژی چەوسێنەر ﴿وَمَا لَكُمْ لاَ تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ﴾، تێبینی دەکرێ کە (فِي سَبِيلِ اللّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِين) مەرجی عەقیدەیی پێ نەداوە، بەڵام مەزنترین شۆڕش ئەو شۆڕشە عەقیدەییە یە کە لە : نەفامیەوە بۆ دادگەری، لە تاریکی بەرەو رووناکی، لە درندەیی بەرەو مرۆڤایەتی، لە فەرمانڕەوای و یاسای دەستکردی مرۆڤەوە بۆ فەرمان ڕەوای دروستکەری مرۆڤ، لە شاقولیەوە بەرەو ئاسۆیی، .. یان هەرچیەکی بەو ئاڕاستەیە بێت، بۆیە شۆڕشەکانی رزگاریش پلەیەکە لە شۆڕش، بەڵام بالاترین پلەی شۆڕش نین (بۆ زیاتر سەرنج بدە جەنگی ڕەوا لەو فەرهەنگە)، دیسان زۆربەی فەرهەنگەکانی جیهانی سێیەمیش هەروەك رۆژئاوایی چەند نموونەیەکی بە شۆڕشی سەرەکی نووسیە، بۆ نموونە (الموسوعة السیاسة- مادة: الثورة) پێنج شۆڕشی نمونەی تۆمار کردووە:

١- شۆڕشی بریتانی ١٦٨٨ز.
٢- شۆڕشی ئەمریکای ١٧٧٦ز.
٣- فەڕەنسی ١٧٨٩.
٤- ڕوسی ١٩١٧.
٥- چینی ١٩٤٩...

ئیتر شۆڕشی پێغەمبەرەکان و رزگاری خوازانی تیا نیە کە گەورەترین تەوژمی گۆڕانیان لەو جیهانە دروست کردووەو دەکەن، هەتا شۆڕششی ئیسلامی ئێرانیش ١٩٧٩ لەسەر ئەو ئەزمانەیە کەچی تۆماری نەکردووە.

١- شۆڕشی بەریتانی ١٦٨٨ز.

٢- شۆڕشی ئەمریکای ١٧٧٦ز.

٣- فەرەنسی ١٧٨٩.

٤-ڕوسی ١٩١٧.

٥- چینی ١٩٤٩...

ئیتر شۆڕشێ پێغەمبەرەکان و رزگاری خوازانی تیا نیە کە گەورەترین تەوژمی گۆڕانیان لەو جیهانە دروست کردووەو دەکەن، هەتا شۆڕشی ئیسلامی ئێرانیش ١٩٧٩ لەسەر ئەو ئەزمانەیە کەچی تۆماری نەکردووە.

(١٢)

چاكسازی إصلاح reform

به مانا سادەیەكەی گۆڕینی دۆخە سەلبیەكانە بەرەو ئیجابی بەشێوازی هێمنو لەسەرخۆی بێتوندوتیژیو شۆڕش، جا ئەو چاكسازیە روو لە تاك بێت یان كۆمەڵ یان دەزگا، بۆیە چاكسازی و سیاسەت نزیك ترینێكن لێك ئەگەر یەكیش نەبن، وەك لەدوای زیاتر دەردەكەوێ، جاریش وایە ئەگەر چاكسازیەكی زۆر و خەستی پێ بوێ ئەوا ناوەڵناوی شۆڕشی پێوە دەنووسێن وەك شۆڕشی ئیسلاحی بەو مانایەی لە دژی گەندەڵی (فسادی)[1] یان ئەگەر ئەو چاكسازیە ئەنجامێكی خێراو بەرچاویش بدا بە (شۆڕشی سپی) ناودەبرێ، لە راستیدا پەیوەندی چاكسازیو شۆڕشو نوێكردنەوە (تجدید) بەو شێوەیە نیە كە زۆربەی فەرهەنگە لیبراڵی و ماركسیەكان هەتا ئەتەوەگەریەكانیش بۆی چوونە وگوایە چاكسازی تەنها گۆڕانێكی سادەیە نەك قوڵ و ریشەیی، كەئەوەی دوای تەنها لە توانای شۆڕشە.. نەخێر ئەوەیان راستە بۆ ئەو بەرنامە بێ هێزو تواناییانەی كە خۆیان قووڵ نین ناتوانن روو بچنە ناو ناخی مرۆڤ و كۆمەڵیش، ئەگینا بەرنامەی ئاینی راستەقینە لە كۆنو نوێ چاكسازیەكەی لە كۆتاییدا دەگاتە قوڵایی و ریشەیش، واتە لێرەدا چاكسازی شۆڕشێكی هێواشە و شۆڕشیش چاكسازیەكی خێرایە، بەڵام جیاوازیەكی تر هەیە جار وایە ئەو گۆڕانكاریەی شۆڕش (یان بە زاراوەی ئاینی جیهاد) بەرهەمی دەهێنێت بە ٥٠ ساڵی چاكسازی نایەتەدی، هەر بۆیەش نوێكردنەوەی راستەقینە (تجدید) پانتاییەكی فراوانی ئەكەوێتە مەملەكەتی

---

[1] بۆ زیاتر بروانە أ-مصطلحات سیاسیة- د.ترابي. ب-معركة المصطلحات- د.محمد عمارة.

چاكسازى، چاكسازيەكى بە بەرنامەو مەبەست، (تجديد) گۆڕانو چاكسازيەكە لە چوارچێوەى ڕەسەنايەتى خۆى، ئەو بەرنامەيە زۆر وردو بەنەخشە نەبێت جار وايە لەسەر هێڵى ڕەسەنى خۆى لادەدا، بەتايبەتى ئەو بەرنامە سياسى و كۆمەلآيەتيانەى بيناكردنى مرۆڤ و كۆمەڵى تيادايە، واتە بەرنامە ناسۆيەكان، هەروەك چاكسازيەكەى (گۆرباتچۆڤ- گلاسنۆست وبيرۆسترۆيكا) كۆتاى بەوە هات زۆربەى ولآتانى سۆشياليستىو نيمچە شيوعى هەڵگەڕێتەوە لە بەرنامە ناسۆيەكان بۆ شاقولّيەكانو گەڕانەوە سەر ليبراڵى و نەتەوايەتى و دەڤەرى، بەو شێوەيە چاكسازى دەبێ مدرسەيەكى بەهێزى لە پشت بێت ئەگينا هەڵى دەوەشێنێتەوە پێى چاك ناكرێ، هەر بەو شێوەش چاكسازيەكانى (مارتن لۆتەر) بەرامبەر (كاتۆليك) بووە هۆى پەيدابوونى مەزهەبێكى نوێ بەناوى (پرۆتستان)ى لە سەدەى شانزەم٠

ماناى ئێستاى چاكسازى هەر كۆمەلآيەتى نيە، بەڵكو دەزگا ئابوورى و سياسى و زانياريش دەگرێتەوە، هەر چەندە زۆربەى فەرهەنگە كۆن و (تارادەيەك نوێيەكان)ى ڕۆژئاوا و زۆربەى عەلمانيەتى ڕۆژهەلآتيش كە ناوى چاكسازى دێت يەكسەر بەماناى بەو چاكسازيەى (مارتن لوثر ١٤٨٣-١٥٤٦) دەبەستنەوە كە لە دژى (كاتۆليك، دادگاكانيان، كليل و چەكى بەهەشت، پشكنين، دەرەبەگايەتى، گەندەڵى، كێشە بەگشتى..)، وەك فەرهەنگى بەناوبانگى (oxford) پێناسى كردووەو دەڵێ: (چاكسازى بريتيە لەو پرۆسە يەى دژى كەنيسەى كاثۆليكى ڕۆمى كراو كەنيسەكانى پرۆتستانى پێ دروست بوو لە سەدەى شانزەهەم)[1]، لە ڕاستيدا چاكسازى جمكە لەگەڵ مێژوو، زانايانى ئاينى و نا ئاينى باسيان لە چاكسازى كردووە، بەشێك بە هێمنىو بەشێكيش بە توندىو بەشى تريش بەهەردوو شێوە لەوانە: (ئەوين، مورسى، ئەرك، ئەدون، پوپ، ڕۆسۆ، رونترى، سندى، وێب، لوپر، ئەنجلس، برنشتاين، كونت، ورد، سپنسر،

[1] Oxford. Advanced learnens dictionary.٢٠٠٠

غانـدی، .. سـەرەرای پەیامـەکانی ئاسمـانی مەدرەسـەکانی یۆنـانی و چـینی و هندی..)، تەنانەت مەبەستی بنچینەی ئاینی ئیسلام چاکسازیە، هـەر پێناسـی سیاسەتیش لە ئیسلامو لە بنەچەی خۆشیدا هەر مانای چاکسـازی گـشتیە، واتـە چاکسازی ئەسڵە، شۆڕشو جیهاد ئامرازن بـۆ مەبەسـتی چاکسازی لەوسـاتانەی کەهیچ ڕێگەیەك لەبەردەم نامێنێ، چونکە بەرهەمی چاکسازی لەرووی چۆنایەتی چاکترە لە بەرهەمی شۆڕش کە چەندایەتیەکەی زیاترە.

جار وایە ئەوانەی ئەو بڕوایەی هەیە کە هەمو شت دەکرێو دەشێ بە هێمنـی چابکرێو بگۆڕدرێ پێیان وتراوە (چاکسازیەکان-إصلاحیون) یـان (تەقلیدیـەکان، کلاسیکیەکان، پارێزگاران).. ئەوانە لەیەك بەرەو تـراز ڕێـز کـراون لـە بەرامبـەر (أصولیون، شۆڕشگێڕەکان، مۆدێرنەکان، ڕادیکالیەکان، ..)، ئەو دوو بەرەیە هەم پێچەوانەن و هـەم هاوتـای یەکیـشن وەك دوو چـەمکی: لیـبراڵ دیمکراسـەکان و سوشیال دیمکراسەکان، شۆڕش و چاکسازی..، لێرەوە یەك دەگرنەوە لەو بارەیەوە، هەردوو لا لە بنەچەدا بۆ چاکردنی لایەنە سەلبیەکانی کۆمەڵگـەی سـەرمایەداری ڕۆژئاوا هاتینەکایەوە، بەشێوەی هێمنانەو سـەردەمانە، لـەو خاڵـە جەوهەریـەدا لەگـەڵ مارکـسیەکان تێـك دەگیرێـن کـاتێ ئەوانـە (لیبرالیـەکان و سۆشـیال و دیمکراسەکان) پێیـان وایـە پرۆسـەی چاکـسازی (پەیوەنـدی بەرهـەم هێنـانیش) دەگرێتەوە کە لە فکری مارکسی بە مەحاڵو کوفر حسابە، بۆیە زۆربەی جـار لـە فەرهەنگی شیوعیەکان دا سوشیال دیمکراسی بـە: خـائین و دووڕوو، هەڵگـەڕاوە، کرێ گرتە، ڕوویەکی تری برجوازی، ..پۆلین کراون.

بـەکردە بـاری کرێکارانیـشیان تاڕادەیـەك چاکـساز کـردووەو پێـشبینیەکەی مارکس لە کتێبی (تیۆری-بـۆس المتزایـد) دەرنەچووکە تیایـدا هـاتبوو (لەبـەر ئەوەی پەیوەندی بەرهەم هێنان چاکساز ناکرێتو ناگۆڕێت تـەنها بـە شۆڕشـێکی توندو تیژی نـەبێت)، داپنـەمۆی شۆڕشـگێڕیەتی مارکـسیش لێـرەوە سەرچـاوە دەگرێ.

بەپێی هەمان تیۆر وا پێشبینی كرابوو كە چینەكانی ناوەندیش بكەونە پاڵ چینی پرۆلیتاریاو بگەنە ئاستێكی نەداریو بتەقیتەوە بە شۆڕشێكی كۆمەڵایەتی، كەچی وا دەرنەچوو..

بۆیە لە كۆتاییدا (چاكسازی) بە گەورەترین دوژمنی ماركسیزم حسابە، هەروەك لە ئامۆژگاریە بەناوبانگەكەی (ماركس) بۆ شیوعیەكان هاتووە (ئێوە شۆڕشگێڕ بن نەك چاكساز)، چونكە پێیان وایە چاكسازی (حتمیة التأريخية) دوا دەخا، تارادەیەك هەقی ماركسیەتە لەو بۆچوونە چونكە سیستەمی رۆژئاوا چاكسازیەكانیان وەختیانەو لاوەكیەكان بووە، تەنها دەبێتە كپ كردنی و بەنج كردنی خەڵكی، هەروەك ئێستاش وا دەبینین لە هەموو بوارەكان، هەتا رەنگی داوەتەوە سەر (un)یش كە زۆربەی بریارو چارەسەریەكانیان كورت خایەن و لاوەكیو سەرچیخیە، نموونەشمان كێشەكانی سۆماڵ، لبنان، فەڵەستین، بەلكان، ئەفغانستان، كوردستان، .. هەر بەهەمان شێوەش چاكسازیەكانیان لە پەیمان نامەكانی: (سایكس-پیكۆ-١٩١٦) و (بەلفۆر-١٩١٧) و(لۆزان-١٩٢٣)..كە لەلایەك ولاتێك پێش كەش یەكێكی تر دەكا (وەك كوردستان و فەڵەستین) لە هەمان نووسراودا داوا دەكا مافی هاوولاتیانی ئەو ولاتە بپارێزێ، (بۆ روون تر سەرنج بدە دەقی نامەكەی بەلفۆر[1] _ یان ناوەرۆكەكانی پەیمان نامەی سایكس بیكۆ- لوزان، ..)، ئەو جۆرە چاكسازیانەیە سەرچاوەی پشێوی و جەنگ، بەلام ئەوە مانای ئەوە نیە سەرتاپای چاكسازی سەلبی بێت وەك بۆچونەكەی ماركسیزمو

---

[1] دەقی تەرجەمەی نامەكە: برام لۆرد رۆتشیلد، خۆم بەبەختەوەر دەزانم لەجیاتی حكومەتی خاوەن شكۆو بەرەزامەندی ئەنجومەنی وەزیرانیش ئەو لێدوانەتان بۆ بنێرم وەك هاوسۆزی بۆ ئەواوی زایۆنیە یەهودیەكان: (حكومەتی خاوەن شكۆ بەسۆزەوە دەڕوانیتە گەلی یەهودی بۆ دروست كردنی نیشتمانێكی نەتەوەیی لە فەڵەستین، هەموو ئەركێكی مومكینیان بۆ دەڕەخسێنرێ، پێویستە بزانرێ مافی مەدەنی (نایەهودیەكان)ی دانیشتوانی فەڵەستین نابێ پێشێل بكرێت و جیابكرێنەوە لە مافە یاساییەكانی یەهود.

برای دڵسۆزتان.

ئەرسەر بەلفۆر ١٩١٧

هەندێ زاناو فەیلەسوفو دیدگای مادی ترو لەو سەردەمەش هەندێ لەتەیاری جهادی ئیسلامیشی هاتۆتە سەر، بەڵكو ڕێگەیەكی ڕەسەنی گۆڕانو گەشەكردنو بەئیجابی كردنە.

چاكسازی لە فكری ئیسلامی دا وەك چارەی هەمیشەییە بۆ كێشەكانی مرۆڤایەتی، بۆ هەردوو تەوەرەی گیانیو مادیەكەی، پێی وایە ئەوانەی وا دژی چاكسازین تەواو لە مرۆڤ نە گەیشتوونو نە كەرەستەی تەواوی چاكسازیشیان لایە، بەڵام چاكسازیش سنوررو مەرج و بارودۆخی خۆی هەیە، بەشێكە لە یاساكانی ئاسایی سروشتو سوننەتێكی گەردوونیشە، پلە بە پلە كە لە چاكسازی دوور دەكەوێتە بەرەو جەمسەری شۆڕش مانای تر وەردەگرێ وەك : سەرنج، ڕەخنە، سەرزەنشت، گەشەپێدان، نیمچە گۆڕین، سزاكانی ئابووریو كۆمەڵایەتیو دەروونی و.. هەتا دەگاتە زیندانیش، .. شان بەشانی یەكتر بەكاردەهێنرێت بۆ چاكردنی بارێكی سەلبی بەرەو ئیجابی، بەڵام دیسان ئەگەر بەرنامە و ئامانجێكی مەزن و پیرۆز لەپشت ئەو گۆڕینە نەبێت نە سەلبی و ئیجابی مانای خۆی وەردەگرێ نە ئەو كۆمەڵە گۆڕینانەش دێتە دی، بۆیە دەبێ ئەو تەرازووە بەكاربێت بۆ هەڵسەنگاندنی گۆڕان و هەر هەنگاوێك كە لەو ئامانجە نزیكت دەكاتەوە، هەر بۆیەش چۆنایەتی هەنگاوی گۆڕین ئەكەوێتە سەر واقع و دەوروبەرو كارتێكەرەكانی، لە كاتێكا (تجدید) چاكسازیە لەچوار چێوەی خەلافەتی ئیسلام (یان دەوڵەتی ئیسلامی)، بەڵام شۆڕش و ڕاپەڕینە لەچوارچێوەی داگیركراوی چەوساندنەوە یان هاوشێوەكانی، بەهەمان شێوەش ماركسیزم جەختی لەسەر ئەو سنوررو لێك جیاكردنەوە كردووە، دەبینین گۆڕان لەچوار چێوەی یەك چین یان حزبە چەپیەكاندا بەچاكسازی و ڕاستەڕێ كردن وەك ئامرازێكی سەرەكیە كەچی لەگەڵ برجوازی شۆڕشو تەرتو وێران كردنە.. بەڵام لە مەدرەسەی لیبرالیەت دا هیچ سنورێكو یاسایەك نیە چاكسازی و شۆڕش لێك جیابكاتەوە، زیاتر ئەكەوێتە سەر بەرژەوەندی بارودۆخی ئەو ساتیو كاتی، ئەو بیروبۆچوونانەی لە ئەوروپا ناوی

لێ نراوه (ئیسلاحی-چاكسازی) هەر لە مارتن لۆتەر، رۆسۆ، رۆبەرت ئەوین، مۆرس، ... هەتا غاندیش... ئەوا لەسەر هەمان فكرەیان راپەڕین و شۆڕش كراو جیهانی پێ گۆڕدرا، كەچی ئێستا كەمتر پێویستیان بەو راپەڕین و شۆڕشە هەیە ئەوا ناو ناتۆرەی یاسایی و كۆمەڵایەتی و دەروون ناسی جیاجیایان بۆ داتاشیوە بۆ یەك خستنی، هەر چەندە لەبەر گرنگیشی وەختی خۆی (un)یش دانی بەوە هێناوە كە میللەتان زیاتر لە چاكسازیان پێویستە تا دەگاتە رادەی بەرگری و شۆڕشی چەكداری .. هەروەك لە ماددەی (١) فەقەرە (٢، ٣)ی بابەتی (مقاصد الامم المتحدة) هاتووە.

هێزی چاكسازی:

مەبەست لێی تواناو كاریگەری ئەو مەدرەسە یە(یان دەزگایە بەگشتی یان ئەو كەسە) بۆ گۆڕینی واقعێك، ئەوەش دوای خووردكردنەوەی بەسادەتر دەبینین ئەو توانایە دەپێورێ بەرووبەری ئەو توانایەی چاكردنی مرۆڤێكی سەلبی بەرەو ئیجابی، كەواتە بازنەی باسەكەمان لێرەدا لە دەوری چاكردنی مرۆڤە، ئاخۆ چەندە دەكرێ مرۆڤێكی خراپ چا بكرێت؟ ئایا خراپە میرات و زگماكیە یان وەرگیراو فێربوونە؟ ئایا راستە هەموو مرۆڤێك هەر سروشت و ڕسكانی شەڕانیە؟ وەك زۆربەی زانایان وای بۆچووینە، كەواتە كێشەی بنچینەی مرۆڤ چیە؟ كام مەدرەسەو عەقیدەو سزا دەتوانێ ئەو جۆرە مرۆڤانە چا بكا؟..

لەسەر وەڵامی ئەو پرسیارانە دابەش بوونێكی هەمە لایەن هەیە.. بەشێكی زۆر لە زانایانی رۆژئاوایی پێیان وایە هەر لە بنەچەدا مرۆڤ شەڕانگێز و. گورگانیە[١] لەوانە: (میكاڤیلی، نتچە، هۆبز، فرۆید، دوركایم، ماركس، وجودیەكان، مادیەكان، ..)، بە كورتی زۆربەی عەلمانیەتی جیهانی و دەڤەری ئەو بۆچوونەیان هەیە، ئیتر ڕەش بینن بەرامبەر مرۆڤ، بۆیە رۆژئاوا كەمتر گرنگی بەو

[١] بۆ زیاتر بروانە ئەو كتێبانە: (أمیر، طبیعة الانسانیة، نظریة الجنسیة..).

لايەنە داوە، جگە لەوەی سزای زیندانی و جارجاریش (سێدارە) وەك دوا چارەی قەڵاچۆی تاوان، هەر بەهەمان شێوەش زاناو فەیلەسوفانی شیوعیەت و سۆشیالیستیش هەر بەجۆرێك لە جۆرەكان بێ ئومێد بووینە، چونكە بەپێ ی ئەو زانایانەی هاوبەشن لە دەروون ناسی، ئەنسرۆپۆلۆجی، كۆمەڵناسی، فەلسەفی، سیاسی.. لەدوای لێ كۆڵینەوەو ئەركێكی یەكجار زۆر گەیشتنە ئەو راستیە ئەمرە گوایە: هیچ دەزگایەك نیە چاودێری نیاز و مەبەستە شاردراوەكانی مرۆڤ بكا، چونكە یاسا لەباشترین دۆخیدا تەنها دەتوانی چاودێری لایەنە دیارەكانی مرۆڤ بكا، بەوەش نیوەی كێشەی كۆمەڵیش بنبڕ ناكرێت، باقیەكەی تره (واتە لایەنێ شاردراوەكەی كە-أسرار الشخص-ی پێ دەوترێ)، سەرچاوەی سەلبیاتی كۆمەڵ و تاكە، هەر لە پەیوەندیەكانی جیهانی تا دەگاتە یەكەی خێزان، كەواتە ئەو —اسرار-گرنگترین بەش و دوا ڕیان و قووڵ ترین كێشەكەیە، ئالێرەدا توانای بزوتنەوە كۆمەڵایەتی و سیاسی و حزب و دەوڵەت و مەدرەسەكان دەردەكەوێ كە كامیانە دەتوانی ڕوو بچێتە ناو قووڵایی ناخی مرۆڤ و چاكسازی تیا بكا، راستە ئەوانەش هەمووی لە بنەچەدا بەناوی چاكسازی دێنە مەیدان كەچی گەر بەو ئەرازووە قووڵە هەڵیانسەنگێنێ تێكدانی زیاتر دەبێ لە بیناكردن، مادام بەرنامەو عەقیدەكەی نەتوانی وا ڕوو بچێتە ناخی مرۆڤ، مادام نەتوانی ئەو دوو ئەركە چاكسازیە گرنگە گەردوونی و چارەنووس سازانەی خوارەوە بۆ مرۆڤ دانەڕێژێ:

١- بتوانێ مرۆڤێكی دەروون نەخۆش و سەلبی و شەڕانی و گورگانە وەرگێڕێ بۆ مرۆڤێكی ساغی نیجابی خێرمەندی هاوكار.

٢- بتوانێ چاودێرێكی هەمیشەیی (روحی) لەناخی مرۆڤ دروست بكا بۆ گێڕانەوەی لەهەر نیاز و كارێكی سەلبی بێ ئەوەی چاوی یاسا و خەڵكیشی لێ دیاربێت، ئالێرەدا پێویستە بڵێین كێشەی مرۆڤ لەدوا لێكدانەوەدا هەر كێشەی ئەخلاقیە، بە چارەسەریەكانیشەوە، راستە دوو هۆكاری سەرەكی هەیە بۆ چاكردنو راستە ڕێ كردنی مرۆڤ و كۆمەڵ:

١- ياساى توندو تۆڵ و دادگەر.

٢- چاودێرى گيانى لەناخى مرۆڤەوە.

جا وا دەردەكەوێ كە يەكەميان مادى و دەرەكى و دووەميشيان روحى و ئەخلاقيە.. بەلآم مادام دادگەرو تەرازووى تيادايە ئەوا يەكەميشيان هەر ئەخلاقيە.. واتە راستە لە كۆتاييدا كێشەكە ئەخلاقيەو چارەسەريەكەش ئەخلاقيە، ئيتر لێرەدا پەيامى عەلمانيەت و ئاين لێك جيادەبنەوە كاتى پەيرەوى عەلمانى تەنها جەخت لەسەر ماديانەى مرۆڤ دەكا، ئاينيش زياتر ئەخلاقيانە، ئەگەر مەدرەسەكانى عەلمانى (چەپى و سۆشياليستى و ليبرالى و نەتەوەيى..) بتوانن جارجار خالى يەكەم (واتە ياسايەكى بەدادگەر) بهێننە دى ئەوا هەرگيز نەيانتوانيوە و ناتوانن خالى دووەم (چاودێرەكە) دروست بكەن، بەو شێوەيەو لێرەدا مەدرەسەكانى عەلمانيەت تواناو وزەى دەوەستێ و بەرەبەرە لەگەڵ گەشەسەندنى كۆمەڵ و زياتر بەرەو عەولەمە چوون جێگە و پێگەى خۆى لەدەست دەدا بۆ پەيامى ئاينى كە لە تواناى هەبووەو هەيەتى ئەو ئەركە ببينێ، هەر بۆيەش بەزەقى دەبينين مەدرەسەكانى عەولەمە لە چاكسازى تاك و كۆمەڵ تەواو پەكى كەوتووەو بەرەو قەلۆشيە لە هەموو بوارەكانى: سياسى، فكرى، فەلسەفىو لايەنى پەيرەويش لە ياساو دادگەرى و هێزى جەماوەرو..، هەر بۆيەش دەبينين لە هەر شوێنێكى جيهانى ئيسلامى بەئازادى عەلمانيەت و ئيسلامى وەك بەديل لە مەيدان بن ئەوا عەلمانيەت قەتيس ماوە لە دەسەلآتخوازى و كلاسيكيەت و فريودانو ديكتاتۆرىو پشت بەستن بە سوپاوزيندانى ...، لەسەر ئەو بنچينە قووڵە بووە ئەو سەدەيەى نوێ ناونراوە سەدەى ئاينەكان[١]، هەتا تيۆرە كۆمەلآيەتيە سەرەكيەكانى هەرە دوور لە ئاينيش ناوەڕۆك و مەبەستەكەى پڕە لە ئاين وەك (تيۆرى مل ملانێ ى شارستانى)، (سيستەمى نوێ ى جيهانى)، (عەولەمە و عالەمى)، (جەنگى نوێكانى جيهانى)، (ئيمپرياليزمى نوێ)، (پرۆژە نوێكانى تر..)، هەتا مەدرەسەكانى تريش ئێستا داينەمۆيەكى ئاينى بۆ تەرهيم كراوە ڕاستەوخۆ يان ناڕاستەوخۆ (هەروەك لە بەشى مەدرەسەكانى عەولەمە لەو

[١] بۆ زياتر سەرنج بدە ڕاپۆرتى كۆنگرەى هەزارەى نيۆيۆرك-هەفتەى كۆتاى ٨/٢٠٠٠.

فەرهەنگەدا زیاتر باسی ئەو بابەتە دەكـەین)، ومرچـەرخانێكی گـرنگترو هاوتـای تریش ئەوەیە زانستی نوێو ئایدیۆلۆژیاش بەرەو ئایینە بەتایبەتی ئیسلام.

كەواتە بابزانین ئەگەر مەدرەسەكانی عەلمانی لەو چارەسەریەی ناخی مـرۆڤ بـە مەحاڵ گەڕانەوە ئاخۆ بەرنامەی ئیسلام چی پێیـە؟ ئایـا دەتوانـێ لـە بەرنامـە چاكسازیەكانیدا مرۆڤی شەڕانی بۆ مرۆڤێكی خێرخواز بگۆڕێ؟ هێزی پـەروەردەی چەندە؟ چەندە دەتوانـێ مرۆڤێكـی خۆنەویـست دروسـت بكـا چ سـادە بـێ یـان بەدەسەڵات، دنیا نەویست بێ، بەرژەوەندی تایبەتی بخاتـە خزمـەت بەرژەوەنـدی گشتی.. دەكرێ نموونەك لە كۆمەڵگەی نوێ دروست بكا كـە تاكـەكانی پـەیڕەوی مەبادینەكانی عەقیدەیەك بكا چی بۆخۆی ویست ئاواش بۆ خـەڵكی تـر، دوایـی چی بۆ وڵاتەكەی ویست ئاواش بۆ جیهان.. بەو شێوە بێت دادگەری جیهـانی پـێ بێتە دی.. كەواتە چۆنو لە كێ ڕا ئەو چاكسازیە دەكا؟ ئەگەر جاران توانیویـەتی ئایا لـە ئـەزمونی نـوێ نمونـەی هەیـە؟ هـەروەك تۆلـستۆی، برناردشـۆ، .. بـە ڕاشكاوانەتر بۆی چووەو دەڵێ: دادگەری بەو بنەمایە دێتەوەدی ئەگەر هەریـەكێك چی بۆ خۆی ویست ئاواش بۆ خەڵكی تر، كە ئەوەش بناغەی ئیـسلامە لـە هـەر سەردەمێك پەیڕەو بكرێ، هەڵبەتە بـەپێی ڕووكـاری مـادی ئـەو سـەردەمە ئـەو پرۆسەیە بـە مـەحاڵ پـۆلین دەكـەن، بـەڵام مـەحاڵ نیـە، لـەو بەشـەی داهـاتوو وەڵامەكەیتی بەروانگەی فكری ئیسلامی.

(١٣)

ناخى مرۆڤ نفس الانساني Human's psyche

له كۆنەوه ئەو بابەته زۆربەى مەدرەسەو زانايـانى سـەرقاڵ كـردووه، لـەبارەى پێكهاتەى دەروونى مرۆڤ، چەندين پرسيارى بێ وەڵامـى وەك: ئـاخۆ تـەبيعات و سروشتى مرۆڤ له كوێيه؟ چارەى هەيـه يـان نـا؟ سەرچـاوەكانى دروسـت بـوونى (تەبيعاتى) سروشتى بەشەرى چيه؟ خۆرسكەو زگماكى و ميراته يـاخود بەرەبـەرە مرۆڤ وەرى دەگرێ لەدەوروبەر؟ ئايا تەبيعات چەسپاو و نەگۆڕه ياخود ئەويش چـا دەكرێ و خراپتر دەكرێ؟

كەواته هۆى بنچينەى (إنحراف اجتماعى) لـه كـوێى ئـەو دەروونانـه دروسـت دەبێت؟.. زۆر پرسيارى تريش.

هەلبەته كێشه لەسەر پانتايىو شوێنى مادى (تەبيعات)يـش هەيـه، بـەپێى (تعرٌيفات جرجانى) ئەوا: (الطبع: ما يقع على الناس بغـير إرادة)، واته بەدەره له ويستو خواستى ئەو كەسه خۆى و ئيتر بەو مانايه بێت تـەبيعات دەرمـانى نيـه هەر وەكو كورديش وتويانه، بەلاّم رەنگه (جرجانى) لەگەڵ ئـەو بەشـەى (طبـع)ى بێت لەلايەنى حەزو ئارەززى خواردن و نووستن و تواناى لەش كه (غـەريزه)ى پـێ دەوترێ، نەك ئەو بەشەى كه پەيوەسته به "ئەخلاق"ى كه بەشەكانى (تووره يـى، هەڵچوون، بێ ئـۆقره، خـۆ ويـستى، خۆبـەزل زانـى، بـێ بـەزەيى، هەڵپەرسـت، ترسنۆك،...) لەگەڵ پێچەوانەكانى (درەنگ تووڕەبوون، به ئۆقره، گشت ويستى، سادەيى، بەبەزەيى، راستى، دادگـەرى، بەهەڵويـستى، بـەهێزو ئـازا، هاوكـارى، برايەتى، بەهانا هاتن..) دەگرێتەوه، بۆيه كەمتر ئەو رايه هەيـه كـه (تـەبيعات)

بەدەربێت لە ئیرادەی تاك خۆی، هەر چەندە بەناڕاستەوخۆ ڕایەکانی مارکس، ئەنجلس، دورکایم، فرۆید، هۆبز، نیتچە، شوپنهاور، وجودیەکان، مادیەکان، بەشێکی زۆریش لە دەروون ناسان، جەبریەکانیش، .. هەر هەمان مانا وەردەگرێ، چونکە ئەوانە پێیان وایە تەبیعاتی بەشەری بەندە بە بازاڕەکەی وەك مارکس دەڵێت، کە نزیکە لە ڕایەکەی ئیمام غەزالی، کە هەڵس‌وکەوتی بەشەری دەگێڕێتەوە بە سەرەکی بۆ غەریزەی زگ تێرکردن، فرۆیدیش بەندی کردووە بەبارودۆخی جنسی، دورکایم دەیگێڕێتەوە بۆ تەبیعاتی دەستە جەمعی‌و مێگەلی، .. ئەوانەی پێشیان وایە (تەبیعاتی بەشەری) زگماکی‌و خۆرسك‌و میراتی نیەو بەرە بەرە دروست دەبێت‌و شایەنی گۆڕانیشە لەوانە (مۆنتسیکۆ، ڕۆسۆ، جۆن لۆك، بەڵام بۆ سەرچاوەی دروست بوونەکەی دـ ـان بەهەڵە دەیدەنە پاڵ فاکتەری جیاجیای وەك: نابووری، نەژادی، نەتەوایەتی، چینایەتی، ژینگە، بەشێکی تر بۆ پێکهاتەی فسیۆلۆجی‌و ئەو لینجانە کاریگەرن، وا بەشێکیان لێ تۆمار دەکەین: -

- ئەنجلس: بۆ گەڕان بەدوای تەبیعاتی بەشەری سەیری سەرو کەللەی مەکەن، سەیری بازاڕو دۆخی مولکیەتی بکەن.
- ستالین: تەبیعاتی هەر کەسێك بەندە بە ئینتمای چینایەتیەکەی، واتە تەبیعات‌و سروشتی ئاغایەك جیایە لەگەڵ جوتیارێك، دەوڵەمەندێك لەگەڵ هەژارێك.
- شیوعیەت بەگشتی: پێی وایە مرۆڤ وەك تاك تاك چانابێت بەڵکو بەچینەوە دەبێ بگۆڕێ.
- مۆنتسیکۆ: لە کتێبی (روح القوانین) ژینگەیە تەبیعاتی بەشەری دیاری دەکات، هەریەکە لە دورکایم، لامارك، داروینیەکان، مادیەی فەرەنسی کلاسیکی، .. هەتا بەشێك لە مارکسیەکانیش لەوانە (بلیخانوف) هاوبەشی

ئەوانەو (مۆنتسیکۆ) دەکەن لەو رایە*.

- دەروون ناسەکان: بەشێکی زۆر لەوانــە ئـەو جـۆرە تەبیعاتـە بـۆ (غـەریزە) دەگێڕنەوە.
- جەبریەکان لە فکری ئیسلامیشدا: هەریەکە تەبیعاتی لە ئەزەلەوە بۆ دیـاری کراوەو هیچی لەدەست نیەو مسەیەرە.
- بەشێك لەگەردووننا‌سی (منجمین): پێیان وایە رۆژی لەدایك بوونو جوولـەی ئەستێرەکان کاریگەریەکی زۆری هەیە لەسەر تەبیعات.
- لەکۆنەوەش (هـرقليط ٤٦٠-٣٧٧پ.ز) رای وابوو ئەو لینجیەی لە مێشكو دڵو پەنکریاس دەردەچێت تەبیعاتی بەشەری پێ دیاری دەبێت، مەدرەسـەی فەسلجی نوێش هـەمان رای پەرەپێـداوە، لەوانـە هـەردوو زانـای ئـەڵمانی (کریشمر)و (ڤۆند)، هەروەها (باڤلۆڤ)و (یۆنگ)، چەندین مەدرەسەی لەسەر دروست بووە وەك مەدرەسەی فرنس سکون، ماك ئولین، مەدرەسەی ئیتـاڵی (ڤیولا) مەدرەسەی کریشمر، مەدرەسـەی یـۆنگ، مەدرەسـەی شـلیدۆن..، لەناو کوردیش وا باوبوو پیاوی چڵمن پەسندە.
- هەروەها بەشێك لە فەیلەسوفانی ئیسلامیش تارادەیەك ئەو رایەیان هـەبووە (جـلال الـدین سـیوطی) لــە کتێبـی (الرحمـة في طـب والحکمـة) هـەروەها (سمرقندی) لە کتێبی (تنبیه الغافلین -ص٧٥) دەڵێـت: ان دخـول نـسب بـین الیبوسة والرطوبة والحرارة والبرودة یحرر اخلاقیة الانسان بحیث یقـول (..فمـن یبوسه العزم ومن الرطوبة اللین ومن الحرارة الحدة ومن البرودة الاناه فـإن زاد واحد منها او قل دخل الفساد).

---

* بنەچەی ئەو رایە لە سەردەمی ئەرستۆ وە دێت، ئەسکەندەری مەکدۆنی پرسیارێکی ئاراستەی مامۆستای خۆی ئەرستۆ کردو تیایدا هاتبوو: من چی بکەم لەگەڵ خەڵکی ناوچەی بابل (عێراقی ئێستا) کە هەردەم لە گۆڕانو بێ بەڵێنین؟ لە وەڵامدا ئەرستۆ وتی: لێیان گەڕێ ئەوانە چاك نابن چونکە سروشتو تەبیعاتیان وەك ئاوو هەواکەیانە (واتە ژینگەکەیان)کە خێرا دەگۆڕێت لەوپەڕی سارد بۆ ئەوپەڕی گەرمو پێچەوانەش .

- داڤید هیۆم: له (مقالة عن طبیعة البشریة) نزیك دەبێتەوە له راستی تەبیعەت به نزیك خستنەوەی له دەروونو ئەو گۆرانكاریانەی بەسەری دێت.
- ئوكست كونت: تەبیعاتی بەشەریش هەروەك قۆناغەكانی كۆمەڵایەتی هەر تاكێك بەسێ قۆناغ دەڕوا: ئاینی، فەلسەفی، علمی واقعی.
- ئەرنست باركر له كتێبی (اخلاق القومیة) و زۆربەی نەتەوەگەریەكانی جیهانی تەبیعات دەدەنە ئینتمای نەتەوایەتی.

فكری ئیسلامی زۆر رون دەروانێتە تەبیعات و ناخی مرۆڤ لەژێر ئیرادەی خۆی، پێی وایە نەگۆڕو زگماكیش نیە، بەرەبەرە له ژینگەو خێزانیو كۆمەڵو جیهان وەری دەگرێ، واتە شایەنی چاكردنو خراكردنی هەیە.

ناخی مرۆڤ وەك هەموو بەشەكانی بوونەوەر لەدوو دژ (دیاد-جووتە-زوجی) ﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الأَرْضُ وَمِنْ أَنفُسِهِمْ وَمِمَّا لاَ يَعْلَمُونَ﴾ پێك هاتووە:

لایەنی یەكەم: لایەنی دەروونیە (نفس) هەردەم ئارەزووی زاڵ بوونو دەست بەسەراگرتنو تێر نەبوونو سنور بەزاندنو خوازیاری زۆرو تەمەڵوكو جنسو دەسەڵاتو خۆ دیارخستن.. بەكورتی لایەنی سەلبی مرۆڤە (النفس الأمّارة بالسوء) لایەنی مادیو شەهوانیەكەیە كە زیاتر بەلای درندایەتی مەیل دەكا.

لایەنی دووەم: عەقیدەیە، یان هەندێ جار به (ئەخلاق) تۆماری دەكەن یان بەگشتی به (عەقل)ی دروست دەری دەبڕن، گرنگ ئەوەیە لەدژی بەرەی یەكەمە، عەقڵە (یان عەقیدە) دەبێتە هۆی رێ گرتن لەو داخوازیە بێ سنورانەی (دەروون)، ئەو دوو لایە نە، ئەو دوو دەزگا دژ بەیەكە لەناخی هەرتاكێك هەردەم له جەنگێكی بێ دانوستانن بەشێوەیەك ئەگەر عەقڵی دروست بەتەواوی سەركەوت ئەوا مرۆڤێكی میان رەوو رەووشتداری ئیجابی لێ دەردەچێ، ئەگەر دەروونیش سەركەوت ئەوا مرۆڤێكی درندەی بەدڕەوشتی سەلبی لێ دەردەچێ بۆیە (ابوبكر) دەڵێت: (طوبى لمن كان عقله اميرا، وهواه اسيرا.. ويل لمن كان هواه اميرا

وعقله اسيرا).

بەكـــورتی هەموو مرۆڤێك لەو جیهانە لە نێوان ئــەو دوو ئەنجامــە دایـــە، واتــە سروشــتو تەبیعاتەكانیــشی ئەوەسـتێتە ســەر ئــەنجامی ئــەو جەنگــە یــان هاوسەنگیەكانی.

رای جیاجیا لەو بابەتە:

- ﴿وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا، فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا، قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا﴾، واتە: هەردوو لایەنی دژبەیەكی لەناخی مرۆڤ شێن كردوە.
- {ان الله خلق الانسان وركب فيه العقل و الشهوة، وخلق الملائكة وركب فيها العقل، وخلق البهائم وركب فيها الشهوة، فمن غلب عقله على الشهوة فهو أعلى من الملائكة، ومن غلبت شهوته على عقله فهو أدنى مـن البهـائم*} (فەرموودە).
- ابن عباس: ان في ابن آدم نفساً وروحاً بينهما مثل شعاع الشمس، والنفس هي التي بها العقل والتميز، والروح هي التي بها النفس والتحرك، الا ان النفس والروح يتوفيان عند الموت في حين ان النفس وحدها هي التي تتوفى عند النوم.

هەڵبەتە مرۆڤە شەهوانی‌یەكان (كە دەكا دەروونــی زاڵ تــرە بەســەر عــەقلی) ئەوا بێ سوودتریش دەبێت لەگیان لەبەر، چونكە ئەو سودێكی هەر هەیە، كەچــی ئەو مرۆڤە تەنها دەبێتە بارستاییەك لە سەلبیات بۆیە لە قورئانی پیرۆز لە دۆخــی وادا وەسفی مرۆڤ بە (...كالانعام بل أضل) دەكا.

- ســـعید نورسی: لە كتێبــی (الایمــان وتكامــل الانســان) دەڵــێ: (لایــەنی جەســتەیی‌و دەروونــی بــە ١٠٠ پلــە لــە خــوار ئاژەڵــە، بــەڵام لایــەنی مرۆڤایەتیەكەت ئەگەر بە پەروەردەی ئیسلامی تەواو كرا ئــەوا جیهــانێكی باڵایە.

---

* بۆیە لە قورئان كاتی مرۆڤی بەد بە ئاژەڵ دەشوبهێنێ بەوە ناوەستێ‌و دەڵێ: (..كالأنعام بل اضل..)

- ابن عدی له (تهذیب الاخلاق) دەڵێ مرۆڤایەتی بەندە بە هێز و دەسەڵاتی لایەنی دەروونی.
- فارابی له (کتاب الملة) دەڵێ: لەکاتی دەروون زاڵ بوون بەسەر عەقڵا ئەوا هەم کۆمەڵگایەکی نەفام وهەم سەرۆکەکەش نەفام دەبێت.
- له مانای بینای کۆمەڵایەتی هەریەکە لە (میرث) لە کتێبی (عناصر التنظیم الاجتماعی)و (براون) له (العلم الطبیعي للمجتمع)، (میرۆخ) لە (علم انثروپولوجی بریطانی) بەشی هەرە زۆری.. وانابینن کە بینای کۆمەڵایەتی بینایەکی ژێرخانی نەخلاقیە.. دووری دەخەنەوە لەناخی مرۆڤ و هەریەکە پێناسی سەیر سەیریان هێناوەتەوە بۆ ئەو بینایە کە لێرە مەودانیە هەمووی تۆمار بکەین.
- بەهەمان شێوە (موسوعة العلم الاجتماع) هەروەك زۆربەی زانایانو فەرهەنگە عەلمانیەکان چاکردنی تەبیعاتی داوەتە کێشەی کارو کاسبی.
- ئەفلاتون: جیاوازی نێوان شاو و هاووڵاتی گوایە لەو (متراجحة= in equility) هاتووە، شاکان عەقڵیان زاڵە بەسەر دەروون بەڵام هاووڵاتی بە پێچەوانەوە..
- (معجم الکنوز..) العقل عقال النفس.
- رسائل (ابن سیناء): دادگەری بەندە بەزاڵ بوون بەسەر دەروونداا.
- له ئەفسانەی یۆنانی کۆن (دەروون، نفس- psych-سایك) کچێکی خوای جوانیە (ئیرۆس) عاشقی بووە.. دوای شاردرایتەوە و هەموو خەڵك حەزی لێ کردووە.. (معجم دیانات و اساطیر العالم- ل١٥١).
- هەریەکە له (لسان العرب-ابن منظور)و (موسوعة الادیان..)و چەند فەرهەنگو زانای تریش لەگەڵ زۆربەی موفەسیرەکانی قورئانی پیرۆز مەیلی ئەوەیان کردووە کە بەرەی دەروون هەردەم مرۆڤ پاڵدەدا بەرەو جەمسەرێك ناوی (أنعام)یان لێ ناوە، بەرەی عەقیدەش هەردەم مرۆڤ پاڵدەدا بەرەو

جەمسەرێك ناوی (أحسان) یان لیّ ناوە کە نزیکە لە پلەی فریشتەیە.

- کەمتر زاناو فەیلەسوفانی رۆژئاوا هەستیان بەو بابەتە گرنگەو سەرچاوەکانی کردووە، بەلاّم بەشێکیان هەیە لەو بارەیەوە دواون کە چۆن دادگەریو چاکسازیو مەدەنیەتو ئارامی بێتە دی.. لەو بارەیەوە (سپنۆزا) لە (رسالة في لاهوت والسياسة) دەڵێت: (بۆ ئەو مەبەستە دەبێ هەموو رێنماییەك بکەوێتە ژێر کاریگەری عەقڵ بەتەنها، بەر لە دەروونیش بگرین کە دەبێتە زیان بۆ خەڵکی تر).
- هەڵبەتە مارکسیەکان ئەو جەنگە لەویّ نابینن بەڵکو بۆ (مولکیەت) و فاکتەری ئابوری دەیگێڕنەوە.
- لیبرالیەکان: تەواو ڕیشەی لەسەر دەروون کردۆتەوە، لە وەلاّمی پرسیاری (اتتخذ الحكم هواكم..) دەڵێن: بەڵێ!
- هەڵبەتە رای جیاجیاش هەیە لەبارەی ئەو شوێنەی کە لە لەشی مرۆڤەو بووەتە سەرچاوەی تەبیعاتو چاکردنەکەشی، وەلاّمەکانی هەمان هاوشێوەی وەلاّمی سەرچاوەکانی بارو تەبیعاتی کۆمەڵە بەگشتی، مارکسیەکان کە پێیان وایە ئابووریە پێشیان وایە ئەو سەرچاوەیە لە لەشی مرۆڤ گەدەیە، بۆیە ئەگەر باری (گەدە) چا بکرێت ئەو مرۆڤەش چا دەکریّ، بەهەمان شێوە مەدرەسەی جنسی دیارە ڕایەکەیان چاکردنی مرۆڤ لە چاکردنی ئامرازی جینسی دەبینن، مەدرەسەی نەتەوایەتیش پێیان وایە خوێنی پیس نەبێت و تێکەڵی ڕەگەزی تر نەکرێت هەروەك ڕای بزوتنەوەی شۆڤینیو تۆرانی و نازی و فاشی و بەعسی وزایۆنی.. زۆری تر.

لە فکری ئیسلامیشدا.. ئیازو جەو جۆڵە عەقلیەکانە واتە ئەگەر عەقل بەدروستی ڕێکخرا ئەو سەرچاوەیتی ئەگینا هەریەکە لە گەدەو جنسو خوێنو پێستو زمان.. تەنها شێوەن نەك جەوهەرو ناسنامە، ئەوەی سەرکردایەتی دەکا عەقڵە.. ئەگەر عەقلیش سەرکردە نەبێ ئینجا ڕاستە بۆ هەر مرۆڤێك ئەندامێك

دەبێتە بنچینە لەوانە و زیاتریش.. لێرەش دەبێ جۆرە دادگەرییەك هەبێ نابێ عەقڵ دەروون زیندانی بکا، پێویستە مافی خۆی بداتێ، بەڵام دەسەڵاتی نەداتێ، وەك ئیمام غەزالی دەڵێ: (ان الأعتدال هو الميزان لجميع السلوك، والخروج عن حد الإعتدال الى الإفراط والتفريط هو مصدر الأمراض النفسية..)

جەنگی نێوان دەروون و عەقڵ:

جەنگی نێوانیان تەمەن بەتەمەن نییە، کارتێ کەرەکانی دەرەکی لە باری کۆمەلایەتی و ئاستی زانیاری و نەریت و دەوروبەرو هێزی پەروەردەو جۆری حوکم و باری سیاسی و هەڵس وکەوت و سلوکی زاناو بەرپرسان و رای گشتی و راگەیاندن و ئایین .. بە ئیجابی و سەلبی بەشدارن لەو جەنگە، ئیتر بە گشتی لە کۆتاییدا هەندێ فشار لەرێی رای گشتی بە ئیجابی و سەلبی دروست دەکا لەسەر تاك کە رێ لە (دەروون) بگرێ هەموو شت نەکا کە بە شێوەی: عەیبە، مرۆڤایەتی، لومە لائم، نەریت، بەزەیی، :.گوزارش دەبێت، هەر چەندە بەشێك پێیان وایە ئەو فشارانەش ئەڵقەیەك لە کۆت و زنجیر زیاد دەکا لەسەر مرۆڤ لەوانە مدرسەی لیبرالیزم، وجودیەکان، (فرۆید) لە هەندێ ئەدەبیاتی کوردیش ئەو رایە هەیە (بروانە شیعرەکانی بێکەس لەبارەی عەیبە)، هەروەها پێچەوانەکانیشی هاندەری دەروونە لەوانە (گوێ مەدێ، عەیبە نەماوە، هەموو خەڵك وا دەکا، مەبدەئیات و دادگەری و هەق نەماوە، هەرکەسە بۆ خۆیەتی، ..) بۆیەش لە فکری ئیسلامیدا کە تاوانێك دەکرێ بە تەنها لە ئەستۆی بکەرەکە نییە ئەگەر بارودۆخی دەوروبەرەکەی بەستاندەر نەبێت، ئەو کەسە دەستی نابڕێ لەسەر دزی کاتی لە وڵاتەکەی نادادگەری و باری ئابووری پەروەردەیی خراپ بێت.

بەڵام بۆ رێگرتنی یەکجاری لە خراپەو کپ کردنەوەی تەوژمی دەروون و هەڵمەتەکانی ئەوا تەنیا بە ئایینی ئیسلام ئەو جەنگە یەکلا دەکاتەوە لە قازانجی عەقڵ، بەهۆی لێپرسینەوەی دوا رۆژ، هەر بۆیەش (بوویتە کۆلەگەیەك لە ئیمان)،

ئەو بڕوایە وا دەكا هەم عەقیدە زاڵ بێت بەسەر دەروون و هەم چاودێرێكیش دروست بكا، ئیتر بینای كۆمەڵایەتی راستەقینە لێرەوە دروست دەبێت، مانای وایە "ئیمان" هەر مەسەلەیەكی شەخسی نیە لە نێوان خۆت و خودا نیە وەك ئاینەكانی تر، بەڵكو فاكتەرێكی كۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری ..تەواوی ژیانە، نموونەی كۆن و نوێ و واقیعیشمان لەبەر چاوە كە چۆن مرۆڤێكی سەلبی بەهۆی ئەو ئاینە بووە بە ئەستێرەیەكی پرشنگداری كۆمەڵ و خۆنەویست لە پێناوی ژیانی خەڵكی ترو مرۆڤایەتی و دوا رۆژ گیانی خۆی كردۆتە بەراگێر، لەو سەردەمە تاكە رێبازێكە پێچەوانەی رێبازەكانی تر سەرو ماڵی لە پێناو بیرو بڕواكەی دادەنێ، كەواتە مانای راستەقینەی (بینای كۆمەڵایەتی، مەدەنیەت، شارستانی، دروست كردنی مرۆڤ، پێش كەوتن، مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، ..) لەوە دێت كە ئەو كۆمەڵە یان ئەو تاكە یان ئەو لایەن و سیستەمە چەندە عەقڵی زاڵ ترە بەسەر دەروونی، یان چەندە دەتوانی و توانیویەتی یارمەتی بەرەی عەقڵ بدا دژی بەرەی دەروون، شانۆی راستەقینە ئەوێیە، ئەو بەرنامانەی تا ئەو رادەیە روو نەچوویێتە ناو سیاسەتو فكرو ئینتمای سیاسیو مەدرەسیشی هەبوو بێت ئەوا یان نەفامەو چاولێكەریو عەوامیەتە یان بۆ بەرژەوەندیو مەبەستی شەخسی یە، با هەر ناویشی رەوشەنبیرو سیاسەتمەدارو نووسەریشی هەڵگرتبێ، لێرەدا ئەو رایەی (جان كوریس) دەبێ بەهەند هەڵگرین كە پێش سەدەیەك لەكتێبی (حقیقة عالم الملموس) وتبووی ناچمە ناو سیاسەت هەتا لە نهێنی گەردوون چاك نەگەم.

سەركەوتنی عەقڵ مانای وایە ئەو مرۆڤە پێش كەوتووخوازە، مرۆڤ پەروەرە، بەهاناو دادپەروەرەو بە ئەمەك و بەڵێن و خۆنەویست و بەرژەوەندی گشت ویستو وڵات پارێزە...

خۆ ئەگەر دەروونیش زاڵ بوو بەسەر عەقڵ ئەوا دەروون ناوەستێ بەپێی تواناو سنوری دەسەڵاتی تا پلەی (فیرعەون) ئارەزوو بازی و زۆرداری دەكاو تێریش

نابێت وەك سیفەتەكەی (دۆزەخ) هەر دەڵێ (هل من مزید)، (ئـیتر ئـەو مرۆڤـە تەنها بۆدیەكە و ئەو دەروونە بەدوای خۆی رای دەكێشێ بەپێی یاساكانی خۆی نەك یاسای عەقڵی و مرۆڤایەتی)، گوێرایەڵیش دەبێت دیسان بەپێی دەسەڵات و توانای، ئەگەر دەسەڵاتدار بێت ئەوا ستەمكارە، داگیركەرە، ماف خـۆرە، نازیـە، فاشیە، دڕندەیە، .. ئەگەر دەسەڵاتیش نـەبێت ئـەوا خـۆفرۆش دەكـا، خیانـەت، ئەڵقە لەگوێی، دووڕوویی، دوو زمانی، بێ سەوابتی، بێ متمانەیی، بێ بـەڵێنی، شایەدی بەناحەق دان، دڵی نەخۆشە، عەوامـە، بـەپێی ئـەو كـەم دەسـەڵاتیەی زۆردارە بەكەم ترین شەپۆڵ لار دەبێتەوە، .. بەد ڕەوشتە.. تاد..

واتە جۆری شەخسیەت، جۆری تەبیعات، ڕەوشتی، پلەی مرۆڤایەتی..

دەكەوێتە سەر چارەنووسی ئەو هاوكێشەوجەنگە، نەك ڕەچەڵەك و چینایەتی و نەژادی وەك تێڕوانینەكانی فاشی و نازی و تـۆرانی و بەعـسیزم..هتـد. هەڵبەتـە هەریەكە لە دەوروبەرو ژینگەو ڕەچەڵەك و ئاستی زانیاری و باری كۆمەڵایـەتی و چینایەتی، باری ئابووری، هۆكارەكانی تری سیاسـی و..هـەمووی كاریگەریـەكی هەیە.. بەڵام لە كۆتاییدا (سەرەنجامی ئەو جەنگـە)یـە ڕەفتـاری تاكەكـە دیـاری دەكات، هەڵبەتە ئەو بۆچوونە بەرفراوانەی (ڕۆژئـاوا) گوایـە (ژینگـە و وەرەسـە بەرپرسن لە تەبیعات و شەخسیەتی.. هەڵەیە)، ئەوەی ناوی لێ نراوە (طبع) یـان (غەریزە) یان تـەبیعات دەرمـانی نیـە..ئەوانـە لـە فەرهـەنگی ئیـسلام راسـت نین..تەبیعاتیش وەك (ئیمان) لە جوولەدایـە لـە زیادوكـەمی دایـە، بۆیـەش لـە قورئان باسی سێ جۆر (نفس)ی كردووە، (الامـارة)، (اللوامـة) (المطمئنـة) هـەتا هەندێ لە موفەسیرەكان مـەیلی ئـەوە دەكـەن كـە دەڵـێن (عومـەر) توندەو (ابوبكر) نەرمە.. گوایە(طبـع)یـان وایـە.. نـەخێر، ئەوانـە لەسـەر ئـەخلاقی پێغەمبەرن د خ، بۆیە دەبینین (ابوبكر) لـەكاتی پێویـست چـەندە توند بـووە جەنگی كردووە.. هـەتا ئـەو كەمـە جیاوازیـەی نێـوان ئەوانـەش لـە تـەبیعات دەگەڕێتەوە بۆ ئەو فاكتەرەی سەروو.

نـیتر هـەموو مرۆڤێـك لـەو جیهانـە لـەنێوان دوو جەمـسەردایە، (مقاصـد الشریعة)ش ئەوەیە سنوری نێوان عەقڵ و دەروون بەستاندەری رێك خا کە (جهـاد الاکبر)ی پێ وتراوە، نەك تەرت و وێرانکردنی دەروون، هەروەك رێبـازی هەنـدێ ئاینی غەیرە ئیسلامی لە سۆفیایەتیش، سەرنج بدە (ابو حفـص) لـە جیـاتی رای سۆفیەکان بەکورت کراوەیـی ئەوەیـە :(مـن لم یـتهم نفـسه علـی دوام الاوقـات ولم يخالفها في جميع الاحوال ولم يجرها الى مكروهها في سائر أيامه كان مغـرورا، ومـن نظر اليها باستحسـان شيء منها فقد اهلكهـا)[١]، ئەوەیان رەت بوونـە (انفـراط)ە، هەروەك جەنگەکەی ئەفلاتون لەگەڵ (نفس)، نـەخێر رەهبانیـەت و خـۆ ئەزیـەت دانی رەمەکی لە ئیسلام دا نیە، جەنگی ئیسلامی لەگـەڵ (دەروون) ئەوەیـە کـە دەروون بگێرێتەوە سنوری خۆی، ئەو سنورەی کە کۆتایی دێت لە سنوری تاکێکی تر ،واتە کاری شریعەت ئەوەیە سنوری یەکتر نەبەزێنن،ئەوەش لە لایـەن (دستور العلمـاء) پەیوەند بە ئەخلاق و حیکمەتەوە گوزارش کراوە، ستاندەرەکە ئەوپـەڕی حیکمەتەکەیە[٢]، واتە جەنگێکی دانیم نیە مەبەستی چاکسازی ودروسـت کردنـی (نفس المطمئنـة)یـە، جەنگەکـە لـە قۆنـاغی (أمـارة بالـسوء)ە، ئەوکاتـەش نـە (نفس)ەکە خۆی نە خەڵکی تریش لە ئاسوودەیی دانین.

تەقەلای مەدرەسـەکان:

لەبەر گرنگـو چارەنووس سازی ئەو بابەتە زاناو مەدرەسەو پارتە سیاسیەکانو هەتا دەزگای حکـومیش لـە تەقەلایـەکی بـەردەوامن بـۆ دۆزینـەوەی چارەسـەر بەزەحمەتیش دەست دەکەوێ، چونکە لە قوڵاییکە تیایـدا بابەتـەکانی فەلـسەفەو زانستو سیاسـەتو دەروون ناسیو کۆمەڵناسیو ئاینو مەنهەجیـشی لێ بەیـەك

[١] ابو القاسم القشیری- (الرسالة القشیرية في علم التصوف)، هەروەها بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة مصطلحات التصوف الاسلامي)-مادة-نفس، نفس الامارة،..

[٢] موسوعة المصطلحات جامع العلوم- قاض الاحمد نكري-مادة-أخلاق.

دەگەن‌و تۆزێکی ئاڵۆزی تێك چرژاوی لێ دروست دەبێت، هەر بۆیەش هەر تەقەلایەك بەدوای ئەو چارەسەریە بێت بە هاوتاو بەدیلی ئاین دەژمێردرێت، جا چی لە تواناداییە یان نا، ئەو بابەتە بەرەبەرە لەو سەردەمە گرنگی وەردەگرێ لە هەموو بوارەکان لەگەڵ بەرەو عەولەمە چوونمان زیاتر، بۆیە زۆر جۆرە ڕێگە و ئامراز بەکاردێ بۆی، ئیتر ئەو تویژینەوانەی کۆمەڵگەی مەدەنی، کۆمەڵگەی لیبراڵی، کۆمەڵگەی شیوعی، کۆمەڵگەی یۆتۆپیەکانی کۆن و نوێ.. هەمووی بەشێکە لەو تەقەلایانە، زۆربەی ئەوانە (بە مارکسیەکانیشەوە) لێرەوە بە پێی دووریان و نەگەیشتنیان بەو ناخەی مرۆڤ رایەکی هاوبەشیان بۆ دروست بووەو گوایە مرۆڤ بە پێی باری مادی تەبیعاتو کەسێتی و ڕەووشت و چاکەو خراپەی دیاری دەکرێ، بەڵام هەر مەدرەسەیەك بەرێگە چارەی تایبەتی خۆی، رۆژئاوا پێی وایە سەربەستی دان بە مرۆڤ و راهێنانی لە پابەندی بە یاساو تێرکردنی و بەرەڵایی جنسی (راسلیانە) ئەوا کێشەکانی کەم دەبێتەوە..، هەر چەندە ئامارەکانیش بەردەوام پێچەوانەی ئەو ئەنجامەن، هەر لە نموونەیەکی سادە لە کاتی (کوژاندنەوەی کارەبای کالیفۆرنیا لە ماوەی سەعاتێکدا نزیکەی ٧٠٠ تاوان کرا).. هەروەها لە رووداوەکەی کاترینای ٢٠٠٥! .

هەرچی مارکسیەکانیشە.. پێیان وایە هەر مولکیەت سەرچاوەی هەموو سەلبیاتەکانە، جا بەپێی قەبارەی ئەو مولکیە مرۆڤەکە سەلبی و ئیجابی دەبێ، هەر لەوێش چاك دەبێ بەهۆی بن بڕکردنیو نەهێشتنی یەکجاری مولکیەت کە لە شیوعیەت دێتە دی، .. ئەوەش مێژوو و رەوتی کۆمەڵگە تەزکیەی نەکردو شکستی هێنا.

هەرچی تەقەلای حزبە سیاسیەکانو دەزگای ئیداریو سیاسیو زانستیو مەدەنیەکانیشە، هەر بەردەوامن بەپێی پێناسی سیاسەتو دەوڵەتیش لەو تەقەلایە، جم و جۆڵی سیاسی هەر حزبێك وەك (ئیدعا چاکسازیە) هەریەکەش پشت بە مەدرەسەکەی دەبەستێت لەباشترین دۆخیدا، ئالێرەدا مل ملانێیەکی

شەریفانەو زانستیانە دەکەوێتە مەیدانی سیاسی ئەگەر هەموو لایەك بە راستگۆیانە پابەند بن پێی ، ئاخۆ کام لا دەتوانێ بە هۆی بەرنامەسیاسیەکانی زیاترین خەڵك پەروەردە بکاو رێکی بخا لە سەلبیەوە بەرەو ئیجابی، ئەوە نەك هەر ئەرکێکی ئاینی و سیاسی و حزبیە بۆ کوردستانی خۆمانیش یەکجار گرنگە لەو قۆناغەی رزگاریدا کە پێویستت بە دروستکردن و بیناکردنی مرۆڤی خۆنەویست و نەدۆڕاو هەیە، بەڵام زۆر بەڕوونی دەبینین ئەو جۆرە ئینتما حزبی و سیاسیانە ئەنجامەکانیان بەچی دەگا، لەو بەرنامەیەی گۆڕانکاری و چاکسازی، بە تایبەتی ئەو حزبانەی خاوەن ئایدیۆلۆژیاو مەبادیئێك نین، ئەوا زیاتر دەیڕوخێنن نەك بینا، کەواتە ئێستا دەبێ ئەو (نهێنیە گرنگە) شی بکەینەوە (کە پەیوەستە بەو بابەتە) بۆچی لە هەڵبژاردنێکی سەربەست لە نێوان کۆمەڵێك حزبی دەسەڵاتدارو بێ دەسەڵات، دیموکراسیو سوشیالیستی، شیوعیو ئیسلامیو نەتەوەیی و لیبڕالی... لەجیهانی ئیسلامیدا زۆربەی حزبە ئیسلامیەکان دەنگ دەهێنن، لە شوێنێکی وەك جەزائیر لە ۲٦\دیسمبر\۱۹۹۱ لە (٨٦٪)ی دەنگ بۆ بەرەی ئینقازی ئیسلامی هات، نهێنیەکە ئەوەنیە کە لە توێژینەوەکانی زۆربەی سەنتەرە رۆژئاواییو نووسەرە عەلمانیەکانی ناوچەکەو کوردستانیش هاتووە (گوایە) دەگەڕێتەوە بۆ خراپی باری ئابووری و فێرکردن و خزمەتگوزاری.. یان داپڵۆسین، جا ئەگەر راستە پرسیارە گرنگەکە ئەوەیە بۆچی ئەو هۆیە نەبووە دەنگ هێنانی (جبهة القوة الاشتراکیة-حسین ایات احمد) یان (منظمة الشیوعیة العمالیة- لویزە حنون) یان حزبە لیبڕالیەکان و سوشیالیستەکان و نەتەوەگەریەکان یان حزبی دەسەڵاتدارلە جزائر...

وەك توێژینەودیەکی زانستی بەو شێوەیەی خوارەوەیە نەك باری مادی:

لەسەروو کەمێك باسی ئینتمای سیاسی نوێ کرا کە وەك جاران رەمەکی و فریودانی نیە.. خەڵکی لە روانگەو چاویلکەی چەند مونەزیرو سەرکردەی حزبەکەی جیهانو ناوچەکە ببینی، .. نەخێر، ئێستا لە عەولەمەدا هەر کەسەو

راستەوخۆ تێکەڵی جیهان بووەو هیچ نهێنیەکی وای لەبەردەم نامێنێ، ئیتر پەردەی هەڵخەڵەتاندن دادەماڵێت، ئەگەر ئەو حزب و لایەنانە لەسەر مەبادیئێکی راستەقینە نەرواو گۆتەو کردەی یەك نەبێت دەماو دەست ئاشکرا دەبێت و نیازو مەبەستەکانی سەرکردەو بەرپرسەکان سەر ئاو دەکەون، .. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی تر سەرچاوەی سەلبیاتی مرۆڤ و کۆمەڵیش (وەك لەناخی مرۆڤ بۆمان دەرکەوت) پێگەو شوێنێکی مادی نیە لەناو لەشی مرۆڤ تا بە (نەشتەرگەریەکی پزیشکی) دەری کێشێ، بەڵکو لایەنێکی رووحیەو تەنها بە پرۆسەی روحی چارەسەر دەبێ، ئالێرەدا توانای دەزگاو حزبە عەلمانیەکان بۆ چاکسازی پەکی دەکەوێ و کەمەری دەشکێ، ئیتر هیچ دەورێکی سیاسی و چاکسازیو کۆمەلایەتی راستەقینەی بیناکەری نامێنێ، هەتا لە پێناسی مانای سیاسەتو حکومەت و دەسەلاتی مەدەنی و دیمکراسی بێ کار دەمێنێتەوە مەگەر تێکدان، ئەوەی دەوری دەمێنێ دەزگاو زانایانی ئاینی و لایەنە ئیسلامیەکانە دەتوانن لە رەهەندی رووحیش کاری سیاسی و چاکسازی بکەن، ئیتر مرۆڤی نوێ چارەنووسی خۆی لەو مدرسەیە دەدۆزێتەوەو دەنگی دەخاتە پاڵ دەنگی ئەگەر ئازادی هەبێ، ئەوەش تەواو لەگەڵ توێژینەوە و ریساکانی سەردەم یەك دەگرێتەوە کە زۆربەی زانایان هەتا (فرۆید و بافلوڤ) ئەو قەناعەتەیان هەیە کە پەیوەندی مرۆڤایەتی لاواز دەبێت لەگەڵ زیادبوونی پەیوەندی مادی، هەروەها چەند یاسایەك هەیە زۆربەی فەرهەنگەکانی جیهانی دەست بە دەست تۆماریان کردووە بەناوی (القوانین الاجتماعیة الکونیة unvarsal social law) کە دەڵێت: (تزداد نسب الجرائم في المجتمعات التي تلعب فيها الدين دورا هامشيا و ثانويا)[1].

بەو شێوەیە زانایانی جیهان مەیل دەکەن ناو لە سەدەی (۲۱) بنێن سەدەی ئاینیو کشانەوەی عەلمانیەت، نەك هەر لە جیهانی ئیسلامی ئەو دۆخە بەرەبەرە

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة العلم الاجتماع) ل٥٠٦.

له رۆژئاواو جیهانیش وا تێبینی دەکرێ، هەر ئەو رەهەندو هۆیەشە کەوا لە لایەنە عەلمانیەکان بکا شەڕە دەسەڵات بکا بەدەربڕینی جیاجیا.. وەك بەناوی تیرۆر، مل ملانێی شارستانی، پاراستنی ئاسایش‌و دژی دیمکراسی‌و ئازادی‌و ئامەدەنی.. ئەوەش هەر بەشێکە لە مل ملانێی مێژوویی نێوان خێرو شەڕە..

(١٤)

چاكسازى كۆمەڵ   إصلاح الاجتماعي   Society reform

بابەتى هەرە ناوەندى ئايين و فەلسەفەى كۆمەڵايەتى و تيۆرى سياسى و سيستەمى ژيان و شارستانيەتە، مەبەست لىٚ ى چاكردنى پەيوەنديەكانى كۆمەڵە لە پەيوەنديەكى ستەمكارى بەرەو دادگەرى، .. ئيتر زۆربەى بابەتەكانى وەك :بيناى كۆمەڵايەتى، گۆڕانى كۆمەڵايەتى، گەشەى كۆمەڵايەتى، .. دەگرێتەوە، زۆربەشيان راستەوخۆ يان ناراستەوخۆ لە بەشەكانى رابووردوو باس كران، ماوە هەندىٚ پرسيارى بنچينەيى لێرە بووروژىٚ بۆ دۆزينەوەى وەڵامى پێويست و هەم پەيوەندى چاكسازى تاك بە كۆمەڵيشەوە، پرسيارە بنچينەييەكە لێرە ئەوە: ئاخۆ ئەگەر تاكەكانى كۆمەڵگەيەك چاك بوون مەرجە كۆمەڵگەكەش چاك بێت؟ وەڵامى جياجيات.. دەست دەكەوىٚ، بەشێك پشت بە نموونەيەك دەبەستن كە لە كۆنەوە دروشمێكى شارەوانى مۆسكۆ هەبووە، تيايدا هاتووە.. ئەگەر هەر ماڵەو پێش دەرگاى خۆى خاوێن كردەوە ئەوا شارێكى خاوێنمان دەست دەكەوىٚ.. ئەوەيان راستە چونكە زەويەكى رووتەختەو يەك رەهەندە، بەڵام لە (تەعميما) هەڵە دەردەچىٚ نەك بۆ كۆمەڵ هەتا بۆ بينايەك راست دەرناچىٚ، واتە تەنها مەرجى بيناى راست و دروست ئەوە نيە خشتەكانى راست و دروست و بە ئەندازە بێت.. ئەخێر چونكە ئەو جارە دەبتە دوو رەهەند:

١- رەهەندى (پانى و درێژى).

٢- رەهەندى بەرزى.

هەرچى كۆمەڵگەيە پێك هاتووە لە كۆمەڵێك رەهەندى مادى و رووحى.. واتە

نموونەیەكی یەك رەهەندی میكانیكی نابێتــە بەڵگــە بــۆ واقعێكــی ئــاڵۆزی فــرە رەهەند، هــەروەها لــە كۆنــەوەش (ابــن طــق طقــي) لــە كتێبــی (الفخــر في اداب الــسلطانية) تێبینی كردبــوو كــە پــاك بــوونی دەروونــی تاكــەكان بــەس نیــە بــۆ پێكهاتنی كۆمەڵگەیەكی پاك، چونكە رەهەندی نوێی تێ دەكەوێ لە پەیوەندیو حوكمو بەرژەوەنـدی گـشتیو رای گـشتی و..هتـد، لـە كۆلتـوری كـۆنی فكـری بەشەریش (ئەرستۆ) ئەو تێبینیەی كردبـوو وەك (ابـن طـق طقـي) كـە چـاكردنی كۆمەڵ زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ جۆری حوكم، بۆیە ئێستاش بەشێك زیـاتر داكـۆكی دەكەن بەهاوشێوەی (فەرموودەكە) [١] و دەڵێن: (الا ان في المجتمع مـضغة اذا فـسد فسد سائر أجزائه وإذا صلح صلح الكل ألا وهي الحكم).

كەواتە چاكردنی كۆمەڵ بە كۆمەڵێك رووكار دەكرێ، نەك یەك، لە تـاك و لـە كۆمەڵ، لە بنكەو لە سەروو، لە كردەو گۆتە، ..

ئەوەش پرسیاری نوێ‌دروست دەكا ئاخۆ ئەو فاكتەرانەی كۆمەڵ دەگۆڕێ چـیە هەر لە فاكتەری ئابووریو دەروونیو ئـەزادیو خـوێنو هێـزو ژینگـەو عـەقڵیو مادی..هتد

ئەزموونەكانی كۆنو نوێ بەتایبەتی لـەو سـەردەمەدا تـەواو سـاغ بـۆوە كـە كۆمەڵگەی چەق بەستوو و بەنج كراوەكان بەباری مادی بەهیچ فاكتەرێك نـاجوڵێ تەنها بە ئاین نەبێت كـە دەتوانـێ رووبـچێتە هـەم ناخـەكانو هـەم ئـەو بۆنـدە یەكبەسـتیەی كـە كۆمەڵگـەی پێـك وە بەسـتیوە، تـەواو بـە پێـچەوانەی رایـە كلاسیكیەكان دەربارەی ئاین كە زۆربەی بەڕاستەوخۆ یان ناڕاسـتەوخۆ مانایـەكی لـە جـۆری مانـا ماركـسیەكەی (الـدین افیـون الـشعوب) پێـدابوو.. یـان وەك فاكتەرێكی بەجێماو لەناو تەپوتۆزی مێژوو..

---

[١] ئەوە لەو فەرموودە وەرگیراوە : (الا ان في الجسد مضغة اذا فسد فسد سائر الاجزاء واذا صلح صلح سائر الاجزاء الا وهي القلب)

(١٥)

ديالـۆگ حـوار dialogue

بەپێی چەندین سەرچاوە لەوانە (موسوعة العربیـة المیـسرة- مـادە: دیـالوك) دیالۆگ وشـەیەکی عەجەمیە بە بەستەی دووقۆڵی وتراوە، لەناو کوردیش هەبووە، چەمکێکی کۆنی ئاینیە لەزۆر شوێنی قورئانی پـیرۆز هـاتووە[١]، مێـژووی یەکـەم دیالۆك بۆ پـێش گـەردوون دەگەڕێتـەوە، کاتـێ خـوای گـەورە دیـالۆگی لەگـەڵ فریشتەکان کرد لەبارەی دروست کردنی گەردوون و ژیـان و مرۆڤایـەتی، دیـالۆگ چاکترین ئامرازی تێگەیشتنە، ماناکەشی بەگشتی (گفتوگـۆ و وەڵام)[٢]، یـان لـە هەندێ فەرهەنگ و سەرچاوەی تر بە "هونەری گەیشتن بەڕاستی"پێنـاس کـراوە، ئەوەیان زیاتر لە (مقاصد الشرع)یشدا نزیك دەبێتەوە، دیاردەیەکی مرۆڤانەیە بـە پێچەوانەی یاسـاکانی دارسـتان کەلـەوێ دیـالۆك تـەنها مانـای پـەلامارو لێـك مراندنە، بۆیە هەمو ئامرازەکانی کۆن و نـوێی مـرۆڤ بـێ دیـالۆگی مرۆڤایـەتی هـەروك یاسـای دارسـتان توونـدو تیـژیو هەرەشـەو پـەلامار بـووە، زۆربـەی نووسینەوەی کتێبە کۆنەکان لەسـەر شێوەی دیـالۆك (محـاورە) بـووە، یـەکێ لـەو سەرچاوە کۆنانە دیالۆگەکەی (کۆماری ئەفلاتون)[٣] بوو لەسەدەی (٤-پ.ز)، لەناو کـەلتوری ئیـسلامیش ئـەو جـۆرە نووسـینە بـاوی هـەبووە، بـە هـەمان شـێوە نێردراوەکانی (عیسـی) بۆناو خەلکی ناویـان (حواریـون) بـووە، واتـە دیـالۆك

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الحوار فی القران-محمد حسین فچل الله).

[٢] بۆ زیاتر سەرنج بدە هەریەکە لە (موسوعە الادیان..ل٢٤٤، موسوعە العالمیە- مادە:حوار).

[٣] بڕوانە: جمهوریة أفلاطون.

ئەسڵێکی گرنگی نائینیە، لە فکری ئیسلامیشدا پانتـایی دیـالۆك گـەلێ فراوانـە هەتا جار وایە لەسەر (محال) دیالۆك کراوە لەگەڵ لایەنی بەرامبەر هەر چەندە لـە قورئان وەسفی بە (شدید المحال) کردووە لەباری ئاسایی خـۆی، ئـیتر تـۆبزی نیـە، ئیـسلام تەنها (تەبلیغ) نیە وەك بەشـێك لـە ئیـسلامیەکانیش وای تێگەیـشتوون زیاتر دیالۆگ و تێ گەیاندنی دانایانەیە، هەتا لەدەقیشدا دەبینین پێغەمبـەر ﷺ چەندە دیالۆگی لەسـەر موتلەقەکانیش کردووە نەك هەر لەگەڵ بێ بڕواکان لەگـەڵ هاوەڵەکانیشی، لەگەڵ ئەو گەنجەی کە وتی زینا دەکـەم تـەنها پـێ ی نەفـەرموو ئەوە دەقی لەسەرد و ئەوا (تەبلیغم) کردی حەرامە.. نەخێر، کەوتە گفت و گـۆ و وەلام لە زەرەرو زیانەکانی کۆمەڵایەتیو کەسێتی خۆی هۆیە خراپەکانی بـۆ ڕوون-کردەوەو گەیشتە ئەنجام.

دیالۆگی زانستی ئەوە نیە وەك دەمارگیرەکان خۆی پێ ڕاسـت بێـت و لاکـەی تریش تەنها هەڵە، لەو بارەیەوە ئیمامی شافیعی بنەمایـەکی لـۆگیکی تۆکمـەی دارشتوە ودەلێ: (رای ڕاستم دەشـێ هەڵـە بێـت و رای بەرامبەریـشم -کـە پـێم هەڵەیە- دەشێ ڕاست دەرچێت)، وارێك دەکەون کە جارێ هیچ لایەك لەسەر هەق نین و بەهەردوو لا بەهۆی ئەو دیالۆگە دەیدۆزنەوە، (إبراهیم)یش لە دیالۆگـەکانی لەگەڵ خەڵکیدا (کـە بەدانایانـەترین شـێوەی کـردووە) نـەهاتووە یەکـسەر بڵـێ (خوای) من ڕاستەقینەیە و ئەوانەی ئێوەش پووچە، وتوویەتی وەرن بەدوا بگەرێین رەنگە ئەو ئەستێرە گەشـە خـوا بێـت، دوای مـانگ ئینجـا ڕۆژ.. لـە ئـەنجامی دیالۆگەکە گەیشتنە ئەو ڕاستیەی کە خوای ڕاستەقینـە دروستکەری هـەموو ئـەو شتانەیە.. واتە هەنگاوەکان بەو شێوە بووە:

یەکەم: هەردوولا رێکەوتوون جارێ ڕاستی بزرە.

دووەم: ئامانج لەو دیالۆگە هەبێت و دیواری (جمودە عەقلیەکان) بشکێت.

سێیەم: لە واقعی چەوتیو نەفامیو بێ بڕوایی دەسـتیان بـەدیالۆگ کـرد لـە ڕاستیو ڕووناکیو بڕواداری کۆتایی هات.

هەتا لە قورئانی پیرۆزیش هاتووە: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾.

فیکری ئیسلامیو ڕێبازی خوایی لە کۆنو نوێشەوە بەدیالۆگ گەشەی کردوەو دەکا، لەبەر هۆیەکی سادە هەرچی ڕاستیەك -کە (قیمة المعرفة)ی پێ دەووترێ لە (فەلسەفەی زانیاری)دا- بدۆزرێتەوە ئەوا فکری ئیسلامی پێ پێتەو دەبێـت، بۆیـە هەر دەروازەو فەزایەك کە ئازادی دیالۆگی لێ بەرەخسێ لە قازانجیەتی، تەنها ئـەو ڕێبازو مەدرەسانە دژی ئازادی دیالۆگن کە لە فکردا دەست کورتو نەدارن، بۆیـە ڕێکەوتنەکی گشتی هەیە کە مەمبەستی دیالۆگ لە نێوان دوو لایەن، دوو خەت، دوو شارستانی ..هەتا دوو کەسیش بێت ئامانجەکەی دۆزینەوەی ڕاسـتی نوێیـە، بابەتەکە واگەشە بکا کە پانتاییەکی لە زانیاری نوێ وەردەگـرێ، بـە پێـچەوانەی (جدل-دەمەقاڵێ) کە ئامـانج دیـار نیـەو هـیچ لایـەك بـە تـەرازووی (ڕاستیو ئەخلاقی) بۆ یەك ناسەلمێنن، هەروەك لە قورئانی پیرۆز دیـسان بـاس لـە (جـدل) دەکا لە سوورەتی (مجادلـة)و جیاوازی لەگەڵ (دیالۆگ-حوار) دەکا ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا﴾، لـە سەرەتادا (جدل) بووە لە نێوان پیـاو و ژنەکـەی بۆیـە پێغەمبـەر ﷺ بەشـداری نەکردووە، تا هاتوونە سەر دیالۆگ (حوار) و وازیـان لـە دەمـارگیری بەرایـەکانی خۆیان هێناوە ئینجا بەشداری کـردوون ﴿وَاللَّهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَا﴾، بەشـێکی تـر (جدل) یان (حوار الحاد) بەجۆرێك لە (لغو) دەژمێرن، پێیان وایە نابێـت ئـامرازی ئیقناع بۆیە ئامۆژگاری مامۆستاو (داعیەکانیان) دەکەن خۆ لەو شێوازە بپارێزن، لە ڕۆژئاواو سیستەمی عەلمانیەتدا ئەو جیاوازیەی نێوان (جـدل) و (حـوار) نیـەو تێکەڵی هەیەو هەبووە.. هەروەك زاراوەش یـەك بنەچـەی هەیـە (دیالۆگـە) یـان (دیالکتیك)و (مادیة الدیالیکتیکیة).. هەر لەوە هاتووە، پێناسی گشتی دیـالۆك لای ئەوانیش بە (هونەری گەیشتن بە ڕاستی) هاتووە بەڵام دیـسان کێـشە لەسـەر (پەیوەندی دیالۆگ بە فەلسـەفەی ڕاستی) دروسـت دەبێـت، ئـەوان (ڕاسـتی) بـە

چەسپاوی و بەدەر لە جم و جۆلی عەقلی حساب ناکەن، لەگەل جم وجۆلی زانیاری(حرکه المعرفه) تێکەلّی دەکەن (بۆ زیاتر بڕوانە فەلسەفەی راستی لەو فەرهەنگەدا)، بۆیە جگە لە (مەدرەسەی مارکس) ئەوانی تر هەریەکە بەشێوەیەك بە دیالۆگ قایلن ئەگەر بەکردەش جۆرێکی تر بێت، لە ئیسلام دا(لەباری ئاسایی خۆی) دیالۆك چاکترین ئامرازی تێگەیشتنە، واشی پەیڕەو کردووە، هەر چەندە لایەنی بەرامبەر لە کۆن و ئێستاوە هەموو هێلێکی سووری بەزاندووە کەچی ئەو دیالۆگە وەرنەگەڕاوە بۆ ناکۆکی بالاترو زیندانی و.. وەك ئێستا لە هەندێ شوێن یاسای تایبەتیشی بۆ دەرچووە بەناوی جیاجیا، بەلام ئەوە مانای ئەوە نیە هەموو دیالۆگێك سەرکەوتوو بێت، بۆیە لە ئیسلام دا مەرجی تایبەتی هەیە بۆ لایەنەکانی دیالۆگو گەیشتن بەڕاستەقینە، مەرجەکانیش پەیوەندی بە کەسایەتیو رەچەلەکی نەتەوایەتیو باری چینایەتیو ئینتماو بڕوا و بالا دەستی.. نیە، بۆ هەموو کەس بوار هەیە بەو مەرجەی:

١-خاوەن بەرنامە و زانیاریەك بێت ئەگینا بەخێرایی رێساکانی دیالۆك وەردەگەڕێ بۆ (جدل) وبێ رێزی.. ئالێرەدا (ئیمامی عەلی) وتوویەتی: (دیالۆگم لەگەل هەر زانایەك کردبێت سەرکەوتووینە، لەگەل نەزانیش هەر تێ کەوتینە). سەرکەوتن مانای دۆزینەوەی راستی بۆ هەردوولا.

٢-خاوەنی رێبازێکی فکریو عەقیدەییو سیاسی وابێت بەرژەوەندی گشتیو مەبادینەکانی لە سەرووی بەرژەوەندی تایبەتی بێت، بەدوای راستی بگەڕێت لەو گەردوونە.

٣-مەرجەعیەت و تەرازووەکانی کتابێکی راستەقینەی خوایی بێت.

ئەگەر ئەم سێ مەرجەی لێ نەسازێ دەبێتە (جدل)، هەروەك لە قورئانی پیرۆز باسی هەر سێ مەرج لەو ئایەتە هاتووە ((ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ولا هدى ولا كتاب منير..))

مەرج نیە هەر سێ خالّی سەرووی لێ بسازێ ئینجا دیالۆگ بکرێت، نەخێر،

مەبەست لەوەیە ئەو شێوە دیالۆگەیە ئەزۆك نابێت، نابێـە (جـدل)، لـە راسـتیدا (جدل) بەمانا کردەو گۆتەییەکـەی شـێوازی عەلمانیـە بـۆ ئیقنـاع‌و (حـوار)یـش شـێوازی ئاینیـە بـۆ تێـك گەیـشتن، هەرچـی مدرەسـەی شـیوعیەتە- لـەناو عەلمانیەتـدا- دیـسان تایبەتمەنـدی خـۆی هەیـە، کۆلەگـە بنـچینەییەکەی (دیالکتیکە-واتە-جدلی) وە بنەمای ناکۆکی (التناقض) بـە (لـب الـدیالکتیك) وەسف کراوە لەلایەن (لینین)[١].

بەراشکاوی پێیان وایە (جدل)ە هێزی دینـامیکی زانـست و زانیـاری و هـەتا سروشت و ژیانیش، ئیتر (جدل-دیالکتیك) لە روانگەی شیوعیەت مانای گەیـشتن بەراستی ئیمو کۆتایی بێت، بەڵکو (راستی)یش چەسـپاو و پـیرۆز نیـە لەبـەردەم دیالکتیك، هەموو شتێك دەگرێتەوە تەنیا خۆی (واتە دیالکتیك-جدل) رەهایـە[٢]، هەر ئەویشە تاکە سەرچاوەی گۆڕان و گەشەکردنی هـەمو بونـەوەر بـە پۆلـەکانی ژیانیشەوە تادەگاتە دروست وگەشەی زانیاری، بەهۆی (جـدل) لـەپێناو (جـدل).. واتە ئەو زانیاریە نوێیەی لێرەوە بەرهەم هات دیسان دەکەوێتەوە ژێر لایەنی تری جدلی، .. بەو شێوەیە وەك (هیگل) ئەو بنچینەی ناونا (سێ کوچکە: یان بەسـێ کوچکەی هیگلی ناوبانگی دەرکرد[٣].

مارکسیـەکانیش بەهەمان شێوە پەیرەویان کردووە، ئـیتر ئـەو جـۆرە (جـدل)ە ناگاتە هیچ راستیەك، تەرازوو و پێوانەیەك نامێنێ بۆ ناوبژی نێوان دوو لایەن یان دوو کـەس، ئەگـەر کێـشەیەکی فکـری هـەبێت چارسـەر نابێـت، بۆیـەش لـە مارکسیەتدا بۆچوونی جیا سەری لەباڵی جیا دەوەسـتا ودوایـش بـەرەو نـاکۆکی، هەر بۆیـەش ئـەو هـەمو تـەوژم‌و بـاڵ و لایەنانـەی لێ پەیـدابوو لـەو تەمەنـە کورتەیـداوەك :مـاوی، ترۆتـسکی، لادەر، چـەپی سـاویلکەیی، پاشـکۆیی،

---

[١] دفاتر فلسفیە-لینین.

[٢] مادیة الدیالکتیکیة.

[٣] بروانە: مدخل فی فلسفە هیگل (سێکوچکەکە بریتیە لە: بابەت –وژەکەی –سەرەنجامی دروست بونی "بابەت"ێکی نوێ ..بەو شێوەیە دووبارە دەبێتەوە تاهەتایە .

ئۆرۆشیوعی، جەنەی ستالینی، چەپی نوێ، شیوعی کلاسیکی، مارکسی بێ لینینی، مارکسی نەتەوەیی، مارکسی دیمکراسی، .. هەتا لەدوا (فەرهەنگی سۆڤیەتی) پێشوو زیاتر لە (٢٠٠) زاراوەی تومەتی تیا بوو تەنها بۆ جۆرەکانی شیوعیەت خۆ بەخۆ، چجای لەگەڵ خەلکی تر، رەخنە و معارەزەی یاسایی و نایاسایی جێی نەدەبۆوە، هەر دان بە معارەزە و بوونی بەرامبەر نەدەهێنرا جا (دیالۆگی) چی بکەیت، لە راستیدا ئەو (جدلە) کە لە فکر دەهێنرا ناو کۆمەڵ ئەوا یەکسەر مانای (مل ملانێی چینایەتی) وەردەگرت، ئەوەش هەردەم پلەی توندو تیژی درابوێ، ئەو دۆخ و تێڕوانینە بارێکی ناوەکی دیکتاتۆری و تۆقاندنی وەرگرتبوو، باری جیهانیشی والێ کردبوو نا ئارامی و چەنگی ساردو گەرمی لێرەو لەوێ پەیدا کردبوو، تیرۆر و قەلاچۆی رای جیا نەك لە ریزی دوژمنانی هەتا لە ریزی شیوعیەکانیش ئەنجام دەدرا لە هەموان زەق تر تیرۆر کردنی ترۆتسکی، چەندین زانای گەورە لە ئاوەدانی دوور خرابۆوە (لەوانەزانای فیزیایی ئەندرێ سەخاروف)، ئینجا جەنگ و تێك گیرانی ناوەخۆو هەرێمایەتیەکی بەردەوام هەبووە، لە نێوان باڵەکانی شیوعیەت خۆبەخۆشی لەوانە: سۆڤیەتو چین، ڤێتنامو کەمبۆدیا، بالی پەرچەم و خەلق لە حزبی شیوعی ئەفغانستان، ئۆنیتاو بەرەی میللی لە ئەنگۆلا، .. لە کوردستانیش (ی.ن.ك) و حزبی شیوعی، حزبی شیوعی (قیادەی مەرکەزی) و (لجنەی مەرکەزی)، لەناو کۆمەڵەش (عێراقچی و کوردستانچی)..تەنانەت ئەو هەمووناکۆکیانەی نێو حزبە عەلمانیە کوردستانیەکان (چ خۆبەخۆ چ لەگەل لایەنی تر) بەشی هەرە زۆری بۆ ئەو بیرە دەگەڕاوە..

لەبەر هەمان هۆ لە پێش دارمانی شیوعیەت زیاتر لە (١١) جۆر بزوتنەوەی مارکسی تەنیا لە کوردستانی سەروو سەری هەڵدا، هەڵبەتە لە هەموو جیهان مادام دوو باڵی جیای مارکسی لێ هەبووبێ هەرگیز لە ناکۆکی توند دابووینە.

هەرچی مەدرەسەی سۆشیال دیمکراسیشە ئەو رایە توندەی نەبوو، باوەڕی بە (دیالۆك) هەبووە هەتا لەگەڵ (چینی برجوازیو سیستەمی سەرمایەداری)و

(فەلسەفەی میسالیش) بە پێچەوانەی مارکسیزم، پێی وابووە کە دەشێ بە هێمنی لە ڕێی دیالۆك ئاشتی جیهانی و ناوەکی بێتە دی و بپارێزرێت، دەشێت سەرمایەداریش بەو شێوازە هێمنیە بگوازێتەوە بۆ سۆشیالیستی، بەلاّم هەردەم جێگەی ڕەخنەی توونلو سەرزەنشتی شیوعیەکان بوون.

هەرچی ڕۆژئاواشە تا سنورێکی چاك باوەڕی بە (دیالۆك) هەیە، گوێ دەگرێ بەلاّم پەیڕەو ناکا، مێژووەکی بانێك و دوو هەوا و چەند هەوای هەبووە، لە نێوان ناوەکی و جیهانی، سەروو و خواروو، ڕۆژئاوای و ڕۆژهەلاّتی، بەهێزو بێ هێز، چینی سەروو چینی خواروو، .. ئەگەر بزانێ ئەو دیالۆگە بەزیانی ئەو تەواو دەبێت نایکات، هەتا لە ئاستە فکریە بالاّکانیش ئەو شێوە دیالۆگە دەکا کە لەگەلّ کەلتوور و بەرژەوەندیە بالاّکانی شارستانی ڕۆژئاوا بگونجێ، ئەگینا بەدروشم دیالۆگیە بەلام هەردەم دیالۆگی بەهێزو بێ هێز، چەوسێنەر و چەوساوە، داگیرکەرو داگیرکراو، دیالۆگێکە لەو شێوەیە، لایەنی هێزدار دەلّێ: وەرە با دیالۆگ و دانوستان بکەین ئاخۆ چۆنت بخۆم بە خۆشی یان بەڕاوەڕاو؟ بە برژاوی یان کولاّوی؟ ئازادی و دیکراسیت پێ دەدەم خۆت هەلّبژێرە بە چ جۆرە چەقۆیەك سەرت ببڕم، لە پێشڕا یان لە پشت سەرت، .. بەو جۆرە دیالۆگە وتراوە (دیالۆگی ناهاوتا) یان (دیالۆگی خۆبەدەستەوەدان). یان دیالۆگی دۆزینەوەی (هەنجەت)، (بیانگە) بۆ هەلّلوشینی وەك ئەو چەند دێرە شیعرە:

ئەگێڕنەوە ئەلّێن سەردەمێ
بەرخێ تێنووی بوو چووە سەرچەمێ
لەوێوە گورگێ بە فێلّ و درۆ
لەگەلّ بەرخەکە کەوتە گفتوگۆ
ووتی تۆ کاری چەوت و چیلە ئەکەی
بەرخەکە ئاوم لەسەر لێلّ ئەکەی
بەرخەکە وتی گەورەم کەی وایە

ئـەوەی تـۆ ئـەیلێی ی زۆر نارەوایـە
ئاوێ لای تـۆوە بـەرەو لای مـن بـێ
دەبێ چۆن چۆنی و بۆچـی لـێخن بـێ
ووتـی ئـەی باشـە جنێوەکـانی پـار
دێتـە یـادت بـەرخی نالـەبار
بەرخەکـە وتـی گـەورەی سـەردار
کۆرپـەی ئەمسالم نـەك هینـی پـار
تـۆ ئەفـەرمووی پـار، پـارم نـەدیوە
تـەنها شـەش مـانگم تەمـەن بڕیـوە
ووتـی وەهـاش بـێ دیسـان تـەواوە
بـاوك و براکـەت جنێویـان داوە
ئـەبێ ئـەو داخـەت هـەر پـێ بڕێـژم
کەلبـەم لـە دووگـی نـەرما بنێـژم
هەر کە ئـەوەی وت بەچـەپۆك و دان
بەربووە لاشـەی بـەرخی بەستەزمان
ئـاوا لـە سـایەی جـەوری ستەمکار
دەتلێتـەوە بـێ دەسـتی هـەژار

هەندێ لە رەوشەنبیرو نووسەرو سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەمو موسـڵمانانو وڵاتە داگیرکراوەکانیش جار وایـە بـە شـانازیەوە بـەدوای ئـەو جـۆرە دیالۆگانـە کەوتوون، بەرەی دووەم لە (بێهێز، چەوساوە، داگیرکراو، زیندانی کراو، ..) بە دژ بە دیالۆك لە قەڵەم دەدەن، کەی ئەو جۆرە دیالۆگە ئەنجامێکی هەبووە، لـە دوای یەك سەدە تەقەلا تەنانەت داوای دیالۆك کردن لە بارەی سەربەستی دان بە کـورد بە زمانی خۆی بـدوێ و بنووسـی لـە تورکیـا بـە تـیرۆر لەقەڵـەم دراو وا سـاڵی (٢٠٠١)ە، نیو سەدەشە دیالۆکی نێوان ئیسرائیل و عەرەب.. هەمووی هـەروەك

سەرەنجامی دیالۆگەکانی جارانی ئیمپریالیزم و داگیرکەران لەگەڵ داگیرکراو و چەوساوەکانە، یەك نموونە نیە لە مێژوودا زۆرداریك مافی لە ڕێی دیالۆك گێڕابێتەوە بۆ خاوەنی، تەنانەت بەشی هەرە زۆری ئەو دیالۆگانە پیلان بووە یان بۆ ڕاگرتنی بەرگری و خۆ ئامادەکردنی یان هەر بۆ تیرۆرکردنی ڕاستەوخۆی سەرکردەکانیان، داگیرکەری ئیسپان داوای گفتوگۆ و دیالۆگی لەگەڵ (لامپیرا)ی سەرۆکی هندیە سوورەکانکرد - کە تایفەی (مایا) لەوێ دانیشتوانی ڕەسەنەکەن لە هندۆراس (هندۆراس بەزمانی لاتینی مانای: قوولایی)[1] – لامپیرا ٣٠ ٠٠٠ چەکداری هەبوو و ئامادەو قایل بوو بەرەسمی کەوتنە دیالۆگ و دانوستان کەچی لەو دیالۆگە تیرۆریان کرد و خاکیشیان داگیر کرد، دەیان نموونەی وا هەبووەو هەیە، لە قۆناغی نوێش ئەوەی بەو شێوەی لامپیرای بووە، پیلان و دیالۆگەکەی حکومەتی عێراق و مەلا مصطفی بارزانی بوو لە پایزی ١٩٧١ ویستیان تیرۆری بکەن سەرکەوتوو نەبوو، هەروەها ئەو دیالۆگە تەلەفۆنیەی نێوان رووسیاو جەوهەر دودایێف - لە شۆرشەکەیان بۆ سەربەخۆی چیچان لە دوای ئەوەتەکانی سەدەی ڕابووردوو- کە بووە هۆی تیرۆرکردنی، هەروەها د. عبد الرحمن قاسملۆش، .. سەدان نموونەی تر.

دیالۆگ زیاتر ئەنجامی دەبێ کە لایەنی دادگەر بالاّ دەست تر بێت وبنەمای (ح.ابوبکر) هاتبێتە دی (بەهێزتان لام بچووکە تامافی لێ دەستێنمەوە، بێهێزیشتان لام بەهێزە تا مافی بۆ وەردەگرمەوە)، دیالۆگی نێوان (ح.عمر) و ئافرەتێك- کەلەو سەردەمی بە مرۆڤ حساب نەکراوە- کەچی لە کۆتایی شای سەر ئەو زەویە و دەڵی ئافرەتەکە ڕاست دەکاو عمر هەڵەیە..

کەچی لەو سەردەمەی عەولەمەش هەر بێهێزەکانن، چەوساوەکانن، داگیرکراوەکانن، میللەتان و ڕەوشەنبیرانی بێ دەسەڵاتن.. داوا لە دەسەڵاتدارو بەهێزو داگیرکەر دەکا بۆ دیالۆگ و ئایکا، حسنی مبارك لە ساڵی (١٩٩٨) بە

---

[1] ئەو ناوە لەوە هات کە کۆلۆمبس لە دەریاچە قوولەکەی رزگاری بوو، ناونرا قووڵ (هیندۆراس).

ئاشكراترین جار گۆتی ئێمە دیالۆگ لەگەڵ ئیسلامیەکان ناکەین زەرەرمانـە، لـە کاتێکا ئەویش و دەسەڵاتدارانی عەرەب بە رێکخـراوی (فـتح)یـشەوە بـەردەوام تکایان لە ئیسرائیلە کە دیالۆگیان لەگەڵ بکەن، ئەو زنجیرەیەی بێ هێز لەگەڵ بـێ هێزترو بەهێز لەگەڵ بەهێزتر لە جیهانێکی نادادگەری بەو شێوەیەی سەرەود هـەر لەتاکە کەسێکەوە تا دەگاتە ئەمریکاو (un)..لە ناوەڕۆکدا پەیڕەو دەکرێ .

بەهەمان شێوە دەبینین رۆژئاوا گەڵاڵەی مل ملاتێی شارستانی پیـادە دەکـا کەچی بێ هێزەکانی بەرامبـەری داوای دیـالۆگی شارسـتانیەکان دەکـەن، لەوانـە تیۆرەکـەی (د.خـاتمی)، هـەروەها گەڵاڵەکـەی (سـەرانی عـەرەب لـە مـانگی ٢٠٠١/١١) بەناوی (حوار الحضارات: تواصل أم الصراع)، هەروەهاش تیۆرەکـەی رۆجیە غارودی بەناوی (تێك گەیشتنی شارستانیەکان).. کەچی وەڵام نیە، سەرنج بدە ئەو زنجیرە لە کوردستان هێزە دەسەڵاتدارەکان نامادەنین تەواو دیالۆگ لەگـەڵ هێزە ئیسلامی و هەندێ نیشتمان پەروەری دڵسۆز بکـەن یـان جـار وایـە لەگـەڵ یەکتر، بەلام هەردەم نامادەن لەگەل داگیر کەر بکەن، بەهەمان شـێوەش سـەرانی عەرەب (کە داگیر کەرانی کوردستانیشی تیایە)نامادەنین دیـالۆگ لەگـەڵ کـورد بکەن، بەو تەکانە پێچەوانەییەش سەرانی عەرەب دەست بۆ ئیسرائیل و ئەمریکا درێژ دەکەن و بەدروشمی (خیار السلام و الحوار خیـار اسـتراتیجی وحیـد) کەچـی لەگەڵیانە نایکەن، جا ئەلێرەدایە مامۆستایانی بەناوبانگی مەدرەسـەی دیـالۆگ لەئیسلامیەکان (بەتایبەتی خەتی ئیخـوان) دەگەڕێنـەوە سـەر ئـەو ڕاستیە وەك د.قەرزاوی لەنوێ ترین کتێبی دا دەڵێ ئەگەر لایـەنی یەکـەم هـەر دان بـەبوونت نەهێنێ چۆن و لەگەڵ کێ دیـالۆك بکـەیت[1]، بۆیـە هێرشـێکی توونـدی کردۆتـە سەرهەڵگرانی دروشمی ئـەو جـۆرە دیالۆگـەو بـە (سـباق یعـدد حـصان واحـد)ی شوبهاندووە، واتە دیالۆگیش لە جیهانی نادادگەری وەك مەسەلەی ئاشـتیە چـۆن لە مەبدەئی (دیگۆل) هاتووە (کلیلی هێزە دەرگـای ئاشـتی دەکاتـەوە) لێرەشـدا

[1] الاسلام و العلمانية-وجها لوجه-مقدمة.

ئەگەر هێزت نەبێ دیالۆگت لەگەڵ ناکەن‌و ناتخوێننەوەو سەرەنجامیشی نابێ، ئـیتر (سیرنۆ سیکۆفیج) لە سالی ١٨٦٨ەو راستی ووتوە کەدەڵێ:هێـز تـەنها بـە هێـز دەوەستێنرێ .

گرفتەکانی دیالۆگی ئیسلامی و عەلمانی:

لە ناوەڕۆکی بابەتی سەروو بەڕوونی باس لە رووکار و بوارەکانی دیـالۆگ کـرا لە نێـوان مەدرەسـە و ئاینـەکان تـا دەگاتـە شارسـتانیەکانیش.. لـەو بەشـەش مەبەستمان ئەو تەوەرە دیالۆگەیە کـە لـە نێـوان ئیـسلامیەکان و عەلمانیـەکانی جیهانی ئیسلامی (عەرەبی بەتایبەتی)، ئەوەش دوو بەشی سەرەکیە:

١-عەلمانیـە دەسـەڵاتدارەکان کـە زۆربـەیان دیکتاتۆریـەکانن، بۆیـە کـەمتر ئامادەی دیالۆگن هـەروەك (حسنی مبـارك) گۆتـەنی دەڵـێن زەرەرمانـە، ئـەو دیکاتۆریانە نەك لەگەڵ ئیسلامیەکان لەگەڵ هیچ هێزێکی کاریگەر نایکەن.

٢-ئەو بەشە عەلمانیەی کە دەسەڵاتدار نین و معـارەزەی نیـشتمان پـەروەر و نەتەوەگەریە دڵسۆز و چەپیە پاکەکانن..

لە هیچیان دیالۆگ ناڕەوا نیە بـەڵام ئـەوەی بەرهـەمی راستـەقینەی هـەبێت بەشەکەی دوایە..

گرفتی لای ئیسلامیەکان: هەر زۆر بەکورتی و خێرایی ئەوانەیە:

١-گەلێ جار بەشێك لە ئیـسلامیەکان بەپێی تێگەیشتنی تەسکی خۆیان لـە فقهی سیاسی ئیسلامیدا رێگرن لە دیالۆگ و بێ ویستی خۆیان خزمەتی گوتـاری ناحەزانی خۆیان کردووە.

٢-لە فقهەکانی تری وەك (أولویات، واقع، موازنە، تغیر، ممکـن..)، دەسـت کورت بووینە بویتە هۆی لێ تێکەڵ بـوونی کۆمـەڵێك چـەمك لەوانـە: (تبلیـغ و حـوار)، (واقـع و دەق)، (بەرنامـەی سیاسـی وفکـری سیاسـی)...نـەیتوانیوە بەدروستی وستاندەری دیالۆك بکا .

٣-بـەو شـێوە چـاکەش لـەناوەڕۆك و پـۆلێن کـردن و لـە مەبەسـت و خاڵـە لاوازەکانی و، هۆی پەیدابوونی، (عەلمانیەت) نەگەیشتووە.

گرفت لای عەلمانیەکان:

١-بەگشتی ئاستی تێگەیشتنیان لە ئیسلام لاوازە.

٢-بەڕوانگـــەی (ڕۆژهەڵاتناســـەکان) دەڕواننـــە ئیـــسلام، لـــە کاتێکـــا (ڕۆژهەڵاتناسـەکانیش) بەهەڵەی لێ تێگەیشتوون چونکە ئەوانیش بەپێی واقعـی مەسیحی و ئاینەکانی تر ئیسلام هەڵدەسەنگێنن.

٣-بەزۆری ئامرازو ئامانجیان تێکەڵ کردووە، ئەو دیالۆگە بەو ئامانجـە ناکـەن کە مادام لە خزمەت ئامانجەکانیانەو ئیتر عەلمانیەت و ڕێبازەکەی ئـامرازە نـەك ئامانج.

٤-کەمتر (سەوابت) و مەبادیئی لەناو عەلمانیەت ماوە، بۆیە گەلێ جار هـەتا ئەگەر دیالۆگیش بکرێت بە عەبەسی کۆتایی دێت.

٥-ئـەوەی هـەرە گرفتـە باڵـەکانی عەلمانیـەت بـەخێرایی شـێوەو نـاوەڕۆکی دەگۆڕێ، لە چـەپیەوە بـۆ راسـتڕەوی، لـە سوشیالیـستی بـۆ لیبراڵـی.. یـان بـە پێچەوانەوە، بەگشتی قەیرانی ناسـنامەی فکریـان هەیـە.. جـا دیـالۆکی فکـری لەسـەر چ بکرێ تەنانەت بەشێکیان گەیشتنە ئەو رادە دەڵێن فکر و ئایدیۆلۆژیاش نەماوە.

٦-زۆر بـەخێرایی لـە مەبادیئـە ئاسـۆییەکان گەڕاونەتـەوە سـەر مەبادیئـە شاقوولیەکان.

٧-تارادەیەکی زۆر کۆمەڵێك دەردی دەروونی سیاسی وەك (لاسایی کردنـەوە، تەقەزوم، گومان، بانێك و چەند هەوا، خێرا لاربوونەوە، خێـرا وەرگـەڕان)ی پێـوە نوساوە .

٨-خەریکە ببتە ڕەها کە عەلمانیەت پەیڕەوی مەبدەئی (بەرژەوەنـدی) بکـا..

واتە هەردەم بەرژەوەندی تایبەتیو خودی خۆی بەسەر گشتی دەسەپێنێ.. وە ئیتر بە ئاسانیی دەتوانرێ بگۆتری رارەوی سیاسی میکاڤیلی یە رێنیشاندەری عەلمانیەت، ئەوەش گەورەترینو کوشندەترین گرفتی گفتوگۆیە کەیە، کە نرخی زانستی نامێنێ لەبەردەم (هەرچیەك بیت لە پیناو بەرژەوەندی تایبەت).

(١٦)

دیکتاتۆری استبدادیة dictator

بەو جۆرە دەسەڵاتانە دەووترێ کە بڕیارەکانو جێبەجێ کردنیشی لای تاکە کەسێك چڕ بێتەوە، عادەتەن دەسەڵاتی ناوەستێ لە چ سنوورو یاساو دەستوورو نەریتو ئاینیش، تەنیا لای بنەماڵەکەی یان چەند نزیکێکی خۆی، ئەو راوێژانەش وەردەگرێ کە لە خزمەتی دیکتاتۆریانەی بێت.

بنەچەکەی:

لەوەو پێش باس کرا کە زۆربەی چەمکە سەلبیەکان بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەزموونی بەشەریەت و هیچ بناغەیەکی ئاینی نیە، بەپێی هەندێ سەرچاوەو فەرهەنگ لەبنەچەدا دیکتاتۆری دەگەڕێتەوە بۆئەزموونی رۆمای کۆن، بۆ ئەو دۆخە تەنگانەی کە وڵاتەکەیانی تێ دەکەوت ئەوا (ئەنجوومەنی پیرانی رۆما) بێ رای میللەت بەپێی (نیمچە دەستووری) هەندێ سەرۆکی وەختیان هەڵدەبژارد بۆ ماوەی (٦) مانگ بۆ بەڕێوەبردنو پەراندنەوەی وڵات لەو دۆخە ناسکانەدا.. هەندێ سەرچاوە ناوو نمونەی وەك (سۆلا، یۆلیۆس قەیسەر، ئۆگۆستۆس، ...)یان تۆمار کردووە لەو بابەتانەدا، بەگشتی بەو پڕۆسەیە دەووترا (دیکتاتۆر) کە وشەیەکی لاتینیە لە (Dictare هاتووە مانای سەپاندن)، ئەو زاراوە سەلبی نەبوو بەڵام لەدوای ئەوەی سەرۆکی وا هەبووە کە (٦) مانگەکە تەواو دەبوو لەسەر تەخت دانەدەبەزی و ئیتر ناوی دیکتاتۆری بووە ئەو جۆرە دەسەڵاتەی کە شەرعیەتی جەماوەری یان دەستووری یان شۆڕشگێڕی یان دۆخی دژواریشی نیە..

دیسان بەپێی بەشێك لە فەرهەنگ و سەرچاوە مێژووەکان یەکەم جار لە (سقیلە)ی سەر بە یۆنان ئەو دۆخەی سەروو روویدا لە پێش زایندا، ئەو کاتی بە (tyrąns)[1] ناوزەد کراوون، بەپێی هەمان ئەو سەرچاوانە نموونەی نوێی دیکتاتۆری یەکەم جار لەسەدەی (١٦) لە بریتانیا لە (ئۆلیڤەر کرۆمویل) سازاوە، هەرچەندە ئەو مەبەستی لە ئەزموونی دەولەتی هاوچەرخە،بەلام گومان لەو راستیە هەیە ،چونکە رۆژئاوا ویستویەتی زۆربەی چالاکی پێشڕەوایەتی مێژوو بۆ خۆی پاوان بکا چ بە چاکە چ بە خراپە، بۆیە رەنگە لە وولاتی تریش بووبی بەلام ئەوەی راستی بێ یەکەم دیکتاتۆری لە دەسەلاتی ئیسلامی لەسەردەمی معاویە دەستی پێ کرد .

لەبەر ئەوەی دیکتاتۆری سیفەتێکی دانەبڕاوی بەشەریە بۆیەش بەپێی زەمانو زەمین و نیشانەو ناوەرۆکی گۆڕاوە، سەردەم و وەخت هەبووە دیکتاتۆری بوویتە مەدح و زاناو نووسەرو شاعیر بەسەریان دا هەلگوتووەو وتویانە دیکتاتۆریانە توانیویەتی ئیشی میللەت راپەڕێنێ، بە دەسەلاتە بێ هێزەکانیشیان وتوە دیمکراسی، لە مەدرەسەی مارکسیەتیش دیکتاتۆری هەر مەدح بووەو دیمکراسیەتیش سەلبی بووە.

رایە جیاجیاکان:

دیکتاتۆری زیاتر لە زاراوە نزیك ترە نەك لە چەمك بۆیە کەمتر مشت و مڕی لەسەر بووە، زۆربەی فەرهەنگ و سەرچاوەکانی یاسایی و سیاسی و فەلسەفی و کۆمەلایەتی.. بەگوزارشی جیاجیایان نوسیە بەلام لە کۆتاییدا هەر ماناو ناوەرۆکەکەی لێك نزیکە هەروەك هەندێکیان والێ هەلدەبژێرین:

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: أ-موسوعة العالمية ل٣٤٠ ب-النظم السياسية.. ج-الوسيط القانوني الدستوري، د.أدموند .

- فەرهەنگی ئۆکسفۆرد[١]: *دیکتاتۆری واتە دەسەڵاتداری رەها.*
- لە (المورد) و (الموسوعة العالمیة)ش هەمان مانای دایتێ.
- (رۆسۆ) لە کتێبی (في العقد الاجتماعي) بەجۆرێکی تری گوزارش کردووە کە کورتی دەکەینەوە لە شێوەکانی دەسەڵاتدا:

١- دیکراسی ← دەسەڵاتداران >* لە (گەل).

٢- ئورستقراطي ← دەسەڵاتداران < ** گەل.

٣- دیکتاتۆری ← دەسەڵاتدار = گەل.

٤- پادشایی هەرسێ جۆری سەرووە.

- لە سەرچاوە کۆنەکانیش کە باسی (استبداد)یان کردووە، (ماوردی) لە کتێبی (تسهیل النظر) نامۆژگاریەکەی (نەسکەندەری مەکدۆنی) نەقل کردووە بە لێدوانەوە کە دەڵێت لەو خۆشیە دوورکەوە کە هاورێکانت پی ی ناگەن، .. دیکتاتۆریو (استبداد)ی خۆشەویستی تیانامێنێ.
- عبدالرحمن کواکبی دەڵێ (مستبد) ئەوەیە حوکم لەسەر خەڵکی دەکا بە نارەزووی خۆی نەك بە نارەزوی خەڵکی، یان بە یاسا، پێی لەسەر دەمی خەڵکیە تا هەق نەڵێن[٢].
- موسوعة علم الاجتماع: چەند نیشانەیەکی داناوە بۆ ناسینەوەی دیکتاتۆریەت:

١- دەست بەسەراگرتن.

٢- متمانە نەبوون بە میللەت.

٣- خۆ بەچاکترین پارێزەر زانی.

---

١ فەرهەنگی ئۆکسفۆرد ٢٠٠٢ وەرگێرانی سەلام ناوخۆش.

* ئەو هێمایە مانای زۆرترو گەورەترە .

** مانای بچووك ترە .

٢ بروانە : الاعمال الكاملة -القاهرة ١٩٧٠

٤-سزا و پاداشی نامەعقول.

٥-زۆر مەرکەزیەت.

٦-کەم راوێژی.

٧-گوێ نەدانە رای گشتی میللەت.

٨-بڕیاری حەدی..

زۆربەی نیشانەکانی پێچەوانەی دیکراسی هێناوە.. هەرچەندە بەشێکی وانیەو هەندێ نیشانەی تری نوقستانە، ئینجا بڕیارە حەدیەکان عادەتەن روو لە بێ هێزەکانە نەك بۆهەموو لایەك.

+فەرهەنگی ئۆکسفۆردی ئینگلیزیەکەی نیشانەیەکی سەرەکی داناوە هەر بەدەقی ئینگلیزی هاتووە: especialy one who has gained it using ...millitary force[1]

+ئەنسرۆپۆلۆجیەکان[2]: ئۆتۆکراسی و ئیستبدادی لەخانەی دیکتاتۆریەتیان ریزکردووە.

+زۆر جۆرە رای تریش هەیە، لە کوردستانیش وەك لە (راپۆرتی سیاسی ی.ن.ك) هاتووە دیکتاتۆری و سەرمایەداری بەپێچەوانەی یەك ناسیوە، سۆشیالیزمی نزیك کردۆتەوە لە تۆتالیزمی و دیکتاتۆری.. هەروەك (مارتین دودج)یش لە نیشانەکانی دا تۆتالیزم و دیکتاتۆری پێکەوە ریزکردووە و چەند نیشانەیەکی هاوبەشی پێ داوون:

١-دەسەلاتەکە بۆ یەك تاکە کەسە لە کۆتاییدا.

٢-زۆر گوێ ناداتە گفت وگۆ و راوێژ.

٣-حزبی سیاسی و بوونی خەلکی تری پێ هەرس ناکرێ جگە لە حزبەکەی خۆی یان تاقمە بچووکەکەی.

---

[1] Oxford-d p٣٤٧.

[2] بروانە: مقدمة في انثروبولوجيا الاجتماعية .

٤-رەخنە قەبول نیە (بەتایبەتی لەکەسی یەکەم –جودی-).

٥-معارەزەی یاسایی نیە..

ئیتر مل پێ کەچ کردنی خەڵکی و زیندانی و تەزکیەو (تەرغیب و تەرهیب) کۆکردنەوەی خەڵکی لە حزب و تاقمەکەی بەزەبری دەسەڵات دیاردەی هەرە زەقی ئەو سیستەمەن[1].

ئەوانە بە پوختی رایە جیاجیاکان بووە، لەڕەوتی بابەتەکە هەڵسانگاندنیانیشی تیادایە، دیکتاتۆری هەر لە سیستەمی سیاسی پەیدا نابێت، چونکە سروشتی پۆلێکی فراوانی بەشەریە بۆیە لەناو دەزگا کۆمەڵایەتی و خێڵەکی و هەتا دەزگا زانستی و مەدەنیەکانیش هەیە.

عادەتەن ئەو جۆرە دیکتاتۆرانە بیانگە یەکی پیلانی دەرەوە و گەشاندنەوەی سەروەریەکی هاوبەش هەڵخەڵەتێنەری وا کەخۆی تیایدا ناوەند بێت و نامرازێکی ساناش دەبێ بەهۆیەوە راڕەوەی نارازیەکانی بەتووندترین شێوە سەرکوت بکات.

زۆربەی فەرهەنگەکان ئەو چەمك و زاراوانەی وەك ئۆتۆکراسیی، تاك رەوی، مونوکراسی، دەسەڵاتی رەها، شمولی، حزبی سەرکردە، حزبی پێشڕەو، شاهنشاهی (نەك مەلەکی دەستووری)، دەسەڵاتی تۆتالیرزمی (وەك ئەوەی مۆسۆلینی)..لە پۆلی دیکاتۆری ریزکردووە، نمونەکانیشیان لە دیکتاتۆری هەریەکە لە (ستالین، هتلر، دڤالیە، عیدی أمین، موسولینی، سامۆزا، مارکۆس، شای ئێران).. تۆمار کردووە.

کەمتر نووسەرو توێژەرەوەکان ئەو سەرۆکانەیان لە خانەی دیکتاتۆری تۆمار کردووە کە ناسەوارو دەسەڵاتیان ماوە، ئەوەش سەلبیاتێکە لەبارەی دادگەری نووسینەوەی مێژوو، هەر بەپێی نیشانەکانی بەشێکی زۆری وڵاتانی عەرەبی و جیهانی هێشتا دیکاتۆرن، کەمتر حزبە عەلمانیەکانی عەرەبی بە کوردستانیشەوە دەست گۆڕی دەسەڵاتو سەرۆکایەتی دەکەن، لە هەموو سەردەمێك ئەو

[1] إعرف منهبك.

دیکتاتۆرانە بەشێك لە عەوام و رەوشەنبیرو نووسەرو هونەرمەندو سیاسـەتمەداری وایان هەیەو هەبووە نەك هەر بۆیان داپۆشـن بـەڵکو وەسـتای بیانگـە دۆزینـەوە بووینە، گۆرانیو شیعریان بەسەردا هەڵگووتوە، نازناوی باڵایـان پـێ داوە لەوانـە (خواوەند، مەزن، خـاوەن شـکۆ، قائـد الفـذ، سەرۆکی هێـژا، ڤۆهـەر، دوتـش، سـەرۆکی سـەرۆکان، سەرۆکی بێ هاوتا، فخامة، سیادة، یان وەك (مصطفی کمال) سـێ نازنـاوی دراوەتـێ یـەکیان (عـصمت ئینینـو) نـاوی (میللـی چـیف- واتـە سەرکردەی هەمیشەیی) دووەم نازناوی غازی، لەدوایدا پەرلەمان سێیەم نازنـاوی (ئەتاتۆرکی) پێ دا واتە باوکی تورك، .. ئێستاهەیە بەدەیان نازناوی دراوەتێ ٠

زۆربەی ئەوانە کێشەیەك یان فاکتەرێکی هاوبەشی مێـژوویی و ئایـدیۆلۆژی و نیشتمانی کردۆتە دروشمو هاندەر بۆ جۆشو خرۆشکردنی هەستو نەستی خەڵکی عەوام بەپێی تیۆری (تحدي و الاسـتجابة-تـوینبي) تـا شـەرعیەتی جـەماوەری و مێژوویی و یاسایـشی پـێ وەرگـرێ، هـەروەها هەڵدەسـتێ بـە دروسـت کردنـی ئەنجومەنی کارتۆنی بەناوی پەرلەمان و گەل و جارجار هەڵبژاردنێك سازدەدەن یان بۆ سەرۆکایەتی هەتا هەتایە یـان بـۆ ماوەیـەکی درێـژ و لـە ٩٩، ٩٩٪ دەنـگ دەهێنێ، تەنانەت سەرۆکی عێراقی لە ساڵی (٢٠٠٢) لە ١٠٠٪ دەنگـی هێنـا! ئەو سنورەشی شکاند، خەریکن نزیك بنەوە لـەو دەنـگ هێنانـەی (سـتالین) کـە جارێکیـان لـە (١٠١٪)ی هێنابولـە کۆنگرەیـەکی حزبـی شـیوعی، هـەرگیز پێغەمبەرەکانیش ئەو جۆرە دەنگەیان نەهێناوە .

دیکتاتۆریەت ناسنامەی نیە لە هەموو مەدرەسەکان پەیدا دەبێـت هـەتا لـە دیمکراسیش، هێتلەر بە دەنـگ دان و لـە رێی دیمکراسـی لەسـاڵی ١٩٣٢ بـووە راوێژکاری ئەڵمانیا، بۆیە بەشێکی زۆری پانتایی مێژووی عەلمانیەت و رۆژئـاوا و لیـبڕاڵ دیمکراسـی و سـەرمایەداری جـەنگ و پـەلامارو شـەڕە دەسـەڵات و دیکتاتۆریەت بـووە، نمونـە نزیکـەکانی : هتلـەر لـە ئـەڵمانیا، مۆسـۆلینی لـە ئیتاڵیا، دۆڤالی لە هایتی، فرانکۆ لە ئیسپانیا، صدام لە ئـیراق.. ئـیتر دەروازەی

دیکتاتۆری بەراستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەو سیستەمە لە هەموان نزیك ترە مادام مەبدەئی بەرژەوەندی تایبەتیو شەخسی لەسەرووی گشتیە، مێژوی سیاسی خەلافەتی ئیسلامیش پاکانەی بۆ ناکری لەو ڕووەوە بەلاّم بە پێچەوانەی ئەو ڕایەی (کۆتایی مێژوو)و (مل ملانێی شارستانیەکان) کە جگە لە سەرمایەداری ڕێبازەکانی تر بەدەروازەی دیکتاتۆری لەقەڵەم داوە، هەر بەخێرایی ئەو ڕایە گەیشتۆتە جیهانی سێیەمو کوردستانیش، سەرنج بدە ڕاپۆرتی سیاسی (ی.ن.ك) کۆنگرەی (٢) هاتووە: (پەرەسەندنی بیرو داخوازی مافی مرۆڤ و دیموکراسی کە هەردووکیان هەم بۆ گەشەکردنی سەرمایەداریو بازاڕی ئازاد پێویست بوون، بۆ ڕیسواکردنی ڕژێمە دیکتاتۆریەکان..)[1]، هەر با بە (معجم الحدیث..) وەلاّمی ئەو هەڵە تێگەیشتنە بدەینەوە کە تیایدا هاتووە (لەسالاّنی (٧٠-٨٠) سەردەمی بینوشێ چالاکیە ئابووریەکانی سەرمایەداریو بازاڕی ئازاد بوو کەچی ئەرێزی مافی مرۆڤی دەگرتو نەدیموکراسیش)، زۆربەی دیکتاتۆریەکان لەو ترازەن و خۆ نموونەی (ئەنجومەنی ئاسایشیش) کە چۆن (٥) ئەندامی هەمیشەیی بێ هەڵبژاردن هەردەم ئەندامن و ڤیتۆشیان هەیە ئەوەش هەر دیکتاتۆریەتە.

هەرچی مەدرەسەی شیوعیەتیشە هەر خودی (دیکتاتۆری پرۆلیتاری) کۆلەگەیەکی بنچینەیییە، یەکەم جار (بابۆف)ی فرنسی لە ١٧٨٩داوای شێودیەك لە دەسەلاتی پرۆلیتاریای کرد ئینجا مارکسیەتیش داوایان کرد، معارەزەو لایەنی سیاسیو رەخنەی تر بە دوژمنی لەقەڵەم درا، تەنها حزبەکەو تاکە شەخسەکە لە کۆتاییدا دەسەلاّتدار دەبوون چونکە (چینی پرۆلیتاریا) نە دروست بوو نە دروستیش دەبێ، ئیتر کەسانی دیکتاتۆری وەك ستالین لە رووسیا، ماو لە چین، هۆنیکەر لە ئەڵمانیا، چاوشیسکۆ لە رۆمانیا، کیم ئیل سونگ لە کۆریا، پۆل پۆت لە کەمبۆدیا، کاسترۆ لە کۆبا، .. زۆری تر.. تەنانەت

---

١ راپۆرتی گشتی (ی.ن.ك) کۆنگرەی (٢) ل٢.

دیکتاتۆری گەیشتە ئەو رادەیە کە (کیم ئیل سۆنك) مرد وەسیەتی کرد کوڕەکەی هاتە جێی (بووە شیوعیة الملکیة)، بەو شیوەیە دیکتاتوری لەگەل دەسەلات هاوڕێ بوینە(کلا أن الانسان لیطغی إن رأی إستغنی)، جا ئەو دەسەلاتە جار وایە ناوی (دیموکراسی) هەلگرتووە وەك ئەلمانیای دیموکراسی، یەمەنی دیموکراسی .. سەرنج بدە احمد سیکۆتۆری سەرۆکی پارتی دیموکراسی غانا یە دەلی (ئیمە سیستەمیکی دیکتاتۆریمان لە نیو دیکتاتۆریەکان هەلبژاردو کە دیکتاتوری گەلە، چاکترە لە دیکتاتۆری تاکە کەسەکان یان دیکتاتوری پەرلەمانی، یان دیکتاتوری چینی برجوازی ..)[١] .

لەپاش هەموو ئەوانەش دیکتاتۆریەت زیاتر زادەی جۆرێك لە سیستەم و عەقیدەیە، لەدوای پشکنین و وردبوونەوە وا دەردەکەوێ زۆربەی دیکتاتۆریەکانی سەدەی رابووردوو و ئێستاش بەرهەمی جۆرە عەقیدەیەکی سیاسی ناوێتەن لە رەگەزیو جۆرێك لە سوشیالیستی، واتە فەلسەفەی نەتەوەگەریو سوشیالیستیو نیشتمانی پیێ گوتراوە، بەکورتی لەنێوئەو جۆرە خەلکە سەرهەلدەدا کە لایەنی ئارەزووی زالە بەسەر عەقل ونەخلاقیەکەی، بۆیە هەرگیز ناسنامەکەی بەشەریو عەلمانی دەبیت نەك ئاینی راستەقینە، ئەوەش بە ڕوونی لەمیژوو بەدی دەکرێ هەر لە ئەرستۆ (٣٨٤-٣٢٢پ ز) وە تا میکاڤیلی (١٤٦٩-١٥٢٧) وبە دواوەش زاناو فەیلەسوفی عەلمانی راویژکەرو ڕێنیشاندەری دیکتاتۆر بووینە .

هەروەك دۆخی ئێستای جیهانی دەسەلاتداری عەرەب نموونەی دیکتاتۆرین لەو جهانە بە نیشانەکانیەوە، تا ئەو رادەیە (کیسنجەر) لە وەلامی ئەو پرسیارەی ئاخۆ ژمارەی دانیشتوانی عەرەب چەندن؟ وتی تەنیا (٢٢) کەسن، واتە هەر سەرۆکەی یەکسانە بە میللەتەکەی هەروەك پێناسەکەی (رۆسۆ) بۆ دیکتاتۆری، لە راستیشدا هەر خۆشیان شەرم لەو بارودۆخە ناکەن هەم لە دەنگ هێنانی بەساختەی ٩٩، ٩٩٪ هەم لە گۆتەش، لە عێراق وەك دروشم لەسەر دیوار

[١] بروانە : علم السیاسة د حسن الصعب ص٤٣٥

دەنووسرا (اذا قال صدام قال العراق).. ئیتر شەڕو جەنگو ئاشتیو ماڵ ویرانیو بەفیرۆدانی داهاتی عێراق بێ سانسۆرو ڕای میللەت.. تا گەیشتە ئەو ڕادەیە سەرۆك یەکسان بێت بە دەوڵەت، ئەوەش هەمان گۆتەی (لویسی چواردەمی فەرەنسی) بوو کە دەیووت (من دەوڵەتمو دەوڵەتیش منم)، ئەوە جۆریکی زۆر تایبەتە لە دیکتاتۆری، چونکە دیکتاتۆریەکانی سەروو کە ناویان لە فەرهەنگەکان تۆمارکراوە لەگەڵ دیکتاتۆریەکەشیان نیشتمان پەروەر بوینە، کەچی دیکتاتۆری ئێستای عەرەبی تەنها بۆ مانەوەی دەسەڵاتی دیکتاتۆری سەودای هەرزان لەسەر وڵاتو نیشتمان دەکا، بووە میراتگری ئەو جۆرە نەریتەی نیشتمان فرۆشی، هەروەك فرۆشتنی لیبیا بە ئیتالیا، دجلە بە بەریتانیا، فەلەستین بە یەهوود..هتد لە سەرەتای سەدەی بیستەم، ئێستاش بەجۆرێکی تر بەردەوامە.

سیستەمە سیاسیەکەی دەسەلات لە کوردستانیش زۆر کاریگەرە بە ئەزموونی سیستەمی سیاسی عەرەبی بۆیە (عبداللە پەشێو) لە شیعرێکی دا ڕوو لە سەرکردەکانی کورد دەڵێ:

ئاگەردانێکتان کورد بە دوو
خەڵك مێژوویەکی هەیە
ئێمە دوو مێژوومان هەیە
هەموو دنیا یەك سەرکردەی لێ بەلایە
ئێمە لەویش دوومان هەیە

نەریتی سیاسی لەناو جیهانی موسڵمانشینیش زیاتر بەلایەنی دیکتاتۆریەتە، جۆری حوکمو دەستوورو بەرنامەی سیاسیو ئایدیۆلۆژیاو عەقیدەیان عەلمانیە، لە سۆشیالیستو فەلسەفەی نەتەوەگەریو لیبراڵی یان ئاوێتەیەکە لەوانە، حوکمی ئیسلامی ڕاستەقینە وەك ئیسلامیەکانو زاناکانیان دەڵێن (قورئانو سوننە) بێت وانین، بۆیە ئەگەر دیکتاتۆری ڕەگی لە دەروونی ئەو دەسەڵاتدارانە هەبێت کە لایەنی عەقلی ملکەچی دەروونیە ئەوا لەو مەدرەسانەش ڕەگی هەیە

که مەدرەسەی روحی نین، بۆیە دیکتاتۆریەت لە فکری ئیسلامی هیچ پێگە و جێگەیەکی نیە، هەر چەندە زۆربەی پانتای مێژووی ئیسلام بەجۆرێك لە دیکتاتۆری حساب بووە ئەوەیان مێژووی موسڵمانانە نەك ئیسلام، چونکە شورا ئەسڵێکی بنچینەی حوکمە، ئینجا (ویلایەت) لە ئیسلامدا بۆ ئوممەتە هەروەك قورئان زیاتر رووی لە (ئوممەت) کردووە بە پلەیەك ئینجا بۆ (شورا) و لەوێش بۆ (فقیه-یان ئەمیر)..، مانای (ولایەتی ئوممة) ئەوەیە هیچ دەزگایەك لەسەرووی ئوممەت نیە، لەدوای دەستوور کە حوکمی خوایە، ئیتر (وەلی ئەمر)و (ئیمام) و (سەرۆك کۆمار)و (ئەنجومەنی شورا-پەرلەمان).. هیچی راستەوخۆ بەند نیە بە پەیامی خوایی، بەڵکو هەمووی بەند دەبێت بە پەیماننامەی کۆمەڵایەتی لەگەڵ (ئوممە)، دەبێ هەڵبژێردرێن نەك دیاری بکرێن یان بەمیرات و خۆسەپاندن، تا رادەیەك ئەو کێشە لەناو (فقهی سیاسی) ئیسلامی هەیە بەشێك لە (شیعە و سوننە) یەك دەگرنەوە دەڵێن (ولایة) بۆ (فقیه-یان ئەمیر).. ئیتر ئەو رایە سەر دەکێشێ بۆ دیکتاتۆریەت هەروەك سەری کێشاوە، هەر چەندە ئەزموونی ئێرانی لە (ولایە فقیە) وەك (چارەسەرێکی مام ناوەندی) دەسەڵاتی زۆر دارایتێ بەلام هەڵیش بژراوە لە (مجلس خبرگان)، بۆیە ئێستا لە ئێران هیچ دەزگایەمی سیاسی نیە (ئوممەت) هەڵی نەبژاردبێت بە پێچەوانەی وڵاتێکی دیمکراسی زادەی وەك بریتانیا دەبینین بنەماڵەو خانەوادەی شازادەکان بێ هەڵبژاردن و بەمیرات خاوەنی ئەو میرنشینەی بەریتانیان، یان جار وایەئەنجوومەنی لۆرد (یان ئەعیان) بەمیراتە بێ هەلبژاردن، ئینجا ئەزموونی ئیسلامیەکان درەوشاوە تر بووە، هەتا لە ئەفغانستانیش(کەنموونەیەکی ناشرینی هاوچەرخی ئیسلامیە) سەرۆکایەتی بە نۆرە بووەو (٣) سەرۆك گۆڕا، کە گەیشتە (برهان الدین ربانی) گیر بوو، لە چیچان‌و سودان‌و ئێران نموونەی تەواو ئەنتی دیکتاتۆریان پەیرەو کرد بەلام لە ئاستی پێویستیش نەبووە، لە ئێران سەرەك کۆمار تەنها دەتوانێ لەدوو دەورە خۆی هەڵبژێرێ تا ئێستا (٦) سەرۆك کۆمار گۆڕاوە (١-ابو الحسن بنی صدر٢-

محمد علی رجانی۳-علی خامنائی ٤-هاشمی رەفسنجانی ٥-محمد خاتمی ٦-محمودی نەژاد)..، لە چیچان لە دوای (جوهر دودایف) (سلیم خان یاندربایف) بووە سەرەك کۆمار، دوای لە هەڵبژاردن (ئەسلان مەسخادۆف) دەرچوو (سلیم خان) قایل بوو تەنها ببتە سەفیرێکی گەڕیدە لەپێناو ئەو گەلەو کۆمەك پەیداکردن، هەتا لە کوردستانیش دەست گۆڕی دەسەڵاتو گۆڕینی رابەر لەناو ئیسلامیەکان زۆر ئاسایی بووە (٤) رابەریان گۆڕیوە تا ئێستا (هەر چەندە لەوەی دوای گێروگرفت هەبووە)، بەڵام لەناو حزبە عەلمانیە دەسەلات دارەکان ئەوە زیاتر لە نیو سەدەیە هیچ گۆڕینێکی سەرەك حزب نەبینراوە، مەگەر مردن یان بەلێك ترازانو ژماردی سەرکردە زیادکردن، هۆیەکەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند ئاکتەرێکی مێژوویی لەوانەئەزموونی سەقەتی خەلیفەکان لەوبارەیەوە، میر نشینەکانی کورد..، ئینجا لەو سەردەمەش دوو کاریگەری نوێی تر یەکیان ئەوەیە دەسەلاتی سیاسی کوردی لەژێر کاریگەری ئەزموونی عەرەبیە کە دیکتاتۆری پەتین، هەروەها کاریگەریش بووینە بە ئەزموونی مارکسی کە بناغەکەی لەسەر دیکتاتۆری هاتووە، ..جگە لەوەش دەسەلاتی عیراقی زیاتر دیکتاتۆری بووە

(١٧)

فیدراڵی الولايات Federation

لە دوای گەشەی کۆمەڵو پەیدابوونی دەوڵەت، زیاتر تێکەڵی و پێویست بە یەکتر بوون بەو شێوە فراوانەی، ئەو زاراوانەش لەگەڵی پەیدا بووە لە ئەنجامی ئەزمونی مێژووی شارەزایی مرۆڤایەتی، ئەگینا لەپەیامدا هەموو ئەو زاراوانەی وەك : فیدراڵی، پەرلەمان، سیاسەت، مرۆڤایەتی.. هەبووە بەهەمان ناوەرۆك، مەگەر ناو و شوێنی جیا بووبێت، هەڵبەتە پەیام بە دەیان سەدە لە پێش عەقڵی بەشەریە، جا وەك پەیام بنەچەی ئەو چەمكانە رۆژ هەڵاتیە، وەك زادەی بەشەریش رۆژئاوایین، چونكە كام شارستانی زاڵ بێت ئەو چەمكانە بە ناو و وشەی ئەوان زاڵ دەبێتەوە، لەسەر ئەو بنچینەیە (واتە لە رووی بەشەریەوە) فیدراڵی لە سەرەتادا لەسەر شێوەی پێویستی ئیداری و سیاسیانەش دروست بوون، بە هەردوو جۆری سەلبی و ئیجابی، لە لایەك دەبینین ئیمپراتۆرەكان بە مەبەستی سیاسی و زاڵ بوون فیدراڵیان پیادە كردووە هەر بە نموونە فیرعەونەكانی میسر ولاتیان كردبووە (٤٢) ناوچە[١]، هەریەكە دڵسۆزێكی فیرعەونی لێ دەسەلات دار بووە بە مەبەستی كۆنترۆڵ كردنی، یان وەك كۆمارەكانی سۆڤیەتی پێشوش، كەچی لە خەلافەتی ئیسلامی راستەقینەدا بە مەبەستی بەشداری سیاسی گشتی و رێكخستن و لامەركەزیانەی دەسەلاتو مەدەنیەت و ئازادی تاكو پێكەوە ژیانی رەنگە جوداكان بووە، بەو شێوەیە ئەسڵی فیدراڵی سیستەمی ویلایەتەكانە لە ئیسلامدا، هەروەك لە فەرهەنگی بەناوبانگی (ئۆكسفۆرد)یش

[١] الموسوعة السياسة ل٤٤٥.

هەر بە ماناى (ویلایات)ى هێناوە[1]، لەگەڵ ئەو گۆڕان و کاریگەریـە کـەلتوورى و ئابوورى و ئەخشەى کۆمەڵایەتى و سیاسى نوێیانەى بەسەریدا هاتوون، بۆیە هـەق وابوو بە (ویلایەت) سەردێرێ ئەو چەمکە بنووسین، بەڵام چونکە ئێستا فیـدراڵى باووترە لە ویلایەت، لە لایـەکى تریـشەوە پەرلـەمانى کوردسـتانیش بـە وشـەى (فیدراڵى) سەردێرى کردووە، بۆیە ئێمەش لەگەڵ ڕاى بـاو دەڕۆیـن جـارێ ئەگـەر تەرازووش نەبێت.

فیدراڵى وەك وشە لاتینیەبە ماناى (یەك گرتن) یـان (هاوپـەیمانى) دێـت، بـۆ ئێستا بە ماناى قەوارەیەکى نیـسبى دێـت و هاوتـایى لەگـەڵ (هـەرێم-ئیقلـیم) ناویان دێت، (ئیقلیم)یش جاران مانایەکى ترى هەبووە، بەهـەر لاکێـشەیەك لـەو (٧) لاکێشە تەریبەى کە ئەو هێڵانەى زەوى بە ئاسـۆیى دابـەش دەکـرد دەووتـرا (ئیقلیم)[2]، دواى لە وڵاتێش بچووکتر بۆوە، ئیتر هەر وڵاتێـك چـەند ئیقلیمێکـە، مەبەستى ئێستا لە (ئیقلیم-هەرێم) ئەك هەر سنورێکى جوگرافى تایبەت، بەڵکو دانیشتوانى ڕەچەلەك و کەلتوور و فاکتەرى تـریش تایبـەت بێـت، ئینجـا پـێى دەوترێ هـەرێم (ئیقلـیم)، تەنانـەت (کیبـك) لـە کەنـەدا تـەنها تایبەتیەکـەیان فەڕەنسى زمانن هەرێمیان پێك هێناوە، بۆیە ئێستا فیدراڵیـەت و هەرێمایـەتى و دابەشى دەسەڵات جۆرێکە لە چارەسەرى سـەرەتاى کێـشەى فـرە نەتـەوەیش لـە سنورى یەك ولاتدا، لێرەدا پێویـستە بـەلاى ئـەو باسـەدا بـچین کـە بەشـێك لـە نووسەران و فەرهـەنگیش نموونـەى ویلایـەتى سیـستەمى ئیـسلامى بـۆ چـارەى (کێشەى نەتەوەیى) دەگێڕنەوە، نەخێر، ئەو کاتى کێـشەو بـیرى نەتـەوەیى هـەر نەبووە[3]، هەرێمو نەتەوەو دەسەلاتى سیاسیش لـەو پەیوەندیەیاسـایى وسیاسـیەى وەك ئێستا نەبووە ،دابەش بوونى ولایەتەکان لەسەر بنچینەى نەتـەوەیى نـەبووە،

[1] قاموس أكسفورد ل٢٢٢.

[2] موسوعة الكشاف إصطلاحات الفنون و العلم ل٢٤٧،ومعجم البلدان –ياقوت الحموى، إبن الخلدون–المقدمة ...

[3] بۆ زیاتر بڕوانە: نەتەوایەتى.

لەسەر بنچینەی ئیداری بووە، هەتا لە سەردەمی عوسمانیش ئەگەر تەماشای هەر ٣٢ ویلایەت بکەین هیچی جووت نییە لەگەڵ ئیشتمانێك، دوای مەشروتیەتی ١٨٧٦ز پێش هەروابوو، لە مادەی ٧١ی دەستووری (مەشروتیەی یەکەم) عوسمانی هاتبوو کە ئەندامی مەبعوسان (پەرلەمان) نوێنەری بەتەنهای ویلایەتەکەی ناکا بەڵکو نوێنەرایەتی هەموومیللەتی عوسمانی دەکا ، بۆیە هەرێمی ئێستاو ویلایەتی ئیسلامی لێك جیانە، هەتا خودی ئیقلیم (هەرێم) عەرەبی نیە، لە ئیخلیمی لاتینی هاتوە، بەلام هەردوولا هاوبەشن لە (لا مەرکەزیەت)، کەواتە فیدراڵی (یان ویلایەتەکان یان هەرێمەکان) شەخسیەتی سەربەخۆیی (نیو دەوڵەتی) لە دەست دەدەن بۆ یەك شەخسیەتی ناوەندی، لە بەرامبەریشدا (ناوەند) کۆمەڵێك دەسەڵاتی بۆ ئەوان بەجێ دێڵێ، لە کۆنفدراڵی وانیە، هەر یەکە شەخسیەتی مەعنەوی دەمێنێ، ئێستا کەمتر ئەزموونی کۆنفدرالی تەمەنی درێژ بووە هەتا لە نێوان یەك ئەتەوەش هەروەك کۆنفدراڵی (عەرەبی یەکگرتوو) کە لە ٨/مارس/١٩٥٨ لە دیمەشق لە نێوان یەمەن ومیسر، دوای عێراق و سوریا، دوای میسر لەگەڵ چەند وڵاتێکی تری عەرەبی، جاران ئمونەی سویسرا یەکیتی سوڤیەت کۆنفدرالی بوون، بەڵام ئانیستا کۆنفدراڵی (امارات العربیة المتحدة) ماو، دیارە فیدرالی بەردەوام ترە .

بە زۆری دەسەڵاتی ناوەندی چ وەزیرەکانی (تنفیذی) چ (پەرلەمان) لە ئەندامانی هەرێمەکانی فیدراڵی و ناوەند پێك دێت (هەڵبەتە ناوەندیش هەرێمێکە لە فیدراڵیەت، خۆ ئەگەر سنووری جوگرافی و وڵاتی جیاجیا بن وەك ئەو شێوەیەی بریتانیا ئەوا پەرلەمانیان کە ژمارە (٦٣٥) ئەندامن بەو شێوەیە پێك هاتووە:

(٧١) ئەندام سکوتلەندا، (٣٥) وێڵز، (١٢) ئێرلەندای سەروو، ئەوی تر ئینگلتەرا*، مە، لە قوبرس لە کۆی ٥٠ ئەندام (١٥)ی تورکە، (٣٥)ی

* جاران بەبەشی خوارووی بەریتانیا (جگە لە وێلز) دەووترا ئینگلترا

یونانییه، دیاره چری دانیشتوانی هەرێمەکان ئەو کاریگەرییەیان هەیە، لە ویلایەتەکانی ئەمریکا دەبینین هەردوو ویلایەتی میرمۆنت و ئەلاسکا نزیکەی ٣\١١ی ئەندامانی کۆنگرێس پێك دەهێنن، هەرچی ویلایەتی تیتر بورگە ٤١ ئەندامی هەیە لەکۆی(٤٣٥ نوێنەران +١٠٠پیران)، ئەنجومەنی هەریمەکانی سویسرەش ٤٤ئەندامن، بۆ هەر کانتۆنێك ٢ ئەندام .

هەریەکە لە هەرێمەکانیش پەرلەمانی سەربەخۆیان هەیە، واتە فیدرالی حکومەتو پەرلەمانیشە، زۆربەی ولاتانی جیهانیش ئێستا بە جۆرێك سیستەمی دەسەلاتیان فیدرالیە، جا ناوی جیاجیای وەرگرتووە، لەوانە: ولایات وەك جارانی خەلافەت و ئێستای ئەمریکا، ئیمارات وەك ئیماراتی عەرەبی یەکگرتوو، کۆماری وەك یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، ئوستانەکان وەك ئێران، هەرێم وەك کوردستان، و کانتۆنات[1] وەك لە سویسرەو فرەنساش..، ئیتر رەنگە نموونەی ئەبوونی ئەو سیستەمە دەگمەن بێتو تەنها لەوولاتە دیکتاتورەکان نەبی (کە زۆربەی ولاتانی عەرەبی و سوشیالیستەکان و هەندێکی ئەفریقی دەگریتەوە)، ئەزموونێکی زۆر سەرکەوتووە هەم بۆ ئیداری و هەم سیاسی و هەم نەتەوەییش، ئەو ولاتانەی خاوەنی ئەو سیستەمەن زیاتر نارام و ناسایش و گەشە و تەبایی و بە یاسایی بەرێوە دەچێ .

لە ئەزموونی نوێ دا سویسرە کۆن ترین سیستەمی فیدرالی یە، بەلام ئەگەر ناوەکەشی نوێ بێت، ئەوا ناوەرۆکی نوێ نیە، بە هیچ جۆرێك لە داهێنانی ئەوروپی نیە هەروەك دەیانەوێ هەموو مۆدێرنیەکی ئیجابی بکەنە مولکی خۆیان، هەموو ئەوانە بناغەی پەیامی هەیە، ئەگینا با سەرنج بدەینە شارستانی (ئەزدیل ١٣٢٥-١٥٢٠ پ.ز) چەند کۆنیشە و وەسفی لە لایەن زۆربەی فەرهەنگەکان بە کۆنفدرالی کراوە[2]، لەو سەردەمەدا: لە دوای دابەش کردنی و

[1] کانتۆن فەرەنسیە واتە (قضاء، سویسرەش مانای محافظة) -قاموس جیب- ل٤٤ فرنسي-عربي.
[2] الموسوعة السياسة -کيالي- م-ن -ب[1] ل٢٩٤.

وەچەرخانی جیهان لە چاخی ئیمپراتۆریەتەوە بۆ وڵاتە نەتەوەییەکان کە بناغەکەی بۆ جیهانی ئیسلامی و سێیەمی لە رێکەوتنی (۱۹۱٦)ی سایکس بیکۆ-سازانۆف) بەدواوە دروست بوو، ئیتر کێشەی نەتەوەییش بووە سەرباری پێویستیەکانی سیستەمی فیدراڵی.

لە ئەزموونی نوێدا هەرێمەکانی فیدراڵی بە پێی سەروەری دەنگ دان و دیموکراسیانە توانیویانە جۆری حوکم و مەزهەبی سیاسی و دەستووری هەرێمیش بگۆڕن وەك لە هەرێمەکانی سەرووی نایجیریا تا ئێستا (۱۰) ولایەتیان جاری پەیڕەوکردنی شەریعەتی ئیسلامی داوە وەك مۆدێرنترین چارەسەری کێشەی کۆمەڵ و تاك بۆ ئەو شوێنە، هەروەهاش لە مالیزیا و پاکستانیش هاوتای ئەو شێوەیە هەیە.. هەر چەندە رۆژئاوا و رۆژهەڵات و عەلمانیەتی جیهانیش راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ لە دژی پێش هاتی وان، لەو چوارچێوەدا پەرلەمانی کوردستانیش بۆ پەیوەندی هەرێم بە ناوەند فیدراڵی لە نێو زنجیرەی لا مەرکەزی و خود موختاری و کۆنفدراڵی.. هەڵبژاردووە، کە لە لایەن شۆڤێنیستە عەرەبەکان پەسند نەکراوە، هەرچەندە بەشێکیش(بەتایبەتی رەگەز پەرستەکانی عەلمانی عروبی) پییان وایە ئەوە سەرەتای جیابوونەوەیە، دەڵێن دەبێت ئەو هەنگاوە بیگێڕدرێتەوە بۆ راپرسیەکی گشتی دیموکراسیانەی، سەرانسەری عێراق نەك تەنیا لە کوردستان، بەو بۆنەشەوە بۆ وەڵامیش هەلوەستەیەك دەکەین:

۱-فیدراڵی و دیموکراسی لەو پەیوەندیە نۆرگانیکیە نینە، زۆر وڵات هەیە و هەبووە فیدراڵی بووە و دیموکراسی نەبووە وەك لە فیرعەونەکان کە باسمان کردو یەکێتی سوڤیەتی پێشوو وەك دیکتاتۆری، سیستەمی ویلایاتی ئیسلامی پێشووو ئێرانی ئێستاو سودانیش وەك نموونەی تر.

ئینجا ئەوەش عەیبێکی دیموکراسیە کە مافی دەخورێت هەر وەختێك راپرسی سەرانسەری بکرێت زۆرایەتی عەرەب لە عێراق دەنگ نادەنە فیدراڵی یان هەر

مافێكی تری سروشتی خەڵكی كوردستان، (بۆ زیاتر بڕوانە بابەتی دیموكراسی لەو فەرهەنگە).

٢-وڵاتە فیدراڵیەكان هێزی یەكگرتوویان گەورەتر و گۆڵ تەرە لە وڵاتە نافیدراڵیەكان، بۆیە هەموو زانا و فەرهەنگەكان فیدراڵیان بە مانای (یەكێتی سیاسی) وەرگێڕاوە[1]، بە پێچەوانەوە زۆربەی ئەو وڵاتانەی شۆڕش و كێشەكانی نەتەوەیی تیایە نا فیدراڵین و دەسەڵاتی ناوەندی تاك ڕەو دیكتاتۆر و تائیفی بووە، ئەگینا وڵات هەیە چوار سەدەیە فیدراڵیە و زۆریش ئارام و گەشە سەندووشە.

٣-بۆ دیاری كردنی شێوەی پەیوەندی راپرسی بە سەرانسەری وڵاتەكە ناكرێ بە تایبەتی ئەزموونە نوێیەكان، لە دوای ١٩٩٠ تا ئێستا ئەو پرۆسانە ئەنجام دراون لە ژێر چاودێری (نەتەوە یەكگرتوەكان): ئەریتریا، چەند كۆمارێكی سۆڤیەتی پێشوو، بیابانی روژئاوا، تەیموری رۆژهەلات، هەردوو بەشی چیكۆسلۆڤاكیا، چەند پارچەیەكی یۆگسلافیا، كیبك لە كەنەدا، .. هیچی لە وانە راپرسیەكان لە سەرانسەری وڵاتەكە نەكراوە تەنها لە هەرێمەكە كراوە، چونكە دوو ئیرادەی لێك جیان هەروەك ئێستا وا دەبینین پەرلەمانی كۆسۆڤا بەكۆی دەنگ داوای سەربەخۆیی دەكاو پەرلەمانی سربیاش بەكۆی دەنگ دژیەتی ، ئینجا مەرج نیە لەو هەرێمەش هەر راپرسی كرا هەمووی هەر سەربەخۆیی هەڵبژێرێت، هەر چەندە ئەگەر هەڵیش بژێرن هەم لە ڕووی یاسایی و هەم لە ڕووی شەریعەتەوە ڕەوایی پێدراوە، لەوانە كیبك لە ساڵی ١٩٩٨ راپرسی كرا لە هەرێمەكە لە (٥١٠٪) دەنگی مانەوەیان دا لە كەنەدا نەك سەربەخۆیی، بۆیە زیاتر ئەوەستێتە سەر جۆری دەسەڵات و دەستورو دادگەری ئەو وڵاتە.

٤-هەرچەندە مافی جیابوونەوە، رەواشەو یاساییشە، چەندین بریاری نێو دەوڵەتی بو دەرچووە، هەڵبەتە بە پێی یاسای نێو دەوڵەتی گشتی هەرمیللەتێك

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: أ-الكشاف ب٣٠ (ش-ی) ل٢٨٥. ب-موسوع العالمیة.

خاوەنی هەریم وگەل ودەسەلاتی سیاسی بوون مافی بـوون بـە دەولـەتیان هەیـە، بویە لە راستیدا فیدرالی هەریمیکی نەتەوەیەك بریتیە لە دەسەلاتی سیاسیەکەی و واتە زیاتر نزیك بوونەوە لە مافی چارەی خونووسی لە دەولەتە .

٤-فیدراڵی فاکتەریکی گرنگی یەك پارچەیی و کۆکردنـەوە و پیکـەوە ژیانـە، با نموونەی سەربردەی دروست بوونی فیدراڵی لە ئوسترالیا باس بکـەین، (بیجگـە لە دانیشتوانی رەسەنی ئوسترالیا کە (ئەبۆرجینیەکان)ی پـیٚ دەووتـریٚ، چـەندین دەستەو تاقمی جیاجیای لیك پیچراوی لە بەنـدی و مـەنفی و بەدرەوشـتانی تـیٚ هەڵدراوی بریتانی لە چوار قوڵی جیاجیـای ئوسـترالیا دەژیـان، کەچـی لـە دوای ساڵی ١٩٠٠ز سیستەمی فیدراڵی دروست بووە یەکسەر گەشەی دەست پیٚ کـرد، پەرلەمانیشی لیٚ دروست بوو و یاسایان دارشت و کۆمەڵگەیەکی پارچـە پارچـەی یەکخستەوە و ئەو ئوسترالیە پیش کەوتووەی ئیستای لیٚ دەرچـووە)، هـەر چـەندە ستەمیشیان لە دانیشتوانی رەسەنەکە کردووە کـە زیـاتر لـە ٥٠٠٠٠ سـاڵە لـە ئوسترالیا دەژیان، لە هندیش هەمان دۆخ روویدا لە دوای جیابوونـەوەی پاکـستان لـەیی بـاری نـاوەخۆی هەڵوەشـایەوەو هـەر نەتـەوەو تایفەیـەو ئاینیـك بـەرەو نارستەیەك بوون، نیتر لە دوای ١٩٥٠ سیستەمی ویلایاتی پەیرەو کـردو هنـدیان کـردە (٢١) ویلایـەت، لـە هـەر هـەریمیك پەرلـەمان و حکومـەت و سـەرۆکی هەریمیش خۆی بۆ دروست بوو ئیتر تا رادەیـەکی چـاك نـارام بـۆوە و لـە پارچـە پارچەیی رزگاری بوو.

لـە کۆتایـیـدا مـاوە بلـیین کۆنفیـدراڵی و فیـدراڵی جیاوازیەکـەیان لەوەیـە یەکەمیان: چەند دەولەتیك لەسەر بنچینەی سەربەخۆیی هاوبەش لە چەند روویەك لە دەرەوە دا یەك دەگرن، هەرچی فیدراڵیە ئـەوا یـەکگرتنی چـەند حکومـەتیکـە لەناو یەك دەولەت یەك دەگرن،ئەوکاتی دەولەتەکە دەبیتە دەولـەتیکی فیـدرالی، بۆیە ناتوانریت بەعیراق بووتریت عیراقی فیدرالی تا بەلایەن کەمەوە هـەریمیکی تری فیدرالی بۆ دروست نەبیٚ وەك ئەوەی خوارو داوای دەکەن .

لە کۆنفیدراڵی دا بۆ هەر هەنگاوێك یان بڕیارێك کە هاوبەشە پێویستی بە کۆی دەنگی دەوڵەتە بەشداربووەکانە، کەچی لە فیدراڵی دا بەپێی زۆرایەتی دەنگی هەرێمەکان دێتە دی و گەلێ مەسەلەی تر (بۆ زیاتر سەرنج بدە: (کۆفر، ئەدوارد- Amodern dictionary).

(١٨)

شورا (پەرلەمان) Parliamen- National Assembly

ئـەو زاراوەيـە لـە ناوەڕۆكـدا كۆنـە، زۆر بـە راشـكاوى لـە قورئـانى پـيرۆزو فەرموودەو وتە بە نرخەكان هاتووە بە پەيڕەويشەوە (ما رأيت أحد أكثر مـشورة لأصحابه من رسول الله ﷺ) رواه الترمذي.

بە پێى فەرهەنگەكانيش دەوڵـەتى ئيـسلام يەكـەم سيـستەم بـوو كـە شـورا بەكارهێنێ[1]، بە پێى هەندێ سەرچاوەى ترى شارەزا لە مێژووى سياسى دەوڵەتى ئيسلامى لە مەدينە ئەوا (عشرة المبشرة) زياتر شوراى دەوڵەت بووينە بـە پـێى نوێنەرايەتى ئەخشەى سياسى و كۆمەلايەتى يەكەى:

١-أبـوبكر و طلحـة- لـە تـيم، ٢-عمـر و سـعيد بـن زيـد- لـە عـدى، ٣-عبدالرحمن بن عوف-سعيد بن أبى وقاص-لـە زەهـرە، ٤-علـى لـە هاشـم، ٥-عثمـان-بنى ئومەيە، ٦-زبێر بن عەوام- لە ئەسـەد، ٧- ابـو عبيـدالله- لـە فهر،[2] بەلام رۆژئاواييەكان ئەوەش وەك هەموو بەشەكانى ترى زانـست و فيكـر و فەلسەفەو دۆزينەوەكان خۆمـالّى دەكـەن، بـە پـێى بـۆ چـوونيان كـە زۆربـەى فەرهەنگو ئەنسكلۆپيديەكانى جيهانى ئيسلام و سێ يەميش بە لاسايى كردنەوە تۆماريان كردۆتەوەو دەيگێڕنەوە بۆ ئـەو سـەرەتاييەى سـەدەكانى ناوەراسـت كـە ئەنجومەنێك دروست بووە بۆ بەرگرى لە بەرژەوەندى دەرەبەگـەكان، دواى گەشـەى

---

[1] موسوعة أديان- ص٣٢٢.

[2] الموسوعة السياسة –ب٣ ل٥٠.

کردو بووە ئەنجومەنی شایەکان و جێی ڕاوێژو نوێنەرایەتی.. تا بووە پەرلـەمان[1]،
لە هەندێ سەرچاوەی ورد تر دەیگێڕنەوە بۆ پـێش سـەدەی (۱۱)ش بـە تایبـەتی
کاتی هێرشی نۆرمەندیەکان بۆ سەر بەریتانیا، ئەوە بوو شای بـەریتانیاش بـانگی
پیاو ماقول و ئاینی شارەکانی کرد بـۆ چارەسـەری، ئـیتر ئـەوە بـووە ئـەریتێکی
سالانە (۳) جار دادەنیشتن، لـە دوایـدا لـە ژێـر فـشاری مـاقولان جـۆن سـانتیر
(بەلگەنامەی ماگناکارتا)ی دەرکرد لـە ۱۲۱۵/٦/۱۵ز کـە لـە ٦۳ مـادە پێـك
هاتبوو، هەقی چینەکانی سەروو لـە (مـاقوولان، پیـاوانی ئـاینی، بازرگانـەکان،
بیانیەکان..) دیاری کرا، ئەنجومەنی بۆ دروسـت کـردن، بەردبـەرە لـە سـەردەمی
(هنری سێیەم لە سالی ۱۲٥٤ز بوو بە پەرلەمان، دوایی لە سالی ۱۲٦۱ز بـووە
دوو ئەنجومەن، (ئەنجومەنی لۆردەکان-پیـاو مـاقول و ئاینیـەکان)- (ئەنجومـەنی
گشتی-نوێنەری شارەکان)، تا ئێستاش هـەر بەردەوامـە[2]، بـە هـەمان شـێوەش
مێژووی پەرلەمانی نمونەیی کە بە (شای پەرلەمانان)یش ناو دەبەن بـۆ بـەریتانیا
دەگێڕنەوە لە سەردەمی (شا ئەدوارد)، لە سالی ۱۲۹٥ز کە بۆ یەکەم جـار پیـاو
ماقولانی دەرەوەی کنێسـەشی بانگ کرد لە کۆبونەوەیەك، ئیتر لە ئـەوروپا ئـەوە
بە پەرلەمانی نمونەیی نـاو دەبـرێ[3]، پەرلـەمانی بریتـانی ئێـستاش بـە کـۆنترین
پەرلەمان دەژمێردرێت، هەرچی (موسوعة البلدان) ئـەوا پەرلـەمانی(ئالیـسینك)
ئایسلەندا بەکۆن ترین لەقەلەم داوە، هەلبەتە ئەو تێ ڕوانینـە لـە چـوار چـێوەی
یەکسان کردنی مێژووی جیهان بە مێژووی ئەوروپاوەیە، ئەگینا لە پـێش (ماگنـا
کارتا)و پەرلەمانی نموونەیی (نەك لە دەولـەتی ئیـسلامی) مەدینـەو دواتـریش،
یەکەم ڕاوێژیش پەروەردگار بە فریشتەکانی کرد لەبارەی دروست کردنـی ئـادەمی
زاد، بۆیە مێژوەکی پەیامیو گـەردونی هەیـە، هـەتا لـەناو زۆربـەی خێلـەکانی

---

[1] الموسوعة العالمية ب۱۰ ل٥۷۹.

[2] بۆ زیاتر ا-نظم السیاسة، ب-الوسیط في قانون الدستوري د.أدموند. ج-موسـوع العالمیـة ب۱۰ ل٥۷۹.

[3] الموسوعة العالمية ب۲ ل۳٥٦، هەروەها (احزاب السیاسیة-دوبرجیه).

جیهانیش شێوەیەك لەو ئەنجومەنە هەبووە کە پێك دەهات لە سەرەك تیرەکان بۆ توێژینەوەو بڕیار دروست کردن لەبارەی هەر کێشەیەکی نوێ، بۆیە زۆر فەرهەنگی تر ولاتی تـر بـە خـاوەن یەکـەم پەرلـەمان دەزانـی، لەوانـە (موسـوعة البلـدان)پەرلەمانی ئایسلەندا بە کۆن تـرین پەرلـەمانی جیهـان دەزانـی، لـە کـەلتووری ئەلمانیا ئەونەریتە بۆ (رایشتاخی) ئەلمانیا دەگێڕنەوە، لەوێـشەوە بـۆ (ئەنجومـەنی یەوزی رۆمانی کـۆن)، هەرچـی‌ی (قـاموس المـصطلحات الـسیاسیة والدسـتوریة والدولیة) پەرلەمانی پاریس بە کۆن ترین ناسیە ٠

ئەو زەمینە سازیەی ئەوروپی بـە گـشتی و لەگـەڵ گەیـشتنی شارسـتانیەتی ئیسلامیش پێیان لە رێی ئەندەلوس ودوایش لە رێـی عوسمانیـەکان زیـاتر فێـرە سیستەمی شورا بوون هەروەك لە نووسـینەکانی (قـصة الحـضارة-ویـل دوارنـت)، (بناء الانـسانیة-بریفولـت)، هـەروەها ریتـشار کـۆڵ، دوزی، سـارتۆن، شـارلز سنجر، .. باس کراوە، ڕون تر لە هەموان لـە نامەکـەی (جـۆرج)ی بـەریتانی بـۆ خەلیفەی ئەندەلوس (هشامی سێیەم) دەردەکەوێ (دەقی نامەکە لە کۆتـایی ئـەو بابەتەیە)، ئیتر بەرە بەرە سیستەمی شورای لێ پەرەسەند لەگەڵ گەشەی ئەوروپا، ناوی جیاجیاشـی وەرگرتـووە لـەو سـەردەمە، وەك :(پەرلـەمان بەگـشتیەکەی ، رایخشتاخ و دییت و پەندەستۆك لـە ئـەڵمانیا، کـۆنگرێس (نوێنـەران+پـیران) لـە ئەمریکا، ساسکواتجوان لە کەنەدا، دوما لە رووسیا، لوکـسابا لـە هنـد، تریبـون فرنسی، دیل ئیرلەندی، ریکسداخ سـویدی، ڤـولکتنگ دانـی مـارکی، لانـدرات سویسرە، کنێسە لە ئیسرائیل، کورتیز لە ئیسپانیا، ئەنجومەنی گـەل لـە هەنـدێ ولاّتـانی عـەرەب، ئەمانـەتی میللـی (لیبیـا)، .. نـاوی تـریش هەیـە ئێـستا: ئەنجومەنی یاسادانان، شورا، سوڤیتیات، ..)، ئەوەش نیـشانەیەکی تـرە کـە لـە بنەچەدا ئەو ناوو ئەزموونە ئـەوروپی ولاتینـی رەسـەن نیـە بۆیـە ئەوەنـدە نـاوە جیاجیایەی هەیە .

لە دوای سست بوونی جیهانی ئیسلامی کارنەکردن بە شـوورا لـە دوای ئـەو ئینقلابەی معاویە کردی جـارێکی تـر بـەوناوە نوێیانـەوە هاتـەوە نـاو جیهـانی ئیسلامی، یەکەم جار لەسـەردەمی مەشـرووتیەتی یەکـەم لەسـالی ١٨٧٦ز لـە دەولەتی عوسمـانلی ئیـشی پـێکراوە، دوای وەسـتا وجـاریکی تـر لـە ئینقلابـی ئتحادیەکان لە ١٩٠٨ ئیـشی پێکراوەبـە نـاوی (مەبعووسـان) ئنجـا پەریـەوە جهانی ئیسلامیش لەگەل دروست بوونی دەولەتی هاوچەرخ بوّیان .

هەموو ئەو زاراوانەش لە ناوەرۆکدا هەرماناي شورا دەگرێتەوە، بەلاّم ڕەنگـە لە هەندێکیان مەرجە ئیسلامیەکانی لیّ نەیەتەدی ئەگینالـە پێناسـی پەرلـەمان وەك لە فەرهەنگی بەناوبانگی (ئۆکسفۆرد) هاتووە:

The group of people who are elected to make and) change the lows of acountny([1]، ئـەوەش دەقـا و دەق نـاوەڕۆك (مقاصد)ی مانای شورایە، هەروەك لە فەرهەنگە نوێیەکانیش فەرمانی شـورایان بەو دەقە هێناوە (كانت سبيلا لتعديل الرأي أو الموقف)[2].

لە جیهانی سێیەم هەتا کۆتـایی جـەنگی سـاردیش شـان بـە شـانی ولاّتـانی سوشیالیستی (بێجگە لە چەند ولاّتێك نـەبێت) سیستەمی پەرلـەمانیان جێگیر نەبوو، هەروەهاش لە جیهانی موسولمان نشینیش کار بە شورا نەدەکرا مادام کار بە شەریعەتی ئیسلامی نەکرێت، بۆیە دەسەلاّت هەمووی کۆبوّوە لە سەرۆك، لـە هەندێ شوێنیش پەرلەمان هەبوو بەلاّم تا ئێستاش هێمایـە و بـەس، دەسـەلاّتی ڕاستەقینەی نیە بە تایبەتی لە ژێر سایەی ولاّتە دیکتاتۆرو تاك لایەنو بنەمالـەو سەرۆكو حزبی سەرکردەدا، گرنگترین نیشانەکانی بێدەسەلاتی پەرلەمان ئەوانەن:

١- مسـەیەرن.

٢- زۆربەی جار قایل و ناقایلیان لە ١٠٠٪)ە.

[1] Oxford –D- p٩٢١.

[2] الموسوعه السیاسه ب١ ل٥١٩.

٣- کەمتر گفت و گۆ لەسەر بابەتەکانی پشت هێڵێ سوور دەکرێ.
٤- ملكيين أكثر من ملك.
٥- ئەندامانی پەرلەمان بێ ئاگان لە باری خەڵك.
٦- پسپۆر نین لەو کارەیان.

جاران بە هەردوو شێوە پەرلەمان هەڵدەبژێردرا چ ڕاستەوخۆ لە لایەن میللەت چ بە میراتیشەوە، لە سیستەمی دیموکراسی ئێستادا پەرلەمان هەڵدەبژێریت ڕاستەوخۆو دەسەڵاتی یاسادانانی هەیە، حکومەتیش دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، لەژێر سایەی دەستور، لە هەندێ شوێنیش هەر پەرلەمانە حکومەت و سەرۆك هەڵدەبژێرێت یان لێی هەڵدەبژێردرێت، سزاو چاودێری دەکا تا ئەو رادەیە متمانەی لە حکومەت دەسێنێتەوە، ئەو پرۆسەیە پێی دەڵێن (حجب الثقة)، عادەتەن کورسیەکانی پەرلەمان پڕ دەکرێتەوە لەسەر بنچینەی رێژەی بەشداری و دەنگی ئەو حزبە، بۆیە چەند فراکسیۆنێك (کوتلەیەکی) لەناو یەك پەرلەمان دروست دەبێت، ئەو کۆمەڵە فراکسیۆنەی دەکەونە هاوپەیمانیەتی و زۆرایەتی دەنگ مسۆگەر دەکەن بۆ دروست کردنی حکومەتێکی ئیئتلافی، ئەو فراکسیۆنانەی بەشداریش نین لە حکومەت پێیان دەووترێ (معارەزەی یاسایی) ئەو ناوە بۆ جیاکردنەوەیەتی لە معارەزەی چەکداری و دەرەوەی پەرلەمانە.

بە پێی (دۆڤریجە) لەسەر هەمان بنچینەی هاوپەیمانیەتی ئەو فراکسیۆنانە لە دەرەوەی پەرلەمانیش فیکرەی (حزب)ی لێ دروست بووە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی (١٨)[1].

لەو لایەشەوە مەرج نیە پەرلەمان و حکومەت تەواو لێك جیاببنەوە لە هەندێ شوێن هەر ئەندامی پەرلەمانن دەبنەوە سەرەك وەزیرانیش وەك تورکیا، لەڕاستیدا لە دوای پێك هاتنی (ئەنجومەنی مەزنی تورکیا)لە ١٩٢١لەلایەن ئەتاتورکەوە بەپێی مادەی ٢، ٣ دەستوورەکەی، ئەوا دەسەلاتی پەرلەمانێ

[1] الاحزاب السياسيه-دوفريجه.

حکومی نزیك کرانەوەو تا ئیستاش سیستەمی دیموکراسی بە هۆیەوە لەنگە، بۆیەش نەسڵی لێك جیاکردنەوەی (نسبی) هەر سێ دەسەلاتەکانو دەسەلاتی ئومەتیش (کلکم راع و کلکم مسؤول عن رعیتە..) لە ئیسلام هاتووەلەسەردەمی (راشدین) کاری پێکراوە، نەك وەك ئەوروپیەکان بۆ (مۆنتسیکۆ)ی دەگێڕنەوە[١].

خودی پەرلەمان وەك هەموو دەزگاکانی تر ناسنامەی (عەقائدی) نیە، ئەکەوێتە سەر بەکارهێنەرەکانی، واتە ئەگەر گریان کورسیەکان هەمووی بە شیوعیەکان پڕ کرایەوە ئەوا پەرلەمان دەبتە دەزگایەکی دیکتاتۆری پرۆلیتاریا و گواستنەوە بەرەو شیوعیەت، ئەگەر ئیسلامیش دەرچوو دەبتە شورا، هەر چەندە لەناو بەرەی چەپیشدا مشتومڕ هەیە لەسەر خودی پەرلەمانیش، شیوعیە رەسەنەکان پەرلەمان بە دەزگایەکی برجوازی تایبەت بە سیستەمی سەرمایەداریو لیبرالّ دیموکراسی لە قەڵەم دەدەن، بەلام سوشیال دیموکراسیەکانو (نۆرۆ شیوعیەکانیش) چوونە ناو پەرلەمان و لە شوێنانی وەك فرەنساو ئیتالیاو یۆنان و پرتغال سوودیان لێ بینی، پێش بینیەکەیان تا رادەیەك هاتە دی کە دەکرێ لە رێی بەشداری پەرلەمان دەروازەی گۆڕانکاریو چاکسازی بکەیتەوە بە هێمنانەوە دوور لە دیکتاتۆریانە.

بە هەمان شێوەش لە فکری ئیسلامی هاوچەرخیش کێشە هەیە لەسەر بەشداری پەرلەمانو دەسەلاتەکانی و هەم لە خودی شوراش بە تایبەتی لەو پرسیارە ئاخۆ ویلایەت بۆ کام لەم سێ دەزگایە بۆ (فقیە-یان ئەمیر) یان بۆ (شورا) یان بۆ (ئومەتە)؟ (زیاتر ئەو وەلامانە لە بەشی فکری ئیسلامی باس دەکەین)، بەلام بۆ بەشداری ئیسلامیەکان لە پەرلەمانێکی فرە لایەنی عەلمانی و چەپی نەتەوەیی دیسان کێشە هەیە، بە شێك لە ئیسلامیان پێیان وایە پەرلەمان جێگەی یاسادانانەو ئەوەش تەنها مافی خوایە دایبڕێژێ بۆیە (کفرە)، هەندی فەیلەسوفی ئەورووپیش ئەو رایەیان هەیە لەوانە (ئەمانویل کانت) دەلی مرۆڤ

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (روح القوانین)- مونتسکیۆ.

ناتوانی یاسا بۆخۆی دابڕێژێ چۆن بۆ کۆمەل دەتوانی، بەلاّم بەشێکی تـریش زیـاد
لە پێویست بێ سێ‌و دوو بەشداری دەکەن هەتا لە کنێسەی ئیسرائیلیش ئەندامی
ئیسلامی هەیە، بەشی سێیەمیش بـەمیان ڕەوانـەتر وا دەڕوانـنـە پەرلـەمان کـە
دەزگایـەکی بـێ ناسـنامـەیە، ناسـنامە عەقائیدیەکـەی نەکەوێتـە سـەر ئـەو
ئەندامانەی کورسیەکان پڕ دەکەنەوە لە لایەك، لە لایەکی تریش ئەو دەسـتوورەی
ولاّت، هەردووکیشیان بە دەوری خۆیان دەکەوێتە سەر جۆری میللەت و ڕاسـتی و
دروستی هەلّبژاردنەکە، ئەگەر بەو شـێوە دروسـتیە بـوو و ئیـسلامیەکان دەنـگ
بهێنن ئەوا هەمان پەرلەمان دەبێتە شورایەکی ئیـسلامی بـە هـۆی دیموکراسـیانە
دەتوانن دەستووریش وەرگێڕن، کێشەی ئەو بەشە ئیسلامیەی کـە دژی ئـەزمونی
بەشداری پەرلەمانن بە هەموو بارێك کێـشەی زانیاریـە، لـە راسـتیدا پەرلـەمان
یاسا دانان نیە بەلّکو دەرهێنجرانی یاسایە لە دەستوور، بۆیە ئەو کێشەیە لەگـەلّ
دەستوورەنەك لەگەل پەرلەمان، دەستووریش لەلایەن پەرلەمان دانارێـژرێ ئـەوەیان
لە سەرووی دەسەلاّتی پەرلەمانە، لە دەسەلاّتی میللەتە، کەواتـە هاتینـەوە سـەر
ئەو پرسیارە ئاخۆ ئەو میللەتە ئیسلامیە، عەلمانیە، مەسیحیە، .. واتە لێرەوەیە
کێشەکە. بۆیە ئەو کاتی دەنگ دەدرێتە دەستورێکی ئیسلامی کـە دەنـگ دەران
سیفاتی (ئومە)یان هەبێت نەك عەوام.. ئـا لـەو کاتەیـە عەلمانیـەت سـوودمەند
دەبێت لە نەزانی خەلّك و جێگـەی خـۆی دەکاتـەوە، لـەو دۆخـە هەلّبژاردنانـەدا
پەرلەمانیکی پسپۆر دروسـت نابێـت لـە یاسـا دەرهێنـان و دارشـتن بـەپێی ڕای
(ستیورات مل)، خەلەل لە بنەچەدا لەوە دێ لە دەنگ دانـی میللـەتێکی عـەوام
ئەوا دەنگی زانا و نەزانێك وەك یەکە، ئەو میللەتە هەلّخەلّەتاو و ڕەمەکی دەبێت
ناتوانێ ببێتە چاودێرێك لەسەر ئەو پەرلەمانەی کە خۆی هەلّی بژاردووە، بۆیە ئەو
جۆرە پەرلەمانەش دەبێتـە شـێوە دیکتاتۆریـەك لـە میللـەت دەپـچڕێ هـەتا لـە
باشترین دۆخی دیموکراسیـشدا وەك کەمایەتیـەك جـار وایـە بڕیـاری پێـچەوانەی
خواستی میللەتەکەش دەدا، ئەوەیان سەلبیاتەکانی گشتی پەرلەمانە.

بۆ هەموو ئەو چارەسەریە دیسان دەبێ بگەڕێینەوە سەر چاوگی کێشەکان کـە دەستوورە، ئەگەر دەستوور بە عەیار داڕژرابوو ئەو کاتی ئەك عـەلمانی دەتـوانرێ لەگەڵ ئیسلامیەکان نوێنەری ئاینی تریش ئەنـدام بـن لـە پەرلـەمان یـان شـورا هەروەك لە ئێران چەندین ئەندامی شورای مەسیحی و یەهودی و بەهائی تیادایە، لە شورای سودانی سەردەمی (ئینقاز)دا دەبینین چـەندین ئەنـدامی شـوراو هـەتا سەرۆکی ویلایەتیش نافرەت و مەسیحیشە، هەروەك لە قوبرسیش لـە سـەردەمی سوڵتانی عوسمانیەکان قەشەی مەسیحیەکانی ئەندام بـووە لـە دەسـتەی بـالاّ بـە فەرمانی سوڵتانو شێخ الاسلام.

مەبەســتەکانی شــورا (پەرلەمان):

لە راستیدا ئەو شێوازەی لیبراڵ دیموکراسی و پەرلەمان و فرە لایەنی و دەست گۆڕی ... بەرهەمی ئەزمونێکی دوور و درێـژە.. لـە کاتێکـا ئـاینی راسـتەقینە نەبێت زۆرێـك لەو ئەزموونانە باشـترین داهێنـانی بەشـەرین، (سـتیورات میـل) لــەبارەی ســنورەکانی پەرلــەمانو دەســەلاّتی حکومــەتو ســەربەســتی تــاك نووسیویەتی: ئەوانـە چـاکترین مەبادینـەکانی لیبراڵ دیموکراسـین، پێـشی وایـە حکومــەت ئۆتۆنەرایــەتی هــەموو لایــەك ناکــا، بــۆ ئــەوەی ئــەو حکومەتــە ستەمکارنەبێ و (لا مرکزی) بێت وبـۆ ئەوانـەی لـە حکوومـەت نـین ئـەوا ئـەو دەزگایانە بۆ پڕکردنەوە و بەشداری لە حکومەت شێوازێکی هـەرە گونجـاوە، بـەو شێوەیە ئەویش پەرلەمان بە هەڵە دەزانێ، بەلاّم هیچ بەدیلێکی تـری ئەدۆزیتـەوە ئەگینا زۆر گومانی لە پسپۆڕی ئەندامانی پەرلەمان هەیە، هەڵبەتـە (سـتیورات میـل) ناهـەقی نـەبووە لـەو تێبینیانـە، هـەر ئەوەشـە لـە بنەڕەتـدا جیـاوازی پەرلەمانێکی ئاسایی و شورا، شـورا دەبـێ هەڵبـژێرابێ لـە لایـەن ئومـەت کـە هەموویان دەزانن (کەسی شایستە بۆ ئەو شوێنە شایستە) هەڵبژێرن کە پـسپۆڕن، چەند مەرجێك هەیە لە ئیسلام بۆئەو کەسانەی شایستەی شوراو مشاوەرەن، یـان

شورا هەلدەبژێرن نابێ نەفامو دزو حەسودو دوڕوو ترسنوك و نارەزووباز خۆویـست بێ، واتە نابێ عـەوام و ڕەمـەكی بـن، ئـەومیان جیـاوازی بنـچینەییـە لـە ڕووی هونەری كار، جگە لە جیاوازیەكانی تری فكـری، دلّـسۆزی، چـینایەتی، .. بۆیـە دەبینین بنەماكانی شورا ستاندەرترە لە مەبەستەكانی پەرلەمان كـە هەریەكـەیان لە فەرهەنگە جیاجیاكانی ئیسلامی و عەلمانی هاتووە.

بنەماكانی شـورا :

١-دوور خستنەوە لە جەبریەت (دیكتاتۆریەت).
٢-وادەكا دەسەلاّت لا مەركەزی بێت.
٣-خەلیفە بە هەلّبژاردن و (بەیعە) بێت[1].
٤-ویلایەتیش لە كۆتاییدا دەبتە مولكی نومەت.
٥-دەست گۆری دەسەلاّت دەبێت نەك میراتی و خۆ سەپاندن.
٦-خەلّكی شایستە لە شوێنی شایستە.
٧-چارەسەری بە ستاندەر بۆ كێشەكان.

مەبەستەكانی پەرلەمانیش كە لە فەرهەنگەكانی سەردەم هاتوون هەمان شتە:
١-چەق نەكردنی دەسەلاّت و بلاّوكردنی دەسەلاّت (دژە دیكتاتۆری).
٢-بەشداری زۆربەی خەلّك.
٣-بڕیار و هەلّوێستی دروست.
٤-بە مونەسەساتی كردن نەك نارەزوویی.
٥-پسپۆریەتی.
٦-بوونی یاسا لە سەرووی هەموان.
٧-بە یاسایی كردنی معارەزە.

[1] (من بايع أمير من غير مشورة المسلمين فلا بيعة له، ولا بيعة للذي بايعه، فالخلافة شورى) (عمر بن الخطاب).

٨-نارامی و تەقاندنەوەی تواناکان.

٩-راوێژ لە بڕیارە گرنگەکان و جێبەجێ کردنیش.

پەرلەمانی کوردستان:

لە دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ و کشانەوەی ئیدارەی حکومەتی ناوەندی و گەشەی رێکخستنی کۆمەڵی کوردستان و بێسەروبەری بەرەی کوردستانی و ململانێی دوو هێزە سەرەکیەکە.. هەموو ئەوانە بیری هەڵبژاردنی پەرلەمانی هێنایەکایەوە و لە ١٩٩٢ پەرلەمان هەڵبژێردرا بە پێشبڕکێ و بەشداری ئەو حزبو لایەنانە بە ئەنجامەکانیشیەوە:

١-(لیستی زەرد) پ.د.ك: ٣٣٧٨٧٩ کە دەکاتە ٤٥,٢٪.

سەرۆك: ٤٦٦٨١٩ کە دەکاتە ٤٨,٣٪.

٢-(لیستی سەوز) ی.ن.ك +(زەحمەتکێشان): ٤٢٣٩٣٣ کە دەکاتە ٤٣,٨٪.

سەرۆك: ٤٤١٠٥٧ کە دەکاتە ٤٥,٦٪.

٣-لیستی (سەوزو سپی) ئیسلامی، (یەکگرتوو[1]+بزوتنەوە): ٤٩١٠٨ کە دەکاتە ٥,٠٨٪.

سەرۆك: ٣٨٨١٥ کە دەکا ٤٠٪.

٤-حسك (شین): ٢٤٨٨٢ کە دەکا ٢,٥٪.

سەرۆك: ٢٣٣٤٢ کە دەکا ٢,٤٪.

٥-ح.شیوعی عێراقی: لیست:٢١١٢٣ کە دەکا ٢,١٪.

٦-پارتی گەل: ٩٩٠٣.

٧-بێ لایەن: ٥٠١ دەنگ.

لیستی زەرد یەکەم دەنگی هێنا بە زیادی (١٤٠٤٢) دەنگ کە دەکاتە رێژەی ١,٤٪ لە سەرۆکایەتیش (٢٥٦٧٢) دەنگی زیادی هێنا، ئەو رێژەیەی کە هاتە

[1] یەکگرتوو جاڕ نەدرابوو، بەڵام کاری رێکخراوەی دەستی پێ کردبوو.

سەر دەزگاو پـەخش‌و كـار پـێ‌كردن (٤٩٪)ی یـەكێتی‌و لـە ٥١٪ی (پ.د.ك)، رێژەی راستەقینە نیە، بەڵكو ئەوە زیادەی دەنگی ئەو حزبانـەن كـە دەنگـەكانیان نەگەیشتە (رێژەی یاسایی لە ٧٠٪.كەوا رێكەوتبوون.

هەرچەندە ئەزموونێكی نوێ‌و دەگمەن بوو، تا رادەیەك سەركەوتوو بوو، بـەڵام دوایی (ی.ن.ك) بە ئەنجامەكەی قایل نەبوو، لەو كـاتی (پ.د.ك) تـەنازولی لـەو برە زیادە دەنگەی كرد، رێكەوتن كە ئەنجامەكـەی جـار نـەدرێت، دەسـەلات بـۆ هەریەكەیان (٥٠به ٥٠) بێ، یەكەم كۆبونـەوەیان گرێـدا، لەسـەر ئـەو بنـچینەیە حكومەتیان دروست كرد كە سەرۆكی پەرلـەمان لـە (پ.د.ك) بێـت و سـەرۆكی حكومـەت لـە (ی.ن.ك)، بـاڵا دەسـتی هەمـە لایەنـەی (ی.ن.ك) لـە هـەموو بوارەكانی پێوە دیار بوو، دوای ماوەیەكی كورت سـەرۆكی حكومـەت و وەزیـری پێشمەرگە لە لایەن (ی.ن.ك) گۆردرا و لە مەدەنیانە زیاتر بـەرەو عەسـكەریانە، ئیتر ئەوەندەی نەبرد سەرەتای شەری برا كوژی دەستی پێ‌كرد لە لایەن (ی.ن.ك)و (بزوتنەوەی ئیسلامی)، دوایـیش لەگـەڵ (پ.د.ك)، یەكـەم جەنگیـشی لەگـەڵ هێزەكانی (پ.ك.ك) بوو.

لە دوا شەری برا كوژی‌و گرتنی بینای پەرلەمان لە لایەن (ی.ن.ك) بووە هـۆی ئەوەی (پ.د.ك) شەرعیەت لە پەرلەمان بسێنێتەوەو بە ناشەرعی لـە قەڵـەم دا، بەهانەی (ی.ن.ك) ئەوەبوو گوایە (سەرۆكی پەرلەمان-جەوهـەر نـامیق) بوویتـە رەسەدی تۆبچیەكان، بەخێرایی هێزەكانی ئیسلامی گەیشتنە بینـای پەرلـەمان و بۆ پارێزگاری‌و دەركەوت تەنها مشت‌و مرێكی سـادەیە نـەك داگیركـردن، بـەلام دیاردەیەكی زیدە ناشرین وبێ مەسـئوولیەتانە بـوو، لـە مێـژوودا چـەند جاریـك بەدەگمەن كاری وا رووی داوە، لەوانە : (كرۆمیـل) پەرلـەمانی بـەریتانیا داگـیر كردو لەسەر دەرگاشی نووسی ئەو خـانووە بۆكرێیـە هەرچـی دەیـەوێ، یـان وەك (یالتسین) و هێرشەكە بە تۆپ و تانك كە لە (دۆما)ی رووسیای دا لەو سەردەمی (رۆسلان حسب الله توف) سەرۆكی پەرلەمان بوو..٠

لە میانەی شەڕی برا کوژی چەند جارێك تەمەنی پەرلەمانیان درێژ کردەوە کە لـە ئەسـڵدا بـەڵێن وابـوو تـەنها لـە دوای سـاڵێك هەڵبـژاردن بکرێتـەوە، دوای ۱۹۹۷/۸/۱ هێزەکانی (پ.د.ك) بە هاوکاری هێزەکانی عێراق بە ناوی (توکلت علی الله) هەولێریان گرتەوە و لەو کاتیەوە (پ.د.ك) پەرلەمانی دروست کردەوە، زیاتر لە (٦٠) ئەندام دەوامیان دەکرد لە کۆی (۱۰٥) ئەندام، بە پێی بۆچوونی (پ.د.ك) ئەوە ڕادەی یاساییە، بۆیە وەك پەرلەمانێکی شەرعی لـەو ماوەیـە تـا ساڵی (۲۰۰۲) چەندین یاساو بڕیاری دەرکرد تا گەیشتە هـەموارکردنی یاسـای حزبایەتیش، هەرچی نەیارو بەشدارنەبووەکانی پەرلەمانیشە دەڵێن ئەو پەرلەمانـە هێزی یاسایی لە دەست داوە، چونکە:

۱-ماوەی درێژکردنەوەی لە هەموو پێوانەیەکی ئاسایی و نائاسـایی دەرچـووە (وەختی مانای دائیم نیە).

۲-ڕادەی یاسایی ناکەوێتە سەر ژمارەی ئەندام، بەڵکو دەکەوێتە سـەر ڕێـژەی لیستی بەشدار کە دەبێ بکاتە لە (٥٠٪+۱)، لە کاتێکـا بـە حیـسابێکی سـادە دەبینین ئەو ڕێژەیە دەرناچێ چونکە بەشداربوان (لیستی مۆر) و (لیـستی زەرد)ن، کە دەکاتە:

٤٥,۲٪+(٥٠٠).٪= ٤٥,۷٪ نووقستانە.

۳-کۆمـەڵێك خەڵك مردوون لە دەنگ دەران و نەوەیەکی نـوێش پێگەیـشتوون کە شایستەی دەنگن.

٤-ئەو پەرلەمانانەی کە درێژ دەکرانەوە وەك ئەوەی لبنـان تـەنیا لـە کـات و ساتە جەنگیەکان بوو هەر جەنگ تەواو بوو هەڵبژاردن کرا، ئینجا هیچ چالاکی و یاسایەکی دەرنەکرد. لەگـەڵ چـەندین خـاڵی تـر لـەو شـێوەیە، بـەڵام یاسـاوی بنـچینەی بـۆ مانـەوەی پەرلـەمان هـەروەك سـەرۆکی (پ.د.ك) لـە دانیـشتنی پەرلەمانی ساڵی (۲۰۰۲) ئاماژەی بەو قەیرانـە کـرد و وتـی: دەزگایـەکی تـری شەرعی شك نابینین لە کوردستان جگە لە پەرلەمان، کە تا ڕادەیەك ڕاستە، ئـەو

قەیرانە بە هەڵپەسێردراوی ماوە تا لە ٢٠٠٢/١٠/٤ جارێکی تر پەرلەمان بە هەموو لیستی بەشدار کۆبوونەوە و (ی.ن.ك) بە ئەنجامەکەی ساڵی ١٩٩٢ قایل بوو کە (٤٩٪) کورسی هەبێت و (٥١٪)یش بۆ (پ.د.ك)، تا هەڵبژاردنی نوێ و ناوی لێ نرا پەرلەمانی ئینتقالی.

لە راستیدا دامەزراندنی پەرلەمان و حکومەت لە کوردستان هەنگاوێکی بوێرو گرنگ بوو، هەر هەمان دوو دەزگای یاسادانانو جێبەجێ کردن بوو ئەو زاراوە نوێیانەی پێ درا کە تەواویش لەگەڵ دەستورو یاسای نێو دەوڵەتیش کۆك بوو، چونکە هەم لە (خود موختاری-حکم الذاتي) و هەم لە فیدراڵیش و بەسەروو تر دەتوانرێ حکومەت و پەرلەمانی هەبێت، هەروەك لە هند، رووسیا.. نموونەی پێش چاوتر حکومەتی و پەرلەمانی فەلەستین لە چوارچێوەی (حکم الذاتي)یشە، بووە مایەی شادمانی خەڵکی کوردستان، ئیتر هیوایان وا بوو کە ئەزموونی کورد وەك وڵاتانی عەرەب نەبێتە دیکتاتۆری و دەنگ هێنانی ٩٩,٩٩٪ و پاوان و شەرە دەسەڵات، کە لەزۆر لادا دەسەڵاتی حزبە کوردیەکان بەدەسەڵاتی عەرەبی چووە.. بە داخەوە لە کۆتاییدا وا دەرچوو.. هێشتا ئەو پەرلەمانەش دەسەڵاتی راستەقینەی خۆی لە ژێر رێنمایی حزبایەتیدایە، زۆربەی بریارەکان لە پێشدا بە ئامادەکراوی لە (م.س)یەوە دێت،لەراستیدا دەسەلاتی پەرلەمان لاواز دەبێ لەژێر سایەی (بنەمای تەوافوق)، چونکە لە کوردستانیش لە نێوان ئەو دووحزبە دەسەلاتەکان بەپێی تەوافوق دابەش کراوە ،ئەو تەوافوقەدەش لە جهان دا تەنها لەو وولاتانە پەیرەو کراوە کە دووپێکهاتەی لێك جیان لەوانە: چیکۆسلۆفاکیای پێشوو قوبرس و لبنان و عیراقی ئێستا .. کەواتە ئەو دوو حزبە لەبەر دەسەلات بازی ئامادە بوون میلەتیکی یەك مێژووو زمان و مەزهەب و ..بکەنە دووبەشی وا کە خەریك بوو لەسایەیدا فیدرالی ئوستانی (محافظات)بەرجەستە ببێت، بەلام بۆ داهاتوو کە رەنگە فرەلایەنی بکەوێتە ناوی و بەرەو پێش تر بچێت.

دەقی نامەکــەی شــا جۆرج:

لە شای ئینگلتراوە (جۆرج) بۆ خەلیفەی موسڵمانان لە شانشینی ئەنـدەلوس، خاوەن شکۆ (هشامی سێ یەم)ی پایە بەرز.. دوای سڵاو و ڕێز:

گوێبیستی بـاڵای پلـەی خوێنـدن و زانـست و پیـشەسازی بـووین لای ئێـوە، ویستمان بەشێك لەو ڕووناکیە بەر نەوەکانی ئێمەش بکەوێ کە تەواو بـێ بەشـین لە زانست و زانیاری، ئەوا خوشکە زایەکم شازادە خانم (دوبانت)م نارد بـە خـۆ و بە دەستەیەك لە کچە ماقولانی ئینگلترا بە دیاریـەکی سـادەش بـۆ جـەنابتان[1]، داوامانە کە بە زانست و زانیاریەوە بگەڕێنەوە لامان تـا نـەوەکان فێـرە زانـست بکەن.

خزمەتکارتان

جۆرج

خەلیفەش وەڵامی داوەو قایل بوو و فێرە زانست بکرێن لەسەر بودجەی (بیـت المال)[2].

بەو شێوەیە دەردەکەوێ ئەگەر هەموو مێژوو بە مێژووی ئەورووپاشـەوە دارنـێن لە کاریگەری ئاین و هەتا ئەو نامەیەی سەرووش چاوپۆشـی لێ بکـەین، دەبیـنین ئەزموونی بەشەری تەنها لـە دوای سـەدەی (١٢) دەسـتی پـێ کـردووە، کەچـی شورای ئیـسلامی بە لایەن کەمەوە (٦) سەدە پێش ئەو مێژووە بـە نـاوەرۆکێکی کردەیی دامەزراوە، ئینجا شورا پڕ بەناوی راوێژو تەگبیرو دارشـتنی هەڵوێـست و یاسای نوێیە، کەچی پەرلەمان وەك لـە زمـانی فەرەنـسی بـە مانـای (قـسەکەر

---

[1] دوایی لە کتێبی تر دەرکەوت دیاریەکان زێڕ بووینە.

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە ا-التمکین للأمة الاسلامیة ل٦٩. ب-نحو أسلوب أمثل للدعوة الاسلامیة ل١٧٧. ج-الغرب نحو الدرب.

parler) ئەوەندە لەو ناوەڕۆکەی ئەرك و فەرمانی ئێستای پەرلەمان نزیك نیـە، کەواتە هەردەم لە گەشەی زاراوەکان سەربردەی لای ڕۆژئـاوا زیـاتر زەق دەبێتـەوە چونکە لەوێ بە ناتەواوی ڕێ دەگری بەرەو تەواویەك کـە لـە ئیـسلامدا هـەبووە، هەر بە سەرنجێکی سادە دەبینین هەر لێرەش لـەوانی پێـشوو داهـاتووش دەبیـنین چۆن پەرلەمان لە سەدەی (١٢)وە بەرێ کەوتووە بەرەو ناوەڕۆکێك گەشە دەکا؛ کە شورایە.

(١٩)

دەســـــتوور القانون الاساسی Constitution

لە سەردەمی دەوڵەتی مەدینە دەستوور هەبووە ناوی (الـصحیفة) بووە، مـادە بە مادە لە قورئان وەرگیراوە[1]، بـەڵام وەك (وشـەكە) واپـێ دەچـی لـە بنەچـەدا كوردی یان فارسی بیت ، لەسەدەی ١٩پەرِیەوە نێو فەرهەنگی عوسمـانی دوایـش عەرەبی بۆیە لە(لسان العرب) ئەو زاراوە نیە كەچی لـە (قـاموس المحیط) هەیـەو دەلی (الدستور: النسخة المعمولة للجماعات التی منها تحریرها) لـە (فەرهـەنگی (كوردسـتان)یـش هـاتوە دەسـتور مانـای بنەگـە، رێ پیـشان دان ...كـە دەڵـێن دەستوری كوردەواری بەمانای داب‌و نەریتە رەسەنەكان دێت.

جاران بە وەزیری دەستە راست یان وەزیری گەورە یان ئەو وەزیرەی زیـاتر لـە ئیش‌وكاری خەڵكی پێچاوەتەوە وتراوە (دەسـتوور)[2]، لـە ئێرانـیش بـەو دەفتـەرە وتراوە دەستوور كە مانگانەی سەربازەكانی لێ تۆماركراوە .

بەڵام بەو مانایەی ئێستا كە یاسـای بنـەرەتی یـە یەكـەم جـار (وەك فكـری بەشەری) لە بەریتانیا پیادە كرا، ئەویش وەك فكرە لە رێـی ئەندەلوسـەوە پـێی گەیشت، بە پێی سیستەم‌و نەریت‌و بەرژەوەندی شایانەی خۆیان و هەندێ نـەریتی سیاسی رۆمان‌و یۆنـانی كـۆن دەسـتوورێكی وایـان دارِشـت وەك رێكـەوتن نـەك نووسـینەوەی مـادە بـە مـادە، كـە هـەمان سەرچـاوەی بەڵگەنامـە باڵاكـەی (ماگناكارتایە) ی ساڵی (١٢١٥)ز لە لایەن شا جۆن سانتیر دەرچووە، ئیتر بـەرە

---

[1] معركة المصطلحات –د.محمد عمارە، ل٣٧.

[2] تعریفات جرجانی –مادە :دستور- ل٦١.

بەرە وڵاتانی تریشی گرتەوە، دەستوری ئەمریکی لـە ١٧٨٧و دوایـش دەسـتوری فرنسی لە ١٧٩١وەك دەسـتوری نوسـراو سـەری هەڵـداو تەنیـەوە بـۆ ووڵاتـانی هاوچەرخ، تا جارێکی تریش لـە ١٨٧٥ز هاتـەوە نـاو دەوڵـەتی عوسمـانیش بـە تایبەتی لە رێی مدحت پاشـاو بزوتنـەوەی (عوسمـانی لاو) بـەناوی مەشـروتیە، لەناو وڵاتانی عەرەبیش یەکەم دەستوور (بە مانای رەچەلەکی دەستوری لە سـاڵی (١٨٥٧)ز لـە لای (محمـد بـای دووەم) لـە تـونس دەرچـووە، دوایـی لـە میـصر ١٨٨٢ز، لە سـعودیەو لبنـانیش ١٩٢٦ز، ئـوردەن ١٩٢٨، لـە سـوریا ١٩٣٠، لیبیا ١٩٥٠، عێراقیش ٢١ \٣\١٩٢٥ ..ئەوەی لەسەر ئەو دەستورانەی وڵاتانی عەرەبی دەگۆترێ تا ئێستاش ئەوەیە هەموو ئەو دەستوورانە لـە لایـەن (د.أحمـد عبـدالرزاق سـنهوری ١٨٩٥-١٩٧١) نووسـراوەتەوە کـە فەقیهـەکی یاساناسـی میسریە، دکتۆرای لە فەرەنسە تـەواو کردبـوو، زۆر لـە ژێـر کاریگـەری یاسـا و دەستووری فەرەنسی نووسیویەتەوە تا رادەی وەرگێرانی کت و مت، هەرچـی لایـە سیاسیەکەشیتی زۆربەی خورد کردنـەوەی ئینتـداب و وەسـیەکانی ئیمپریـالیزمی بووە، لەو دوایـیە هەندێ بەندی بەلای سۆشیالیستی ئەتەوەیی و لە هەندێ شـوێن بـەلای شـیوعیەت و (بـاری کەسـیش)ی بـەلای شـەریعەتی..چـووە، بۆیـە ئـەو دەستورانەی ئێستای وڵاتانی عەرەبی زۆربەی بە رەچەڵەك فەرەنسی و ئەویش بـۆ ئەریتی رۆمانی کۆن و ماگناکارتاو ئەریتی بیانی دەگەرێتەوە، کە زیاتر گـوزارش لە ئەریتو فەرهەنگو کەلتوورو ئاینی خۆیتیان، بۆیـە ئـەو دەسـتوورانە نـە لـە نزیك نە لە دوور لەسەر ئیسلام حـساب نـین، چـاکترین پێنـاس دەتـوانرێ بلـێی دەستووری عەلمانین، دەستووری ئیسلامی و عەلمانیش بەوە لێك جیا دەکرێتەوە لە وڵاتانی موسوڵمانئشین دا، دەستووری ئیسلامی سەرچاوەی وەرگرتنـی بـە تـاقی تەنها شەریعەتە، ئـەوەش گـەورەترین شۆرشو ئامـانجی پێغەمبـەرەکان بـوودو ئامانجی بزوتنەوە ئیسلامیەکانی ئێستاشە.

دەستووری عەلمانی لە جیهانی ئیسلامیدا لە باشترین دۆخیدا پەیوەندی بە شەریعەتی ئەو بەندە لاوازەیە کە لە بنە چەدا لە (کۆنگرەی یاسایی لاهای ١٩٣٧)[1] لە لایەن یاسا ناسانی ئەوروپی ئەو بەندە تۆمار کرا وەك هەنگاوێکی ئیجابی بۆ هەموو جیهان، بەو شێوەیە: (الشريعة الاسلامية مصدر هام التشريع) یان (مصدر رئيسي من مصادر التشريع)، واتە شان بە شانی (شەریعەت) هاوبەشێك لە دەستوور و شەریعەتی غەیرە ئیسلامی بۆ دادەڕژن کە ئەوەش لە لایەن زانایانی ئیسلامی و بزوتنەوە ئیسلامیەکان ڕەت دەکرێتەوە بە پێی ئایەتی ﴿وَلاَ يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾، ﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الإِسْلاَمِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ﴾. بەشێکی تری ئیسلامی پێی وایە ئەو بەندانەی سەروودروستە بۆقۆتاخی گواستنەوە نەك هەتا هەتا یە ٠

بەو شێوەیە زۆربەی وڵاتانی موسوڵماننشین بریتین لە کۆمارێکی سۆشیالیست یان نەتەوەیی یان شاهنشین و لیبراڵی، یان کۆمارێکی تێکەڵ لەوانە.. یەکەم دەستووری ئیسلامی لە قۆناغی نوێدا لە (ئێران) لە دوای شۆرشی ١٩٧٩ دارشترا کە شەریعەت تاکە سەرچاوەی دەستوورەکە بێت، ئینجا ئەفغانستان و سودان و چیچانیش وەك دەوڵەت بەدوایدا هات، لە زۆر ویلایەتی تری وەك پاکستان، مالیزیا، نایجیریاش ئەو پەیرەوکردنە هەیە.. هەرچی وڵاتی عەرەبی سعودیە ئەوەیان سیستەمێکی شاهنشاهیە تەنها (باری کەسێتی) تەواوەن شەریعەتە،ئەگینا بناغەی دروست بوونی ئەو دەولەتە لەسەر بنچینەی ڕێکەوتنە بە ناوبانگەکەی محمد بن عبدالوهاب وحمدبن سعود لە ١٧٣٨ز کەتیایدا وا ڕێکەوتن دەسەڵات بۆ بنەماڵەی ئال سعود وفتواش بۆ بنەماڵەی عبدالوهاب ئەوەش بەرجەستە کردنێکی ترسناکی جیاکردنەوەی ئاینە لە دەسەلات و سیاسەت بۆ یەکەم جار لەجهانی ئیسلامی بەو ڕاشکاویە ، هەرچەندەماڵی ئال

---

[1] معلمه الإسلام –انور جندي م ٢ ص ٣٣٤

سعود لە ساڵی ١٩٢٩ز ئەو ڕێکەوتنەیان هەڵوەشاندۆتەوە بـەلام زانایـانی ئـاینی سەر بەدەسەڵات تا ئیستاش لەلای خۆیان یەك لایەنانە پا بەندن پێی .

دەستوور کۆمەڵگەی پێ ڕێك دەخرێ و لە سەروو ڕا تـا خـواروو، لـە هـەموو بارێکدا پەیمان (مەرجعیەت) و پەیوەندی نێوان دەسەڵاتدار و هاوڵاتیە لە لایەك و لە لایەکی تریش هاوڵاتی خۆبەخۆ، بۆیە (بەڕای زانایانی ئیسلام) ئەگەر دەستوور ئیسلامی نەبێت لە حوکمدا حەتمەن ستەمی تیا دەبێ ﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾.

بۆیە دەبێت دەستوور لەسەرووی پەرلـەمان بێـت، نـابێ پەرلـەمان دەسـتوور دارێژێ بەلکو ڕاستەوخۆ لە لایەن میللەت (یـان ئومـەت لـە ئیـسلامدا) دیـاری دەکرێ، ئینجا پەرلەمان لە ژێر ڕۆشنایی دەستوور مەودای دەسـەڵاتی تەشـریعی دەبێت، ئەو دەستوورەش چەسپاو نیـە لـە بنـچینەدا بـۆ گـۆڕین و گەشـەکردنی کۆمەڵ هاتووە، بۆیە هەردەم بە پڕۆژە حسابە هەر چەندە یاسای بنەڕەتیـشی پـێ دەووترێ بەو مانایەی یاسای نا بنەڕەتی لێ هەڵدەهێنجرێ نەك بنەڕەتی بـەمانای چەسپاو، بەڵام لە زۆربەی سیستەمی دەستووری عەلمانیدا جۆرێك لە چەسـپاویە و بەپێی نەریت و کەلتووری میللەتەکان و بنەماڵەی دەسـەڵاتدار دروسـت دەبێـت (هەروەك لە بـەریتانیا باسـان کـرد)، بۆیـە (گیـزۆ)ی فەرەنـسی ئـەو مەتەڵـەی لادروست بوو بڵاوی کردەوە بە پرسیارێك: ئاخۆ دەستوور سلوك و نەریتی خەڵکی دیاری دەکا یان پێچەوانە، یان بەشێوەیەکی تر جوڵان و گەشەی کۆمەڵ دەسـتوور نوێ دەکاتەوە یان پێچەوانە ؟

ئەو مەتەڵە لە دەستوری عەلمانی بێ وەڵام بووە هەروەك (هێلکە لـە مریـشك یـان پێـچەوانە)، لـە مارکـسیەتیش خێـرا وەڵامەکـەی ئەوەیـە سیـستەمی کۆمەڵایەتیە دەستوور دیاری دەکا[1]، بەڵام لە ئیسلامدا زۆر ڕوونە مادام دەسـتور پڕۆژەیە، مانای دەستووری ئیسلامی تـەواو جـووت بـوون نیـە لەگـەڵ (پـەیام)،

[1] القانون و الاشتراكية - ل٦.

چونكه خودی دەولەتی ئیسلامیش لە قۆناغی پرۆژە دایە لەو (فترة انتقالیة).. میللەت گەشە پێ دەدا لە هەموو رووپەكانی كۆمەلآیەتیو ئابووریو شارستانیو تەكنەلۆجی و سیاسی و عەقیدەیی بەرەو خەلافەتی راستەقینە و ئومەی ئیسلامی و دادگەری.. وەلامی پرسیارەكەی (گیزۆ) زۆر روونە لەلای زانایانی ئیسلامیو ئەوەیە دەستوورە سلوكی خەلكی دیاری دەكا، ئەگەر چی دەستووریش رەنگ دانەوەی واقیعە بەومەرجەی دەستور پێشرەو بێت، واتە مانای بێ دەوری خەلكیش نیە، هەر خەلكە ئەو دەستوورە هەلدەبژێرێ تا لەو پرۆژە دەردەچێت دەگاتە قورئان و سوننە، تا ئەو كاتی دەستووری ئیسلامیش دەشێت هەلە بێت، گفت گۆی لەسەر بكرێت، گەشەی پێ بدرێت، هەروەك لە سەردەمی دەولەتی مەدینە كە پێغەمبەر (د خ) خۆی بەپێی پەیام دایمەزراند یەكسەر قورئانی پیادە نەكردووە، بەلكو دەستورێكیان دارشت قۆناغ بە قۆناغ كە هەر لە قورئانی پیرۆز وەردەگیرا بەناوی (صحیفة)، ئایەتەكانی قورئان زیاتر خورد دەكرایەوە بۆ ئەو (فترة انتقالیة)ی لە كۆمەلگەیەكی نەفامی بەرەو كۆمەلگەیەكی دادگەری شەریعەتی، هەروەك لەو مادەیەی (صەحیفە) بە نموونە (..ماكان بین اهل هذه الصحیفة من أشتجار یخشی فسادە فمردە الی الله و الی محمد)[1]، بەلام دوایی كە كۆمەلگەیەك رەنگ و نینتمای راستەقینە عەقیدە بوو، (ئومەت) دروست بوو (پەیام) راستەوخۆ بووە ئەو دەستوورە شایەنی دەستكاری گەشەپێدان و گفت و گۆ نامێنێ، بەلام ئەو یاسایانەی كە شورا (یان پەرلەمان) لەژێر رۆشنایی ئەو دەستورە هەلی دەهێنجێ چ لە (فەترەی ئنتقالی) ئیسلامی چ لە سیستەمە دیموكراسیەكاندا دەشێ هەلسەنگێنرێ، ئەوجۆرە دەستورانەی بواری گۆران و دەستكاری زۆری هەبێ پێی دەووترێ "دەستووری نەرم" ، بە پێچەوانە پێی دەووترێ "دەستوری پتەو" ،ئەوجۆرە دەستوورە پتەوە یان زۆر بەدانایانەو لە سەر بنچینەی ئاینی ودەقی نەگۆر دروست بووە یان لە ئەنجامی رێكەوتنی كۆمەلێك

[1] مجموع الوثائق السیاسیە للعهد النبوی و الخلافە الراشدە، ل٢٠، د.محمد حمیدالله الحیدر ئابادی.

پێکهاتەی نێو یەك دەولەت لەسەری رێك کەوتوون وەك تەوافوق،عیراقی نوێ یەکێکە لەو جۆرە دەستورانە، واتە پتەو، بۆیە دەستکاری هەر مادەیەك مەرجی قورسی بۆ دانراوە .

پتەوی ئەو دەستووره رێ لە دەسەلاتی سەرۆك، ئەمیر، خەلیفە، رەهبەر، .. دەگرێ کە بەهەلە یاساو فەرمان دەربکا.. وئەوەش مانای سەروەری یاسایە، لە سیستەمی دیموکراتیشدا ئەگەر فەرمانێکی میری دەرچوو دەستووری نەبێت ئەوا دەزگای تایبەتی هەیە بەزۆری ناوی (پارێزەرانی دەستووره) یان (چاودێرانی دەستور)، ئەو فەرمانە هەلدەوەشێنێتەوە، دەگوترێ دەستووری نیە، هەرچی دیکتاتۆریەکانە ئەوا هەر خۆیان هەم پەرلەمانو دەستورو نومەتیشن، لە یەکەم دەستور لە سەروی سەرۆکە لە دووەم دا دیکتاتۆر لەسەرووی دەستووره .

(٢٠)

یـاسـا قانون (تشریعات) Law

له ئەسڵدا وەك وشە (قانون) عەرەبی نیە، لـە یۆنـانی بـە ڕاسـتەدار وتـراوە (کانون)[١]، له کوردیش وشەی "یاسا" له (یاسق)[*]ی جـەنگیز خـان هـاتووە، لـە رۆمیشدا (نوما) مانای یاسایە بەو تێگەیشتنەی هێزو یاسا لە پاڵ یەك بن بۆیـە (رۆما)ش هەر ئەسڵ لە (رۆمۆلوس واتە هێز) هاتووە[٢]، هەربۆیەش یاسـا نزیکـە لە .(دیفاکتۆ)ی لاتینـی کـە دەکاتـە (هێـزی ئـەمری واقیـع) نیـستاش دەبینین سەرچاوەی زۆربەی یاسا تایبەتیو گشتیەکان بە یاسای دەولیشەوە لە (دیفـاکتۆ) ئەمری واقیعەوە هاتوەو دێت هەروەك هۆبز بە ڕاشکاوانە تر دەلیت یاسـا بریتیـە لە فەرمانی دەسەڵاتدار[٣]، (سەفسەتیەکان-سۆفیەکان) هاوشـێوەی ئـەو ڕایـەیان هـەبووە سـەبارەت بـە یاسـاو هـەر وتویانـە (هێـزە یاسـا دروسـت دەکـا)، لـە (پروتوکولات ..) ورای (هوبز) هێزو یاسایان پێك وەبەستوەو .

بەگشتی بە مانای جێ بەجێ بـوون و پـەیڕەوکردنی لـە هـەموو بەشـەکانی[٤]، ئەوەش مانای جەرهەریەکەی پەیام و شـەریعەتە، قورئـان خـۆی پێکهـاتووە لـە (عەقیدەو شەریعە واتە بیرو بڕواو یاسا)، ئەگەر ئینجیل مانای (مـژدە)یـە بـەلام

---

[١] موسوعة المصطلحات العلوم عند العرب -مادە- قوانین.

[*] جەنگیز خان کۆمەڵێك بڕیاری دەرکرد لەشێوەی شەریعەتێکی تێکەڵ وتەرهیم لە ئەریت وئاینی جیاجیا .

[٢] فی عقد الاجتماعی-روسو.

[٣] بروانە :موسوعە الفلسفیە المختصرە -المادە هوبز

[٤] موسوعة المصطلحات جامع العلوم-مادە-قانون.

تەورات و ئافیستامانای (شەریعەتە)، کە راستەوخۆ بەو مانایە هاتوون نەك وەك (قانون) بەمانای راستەدار گەشەی کردبێت، هەموو ئەو زاراوە ئیجابیانەی رۆژئاوا کە لە ناوەرۆکدا لە ئایین وەرگیراوە دوای دەستکاری و وشەیەکی خۆماڵی نزیکیان پێ داوە..هەر کتێبە ئاسمانیەکان دادگەری و یاسایی راست و دروست بە (طريق المستقيم)، (صراط المستقيم)، (الاستقامة) بەستوە کە لە قورئانیش پێکیان بەستووە بۆیە فیکرەی (قانون-کانون) ناوەرۆکەکەی ئاینیە، بە ئینگلیزیش بە مانای (الاستقامة) یان (معيار) یان (قاعدة)، (مبدأ)..، هاتوە (بۆ زیاتر سەرنج بدە قاموس التربية وشەی-CANON) ل٤٥.

زۆر جۆرە پێناسی لێك نزیك تریش هەیە هەندێکی لێ هەڵدەبژێرین:

یاسا بریتیە لە:

•بەر زەفت کردنی کۆمەڵ بەهۆی دەسەڵاتێکی رێکخراوەوە (رۆسکۆپۆند)[1].

•کۆمەڵە رێسایەکی یەکسان و هاوبەشە بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوانیان کە لە لایەن هەموو لایەکیشەوە قەبوڵ بێت. (ماکس کلاکمان)[2].

•بە پێی ئەنترۆپۆلۆجیەکان هەمو رێکموتنێکی گشتی یاسایە (مقدمە فی أنثروبولوجيا الاجتماعية).

لە فەرهەنگە کۆنەکانیش وا هاتوە:

•یاسا لە فیقهدا زیاتر بۆ گەڕانەوەی ئەحکامی فیقهی یە، بەڵام بە مانای رێکخستنی یەپوەندی تاکەکان لەهەموو بوارەکان هاتووە. (زیاتر سەرنج بدە: معجم مصطلحات أصول الفقه).

•جرجانیش لەسەدەی (١٤) لە (١٣٤٠-١٤١٣)ز ژیاوە.. بە بۆنەی یاسای زمان پێناسێکی گشتی کردووە لە (تعريفات) دەڵێ :(أمر كلي منطبق على جميع جزئياته التي تتعرف احكامها منه).

[1] مدخل الى علم الانسان.

[2] مدخل الى علم الانسان.

+قاموس المحيط: قانون هو مقياس كل شيء

+زۆر جۆره پێناسی نوێ تر هەیه، بەشێك پێیان وایه یاسا ئەوەیه كه دەوڵەت دروستی دەكا لەوانە (هۆبز، هیگل، دۆهرنگ،..) وەك نێستاشی وایاوە، بەشێكی تر دەڵێن ئەخێر لە سروشت و بنچینەدا یاساكان خواین (خوا رِسكن نەك خۆرسك) لەوانە (شیشرۆن، قدیس ئۆگستین، توما ئاكوینی، ..)، هەندێكی تریش دەڵێن لەناو دەروونی ئادەمیزاد رەگی هەیه (رای یۆنانی كۆنیشه).

+ رای تریش هەیه دەلی یاسا ئەوەیه كه لەلایەن بە هێزەكانەوە دەردەچێت، لەوانە: هۆبز، نیتچە، میكافیلی ... یاسای دادگەری (یان شەریعەت) پێویستسەكی تاك و كۆمەڵایەتیه، بۆ بەردەوامی ژیان، مادام دەروونی ئادەمیزاد پڕه لە حەزو ئارەزووی تێر نەبوو لە ڕووی: خۆ دەرخستن و تەمەلوك و جنس و حەز بە زاڵیەتی و.. ئەوەش لەگەڵ بوونی دەسەلات و بوار دەبته هۆی هەڵلوشینی حەزو ئارەزووی خەڵكی تر.. ئیتر ئەوە بناغەی جیایی بەرژەوەندیەكانە،جا ئەو یاسایه لە ئەسڵدا بۆ ئەوە هاتووە ڕێ لەو حەز و ئارەزووەزیادە رەویە بگرێت و بیگێرێتەوە سنوری خۆی، سنوری ئازادی وئارەزووی هەر یەكێك كۆتایی دێت ∴ ە سنوری یەكێكی تر، ئەركی یاسا ڕاگرتنی ئەو سنورەیه، ئەوەش مەبەستی پەیامەكانی ئاسمانی بووه بەگشتی، دادگەریترین یاسا ئەوانەن كه بەستاندەری ئەو سنورانە دادەڕێژێت لە نێوان مرۆڤەكان، پەیوەندیەكانیان رێك دەخا، بە پێچەوانەش یاسای بەدیل جۆره یاسایەكی ستەمكار دەبێت نەك لەگەڵ زۆرایەتی خەڵك هەتا لەگەڵ یاساكانی سروشت و كۆمەڵ و گەردوون میكانیكی و كیمیایی.. هتد رێك نابێ، بۆیه وەك لە پێناسەكان هاتوون هەمووی پێناسی راست و دروستی یاسا نیه، یان بەلای كەمەوە پێناسی یاسای دادگەری نیه، مەرج نیه هەر رێكەوتنێك یان دەوڵەت و دەسەلاتدارێك یان پەرلەمانێك بریار دەركا یاسا بێت، هەتا نەریتیش لەگەڵ یاسا جودایه ئەنسرۆپۆلۆجیەكان نەریت و یاسا تەنها بەوە لێك جیادەكەنەوە كه (یاسا) هێزێكی جێبەجێ كردنی

(متفرغ)ی له پشته، .. نەخێر ئەوە زۆربەی نەریتە (نەك یاسا) كە بەهێز دروست دەبێت[1]، كۆمەڵگەیەكی دەرەبەگی یان خێڵەكی یان برجوازی لێ دروست دەبێت هەروەك دەبینین زۆربەی یاساكانی ڕۆژئاوا بە تایبەتی بریتانیا زیاتر گوزارشی نەریتە ئابوری و ئاینی وكۆمەلایەتیەكانە تەنانەت كۆمەڵە بەڵگەنامەی ماگناكارتاش بەو شێوەیە دەرچوو، بە تایبەتی نەریتی چینی برجوازی، یاسای ڕاست و دروست ناكەوێتە سەر هێزو زۆرایەتی و زەمان و زەمین و ماقولایەتی و ڕەچەڵەك و..

یاسا بە گشتی چ كۆمەڵایەتی چ سروشتی چ زانستی..كۆمەڵێك سیفاتی نەگۆڕی هەیە بەوەش جیا دەكرێتەوە لە ڕێساو تیۆرو بەڵگەنەویست و فەرەزیە.. یاسا ڕاستی موتلەقە، لە دووبارە بوونەوەی هەمان ڕاستی دروست بوە.. واتە ڕۆژهەڵاتن و ئاوابوون یاسایە.. چونكە هەروەك خۆی (لە جەوهەردا) دووبارە دەبێتەوە. تاقی كراوەتەوە، ئەوەی تاقی نەكراوەتەوە پێی ناوترێ یاسا ئەگەر ئەو ناوەشی بۆ داتراشێت، مەگەر دووبارەی گۆڕاوی بێت وەك یاسای (یەك لە دوای یەكی ئەندازەیی)، بۆیە بەهەڵە لە لایەن عەلمانیەكانەوە دەگوترێت پیادەی شەریعەت گەڕانەوەیە بۆ دواوە.. نەخێر مادام یاسا كۆن نابێت، گەڕانەوە و چوونە پێشی نیە، پەیوەندیەكی جێگیرە نەك هەر حوكم لەسەر نەگۆڕەكان بكا بەڵكو حوكم لەسەر جوڵان و گەشەو گۆڕانەكانیش دەكا، یاسا ئەو پەیوەندیە نەگۆڕەیە لەنێو كۆمەڵێك دیاردەو شتومەكی گۆڕاو كە گوزارش لە لایەنە گشتی و وێك چووەكانی دەكا، هەمور دیاردەو شتێك هەندێ لایەنی تایبەتی خۆی هەیە كەباری ناوەكی خۆی پێ ڕێك دەخاو ناسنامەی پێ گوزارش دەبێ، چەند لایەنێكی گشتیش هەیە كە هاوبەشە لەگەڵ ئەوانی تر..

---

[1] ح -ابوبكر دەڵێ: (بەهێزتان لام بێ هێزە تاهەقی لێ وەردەگرمەوە، بێ هێزیشتان بەهێزە تا مافی بۆ وەردەگرم).

بۆ نموونە هەموو تەنێك وێك چووە لە راكێشان، ئیتر یاسایەك نوێنەری ئەو پەیوەندیەی نێوان هەموو تەنێك دەكا لەو جیهانە بە (كێش=ك (ب١×ب٢)\ (دووری)[٢]).

هەر چەندە ئەوەی سەروو نموونەی یاسای سروشتی بوو، بەلاّم یاسا بەگشتی ئەو نیشانانەی هەیە:

١-دووبارەبوونەوەی بەردەوام.

٢-بەند نەبوونی بە زەمان و زەمین.

٣-دەدۆزرێتەوە دروست ناكرێت.

٤-پەیوەندیەكی چەسپاوە.

٥-لە چوارچێوەی یاسادا (ناوێر) نیە، (شاز) نیە، شمولیە..

بۆیە (لكل قاعدة شاذ) نەك (لكل قانون شاذ)، مادام یاسا شازی تیابوو لە پایەی یاسا دادەبەزێ بۆ (رێسا-قاعدة)، چونكە هەندێ جار لە كتێبە كۆن و نوێیەكانیش یاساو رێسا بەیەك چەمك لێكدراونەتەوە[١]، بەو شێوەیە یاسای تەواو وەك یاساكانی سروشت ئەو سنورە رادەگرێ كە بە ئەندازەیەكی ستاندەر -عەیار- بەرێوە دەچی، كەمترین ترازان جۆرە سەرەنجامێكی وای دەبێ هەموو سروشت تێك دەچێ، ترازان لە یاسای كۆمەلاّیەتیش كارەساتی ستەم و كێشەكانی تری لێ سەرهەلّدەدا، كەواتە یاسا سنوورە، رادەیە، عەیارە، ئەندازەیە.. رێكخستنە، لە نێوان ئەوپەرو ئەم پەڕ، هەردەم یاسا نە زۆر توند نە زۆر نەرم، نەبزێو نە وەستاو، نە ئاژەلّی نە فریشتەش، نە مسەیری و نە مخەیەری، نە سەربەستی موتلەق و نە بەستانەوەی موتلەقیش.. لە نێوان هەموو ئەوانە سنورێكی ناسك هەیە پێی دەلێن (عەیار)،هەر ئەوەشە پێی دەلّێن یاسای دادگەری (شەریعەت)، كەمتر بە نادەمیزاد دەدۆزرێتەوە با دادگەریشی بوێ، هەروەك (ئەمانویل كانت ١٧٢٤-١٨٠٤) لە پێش هەموان دانی پیا هێناوە، جا لە تەقەلای دۆزینەوەی ئەو عەیارە

---

[١] بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة الاصطلاحات الفنیة و العلمیة)، ئەوەش بە رونی تێكەلی كردوە.

(كه ناتوانرىّ) زۆر جۆره ياساى لىّ پەيدا دەبىّو هەمووش ناوى ياساى لىّ دەنرىّ، جگه له وانەش بەشى تريش كه هەر له ئەسلْدا بەدواى ستەم و چەوساندنەوەن و دەيكەنه ياساش، هەروەك مەسەلەى سياسەتى ميكاڤيلى و سياسەتى رەوشتى، ليّرەش ياساى راست و دروست رەوشتيه، بەشيّكه له رەوشت هەروەك لە كۆنەوە (سقرات، ئەفلاتون، ياسايان به بەشيّك له رەوشت زانيوه)، زۆر راسته ياساى بىّ رەوشت كويّره هەق و ناهەق تيّكەلّ دەكا، دەبته دارستان تا ئەوكاتى (محامات- پاريّزەر)، مافى مرۆڤ، مافى زيندانى، ..هتد پيّويسته، دادگەرى بەوە دەچەسپىّ كاتىّ ياسايەكه بەشيّك بيّت له رەوشت، عەقيدە، .. هەم مرۆڤەكانى چوار چيّوەى ئەو ياسايەش رەوشتداربن.. ئەو كاتى ئە (پاريّزەر)ى پيّويسته بۆ دادگا ئە دەزگاى (مافى مرۆڤ)، ئيتر ياساى رەوشتى (سيفاتى راستى) هەيە، بەند نابيّت به بارودۆخو زەمەنو قۆناغى ميّژووى شايەنى دەستكارى نيه، ئەگۆڕن، .. هەر بۆيەش ئەو ياسايانەى پيّش (١٤) سەدە دادگەرى بوونه ئيّستاش هەر دادگەرى دەبيّت، بۆ هەموو سەردەميّكى تريش، هەروەك (مۆنتسكيۆ)ش دانى پيادا هيّناوەو دەلّىّ، له پيّش پەيدابوونى (ياساى دەستكرد)يش ياساى دادگەرى هەبووه[1]، هەر چەنده لەو بۆچوونەيدا لە دوو شويّن تەواوى ئەپيّكاوە چونكه (ياساى دەستكرد) هەرگيز دادگەرى نابيّت، ئنجا ئەو پىّى وايه له پيّش ياساى دەستكرد به ياساى سروشت كاركراوە.. ئەخيّر ئەوەى ياساى سروشتى داناوە هەر ئەويش ياساى كۆمەلّى داناوە لە ريّى پەيام وهەر ئەويشە دادگەرى - كە هەماهەنگە لەگەلّ ياساى سروشت ئەك هەر عەينى ياساى سروشتى خۆى بيّت، هەر بەو بۆنەيەوە دێينە ناو ئەسلّى ياساى دەستكرد و هەموو ئەو بەرهەمانەى عەقلّى بەشەرى لە (ياسا، دەستور، ريّكخستن، دەولّەت، ماف، رەوشت، مرۆڤايەتى، ..) هەر هەمووى يان ئەسلّى ئاينى هەيەو گۆڕانيان بەسەر هيّناوە، يان له ياساكانى سروشت سود وەرگيراوە چ بەسەلبى چ بە ئيجابى هەلّبەتە بە

[1] روح القوانين- مونتسكيو.

یاساکانی حمورابیشەوە کە دەڵێن یەکەم سیستەمی یاسا ئەو دایڕشتوە! لە یاسای خێڵەکی هاتووە: خوا بەردی گەورەو بچووکی داناوە..ئەوە یاسایەکی سروشتیە، دادگەریە بۆ سروشت .. کە دەبێتە یاسای کۆمەڵایەتی و چینایەتی لەسەر بنچینەی غەیری بنچینەی (ان اکرمکم عند الله اتقاکم) لێ دەردەچێ و ستەمە، واتە یاسای سروشتی مەرج نیە دادگەری بێت بۆ کۆمەڵ، لەسەر ئەو بنچینە دوو جۆرە یاسا (بەسەرەکیانە) لەناو کۆمەڵ و دەسەڵاتدا هەیە، یەکەمیان:(یاسای دانراوی ئادەمیزاد)، دووەمین: یاساکانی خوایین کە بریتیە لە بەرنامەی رەسەنی ژیان، چونکە ئاینی ئیسلام (طقوس)ی نیە بەو مانایەی کە ئەنسرۆپۆلۆجیەکان بە (ئاینی جادووی یان کۆمەڵە سەما و هەڵپەرکێیەك) وەسفی دەکەن.. ئیسلام بەرنامەی چۆنیەتی ژیانی بەستاندەرە.. بەدیلی بەرنامەی سوشیالیستی و شیوعی و سەرمایەداریە.

وەك ئێستا ئێران، سودان، چیچان و ئەفغانستانی جارانیش، بەشێکی عەرەبی سعودی و پاکستانیش ئەگینا وڵاتانی موسڵماننشین، یاساکانیان لە فەرەنسی و بەریتانی وەرگێراوە، ئەوانیش بەرەچەڵەك و ئەریت دەگەڕێتەوە سەر رۆمانی کە لەسەردەمی ئیمپراتۆر (جەستیان) بەدەی شەشی زاینی بەناوی (کۆمەڵە یاسای مەدەنی)[1] دارشتراوە.

ئەو دوو جۆرە یاسایە بەهەڵە جارجار بە دەستکردەکە دەووترێ یاسای زەمین و بە ئاینیش دەووترێ یاسای ئاسمان یان (شرائع الارض و شرائع السماء).. ئەوە هەڵەیە، یاسای زەمین و ئاسمان هەر یەکە، هەروەك دیاردەی عەلمانی شان بەشانی یەك هاتوون، ئەوەی لە لایەن (تطوریەکان) بەناوی گەشەکردنی یاسا و نەبوونی یاسا لەسەردەمێك.. هەمووی هەڵەیە، ئەسڵی هەمو یاساش ناگەڕێتەوە بۆ (حمورابی) یان رۆمانی، هەتا لێك جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانیش کە بۆ (مۆنتسیکۆ) دەگێڕنەوە راست نیە، چاکتر وابوو بنووسن مێژووی یاسای

---

[1] الموسوعة العالمية -ق- ل٤١.

دەستكرد بۆ ئەو ميژوو و سەرچاوانە دەگەڕێتـەوە نـەك هـەموو ياسـا، ياسـاى دەستكردو ياساى دادگەرى (شەريعەت) ئەو جياوازيانەى هەيە:-

هەڵبەتە لە پێش هەموو شتێك دەبێ تێبينى بكرێت هەندێ زاراوەو وشە هەيە لە جێى خۆى نيە، دەبينين وەك ئەسڵ (ئيقليم-هەرێم) گـەورەتر بـووە (نـەك لـە دەوڵەتى ئێستا) لەسنورى ئيمپراتۆريەتيـەكانيش بـە نێـوان دوو هێڵـى ئاسـۆيى دابەشيەكانى زەوى وتراوە، سەردەمێك هەموو جيهـان چـوار ئيقلـيم يـان حـەفت بووە، كەچى ئێستا بە چەندين (ئيقليم) ئينجا وڵاتـەك پێـك دێـنن، هـەروەهاش لەبارەى دەوڵەت و حكومەتيش چەمكى حكومـەت فـراوانتر بـووە لـە دەوڵـەت، زياتر بە زەنگينەكان وتراوە (دەوڵەتدار) واتە سـامان دار، هـەتا لـەناو كـورديش (دەوڵەمەند) لە بنەچەدا (دەوڵەت مەندە) واتە خـاوەن سـام ن.. كەچـى ئێـستا دەبينين چەمكى دەوڵەت لە حكومەت فراوانتر بـووە، بەهـەمان شـێوەش جـاران ياسا فراوانتر بووە لە دەستوور، كەچى ئێستا پێچەوانەيە، بۆيـە لـەو بـەراوردەش رێك دەرناچێ لەبەر هەمان هۆ، ياساى دادگەرى (شەريعەت) هاوتـاى دەسـتوورە زياتر نەك ياسا، (فقهى ياسايى) هاوتاى ياسايە بەڵام بەهەر حاڵ جـارێ لێرەشـدا وەك زۆربەى چەوتيەكانى ترى باو (العادة محكمة) دەڕۆين.

بە كورتى چەند بەراوردێكيان لە نێوان تۆمار دەكەين بەو شێوەيە :

١-ياساى دەستكرد دەگۆڕێت و هەموار دەكرێت (تعديل)، بەندە بە بارودۆخ و زەمان و زەمين و ويست و ئارەزووى دەسەڵاتدار، ئـيتر نيـشانەى هـەرە گـەورەى ياساى دەستكرد ئەوەيە فرە ڕوو و فرە وەڵام و فرە تەرازوى بۆيەك كێـشە هەيـە، ياساى دادگەريش (خوايى) تاقانەيە، يەك وەڵامـە.. هـەروەك پێغەمبـەر چەندين هێڵى خوارو خێچى كێشاو يـەك هێڵـى راستيـشى بـەنێوانيان دا هێنـا، وەسفى هيڵە خوارو خێـچەكانى بـە بەرنامـەو تـەرازوو و ياسـاى دەسـتكردو نـا دادگەرى بـرد، تاكـە هێڵـە راسـتەكەش بـە ياسـاى خـوايى ﴿وَأَنَّ هَـذَا صِـرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلاَ تَتَّبِعُوا السُّبُلَ﴾.

٢-ياسای دەستكرد لە باشترين دۆخيدا وەلامی بارودۆخی ئەو ساتەی كۆمەڵ و عەقڵی بەشەريەتن بە پێچەوانەی ياسای دادگەری كە سەرتاسەری و نەگۆڕ و جووتە لەگەڵ جەوهەری مرۆڤ.

٣-ياسای دەستكرد وەك (مەتاتی) ئەوسەرو ئەم سەری پێ دەكرێ، بە هەمان ياساو دەستور ڕەش سپی دەكرێ، نيشتيمان پەروەر خائين دەكرێ، بەرگری نيشتيمانی بە تێكدەر بە ياسايی دەكرێ، تێكدەرانی خۆی بە (دفاع عن الوطن) بە ياسا دەكاو.. هەموو ئەو تاوانانەی مێژوو پشت بە ياسا كراون بۆيە ناهەقی (ڤۆلتير) نەبووە ئەگەر ڕەتيشی دابێ كە وتوويەتی: (مێژوو بريتيە لە تۆمارگای تاوانەكانی بەشەريەتن) كەچی ياسای خوايی ڕوونو ئاشكراو ڕەونەقدارە.

٤-ياساكانی دەستكرد كە جووت نابێت لەگەڵ ستاندەر، هەم ناكۆكە خۆبەخۆ هەم لەگەڵ واقع و هەق هەم لەگەڵ ياساكانی سروشت، هەم لەگەڵ ڕسكانو (فيترە)ی بەشەری، بە پێچەوانەی ياسای دادگەری لەگەڵ هەرسێ ئەوەر كۆك دەبن.

٥-كێشەی بنچينەيی ياسای دەستكرد ئەوەيە (عەقيدەی) لەگەڵ نيە، بۆيە لە هەر شوێنێك چاوی ديار نەبێت، يان بێهێز، بێ پۆليس.. ئەو ياسايە جێ بەجێ ناكرێو دەبێتە هۆی بەردەوامی تاوان، هەروەك لەو سەعاتەی كوژانەوە بەناوبانگەكەی كارەبای كاليفورنيا زياتر لە (٧٠٠) تاوانی لێ ئەنجام درا، بەلام لە ئيسلامدا كە شەريعەو عەقيدە لێك جيانيە بۆيە (بڕوادار)ی ڕاستەقينە چۆن ياساكە لە پێش چاوی دەوڵەتو پۆليسو چاودێر جێبەجێ دەكا، ناواش لە غيابی ئەوان، ئەوە جياوازيەكی بنچينەييە، لە هێزی ياسای (شەريعەت)و خاڵی هەرە لاوازی ياسای دەستكرديشە، واتە ياسای دەستكرد هێزی جێ بەجێ كردنەكەی خودی نيە، بەندە بەهێز هەروەك ئەريتی ڕەسەنی خۆی لە پێناسی ڕۆمانیو سەفستيەكان هاتووە، تا ئێستاش هەر تەواوە.

٦-كۆمەڵە یاسایەك هەیە لە فەرهەنگ و ئەنسكلۆپیدیەكان بـەناوی (قـوانین اجتماعیـة الكونیـة- Univarsal social law)[1] هـاتووە وەك دەقـی خـۆی (ژمارەی تاوان لە كۆمەڵگەیەك زیـاد دەكـات ئەگـەر نـاین رۆڵێكـی پـەراوێزی هـەبێت).. هەڵبەتـە یاسـای دەسـتكردو عەلمانیـەت بەگـشتی دەكەوتـە بـەر چوارچێوەی ئەو یاسایەو كۆمەڵگەیەكی پڕ تاوان و نادادگەری دروست دەكا.

٧-هەردەم یاسا لایەنی گشتی تاك دەگرێتەوە ئەوەش نیوەی كێشەكانە، بـەڵام ئەوەی سەرچاوەی تاوان و گیروگرفتی كۆمەڵایەتیـە لایـەنی تایبـەتی مرۆڤـە كـە (نهێنی تاك یان أسرار الشخص)یە، یاسای دەسـتكرد نـاتوانێ ڕوو بـچێتە نـاخی مرۆڤ و تایبەتمەندی و نهێنیەكانی ستاندەر بكا، هەرگیز تایبەتیش ناچوێنرێتە ناو چوارچێوەی یاسا، بۆیە لە باشترین دۆخی یاسای دەستكرد تەنها نیوە بەختیاری و دادگەریەك دەهێنێتە دی، تەنها یاسای خوایی دەتـوانێ بـە یاسـای سـتاندەری و چـاندنی (ڕەوشـت) لـە نـاخی تاكـەكان زاڵ بێـت بەسـەر پاڵنـەری تایبـەت و نهێنیەكانی، دەتوانێ ڕێگرێك وچاودێرێكی زاتی لـە دەروونـی دروسـت بكـا بـە ئەندازەی زیاتر لە هێزی یاسا ڕێگر بێـت لـە خراپـەو هانـدەری چـاكە.. بـەوەش دادگەری ئیسلامیو پرۆژەی شارستانیو مرۆڤایـەتی پـێ دێتـە دی بـۆ سـەرجەم كۆمەڵ.. هـەر ئـەوەش تـوخمی هـەرە بنـچینەی (تمكین الاسلامي) و دادگـەری كۆمەڵایەتی یە.

٨-لە یاسای دەستكرد، هەر بۆشاییەكی یاسـایی هـەبێت یەكـسەر مەبـدەئی وێرانی (بەرژەوەندی تایبەتی) دێتە جێ، كەچی لە شەریعەتدا هەر بۆشایی لەیاسا نیە، ئەگەر ئەشدۆزرایەوە وەك بۆشایی دەركەوت ئـەوا عەقیـدەو ڕەوشـتی دێتـە جێی و بەرژەوەندی گشتی بۆی نامادەیە.

٩-یاسای دەستكرد كاتێ دادەڕێژرێ كە پێویستە، واتە ڕووداوە یاسا دروسـت دەكا، كەچی یاسای خوایی لە پێش ڕوودانی نامادەیە .

[1] موسوعة العلم الاجتماع ل٥٠٦.

٩-چارەنووسی یاسای دەستکرد بەرەو یاسا کۆمەڵایەتیەکان (شەریعەت)، هەتا زانستو زانیاریو گەشەی کۆمەڵایەتی زیاد بکات یاسا.دەستکردەکان بەرەبەرە لە ئەنجامی گۆڕانیان بەرەو ناڕاستەیەك وەردەگرێ، ڕوو لە (شەریعەت)ە، هۆیە بنچینەییەکەشی ئەوەیە چونکە ئەویاسایانەی کۆمەڵایەتی ڕاستەقینە (دادگەرنو بە عەیارو ستاندەرن..)، بۆیە لە هەناوی کۆمەڵ و تاکەکان ئەو یاسایانە هەن و بەدەرن لەویستی مرۆڤ، نەك دروست بکرێ یان دابتاشرێ یان پەرلەمان بۆیان دابڕێژێ.. بەڵکو دەدۆزرێتەوە وەك زانست، ئیتر لەگەڵ گەشەی زانست و کۆمەڵ بەرەبەرە ئەو یاسایانە لە هەناوی کۆمەڵ دەدۆزرێتەوە و جێ ی یاسای دەستکرد دەگرێتەوە.. بەو شێوەیە ئەگەر پەیامی ئیسلامیش نەهاتبایە (بەگریمانە)، ئەوا پەیامی عەقلی (کە هەمان پەیامی خواییە) ئەو شەریعەتەی دەدۆزیەوە بەرەبەرە، سەرنج بدە (برناردشۆ، تۆلستۆی، شکسپیر،ڕۆسۆ ،سپینۆزا..) لەدوای نزیکەی (١٣) سەدە بەختیاری دەدۆزێتەوە و دەڵێن (بەختیاری بەوە دێتە دی کە هەر کەس چی بۆ خۆی ویست ئاواش بۆ خەڵکی)[*].

بەو شێوەیە عەقلی پێش کەوتوو و یاساکانی کۆمەڵایەتی ڕاستەقینە یەکتر یاسادان دەکەن و دەبنە پاڵپشتی یەك، بە پێچەوانەش بۆ یاسا دەستکردەکان.

سەرەنجام تا ڕادەیەکی زۆر وەك (زۆربەی زانایان) گۆتەنی یاسای دەستکرد لە لایەن بەهێزانەوە و ڕاپێچ دەدرێ، هەردەم بانێك دوو هەوایە (الکیل بالمکیالین-dauble stander)، لە دەست ویست و ئارەزووی دەسەڵاتدارە، یان نەریت و ڕای باوی عەوام و ئەویش بۆ چینی سەروو، .. ئیتر ستەمە، ماف خورانە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ.. ئەوەش بەپێی ئەرازووی ئیسلام هەموو نیشانەکانی سەرەتای (یاسای ئەفامیە) با لەسەردەمی تەکنەلۆجیاو ئینتەرنێتو مافی مرۆڤ و دەزگای (un)یش بێت، هەر پێناسە کۆنەکەی ڕۆمە بۆ یاسا

[*] ئەوەش هەمان فەرموودەیە: (لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه)، واتە کۆمەڵگەی سەردەمی مەدینە لەسەدەی (٧) جیهانی هاوچەرخیش بەهەمان یاسا بەختەوەری بۆ دێتە دی.

هەروەك سپنوزا بەجۆرێكی تری گوزارش كردووە و دەڵێ: هەتا لە سیستەمی دیموكراسیش سەرۆك لە سەرووی یاسایە[١]، هەر چەندە (رۆسۆ) وەسفی كۆماری بەوە دەكا كە (هەموو دەزگا و پایەكان لە ژێر ركێفی یاسا دەبن، صاحب السیادة، نامێنێ)[٢]، بەڵام زۆر روونە (صاحب السیادة، میللی چیف، فۆهر، فخامة الرئیس، ..) بە زیادەوە هەرماوە لە سەرووی یاساشن بە تایبەتی لە ولاتانی دیكتاتۆری.

خۆ بەشێكی تریش لە كاردانەوەی ئەوە هەر خودی یاساش بە دادگەریەكەشەوە بەسەلبی دەزانن، لەوانە تەتەوریەكان بەگشتی و ئاینی تاویەو (كە لە یابان و دەوروبەری) هەیە، باكۆنین، جیرالد، ستانلی، جۆدین، برۆدون، .. زۆری تر.. بەرای (باكۆنین) ئازادی لەبێ یاسایی دەست پێدەكا، .. لەو كونیلەوە هەڵوێستی ماركسیەتیش لە بارەی (یاسا)بناغە رێژ كراوە بەسەلبی، پێی وایە: یاسا لە خزمەت چینی دەسەڵاتدار بووە بەپێی قۆناغی مێژوو هەردەم بەندیش بووە بە دەوڵەت و سیستەمی كۆمەڵایەتی، ئەریت و یاساو ئاین و كەلتوری سەردەمی دەرەبەگایەتی لە خزمەت ئاغە بووە، دوای لە خزمەت برجوازی.. لەدوا قۆناغ لە خزمەت كرێكارە كە یاسا خۆشی نەماوە چونكە چینایەتی و دەوڵەتیش نەماوە، بۆیە لینین دەڵێ: (پرۆلیتاریا بەهیچ یاسایەك پابەند نابێت)، ئیتر كە لە شیوعیەت یاسا نیە بەهەمان شێوەش پێیان وایە كۆمەڵگەی سەرەتاییش یاسای نەبووە، هەندێك لە جیهان بینیە سۆشیالیستیە (ماركسیەكان) رەتی دەدەن و دەڵێن مادام (پرۆلیتاریا بەند نەبێت بەیاسا ئەوا لە سۆشیالیستیش یاسا نیە)[٣]..هەر چەندە لە شوێنی تری نوێ ماركسیەكان لەو بۆچوونە پەشێمان دەبنەوەو (سۆشیالیستی لێ دەبوێرن) لە كتێبی (القانون و

[١] رساله في اللاهوت و السياسه -سپنوزا- ل٣٨٢.
[٢] في عقد الاجتماعي -رۆسۆ- ل٨٠.
[٣] منظري قانون سۆڤیاتی.

الاشتراکیه-ل٣٠) هـاتووه: (بـۆ بینـاکردنی سۆشیالیـستی یـان گـۆڕینی بـەرەو شیوعیەت مەحاڵە بکرێت دەوڵەت یاسا بەکار نەهێنێ...).

ئەو رایـەی مارکـسیو تەتەوریـەکانیش دەگەڕێتـەوە بـۆ هـەمان سەرچـاوەی (بەسروشـتی کردنـی یاسـاکانی کۆمـەڵ)، بـەرای مارکسیەکان لـە شـیوعیەتدا (بەدیلی یاسا) بەرپرسیاریەتی گشتیەو خەڵکی گوایـە دەگەنـە ئاسـتێکی وا کـە خۆیان دەوری هەم پۆلیـسیو هـەم یاسـاو دادگـا دەبیـنن لەسـەر شـەقام، چـۆن ئێستاش دەبینین نەریت و ویژدانی خەڵکـە نایـەڵێ دەسـت درێـژی بکرێتـە سـەر نافرەتێك یان دوو شەڕکەر لێك دەکەنەوە[1]، ..تا ئێرە بۆچوونی مارکس بوو..

بەڵام بەسەرنجێکی سەرەتایی دەردەکەوێ کە ئەو بەدیلە (نەریتـە) ئـەوەش بـە خێرایی دەگەڕێتەوە بـۆ هێـزو بـێهێز و شیرازەشـی تێـكو پێـك دەچـێ لەگـەڵ قەیرانێکی ئابووری یان کۆمەڵایەتی یان یاسایی..هتد، ئەومیان ئەوکاتی کـەمێك ڕاست دەبێت کە بتوانی ئەو لایەنە شەڕە سروشتیە دەرکێشی کـەخۆی لـە نـاخی هەموو مرۆڤێك مەلاس داوە، هەڵبەتە ناشکرێ[2]، هەموو ئـەو بۆچـوونانە هەڵـە دەرچـووە ئێـستا، ڕای ئەنـسرۆپۆلۆجیەکان و(ئێـستا مادیـە تەتەوریـەکانیش گەڕانەوە) سەر ئەوەی کە یاسا بەجۆرێك لە جۆرەکـان هـەر هـەبووە لـە هـەموو زەمان و زەمینێك.. هەر بەلای کەمـەوە مـادام ئـاین هـەبووبێ یاسـای لەگـەڵ هەبووە، قەدەغەو (بکەو مەکەی-حلال وحرام) لەگەڵ بووە، ڕەوشتی لەگەڵ بووە، هەر لە توێژینەوەی ڕەوشتی هندۆکیو بوزیو کۆنفۆشی و زەردەشتیەکان، ئنجـا سەرنج بدە ئـەو بڕوایانـەی لـە (مـانۆ) ی هنـدی ٢٠٠٠ پ.ز و (ڤیـدای) ئـاری ١٨٠٠ پ.ز، کتێبە پیرۆزە کۆنەکانی تری چـالپۆکی مەکسیکی، پۆپـۆل ڤـونی هندیە سورەکان[3]،...، هەروەها ئەو دابەشیە چینایەتیەی هنـدی کـۆن -براهمـاو

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (القانون و الاشتراکیه) -ترجمه هنری ریاچ- ل٢٠.

[2] بۆ زیاتر بڕوانە بابەتی ناخی مرۆڤ (هەر لەو فەرهەنگەدا).

[3] کۆنترین ڕووداوەکانی مێژوو -گربۆشکی.

شادراو مەنبووز[1]، ئەوە بەدی دەکرێ چ جای ئاینی سەرەکی و نەسلیەکان.. هـەتا تەتەوریەکانیش دان بەوە دەنێن کە (نەریت) هـەبووە[2]، ئەگـەر بـە وردی سـەرنج بدەینە نمونەکانی خۆشیان دەڵێن خێلە بەربەرەجەرمانیە کۆ نەکان (کە شارسـتانی رۆمانیان رووخاند)گوایە ئـاین ویاساوچـینایەتی ...نـەبوو لـەنێویان دا، کەچـی وەسفیان دەکەن دەڵێن لەنەریتی ئەوان گەڕانەوە لەجەنگ ئەوەنـدە ئـابڕوو چـوون بوو خۆی دەکوشت ...ئایا عەیبەو شەرم کردنو ئـابڕوو چـوون ..هـەموو مانـای بوونی یاسا(بکـەو مەکـە)ی سـەردەمی خۆیـان نیـە ؟، هەندێکیـشیان وەك (راد کلف، براون، مالیتۆفسکی) وتویانە یاسا هەبوو.. نەریتیش هـەر یاسـایە مـەرج نیـە بەنووسـینەوە بێـت هـەروەك ئێـستاش دەسـتووری بـەریتانیـاو یـان ئـەو شیوعیەتەی کە دەڵێن لە جیاتی یاسا نـەریتی خـەڵکی دەبتـە بـەدیل بەنووسـین تۆمار نەکراوە .

نـەبوونی یاسـا بەشـی هـەرە گرنگـی (سیـستەم و بەرنامـەی ژیـانی لیـبراڵ دیموکراسی) دەگرێتـەوە، هـەر خـودی لیبراڵـی لەهـەمو فەرهەنگـەکان بـەمانای سەربەستیو پابەند نەبوونی (بەتایبـەتی تـاك) بەیاسـایە، بۆیـە ئەگـەر لـەدوای ئەزمونێکی زۆر ئنجا هاتنە سەر دارشتنی یاسا بۆ باری کۆمەڵایـەتی، بـەڵام تـا ئێستاش لەبواری ئابووری و بازاڕو بەرژەوەندیو باری کەسێتی بێ یاسان.. کـە سەرچاوەی ستەمی چینایەتیو بوونی هەژاریو کارەساتی زۆرە لـە داگیرکـاری و چەوساندنەوە.

---

[1] المند القدیە، د.محمد إسماعیل.

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە (مقدمة في أنثروبولوجیا الاجتماعیة).

یاساکانی کۆمەڵایەتی (دادگەری):

مەبەست لێی لایەنە چەسپاوەکانی (ثوابت)کۆمەڵ و کۆمەڵایەتی یە ، بریتین لەو یاسا (نەگۆڕانەی) کە حوکم لەسەر گۆڕان و پەیوەندیەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسیو کاریگەریەکانی دەکا، هەمان نیشانەی یاسای سروشتی هەیە، بە تەرازووەکانی (یاسای سروشتی) و (فەلسەفەی راستی)دا دەیان ناسینەوە، ئەوەش ئەرکی فەلسەفەی یاسایە، ئەو یاسایانەش ئەگەر بە دروستی دۆزرابنەوە ئەوا نەگۆڕە هەر لەسەرەتای بەشەریەوە تا کۆتایی، ئەو حاڵەتە بەند نیە بە (قۆناغ و گەشەی کۆمەڵ، بە زەمان و زەمین، بەباری تەکنەلۆجیا).. ئەو یاسایەی لە (داسو ناشی با) راست ودروست بووە لە دەراسەو ناشی هەڵمیو لە ئینتەرنێتیش یاسای دروستن، هەر هەمانیشن کە دادگەری لە هەمو سەردەمێك دروست دەکەن کە لە ئاینی ئیسلام پێ ی دەووترێ (شەریعەت)، ئێستا زۆربەی فەیلەسوف و زاناو سیاسەتمەدارانیش بەحوکمی سەرچاوە جیاجیاکانی مێژوو دان بەوە دەنێن کۆمەڵگەیەکی نموونەیی بەهۆی ئەو یاسایانە (ئەو شەریعەتە) دروست بووە، ئەوەی لایان گرفتە ئاخۆ لەو سەردەمەی جیایی باری کۆمەڵایەتی و چینایەتی و زانستی و ئابووری و شارستانی لەگەڵ ئێستادا چۆن بە هەمان ئەو یاسایانە ئەو کۆمەڵگەیان پێ دروست دەبێتەوە، هەڵبەتە بەو ڕوانگە (تەتەوری)و (مارکسی)و تاڕادەیەك (ئەنثرۆپۆلۆجیانەش) کە گوایە یاسای کۆمەڵایەتیش بەرهەم وەڵامی پێویستیەکانی باری کۆمەڵایەتی و چینایەتی و شارستانی سەردەمی خۆی بێت، واتە مرۆڤ دروستی دەکا، نەك خوا رسکی، واتە هۆکارەکە (علە)کەی لە واقعی کۆمەڵ دا نیە.. تا یاساشی بۆ هاتبێت، یان وەك یاسا بدۆزێتەوە بەڵکو وەك (برگسۆن) گۆتەنی یاساو (راستیش) وەك دارتاشی دەتاشرێ! واتە لەو حاڵەتەدا بەردەوام یاسا دەگۆڕێ مادام ئەو بارە بەردەوام بگۆڕێ (..مالها من قرار)، بۆیە هەندێك لە رەوشەنبیرانی جیهانی موسوڵمانشینیش لەسەر ئەو بنچینە داوای

دەستکاری (شەریعەتیان) کردووە تا بگونجیّ لەگەلّ پێشهاتەکانی سەردەم یان هەر بەیەکجاری ئیلغا بکرێتەوە لەنەوەی یەکەمی عەلمانیەتەوە لەسەردەمی (مصطفی کمال ئەتاتورك) و (ئەلب کۆك)و هەتا طە حسین، حبیب بۆرقیبە، تەسلیمە نەسرین، ..با بزانین ئەو خەلەلە لە کوێ یە؟ عەلمانیەکان وا راهاتوون لە هەمو ولاتە خاوەن دەستورەکان هەر لەماوەیەکی کەم چەند جار دەستکاری یەك یاسا و بگرە دەستوریش بکرێ، بۆیە بەزەحمەت دەچێتە عەقلّی یاسایەك هەبێ بۆ هەتا هەتایە هەر راست بێت و پێویستی بەدەستکاری نەبێت بێ زیاد و کەمی لە ژیانێکی گۆڕاودا؟ بۆ یەك لاکردنەوە پێویستە بگەڕێینەوە سەر چاووگە بنچینەییەکان کە "فەلسەفەی راستیە"، دەبێ بزانین ئاخۆ (راستی) چەسپاوەو ناگۆڕێ یاخود ئەویش دەگۆڕێ؟، واتەگۆڕان سەرتاپای ژیان دەگرێتەوە، لە هەمو زەمانو زەمینێك ٣+٦=٩، هەروەها رەوشتو بەهاو تەرازو و پێوەرە راستەقینەکان ناگۆڕێن، .. واتە سروشتی درۆو خراپە لە هەمو زەمان و زەمینێك چەسپاوە، ئەمەك هەر چاکەو درۆش هەر خراپە..یان هەر لە نمونەکەی (تۆلستۆی) بێ ئەوەی ئاگای لێ بێت کە پێش (١٣-١٤) سەدە لەپێش ئەو یاسایەك هەبووە بەناوی (یاسای ئیحسان) کە فەرموودەیە و دەڵێ: (لا یؤمن أحدکم حتی یحب لأخیه ما یحب لنفسه) کە کۆمەلگەیەکی پێ دروست کرا دادگەر و بەختەوەر و پێش کەوتووی هەمەلایەنی لێ هاتەدی لە بیابانیکی هەرە دواکەوتە، بەهەمان یاسا کە (تۆلستۆی) بە عەقلّ دۆزیەوە وتی بەختەوەری بۆ کۆمەلّ نایەتەدی هەتا یاسای (هەرکەس چی بۆ خۆی دەوێ ئاواش بۆ خەلکی تری ئەوێ) نەیەتەدی.. هتد .

کەواتە چۆن یاساکانی سروشت نەگۆڕن ئاواش یاسای کۆمەلایەتی هەیەو نەگۆڕە، ئەوەی دەگۆڕێ و دەستکاری دەکرێ و زیادو کەمی لێ دەکرێ هەر ناوی (یاسا)ی لێ نراوە، ئەگینا سیفاتی یاسایی نەبووە، لێرەدا واراهاتووین کە هەرچی بە دەولّەت و دەستورێکەوە دەربچێ ناوی (یاسای) لێ دەنرێ.. ئەوەیان هەر ناو

لێنانە، دوورە لەو یاسایەی ئێمە لێرە باسی دەکەین، کە هەمان حوکمی چەسپاوو شمولیەتی یاسای سروشتی هەیە، بەڵام درێژکراوەی ئەو نیە، یاساکانی سروشت و یاساکانی میکانیکی و فیزیایی و کۆمەڵایەتی و فکری، هەر یەکە بەجۆری خۆی یاسان، هەر بە نموونە: یاسای (کارو کاردانەوە) لە میکانیکی یاسایەکی ڕاستە (دادگەریە بۆ میکانیك)، مەرج نیە لە هەموو سروشت وا ڕاست بێت یان لە کۆمەڵدا.. گەلێ جار دەبینین کاردانەوەیەکی کۆمەڵایەتی بۆ کارێکی کۆمەڵایەتی هەیە، بەڵام یەکسان نیە بەهەمان بڕی کارەکە، کە ئەوەش سیفەتی بنچینەیی یاسا میکانیکیەکەیتی.. کە لەیاسای کۆمەڵایەتی و دادگەری وا هاتووە (السن بالسن..)، بەڵام بۆ هەموو کارێك بەهەمان بڕ نیە، بەبڕی جیاجیایە، کوشتنی بەناهەق کوشتنە، بەڵام زینا کاردانەوەکەی (سزایەکەی) زینا نیە (جەلدەیە).. بەو شێوەیە.

ئەوەی مەبەستمانە چۆنیەتی حوکمیان وشمولیەتیەکەیان لە هەموو بەشەکان هاوبەشە، جا ئێستا با بزانین ئەو دۆخە تایبەتیەی کە نادەمیزاد تیایدایە چۆنە؟.. هەڵبەتە یاساکانی سروشت هەمو لایەنەکانی شت و مەکەکان دەگرێتەوە، هیچ بوارێکی سەربەستی بۆ سروشت و پارچەکانی نەهێڵراوەتەوە، بۆیە ئەو دارو بەردو ئاسن و ئاو و هەوا و ئەلەکترۆن و مانگ و ڕۆژە هەموو مسەیرن، مخەیەر نین.. هەروەك لە پرسیارەکەی قورئانی پیرۆزیش وا دێت وەڵامەکەی: ﴿فَقَالَ لَهَا وَلِلأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾. .. بەڵام مرۆڤ و کۆمەڵ لا ئاسۆیەکی لە پێش کراوەتەوە و سەربەستی تیادراوە کە ئەسڵی تاقی کردنەوە خواییەکەش تا لەو ئاسۆیە..کە قورئانی وەسفی دەکا: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولاً﴾.

بۆیە مرۆڤ تا ڕادەیەك مخەیەرە، دەتوانی یاخی بێت، چاك بێت، خراپ بێت، دەتوانی بەستاندەریش بژی (کە ئەوەیان یاساکەیە)، یاخی بوونەکەی لەو

ستاندەرەیەو ئنجا یاخیشە لە یاسای سروشتیو یاساکانی فیترەو لە (شەریعەتیش)، کە یەکەم سەرەنجامی ئەو یاخیە کێشەکانی کۆمەڵایەتیە لە دابەشی چینایەتیو ستەم و ئاژاوەو چەوساندنەوە و..بۆیە ستەم وچەوساندنەوەو یاخی بوونو پێش ئەوەی لە شەریعەت سەرپێچی بێ لە یاساکانی سروشتی و مرۆڤایەتیش سەرپێچیە، بەهەمان شێوە یاسای دەستکردو سیستەمی عەلمانیش بە پێناسی ستاندەری یاخیی بوونێکە لەو پلە .

یاساکانی کۆمەڵایەتی هەروەك یاساکانی سروشتە لە سیفات و نیشانە و حوکم و هاوکێشەو هاوسەنگی دا، ئەو یاسایانەش سیفاتی (تاقی تەنیای- Al one)ی هەیە بەدیلەکەی فرەیە، یاخیە، ستەمە، ڕێبازی جیاجیایە، ئەگەر ناویش لەو بەدیلە یاساییانە نرا -یاسا-، لە ڕاستیدا یاسا نین، فەرمانێکە و بەس، .. بۆ لێك جیاکردنەوە ناوی لێ دەنێین (یاسای دەستکرد)، کەمترین جیاوازی ئەوەیە کە یاسای دەستکرد[1] هەردەم ناکۆکە لەگەڵ دادگەری، لەگەڵ یاساکانی سروشت، بە پێچەوانەی یاسای کۆمەڵایەتی (ڕاستەقینە) کە چەسپاوە و هەماهەنگە لەگەڵ سروشت و ناخی مرۆڤ و.. چونکە یەك دانەر و بەڕێوەبەری هەیە: ﴿أَلَمْ تَرَى كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلاً كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ، تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ، وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ﴾.

ئیتر وەلامی ئەوپرسیارانەی پێشوو سانا تر دەبێتو دەتوانین لێلی و تێکەڵیەکە ڕاستەوخۆ تر لێك بکەینەوە، لە مادەی (سیاسەت) باسمان کرد، کە بەشەکانی کۆمەڵ زۆربەی دوو لای هەیە لە شێوەی: زانستی و کۆمەڵایەتی و ڕێبازی کۆمەڵایەتی، زانستی ئابووری و ڕێبازی ئابووری، زانستی سیاسی و ڕێبازی سیاسی، زانستی فکرو ڕێبازی فکر..هتد.

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە جیاوازیەکانی یاسای دەستکرد و یاسای (شەریعەتی) لەمادەی-یاسا-.

ئەوەی لەو بەشانە دەگۆڕێن زانستەکانی کۆمەڵ و ئابووریو سیاسەت و فکرە.. کە سەرچاوەی بەرهەم و تەکنەلۆجیا و شارستانی و..هتد.

ئەوەی چەسپاوە ڕێبازەکانە.. کە سەرچاوەی ناسنامە ومەدرەسە وئاین و ئایدیۆلۆژیەکانە، ..ئەوانەش (پەیڕەو-منهج)ی کۆمەڵن، ئەو یاسایانەش لایەنی زانستی هەیە کە پێی دەڵێن (زانستی یاسا) کە فەرمانی لێ کۆڵینەوەی مێژوو و واقعی یاساو چۆنیەتی پەیڕەوکردنی و بەراوردەکانیەتی، ئەوانەش دەگۆڕێن و ناسنامە نین، هەرچی (ڕێبازی یاسایە) ئەوەش چەسپاوە و ناگۆڕێت، بەند نیە بە زەمان و زەمین، چۆن ٣+٦=٩، مانگ لە دەوری زەوی دەسوڕێ، یاسان، چەسپاون، ئاواش یاساکانی کۆمەڵایەتی لە ڕێبازی یاسایدا چەسپاوە، بۆیە ئەو یاسایانەی (١٤) سەدە لەوەو پێش دادگەری داوە ئێستا و ١٤ سەدەی تریش هەمان یاساو دادگەری دەداتەوە، هەر دەستکاریەك یان هاوتایەك یان هاوبەشیەکی بۆ پەیداکەی پێش ئەوەی دژی شەریعەت بێت، دژی یاساکانی کۆمەڵیشە.. هەر بۆیەش کێشەکانی کۆمەڵ و دۆزینەوە زانستیەکان و فشاری گەشەی کۆمەڵ.. هەمووی بەتێکڕایی هیزەکی کێش کردن (جاذبیة) دروست دەکەن، تیایدا یاسای دەستکرد بەرەو شەریعەت پال دەدات، هەروەك ئێستاش زۆرێك لە بەندەکانی یاسای دەستکرد لەو ئەنجامەو لە ئەنجامی پێویستی واقعیو ژیانو تەندروستی وا بەرەو نامێزی شەریعەت دەچن، بۆیە زۆربەی دەستورەکانی عەلمانی ئێستا پڕیەتی لەبەندی شەریعەت، لە کۆتاییدا هەمو بەشەریەت بە ڕۆژهەلاتو ڕۆژئاواوە پێویستی پێ دەبێت.

(٢١)

سەرتاپای شمولی all-inclusive

ئەو زاراوەیە تەنها وەرگێردراوی وشەیەکی ڕۆژئاوایی نیە، بەڵکو وەرگێڕاوی چەمکێکی تایبەتە بە خۆیان، مەبەستی ئێستا زیاتر ئەو ئایدولۆژیاو ئایین و تیۆرە سیاسیانەیە کە لە زۆربەی لایەنەکانی مرۆڤ دەدوێ، وەك زاراوەیەکی سلبی سەیر دەکرێ لەلایەن عەلمانیەتی نوێ وە (واتە عەلمانیەتی دوای شکستی عەلمانیەتی چەپ-سیکۆلاریزمی ڕۆژئاوایی)، لە لایەن ئیسلامیەکانو مەدرەسە فکریەکانی تر بە ئیجابی سەیر دەکرێ لە سنوری خۆی، واتە کاتێ مانای دەست بەسەراگرتنی هەموو لایەنەکانی ژیانی تاكو کۆمەڵ بێ لەلایەن دەسەڵاتی سیاسیەوە ئەوا سلبی دەبێ، لە جیهانی ئیسلامی زەمینەی مێژوویی و فکری ڕاستەقینەی نیە، زۆر زاراوەی ڕۆژئاوایی هەیە زادەی بارودوخێکی ئەلبی یە (تەعمیم) کراوە، زاراوەو لایەنی تریشی گرتوتەوە، کەچی مەرج نیە لە هەموو دۆخێکدا سەلبی بێت، پێچەوانەی واشی هەیە، هەموو ئەو دۆخانە لەوە دێ کە ڕۆژئاوا هەرگیز نەبوویتە خاوەنی ئاینێکی تێرو تەسەل و هەمەلایەن، بەڵکو هەر کێشەشیان بووە لەگەڵی ئەوەش ڕەنگی داوەتە سەر بارودوخی ئایدولۆژی و مدرسەی سیاسی وفکری لە ئەنجامدا بۆشاییەك لە ژێرخانی مەنهەجی زانیاری و فەرهەنگیو شارستانیو یاساییان هەر هەبووە، ئیتر وەك کەلتوورێکی دێرینیان فرە ئایدۆلوژیاو مدرسە بۆچوونی لێ پەیدا بووە، بێ ئەوەی (مەرجەعیەتێکی) یەکگرتووی هەبووبێ، هەریەکەشی وەڵامێکی جیای بۆ کێشەیەك هەیە، واتە هەر پرسیارێك فرە وەڵامی لێ قووت دەبێتەوە مەرجیش نیە هەموو ئەو وەڵامانە

ڕاست بن، هەر تەنها یەکیان ڕاستە یان دەشێت ئەویش ڕاست نەبێ، خۆ ٣+٤=٧ یەك وەلام هەڵدەگرێ ئەوانی تر زیادە یە هیچ سودێکی زانستی نیە فرە وەلامی پێشکەشی بکەیت، بۆ مەسەلەی ئالۆزو فراوانەکانیش هەتا چارەسەرو وەڵامی هەمە لایەن (نەك فرەلایەن) تەواو پێشکەشی بکرێ ئەوا لە نوقستانی و دەست کورتی ڕزگاری دەبێ، سەرنج بدە کاتێ (ئانیشتاین) ویستی تیۆرو هاوکێشەیەکی شمولی وا بدوزێتەوە واتای بونەوەر بدا، بەناوی "تیۆری هەموو شتێك "پێی نەگەیشت بەڵام بە زەبەلاح ترین زانا تومار کرا بەهوی ئەو تەقەلایانەی، واتە هەتا چارەسەر و وەڵامەکان ئامێزی فراوان قوول و هەمەلایەن(شمولی) تربێت ئەوا زانستی ترو ڕاست ودروست تر دەبێت، بەهەمان شێوە مدرەسەو فکرو ئایدولۆژیای هەمەلایەن (شمولی) هەلگری چارەسەریەکانی هەمە لایەنی ژیان بێت ئەوا پیروز ترە، وەڵامی پرسیارە ئەمرەکانی مرۆڤی بەستاندەری پێ بیت، ئەوا سیفەتێکی (شمولی) وەردەگرێ و زۆر نایابە و بەلگەی بەهێزی وراستی و دروستی وقوولی و هەمەلایەنی ئەو مدرسەیە یان ئاینەکە دەردەخا، بۆیە لە ڕۆژئاواش جاروایە وەسفی شارستانی پێش کوتوو و بەهێز لە لایەن زانایانیان بە شارستانیەکی شمولی وەسفی کراوە[1]، کەواتە هۆی چیە زاراوەی (شمولی) بە ڕەهای بە تومەتو سەلبی بژمێردرێ؟ .. لە ڕۆژئاوا دا ئاین، ئایدۆلۆژیا، زانستو تیۆری سیاسی، سیستەمی ئابوری ئەخلاقیو شارستانی ... هەمووی لێك جیایە، هەر پارچەیەك لە لایەك هاتووە، هیچ (مەرجعێك)ی نیە لایەنەکانی ئەو سیستەمانە بەیەك ببەستێ وسیستەمێکی ژیانی تەواو وەك بەرنامە بداتە مرۆڤ وپەیوەندیەکان ڕێك بخا بە دادگەری، بۆیە لای ئەوان ئەشیاوە مدرەسەیك یان ئاینێك هەر بەرنامەیەکی ژیان شمولی بێت، هەر بۆیەش شمولی ئارادەیەك بە مەحال و بەدەر لە توانای بەشەری پیشان دراوە ....تا ئەو رادەیەی بە دکتاتوری و زۆرداری تێکەل کراوە، لێرەدا دیسان خەلەل لە (تەعمیم)ە تەرو

---

[1] بروانە (المدخل علم الانسانی)

وشكی سوتاندوه، سنور بەزاندن و تێكەل كردنێكە لە بەشێكی دا ئیجابیەو لە بەشی تر سەلبی یە، لە كاتێكا شمولیەت بۆ زانست و ئایدولۆژیاو مدرسەو ئاین نیشانەی راستی و دروستی یەتی، كەچی هەمان شمولیەت لە پەیرەوكردنی سیاسی و دەسەلاتا سەلبی و تومەتە، كاتێ بتەوی بەهۆیەوە گورەپانی سیاسی پاوان بكەی و هەمور لایەنەكانی چالاكی سیاسی كۆمەڵ و تاك دەست بەسەرا بگریّ، وەك ئێستا دبینین زۆربەی دەسەڵات دارانی سیاسی عەرەب و ئەو ئەزمونەی كوردستانیش تا رادەیەك وێچوی ئەوانە كە هەمور بونەو یادو چالاكیە میللی سەندیكاكان دەبێ مولكی ئەوان بێت، هەر لە جەژنەكانی ئیسلام، جەژنی كرێكاران، جەژنی مەسیحی، جەژنی نەتەوایەتی، جەژنەكانی منالْ، ئافرەت، نوسەران، ...هتد هەمووی هەر دەسەلاتی سیاسی بە مولكی خوی دادەنیّ، دەست دەخاتە هەمور رِوویەكی ژیانی گشتی مرۆڤ، بەشێكی زوری تایبەت بە تاكیش جگە لە جموجولی نزیك سیاسەتیش هەتا ئابوری و مالداری ..بە (تەزكیەی حزبی) نەبیّ رێت پێنادەن مافی هاوولاتی خۆت لە یاسایی و سیاسی و كومەلایەتی وبژیوی و ئابووری و...بەكاربهێنیّ، ئەوە سیاسەتی شمولیەو زۆر سلبیەو دەروازەی دكتاتوریەتە، ئیتر ئەو حزبە دەسەلاتدارە هیچ چالاكیەكی مەدەنی بو لایەنو حزبەكانی تر نایەلێتەوەو جورێك لە ئابلوقەی یاسایی و ئابووری و سیاسیو كومەلایەتی دەخاتە سەریان ئەگەر بەناو فەزایەكی دیوكراسیش بێت، لەلایەكی ترەوە هەر یەكە لە حزبە چەپی و ئیسلامیەكان كە پالپشت دەكەنە سەر ئایدولوژیایەكی شمولی ئەوەیان پەسەندە، بەلاّم هەركاتی ئەو ئایدولۆژیا شمولیە دەسەلاتی شمولی پیّ دروست كرد و گۆرەپانی سیاسی داگیر بكەن رێگە بە هیچ حزبێكی سیاسی تر نەدەن بە ناوی ئەوەی گرایە ئایدولۆژیاكەیان شمولیەو پێویست بە ئایدولوژیاو تێوری سیاسی تر ناكا! ...
ئەوەش سەلبی یە، وەك بینرا لە ئەزمونەكانی شوعیەت و فاشیو نازی تورانیو بەعسیاتی روویاندا، هەروەها لەئەزموونی تالیبانیش روویدا، رێیان بە هیچ

چالاکیەکی سیاسی تر نەدەدا شان بە شانی ئەوان ئایدولۆژیاو تیۆری سیاسی گەڵاڵە بکەن، زۆربەی پاساوی تیۆری حزبو سەرکردە دکتاتۆرو شمولیەکانیش ئەوە بووە گوایە ئەوان پەیامێکیان پێیە بە هۆیەوە کۆمەڵگە دەپەڕێننەوە لە قۆناغێکی سەختی مێژوویی، هەروەك پەیامی شیوعیەت بەناوی ڕزگاری پرۆلیتاری، پەیامی نەتەوە گەریەکان بە ناوی یەك خستنو ڕزگاری، .. یان زاڵیەتی، یان پاساوی تری وەك باری ناسکی میللەت، پلانی دوژمنو ئیمپریالیزم، .. حزبی بەعس·(٦) پاساوی بۆ ئەو مەبەستەو (حزب القائد) هێناوەتەوە:

١- خۆی شۆڕشی کردووەو سەرکردایەتی ئەو پەیڕەوی دەکا .
٢- ئامانجەکانی ئامانجی میللەتیشن .
٣- توانایی گەیشتن بەو ئامانجانە تەنها بەو حزبو سەرکردایەتی‌یە دەکرێ.
٤- زۆرایەتی خەڵکیش لە دەوری ئەو ڕێبازو سەرکردەو حزبەیە .
٥- سەرکردەکەی هەم سەرەك حزبەو هەم سەرۆکی میللەتیشە .
٦- بە تەنها ئەوان ئەو بەرپرسیاریەتەیان پێ هەڵدەگیرێ بە خەڵکی تر ناکرێ [1].

بە سەرنجێکی سەرەتایی دەردەکەوی کە : خاڵی (٣) پاساوی دیکتاتۆریەتی شیوعیەکانە، لە خاڵی (٥) دیکتاتۆریەتی فاشیو نازییەکانە، لە خاڵی (٦) نمونەی وەك (بەعسی) کە هەمو جۆرە دیکتاتۆریو تۆتالیزمو ئۆتۆکراسی کۆدەبنەوە، بەڵام ئەگەر وەك خاڵی (٢) بێتەدی، واتە (ناوەندی -مەرجەع) بیروباوەرو پەیامێك بێ نەك (دەسەڵاتی سیاسی)، بەڵکو دەسەڵاتی سیاسیو سەرەکو..، ئامراز بن، ئەوەیان تەواو جیایە، لەو ڕووەوە لایەنە ئیسلامیەکان تا ئێستا لە سیاسەتدا شمولی نەبووینە، هەرچەندە پاڵپشت دەکەنە سەر ئاینێکی

---

١ بڕوانە: تعریفات ببعض المصطلحات ـ مادة: حزب القائد .

شمولی، ئەزمونەکانی تورکیا، جزائر، ئێران، سودان، .. لەزۆربەی بزوتنەوەکانی ئیسلامی جیهان دەبینین دەست گۆڕی دەسەڵاتیشتان لەگەڵ دەکرێ، ئەگەر چی لەو ڕووەوە لەئەفغانستان نمونەیەکی ئیجابی پێشکەشی نەکرا، هەروەها لەدوای خولەفای راشدینیش نمونەی سلبی زیاتر بووە، تێکەل کراو، شمولیەتی ئایینی لە پێناو شمولیەتی دەسەڵاتی سیاسی بەکار هاتووە، بەڵام ئیستا زیاتر لایەنە ئیسلامیەکانن کە لە هەلبژاردن دەردەچن ئازادیەك بو عەلمانیە معارەزەکانیش فەراهەم دەکەن، هەر بە نمونە هەتا حماس لە فلستین دەرنەچوو لە ٢٠٠٦ز هەرگیز فتح هەموو دەسەلاتی بو خۆی قۆرخ کردبوو، لەسایەی دەرچوونی ئەوانە شەفافیەت وئازادی بیرو راو مافی یاسایی معارەزەو سەروەری یاساو دژە گەندەلی سەری هەڵدا، . سەرەنجام شمولیەت بە تێکرای سەلبی نیە، تەنها لە رەفتاری سیاسی دا سەلبیە، ئەو تێکەڵیەشی مەبەستێکی سیاسی و مەرامی زالیەتی شارستانیانەی لەپشتە، لە چوار چێوەی مل ملانێ ی شارستانی و مەدرەسەیی، لە کاتێکدا مدرەسەی لیبرالیەت زۆر هەژارە لە فکرو ئایدولۆژیا بۆیە حزبێکی سیاسی لاوازی بێ تێورو نەخشەو ستراتیژیەت لێ گەلالە دەبێ، دەبێتە مەیدانێك بۆ سەودای (پێم بدە تا بۆت بکەم) کە ئاشرین ترین دیمەنی سیاسی میکاڤیلیە، تەنها خەلکێکی بە بەرژەوەندو نانی پێ کۆ دەبێتەوە .. لە کاتێکدا مدرەسەی ئیسلام (یان چەپەکانی پێشوو) لە فکرا دەوڵەمەند بوون بە خێرای لەناو جەماوەرا حزبە لیبرالیەکان هەلدەلوشێ، بۆیە ئەو زاراوەیەی (شمولیەت) یان وا فراوان کرد کە بتوانن لە ژێرخانی (منافسەکان) ی خۆیان بدەن لە چوارچێوەی ئەو مل ملانێ یە، ئەگینا لە بنەچەدا چالاکی سیاسیش (عقدی فکریە –نەك عەقدی ئابووری) بۆیە بەشێکە لە عەقیدە نەك بەرژەوەندی، خەلکێکی ساغ مەیلیان بەلای ئەو حزبانە زیاتر کە تێوری سیاسی ئاوسی هەلگرتووە، پالپشت دەکەنە سەر ئایدولۆژیاو فەلسەفەیەکی شمولی فراوانی گەردوونی و سروشتی و کومەلایەتی، بۆیە دەبینین (جان کوریس) لە کتێبی (حقیقة العالم الملموس) دەلێ

تا لە دوا نهێنی گەردوون نەگەم ناچمە ناو سیاسەت، واتە سیاسەتی نوێ دەبێ پالپشت بکاتە سەر بنچینەیەکی قوڵی فەلسەفەی و زانستی وعەقلی ئەگینا یەکسەر حزبە ئاینیەکان ئامادەن جیهان هەللووشن بە دیموکراسیانە، ئا ئەوە نهێنیەکەی زاراوەی (شمولیەت) کەوا تێکەڵ کراوە، ئەگینا ئایدۆلۆژیاو فکرو ئاینی شۆلی جیایە لەگەڵ دەسەلاتی شولی .

رەچەلەك و گەشەی

زاراوەی شمولیەت بەو سنورەی خۆی نەك هەر سەلبیە یان تومەت، بەڵکو وەسفێکی نایابەو بە دەگمەن دەست ناکەوێ، ئەوا لەگەل زاراوەیەکی تر تێکەل کراوە هەم لە ناوەروك و هەم لە وشەو زاراوەشی لە (تۆتالیتاریزم totalitarize) هاتووە، هەروەك مەسەلەی عەلمانیەت چۆن وشەیەکی نزیك (علم)ی هەلبژێردراوە بە مەبەست، ئاواش لە وەرگێرانی زمانیشدا فێل لەبابەتەکە کراوە، تێکەلی تۆتالیتاریزم کراوە بە مانای(کلیانی) نەك (شمولی)، شمولی وەسفێکی گرنگی بەرنامەی ئاینیە، کەچی کلیانی- totalitarizeme سەرتاپای دیاردەیەکی سیاسیە و ئەو سیستەمە سیاسیەیە کەدەست بە سەر چالاکی و هەموو جولەیەکی میللی -مەدەنی دادەگرێ، لە کونەوە پێی ی وتراوە (تۆتالیتاریزم) لە (موسوعة العربية) تۆتالیتاریزم (کلیانی) بەو (٦) خالە دەناسێتەوە.

١- زال بوونی دەسەلات ٢- بێ دەنگ کردنی معارەزە ٣- چاودێریەکی زیاد لە پێویست ٤- پیروز کردنی سەروك ٥- بەکارهێنانی ئامرازی ترقاندن ٦- زال بون بەسەر ئیش‌وکاری خەلك...[1] ئەوانەش بەشێکە لە نیشانەکانی دکتاتوری تاك رەوی‌و هەتا نازی‌و فاشیش کە لەلایەن دەسەلاتەوە دەست بەسەر هەموو دەزگا مەدەنی‌و سیاسی‌و حقوقیەکان دا دەگیرێ، تادەگاتە پێویستیەکانی ژیانی

---

[1] بۆ زیاتر بروانە: موسوعة عربية ج٢ ل ٧٣ وە (موسوعة السياسية) ج٥ ل١٣٦

رۆژانەی تاك .. هەمووی دەخەنە ژێر ركێفی راستەوخۆی دەسەلات، تا نەتوانێ لە ژیانی ئاسایدا لەو دەسەلاتە جیا بێتەوە هەتا لەناو مالیشیدا، .

ئەوەی زیاتر یارمەتی ئەو وەرگێرانەی داو تا وا بەهەلەدا بچن لە تێكەل كردنی (شمولیەت) و (كلیانی) ئەوەیە لەسەرچاوەكانی بیانیش ئەو دوخە هەبووە، سەرچاوەی دكتاتوری لە لایەن (نویمان) لە كتێبی (الثورة الدائمة ١٩٤٠) دەداتە پاڵ شۆرش و سەروەریەكانی، كەچی (كارل فریدریك) دەی داتە پاڵ ئایدولوژیای شمولی[1]، لەلایەكی ترەوە لە پێش ئەوانە(هیگل)ی ئەلمانی بەرنامەیەكی توێژینەوەی هەبوو بە هەمە لایەنی و قوولی ناوی نابوو (شمولی)، هەردەم باسی لە شمولیەتی تێگەیشتن دەكرد لە بابەتەكان تاسەر چیغ ئەچن، دوای (براتراند راسل)ی بریتانی رەخنەی لە شمولیەتی هیگل گرت لە كتێبێكی بە ناوی (تأريخ فلسفة الغربية ١٩٤٦) ... لەو هەنگاو هەنگاوە پێچەوانانە شمولیەت هەم پەریەوە ناو سیاسەت و فكرو فەلسەفەو ئایدولوژیاو.. هەم لە تێكەڵیەكەشی بە درێژایی خۆی مانای تومەتی وەرگرت لە رۆژئاوا ... هەڵبەتە پەرسەندنێ فكری شمولی ئەزمونی شیوعیەت و تەیاری ئەتەوە گەری لەلایەك، لەلایەكی تریش زاوزێ ی نێوان هەردوو لا وپەیدابوونی دیاردەی نازی و فاشی ... دوایش شكست هێنانی گشت ئەو ئەزمونانە .... یارمەتی یەكی زوری پەرەسەندنی ئەو تێرۆانینە سەلبیە دا بەرامبەر شمولیەتو تەعمیم كردنەكەی، لەبنەچەدا لە پێ ناسە فەلسەفیەكەی را بە چە وتی دادەرێژێ بۆیە شكستی دەبێتە شكستی شمولی بەتەواوی، لە تێروانینی فلسفی شمولی بە مانای تێ روانینی ژیان و سروشت و گەردوون لەچوارچێوەی یەك یاسا، واتە دۆزینەوەی فەلسەفەیەك لەلایەن مرۆڤەوە كە بتوانێ فەرمان لەسەر گەردوون وسروشت وژیان بكا، لەسەر مادی و گیانی بكا... هەڵبەتە ئەوەش رەنگە مەحال بێت، شكست دەهێنی وەك لە ماركسیەت

---

[1] بروانە هەمان سەرچاوەی پێشوو.

شکستی هێنا، ئیتر ڕۆژئاوا دەیکاتە شکستی (شمولیەت) وبەتێکەڵیەوە بیێ ئەوەی سنورەکان لێك جیا کاتەوە .

لە کاتێکدا دەبینین ئایدۆلۆژیای شمولی یان ئاینی شمولی بووە لە تاریکاییەکانی مێژوو بەرەنگاری جورەکانی دیکتاتۆری وتاك ڕەوی زۆرداری بوویتەوە، ئەو تەعمیمە بەو رەهاییە چەوتە، هەڵبەتە ئایدۆلۆژیای شمولی، ئاینی شمولی، تێروانینی شمولی .. هەریەکە پلەو جیاوازی هەیە لەگەل یەکتر، هەموو ئەوانەش جیان لەگەل دەسەڵاتی شمولی، ئەوەی دواییە سەلبییەکەیە، لەپێش تریش رون کرایەوە مەرج نیە دەسەلاتی شمولی سەربە ئایدولوژیاو ئاین و بەرنامەیەکی شمولی بێت، پێچەوانەشی بەپێچەوانەوە، وەك دەبینین زۆربەی دەسەلاتدارە شمولیەکانی ئێستا لە جیهانی عەرەب سەربە مەدرەسەی لیبرال دیموکراسیە وهیچ ئایدیولوژیەکی شمولی لەپشت نیە، بە دەگمەن مدرەسەی تریش هەیە لەوانە هەردوو حزبی بەعس لە عێراق و سوریا کەسەر بە مدرەسەی سۆشیالستێکی نەتەوەگەریە، نمونەی ولاتانی سۆشیالستی و پێشوش هەبوو کە ئایدۆلۆژیایەکی شمولی و دەسەڵاتی شمولی لەسەر دروست کرابوو، بەلام دەبی بووتری هەر خویان ناویان بە بە ئایدیۆلۆژیای شمولی بردووە بو مەزن کردنی ئەگینا شمولی نەبووەو زور مەودا کورت بووە .

لە چوارچێوەی ئەزموونی رابوونی ئیسلامی نوێش لە ئەفغانستانی سەردەمی بزوتنەوەی تالیبان تا رادەیەك دەسەلاتی شمولی دروست کرابوو، ئەوەی ولاتانی سوشیالستی پەیرەو کردنی راستەقینەی (شوعیەت وبەندەکەی دکاتاتوری پرۆلیتاریا) بوو، بەلام لە فکری ئیسلامیدا هەتا چالاکی ئاینی تر قەدەغە نیە چجای چالاکی سیاسی، (لا اکراه فی الدین)، (لکم دینکم ولي الدین)، (من يشاء فليؤمن ومن يشاء فليكفر....) ئینجا دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی راستەقینە هەرگیز شمولی نیە، ئەگەر فرە لایەنی سیاسیش سەردەمی نەمێنێ وەك لە ئیران چیچان و بۆسنە کە خۆی لە خۆیدا بونی ئەو زەمینە نیە، واتە هەر

لە خودی کۆمەڵگەکە لایەنی سیاسی تری غەیرە ئیسلامی لێ شین نابێ، لەو دوخانەش هەر شمولی نیە مادام بەرنامەکانی بریتی بێت لە دست گوری دەسەڵاتو ئازادی بەرامبەر، مافی معارزە وهاوڵاتییەتی، بوونی دەزگای مەدەنی، ... لە هەموان گرنگتر بەجێ هێشتنی زۆربەی دەسەڵات بۆ (ئومەت)و پانتایەکی زوریش بۆ تاك .. واتە هەرگیزاو هەرگیز دەسەلاتێکی شمولی نیە، بەکار هێنانی ئەو زاراوەیەو زۆربەی زاراوەکانی تر بە وردی نامانجی خۆی ناپێکی لەلایەن رەوشەنبیر و سیاسەتمەدارانەوە، هەتا ئەوانەی لە بەرامبەری دەسەڵاتی شولیش وەستاون، لەلایەك لەبەر سەرچیخی تێگەیشتن لەلایەکی تریشەوە چونکە شمولی زاراوەیەکی سوکترە لە دکتاتۆریەت بۆیە زیاتر ئەو زاراوە بەکار دەهێنن، بۆ تووڕەنەبوونی دەسەڵات دارە دکتاتۆرەکان، ئەگینا ناوەروك و نیشانەکانیان هەر یەکە. یەکێ لە نیشانە گشتیەکانی ئەو جورە دەسەڵاتانە لەگەڵ داڕوخانی دا هەموو دام و دەزگاکانی دەولەتی و بەڕێوەبەرایەتی یە گشتی یەکانیش بە بەرپرس بە بەڕێوەبەر... و تەواوی قاوغی ئەو دەسەڵاتە تێك دەروخێ... ئەو دیاردەیە لە کوردستانی خوارووش بەدی دەکرا، هەر جارەك لایەنێکی شەرکەرە دەسەڵاتدارەکانی کوردستان لەشارێك یا لە ناوچەیەك دەسەڵاتەکەیان دووچاری شکست دەهات بەرامبەر یەکتر ئەوا لە رەگو ڕیشەوە تێك دەرووخا هەتا کورسیو مێزەکانیش بەدیل دەکران ...! ئەوەش مانای وایە ئەو دەسەلاتانەی کوردی لە چوارچێوەی شمولیەت بوون لەو نێوانەی ۱۹۹۱ هەتا نوسینی ئەو بابەتە.

(٢٢)

ڕەگەزپەرستی العنصرية racism

هەرچی سەروەری دانێك بە یەكێ لە ئینتما میراتیەكان یان فاكتەرێكی شاقولی ئەوا دەروازەكەی دەچێتە سەر ڕەگەزپەرستی، شانازی كردن بە ڕەچەلەك، بە باو باپیران، بە نەژاد، بە نەتەوە، بە هۆزو تیرە، بە خاك.. و سووككردنی خەڵكی تر لە بەرامبەر، .. هەموو ئەوانە جۆرێكن لە دەمارگیری تاكو عەوام، بە سیاسی كردنی ئەو تێروانینانە دەبێتە ڕەگەزپەرستی .

بنەچەكەی :

ئەو زاراوەیە دەگێڕنەوە بۆ ئەو شانازیو یاخی بوونەی شەیتان ئەنجامی داو ڕەچەڵەكی خۆی لە ڕەچەڵەكی (ئادەم) بالآتر داناو وتی من لە ئاگرمو تۆ لە قوڕ.. سەرەنجامەكەشی چارەنوسێكی شومی بۆ خۆی هەڵبژارد، ئیتر مێژوو پڕیەتی لە كارەساتی ڕەگەزپەرستی، بۆیە هەندێ زانا بە ڕەش بینیەوە وەسفی مێژوو بە تۆمارگای تاوانەكان دەكەن، لە مەدرەسە هەرە ڕوناكەكانی بەشەری كۆنو نوێ، ڕەگەزپەرستی لێ درەوشاوەتەوە، (ئەرستۆ)و (گروتیوس) مرۆڤەكانی پێ وەك (أسنان المشط) نەبووە، بەڵكو بچوكو مەزن بەندەو ئازاد پلەی لێك جیای كۆمەڵایەتی بووینە، هەتا هاوەڵاتی سەردەمی كۆمەڵگای ڕۆمانی هەرگیز هەژارو غەوارەو بەندەو ئافرەتی نەگرتوتەوە، لە كۆمەڵگە دیموكراسیەكەی ئەسینیش هەروا بووە، مەدرەسەی یۆنانی تا ڕادەیەك دوو ڕاو بوچونی جیای هەبوو، باڵی لاهوتیەكان لەژێر كاریگەری كەلتوری ئاینی وا بۆ مرۆڤەكان دەچوون

کە هەمووی لە قوڕنو کەس لە کەس گەورەتر نیە، هەرچی لابالّی عەلمانی بوو پێیان وابو کە ڕاستە هەموو لە قوڕن بەلاّم (بەندەکان) لە قوڕێکی خراپن، دەرەبەگو مەزنەکانیش لە قوڕێکی تێکەلّ بەزێر دروست کراون، ڕۆمانیەکان کۆمەلّگەکەیان دابەشی چینایەتی نەژادیو ڕەگەزی دەکرد، هاو ولاّتی پلە یەكو دوو و سێ هەبوو، ئەوەی لەوانیش نەبوایە یان دژیان بوایە بە (بەربەر) دەخوێندرایەوە، ئەوەی ئاینی ئەوانیش نەبوایە بە (ئیثنی) دەخوێندرایەوە، ئەنانەت هیرودتس—کە بە باوکی مێژوو ناوزەد دەکرێ ئەویش شەڕی نێوان ئاسیاو ئەوروپی بە شەری بەربەرو مەدەنی لە قەلّەم داوە، بەو شێوەیە سیستەمیکی خنکاوو لە ڕەگەزپەرستی کۆمەلاّیەتیو ئاینیو فکری،.. یان پەیرەو دەکرد، (چینی)ەکانیش ئەوروپیان بە (قژ سپی) ڕەزاگران وەسف دەکرد،.. لەناو یەهودیش ئەوەی لەوان نەبوایە بە (جویم) دەخوێنرایەوەو بە چاوێکی نزمتر سەیر دەکرانو بنەچەی (شعب الله المختار) لەوە دێ، و زۆربەی ئایدۆلۆجیای زایۆنی لێرەوە سەرچاوەی دەگرێ، هەروەها لەنێو شارستانی هیندۆسەکانیش ئەو دابەشیە هەبووە، براهماو شودرا چینێکی بالاّنو مەنبووزەکانیش چینی خواروون، لە نێوان زۆر شارستانی تریش ... جگە لە سیستەمی ئاینە ئاسمانیەکان ئەگینا مێژووی مرۆڤ بریتی بووە لە ڕەگەزپەرستی، لەدوای لادان لە ئیسلامی ڕاستەقینە ئەوەی لە ئەمەویەکان نەبوایە بە موالی ناو دەبرا، لە سەردەمی عەباسیش بە شعوبی، ئیتر هەر کۆمەلّگەیەکی نەفامی بەجۆرێك یان سەرتاپای ڕەگەزپەرستی بووە، لەنێو بەهای خێلایەتی کوردیش ئەوەی لە خێلەکەیان نەبوایە بە بێگانە دەخوێنرایەوە بە هەموو مانایەکانی یەوە، هەرچی ڕەگەزپەرستی نەتەوایەتی نەژادیو شارستانیە... ئەوانە لەدوای ڕابوونی نەتەوایەتی سەری هەلّدا لە سەدەکانی (١٨-١٩) لە ئەوروپا، لە سەدەی (٢٠)یش لە جیهانی سێیەم، سەرەتا لە ئاستی فکریەوە کۆمەلّێك زاناو فەیلەسوف تەنزیریان بۆ ڕەگەزپەرستی کردووە، لە هەموان زەقتر: گوبینوی

فەرەنسی، شامپرلینی ئینگلیزی، (بەواس)، (فیشەر)... زوریکی تر وای بۆچوینە کە نەك خوێن و پێست و زمان هەتا توانای ئەقلی نەتەوەیەك لەگەڵ نەتەوەیەکی تر لێك جیایە، هەریەکە توانای ئەقلی نەتەوەکەی خۆی بەسەر مەشق زانیوە، جۆرە تەنزیرێکی ڕەگەزپەرستی وای کردووە هانی هێرشی سەربازی بۆ سەر یەکتر بدەن، ناپارتایدو فاشیو نازی لێ پەیدا بوو .. سەرلەنوێ هەریەکە لە (هۆبز)و (نیتچە) زۆرێکی تر لە زانایان ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ هاتونەتەوە سەر بۆچونەکەی یۆنانی کۆنی (ئەرستۆ) (گرۆتیوس) کە مرۆڤەکانی وەك (دەمی شانە)نین و یەکسان نین، هەیە بۆ بەندە باشەو هەشە بۆ ئاغەو .... بەتایبەتی تەنزیراتە ڕەگەزپەرستیەکانی (هیگل) لەبارەی کۆتایی مێژووی کۆمەڵ لەسەر دەستی نەتەوەی ئەڵمان، ئەو هەموو جەنگو پاکتاوی ڕەگەزی و قەلاچۆی ڕەگەزی لێ پەیدا بوو، .. ئێستاش بە دەمامکێکی تر ڕەگەزپەرستی بەناوی (سەر شارستانی- ڕۆژئاوا سالاری) سەری هەڵداوە ... هەمووی یەك ماهیەتی ڕەگەزپەرستیە ئەگەر چی بەدریس زەمانو زەمینو شێوەی گەشە دەکات، بەو شێوە ئەو ڕەگەزپەرستیە نەتەوە گەری نەژادیە پەریوە ئاسیاو ئەفریقاش، لە جیهانی ئیسلامیش زیاتر نەتەوەی تورك و عەرەبی گرتەوە، عەرەبەکان شانازیان بە خاکەکەی دەکردو بە (ارض الرسالات)یان ناو دەبرد، میللەتەکەشی بەسەر مەشقی میللەتانو بە (أمة العربیة وامة الرسالات، خالدة،..) یەهودیش بە شعب الله المختار، تورکیش خۆیان بە (نجیب زادە)و تورانی حساب دەکرد .

لە بەرامبەردا :

لە بەرامبەری ئەو چالاکیە مێژوییەی ڕەگەزپەرستی بەردەوام ئاینی ڕاستەقینە لە دژیدا لە سەنگەر بووە، خاوەنانی ئەقلی ڕاست دروستیش دژی ئەو ڕەوتە بوینە، لە بەرامبەر مەدرەسەی عەلمانی یۆنانی کۆن (فیساگورس ئەنقلامیدسو ئەفلاتونو سوقرات...)، و زۆرتر ڕەخنەگر بووینە لە کۆمەڵگای

بێت، تاکە شارستانیەکە کەرەشەکانی جیهـان ئێستاش شانازی پێوە دەکەن هەروەك لە داستانی (الجذور) بەرووني هاتووە[1]، کە لەو کاتی دا گەورە پاشاکان یەکتریان بەزۆرە ملەی (بەندە)و (ئاژەڵێکی) درندە داوەت دەکرد، ئەو واقیعە ئەوەندە رەسەن ببوو لەنێو دنیای ئائیسلامی گەیشتبووە پلەیەك نەك عەوام هەتا لەچاخی رابونیش دەبینین (مونتسیکۆ) لە کتێبی (روح القوانين) بەتوندی دەکەوتە نارەزای لە دژی دروست کردنی ئادەمیزادیکی قولەرەش، دەڵێ ئەوە سوودی چیە؟ یان لە شوێنی تر پرسیار لەسەر مرۆڤایەتی نافرەت کراوە ... لەزۆر شوێن رۆژانە (٣) جار لە (بەندە) دەدرا تا بەبیری بێتەوە ئەوە بەندەیە[2]، زۆربەی یاساکانی کۆنی حمورابی، رومانەکان لە بارەی مافی (خاوەن) لەسەر (بەندە)بووە ....، لە کۆمەلگەی ئیسلامیدا هەموو چین و توێژو نەژادو نەتەوەو رول و کەسایەتی خۆی هەیەو هەبووە ،کەس ناوی (کەمایەتی) و (زۆرایەتی)و سەید وبەندە نەبووەو بەچەوتیش دروست نەکراونا، بەدرێژای خەلافەت (سەرەرای گەلێ سەلبیات) لە دەزگای رەگەز نامەدا ناسنامە لەسەر بنچینەی رەگەزی تۆمار نەکراوە، رەگەزپەرستی هاتە جیهانی موسلمانشین لە دوای :

١ـ هاتنی عەلمانیەت

٢ـ پەیدابوونی بیری نەتەوایەتی

٣ـ دارمانی خەلافەت

سەرچاوەکەشی لەرۆژئاوا لەسەر دەستی مەدرەسەی لیبرالیزم سەری هەڵدا، ئەگەر چی ئێستا چاکسازی زۆریش لەو مەدرەسەیە تیاکراوە، تا رادەیەك جیاوازیەکانی نەژادی ورەگەزی و نەتەوەگەریان سریتەوە بەهۆی مافی یاسای هاوولاتی (حق المواطنة)، بەلام بەجۆرێکی ترو لەبەرەیەکی تر ئەو رەگەز پەرستیە بەکار دەهێننەوە، لە دەزگاکانیان، لە راگەیاندن، لەرەفتار، لە تیۆرە

[1] بروانە : الجذور - ئەلیکس هایلی

[2] بروانە ئەسینوهە دکتوری فیرعەون

بەناوبانگەکەی (مل ملانێی شارستانی)، لە دیموکراسی و ماف و بڕیارە جیهانیەکانو لە نەتەوەیەکگرتووەکان... هەتا لە دەستکەوتە زانستیەکانیش، زۆربەی دوزینەوەکانی فلسفی وزانستی وتەکنیکی دەگێرتەوە بۆیەکەم کەسی رۆژئاوای ئەگەر خەلکێکی تریش دۆزیبییەوە، بەو شێوەیە مێژووی جیهان لە مێژووی رۆژئاوا دەبینن، خەلکی ترو کیشوەرەکانی تر ناخۆێننەوە هەروەك (براترند راسل)ی بریتانی زۆر بە ئاشکرا لەدوای سەردانە جهانیەکەی دانی پیاهێناو وتی: (جاران وا تێ گەیشتم هەر ئەوروپا هەیە ئێستا دەبینم جهانی تریش هەیە) .تاکۆتای سەدەی بیستەمیش ئەو دۆخە ڕەگەز پەرستیە بەیاسایش کرابوو، یان لە دەستوور تۆمار دەکراو و حزب و دەولەتی لەسەر دروست دەبوو، وەك لە دەسەلاتی ڕەگەز پەرستی (ئاپارتاید)* ی خوارووی ئەفریقا ، لە ۱۹٤۸ هەتا ڕزگاری ڕەشەکان لە بەرامبەر سپیەکان لە مولکداری وفەرمانبەری خۆێندن هەتا لە پارك و چێشتخانەکان قەدەغە کرابوون، یەك دەنگی سپی بەرامبەر (۳) دەنگی رەش بوو لە هەلبژاردن، ئەو دۆخە لەسەر دەستی زۆربەی ولاتە داگیرکەرەکان بەرامبەر نەتەوەی ژێر دەست ئەنجام دراوە، لەوانەش نەتەوەی کورد، ئەوانەو سەرەرای ڕەگەز پەرستی تری یاساکانی ئەفامی و بانێك دوو هەوای (الکیل بالمکیالین) ... ئینجا ڕەگەز پەرستی شارستانیەك لەگەل شارستانی و کەلتوور فەرهەنگێکی تر، هەتا دەگاتە ڕەگەز پەرستی هونەر وزانستی و سینەمایی و هەریم چیایەتی و ...، لەیادی ۲سالەی جەنگی کەنداوی دووەم (۱۹۹۱) لە کەنەدا ڕێپێوانێك کرا تەنهاسەدو قسوور خاچیان بەرزکردبووە کە یەکسان بوو تەنها بە ژمارەی کوژراوەکانی هێزەکانی رۆژئاوا، لە کاتێکدا کوژراو لە ڕێزەکانی سعودیە وکوێت ولاتانی کەنداو و عەربی هەبوو ئەوانەیان بەمرۆڤی تەواو حساب نەکردبوو،ئەوەش ترۆکی ڕەگەزپەرستیە، بەو دواییە زەق تر ئەو

* ئاپارتایدا وشەیەکی ئەفریقیە، مانای (جیاوازی) دێت، بەمانای جیاوازی نەژادی سپی و نەژادی ڕەنگەکانی تر.

دیاردە دەردەکەوت ئەگەر نادەمیزادیکی ئەمریکی بکوژرا یە ئەوا قەرەبوی چوار قاتی یەکێکی ئەفغانی وپاکستانی وئیراقی بوو ٠

هەرچی مدرەسەی شیوعیەتیشە وەك تیۆرو پەیرەویش تا ڕادەیەکی چاك ئـەو شێوازە ڕەگەز پەرستیە شاقولیانەی قەلاچۆ کردبوو، بەڵام کێشە وڕەگەزپەرستی گەلێ جار لەگەل نەتەوە بچووكو کەمایەتیە ئاینیەکان دەکرا، بەتایبەتی لەگـەل ئیسلام، لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشووش زۆر بەدل ڕەقانە ڕەگـەز پەرستی کـراوە لەگەل کەمایەتی کورد زیاتریش لەسەردەمی سـتالین، لەلایـەکی تـر جۆرێـك لـە ڕەگەزپەرستی چینایەتی لەمدرەسەی شیوعیەت کـراوە بـەهۆی تێـوری (نـاکۆکی چینایەتی)…. ئەوەش شێوەیەکی تری ڕەگەزپەرستی دەگمەنـە (ڕەگـەز پەرستی ناسۆی) .

لە جیهانی ئێستا ولە عەولەمـەدا هێشتا بەگـشتی ڕاپۆرتـەکانی ڕێکخـراوە مرۆییـەکان بەردەوام ڕاپۆرت دەربارەی ڕەگەزپەرستی دەدا، زۆربەی ولاتانی جهانی بە ڕەفتاری ڕەگەز پەرستی لەقەلـەم داوە لەوانـەش : هـەردوو ئـەمریکا لەگـەل دانیشتوانی ڕەسەنی ئەمریکی.

دەزگاکانی وەك زانکۆی عربی، فرانکۆ فۆنیە، ئـەنگلو سـکونیە، زایـونی … ڕەگەز پەرستین هەروەها شارستانی لەگـەل (شارسـتانی تـر) … هێـشتا جیهـان مەودایەکی زۆری لەپێشە تا لە ڕەگەز پەرستی رزگاری دەبێت

(٢٣)

كەمايەتى أقليـــة minority

زۆر كێشە نیە لەسەر پێناسی ئێستای، بۆیە هەرکەمێك لەسەری هەڵوەستە دەکەین و پێناسی (موسوعة الدولیة للعلوم الاجتماعیة) هەڵدەبژێرین کەتا رادەیەك هەمەلایەنەو دەڵێ : ئەو کۆمەڵە خەڵکەن جیاوازیەکیان لەگەڵ زۆرایەتی هەیە لە یەکێ لە فاکتەراکانی (رەچەڵەکی، نەتەوایەتی، ئاینی، زمان،...) یان زیاتر، بەهۆیەوە وەك نوقستانیەك دێتە بەرچاوی گشتی، فەرهەنگی بالای (british Enseclobidi..) هەمان پێناسی هەیە، بەڵام (موسوعە لاروس) دەڵێ کەمایەتی ئەوانەن کە دەسەلاتیان کەمە، ئەو پێ ناسەی دوای لە رەوتی باسە کە دەردەکەوێ زۆر ورد نیە، کەمایەتی مانای وانیە لە هەموو بوارەکان لەگەل زۆرایەتی لێك جیا بن، سەرباری ئەو فاکتەرانەی لە (موسوعة الدولیە...) هاتووە هەریەکە لە جیاوازیەکانی فەرهەنگی، تایفی، کەلتووری، .. دەبێتە دابەش بوون بۆ زۆرایەتی وکەمایەتی ئەگەر ئەو فاکتەرانە لە یەکی لەلایەنەکانی کەمایەتی یان زۆرایەتی بنچینەیی بوو، بۆیە گەلێ جار ئەخشەیەکی نسبی لە کەمایەتی و زۆرایەتی دروست دەبێ بەپێ ی بنچینە بوونی ئەو فاکتەرە، هەر بە نمونە لەگەل دروست بوونی عێراق لە١٩٢١ کە فاکتەرو جیاوازی نەتەوەیی لێ بنچینە بوو ئەوا یەکسەر کورد لە چاو زۆرایەتی عەرەب بوونە کەمایەتیەکی لە ٢٢٪، بەلام دوای بەرپابوونی شۆڕشی ئیسلامی ئێران ١٩٧٩ فاکتەری ئیسلامی (سواق دراو بە تائیفی) گەشەی کرد ئەو ئەخشە گۆڕا سوننەی ناوەراستی عەرەب بوونە کەمایەتی٢٠٪، ... ئێستا جۆرە ئەخشەو

سەرەنجامێکی تر پەیدا بوو، بۆیە کەمایەتی و زۆرایەتی بەرز ونزمی وگۆڕانی تیایە بە پێ ی ڤاکتەرە کۆمەلایەتیەکان لەلایەك ، لەلایەکی تریشەوە بەهۆی ڤاکتەری سیاسیش، وەك ئەو واقعەی ئێستای کێشەی کەمایەتی لە جیهان کەزۆربەی لە ئەنجامی ئەو سنورە دەستکردە دروست بووینە، بەپێی ئاماری رەسمی ٢٢٣-٢٣٠ کۆمەلە کەمایەتی سەرەکی لەو جیهانەی ئێستا هەیە کە خاوەن کێشە بن، ژمارەیان بە پێ ی ئاماری ١٩٩٠ز (٩١٥) ملیۆنە، سەرجەم ژمارەی نەتەوەو گەلانیش بەپێ ی (بونارد نیتچمان) لە نێوان(٣٠٠٠-٥٠٠٠)ە[١]، بە پێی (القاموس السیاسی) ژمارەی زمانی ئەو گەلانەی لە ملیۆنێك زیاترن و لە هەریمی خۆیان دەژین ١٥٦ زمانە، رەنگە لە توێژینەوەی نوێ زیاتر بن، بۆیە رەنگە ژمارەی کەمایەتی وکێشەکانیان زیاتر بێ.

بنەچەو گەشەی ئیثنی :

لەبنچەدا ئەو زاراوەیە-لە کەمایەتی ئایینی و نەژادی هاتووە، کۆن ترین مانا کە تۆمار کرابێ ئەوەیە جاران لە کۆمەلگای رۆمان هەر یەکێك مسیحی یان یەهودی نەبوایە پێ ی دەووترا (ئیثنی)، یان جویم، بە پێی هەندێ سەرچاوە (ئیثنی) وشەیەکی یۆنانیە زیاتر مانای (گەل، نەژاد) دەگرێتەوە[٢]، رەنگە (نەژاد)ەکە نزیك تر بێت، لە ئاینە راستەقینەو دەستکاری نەکراوەکان ئەو زاراوەیە نەباوی هەبووە، نە تۆماریش کراوە، چونکەهاوولاتی (کە موسولمان واهل الذمە ی) گرتۆتەوە لە دە ولەتی ئیسلامی بەند نەبووە بە ئنتمای ئاینی و کۆمەلایەتی و رەچەلەکیەکانی تر، وەك لە کۆمەلگەی رۆمان (ئیثنی) یەکێك بووە لەو کەمایەتیانەی کە لەماف دا بێ بەش بووینە لە ئەرکدا زیادیان خراوەتە

---

[١] بروانە: موسوعة العربية، هەروەها کتێبی (أقليات فی خطر ــ تيد روبرت جار – ترجمة د. رفعت سيد احمد)

[٢] الملل والنحل والاعراق- ل ٢١

ئەستۆ لەناو زۆرایەتی مەسیحی، ئەموە لە ڕووی ئایینی لەرووی شارستانی و نەژادیش ئەوەی لەرۆمان ئەبوایە عادەتەن ناوی (بەربەر)یان لێ دەنا، لەسەردەمی عەباسی وئەمەویش ڕەگەزپەرستی سەری هەڵداوەو زاراوەکانی وەك: مەوالی و شعوبی پەیدا بوو، لە هندو چینو هەتا لەنێو عەشیرەتو هۆبەو دێیەکیش ئەوەی لەخۆیان ئەبوایە دەیانووت بێگانەیە، لەدوای خەملینی سیاسی ڕەگەزیو دروست بوونی دەوڵەتو سنور لەسەر ئەو بنچینەیە، کەمایەتیو زۆرایەتی بە جۆرێکی تر سەری هەڵدا لەسەر ئەو بنچینەیەش لە دوای سەدەی (١٨)بەولاوە بانگێشەی مافی کەمایەتی کرا، هەرچەندە بەشێك بۆ دەقی ڕێکەوتنامەی ڤیەننای (١٨١٤-١٨١٥)ی دەگێڕنەوە کە داوای مافی ئازادی ئایینیو سیاسی کرا[1]، گەلێ جار ئەوانە کەمایەتی ئەبووینە، بەڵام دروستبوونی ئەو سنورە دەستکردانە کە لەدوای وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بۆ سیستەمی (دەوڵەتی نەتەوەی) هاوچەرخ بە ئارێکی لە چوارچێوەی نەخشەکانی ئیمپریالیزمی جیهانی، کەمایەتی زۆرایەتی لێ دروست بووە، بە دووکەرتو چەند کەرت کردنیان، هەندێ نمونە لە هەردوو دۆخی کەمایەتی ڕەگەزی و ئیسنی تۆمار دەکەین :

ئەمریکا: پێك هاتووی ٢٥٠ جۆر ئایینی‌یە، سەرەڕای زۆرایەتی مەسیحی، لە هەموو ئایینیو نەتەوەیەکی جیهانی لێیە، وەك ئەژادیش لە ٧٤٪ سپی، ١٠٪ ڕەش، ٩٪ هندیە سوورو ئیسپانیو لاتینین .

بەریتانیای مەزن: لە ٨٠٪ ئینگلیز، ١٠٪ ئیرلند، ٤٪ وێلز، ٢٪ هندی.

چین: ٩١٪ هان چینی، ٤٪ نەتەوەی جوانگ، .٨٪ هاو، تیبتیەکانیش کەمایەتیکی کێشەداریان لەگەڵ چین هەیە، سەرجەم ٥٥٠ جۆر کەمایەتی لێیە.

ڕووسیا : ١٢٨ جۆری لێیە، بەو شێوەیەش هندو مالیزیاو ولاتانی جیهان......

---

١ هەمان سەرچاوە.

ئەوانەی خوارەوەش سنوری دەستکرد کردوویانن بە کەمایەتی وکێشەیان هەیە، بریتین لە:

نێرلەندا : سەرنج بدە هەنگاوەکانی دروست بوونیان بە کەمایەتی کە خۆیان لە بنەچەدا زۆرایەتین وەك نمونەیەك بۆ گشتی:

زۆربەیان غیلی زمانو مەزهەب کاسۆلیکن لە سەدەی پێنجەوە نابینی مەسیحیان وەرگرتووە، پایتەختیان دبلنە، لە سالآنی ١٩٢٠-١٩٢١ تا ١٩٤٩ قۆناغەکانی سەربەخۆی نێرلەندا تەواو بوو لە دەست بەریتانیا، لە هەمان کات بەریتانیا هەڵسا (٦) هەرێمی لە بەشی سەرووی نێرلەندا (الیستر) وا جیاکردەوە کە ئینگلیزە مەزهەب کاتۆلیکیەکان زۆرایەتی پێك بهێنن لێی و (بلفاست)ی کردە پایتەخت، .. ئیتر لەوکاتەدا ئەوانە لەسەر خاکی بابو باپیرانیان بوونە کەمایەتیو کێشەیان هەیە.

کوردستان: هەمان دەردی هەیەو خۆی زیاتر لە ٤٠ ملیۆنە کەچی لەبەر ئەو دابەشبوونەی لەسەرەتای سەدەی بیست بوویتە کەمایەتی لەهەر چوار پارچە.

بەربەر: بە سەرەکی لە نێوان جەزائیرو مەغریب دابەش کراون، لە جەزائیر لە ٢٢٪ ی دانیشتوان پێك دەهێنن .

تامیللیەکان : لە ٢٠٪ ی سریلانکا پێك دەهێنن، زۆرایەتیەکەش سەنهالین.

باسك: دابەش کراون سێ هەرێمی بەلای فەرەنساو چار هەرێمیش ئیسپانیا، تەنها ٢ ملیۆنی کەوتۆتە دیوی ئیسپانیاو بوینە کەمایەتی .

قوبرسی: لە ٢٠٪ تورکو زۆرایەتیەکە یۆنانیە: ﴿لە کۆتاییدا کۆمەڵێك زانیاری تر لەبارەی کەمایەتی تۆمار دەکەین﴾ .

زۆربەی ئەوانەی بە کەمایەتی ناودەبرێن نەتەوەی ڕەسەنو کۆنترن لە زۆرایەتییەکە، بەو دۆخەی ئێستایان کێشەی کەمایەتی یەکێکە لە گرفتەکانی دیموکراسیش، زۆربەی ئەو وڵاتانەی کێشەی کەمایەتی هەیە دیموکراسیشن کەچی بەو دیموکراسیە ئەو کێشە چارەسەر نابێ، لەبەرهۆیەکی سادە، ئەویش ئەوەیە

بنەمای یەکەمی دیمکراسی ئەوەیە ئەنجامی ڕاستیو دروستی دەوەستێتە سەر زۆرایەتی، بۆیە کەمایەتی تێدەشکی ئەگەر لەسەر ڕاستیش بێ، بۆیەش دیموکراسی لە کۆتای شێکردنەوەیدا بە ڕەگەزپەرستی کۆتایی دێت با هەرچەندە چاکترین داهێنانی بەشەریش بێ.

ڕای مەدرەسەکان :

ئەو زاراوەیە وەك لە سەرووش ڕا دەرکەوت لە هەناوی عەلمانیەتو مەدرەسەی لیبرال دیموکراسی چەکەرەو گەشەی کردوە، هەرچەندە ئێستا تا ڕادەیەکی چاك بەهۆی دیموکراسیو دروستکردنی کۆمەڵگەی مەدەنیو فراوانکردنی چەمکی هاوولاتی لە جیاتی هاونەتەوەیی ئەو کێشە کزبووە، بەلاّم عەلمانیەتو تەیاری نەتەوەگەری جیهانی سێیەم کە زیاتر زادەی مەدرەسەی ڕۆژئاواپین، ئەوانە زۆرداریەکی بێ وێنە لە کەمایەتی دەکەن، ئەگەر کەمێك بەرگری لەو چەوسانەوەش بکەن ئەوا یەکسەر ناوی (انفصالی، عملاء، ارهابیه، خارج قانون، ضد الحریة والدمقراطیة،...)ی لێ دەنێن. هەتا لە فەرهەنگەکانیش وەسفی کەمایەتی لە کۆتایدا بە (قۆڵی پێنجەم- طابور الخامس) ناو دەبرێ، سەرنج بدە (موسوعة السیاسیة)ی د.کیالی کە فەڵەستینیەو خۆشی داگیر کراوە کەچی دەڵێ: ئیمپریالیزم هەردەم کەمایەتی بەکاردەهێنێ لە دژی زۆرایەتی بۆ پشێوی!! دەقەکەی: (فی مجتمعات متخلفة والتابعة فأن امبریالیة حاولت بأستمرار تطبیق مبدأ فرق تسد وذلك من خلال تحریض الاقلیات ضد الاکثریة)[1]، ئەوەی جێی سەرنجە (د رفعت سید احمد)ی وەرگێڕی کتێبی بەناوبانگی (اقلیات فی خطر) هەمان ئەو گۆتەیەی کەیالی دووبارە دەکاتەوە ئینجا دەڵێ: کەمایەتی لەنێو عەرەب لە مەترسیدا نیە[2]!!.

---

١ موسوعة السیاسیة - .د.کیالی ج١ ل٣٤٠

٢ بڕوانە پێشەکی ئەو کتێبە .

لە مەدرەسەی مارکسیەت چونکە فلسفەو فاکتەری (یەکلاکەرەوە) لەسەر بنچینەی ڕەچەڵەكو نەژادو زمان نەبووە، بۆیە کەمایەتی مانایەکی وای نەبەخشیوە، تارادەیەك جۆرە چارەسەریەکی ئەو کێشەی کردووە، تەنیا لەسەر بنچینەی جیاوازی چینایەتی دەروانێتە زۆرایەتیو کەمایەتی، ئەو باسەی کەمایەتی زۆر دەگمەن بووە مەگەر جار بە جار لە ئەدەبیاتی مارکسی باسی لە زۆرایەتی پرۆلیتاریاو کەمایەتی برجوازی کردبێ.

لە فیکری ئیسلامیدا هیچ جۆرە جیاوازیەك نەبووە، نە لەسەر بنچینەی چینایەتی نە نەژادی، تەنیا بنچینەیەك دارِشتراوە کە لەتوانای هەموو کەسە بێ ئەوەی نەژادو چینایەتیو نێرو مێیاتی و.... هیچ فاکتەرێکی میراتی ڕێگر بێت، ئەویش فاکتەری (تەقوایە)، واتە جیاوازی پایەو پۆلین لەوەیە کامیان دادگەرو دڵسۆز بەخزمەت و پەیڕەوکەرتری یاساو شەریعەکەیە، لەوبارەیەوە زانایەکی ئەمریکی گوتەیەکی زێرینی هەیەو دەڵێ (لەو جیهانە تەنها یەك خواپەرست هەبێت بە زۆرایەتی حسابە)، واتە لە ئیسلامدا زۆرایەتیو کەمایەتی لەسەر بنچینەی ژمارەو چەندایەتی نیە، بەڵکو لەسەر بنچینەی ڕاستی‌یە، بۆیە لە کۆمەڵگەی ئیسلامی کەمایەتی ماناو شوێنی فەرهەنگیش نیە، تەنها بۆ جیاکردنەوەی زاراوەی وەك ملل، نحل، اهل الکتاب، اهل الذمة، دار الحرب، دار العهد... ئەگینا هیچ سیستەمێك وەك ئیسلام نەیتوانیوەو، ناتوانێ چارەی (کەمایەتی) بکا، ئومەت لە ئیسلامدا مانای نەتەوە ڕەچەڵەكو نەژاد ناوچەو سنورێك ناگرێتەوە ... بەڵکو هەموو ئەوانە دەگرێتەوە کە بە پیر بانگی ئیسلام دێن، بۆیە سەرکردەو مونەزیرو دەزگاکانی ئیسلامی بەتایبەتی لە سەردەمی خەلیفەکانی (راشدین)پێك هاتبوو لە کەمایەتی چینی هەژارو نوقستانانو ئافرەتانیش ئەوەتا بلال حبشی، سەیادی رۆمی، سەلمانی فارسی، .. سەرکردە بووینە، هەربۆیەش پیاو ماقوڵانی قورەیش بەپێی سیستەمی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمی (بگرە ئەو سەردەمەش) ئەو جۆرە پێکهاتو کۆمەڵگەیان پێ قبووڵ

نەدەكرا كە ڕەشێك یان غەریبەیەك یان كەمایەتیەك یان هەژارو نوقستانێك لە سەرووی ئەوان بێت.

كاتێ وەڵامی پرسیارەكەی (عمری كوری بن مەكتوم)ی كەمێك پشت گوێخرا لە لایەن پەروەردگارەوە گەورەترین وشیاری بە پێغەمبەر ﷺ دراو سورەتێك بەو بۆنەوە هاتە خواری بەناوی (عبس وتولی)، لەبەرئەوەی پێغەمبەر ﷺ كەمێك زیاتر ویستی وەڵامی پرسیاری زۆرایەتیەكی مجلسو پیاو ماقوڵانو شێخەكانی قوڕەیش بداتەوەو پشت لە كەمایەتیەكی هەژارو نوقستان بكا. هەتا لە سەردەمی دوای راشدین (هەرچەندە لادانێكی ترسناكیش هەبووە) ئەو دیاردەیە باوی نەبووە زیاتر لەناو جیهانی مسوڵمانشین لە دوای هەڵوەشانەوەی خەلافەت و هاتنی عەلمانیەت و سەرهەڵدانی تەیاری نەتەوایەتی پەیدابووە تا بە میللەتێكی ڕەمەنی ٤٠ ملیۆنی وەك كورد بگوترێ كەمایەتی كە هەر بۆ ماوەی سەدەیەك لە مێژووی خەلافەت سەركردایەتی جیهانی كردووە.

بە یاسایی بوونی كێشەی كەمایەتی :

هەڵبەتە لە دوای دروستبوونی پەیوەندی لە نێوان خاكو تاكو دەسەڵات كە سەردەمی ڕابوونی نەتەوەگەری پێ دەڵێن، ئەوا بە پێی یاسای نێو دەوڵەتی سێ توخمی یاسایی دیاری كرا بو بوون بە دەوڵەت: ١- هەرێم (نیشتمان)، ٢- گەل (نەتەوە) ٣- دەسەڵاتی سیاسی .

هەڵبەتە لە سەردەمی ئیمپراتۆرەكان ئەو پەیوەندیە نەبووە، چونكە (سیادە) باڵی بەسەر زەمیندا نەكێشا بوو، ئێستا یەك بست خاك لەسەر ئەو زەویە نەماوە سیادەی وڵاتێك نەبێ، بەجۆریك سنوری نێو دەوڵەتی هەر وڵاتێك كۆتایی دێت بە سنوری وڵاتێكی تر، بۆیە جاران ئاسایی بوو دەسەڵاتو ئیمپراتۆریەت لەسەر خاكی خەڵكی تر دروست بكەیت، زۆر سروشتی بوو ڕۆم لە شام بن، ئەسكەندەر مەقدۆنی لە بابل بێت، صلاح الدین لە میسر بێت، عوسمانلی لە ڕۆمانیا

بيـت، ...بـەلاّم ئێـستا ئـەوە نابێـت، وەك ياسـاى دەوڵـيش چەسـپاندوويەتى، هەرگەليك لەسەر خاكى خۆى بەرپرسە لە خـۆى نـەك لـە خـەلكى تـر، جـا ئـەو كێشانەى لەو ئاستەن ئەوا كێشەى نەتەوەييە نەك كەمايەتى، ياخود بە روونـتـر: كێشەى ئەو ميللەتانەى كە خاوەنى هەريمو گـەلن ئـەوا كێـشەكەيان لـە ئاسـت ياساى نێو دەولّەتيە بنەماى مافى چارەى خۆنوسى دەيانگريتەوە تا رادەى بون بە دەولّـەتو وەرگێـران لـە نەتـەوە يـەكگرتووەكان، لەوانـە: كـوردو فەلەسـتينىو چيچانىو كشميرو باسـك و....، ئەوانـەى هـەرييان نيـە لـە ئاسـت كەمايـەتى دەژميردرينو پرسەكەيان بە كێشەيەكى ناوەكى لە قەلّەم دەدريت، چـەندين بريـار بۆ نەتەوەكان هەيە لـە هـەموان روون تـر مـادەى (١) كەچـى مـادەى(٢٧) بـۆ كەمايەتى هاتووە كە مافى فەرهەنگى پێ بدرێ، ئەگينا بە هۆى مافى هـاولاّتى بون لە دەستورى ولاّت چارەسەر دەكرێو ياساى نێودەولّەتى كەمتر رێگـەيان پـێ دەدا دەولّەت دروست بكەن، بۆيە بەشێكى زۆر لێيان وا دەتويتەوە .

پێناسى لاروس :

ئەو پێناسەى لاروس كە لە سەرەتادا تۆمارمان كرد مانايەكى زۆر دەبەخشێ ئەگەر جوان تر سنوركێش بكردبايە، بەلاّم بۆ ئەو واقيعـەى ئێـستا زۆر تـەواوەو، زۆرايەتىو كەمايەتى ناكەوێتە سەر ژمارەو چەندايەتىو رووبەرى جوگرافـى ... بەلكو زياتر دەكەوێتە سەر دەسەلاّت، هەردەم دەسەلاّتداران دەبنە چينێكى كـەمو دژى زۆرايەتى ميللەت، ئەوەيان لە ولاّتە ديكتاتۆرىو شـموليو تـاك رەويـەكان زۆر روونە، بەلاّم لە ولاّتە ديوكراسيەكانيش لە جەوهەردا هەروايە، هـەتا دەسـت گۆرى دەسەلاّتو هەلّبژاردنيش بكەن، چونكە لە كۆتاييـدا كەمايەتيـەك دەگەنـە دەسەلاّت بەناوى نوێنەرانى ميللەتو نوێنەرييش نيـن، .. بۆيە بەردەوام ئامـارى رێـكو پێـك دەردەچـێ لـەبارەى خۆشـگوزەرانى چـينى دەسـەلاّت، بەراسـتى دەركەوتووە ئەوانـە كەمايەتيـەكى دەسـەلاّتدارنو پێناسـەكەى (لاروس) راسـتو

دروستە بەو پێیەو چینی دەسەڵاتدار ڕەگەزپەرستیو جیاوازیش دەکەنو هەردەم بە چاوی سووك دەڕواننە چینی بێدەسەڵات، ئەوەش تەواو لەگەڵ پێناسەی مارکسیزمو ئەو زانایانەی کە لە ناوەرۆکی دەسەڵاتیان کۆڵیوەتەوە تێك دەکاتەوە کە پێیان وایە دەسەڵات نامرازیکە بۆ ملکەچ پێکردنی چینە بێدەسەڵاتەکان، لە ڕاستیدا ئەو نمونە پێچەوانانەی کە لە هەندێ شوێن کەمایەتی دەسەڵاتدارن پاساوی ئەو جۆرە پێناسە دەکا، لەوانە ئەو کەمایەتیەی (ئەلبوێر) کە لە بنەچە سپی هۆڵەندین دەسەڵاتی لە خوارووی ئەفریقا بەدەستەوە بوو حوکمی زۆرایەتی ڕەهای ڕەشی پێستەکانی دەکرد، هەروەها لە مۆزەمبیقیش، هەمان ئەزموون ئێستا وا لە بۆرندیو ڕاوندا کە دەبینین تۆتسیەکان تەنها ١٤٪ نو هۆتۆش لە ٨٥٪ ن کەچی بەهۆی ئەو دەسەڵاتە کەمایەتیەکە دەسەڵاتدارن زۆرایەتیەکەش بێ دەسەڵات، لە عێراقیش بەهۆی ئەو دەسەڵاتە لە ٢٠٪ ی سوننەی عەرەب (سوننە بەمانا کۆمەڵایەتیەکەی) زاڵ ببوو بەسەر هەردوو زۆرایەتی کورد لە ٢٢٪ و شیعە ٥٥٪، بەڵام بە دەمامکێکی ئاڵۆز کەمایەتیەکی خۆی داپۆشیوە. ئەو جۆرە دابەشیە پێی دەوترێ (عرقیة السیاسیة) Ethno political .

هەندێ زانیاری تایبەتی تر:

لە ڕاستیدا کەمایەتیو زۆرایەتی نەخشەیەکی چەسپاوی نیە، دەکەوێتە سەر ئەو فاکتەرەی کە دەکرێتە تەرازوو، ئەگەر بە تەرازووی نەتەوەگەری نەخشەی کۆمەڵایەتیت دارشت، ئەوا ڕوونە ئەوانەی لەو نەتەوە نەبنو کەمترین دەبنە کەمایەتی، بەڵام لە هەمان کۆمەڵدا ئەو جارە تەرازووو فاکتەری ئاینیت کردە بنچینە ئەو جارە نەخشەکە دەگۆڕێو بە جۆرێکی تر کەمایەتی دروست دەبێ... بەو شێوەیە ئەگەر دیسان فاکتەرت گۆڕی بۆ مەزهەبی یان فەرهەنگی یان ئابووری یان ... ئەوا هەر جارەی جۆرە نەخشەیەکت دەداتێو هەر یەکە

کەمایەتی زۆرایەتیەکەی جیایە لەگەڵ ئەوانی تر، هەرلە یەك کەسدا ڕەنگە لە نەتەوەیی زۆرایەتی بێ، بەڵام کە هاتە سەر ئایینی هەمان کەس ببێتە کەمایەتی، بۆ نمونە لە عێراق مسیحیەکی عەرەب زۆرایەتیە لە چاو تورکمان، کەچی هەمان کەسی دەبێتەوە کەمایەتی لە چاو ئایینی بەرامبەر هەمان کەمایەتی، کەواتە نەخشەی کەمایەتی دەگۆڕێ بە پێی گۆڕانی فاکتەری کاریگەر لەسەر کۆمەڵگەکەو سەردەمەکەی.

بەو ڕووکارە ئەو نووسراوو لێکۆڵینەوانە هەریەکە بە جۆرێك لەو کەمایەتیەی پێچایتەوە، لە پێش سەدەی بیستەم تۆێژینەوەکان هەر لەسەر کەمایەتی ئایینی بووە، بەلای ڕەچەڵەکیو نەژادی نەچوونە، ئێستا نووسینەکان هەمەلایەنی وەرگرتووە بەڵام هەریەکە بەپێی ئینتمای فیکری خۆی، واتە هەیە تەنها مسوڵمانانی جیهانی تۆمار کردووە، لەوانە مێژووناس (محمود شاکر)، هەشە کەمێك فراوان تر وەك (تید روبرت جار) لە کتێبی (أقلیات في خطر) یان فەرهەنگی باڵاو ئنسکلوپیدیای وڵاتان ڕێژەی ئافرەتو پیاو، هەژارو دەوڵەمەند .... بەو شێوەیە ... لە کۆی هەموان وا هەندێ زانیاری لەبارەی کەمایەتیان لێ هەڵدەبژێرین:

*بە پێی کتێبی (أقلیات في خطر)۲۳۳ کەمایەتی چالاك لە ۹۳ وڵات هەیە، واتە ئەوە کۆی گشتی نیە بەڵکو ئەوانەی کێشەیان هەیە لە وڵاتانی نا دیموکراسی بەتایبەتی، ئەگینا بە دەگمەن وڵات هەیە کەمایەتی تیانەبێ، بەڵام یاسای هاووڵاتی لە زۆربەی وڵاتان کۆمەڵگەیەکی مەدەنی وای دروست کردووە کەمتر ئەو کەمایەتیە زەق بێتەوە بەڵام لەگەڵ کەمترین ووڕژان ئامادەیە سەرهەڵدا.

* لە دوای ویسفالیا ۱٦٤۸ز و سەردەمی خەملینی وڵاتان لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی کەمایەتی زۆر دروست بوو، بەشێکیان بە خێرایی لەو وڵاتە نوێیانە پەڕینەوە بۆلای زۆرایەتی وڵاتی خۆیان وەك لە نێوان پاکستانو هند، ئەڵمانیا بۆ لزانۆ لە سەرووی ئیتالیا لە ۱۹۳۰و۱۹٤٥، و لە نێوان تورکیاو یۆنان سەرەتاکانی

١٩٢٠ بەدواوە ... لە زۆر شوێنی تریش، وا ئێستا لە نێوان شیعەو سوننەی عێراقیش ڕوودەدا .

هەندێ ئاماری ساڵی ١٩٩٠ لەبارەی کەمایەتی:

* کیبك ٦,٨ ملیۆنن فەرەنسی زمانن لە ٢٧٪ ی دانیشتوانی کەنەدای ئینگلیزی زمانن، بە هەردوو باری خۆشیو ناخۆشی تێکۆشاون بۆ سەربەخۆیی، بەڵام ئێستا دەنگی یەکگرتووی زیاترە، ئەو ناوچەیە سەرەتا کە فەرەنسا دۆزیەوە ناوی نا (فەرەنسای نوێ) لەنێو هەرێمی کیبیك ٧١٠٠٠ ئینگلیز زمانی لێ دەژی، وەك کەنەدا کیبیکیەکان کەمایەتین، وەك کیبیك ئەو ٧١٠٠٠ دەبوونە کەمایەتی.

* پێکهاتەکانی سۆڤیەتی پێشوو کۆمارەکانی ئێستا: ڕووسیا ٣٦ کەمایەتی، ئوکرانیاش =٧،

* یۆگوسلاڤیا: شەڕ لەنێوان پێکهاتەکان ڕوویدا لە کۆتایی سەدەی ڕابووردوو، نەخشەی کۆمەڵایەتیشیان بەو شێوەیە بوو: ٦٦٪ صربیا، ١,٣٪ ئەلبان، ٣٩٠,٠٠٠ مەجەری، ٢,١٦٠٠٠ ئیسلامی بۆسنە، ١٥٠٠٠ کروات، ١٤٨مۆنتی نیگرو ١١١٠٠٠غەجەری (ڕۆمی)، لە کرواتیاش نەتەوەی ڕەسەن ئەستونیەکانن لە ٧١٪، ئەوانی تر سرب ٦٣٢٠٠٠، لە بۆسنەوهرسك ٤٠٪ بۆسنە مسوڵمانەکانن ئەوانی تر ١,٣٢١٠٠٠ سرب، ٧٥٨٠٠٠ کروات، لە مەکدونیا ٧٦٪ مەکدۆنی ڕەسەنن، ئەوانی تر ٣٤٨٠٠٠ ئەلبان ٤٧٠٠٠ تورك، ٤٥٠٠٠ سرب، ٤٣٠٠٠ ڕۆم، ٤٠٠٠٠ بۆسینە ئیسلامەکان، لە سلۆڤینیا ٩٠٪ سۆڤیەتن ئەوانی تر ٦٥٠٠٠ کروات، ٤٢٠٠٠ سرب، لە مۆنتی نگرۆ ٦٨٪ ڕەسەنەکان، بۆسینە ئیسلامەکان ٧٨٠٠٠، ٣٠٠ ئەلبان ١٩٠٠٠سرب، ٧٠٠٠ کروات.

(٢٣) کەمایەتی — أقلیة — minority

* لە سەرجەم جیهانیش ڕێژەی ئافرەت زیاترە لە پیاو.، بۆیە ئافرەت زۆرایەتیە و پیاویش کەمایەتی .

(٢٤)

جــــاش مرتزقة Mercenry

زاراوەیەکی تایبەتە بە کورد، هەرچەندە لە هەموو جیهان هاوشێوەی هەبووە کە دۆخەکەی لە جەوهەردا بەجاشی کوردستانی بچێت بەڵام وەك یەکیش نین، لە کوردستان بەو خەلکانە وتراوە (جاش) کەچەکی دوژمنی داگیرکەری هەلگرتووە دژی شۆرش بەرامبەر هەندێ پارە، لەناو کوردا نامۆوناشرین ترین پیشەیە، بارێکی هەرە تایبەتە لەبە یەك گەیشتنی سێ تەوەری سەلبی لە نابووری و سایکولوجی و سیاسی دێت ،کە لە زاڵ بوونی: ١ــ بەرژەوەندی تایبەت بە سەر بەرژەوەندی گشتی ٢ــ دەروونێکی نەخۆشی بەسەر رەوشتی باڵای خۆی ٣ــ میکاڤلیەتی سیاسی بەسەر مەبادینیەکان . بۆیە ئەو ناوە دەگمەنە لەدوخێکی دەگمەنی کەسێتیەکە بۆ دۆزرایتەوە لە نێوان کۆمەلە ناوێکی تر وەك خیانەت، خۆ فروش، گەل فرۆش، بێگانە پەرست، کە لە ناو هەموو میللەتان هەبووە بەلام ئەو زاراوەیە شایەنی بە جیهانی کردنە لەسەر زاری کورد ناو لە هەموو خانینێك (بەپێی ئەو پێناسە) بنرێ (جاش ــjash)، پرۆسەی جاشایەتی مانای دارنینی ئەو کەسە لە هەموو خوو و رەوشت و (سەوابت)ە وە دابەزینە بۆ ناژەلێکی درندەو هەردەم بێ بەلێن دەست پیس، تالانچی، بێسپاردەی، دروزن، دەروون شکاو، ترسنوك، مادی، بێ نوقرە، بێ متمانە، گومانداز، دەروون نزم، بێ شەرم، بێ پەروەردە، .. ئەو سیفەتانە یە –کە بریتین لە بەهای جاش- نێستا لەناو کۆمەلگای کوردستان تەنیتەوەو، هەرەشە لە بنەماکانی کۆمەلگەکە دەکا کە وێنەی وای لە مێژوو بەخۆ نەبینیوە، بۆیە لەگەل سازبوونی زەمینە دیسان ئەو

دیاردەیـە لـە گینـە بـە ترسـناك تـر سـەرهەڵداتەوە هـەروەك لـە بەڵگەنامـەو دۆسیەکانی بەعس بە روونی دەسەلمێنێ، زۆریش لێی بەخەم نینە.

مێژووناسان دیاردەی (مرتزقە) بۆ سەردەمی (ڕۆم) دەگێڕنەوە، گوایە لە کێشە ناوخۆیەکانیاندا بەشێك لە ڕۆمەکان هەندێ لە جـەرمانو سـولاڤیەکانیان بـەکرێ دەگرت وەك پیشەی جەنگاوەری لە دژی ڕۆمەکانی تر، لە سەدەکانی ناوەڕاستیش لە کاتی جەنگە ئاینیەکاندا فەرەنـسیە پرۆستانتەکان، ئـەڵمانو ئینگلیزەکانیـان بەکرێ دەگرت لە دژی فەرەنسیە کاتولیکـەکان، لـە هەڵمەتـە ئیمپرالیزمـەکانی فەرەنساش بۆ جیهان تیپێکی جاشـی بیانیـان هـەبوو ژمارەیـان (٢٢٠٠٠) بـوو زۆربەیان ئەڵمانی بوون، دوای بوونە کرێگرتەی جیهانی هەرچی ئیشی جەنگی پێ بوونایە بۆیان دەکرد بەو کرێیەی لەسەری ڕێك دەکەوتن، لە جەنگەکانی جیهـانی یەکەم بە فراوانتر بەکار هات، ئێستاش ئەو جـۆرە (مرتزقەیـە) زیـاتر نزیکـە لـە دیاردەی جاش، چونکە تەکنۆلۆجیای نـوێ زۆر پێویـستی بـە ئەفـەر نـەماوە بـۆ یەکلاکردنەوەی جەنگ بەڵام، هەردەم سوپای داگیرکەر پێویستی بە چاوساغی نێو میللـەتی داگیرکراوەکـە هەیـە، ئـەو جاشـانەش کاریگـەرو شـارەزاترن، بۆیـە سیستەمی (مرتزقە) بەرەو گۆڕانی تەواوە بۆ سیستەمی (جاش) بە تایبـەتی لـەو نیشتیمانانەی داگیرکراون.

ناوی جاش لە شۆڕشی ئـەیلولی ١٩٦١ زیـاتر پـەرەی سـەند هەرچەندە لـە بنەچەدا هەر لە لایەن سـەرەك هـۆزە خۆفرۆشـەکان سـەری هەڵـداوە، بـەڵام دوو هەنگاو کاریگەریەکی قووڵیـان کـردە سـەر فراوانبـوونی ئـەو دیاردەیـە، یەکـەم ناکۆکی باڵی (م.س) پ ـ د ـ ك لەگەڵ (مەلا مصطفی) لە ئەنجاما وەرچـەرخانی باڵی (م ـ س) بەلای داگیرکەری حکومەتی عێـراقو چـەك هـەڵگرتنیان لـە دژی شۆڕشی کوردستان لـە ١٩٦٦ -١٩٧٠ کـە بـە (جـەلالی) ناسـران، دووەم چـەك هەڵگرتنی (تەنیا لیژنەی ئیقلیمی کوردستان)ی حزبی شیوعی عێراق لـە فـەترەی ١٩٧٣- ١٩٧٥ لـە دژی شۆڕشـی کوردسـتان، ناسـۆیەکی ترسـناکی فیکـریو

سیاسی و سایکۆلۆجی کۆمەڵایەتی وەرگرت وئەو دیوارە شەرمانەی شکاند، بەو شێوەیە جاشایەتی لە ژێرخانی کۆمەڵگەی خیلەکی وستونی وعەوام ونەفامیەوە بەرەوە ڕیزی ڕەوشەنبیر و سیاسەتمەدارو و سەرکردەو کۆمەڵگەی مەدەنیەوە، بانگێشەی ڕاستی پاساویەتی سیاسی بۆ دەکرا..، بۆیە چەمکی "جاشایەتی پەتی "فراوان تر بوو لقی تری لێ بووە وەك: جاشی قەلەم، جاشی نایدولوژیا، جاشی بێژەر، جاشی سیاسی، ... نیتر لە جاشایەتیەکی نامۆی دەگمەن بەرەو بووە پیشەیەکی نیمچە ناسای، لەگەل هەندێ هۆکاری تر لەدوای با ـ دەکرێ بە تایبەتی لە شۆرشی نوێی کوردستان بە پێشەنگی (ی.ن.ك) گەورەترین قەبارەی جاشایەتی لە مێژووی کوردستان بەخۆوە بینیوە ... ژمارەی جاش نزیکەی (٤٥٠) جار بە ئەندازەی پێش مەرگە بووە، ئەوەش نەك لە مێژووی کورد، لە مێژووی سیاسی هیچ میللەتێك وێنەی نیەو نەبوە، بەشداری ئەو تاوانانەی ئەنفال، وێران و سوتاندن، کیمیایی، تالان، ... یان کردووە وببوونە پێشەنگی سوپای عێراق ، سەرەڕای تێکدەرانەی ڕەوشتی کوردەواری و ڕۆڵێکی مازدەکی و مانیانەیان بۆ دەسەڵاتدارانی داگیرکەر کردوە، هەر لەگەل ڕاپەرینی ١٩٩١ ی کوردستان وتێکەڵ بوونی جاش و پێشمەرگە یەکسەر بەها و نەریتەکانی جاشی زاڵ بوو ... بۆیە سیفەتی پێش مەرگەی نوێ ناوا دزێوە ٠

مێژووی (جاش)لە کوردستان زۆر کۆن نیە، لەگەل مێژووی سیاسی نەتەوەی کوردە لە دەوروبەری سالآنی ١٩٢٠ وە دروست بووە، جارجار لە ئەدەبیاتی ئەو سەردەمی ناوی جاش بە دەگمەن هاتووە، هەرچەندە هەندێ مێژووناس زیادە ڕەوی دەکەن وئەو دیاردەیە بۆهەزاران سالّ دەگێرنەوە، هەشە بۆ جەنگی چالّدێران، ... بەشێکی زۆریش بۆ سوارەی حمیدی دەگێڕنەوە ... ئەو زیادەڕەویە دروست نیە، ئەوە هەمان تێڕوانینە چەوتەکەیە سەبارەت بە مێژووی سیاسی کوردو سەربردەی مەینەتی کورد، .. بەلآم ڕاستیەکەی ئەوەیە بەپێ ی پێ نامەکەشی کە (چەك دژی داخوازیە سیاسیەکانی میللەتی کوردستان هەڵگری)

... ئـەوە نەهـەزاران سـاڵە ونەچاڵدێرانیـشە، .. هـەتا سـوارەی حمیـدیش کـە دیاردەیەکی ناپەسەند بووە مادام فرۆشتنی ئەرکێکی فکری ونیشتیمانی بە پـارەو پوول بەڵام بە (جاش) حساب نەبوون، چونکە لە دژی میللەتی خۆیان نـەبوون لـە دژی رووس و رۆژئاوا و تا رادەیـەکیش ئەرمـەن، هـەروەك لـەو روون کردنـەوەی کتێبی (الملل والنحل والاعراق) ل٢١٨ هاتووە (عوسمانیەکان سـەربەخۆی تـەواوی دابووە کوردەکان هەتا لە باجیش،، سکەشیان هـەبووە، تـەنها بەرامبـەر ئـەوەی کوردەکان بە میلشیای خۆیان سنورەکانیان بپارێزن ولەکاتی هێرشی دەرەکیش بـە هانای عوسمانیەکان بێن)، هەروەهابە پێی ریککەوتنی (سولتان –بەدلیسی)کە لە ١٥١٤زمۆر کرابوو وەك دوو دەولەت لە مـادەی (٤)و(أ) هـاتبوو هـەردوولا لـە کاتی دەست درێژی دەرەکی یارمەتی یەکتر بدەن، نەك تەنها کـورد . ئـیتر ئـەوە بەندێکی بنچینەی سیستەمەکانی فـدرالی کۆنفـدرالی و... هـەموو بەرگریـەکی هاوبەشە.. جا سوارەی حمیدی لەو چوارچێوە مێژووییـە دروسـت بـووە، سـوارەی حمیدی لە سەردەمی خەلافەت هەتا ١٩٠٨ ز جیایە لەگەل سوارەی حمیـدی دوای ئەو مێژووە، لە راستیدا لە دوای ئەوەی ئیتحادیـە عەلمانیـەکان ئینقلابیـان کـرد بەسەر خەلافەت و دروشمی تورکایەتیان هەلگرت دژی نەتەوەی تر بوون، ئەوا ئـەو جارە سوارەی حمیـدی بـەکارهێنرا بـۆ دژی نەتەوەکـەی خـۆی، بـۆ دژی شۆرشـی عبدالسلام بارزانی ومەلا سلیم .. ئینجا ناویشی گـۆرا لـە سـوارەی حمیدی بـۆ (أفواج خفیفة-ئەو ناوەی ئەفواجی سەردەمی بەعس لەوە هاتووە) ... ئـیتر لـەو مێژووە بە (جاش) حسابن ، کەواتە سوارەی حمیـدی وجـاش لێـك جـودان، هـەتا (مرتزقە)ش نین مادام بۆ هەموو دەسەڵاتدارێکیان نەکردووە، بەپێ ی پـێ ناسـی (قاموس سیاسیة)مرتزقە ئەو جەنگاوەرانـەن کـە خزمەتەکـەیان دەفرۆشـنە هـەر یەکێك پێویستیان پێ بێ بەرامبـەر هەنـدێ پـارەو پـوول بـێ رەچـاوی شـەرم و ئەخـلاق وحەرامی نیشتیمانی. ئەگەرچی (سوارەی حمیـدی) جێـی شـانازی نیـە، بوار دەدات بکرێتە پاساوێکی فکری و مێژووی بۆ ئـەو دیاردەیـە، لەوسـەردەمی

خێڵە عەرەبەکانیش لەلای خێڵە کوردەکان دەبوونەوە "سوارە"بەناوی (ساریـچە)، لە سەردەمی دەسەڵاتی فارس لە خواروی عێڕلق بـەو عەرەبانـەی جاشـی فـارس بوون دەووترا "شەبانە"واتە پاسەوانی شەو، لەدوای داگیرکردنی عێراق لـە لایـەن بەریتانیاوە دیسان دیاردەی جاشایەتی لەنێو عەرەب بەناوی شەبانەو "حوشـیە"و فرسان صلاح الدین سەری هەڵدا، لەنێو مەسیحیش بەناوی" لیڤـی" و"تـەیاری" پەیدابون، لەناو کورد زاراوەیەك هەیە وا پێدەچی سەرچاوەکەی جاشـایەتی بێـت، زاراوەی "حیز"، لە حفیز هاتووە بەپێی د علی الوردی، بەوانە دەووترا "حفیز"ی کە هاوشۆی (ئوفیس-offic)ی بەریتانیان دەکرد بە نهێنی، ئەو ووشەیە لـەنێو کوردو عەرەب ناشرین بوو، دوای وای لێهـات هەرچـی بـۆ دوژمـن کـارێکی وای بکردبایە لەنێو عەرەب دەبووە حەفیزو لەنێو کوردیش "حیز".

لە ئەسـتۆی کام مەدرەســەیە ؟

زۆر روونە جاشایەتی لـە چوارچـێوەی (شـەرعیەتی بەرژەوەنـدی تایبـەت)ەوە دێت، واتە لەو کەسـانەی کە لایـەنی مـاددیو دنیاییـان تـەواو زاڵ بێـت بەسـەر لایـەنی ئـەخلاقیو ئـایینی، لـەو پۆلـە خەڵکـە سـەرهەڵدەدا کـە ئایـدولۆژیاو بیروباوەڕەکـانی بەنـدەی قـازانجو بەرژەوەندیـەتی ... واتـە زیـاتر لیبــرالیە... جێگەی سەرنجە دیاردەی جاشایەتی هەروەك لەگەڵ سەرهەڵدانی عەلمانیەت سەری هەڵداوە ئاواش بە هاوتایی گەشەیان کردووە، کەواتە جاشایەتی زادەی سیـستەمو تەرزێکی تایبـەتی کۆمەڵگـەی نـەفامیو مەدرەسـەی فیکـریو سیاسـیە، لـەو کۆمەڵگە داڕووخاوانە شێن دەبێ کە بناغەی ئەخلاقیو پەروەردەکانیان داڕمـاوە، بەتایبەتی لە کۆمەڵگەی خێڵەکی ستونی دوورە ئاین.

کۆمەڵگەی جیهـانی سـێیەم زۆر کاریگـەرە بـە نەفامیونـەریتی عـەوامیو خێڵەکی ستونی، تەنیا ئایینە رێگـە لـە دیـاردە نێگەتیڤـە پـەنگ خواردووکـان بگرێ، کاتێ عەلمانیش لەو دۆخە دەیەوێ جێ بە ئایین لەق بکا ئـەوا بـە خێرایـی

بۆشایی مەزن پەیدا دەکا ودیاردەی جاشایەتی وەك (دەرد) ئامادەیە سەرهەڵدا ئەگەر پێویست بێ، چونکە عەلمانی نوێ زیاتر لیبرالە، کەمتر خاوەنی بنەماو بیروباوەڕو پەروەردەیە تا ڕێگری دەروونی بێت لەو کەسانە، بۆیە لەگەڵ وەرچەرخانی سەرکردایەتی لەدەست سەرکردەیەکی کاریزمی وەك (مەلا مصطفی) بۆ سیستەمی سەرکردایەتی عەلمانی ژمارەی جاش ١٥٠ هێندە زیادی کرد لە قۆناغی نوێدا، بنەماکانی عەلمانیەت لە چەپیو لیبرالیو سۆشیالیستی تا زاڵ تر بوو بەسەر بنەماکانی ڕەوشتی کوردەواری ئەوا زیاتر زەمینەی دەروونی کۆمەڵایەتی دەسازا بۆ زیادکردنی جاش، هەرچەندە عەلمانیەتی کوردی شۆڕش گێڕو ماندوو نەناس بووینە، بەڵام بیرو کردەو ئایدۆلۆژیایان یارمەتیدەری ئەو دیاردەیە بووە، تا ئەو ساتەش ڕەوتو ڕەفتارو ئەزموونەکانیان هاندەرە با واشیان نەوسیتبێ، بۆیە دەبینین ئێستا ئیسلامیەکان زیاتر نیشتمان پەروەرو وڵات پارێزن، بە پێچەوانەوە ئەوەی هاریکاری دوژمنی داگیرکەری کردووەو دەکا زیاتر لە ڕیزی عەلمانیەتە، لە کۆنەوە لەنێو عەرەب لە شام لە میسر لە کەنداو لە عێراق.. خۆیان دەچوون هێزی بەریتانیو فەرەنسی یان ...دەهێنا بۆ سەر وڵاتی خۆیان بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی ١٩، ئنجا ناچار ئیسلامیەکان بە شۆڕش هەڵدەستان، شۆڕشەکانی مەهدی لە سودان خەتابی لە مەغریب بادیسیو عبدالقادر جەزائیری لە جەزائیرو عومەر ئەلموختار لە لیبیا شۆڕشی بیست لە خوارووی عێراق سەرەنجامی ئەو سەربردانەن، لەنێو کوردیش کەمێك ئەو نەریتە بە شێوەیەکی تر هەبووە میرنشینەکان لە ڕقی یەکتر جاروابوە وایان کردووە هەروەك لە براکوژیەکانی ئەو دواییەی نێوان پارتیو یەکێتی وایان کرد، لەو سەردەمەش هەروایەو ئیسلامیەکانن زیاتر بەرگریکەرن هەر لەوساتەی نوسین دەبینین لە سۆمال چۆن لایەنی عەلمانی دەسەڵاتدار لەپێناو مانەوەی ئەسیوبیای دوژمنی داگیرکەری (هەرێمی ئۆگادین)ی هێناوە لەدژی (اتحاد المحاكم الاسلامية)، هەروەهاش بزوتنەوەی فەتح لە دوای دۆڕاندنی لە هەڵبژاردنەکەی فەڵەستین و

هاوپەیانی نێوان فەتحو ئوردەنو میسر لە دژی حەماسو جیهادو نیشتمان پەروەرە دڵسۆزەکان، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە لوبنان، فەلەستین، چیچان، کشمیر، .. زۆربەی ئەو وڵاتانەی کێشەی داگیرکاریان هەیە ئەوا بەزەقی دەبینین لایەنە ئیسلامیەکانن وڵات پاریز، ئەگەر لوبنان بە نمونە وەرگرین، لە ساڵی ١٩٨١ ئیسرائیل خواروی لوبنانی راستەوخۆتر داگیر کرد، ئەو کاتی حزبە عەلمانیو نیشتمانیەکان هەموو میلیشیایان لە دژی یەك هەبوو، کەچی کەس بەرگری نەکرد هەتا سوپای لوبنانیش- جا نازانرێ ئیتر ئەرکی سوپا چیە ئەگەر پاسەوانی نیشتمان نەکا!!، تەنها لایەنە ئیسلامیەکان (حركة التوحيد والجماعة) بە سەرۆکایەتی فتحی یکن بە رابەرایەتی "حزب الله"ێی هەڵسان.

لەسەردەمی ناکۆکی لایەنە عەلمانیەکان لەگەڵ باڵی مەلا مستەفا دوو ریانی سروشتی خۆی وا وەرگرت: یەکەمیان بەرەو جاشایەتیو دووەمیش بەرەو وڵات پارێزی، هەر بەگشتی مەدرەسەی بیروباوەردارەکانی وەك چەپیو ئیسلامی کەمتر دیاردەی جاشایەتیان لێی پەیدابوە، بەو دەروازەیەوە دەچینە ناو هۆیەکانی زیادکردنی دیاردەی جاش لە کوردستان بەو ئەندازە نەشیاوە.

هۆیەکـانی زیـادبوونی جاشـایەتی :

١- قازانج کردنیان لە ئەزموونی جاشایەتی بێ سزاو تەنبیب.
٢- پەرینەوەی ئەو دیاردە لە دواکەوتەیی وخێڵەکی بۆ ناو خەڵکانی سیاسی حزبی.
٣- ناکۆکی ناوەخۆییو شەرەکانی براکوژی..
٤- پەروەردەی عەلمانی بە هەموو مەدرەسەکانی- چەپی، لیبراڵی، سۆشیالستی، نەتەوەیی، ... وای کرد لە جێی رەوشتی کوردەواری باڵاو خاوەن بەهای (عەیبەو گوناه) وەرگەرێو ببێتە دیلی مادەو سەرشۆڕی...

٥- یەکێ لـە ئەنجامـەکانی خـاڵی (٤) بریتیـە لـە وەرگـەڕانی (بەرژەوەنـدی گشتی) بۆ (بەرژەوەندی تایبەتی)و ئیدی بەدەیان سـەرەنجامی خراپـی تـری لێ هەڵدەقوڵێتەوە، لەوانەش جاشایەتی.

٦- ماڵ وێرانـی بـۆ لایـەنگیری شـۆڕش (جگـە لـە چـینێکی دەسـەڵاتدار)و ئیمتیـازیش بـۆ جاشـەکان، ... بـەردەوامبوونی ئـەو گیانـە مـاددیو کۆمەڵایەتیـەیان لـە دوای ڕاپـەڕینو سـەردەمی حکومەتـەکان هـەرێمی کوردستان ... ئەوا مەزنترین هاندەری دەروونیە..

٧- خیتابی سیاسیو بەرنامەو سیرەی سـەرکردەکانو نـەبوونی دادگـەری بـەگشتی لەناو شۆڕشو.. هاندەرێکی تری بەهێزی ئەو دیاردەیە.

٨- هەروەك روون کرایەوە جاشایەتی وەك هەنـدێ بـەکتریای پـیس تـەنها لـە شوێنی بۆگەن دەژی، ئاواش جاشـایەتیو دەسـەڵاتی گەنـدەڵیو بـەرتیلو خۆپەرستانو بێبیروباوەڕەکان .. لـە کۆمەڵگەیـەکی نـەخۆشو داڕووخـاو دەژین، کەواتە وەك مەنهەجی ئەوانە کۆمەڵگەی پاکیان نـاوی، ئـیتر ئـەو بارودۆخـە نوێیـەی لـە کۆمەڵگـەی کـوردەواری سـەری هەڵـداوە وەك: بێبەڵێنی، خۆویستی، بەرژەوەنـدی تایبـەت ویـستی، دوورە ئـاین، دوورە بەهای ڕەسەنایەتی کـوردەواری، بـێ سـەوابتی، ئەوبـەر ئەوبـەر لـەپێناو گیـرفان، شەر لەپێناو دەسەڵاتو ماددە.. هەمور ئەوانە بنەماو زەمینەی بەهێزن بۆ سەرهەڵدانو بەردەوامی جاشـایەتی دروسـت دەکـەن، زیـادیش دەکا لەگەڵ زیادبوونی ئەو دیاردە دزیوانـە، لـەوەش خراتـر بـە ئاشـکراو بێشـەرم دیفـاع لـەو جـۆرە دیاردانـە بکرێـت، هـەموو ئەوانـە بـارێکی دەروونیو کۆمەڵایەتیو نیشتمانیو سیاسیو فیکـری سـانا بـۆ دیـاردەی جاش دروست دەکەن.

٩- دروستبوونی جۆرێك لە ڕای گشتی سەبارەت بـە چـەند ڕاسـتیەك کـە لـە دوای ئـەزمونێکی زۆر لای خـەڵك وەك (هـەمووی بـۆ گیرفانیـەتی)،

(هەرکەس بۆ خۆیەتی) (هەر فەقیرە تێدەچێ) (پارە بوویتە هەموو شتێك)...

ئەوانە بنەمای ترسناکن لە داڕووخانی بناغەکانی کۆمەڵو دیوارەکانی عەیبە ئیتر کێ پارەی دەستکەوێ بە هەر ئامرازێك پێی دەڵێت بووە پیاو .... ئەوانە جۆرێك لە میکافیلیەتی ماڵداری وای دروست کردووە کە جاشایەتیش لەو پێناوە حەلال بێت..

ئێستاش لەژێر سایەی ئەو گەندەڵیە سامناکەی کوردستان هیچ زەمانەتێك نەماوە بۆ دووبارە نەبوونەوە بە شێوەیەکی فراوان.

(٢٥)

میان ڕەوی الوسطیة ـ اعتدال Moderate

لەو سەردەمە(میان ڕەوی) وەك زاراوەیەكی جیهانی بە زۆر جۆر بەكارهاتووە ، بەلام ئیستا مەبەست لیّ ی زیاتر ئەو تەیارە ئیسلامیانەیە كـە لـە دۆخـە هـەرە سەختەكان و پێویستەكانیش نەرمن وپەنا بۆ بەرگری نابەن، .. گەلیّ جـاریش بـە هەموو گروپ و دەستەو تاقمێك دەووتریّ "میان ڕەو"كە لە قـەیران و گرفتـەكان دا هەلوێستیان لاوازە و زیاتر لەگەل بەرنامــە و بەرژەوەنـدی زل هێـزان دێتـەوە، تەیاری (اخوان المسلمین) زیاتر ئەو زاراوە بەكاردەهێنن وخۆیان بە تەیارێكی میان ڕەو دەناسێنن بـۆ خۆجیاكردنـەوە لـە تـەیاری تونـد ڕەو، بـەو جـۆرە بزوتنـەوە ئیسلامی و نا ئیسلامیانەش دەووتریّ توندڕەو كە بە سانای بۆ داگیركەرو جیهان خۆران ناوەستن و پەنا بۆ بـەرگریش دەبـەن وەك بزوتنـەوەكانی:حمـاس و جیهـادی فەلەستینی، حزب الله ی لبنانی، كـشمیر، چیـچان، بـەرەی مـۆرۆ لـە فیلیـپین، جەزائر،...، ئەو دابەشیەی میان ڕەوی ئیسلامی وتووند ڕەوی لـە دوای شۆرشـی ئیسلامی ئێرانی ١٩٧٩ هات وجیهانی هەژاند، ناوی توند ڕەوی كەوتە سەر ئـەو شۆرشە وهەموو ئەو بزوتنەوانەی لە دوای ئەو سەریان هەلدا، بەلام بـەركاهێنانی ئەو زاراوەیە كۆنە، هەردەم داگیركار بە جاش و لایـەنگیرانی خـۆی وتـووە میـان ڕەو، بەبەرەی بەرگری وپێش مەرگەی رزگـاری وتـووە تونـد ڕەو، ئینگلیـز نـاوی توند ڕەوی دابـووە پـال هـەموو ئـەو كوردانـەی ناواتـە خـوازی كوردسـتانێكی سـەربەخوبوون ،بەرابـەرانی شۆرشـی بیـستی ئیراقیـشیان دەووت،هـەروەك بـە عەرەبەكانی (فلستین) یش دەووترا توندڕەو كەمتر بە یەهودیەكان ووتراوە ئەگـەر

چـی زۆرداریـش بووینـه، ئـەو ناوزەدکردنـە ئێـستا زیـاتر قـەتیس کـراوە بـۆ ئیسلامیەکان، لەوساتەش تەیاری (برایان) ناسنامەی (میان ڕەوی)یان بـەخۆداوە. لەو سەردەمەی واقیعی ڕابـوونی ئیـسلامی جیهـانی سـێ پـۆلی سـەرەکی لـەو بارەیەوە لـێ خەملیوە:

١- پۆلێکی هەردەم زۆر توند، زیاتر لە (ئەلقاعیدە) خۆی دەنوێنێت لەو ساتەدا.

٢- پۆلێکی هەردەم زۆر نەرم کە خۆی لە (برایان- أخوان) دەنوێنێت لەو ساتەدا.

٣- پۆلی سێیەم پۆلێکی نێوەڕاستی هەردوولایە کـە بـریتین لـە بـاقی بزوتنـەوە ئیسلامیەکانی جیهان کە دوای زیاتری لـێ باس دەکەین.

هەڵبەتە ئیسلام بە سروشتی خۆی میان ڕەوە، بەڵام میان ڕەوی مانای هەردەم نەرمو بێدەنگو بێ بەرگری نیە وەك لە قورئانو فەرمودەکانو فیکری ئیـسلامدا دەردەکەوێ،(وجعلناکم امة وسطا)، وا هەندی نمونەی لە ڕای زانایان هەڵدەبژێرین:

- فارابی لە کتێبی (اهل مدینة الفاضلة) دەڵێ: میان ڕەوی لە نێـوان هـەردەم پێکەنین وهەردەم داماویە، هەردەم خۆشی وهەردەم ناخۆشیە[1].
- هەرخودی میان ڕەوی (إعتدال) لەگەڵ (عدالة- دادگـەری) یـەك جەوهـەرن، بۆیـە لـە فیکـری ئیـسلامدا میـان ڕەویو دادگـەری لـە (مقاصـدەکانی) شەریعەتی ئیسلامین، (ابن سینا٤) لەوبارەیـەوە دەڵـێ (العدالـة وسـط بـين الظلم والظلام).
- لە (دستور العلماء)ش هاتووە: بين التفريط والمفرط.[2]
- پێناسی (حکمة) لە کۆنەوە لە (تعریفات جرجانی) واهـاتووە: (الحکمـة هـی هيئة القوة تحولية العلمية المتوسطة بين الجزيرة التي هي افراط القـوة والـبلادة التي هي تفرطها)[3].

---

١ بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة المصطلحات العلم الاجتمـاع والـسياسي في فكـر الاسـلامي) مـادة: الاعتدال.

٢ موسوعة مصطلحات جامع العلومـ قاض نطيرى.

٣ الجرجاني - ل٥٤

- هەروەها بن یوسف العامری لە کتێبی (سعادة الإ سعاد)دەڵێ: سیاسەتی ڕاستو میانڕەو ئەوەیە لەسەر هەردوو تەوەری توندو نەرم، ترغیب وترهیب، بڕواو، هەریەکەیان لە زەمانو زەمینی خۆی بەکاربهێنێ، ئەگینا سیاسەتێکی نادروستە ·
- ئەرستۆش لە کۆنەوە وتوویەتی: السیاسة أهل الذراوة لاتستوی ولاتستقیم البتة الابالإضافة والهوات، بأن السیاسة اهل الشرق لاتستقیم الا بالكرامة والإحسان.
- د. محمد عمارەش لە کتێبی (معركة المصطلحات) دەڵێ: وسطیة الاسلامیة ... هی انها عدل والتوازن بین قطبین ... ولیست انحیاز لواحد منهما ولا مقابزة التامة لهما! انها حق بین باطلین، ... والعدل بین ظلمین، والاعتدال والتوازن بین تطرفین وغلوین .

لە پێناسەکانو لە مقاصدی فیکری ئیسلامیشدا دەردەکەوێ کە ئیسلام خۆی میان ڕەوە نەک میان ڕەوی ئیسلامی، هەروەك یاساکانی سروشتیش هەمووی لەسەر بنچینەی عەیارو میان ڕەویە، ئینجا ئەو ژیانەی ئێمەی پێ بەردە.ام دەبێت لە نێوان هەموو ئەو دژو جەمسەرانەی وەك: (خێرایی وەستان) (گەرم- سارد)(ڕەق- نەرم) (بەرز- نزم) (مەحاڵ- مسۆگەر)...، خۆ ئەگەر ئەو سروشتەی ئێمە تاك جەمسەر بوایە (واتە تەنها خێرایی‌و گەرمو ڕەق ...، ناوەڕاستەکانیان نەبوایە ئەوا پەکمان دەکەوت، ژیان کۆتایی دەهات، یان ڕاستتر ژیان هەر نەدەبوو، بەڵام خوا ئەم گەردوونەی وا بۆ ئێمە ڕێكو یەخ کردووە بسازێت، بە هۆی ئەو (میانڕەویە)ی لە نێوان زۆر گەرمو زۆر سارد زۆر ڕەقو زۆر نەرم، ... خۆ بە هەزاران پلەی گەرمی لەو بوونەوەرە هەیە بە هەزارانیش لەژێر سفر هەیە، سەرنج بدەین ئەگەر زەوی ئێمە لە پلەی گەرمی ١٠,٠٠٠ بوایە یان ١٠,٠٠٠ لەژێر سفر بوایە یەکسەر ژیانو مێژوو دەوەستا، هەموو ئەوانە هاتوونەتە نێوانێکی هاوسەنگ ئەستاندەر، ژیانی ئاسایی‌و تێکرایی لە نێوان ١٥پلەو تا ٥٥

پلە دەجوڵێ ... ئەو بابەتە لە سروشتی پێ ی دەووترێ (هاوسەنگی)، نە نەرم بێ نەرەق، نەسارد بێ نەگەرم ... نە پێچەوانەکانیش، بوونایەتی (وجـود)لـە بـوونی هەردووجەمـسەری دژ بەیـەك دەبێـت، بـەو شـێوەیە ئـەو میـانڕەوی (اعتدالـە) جەستەی ئێمەشـی پێـك هێنـاوە بەدروستی وستاندەری، هـەر بەزانـدنیك لـەو هاوسەنگی ومیان ڕەویە چ لەسروشـت چ لـە ژیـانی جەسـتەیان و ئینجـا ژیـانی کۆمەڵایەتیشمان بە کارەساتی ترسناك کۆتـای دێـت، لـە یەکـەمیان کارەسـاتی سروشـتی، لـە دووەمـا نەخۆشـی سـامناك لـە سـێ یـەما کێـشەو گرفتـەکانی کۆمەلایەتی وسیاسیی و ژیاری .

شـریعەتی ئیـسلامی ویاسـا سروشـتیەکان و میـان ڕەوی کۆمەڵایـەتی یـەك سەرچاوەی هەیەو یەکتریش پاسادان دەکەن، لەسەر ئەو بنچینە قوولانە شـریعەت هاتووە کە هەماهەنگە لەگەل یاساکانی سروشت وتەبیعاتـەکانی مـرۆڤ و لایـەنی فـسیولوجی و بـایلۆجی ومرۆڤایـەتی و کۆمەڵایـەتیش، ئابـەو شـێوە شـریعەتی ئیسلامی خۆی بە میان ڕەوی هاتووە ئەو کاتی کە تووندە، سزایە، بکوژە، .. هـەر میـان ڕەویـە ... مانـای میـان ڕەوی هەرنـەرمی وهـەربێ دەنگـی وخـۆ بەدەستەوە دان نیە، .. ئـەوە بنـەمای ئیـسلامە کەواتـە ئـەو زاراوە ناوێتەیـەی (ئیـسلامی میان ڕەو) (ئیسلامی سیاسی) (ئیسلامی نەرم) (ئیسلامی سـەردەم) ... هەڵە وپەڵەیـە، واتەئیـسلامی نامیـان ڕەو ئیـسلامی ناسیاسـی وئیـسلامی توندیش هەیە، ئیسلام پارچە پارچە ناکرێ تا بەشەر بێت چـاك ونیجابیاتـەکانی لێ هەلبژێرێ .. هەروەك د. محمد عمارە [1] ، د.یوسف قەرزاوی لەگـەڵ کۆمـەڵێك زانـای تـری لـەو تـرازە وای بـو چـووینە، لەگـەڵ زانیاریـەکی زۆر وخزمـەتێکی زۆریشیان وا پیدەچـی لـەو تێڕوانینـەدا ورد نـەبن کـە دەلـێن ئێمـە ئیـسلامی میانڕەومان هەڵبژاردووە بە واتا گول بژێرێکی ئیجابیان لە ئیسلام کـردووە ودوای دەستکاری ئەوەیان لێ هەڵبژاردووە، بەشێکیش لە ئیسلام کە توندە بـێ کەلکـە

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (معرکة المصطلحات) .. وای تۆمارکردووە (الوسطیة الاسلامیة)

بەجێیان هێشتووە !! . ئەوە زۆر روونە ئاشێ ونابێت،با ئەو مەبەستەشیان نەبێ ، دەروازەی ترسـناك دەكاتـەوە لەسـەر خـودی ئیـسلام، دەشـێ بڵـێ موسـوڵمانی توندڕەو، نەرم ڕەو، میان ڕەو یان تەیاری تونـد ڕەو ونـەرم ڕەو بـەلام بـۆ خـۆدی ئیـسلام هەڵەیە ... ئیسلام خـۆی سیاسـیە، میـان ڕەوە پێویـست بـە ئاوەڵنـاوی ئیسلامی سیاسی، ئیسلامی میان ڕەو ... ناكا ٠

هەرچی مدرسەو ئاین وئایدۆلۆژیای ترە كەزیاتر لەژێر كاریگەری مروڤە ئـەوا هەڵەو چەوتیەكەی لەوە دێ لایەك زیاتر دەگرێ بە پێ ی (عـەقلی كـورت بینـی) مرۆڤ وناتوانێ ئەو ستاندەرانە بدۆزێتـەوە ومیـان ڕەوبێـت، دەبیـنین لیبرالیـەت ئازادیەكی بێ سنور دەداتە تاك، شیوعیەتیش هەموو ئەو ئازادیەی ستاندۆتەوە، .. لەو لایە دەبینین ئەو مسیحیەتی ئێستا زۆر لاهوتیە، زۆر نەرمە، هەمووی لێ بووردنە، هەمووی قیامەتیە ... كەچی یەهوودی زۆر توندە . دەبیـنین بەرنامـەی ئیسلام میان ڕەوە لە نێوان ئـەو دوو تێپەڕینـەو بریتیـە لـە: ئـازادی بـە سـنور، دنیای و قیامەتی، روحی مـادی، لـێ بـووردەی وسـزا، .. هەڵبەتـە میـان ڕەوی ئیسلام و شریعەتەكەی نەهاتووە بەدوای بەرنامەی مـرۆڤ كـەوتبێت و بـە ڕاسـتە وسانتیمەتر ناوەڕاستەكانی ئەو لاو ئەم لای دۆزیبێتەوەو نـاوی نـابێ میـان ڕەو و ناوەڕاست، نەهاتووە بەرنامەكانی لە نێوان نەرمیەتی مسیحی وتووندی یەهودی، لە نێوان بەرنامەی سەرمایەداری وبەرنامەی شـیوعیەت، لـە نێـوان رادیكـالی و پارێزگاری، لە نێوان نویگەرای وكەلتورایی .. هەڵبژێریت وبارەگایەكی لـە نێـوان هەردوولا بكاتەوە ...، بەرنامەكانی دانەڕشتراوە لەسـەر بنـەمای (توفیقیـە بـین ماهو موجود)، نەهاتووە هەربەشێك لەلاكانی بەرامبەریەك وەرگرێت، بەڵكو لـە پێش ئەوانە ولەسەر بنچینەیەكی قوولی گەردوونی بەرنامەكانی خۆی دارشتووە، بەرنامەی بەشەریە ئەو ستاندەروناوەڕاستەی نەدۆزێتەوە، بۆیە گـەلێ جـار مـەرج نیە هەق وراستی لـە ناوەڕاسـتی دوولای دژ بەیـەك بێـت، جاروایـە بـە حـوكمی سروشتی ئیسلام لە لایەك نزیك ترە، هەر بە نمونە،لە دیموكراسی نزیـك تـرە نـەك

دکتاتۆری، لە ئابووری سۆشیالستی نزیك ترە نەك لە هەردوو ئابووری شیوعیەت سەرمایەداری، لێرەدا هەندێ هەلوەستە دروست دەبێ لەسەر لایەك لە پێ ناسەکانی پێشوو بە تایبەتی (د.محمد عمارە) مەرج نیە بە هاوسەنگی لە نێوان دوو (باطل)، دوو (غلو)...، بە پێچەوانە هەموو (باطلەکان) لە جەمسەرێکن و بەرنامەی ئیسلام لە نێوانیان نیە لە بەرامبەریتیان بە گشتیەکەی نەك لە (موفرەداتی).

میان ڕەوی وتەیارە ئیسلامیەکانی نوێ:

هەڵبەتە مەسەلەی ئەو پۆلێنانەی میان ڕەوی وتووند ڕەوی هەر بۆ ئیسلامیەکان دانەتراشراوە، لە بوهاری شیوعیەتیش ئەو دابەشیە هەبووە، بە بەشێکی تەواو پەیرەوکەری مارکسیەت دەووترا توند ڕەو، ئەوەی لە ژێر ڕۆشنایی سیاسەتی یەکێتی سۆڤیەتی سەودای لەسەر بنەماکانی مارکسیەت دەکرد گەلێ جار پێ یان دەووترا میان ڕەو، ئەو پۆلێنە بۆ زۆربەی بزوتنەوە بەرگری وشۆرشگێرەکانی وتراوە، لە زۆربەی ئەو پۆلێنانە (بەچەپیەکانیشەوە) سێ پۆلی سەرەکی بووینە، هەر بە نمونە لەناو حزب و ڕێکخراوە مارکسیەکانیش (٣) پۆلی سەرەکی هەبوو:

<u>پۆلی یەکەم</u> زۆر توندەکان کە بریتی بوون لە ڕێکخراوەکانی: بادرمانیهۆف، الویە الحمراء، فیدائی خەلق، یەکێتی باکۆینن..، زۆر ڕێکخراوی توندی تری جیهانی سێ یەم، تا ڕادەیەك لە کۆمەنیستی (چینی) نزیك تربوون کە بە (شۆرشگێری)بەناوبانگ بوون.

<u>پۆلی دووەم</u> بریتی بوو لە حزبە شیوعیەکانی ئەوروپا کە بە (ئۆرۆشیوعی) ناوزەد دەکران، ئەوانە تا ڕادەیەك نزیك بوون لە ئەزموونەکانی سوشیالی دیمکراسیەکان بە ئاشتیانەی هەلبژاردن ومل ملانێ ی دیمکراسیانەو هاتوونە

گۆڕەپانی سیاسی لەگەڵ حزبی برجوازیو لیبراڵیو سیستەمی سەرمایەداری بە گشتی .. ئەوانە تەواو لەگەڵ دەقەکانی مارکسی پێچەوانە بوون.

پۆلی سێیەم حزبە شیوعیەکانی تر کە بە هەردوو ڕێگەی ئامرازی شۆڕشگێڕیو ئاشتی کاریان دەکرد، لەناو ڕابوونی ئیسلامی هاوچەرخیش لەبەر چەندین هۆی مەعریفیو مێژوویی هونەریو سیاسیو سایکۆلۆژی لە کۆتاییدا فرە تەیار لە بزوتنەوە ئیسلامیەکان سەری هەڵداو سێ پرۆژەی سەرەکی لێ خەملی، هەریەکە لە کۆمەڵێك ئامرازی بنچینەی لێك جیان، بەڵام لە ئامانجدا هاوبەشن، بەو شێوەیەی خوارەوە:

پۆلی یەکەم:

بریتین لە پرۆژەی (اخوان المسلمین)و هەندێ تەیاری نزیك لەوان، ئەوانە پێ یان وایە مەرج نیە جیهاد مانای ناخۆشیو توندوتیژیو بەرگری بێت، ئەوەی بە ناخۆشی دێتەدی بە خۆشیو ئاشتیش دێتەدیو بە بەرهەم تریشە، لە سەردەمی (سيرة وفتح)یش ئەوانەی بە قەناعەتو بانگ (تهذيب بالسيرة) ئیسلام بووینە باوەڕیان قایم تر بووە ...، ئیتر ئەو تەیارە پێی وایە بە هۆی دەوڵەمەندیو فیکرو ئەزموونی ئیسلاما دەتوانن لە گۆڕەپانو لە ڕێی ئاشتیو دیموکراسیانە سەرکەوین، بۆیە دەبێ ئەوپەڕی نەرمیو هێمنی بپارێزێ وەك تاکە ستراتیجیەك دوور لە توندوتیژیو تێك شێوانی، هەڵبەتە کۆمەڵێك پاساوی تریان هەیە لەو کورتە باسە گوزارش ناکرێ، .. ئەو تەیارە لەو ئەزموونە دوورو درێژەی کە خەریکە بگاتە سەدەیەك تا ئێستا نەگەیشتۆتە دروستکردنی نمونەیەکی مورتاح بۆ سەرمەشقی ئەوانی تر، هەرچەندە لە تەقەلایەکی بوێرانە لە دوای سەرکەوتنی ﴿ئەزموونی (جیهادی ئێرانە)وە لە ساڵی ١٩٧٩﴾ ئیخوانیش لە ساڵی ١٩٨٠-١٩٨١ جاری جیهادێکی چەکداری توندیاندا لە سوریا بەڵام شکستیان هێنا.

ئەو ناوو ناتۆرەی وەك (نوسوڵی، متزمت، توند، متطرف، تیرۆرست، .. لەدوای شۆڕشی ئیسلامی ئێرانو ڕابوونی نوێوە سەری هەڵدا لەلایەن عەلمانیەتی

دکتاتۆری ناوچەکەو دەسەڵاتە جیهانی‌یەکان، ئەوەش زیاتر پاڵی بە ئیخوان المسلمین نا زاراوەیەی (میان رەوی) هەڵبژێرن بۆ دروستکردنی ناسنامەیەکی تایبەت‌و جیا لە باقی بزوتنەوە ئیسلامیەکان، بە پێی پۆلێن کردن‌و جێگیرکردنی ئیخوان لە نێوەڕاستی چەند تەیارێکی ئیسلامی ئەم سەرو ئەوسەر هەڵەیەکی زەقی تیایە، چونکە مەدرەسەکانی سۆفیگەری‌و دەرویش بە بزوتنەوەیەکی سیاسی رێز دەکەن‌و توندرەوە سیاسیە نوێکانیش لەلایەکی تر، ئیتر خۆشیان لە نێوان هەردوولا ... ئایا ئەوە راستە؟ نەخێر، لەبەر هۆیەکی زۆر سادە، چونکە سوفی‌و دەرویش بزوتنەوەی سیاسی‌و مەدرەسە نین، ئینجا ئەگەر سیاسیش بن لە هەندێ شوێن شێوەی برایانی وەرگرتووە، هەندێ شوێنیش شێوەی جیهادی وەك لە هەندێ وڵاتی ئەفریقی‌و لە کشمیریش حەرەکەی ئینقلابی ئیسلامی سۆفیگەریە، هەروەها زۆربەی بزوتنەوە کۆنەکانی کورد سۆفیگەری بووە. هەر لە بنچینەشدا (برایان) لە بەرگری‌و جیهاد دەمارگرژن، تا رادەیەکیش دەمارگریشن بۆ رێبازو ئەو فیکرەیەی (اللاعنف)*، هەر بزوتنەوەیەکی جیهادی گەشە بکا یان بتوانێ نمونەیەك دروست بکا ئەوا جێگەی ئیگەرانی پرۆژەی (اخوان) بووە، بۆیە گەلێ جار دوودڵ بووینە لە دۆزینەوەی ناوێکی راست‌و دروست بۆ شۆرشی ئیسلامی ئێران بزوتنەوە جیهادیەکانی تر، دان پیانەهێنانی (اخوان) بەو کۆمارە وەك دەسکەوتێکی جیهادی لایەکی دەگەرێتەوە بۆ ئەو مەبەستە.

ئەو پاکانەکردنەش بەو زاراوانە زۆر دادی نەدا، هەرچەندە لەو کاتیدا کە بزوتنەوە ئیسلامیەکان لە گەشە بوون گەلێ جار لەلایەن زلّ هێزان‌و دکتاتۆرانی ناوچەکە بەسەر ئەو رێبازەو نەرم نیانەکەی هەلگوتراوە بە (میان رەو تەیاری عەقلانی‌و شارستانی..) وەسف کراون، بەلاّم هەرکاتێ هەرەشەی بزوتنەوە جیهادیەکان کەم دەبۆوە بەخێرای لەو وەسفانە پەشێمان دەبوونەوە ئەوانیشیان بەو زاراوەی (ئوسولی، متزمت، توند، متطرف، تیرۆرستیش..) تاوانبار دەکرد، لە

* کە لەو سەردەمە زیاتر بۆ تێروانینی غاندی دەگەرێتەوە.

گۆڕەپانی سیاسی بێبەشیان دەکردن، هەروەك ئێستا لە زۆربەی وڵاتـان ئـەوانیش یان قەدەغە کراون یان بەرەو قەدەغەبین، ناوە ناوەش بە کۆمەڵ زیندانەکانیان لـێ پڕ دەکەنەوە ... لە ڕاستیدا سروشتی هەموو دنیا جۆرێك وایە دەیـەوێ دژەکـانی بەناوی جیاجیا پارچە پارچە بکاو بە نۆرە قوتیان بدا، .. نۆرەی هەمووشی دێـت، هەتا عەلمانیە نیشتیمان پەروەرەکانیش کە هەتا ئێستا بەخەم ساردی جارجـاریش پارمەتی دژ بە ئیسلامیەکانیان داوە ئەوا نۆرەی ئەوانیش دێت، لە دوا چواچێوەی (مل ملانێی شارستانی) بە ڕوونی ئـەوانیش دەگرێتـەوە، هـەر سـەرنج بـدە لـە سەرەتا سعودیە بە میان ڕەو ئێران بە توندڕەو، ئێستا نۆرەی سعودیە هاتووە بـە جۆرێك، هەتا لەناو عەلمانیەتیش سەرنج بدە مـروان بـەرغوشـی دادگـایی دەکـرێ چونکە عەلمانیەکی دڵسۆزە کەچی باقی سەرکردەکانی (فتح) لەوپـەڕی ئازادیـدان لەگەڵ ئیسرائیل خـەڵات دەکـرێن، نمونـە زۆرە، .. شـەرمەزمونی جـەزائیریان لـەو بارەیەوە یەکجا زۆر جێی سەرنجە (محفوظ نحناح) سەرۆکی بەشـی ئیخـوان بـەناوی (حركة مجتمع سـلمي)، لەگەڵ عەلمانیەتی دەسەڵاتدار بەشداری لە دارشتنی ئەو ناو ناو تۆرانە کرد لە دژی ئیسلامیەکان (بە تایبەتی بەرەی ئینقازی ئیـسلامی) کـە بە دیموکراسیانە ٨٦٪ دەنگی میللەتیان هێنا، لایـەنگیری لـە ئینقلابەکـەی دژی ئیسلامیەکانو دژی دیموکراسیش کرد لە دژی بزوتنەوە ئیـسلامیەکان، ئەوەنـدەی دژایـەتی چـەكو بـەرگریو جیهـادی کـرد بـۆ ڕازیکردنـی لایـەنی عـەلمانیو دەسەڵاتدارەکان .. تا بتوانێ بە مورتاحیو بـێ نـاوو نـاتۆرە خـۆ هەڵبـژێری بـۆ سەرۆکایەتی، ئەو خەونە هاتەدی لە ١٥/نیسانی/١٩٩٩ لە ناکـاو لـە بڕیـارێکی (ئەنجومـەنی پارێزگـای دەسـتوری جـەزائیر)دا فەرمانیانـدا هەرچـی پاڵێوراوێـك بەشداری بەرگری چەکداری ڕزگاری جەزائیری نەکردبێت نابێ خۆی هەڵبژێرێ، بەو شێوەیە شێخ (محفوظ نحناح) بە سانایی لادرا، بەهۆی لایەنگیری نەکردنی لە توندو تیژی شۆڕشگێری! ئا بەو شـێوەیە چـۆن شۆڕشـگێری تۆمەتـە بـۆ ئیـسلامیەکان ئاواش ئا شۆڕشگێریش تۆمەتە... کەواتـە چـۆنی لـێ دەردەچـن ... بـەو زاراوە

سادانە هەڵبەتە لێشی دەرنەچوون، لە تونس نـاوی (اتجـاه اسـلامی) بـە (نهـضة) گۆردرا تا لەگەڵ یاسای نوێی (حزبەکان) بگونجێ کەچی هەر لە دواتر قەدەغـەیان کردن، لە تورکیا لە میسر، ... هتد.

لـە دەسـتورو یاسـای دەسـتکرد (دیفـاکتۆ) (دیجـۆرا) دیـاری دەکـا، بۆیـە دەسەڵاتدار پاساوی یاسایی کۆتایی نایەت بەرامبەر نێچیرو ناحەزەکانی، هـەردەم وە بەردەمی یاسای دەدەنو ئەو پرۆژەیەی ئیخوانیش هەر لە خولگەیەکی داخـراو دەسورێتەوە لەگەڵ ئەو خزمەتەشیان بە ڕابوونە ئیسلامیو دڵسۆزیو لێهـاتوویی‌و پاکیشیان هێشتا ئامانجە پیرۆزەکانیان نەهاتۆتە دی بەو ئامرازو ڕێگەیـە، ڕەنگـە زیاتر لە کاروان بەجێ بێنن، جا بۆ پاساوی ئەو بەجێمانە گەلێ جـار بـە ناچـاری پەنا بۆ تێکدانی پرۆژەی بەدیل دەبەن بە پێی بۆ لوان.

پـۆلـی دووەم:

پرۆژەیەکی جیهادیە، بەو مانایەی جهاد تەنها جەنگو بەرگری بێـت، ئەوانـە بە (١٨٠) پلە بە پێچەوانەی پۆلی یەکەمن، تا ڕادەیەك حوکمی زیاد لە پێویست دەنێرن بۆ پۆلی یەکەم، ئەوانە پێیان وایە تاکە ڕێگەی گەیشتن بە ئامانج تەنها بە جیهادە، ئەوەش پەیرەوی سیرەی ڕاستـەقینەیە، پێیـان وایـە هـیچ مافێـك لـەو جیهانە نادادگەریە بە خۆشـی نەدراوەتـەوە بـێ مانـدووبوونو شـۆڕشو جیهـاد، ئەوانە زۆربەی کۆمەڵە خەڵکێکی دڵسۆزی خوێن گەرمن، کەمتر لـە فیقهـەکانی (واقـع، تغـیر، سیاسـة شـرعیة، تـدرج، ممکـن،..) گەیـشتون، لـە حیکمـەتو زانستەکانی قورئان فەرموودە کەمێك سەرچیخن بە پێی هەندێ لە زانایانی بـاڵا، ئەوانە لەو سەردەمە زیاتر لە تەیاری (ئەلقاعدە) خۆی دەنوێنێ بەرنامەکانیان تـا ئێستا نەشیاوە وەك پۆلی یەکەم بە تۆبزیش نمونەیـەکی مورتاحیـان پـێ دروسـت نەبووە، لەناو خەڵکیش کەمایەتیەکن ناگاتە لە ٥٪، بە پێچەوانە گەلـێ نمونەیان تێکداوە لەگەڵ مەبەستی خزمـەتکردنی ئیسلامیـشیان، بـەڵام زەرەرو زیـانێکی زۆریشیان لە ئەزموونی ئیـسلامی داوە بـە پێـی شـارەزایانی بـواری ئیـسلامی،

دەشێ ئەو پۆلە لە هاوکێشەکەی (مۆدی) بنوێنرێت کە پێی وابوو (چاکسازی لە کۆمەڵو دەسەڵاتەوە دەست پێ دەکات ئینجا بۆ تاك،) کۆمـەڵ ← تـاك. کەچـی چاکسازی ئەدەوی: لە تاك ← بۆ کۆمەڵ کە زیاتر پرۆژەی تەیاری یەکەم بوو.

پــۆلی ســێ یەم:

ئەو پرۆژەیە زیاتر نێوەندی هەردوولایە، نە نەرمی هەردەم نە ڕەقـی هـەردەم، نە ئەو سەر نە ئەم سـەر،.. ئەوانـە لـە جیهـان وەك هێـزو ئـەزموونێکی زیـاتر واقیعیانە حسابیان لەلایەن دۆستو ناحەز بۆ دەکرێ، لەگـەڵ پـەیامی ئیـسلامی زیاتر ڕێکن، هەم ڕێکیشە لەگەڵ یاساکانی سروشـتو تەبیعاتـە بنـچینەییەکانی مرۆڤ وکۆمەڵ، وەلأمێکی ڕاستەوخۆو واقیعانـەتری جیهـانی ئێـستاشە، ئەگـەر پرۆژەی یەکەم ئاشتی بە تاکە ڕێگەی گەیشتن بە ئامانج بزانی ئەوا پـرۆژەی دووەم جەنگو بەرگری بە تاکە ڕێگەی گەیـشتن بزانـێ ئـەوا پـرۆژەی سـێیەم هـەردوو ئامراز لە بـارودوخی خـۆی بـە ڕەوا دەزانـێ، واتـە: جیـاوازی بنـچینەی لەگـەڵ هەردوو پرۆژە ئەوەیە هەریەکە لە ئاشتیو بەرگری بە یەکێ لە ئامرازەکانی کاری ئیسلامی دەزانێ نەك بە تاکە ئامراز، ئەو پرۆژەیە لە شکـستی پـرۆژەی یەکـەمو دووەم سەری هەڵداوە لە دوای هەشتاکانەوە هاتە مەیدانو سەرەڕای سەر ڕەقی زل هێزانی جیهان بەرامبەر ئەو پرۆژەیەش، بەلأم توانیویەتی بەو ماوە کورتە نمونـەی واقیعی دروست بکا، دروستکردنی دەوڵەتو ئەزموونی ڕزگاریو ئەزموونی کاری سیاسیش، ئەو دەوڵەتانـەی پـێ دروسـت بـووە: ئێـران، سـودان، ئەفغانـستان، چیچان، .. ئەگەر ئەو سێ یەی دوایش تووشی قەیرانی ترسناکیش کراون بەلأم بـە سروشتی خۆی دروست بوو وەك ئەزموون، ئینجا حزب الله توانی بەو جیهـادە بـۆ یەکەم جار دوای مێژووی خەلافەت خاکی ئیشتمانی ڕزگـار بکـاو ئیـسرائیلی لـە خوارووی لوبنان دەرکرد لە سـاڵی ٢٠٠٠ بـە هـۆی ئـەو پـرۆژەو بێئـەوەی وەك میسرو ئوردەنو دەسەلأتی فەلەستین ملکـەچ بـێ بـۆ (الارض مقابـل الـسلام)، ئینجا ئەزموونـەکانی حەمـاس، جیهـاد لـە فەلەستین، بەرگریـەکانی کـشمیر،

چیچان، خوارووی فلپین، بوسنە وکۆسۆڤا.. سەرکەوتنەکانی هەڵبژاردنی بەرەی ئینقازی جەزائیرو پاکستان دوایش بەحرەین فلستین ولبنان، ... ڕاستی دروستی ئەو پرۆژەو نمونە دروست کردنیان پێشان دەدا .. هەروەها ئەو واقعەی لە بەلقان دروست بوو بەهۆی ئەو پرۆژەیە ئەگەر چی کەم و کوریش هەبێت، کێشەی کۆسۆڤا کەوتبووە بەر تەپ و تۆزی مێژوو ئەگەر هەر لەسەر ڕێرەوی (ئاشتی وبێ تواناى) بڕۆیشتانایە بەڵام لەساڵی ١٩٩٧(سوپای ڕزگاری کۆسۆڤا KLA) دروست بوو بە ماوەیەکی پێوانەی کێشەکەیان بەرزکردەوەو گەیاندیانە ئەو ئاستەی ئێستای ڕزگاری، ئەوە هەموو بەرهەمی پرۆژەی پۆلی سێیەمە، هەروەك چۆن لە گۆرەپانی هێز ئامادەیە ئاواش لە گۆرەپانی دیکراسی و ئازادی و هەڵبژاردن ئاواش لە گۆڕەپانی خزمەتگوزاری بەرنامەی ژیان.

لیستی بەراوردە بنچینەییــەکان :

پۆلی سێ یەم	پۆلی دووەم	پۆلی یەکەم
١ـ هەردووکیان لە بارودوخی خۆی	١ـ توند وتیژ شۆڕشگێڕانە وەك تاکە نامراز	١ـ هێمن ئاشتیانە وەك تاکە ڕێگە ونامراز
٢ـ کۆمەل ↔ تاك واتە بە هەردوو ئاڕاستە	٢ـ چاکسازی لە کۆمەل بۆ تاك	٢ـ چاکسازی لە تاك بۆ کۆمەل تاك ← کۆمەل
٣ـ لە هەردوو باردا لە کاتی پێویست	٣ـ لەکاتی ناپێویستیش پەنا بۆ بەرگری شۆڕشگێری دەبەن	٣ـ بەرگریان نیە لە کاتی پێویستیش
٤ـ نمونەیان زۆرە	٤ـ نیە	٤ـ نمونەی سەرکەوتویان نیە
٥ـ بۆهەر ڕوداو و پێش هاتەکان بە ئەندازەی خۆی حوکمی لەسەر دەدەن	٥ـ ڕا دەروانێنە جیهان بە گومان وپیلان وسیناریۆ وتاکتیك کۆمەلگەیەکی نەفامی خێرا تەکفیر کردنی خەلك	٥ـ ڕا دەروانێنە جیهان بە دلنیایی وکۆمەلگەیەکی ساغ
٦ـ امر بالمعروف ونهی عن المنکر	٦ـ نهی عن المنکر..بێ (امر بالمعروف)	٦ـ (امربالمعروف) بێ (نهی عن المنکر)
٧ـ هەردوولا	٧ـ تبلیغ بێ دانوستاندن	٧ـ گفت وگۆو دانوستان وئاشتی بێ هێز
، ٨ـ لەنێوان هەردوولا	٨ـ لەو پەری توند	٨ـ لەو پەری نەرم
٩ـ هەردوولا	٩ـ بێ بەرپرسیاری بە جورئەتی	٩ـ بەبەرپرسیاری بێ جورئەت

کامیان میـــان ڕەون؟

ئەگەر سەرنج بدەیتە لیستی بەراوردە کـە زۆر بـەروونی دەردەکـەوێ کامیـــان میان ڕەوە، خۆ ئەگەر بچینەوە لای پێناسەکان وەتا پێناسەکانی د.محمد عمـارە کە گوزارشی لە (ڕێبازی برایان) دەکا هەروەها لە فکـری ئیـسلامیش، هــەمووی کۆکن کە (میان ڕەو) لە نێوان دوولای تێپـەریوە، زۆر توونـد، زۆر نـەرم، لێـرەدا

(تەیاری ئیخوان) لە نێوان دوولا نیـە، بـەڵکو لـە پەرگەیەکـە، لـە ناوەڕاسـتەکە تێپەریوە، .. بۆیە بەو پەری سادەیی دەردەکەوێ میان ڕەونینە، هەلبەتە تـەیاری ئەلقاعیدەش میان ڕەونینە، تەیارو پۆلی سێ یەم پۆلێکی میان ڕەون. بەلام لێردا وەك پێناسـەکەی د.محمد عمارە نیە میان ڕەولە نێـوان دوو باطـل، دوو غلـو، .. ئەو پۆلانەی ئیـسلامی باطـل نـین، هـەموو مەبەسـتەکانیان خزمـەتی نامـانجی ئیسلامیە بەلکو ئەوە لە ئامرازو ڕێگە گرتنە، بە وردتر دەستنیشانی هەریەکە لە قۆناغەکانی گەشەیان بکەین دەبینین هەریەکە لە قۆناغێك لە زەمـان وزەمینێـك لە (میان ڕەوی) دەکەوێ، پرۆژەی (ئیخوان) لە سەراتاکانی گەشەکردنی سیاسی و بناغە دارشتنەوەی کۆمەلگەو ولاتە تـەواو دیکراسـیەکان دا تـەواو میـان ڕەون، دروشمی ئیخوان لە سـەرەتادا (هـەق، هێـز، برایـەتی) ئینجـا دووشـێر ونایـەتی (واعدوا لهم ما استطعتم..) وە بەشداری جەنگەکانی فلستین و سـینایان کـرد بـە دلسوزی و لە خۆبردەیی، بەلام کە ئەو ڕێرەوە (تعمیم) ئەکرێ بەسەر بـارۆدوخێکی وەك کوردستان، چیچان، کشمیر، جەزائیر، .. ئەوا لە میان ڕەوی دەکەوێ .

پۆلی سێ یەمیش لە وڵاتێکی دیکتاتۆری ولـە دژی داگـیر کـەر هەلوێـستی شۆر شگێریان هەیـە ئـەوا (میـان ڕەون) بـەلام کـاتی لـە سـەرەتاکانی ڕابـوونی ئیسلامی و لە ولاتێکی فەزا ئازادا جاری توندو تیژی وجهاد دەدەن یەکـسەر لـە (میان ڕەوی) دەکەون، ..واتە تـەیاری میـان ڕەو ئەوەیـە وەك پێناسـەکەی (بـن یوسف العامری) کە دەلێ (سیاسەتی میان ڕەو ئەوەیـە لەسـەر هـەردوو تـەوەری توندی ونەرمی بڕوا هەریەکیان لە زەمان وزەمینی خۆی، .. هەر ئەوەشە لەگـەل (سیرە) دێتەوە، هەرخودی (ادعوا الی سبیل ربك بالحکمة..) مانـای ئەوەیـە بـۆ هاوین تاکە کراسێك لەبەردەکەی بۆ زستانیش جلی قورس، .. هـەر ئەوەشـە لـە مەبەستی پێناسەکەی (جرجانی لە بارەی حکمە)، لە ڕاسـتیدا تـا ڕادەیـەکی زۆر دەسەلاتداران بەرپرسن لە لادانی هەریەکە لە تەیاری یەکەم ودووەم لەسەر سـکەی ڕەسەنی خۆیان بەهوی ئەو فشارە سیاسی وناسایشی ویاسای بەسەریاندا، ئـەگینا

(٢٥) میـان ڕەوی   الوسطیة – یعتدل   Moderate

لە سەرەتای دروست بوونیان یەك بەش بووینە بە میـان ڕەویانـە، بـەڵام فـشارء دەسەڵاتداران زیاتر هەریەکەی بەلایەك دا پاڵداون.

(٢٦)

نیشتمانی الوطنیة patriotic

مانای کۆنو نوێیەکەی ئەو زاراوەیە زۆر لێك جیایە، لە ڕۆژئاواشی گەلێ جار تێکەڵی ناشینالیزم دەکرێو لێکیش جیان، ئێستا زیاتر مانایەکی سیاسی هەیە لە ڕووی یاسای بریتیە لەو خاکە سنوردارەی کە دەسەلاتێکی سیاسی نەتەوەیەکی لەسەر بەڕێوە دەچێ یان لە هەوڵی دەسەلات دروست کردنن، لایەنگرانی تیۆری نەتەوەگەری (نیشتمان) بە تۆخمێکی بنچینەی نەتەوە دەزانن، کاتێ سنوری نیشتمان جووت بێت بە سنوری نەتەوەکەی، ئەوەش بە دەگمەن نەبێ وانەهاتۆتە دی، کەچی هەڵساون ناوی نیشتمانەکەو نەتەوەکەیان جووت کردووە، ئەگەر سنوری نەتەوەیی‌و سیاسیەکەی یەکسان بێت، بەلام ئەگەر نەتەوەو نیشتمانی تری بەرکەوتبێت ئەوەیان ترسناکترە، کێشەی نەتەوەیی لەوەوە سەر هەڵدەدا، وەك تورکیا بەناوی (تورکە) کەچی نیشتمانی کوردستانو بەشێکی عەرەبیش بەرکەوتووە بە ناوی ئەسکەندەروونە، ئینگلتراش بەشێکی ویلزو ئیرلەندەی بەرکەوتووە، بۆیە لەوێ بەخێرایی ناوی نیشتمانی بوود بەریتانیا کە ناوێکی ئاینی کۆنە گوزارش لە مانای خواوەندێکیانە، ئێران ناوێکی گشتی هەڵبژارد هەموو لایەك بگرێتەوە کە لە (ئاری)* هاتووە، ئەهات ناو لە ولات بنێ (فارس)، پاکستان سێ پیتی یەکەمی لە هەرێمەکان هەڵبژارد .. ئەو تاوتۆیە تا ڕادەیەك چاکترە لە بە ناسنامەکردنی ناوی نیشتمان بە نەتەوەکە، .. هەرچەندە

---

* زۆربەی ولاتانی ئاسیاو ئەوروپا ئارین، ماناشی (ماقوول) یاخود سەربەر، ئیتر سەربەرمانو تیۆری نازی لەوە هات، بە پێی (الموسوعة العربیة المیسرة) یەکەجار هندۆسیەکان ناوی ئاریان لە خۆ نا.

کوردستانیش لەو شێوەیە بەڵام کۆمەڵێك هۆی سروشتیو مێژووی واقیعی دەگمەن هەیە ئەو ناوەی لەگەڵ خۆی هێناوە، هەرچەندە کوردستان وەك نیشتمان جووتە لەگەڵ نەتەوەیی یەکەشی .

بوونی چەند نیشتمانو نەتەوەیەك لە سایەی یەك وڵاتو دەسەڵاتێك کێشەی نیشتمانی نەتەوەی لێ پەیدا دەبێ ئەگەر بەو ڕوانگەی سەروو (نیشتمان) بسیاسێنرێت، بۆیە هەم ئەو پێناس وڕوانگەی سەروو هەم واقعی نیشتمانی جهانی ئێستا کۆمەڵێك گرفتی سامناکی هەیە لەبارەی: سنوری نیشتمان، هێزە نیشتمانیەکان، پەیوەندی نیشتمان بە مرۆڤەوە، فرەنەتەوەو فرە نیشتمان لە چوارچێوەی یەك دەسەڵاتەوە، ناسنامەی نیشتمانی ...بۆیە هەتا ئەو ڕێکەوتنە یاسای وسیاسی یەی لەسەر پەیوەندی هێزو حزبی سیاسی بە نیشتمانەوە کراوە تەواو ڕاستو دروست نیە کە وتراوە مانای هێزو حزبی نیشتمانی ئەوانەن کە: بەرژەوەندی دانیشتوانی ئەو سنورە لە سەرووی بەرژەوەندیەکانی تریەتی، یان بەرژەوەندیەکانی ئاسایشی نەتەوەیی.. ئەوەش هەمان کێشەی ناومرۆکی ئاسایشی نەتەوەییو کێشەی سنوری ڕاستەقینەی نیشتمانە، نەك ئەو سنورانەی ئیمپریالیزمی جهانی لە پێناو بەرژەوەندی خۆی کێشاویەتی یان ئەو سنورەی کەلە ژێر چەپۆکی دەسەڵات دروست بووەو بێ دەسەڵات تیایدا بێبەش کراون .

گەشەی ئەو زاراوە:

نیشتمان لە بنەچەی دا زاراوەیەکی سیاسی نەبووە، لەسەراتاکان ولەناو عەواما گەلێ جار بەو کێلگەو پاوانو تخووبی دێیەکە وتراوە (مەفتەن)، نیشتمان زادەی نەتەوایەتی نیە مانای زمانەوانی نیشتمان (وطن) لە (لسان العرب)[1] و (قاموس المحیط)[2] بە (منزل الاقامة) هاتووە، الوطن: المنزل تقیم بە وهو موطن

---

[1] لسان العرب ــ ابن منظور، مادة: الوطن.

[2] قاموس المحیط ــفیروز آبادي.

الانسان ومحله) ماناکەی لە بنەچەدا لەو فەرموودە هاتوود: (انه نهی عن نقرة الغراب وأن یوطن الرجل فی المکان بالمسجد کما یوطن البعیر) واتە شێوازی مانای تاکی وەرگرتووە نەك کۆمەڵە کەسێك، لە فەرهەنگە کۆنەکانی ئیسلامی نیشتمان و نەتەوە هاوتای یەك نەهاتوونە، ابن خلدون لە (مقدمة) باسێکی نیشتمانی ونوممەتی کردووە بەلام جیایە لەگەل تێگەیشتنی ئێستا، هەمووی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو لێکدانەوەی خوارەوە کە دەبینین نیشتمان لە(دارالا سلام)دا بەند نەبووە بە نەتەوایەتی وسیاسەت و عەقیدە ... بۆیە (نیشتمان) کراوە سێ بەشی گۆڕاوو هەروەك لە (دستور العلماء) هاتووە :(الوطن الاصلي هو : مولد الرجل فی بلد، وطن الإقامة: وهو موضع ینوی أن یستقر فیه خمسة عشر یوما او اكثر من غیر أن یتخذه مسکنا، وطن السکنی: وهو موضع ینوی فیه الاقامة اقل من خمسة عشر یوما)[1]، ئەو پێ ناسە کراوەیە بەپێ ی دەسەڵاتی سیاسی ئیسلامی، واتە نیشتمان سنوری نەبووە ئیمکانی هەبووە هەموو سەر زەوی بە نیشتمان حساب بکرێ وەك زانایانی ئیسلامی بەتایبەتی(ا. شافعی)ش وای بۆ چووە،لە ئاینە جهانیەکانی وەك مسیحی وئیسلام نیشتمانیان نەبووەو نیە بە:کوو هەموو سەر زەوی نیشتمانیانە ، کەواتەلەو ساتی (دار الاسلام) نیشتمانی هەموو کەسێك بووە بە گواستنەوەشەوە، نەك نیشتمانی عەرەب و تورك و عەجەم و، ....هتد . بۆیە لە ڕەگەزانامەش ناوی نیشتمانی ونەتەوە نەنوسراوە، بەناوی ئیسلامی نووسراوەو بەس[2]، لە فەرهەنگە کۆنەکانی تری ئیسلامیش هەتا (ابن منظوریش) شوێنی لە دایك بوونی کردۆتە (موطن الاصل) نیشتمانی ڕاستەقینە، بەڵام ئەو (ژینگە)شی بۆ زیادکردووە[3] ،(موسوعة الکشاف..)یش هەردوو دۆخی لە دایك بوون وژینگەی بە(نیشتمان) داناوە ... بەکورتی زۆربەی

---

[1] موسوعة مصطلحات جامع العلوم ـ قاضی نکیمی ـ مادە ـ وطن

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە هەردوو زاراوەی (ناسنامە) و(نەتەوایەتی) لەو فەرهەنگە

[3] معرکة مصطلحات ـ د. محمد عمارة مادة : الوطنیة فطرة انسانیة

فەرهەنگەکان ئەو دۆخانەی بە (نیشتمان) هەژمار کردوە: (لەدایك بوون، بژێوی، جێنشین، ژینگە، ...) ... واتە (نیشتمان) پێ ناس ومانای تاکی هەبووە نەك بەکۆمەل وسیاسەت.، زۆربەی زانایان ئەوە بە سروشتی تر لەقەلەم دەدەن هەروەك د. محمد عمارە ئەو پێ ناسە (تاکیەی) سەرووی بۆ (نیشتمان) تەواوتر لەگەل (فیترەتی مرۆڤ) دەگونجێنێ نەك ئەو مانایەی ئێستای، بەو شێوەیە لە فەرهەنگی خەلافەت هەتا ١٩٢٤/٣/٣ بەمانای (دار الاسلام) بووە نەك دار(العرب، عجم، تورك، کورد، ...)، لە دوای ئەو مێژووەو سەرهەلدانی عەلمانیەت وبیرۆبرەوای نەتەوەگەری (نیشتمان) پێناسێکی سیاسی نیمچە رەگەز پەرستی وەرگرت، لە کەلتووری رۆژئاوا و جیهانی نائیسلامی ئەگەر مانایەکی هەبووبێ لە سەردەمی رۆمان ومدرسەی یۆنانی بە شوێنی لە دایك بوون (مسقط الرأس) وتراوە، بۆیە لە زۆربەی زمانەکانی ئەوروپی ئێستاش نەتەوایەتی و نیشتمانی و جێی لە دایك بوون و... زۆربەی زاراوەی ناشی (natio)، ناتزی، دوتش، ڤۆلك ،پاتریۆت..هتد وەرگرتووە .

سەرهەلدانی سیاسی و یاساییانەی :

ئەوپێناسە تاکیانەی سەروو گوزارشی لە سەردەمێك دەکرد کە سەردەمی ئینتمای خیلەکی وئیمپراتوریات بوو، پەیوەندی نیشتمان ونەتەوەو دەسەلاتی سیاسی نەبوو، یان زۆر لاواز بوو، بۆیە زور سروشتی بوو هەردەسەلاتەکی سیاسی لە هەر شوێنیك دروست ببوایە، ئەسکەندەری مەکدۆنی دامەزرێنەری یونان خەلکی مەکدونیایە ودەولەتی لەبابل بوو، عبدالرحمنی کوری رۆستەم فارس بوو دەولەتی لەمەغریب دروست کردبوو، صلاح الدین دەولەتی لەمیسر بوو، عوسمانی لەناوەراستی ئاسیا لەدەست مەغۆل هەلاتبوون لە ئەوروپا دەولەت بوون، گیان پۆلایەکانی کورد (جنبلاطی ئیستا) دەولەتیان لەشام ولبنان بوو.. ئەو کاتی لە رووی یاسایشەوە (بنەمای (سیادە) نەبوو، سنوری نێو دەولەتی بەگشتی بریتیی

بووه لەو خاکەی لە ژێر پێی دوا سەربازی ئیمپراتۆرە بچووك و گەورەکان، کەمتر تاکیش هەستی بە خۆشەویستی نیشتمان کردووە، بەڵام لە ئیسلامدا ئەو هەستە بە (دار الاسلام) بەشێك بووە لە ناوجەرگەی عەقیدە، هەڵبەتە لەگەڵ (وطن)ی ئێستای نەبووە، پەیوەندی خاك بە مرۆڤ تاك تاکی بووە، تا ئەوکاتەی مرۆڤەکان لەسەر بنچینەی رەچەڵەك و نیشتمان تۆپەڵیان کرد، ئینجا ئەو پەیوەندییە لە سەدەکانی (١٨بۆ١٩) لە تاکەوە گواسترایەوە بۆ کۆمەڵ و نەتەوایەتی لێ چەکەرەی کرد، یەکەم جار لە ئەوروپا بیرو ئایدۆلۆجیەکانی نەتەوەیی چەکەرەی کردو لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم بە یەکجاریش سیستەمی ئیمپراتۆریەکان گۆڕان بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی هاوچەرخ، ئەو کاتی نیشتمان و نەتەوەو دەسەڵاتی سیاسی خرانە پەیوەندیەکی سیاسی ئۆرگانیکی، دوایش بەرز بۆوە بۆ ئاستی یاسای نێودەوڵەتی، بەجۆرێك کە ئەو سێ توخمە بنچینەییە سازابی بەپێی یاسای دەوڵی مافی بوون بەدەوڵەتی پێدراوە ١- هەرێم (نیشتمان) ٢- گەل (نەتەوە) ٣- دەسەڵاتی سیاسی)، لەوەوە بنەمای سیاسی و یاسایی و جارنامەی "مافی گەلان" هاتە دی، ئی دی نیشتمان هەم بووە زاراوەیەکی سیاسی و یاسای و هەم بووە پرسێکی سیاسی و دەستوری کۆمەڵایەتی و فکریش، لە فەرهەنگە نوێکان نیشتمان یەکسان کرا بە خاکی نەتەوەیەکی یەك زمان و یەك مێژوو و یەك بەرژەوەندی وەهەتا بەشێك یەك ئاین و یەك باری دەروونی و فەرهەنگ و کەلتووریش بۆ زیاد کرا، معەمەر قەزافی دەڵێ: القاعدة السليمة هي لكل قوم دين[١]، بەڵام بەدەگمەن وا رێك دەکەوێ، هەڵبەتە رەگەزی تریش دەبی بۆیە بەرەبەرە حزبی نیشتمانی و دەوڵەتی نیشتمانی جێگەی دەوڵەتی نەتەوەیی گرتەوە، یەکەم جار لە ئەمریکا بە هۆی شۆرشی رزگاری ١٧٧٦ز ئەو وەرچەرخانەی دەوڵەتی نەتەوەیی بۆ دەوڵەتی نیشتمانی بناغە رێژ کرا، لە زۆربەی دەستوورەکانی وڵاتانی عەرەبی و تورکیاش پێناسێکی سەرەتای نیشتمانی کردووە بە بەندی یاسای

---

[١] كتاب الاخضر.

سنورو پەیوەندی بە خەڵکی وڵاتەکەی بەستۆتەوە، لە بەرامبەریشدا وەك چارەسەری یاسای بۆ نەتەوەو رەگەزو ئایینو کەلتوور چەمکی (هاو نیشتمانی- هاووڵاتی) داهێنرا لە جیاتی (هاونەتەوەیی)، یەکەم روبەروو بوونەوە لە نێوان نیشتمانی و نەتەوایەتی دیسان هەرلە شۆرشی ئەمریکی ساڵی ١٧٧٦ز گوزارش دەبی، چونکە بەریتانیو ئەمریکی یەك رەگەزو رەچەڵەك بوونو نیشتمانیان جیا بوو، دیارە فاکتەری نیشتمانیش لە نەتەوەیی بەهێزتر بوو بۆیە شۆرشەکە سەرکەوتووبوو بەریتانیا دەرپەرێندرا، ئەوەش زیاتر لەگەڵ چەمکیو کۆمەڵگەی مەدەنی رێك دەکەوێ و لە چەمکی نیشتمانی (نەتەوەیەك) ترازان، بۆیە بەشێکی تر نیشتمانیان بە دەر لەنەتەوە بە دەسەڵات بەستەوە وەك لە فەرهەنگی (اعرف مذهبك) هاتووەو دەڵێ نیشتمان ئەو پەیوەندیە توندو تۆڵەیە کە خەڵکی وڵاتێك پێك دەبەستێت، لێرە سەرچاوەکەی دەسەڵاتە نەك سنوری خاکێك ونەتەوەیەك، ئەو پێ ناسەی ئێستاو واقیعەکەش زادەی مەدرەسەی لیبراڵیەو ئەگەر وردتر بڵێین زادەی مەبەستەکانی ئیمپریالیزمی بووە لە چاوچێوەی (فرق تسد)ی جیهانی بۆ ساناای زاڵ بوون بەسەریدا، هەروەك کاتی فیرعەونەکان لەو ئەزموونە یان دا بۆ زاڵ بوون پانتای ئیمپراتۆریان کردە (٤٢) پارچە، بە هەمان شێوە لە ئامۆژگاری (ئەرستۆ) بۆ ئەسکەندەری مەکدۆنی بۆ زاڵ بوون بەسەر ئیمپراتۆریەکەی لە رۆژهەڵات داوای لێکرد پارچە پارچە یان بکەو هەریەکە دەسەڵاتدارێکی ئامۆیان لەسەر بسەپێنی بەڵام لە خۆیان بێ، ئیتر لەوەوە بیرۆکەی ئەو دەوڵەتە بچووکانە لەجیاتی (دارالإسلام) هاتە کایەوە لەلایەن رۆژئاواو لەسەرەتای سەدەی بیستەم پەیرەو کراو ئەو واقیعەی رۆژهەڵاتی ناوەراستی لێ هاتەدی بە مەینەتی کوردیشەوە.

ڕای مەدرەسەکان:

ئەو واقیعەی نێستای نیشتمانی بەهۆی دەسەڵاتەوە گەلێ جار لەلایەن سیاسەتمەدارە باڵاو نووسەرو توێژەرەوەکانیش لایان وەك ڕاستیەکی مێژووی دەردەکەوێ، لەیادیان دەچێ کە ئەو واقیعەی سنوری نیشتمان داهێنراوە بە مەبەستی ئیمپریالیزمی، هەموو مەسەلە پەیوەندیدارەکانیش لەگەڵی بە نەتەوایەتیو دەوڵەتی نەتوەەیی .. پیلان بووە، بە هۆیەوە نەتەوەی سەر دەستو بن دەست دروست بووە، کێشەو پشێوی بەردەوام هەیە ... بەڵام واقعێکە بۆیە سڕینەوەی بەیەکجار لەلایەك و پیرۆزکردنیش لەلایەکی ترەوە هەردووك تێپەرین و پەرەگرتنە (تطرف) وەك ئێستا لە ڕای مەدرەسەکان لێ یان دەردەکەوێ :

مەدرەسەی شیوعیەت دان بە نیشتمان ناهێنێ نەك ئەوانەی ئیمپریالیزم دروستی کردووە وەك عێراق، تورکیا، وڵاتانی عەرەبی.... بەڵکو دان بە نیشتمانە سروشتیەکانیش ناهێنێ هەروەك لە مانیفێستەکەی بە زەق تر باسی دەکاو دەڵێ (کرێکاران نیشتمانیان نیەو بەرژەوەندیەکانیان لەسەرووی هەموو بەرژەوەندیەکی ترە)[1]، ئەوە لە چاوچێوەی ناکوکی چینایەتی وەك ناکۆکی بنچینەی لە قۆناغی سەرمایەداریدا، ناکۆکیەکانی تر ناسەرەکین، کرێکارانی هەر وڵاتو سنورێك بەشێکە لە کرێکارانی جیهان، هەر دروشمی (ئەی کرێکارانی جیهان یەکگرن) لەوەوە هاتووە، پاساوێکی تری ئەوەیە زۆربەی ئەو نیشتمانانە ئیمپریالیزم دروستی کردوون ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کێشەی نەتەوایەتی لەسەر دروست بووە، بە ڕای شیوعیەت قەلاچۆکردنی ئیمپریالیزم وسیستەمی سەرمایەداری هەموو کێشەکانیشی لەگەڵ چارەسەر دەبێ ... بۆیە خەباتی نیشتمانی بە (جزئی) لەقەڵەم داوەو خەبات دژی سەرمایەداری (کلی)یە... هەڵبەتە دووەم لەپێش یەکەمە، (کلی) شەرعی ترە لە (جزئی)، بەڵام بە ڕوونی

[1] بیان الشیوعی ـــ مارکس، ئەنجلس .

دەردەکەوێ فەلسەفەو دروشمی مارکسیزم لە واقعێکی جیهانی گرنگ خۆی لاداوە کە نەخشەی مێژووی نوێ یە و نیشتمان وکێشەکان مەزن ترین بزوێنەر بووینە، هەربۆیەش شیوعیەکان بەزۆری لەرێ ی ئەو رزگاری نیشتمانیە گەیشتونەتە دەسەڵات کەبە (جزئی) لە قەلەمی داون، نەك لە رێی ناکۆکی چینایەتی و نەگونجانی هێزی بەرهەم هێنەر وپەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان کە جەوهەری تیۆری مارکسیە لە بارەی شۆرش، ئینجا کێشەی نیشتمانی وداگیرکاری (جزئی) نیە هەروەك بەشێك لە ئیسلامیەکانیش جارجار بۆچوونی وایان هەبووە بە چەوتی، چونکە داگیرکار هەرداگیرکەرە چ ئیمپریالیزمی بێت چ بچووك و دەڤەری بێت هەروەك ئیبن تەیەمیەش وای فتوا داوە ، بۆیەش بەشێکی زۆر لە فەرهەنگەکان ئیمپریالیزم دەکەنە دووبەش: ئیمپریالیزمی دەرەکی کە بریتیە لە ئیمپریالیزمی جیهانی، دوەم ئیمپریالیزمی ناوەکی کە بریتیە لەو دەسەڵات حکومەتانەی کە نیشتمانی نەتەوەیەکی تریان خستوتە ژێردەستی خۆیان بە زۆری وەك کێشەی کوردستان، ... دوای ئەزموونێکی زۆر مدرسەی مارکسیزم ناچار هەندێ دەستکاری لە بنەماکانی شیوعیەت کردو هاوێژێکی گرنگ بۆیاساکەی فلسفی مارکس زیاد کرا، وا نوسرایەوە (دەکرێ) "ناکۆکی دووەم لە هەندێ دۆخ جێگەی ناکۆکی یەکەم بگرێتەوە"، لەوانە ناکۆکی بزوتنەوەی رزگاری - نیشتمانی لەگەل داگیرکەران بە پێش ناکۆکی کرێکار وسەرمایە بکەوێ، لەگەل زنجیرەیەك سەرەنجامی تر لەو دەستکاریانە ئەوانیش وەك واقعێك دەولەتی نیشتمانی ومانای نیشتمانیان لە دەستور ومەنهەج تۆمار کرد وبەپێچەوانەی راو بۆچوونەکانی (ترۆتسکی کە لە کتێبی- ثورة الدائمة) هاتبوو، بەو شێوەیە شیوعیەکان لە سەردەمی خۆیان رۆلێکی مێژوویی گرنگیان بینی لە رزگاری - نیشتمانیدا. تا رادەیەکیش توانیبیان کێشەی فرە نیشتمانی لە یەك وڵات چارەسەر بکەن .

هەرچی مەدرەسەی لیبرال دیمکراسیشە کە لە سەروو باسکرا بەرپرسە لە ڕاپێچکردنی ئەو واقیعە نادادگەریەی جیهانی سێیەم، بەتایبەتی لە دابەشکردنی نیشتمان بەو شێوەیە، بەڵام لەناوەخۆیدا توانیویەتی بەهۆی بە دەستوریکردنی چەمکی (هاووڵاتی) لە کۆمەڵگەی مەدەنیدا لە جیاتی (هاونەتەوەیی) زۆربەی کێشەکانی نیشتمانی چارەسەر بکا، هەتا لە قۆناغی ئیمپریالیزمیش چاکتر بووە لە داگیرکەرانی نەتەوەگەری نوێی محەلی، کە بە هیچ شێوەیەك کێشەی نیشتمانی بەو پێناسەی"نیشتمان"- و بەندکردنی بە نەتەوەی (ئومە)- پێ چارەسەر نابێ، دەمارگیریەکی زیادەڕەویان بۆ نیشتمان هەیە، گەلێ جار بە ئایینو پیرۆزیەکی وای دەخەملێنن کە مرۆڤ تیایدا بە ڕاگیرە، هەر ئەو کارەشە، کاردانەوەیەکی لەنێو نیشتمان پەروەرانی کوردستان دروست کردووە سروودی (ئەی ڕەقیب) بکەنە سروودی نیشتمانی کە تیایدا هاتووە (..دینمانە ئاینمانە هەر نیشتمان !)، لە هەمان کاتدا دەبینین سرودی نیشتمانی (چیچانی) (٧) جار (لااله الا الله)ی تیایە، لە یەکەمدا ئاین دەکەنە بەشێك لە نیشتمان لە دووەمدا نیشتمان دەکەنە بەشێك لە ئاین، ئەو دوو تێڕوانینە زۆر لێك جیایە بەتایبەتی لەو سەردەمە، ئەوانەی بەشی یەکەم عەلمانیەتەو بەرەو کزیو لاواز بوونن لە گیانی بەرگری، ئەوانەی نیشتمان دەکەنە بەشێك لە ئاین ئیسلامیەکانن گیانی بەرگریان زۆرەو بەرەو سەرکەوتن لەوانە (چیچان، کشمیر، مۆرۆ..) هەتا ئیسرائیلیش نیشتمانی کردۆتە بەشێك لە ئایینی، بۆیە بەسەر دەسەڵاتدارانی عەرەب چاك زاڵ بووە، کە ئەوان بە پێچەوانەی ئیسرائیل ئاینیان کردۆتە بەشێك لە نیشتمان لە باشترین دۆخیاندا.

لە فیکری ئیسلامیشدا واقیع بەشێکی گرنگی فیقهی ئیسلامە بەناوی (فقە الواقع).. بۆیە ئەو فیقهە وا دەڕوانێتە وەلائی نیشتمانی بە دیاردەیەکی ئەفامی، بەڵام لەبەرئەوەی واقیعێکە ئیسلام بەرپای نەکردووەو بەرپاش ناکا بە پێی (.... قُلْ إِن كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ

مساكن ترضونها احب اليكم من الله ورسوله وجهاد في سبيله فتربصوا حتى ياتي الله بأمره والله لايهدى القوم الفاسقين)... زۆر ڕوونە هەموو ئەو وەڵامە شاقوڵیانەی: خوێن، ڕەچەڵەك، خێڵەكی، ئابوری، نیشتمان، كۆمەڵایەتی میراتی، ... وەرناگیرێن، ئەوانە ئینتمان نەك ولاء، ئەگەر وەلانی مرۆڤ بەند بوو بە ئینتمای شاقوولی ئەوا سەچاوەكانی نەفامی ورەگەز پەرستی لێرەوە سەرهەڵدەدا، بۆیە لە نێو هەموو ئەو ئەلقانە ئەلقەی وەلانی ئینتمای ئاسۆیی وەردەگرێلە لایەن ئاین، ... ئەوە ئەسلەكەیە، بەڵام واقعەكە جۆرێكی تر، بۆیە بەشێك لە ئیسلامیەكان لە قەبلاندنی ئەو بەراوردە لایەك مەغدور دەكەن كە بە پێ ی ئەسل حوكم لەسەر ئەو واقعە دەكەن گەلێ جار لەنێوان ئەو (ئەسل) و(واقیعە) تووشی ناكۆكی هەلوێست دەبن، سەرنج بدە گەورە زانایەكی وەك (سعید حوی) چەندە بیر تیژو وردیشە كەچی دەبینین لەو نێوانە لە ناكۆكی دایە، لەلایەك لە وەسفی (ئومەت) حەوت یەكێتی بۆ هێناوە حەوتەمەكەی (وحدة اللغة) یە ئەوەش نەشیاوە چونكە ئومەت چەمكێكی ئاسۆییە هیچ پەیوەندی بە (زمان) نیە كە چەمكێكی شاقولیە، هێندەی پێ ناچێ ئەو جارە لە وەسفی (نیشتمان) دەڵێ: (... اما مجتمع الاسلامی فإرتباطه بالوطن والقوم بمقدار إرتباط هذا الوطن واهله بالاسلام، فولاء المسلم لإسلامه اولا واخيرا) [1]، بەو شێوە دەبینین لەیەكەوە بە هەلە داچوو بە حوكمی ئەو واقعەو لەدووەما ڕاستی پێكاوە بە حوكمی ئەسلەكە، هاتۆتە سەرهەمان ڕای (جمال الدين أفغانی) كەدەڵێ:(لا جنسية للمسلمين الا في دينهم) ، بە وردی نەقەبلاندن لە نێوان واقع وئەسل زۆر جار دەبێتە هۆی قەیرانێكی فكری ئیسلامی وگەلێ جاریش بزوتنەوەیەكی ڕزگاری ــــ نیشتمانی بە (أنفصالى، فتنه، تعصب، ..) تاوان بار دەكەن، لەو بارەیەوە (شێخ سعيد پیران) جوان ترین بنەمای دارشت كاتێ داوای لە مەڵبەندی خەلافەت كرد كە لەو كاتی عەلمانی توركی زال بوو، وتی : یان خەلافەت بگەرێتەوە یان

---

[1] (١)(٢) سعيد حوى ـ الاسلام ـ ل ٣٤١ـ٣٤٢

کوردستانیش وەکو ئێوە خاوەنی دەوڵەتێکی سەربەخۆ بێت، هەرچەندە ئێستا ئەو لەنگیە بەرەو چارەسەریە هەموو لایەك خەریکە تەواو لەو بنەمایەی (شێخ سعید) دەگەن، لەنگیەکە واقعێکی خەستە تێروانینی هەموو کورت بینێك دەگۆڕێ، وا دەزانن ئەو واقیعە وەختیەی نیشتمانی ئێستا ڕاستیەکی مێژوویە، وادەزانن ئیسرائیل هەر لە فەلەستین بووەو، کوردستان بەشێك بوە لە عێراق ... ئەو وڵاتانەی ئێستا هەروا بووینە .. نەخێر، کوردو عەرەب هەزاران ساڵ لەو نیشتمانەی (عێراق) برا نینە بەڵکو هەزاران ساڵە لە (ئومەتێك) و (دار الاسلام ـ نیشتمانی ئیسلامی) برا بووینە، نەك لەو عێراقەی کە لە ڕێکەوتنی سایکس بیکۆی ١٩١٦ دارژراوەو ١٩٢١ جێبەجێ کراوە بە مەبەستی پارچە پارچەکردن لە لایەك و لە لایەکی تریش لەپێناو سەرکەوتنی بەڵێنی بەلفۆر ١٩١٧ لەگەڵ کۆمەڵێك مەبەستی ئیمپریالیزمی جاڕ دراو نەدراو، بۆیە نیشتمانی عێراقی هیچ پاساوێکی مێژوویی، جوگرافی، کەلتووری، فەرهەنگی، ئاینی، ....نیە جاران ئەو شوینەی ئێستا ناوی عێراقە هەر بەشێك لێی ناوێکی هەبووە ، تا پێکهێنانی عێراق لە ١٩٢١ لەلایەن بەریتانیـــاوە، لەو ناوانە: أرض السواد، میزوپۆتامیە (بلاد مابین النهرین)، نجد، جزیرە، شام بەلای ڕۆژهەڵاتەکەی ئەریحا، بلاد بابل، بلاد اشور، بلاد کلد، عیراق العربی (بصرە)، عراق العجمی (کوفە) بلاد الرافدین، منتفك، ئەراك، ... ئیتر شیا ئەو نیشتمانە دەستکردە بەناوی عێراق بۆ عەرەب ناوبنرێ لەلایەن ئینگلیـــزەوە (لەلایەن : مسبیل، لورانس، کۆکس) هەڵبژاردراوە، بەڵام تێکەڵکردنی دوو نیشتمانی عەرەبی وکوردی لەژێر ناوێك گەورەترین کێشەی دەستوریو سیاسیو ئاینیو مرۆڤایەتیشـــە کە چۆن ئینتمای دوو نیشتمانی ڕەسەن جیا لە نیشتمانێکی داهێنراو لەلایەن ئیمپریالیزمەوە کۆدەکرێتەوە؟ ... لەوەوە کێشـــەی نیشتمانی بزوتنەوەی ڕزگاریخواز پەیدا بوو، لە ســـەرەتادا عەلمانیە نەتەوەگەریەکـــان ڕۆڵی بەرچاویان بینـــی بەڵام

لەو سەردەمە زیاتر بزوتنەوە ئیسلامیەکان هەلگری ئەو بەرگریەن، باپزانین کامیانە.

کامیان نیشتمانی ترن؟ ئیسلامیەکان یان عەلمانیەکان

.نەتەوەگەری سیاسی وا خۆی دەناسێ کە بۆ رزگاری نیشتمانی وتەواوکردنی بەرنامە سیاسیەکانی نەتەوەیی هاتووە، کەمتر ئەو ئەرکەی بە چەپیەکان و ئیسلامیەکان دەبینن، لەو لاشەوە چەپیە راستەقینەکان نیشتمانیان نیە بە پێ ی دەقی مارکسیەت، بۆیە ئەوانیش ئەو ئەرکەیان بە ئەرکێکی بورجوازی و رەجعی لە قەلەم دابوو، هەرچی ئیسلامیکانیشە هەتا دوای رابوونی ئیسلامی و هەردوو شۆرشی ئیسلامی ئێرانی ئەفغانیو ئەو ئەرکەیان بەئەرکێکی عەلمانی دەزانی ... بەلام ئێستا ئەو تێروانین و واقعە گۆراوە، بەدەگمەن ئەبێ ئێستا بزوتنەوەیەکی عەلمانی بەنەتەوەگەریشەوە نادوزیەوە خاوەنیەتی بەرگری چەکداری بکا، لە راستیدا بە پێ ی گەشەی تکنۆلۆجی سەربازی ئیمپریالیزم و داگیرکەران قوناغەکانی بەرگریش گوراوە، بەشێوەیەك کە قوناغی یەکەم تکنولوجیای سەربازی یەکەی داگیرکەران ئەوەندە بەهێز ئەبوو ئەوا بە بەرگری یەکی میللیانەو نەتەوەییەکان دەکراو ئەنجامێکی باشی بووە، ئەو قۆناغە هەتا شەستەکانی سەدەی رابووردوو دەوامی کرد، دوای گەشەسەندنی زیاتری ئەو تکنولوژیە لەتوانای نەتەوەگەری ئەما ئەو جارە پێویستی بە رێکخستن و پلان و دارشتنی بنەماو ئایدولوژیا بوو، بۆیە چەپیەکان لەو قوناغەدا گەرم بوون قوناغی دووەمی هێرشی ئیمپریالیزمیان پشتەو شکێن کردەوە، .. لە قۆناغی سێ یەم وکۆتای ئیمپریالیزمی کە بە تکنۆلۆجیایەکی زەبەلاح وا هاتۆتە مەیدان ئەوا بەرگریەکەی نەلەتوانای نەتەوەگەری نەلە توانای چەپیەکانیشە، زیاتر پێویستی بە بنەمای تورکمەو عەقیدە هەیە ،بۆیە ئێستا تەنها ئیسلامیەکان ئەو بەرگریەیان پێ دەکرێ، کەواتە سروشتیە کە دەبینین بزوتنەوەکانی رزگاری ـ نیشتمانی: چیچان،

کشمیر، خوارووی فیلیپین، خوارووی لبنان، فەلەستین، .. تەنها ئیسلامیەکانن، هەروەها ئەو بەرگریەی ئێستای عێراق و ئەفغانستان بە ئاشتی و بە نائاشتی، ئەوانەی لەسەرتاسەری بەلقان کرا ... با سەرنج بدەینە (حزب الله) لە خوارووی لبنان، کاتێ ئیسرائیل لە ساڵی ١٩٨٠ خوارووی لبنانی داگیر کرد ئەوا (حزب الله) لەدایك نەببوو، پڕی لوبنان حزبی عەلمانیو دیموکراسیو نەتەوەییو چەپیو سوشیالیستی بوو، میلیشیاشیان هەبوو، کەچی کەس بەو ئەرکە هەڵنەسا تەنها، (حزب الله) پێی هەڵسا، هەتا سوپای لوبنانیش بەو ئەرکە هەڵنەستا.... کەواتە ئەو حزبانەو سوپای لبنانیش ئەرکی نیشتمانیان چیە ئەگەر بەرگری داگیرکەریش نەکەن؟ لەو سەرەنجامە بەشێکی زۆر لە عەلمانیەکان بە چەپی و لیبراڵی و نەتەوەگەریو سوشیالیستیشەوە بە خێرایی گەرانەوە سەر بنەماکانی میکاڤیلی لە سیاسەت، بۆیە زیاتر بەرژەوەندی تایبەتی رەچاو دەکەن تەواو وازیان لە ئایدولوژیاو مەبادینەکانو بەرگری هێناوە، بە دەگمەن لایەنێکی وەك پ ك ك ماوە لەو پۆلە لە ئەرکی بەرگری بێت، بنەمای میکاڤیلیش لەو سەردەمە هەرگیز بەرگری لە تواناادا نیە، هەر خۆی وتویەتی (حبي لروحي دون حبي لبلادي)[1]، ئاواش ئەو جۆرە عەلمانیە پەیڕەوی ئەو بنەمایە دەکەن، بۆیە دەبینین زۆربەی تەیارە عەلمانیەکان لە بێژینگی ئەو هاوکێشو پرسیارە دەرناچن: ئاخۆ ئەگەر بەرژەوەندی نیشتمانیو بەرژەوەندی حزبی خودی تێك گیرا کامیان سەردەخەن؟ هەڵبەتە روونە یەکسەر بەرژەوەندی خودی حزبیەکەیە بەلام ئەو حزبەی کە مولکی تایبەتی خۆیتیان، وەك لە سەرجەم ئەزموونەکانی کوردستانو عەرەب هاوشێوەکانی دەردەکەوێ، لە کوردستان ئەو پرسیارە هێشتان لە گۆرەپان وەلامێکی بەزەقی نیە چونکە ئیسلامیەکان نەیانتوانیوە بەتەواوی بەرنامەی رزگاری نیشتمانی هەڵگرن وەك فەلەستینو چیچانو کشمیرو خوارووی فلیپینو خوارووی لوبنانو بەلکان . . گرا ـ ئەوانە ولاتیان لەلایەن (غەیرە ئیسلام)

[1] بروانە (الامیر).

داگيركراوه نازانن داگيركار هەر داگيركاره چ ئيسلامى بێ چ نائيسلامى، زۆر لە مێژوه (ابن طاوس) ڕێسايەكى گرنگو بوێرى داهێناو دەڵێ: (كافر العادل خير من مسلم الجائر) هەروەها (ابن تيمية) لەبارەى داگيركەريەكانى مەغول فتواى دا: ئەگەر داگيركەر قورئانى لەسەر سەريش بوو مادام داگيركەره بەرگرى بكەن تا دەرى دەكەن، ئيسلاميەكانى كوردستان بەرگريان كردووەو لە شاخ بووينە، خوێنيان ڕشتووه، بەشدارى ڕاپەرينو بەرگريەكانى دواى ڕاپەرينيان كردووه بەكرده، بەلاّم بە گوفتە كەميان لەسەر كوردستانو چارەنوسەكەى وتووه، بۆيە بەشێكى زۆر لە عەلمانى بۆ هێنانى سوپاى داگيركەر بۆ سەر كوردستان يان لە كيميايىو ئەنفال بەشدار بووه كەچى مزايەدە لەسەر ئيسلاميەكان دەكا، ئەگەر سەرنج بدەينە ئەو گوفتەيەى (نووسەرى حيزبى شيوعى كوردستان كه له ژماره-٤٧-ى هەفتەنامەى هاوولاّتى هاتبوو) دەڵێت: ئێمە بە ئەندازەى دوورو نزيكى ئيسلاميەكان لە كوردايەتى لێيان نزيك دەبينەوه .

لە كاتێكا حزبى شيوعى كوردستانى نەبووه، عێراقى بووه، چونكە كوردستانى بە نيشتمانى سەربەخۆ نەزانيوه، ئينجا لەسەر ديوارەكانى شارەكانى كوردستان دەياننووسى (كوردايەتى شەرمەزاريه).

يەكێتى نيشتمانى و عەلمانيەت:

لە جيهانى ئيسلامى هەندێ گەلاّنەى كۆمەلاّيەتىو سياسىو نيشتمانى هەيە لەلايەن عەلمانيەوه دەخرێتە ڕوو كە زۆربەى دەستورەكانيشيان بە هۆيەوه پێ دارشتووه، ئەوانە دەڵێن ئێستا هەموو نيشتمانێك لە چەند ئايين و مەزهەب و تايفە پێك هاتووه، ئيتر هەر دەسەلاّتێكى ترى غەيرە عەلمانى يەكسەر دەبێتە پارچە پارچەو يەكێتى نيشتمانى تێك دەچێ، بۆيە بنەماى عەلمانى دەبێ لە (ثوابت)ەكان بێ، بەهۆيەوه ديكتاتۆريەت پەيرەو دەكەنو زل هێزانى جيهانيش بە

راگەیاندن‌و کردەو گۆتە تا رادەیەکی زۆر پشتگیری لەو گەلالّەیە دەکەن، بەتایبەتی لەنێو جیهانی عەرەب.

بەلاّم ئەگەر سەرنجێکی بەدیقەت تری بدەینە ئەو گەلاّلە دەبینین :

١. زۆربەی ئەو ولاّتانەی یەکێتی نیشتمانی تێك چووەو پارچە پارچە بووینە هەر عەلمانی دەسەلاّتدار بووە، جەنگە تایفی‌و ئاینەکانی: لبنان، چاد، راوندا، بوروندی، ئەنگولا، سۆمال، یەمەن، ... هتد لەو سەردەمەدا، دیسان پارچە پارچە بوونی یەکێتی سۆڤیەت، یۆگسلاڤیا، چیکوسلوڤاکیا، .. هەر لەسەر دەستی دەسەلاّتی عەلمانی بووە، یەك نمونە هەیە لە ئەزموونی ئیسلامی ئەویش ئەفغانستانە کە بووە جەنگی ناوخۆی ئەویش لە پێشدا لە ئەزموونی حزبی شیوعی ئەفغانستانیش کە زل ترین هێزی لە پشتەوە بوو، کەچی نەك کۆمەلّگەکە خودی حزبی شیوعی بوونە دوو بالّ (پەرچەم) و (خەلق) و لە ململانێی خوێناوی بون، هەردوو سەرکردەشیان (نور محمد تراقی، حفیظ الله امین) کوژران، ئەوە یەك سەدەیە عەرەب پەیرەوی عەلمانیەت دەکا کەچی هێشتا لەو (٢٢) پارچەیە رزگار نەبووینە، ئەو جیهانە پڕیەتی لە نموونەی پێچەوانە.

٢. ئەو گەلاّلّەیە پشت دەبەستێت بە ماناو بوونی نیشتمانێك کە ئیمپریالیزم وای دروست کردووە کە ئەو سنورە لەسەر بنچینەیەکی کۆمەلاّیەتی سیاسی، ئاینی، جوگرافی، مێژووی، ... ڕاست‌و ڕەوا نەبێت، ئەوەك ئارامی وەرگریّ،... ئەهاتووە پشت بەمانایەکی ڕاستەقینەی نیشتمانی سروشتی ببەستێت (کە هەیە) بیّ دەستکاری ئیمپریالیزم.

٣. ڕاستە لە هەندیّ ولاّت دەبینی لەژێر دەسەلاّت‌و بنەمای عەلمانی ئارامە، لەوانە تورکیا بە نموونە ... بەلاّم بەزەبری ئاگرو ئاسن وەستاوە قەدەغەی زمانی زك ماکی کوردی کردووە، لە عێراق گەیشتە ڕادەی کیمیایی بەکارهێنان لە ولاّتە دکتاتۆریەکانی تریش بەو شێوەیە، لە یوگوسلاڤیا هەموو لایەك تێککیران لە شەرێکی درندانانەدا، نەك هەر دکتاتۆری زۆر جار لەناو جەرگەی

ديموكراسيش ئەو تێكگيرانە ڕوودەدات لە لوبنان لە نێوان مەسيحىو ئيسلام مەسيحى خۆبەخۆ، ئيسلام خۆبەخۆ بە هەموو ئاراستەيەك، لە هيند لە نێوان سيخو هيندۆس، ئيسلامو هيندۆس هەموو لەگەڵ هەموو، سۆماڵ يەك نەتەوەيە يەك مەزهەبو ئاينن كەچى هەر هۆزێك دەسەڵاتو نيشتمانێكيان بۆ خۆ جيا كردۆتەوە هەمووش دەسەڵاتى دەستورى عەلمانى بووە، سەربارى نموونەكانى بورندى، رواندا، چاد،... ئينجا كێشەكانى نيشتمانى لە ولاتە هەرە ديموكراسىو عەلمانيەكانى وەك: (فەرەنسا- كورسيكا)، (ئيسپانيا، باسك)، (بەريتانيا، ئيرلەندا)، (هەردوو ئەمريكاو ئوستراليا- لەگەڵ دانيشتوانى ڕەسەنەكەى)، (سريلانكا، تاميل)، (هيند، كشمير)، (قوبرس)...هتد.

٤. ئەو يەكێتى نيشتمانيەى ئێستا هەيە، لەسەر فەرهەنگو گەلاڵەى ڕەگەزپەرستىو زەبرو زەنگى پێچەوانەى بنەماكانى مافى چارەى خۆنووسى ميللەتان دروست بوە، كە ئاينو ياساى نێودەوڵەتى هەموو ياسايەكى مرۆڤايەتى دانى پيا هێناوە.

٥. كەواتە دەسەڵاتى عەلمانى لەو گەلاڵەيدا ئەگەر چى جياوازى ئاين و مەزهەب ناكا، بەڵام لەو لايە ناتوانێ نەتەوەو نەژادە جياجياكان بسازێنێت لە چالاكيە تايبەتيەكانى، واتە هەر دەبێ دكتاتۆرى بێت، بەو شێوەيە ئەو گەلالەيە لە مەبەستو ڕێرەودا دكتاتۆريانەيە، ڕاستە لە هەندێ وڵاتى تەواو ديموكراسى توانيويانە ئەو يەكێتى يەى نيشتمانى بە ئارەزوو مەندانە بچەسپێنن بەهۆى دارشتنى مافى هاووڵاتى لە جياتى مافى هاونەتەوەى و هاوئاينى، وەك لە كەنەدا بينيمان لە ساڵى ١٩٩٨ هەرێمى كيبك- كە فەرەنسى زمانن جيان لە كەنەدى زمان ئينگليزى - بە هەڵبژاردنێكى ئارەزومەندانە لە ٥١٪ دەنگيان بۆ مانەوەدا لەگەڵ كەنەدا، لە ئيسلاميشدا مادام فاكتەرى شاقۆلى كاريگەرى نەمێنێ ئەو كێشانە ئۆتۆماتيكيەن چارەسەر دەبێ، كێشەى فرە ئاينيش لە ئەزمونە كۆنەكانى خەلافەتى ئيسلامى بە ساناى چارەسەر كراوە مادام مافى

هاوولاتی بەند نەبێت بە ئایدولوجیاو عەقیدەو ئینتمایەکانی تر، بۆیە دەبینین هەموو کەمایەتیەکی مەسیحی، یەهودی، ئاگر پەرست، گا پەرست، ... بەسەر بەستی لەناو خەلافەتی ئیسلام ژیاون بێ ئەوەی بچەوسێنرێنەوە بەو ئاوە، با سەرنج بدەین دوای ئەوەی قوبرس لە ١٥٧١ لەلایەن عوسمانیەکان گیرا سەربەخۆیی تەواو درابوە کنیسە لەلایەن باب العالی، ئوسقف وەك نوینەری میللەتی رۆمی ئەرسەدۆکس دووەمین کەسیتی دانرا لە سالّی ١٧٥٦ لەسەردەمی سولّتان محمدی دووەم، دوایش لە ١٨٥٦ لە سەردەمی عبدالمجیدی یەکەم ئەنجومەنێکی ئیداری دادگای پێك هێنرا لە چوار ئەندام لە تورکی ویۆنانی[١] قەشە دوەم کەسیتی ئەو ئەنجومەنە بوو لەدوای والی، ئیتر ئەو گیرو گرفتانەی تایفی و مەزهەبی و ئاینی لەنا دادگەری دێت جا هەر لایەك بن ٠

[١] موسوعة السیاسیة ـ د کیالی

(٢٧)

جەنگـــی ڕەوا   الحرب العادلة   justice war

جەنگ توندترین ناکۆکیە، ئەوە پێناسەیەکی فەلسەفی گشتیە، پرسـیارێکی زۆر هەیە لەبارەی سەرچاوەو بنەچەی جەنگو سەرەتای پەیـدابوونی لـە شـێوەی: ئایا هۆکاری بنـچینەی جـەنگ کامەیـە؟ جـەنگ هـەر هـەبووەو هـەردەمێنی؟ جۆرەکانی جەنگ لەگەڵ گەشەی مێژوو گۆڕاون؟ تەرازویەکی چەسپاو بۆ ڕەوایـی و ناڕەواییەکەی هەیە؟ بۆچی ئەو زاراوەیـە لـە فەرهـەنگی سـەربازییەوە پەڕیتـەوە فەرهەنگی سیاسیش؟

هەڵبەتە هەر مەدرەســەو سیـــستەمێك بـە جۆرێـك وەڵامـی ئـەو پرسـیارانە دەداتـەوەو ڕوانگـەی جیاجیـای بـۆ دروسـت دەبـێ، هەریەکـەش گـوزارش لـە بەرژەوەندی مەدرەسەیەك دەکا، بۆیە ئـەو زاراوە زیـاتر سیاسـیە نـەك سـەربازی (معجم الحدیث للتحلیل السیاسي) بەو ڕوانگـە پێناسـی جـەنگی کـردوە: (حالـة صـراع بـین کیانـات سیاسـة حـادة) (قـاموس الـسیاسي)یـش دەڵـێ: (الحـرب في الاصطلاح الدولي، صـراع مـسلح بـین دولـتین او فـریقین مـن دول ینـشب لتحقیـق مصالح وطنیة).

سـەربردەو سـەرچاوەکـانی جـەنـگ:

جەنگ بەشێکە لە مێژووی مرۆڤ، بۆیە زۆربـەی دەیگێڕێتـەوە بـۆ سـەرەتای مێژووی کوشتاری نێوان (قابیلو هابیل)، جار وایە زێدەڕەوی تیا دەکەنو دەڵـێن ئەو کوشتنە یەکەم جەنگی جیهانی بوو، بەشێکی تر دەیگێڕنەوە بۆ ئەو مێژووەی

کە کۆمەڵگەی چینایەتی پێ دروست بووە، واتە بە پێی ئەو تیۆرە (ئەوە تیۆری مادیە کانە - بەتایبەتی مارکسیەت) جەنگ بەند بووە بە قوناغێکی مێژووی، بەشێك لە ئەنسروپۆلۆجیەکان دیاردەی جەنگ و ئەو درندایەتیەی لەگەڵیەتی دەدەنە پاڵ کۆمەلگای سەرەتای[1]، (سپنسر)یش دەڵێ:(مانای گەشە کردنی کۆمەڵ بریتیە لە: وەرچەرخانی کۆمەڵگەیەکی دامەزراو لەسەر جەنگ بۆ کۆمەڵگەیکی دامەزراو لەسەر پیشەسازی)، بەشێکی تر لە (تەتەوریەکان) پێ یان وایە هەر خودی مرۆڤ ئەوەی ئاژەڵە بۆیە غەریزەی پەلامارو جەنگ خوازی هەیە، بەشێکیش لە توێژەرە دەرونیەکان پێیان وایە سەرچاوەی جەنگ دەگەرێتەوە بۆ نەگونجانی ئارەزووە جنسیەکان، لە هەموویان بەناوبانگ تر ڕای مارکسیەکانو بەشێکی زۆریش لە ئابووری ناسەکانە دەڵێن:جەنگ بەهەر هۆیەك و لەژێر هەر ناوێك ڕووبدا لە دوا هۆیدا هەر بۆ فاکتەری ئابووری دەگەرێتەوە، لەوێش ڕا جەنگەکە هەر چونێك بێت هەرلە ماهیەتدا بۆ جەنگی چینایەتی دەگەرێتەوە با لەسەر خانیشدا ناوو هۆی تریش هەڵگرتبێ، جەنگی چینایەتی جەنگێکی ئابووری یە لەو بارەیەوە (ماوتس تۆنگ کە زیاتریسپۆرە لێی) دەڵێ:(جەنگ بۆ یەك چرکەش لە ئابووری جیا نابێتەوە)[2]، بۆیە دەڵێن جەنگ لەگەل پەیدابوونی چینایەتی پەیدا بووە بە نەمانی ئەو چینایەتیەش (لە شیوعیەت) بەیەك جاری بنەبڕ دەکرێ .

ئەوە کومەڵێك ڕاو بوچوون بوو لەو بارەیەوە، لە ڕاستیدا جەنگ بە جمکی لەگەڵ مرۆڤ هاتووە، قوناغی نیە مادام ڕەگو ریشەکانی دەگەرێتەوە سەر دەروونی مرۆڤە کە هەردەم پێك هاتووە لە (جووتە دوودژ - زوجی-دیاد)ی (خێرو شەر)، (نەرم ورەق)، (بەبەزەی و توند)، (دەروون و رەوشت)، (مادی وگیانی)، (ناسویی وشاقوّلی)، .. ئەو کۆمەلە دژانە سەرەنجام سروشتێکی تایبەتی وئالۆز

[1] مقدمة في الانثرو پولوجيا الاجتماعية

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە: أ- رأس مال ـ ماركس ب - في التناقض - ماو

بۆ مرۆڤ دروست دەکات، یەك پێوەر ناتوانێ لەهەموو بارێکدا ئەندازە کێشی ئەو سروشت تەبیعاتەی مرۆڤ بەووردی بکا ، هەربۆیەش گێشەی هۆیەکانی هەلچوونی مرۆڤ و بەجەنگ هێنانی ئالوز بێ، جا مەرج نیە ئەو جەنگە هەر بە هۆی ئابووری یان جنسی بێت، زۆر شێوە جەنگی تر هەیە، لەوانە: دەسەلاتو زالیەتی، عەقیدەو بیروڕا، ئەریت و چینایەتی، خێلەکی، ناوچەگەری، ئەژادی، ئەتەوایەتی، ... زۆر جۆری تر لەجەنگە ئوێیەکانی یاسایی، دەولەتی، ڕزگاری، .... مەرج نیە یەك هۆکار -لەوانەی سەروش- پەیدا کەری جەنگ بێت، جار وایە کۆمەڵێك هۆکار لەوانە کەڵەکە دەکاو هۆکارێکی دوای دەبێتە بەهانەو جەنگی ڕاستەوخۆی پێ هەڵدەگیرسێ، لەو کاتە هۆیەکانی جەنگ بۆ هۆیە ڕاستەخۆو ناڕاستەخۆ کان دابەش دەکرێت، هەموو ئەو هۆکارانەی جەنگ کە لە سەروو ریز کراون دوو بەشی سەرەکین : یەکەمیان، هۆکارە شاقۆلیەکان، دووەم هۆکارە ئاسۆییەکان، بەهەمان هۆش جەنگی شاقۆلیی وجەنگی ئاسوی لێ دروست دەبێ، جەنگە شاقولیەکانی وەك: جەنگی خێلەکی، ئەژادی، ئەتەوەگەری، ناوچەگەری، بنەمالەی، رەچەلەکیەکانی تر...) لەلایەن زۆربەی ئایدولوژیە مرۆڤایەتیەکان وەك ئاین ئاسا بەجەنگی ئارەواو (دواکەوتەی) لەقەلەم دەدەن ئەگەر بەرگری نەبێ، بەلام لەسەرجەم جەنگەکان جەنگی بەرگری وجەنگی دەست درێژ کار وەك یەك نین، جا ئاسنامەیان هەر چیەك بێت، چونکە بەرگری کەر بەرپرس نیە لە جەنگ وسەرەنجامەکانی ، ئەو مەسەلە کوردی یە تەواو ڕاست نیە کە دەڵێن،(چەپڵە بە دەستێك لێنادرێ) بەمانای لە جەنگا هەردوولا لێ ی بەرپرسیارن، ڕاستە لە ئاشتیا بە هەردوولا نەبێ ناکرێ بەلام جەنگ بەیەك لاش دەکرێ، بەتایبەتی هەندێ مدرسەو سیستەم جەنگ بە (دەرمانی مێژوو) دەزانن، لەوانە ملرکسیەت لە بارەی جەنگی چینایەتی هەروەها تیۆرەکانی یەهودی لەبارەی جەنگی (هرمجدۆن)، جا لەو کاتە لایەنی بەرامبەر چی بکا، لەو سەردەمەش گەلێ جار دەبینین یاسای نێو دەوڵەتی بەرانبەر جەنگێك دەکەوێتە

قەیرانی بێ وەڵامی ناخۆ کامیان دەست درێژکارە ؟ لەبەر پاراستنی بەرژەوەندی ناوێرێ وەڵامێکی بێ پێچ وپەنا بدەنەوە، لەهەمان کاتیشدا تێکرای جەنگ سەلبی نیە هەروەك تێکرای جەنگیش نیجابی نیە، ئەگەر لای بەرگری کەر (نەك دەست درێژکار) کەمێك بەرنامەیەکی مرۆڤایەتی هەبێ ئەوا زۆر بەسانای وەسفی ئەو جەنگە دەگۆڕێ، ناشێ بلێی ئەو جەنگە شاقۆلیە، ئەو وەسفانە دەبنە وەسفێکی عەوام، وەسفی ورد لەو کاتی وادەبێت دەست درێژکار جەنگێکی شاقۆلی دەکاو بەرگری کەریش ناسۆیی، بۆیە دەبنە دوو جەنگی مدرەسی و شارستانی ولێك جیاش، ... بەو شێوە جەنگی بەرگری دەگاتە پلەی جەنگی ڕەوا، ئەوا ئەگەر بەرنامەی سیاسی لایەنی بەرگری زیاتر بەرەو دادگەری بێت، چونکە لەنێوان ئەو هەموو جەنگە هەر جۆرێك لە جەنگی ڕاست و دروست هەیە، کە پێ ی وتراوە "جەنگی ڕەوا"، کەواتە جەنگی ڕەوا دۆخێکی تایبەتی یە لە جەنگە ناسوییەکان، لە بنەچەدا ناوی (جەنگی ڕەوا) بۆ ئەوە هاتووە تالە جەنگەکانی تر جیا بکرێتەوە، کە بە جەنگی نارەوا ناوزەد دەکرێ، دیسان هەر مدرەسەو سیستەمێك بەپێ ی ناوەرۆکی ئایدۆلۆژیاکەیان یەکێ لەو جۆرە جەنگانەی پێ (ڕەوایە)، لەوەوە تێك گیرانی سیاسی و فکری و فلسفی مدرەسەکان روو دەدا و زاراوەی (جەنگی ڕەوا)ش دەبێتە زاراوەو چەمکێکی سیاسی.

ڕای مەدرەسەکان:

لە کاتێکا لیبرال دیمکراسەکان و رۆژئاوا هەموو ئەو جەنگ و دەست درێژ کاریانەیان پێ ڕاستو ڕەوایە کە لە خزمەتی بەرژەوەندی دابێ، ئیتر هەموو ئەو شێوە پەلامارە ئیمپریالیزمیو کۆکوژیو وێرانی .. ڕەوای پێ دراوە بە دیموکراسیو مەدەنیانەش، دەنگی زۆرایەتی پەرلەمان ورێکخراوەکانی مەدەنی و مافی مرۆڤیان تەواو هەبووە، بەهێزی یاسای دەستوریشەوە، ئەوە هەموو لەلایەك

لەلایەکی تریشەوە بەهەمان تەرازوو ئەو مدرەسە ڕەوای بە بەرگری دەدا لە بەرژەوەندی لەدژی داگیرکەران و خۆشی کە ئیمپریالیزم بووە، ئەوەش لە چوارچێوەی کارەکانی مرۆڤە کە هەردەم بەشەکانی ناکۆکە لەگەل یەکتر، هەلبەتە ئەو مدرەسەیە لەجەنگەکانی ٥٠٠ سالەو ١٠٠ سالەو ٣٠سالەی .. ئەورووپی و لە هەردوو جەنگی جیهانیو جەنگە ڕەگەزپەرستی و نەژادی وناپارتاید و... جەنگی ئێستای شارستانی بەرپرسیارە .

هەرچی مدرسەی مارکسیەتیشە تەنیا ئەوجەنگانە بەڕەوا دەزانێ کە لە نێوان چینەکان ڕوودەدا، چالە هەر قۆناغێکی مێژووی جۆرێك لە جەنگی چینایەتی نواندووە، لە کاتێکا پێی وایە لە (مشاعة البدائية) کۆمەڵگەیەکی بێ چین بووە، لەوێ جەنگی چینایەتی نەبووە بەڵکو هەرجەنگ بە گشتی نەبووە، بەلام جەنگێکی تر لەگەڵ سروشت هەبووە، بە هەمان ڕوانگە لە قۆناغی بەندایەتی تەنیا جەنگی بەندە لە دژی (خاوەن- سادە) پێ ڕەوا بووە، لە قۆناغی دەرەبەگایەتی (جەنگی جوتیار دژی دەرەبەگ) ،لە سەرمایەداری (جەنگی چینی کرێکار لە دژی سەرمایەداری) بەڕەوا دەزانێ، لە قۆناغی کۆتایی مێژووشدا کە (سوشیالستی وشیوعیەتە) ئەوا جەنگ بە یەکجاری کۆتای دێت[1]، دیسان جەنگی لە شێوەی ناکۆکی لەگەل سروشت لە پێناو بەرهەم دێتەوە، واتە جەنگی ڕەوا لە ڕوانگەی مارکسی لە کۆتاییدا لە پێناوی نەمانی جەنگە ....، تا ئێرە ڕای مارکسیەت بووە .

هەرچەندە لێرەشەوە وەك پێشتر کەوتۆتە ناکۆکی لەگەل خۆ، چونکە لە لایەك دەلێ هەمرو جەنگەکان لە ماهیەتدا جەنگی چینایەتیە و ڕەوایشی پێ داوە، لەلایەکی تریش کۆمەلە جەنگێك بە جەنگی ناڕەوا دەزانێ، ئینجا ئەو قۆناغانەی مێژوو ودابەشیەکەی ڕاست دەرنەچوو هەتا تەرازوو پێوەرەکانی کە لەسەری بنیات دەنێ ڕاست دەرچێ، ئنجا تاکە نمونەیەك نیە تا بیسەلمێنێ جەنگی

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە کتێبەکانی (مارکسی، ئەنجلس، لینین،تروتسکی، ماوتس تۆنگ ..)

(٢٨)

زايــۆنى الصهيونية Zionism

بزوتنەوەیەكی سیاسی یەهودی یە، یەكەم جار لەسەر زاری (ناتـان برنبـاوم - ١٨٩٠) ناوبراوە، زایون شاخێكە لە خوارووی قودس لە فەڵەستین وبـە سـەهیونی لە (تەورات) هاتووە، بـە پێـی (جـدول الـشروح -كتـاب المقـدس) بـە (مدینـە الداود)یش هاتووە بە كۆن ترین گەرەكی ئۆرشلیمی پۆلێن كردووە .

مەبەست لێی شاخی (زایون) بكاتە بەلگەی گەڕانەوەی خـاكی فەڵەسـتین بـۆ یەهوودی بەهۆی گرێدانی كەلتوری ئایینیو مێژوویی بە بەرنامەی سیاسی، ئـاوا زایۆنی وەك زاراوەو ڕێباز یەكەم جار زیاتر لەناو یەهودی ڕۆژئاوا چەكەرەی كـرد، ئەو داوایەی (زایۆنی) كرا ڕای گشتی بەهۆی هۆنینـەوەی سـەربردەو پـێش بینـی ئایینی، ئیتر بووە بەشێك لـە ئـەدەبیاتی نوسـەرانیان لەوانـە: كتـێبی (بحث عـن الصهیون- هەش كایـشر- ١٧٩٥- ١٨٧٤)، هـەروەها كتێبـی (ڕۆمـاو قـودس ١٨١٢-١٨٧٥)...، بووە هۆی چەكەرەبوونی شەبەنگێكی ئایدۆلۆژی زایۆنی وەك:

١- یەهود سامیەو ڕەچەڵەكی عبـریەو پاكن پێویستیان بە پاك ڕاگرتن هەیە لە خاكو ولاتێك كە تا ئێستا نیانە.

٢- فەلەستین خاك و ولاتی دێرینی یەهودو ئیسرائیلە.

٣- دەوڵەت تاكە زامنێكە بۆ كۆل نەبونەوەی یەهود بەهۆی پرۆسەی (دژ بـە سامیەت).

٤- سەركەوتنی یەهود لەو دەوڵەتە جیهانیش پێ دەحەسێتەوە .

وەك ڕێكخستن‌و پەیرەوكردنیش لـە بەرنامەیـەكی سیاسـیدا سـاڵی١٨٩٧ بـە سەرپەرشتی هرتزل - خاوەنی كتێبی (الدولة اليهودية)- كـۆنگرەی (زایـۆنی) لـە (بازل - سویسرە) جاری ڕێكخراوێكی زایۆنی درا بە ئامادەبوونی زیـاتر لـە ٢٠٠ نوێنەری جیهانیان، تیایدا بڕیاریاندا فەلەستین بكەنە نیشتمانیان.

سـەربردەی زا یۆنــی:

ئەو تەقەلایە زۆر كۆنـە، پاڵپـشت دەكرێتـە سـەر دەقـی ئـاینی، لـە (كتـاب المقدس- جدول والشروح مادە: اسرائیل) وا هاتووە: بەو ١٠ خێڵەی سەرووی سینا ووتراوە (مملكە اسرائیل) كە دامەزرێنەرەكەی یربعـامی یەكـەم لـە دوای وەفـاتی سلێمان پێغەمبەر لە ٩٣٠ پ ز، ناوی فەڵەستینیش بە پێی هەمان سەرچاوە لـە (فلـسطیا)ی یۆنانی لە ڕێی دورگەی كریت هـاتووە، چـەندین جـار بـە هاوبەشـی ڕۆژئاوا ویستویانە (قودس) بگرن، (٢) جـار ڕزگـار كراوەتـەوە، یـەكیان لەسـەر دەستی (عمر كوری خەتاب) دووەم جار لەسەر دەستی (صـلاح الـدین ئـەیوبی)، تەقەلا سیاسی‌و بڕواییەكانیش لـەوەش كـۆنترە، بەشـێك زایـۆنی دەگێرنـەوە بـۆ هەمان مەبەستی (ماسۆنی)، بەشی هەرە زۆری فەرهەنگـە باڵاكـان قۆناغـەكانی زایۆنی دەبەستنەوە بە تەقەلاو بزوتنەوە یەهودیەكانی وەك ﴿بزوتنەوەی مكـابین- (٥٨٦ /٥٣٨)﴾ پ ز، بزوتنەوەی ﴿باركوفیا(١١٨ /١٣٨)﴾ دوایـش بزوتنـەوەی مـوزمن كرینـی، بزوتنـەوە (داڤیـد روسـیل)و قوتابیـانی (سـۆلومون مولـوح ١٥٠٠/١٥٣٣)ز بزوتنەوەی (نـشەبین ئیـسرائیل/١٦٠٤/١٦٥٧)، شـیتای زفـی (١٦٢٦/١٦٧٦)، بزوتنەوەی جولەكە لە ڕۆسیا ١٨٨٢ ز، .. تا دەگاتـە زایـۆنی نوێی (هرتزل) لەكۆتایی سەدەی ١٩، زۆربەیان داوای گەڕانەوەی (گەلی جـوو)یـان كردۆتەوە بۆ سەر خاكی فەلەستین، لە قۆناغی نوێشدا ئـەو تەقەلایـە نامـانجێكی بنـچینەی ئیمپریـالیزمی بـوو، لـە سـاڵی١٨٤٠ دیـسان سـەرۆكی بـەریتانیا (بالمرستون) داوای لە یەهودیەكان كرد كۆچ بكەن بـۆ فەڵەسـتین، بالمرسـتۆن لـە

بیرەوەریەكانی دەڵێ تەقەلاّیەكی زۆرمان لەگەڵ (سـلطان عبدالحمید)دا بـە مـاددە فەلەستین بفرۆشێ، قایل نەبوو (سلطان عبدالحمیـد)یـش لـە بیرەوەریـەكانیو لـە نامەكەشی بۆ (محمود ابو الشامات)ئەو ڕاستیە دوپات دەكاتەوە؛ ئەوكاتی هەرێمو مەملەكەتی گەورە كڕین فرۆشتنی لەسەر دەكرا لە نێوان ئیمپراتۆرو ئیمپریالیزمە جۆر بە جۆرەكان، ئەمریكا (فیلیپین)ی لە ئیسپانیاو بە ٢٠ ملیۆن $ كڕی یـەوە، دوایی زۆربـەی ویلایەتـەكانی ئێـستای ئـەمریكای كڕیـەوە، بـەریتانیا ڕووبـاری دیجلەی لە ئیتحادیەكان كڕی، كۆرسیكاش چـەند جـار كـڕینو فرۆشـتنی لەسـەر دەكرا...، هەر بە پێی بیرەوەریەكانی (بالمرستون) وادیـارە (سـلطان عبدالحمیـد)و خەلافەتەكەی زۆریش پێویست بە مـاددە هـەبووە، بـەلاّم بـەهیچ جۆرێـك قایـل نەبووە یەك بستە خاكی فەلستین بفرۆشـێ، ئـەو ڕاسـتیە لـەلای زۆر سەرچـاوەی جیهانیو خودی یەهوودیش هاتووە، بڕی (٥) ملیۆن لیرەیان بردە پێش عبدالحمید نەیفرۆشت، بەلاّم دوایی ئیتحادیە عەلمانیـەكانی تـوركو سـەركردەكانی شۆڕشـی (مەزنی) عـەرەبی زۆر بە هەرزانترو بە بڕی (٤٠٠,٠٠٠) لیرەیان فرۆشت یـان بـە پێی سەرچاوەی تر بە دوو سینیە زێڕ، ڕووبـاری دیجلـەش بـە (٢٥٠,٠٠٠) لـیرە فرۆشرا بەریتانیا، لەو سەردەمی یەهوودی وەك پەنابەر لە خەلافـەت وەردەگـیران بە هـۆی ئـەو سـتەمەی لێیـان دەكـرا لـە ئـەوروپا، بـەلاّم دوای ئـەو جمۆجولـە گوماناویەیان سوڵتان عبدالحمید لە مـاوەی (١٠) ڕۆژ سـێ فـەرمانی دەركـردوو بڕیاریدا چیتر وەرنەگیـرێنو بنێردرێنەوە ئەو شـوێنەی لێـی هـاتوون، لـە ڕاقـەی فەرمانەكان هاتبوو ئەو جووانە نەگەر ڕاست دەكەن پلانی دروست كردنی دەوڵەتی موسەویان نیە لە فەڵەستین با بچنە ئەمریكا خاكی بێ نەتەوەی لێیە با ئـاوەدانی بكەنەوە، لەو هەنگاوەش عـەلمانیە توركو عـەرەبەكان پشتگیری یەهودیەكان بوون، ئەو كاتی بە پێی ڕەچەڵەك عەرەبە عەلمانیە نەتەوەییەكان پاگندەی ئەوەیان دەكرد كە یەهودیش لە ئەسڵدا سامینو لە ڕەچەڵەكی عەرەب نزیكترن بەلاّم عەجـەم لـە عەرەب نزیك نیە، بۆیە بەشـێك لـە عـەرەبـە عەلمانیـەكان دژی ئـەو فرمانانـەی

عبدالحمید بــوون، یەهودیــەکان پــەنایان بــۆ پــرۆژەو چارەســەری تــر بــردووە بــۆ دۆزینـەوەو نیشتمانێك، لەوانەش دوزینەوەی برازیل دوای ئوگەندا، ئینجـا کینیـا جار جار ئۆر لە عیراقیش، چونکە هەتا بارە هــەرە لاوازەکــانی خەلافــەتیش ئــەو ئاواتەی یەهوودی ورۆژئاوا نەدەهاتە دی، بەڵام لەگەڵ ســەرهەڵدانی عەلمانیــەت و پەرەسەندنی بیری نەتەوایــەتی لــە جــێی خەلافــەت و دروســت بــوونی قــەوارەی نەتەوەیی و بەیەکجاری داڕووخانی خەلافــەت لەســەرەتای ســەدەی بیســتەم ئــەو دەرگا قوفل دراوەیان بۆ کرایەوە، ئیتر کەلەشی ئیشتمانی ئیسلام کەوتــە ســەر سەفرەی چەندین جۆری ئیمپریالیزمی وەك (قسعەکەی فەرموودەکە)، یەکەم جــار رێکەوتنی (سایکس پیکۆ - ١٩١٦) بۆ کێشراو جهانی ئیسلامی پارچە پارچــە کرا بۆ یەکەم جاریش کوردستان وەبەر ئەو پارچــە پارچــە رەسمیــە کــەوت، وایــان دابەشیەوە تاهەر لە تێك گیران و ناکۆکی ناوەخۆیی بخنکێن و بەسانای پلانی تری داهاتوو جێ بەجێ بکرێ، بەو شێوەیە دروست بوون و داهێنانی ئەو وڵاتانەی وەك عێراق و سوریا تورکیا و.... هتد یەکێ لە مەبەستەکانی جێ گیرکردنــی بــەڵێنی بلفــۆری وەزیــری دەرەوەی بریتانیــا (ئەرشــەر بلفــۆر) لــە ١٩١٧/١١/٢ بــۆ یەهودیەکان درا، کە ولاتێکیــان لەســەر خــاکی فلــستین بــۆ دروســت بکــەن، لــە دەرفەتێکی گونجاودا لەبەرامبەر یارمەتیدانی ئینگلیز بۆ شۆرشــی عربــی ١٩١٦ لە دژی خەلافەت ودروست کردنی عێراق و سوریا و.... ئەوا ســەرکردەکانی ئــەو شۆرشەش دان بە بوونی ئیسرائیل و بەلفۆر بهێنن، بــەو پێیــە مــەلیك فەیــسەل عێراقی بۆ دروست کرا وەك دەولەتێکی سەربەخۆ، ملك فیصلیش لەگەل وایزمــان نوینەری یەهودی بە ئامادە بوونی (لورانس) پەیمان نامەیەکی دووقــولی لــە٣\١١\ ١٩١٩ لەجیاتی عەرەب مۆر کردو پیك هاتبو لــە ٩مــادە دانــی نــا بــە واقعــی سایکس –بیکو و بەڵێنی بەلفۆر هێناو وایزمانیش مۆرەکــەی لــەجیاتی فلــستین کــردووە –دەقــی رێکەوتنەکــە لــەکتێبی(ملــك فیــصل الاول ص٢٨-٢٩) بــە ئینگلیزی وعەرەبی بخوێنەوە.

دەقی بەڵێنەکەی بەلفـور:

﴿برام/ للۆرد روتشیلد*، خۆم بە بەختەوەر دەزانم لە جیاتی حکومەتی خـاوەن شکو ئەو لێدوانەی خوارەوەتان بۆ بنێرم وەك هاوسـۆزی بـۆ خواسـتەکانی زایـۆنی (یەهودی) کە لە ئەنجومەنی وەزیران پێ قایـل بـوون: (حکومـەتی خـاوەن شـکو بەسۆزەوە دەڕوانێتە گەلی یەهودی بۆ دروست کردنی نیـشتمانێکی نەتـەوەی لـە فلستین، بەپێی تواناش هەموو ئەرکەکانیان بۆ دەرەخسێنێ ، دەبێ بشزانرێ مافە یاسایی و مەدەنیەکانی غەیرە یەهودی دانیشتوانی فەلەستین پێ شێل نەکرێ ﴾ - براتان ئەرشەر بلفۆر-١٩١٧ .

لە ساڵی ١٩٤٨ ئەو کیانە دروست کرا بە دروشمی (مـن النیـل الی الفـرات)، ڕۆژهەلات ورۆژئاوا و نەتەوەیکگرتووەکانیش لە ١٩٤٩/٣/١١ دانیان پیا هێنـا، دەقی بەلگەنامەکەی دان پیا هێنانیش لە کۆتای ئەو نوسـینە تۆمـار دەکـەین . ئیتر ئیسرائیل خۆی پڕچەك کردو ئەوەی نازیەکان بەوانیان کرد تۆلەکـەیان بەسـەر خەڵکی فلستین دارشت، یەهودی خۆی بەدەست ئایـدۆلۆژیای نـازی گرفتـاربوون، بەلام بەهەمان ئایدولوژیای وەرگێردراو بۆسەر زایۆن کاریان دەکـرد، بۆیـە گـەلێ جار بە(نازیة الصهیونیة) ناویان دەبردن، چونکە نەژادی یەهودی دەخەنە سـەرووی نەژادەکانی تر .. ئەو بیرە لـەوە دێ کـەئاینی یـەهوودی یەکێکـە لـەو ئاینانـەی (مکتسب)نیە ،واتە موبەشیر ودەعوەی نیە تاخەڵکی نـوێ ی لێ وەرگـیرێ، ئـەو سیفەتە ئاینی تریش هەیە ئاوا رەچەلەکی ومیراتیەوەك زەردەشتی بەنموونە، بـەلام زیندەگیەکەی بێهێزە نەبوویتە ئاینێکی نەتەوەی شۆفینی ، هەرچـی یەهودیەتـە زیندەگی ئاینەکەیان بەهێزە لەلایەك و لە لایەکی تر خەڵکی تـری لێ وەرنـاگیرێ ئیتر ئـەو هێـزە تیایـدا پـەنگ دەداتـەوە بـۆ رەگەزپەرستیو خۆیـە زل زانـی و پەیدابوونی دروشمی (شعب الله المختار) وەك ناسنامەیان-ئـەو تەقەلایـە لەلایـەن

* : بارون رۆتشیلد رابەری جالیەی یەهودیەکان بوو لە بریتانیا .

عەرەبی شۆڤینیش ئـاوا دراوە کـاتی دەیانـەوێ ئـاینی ئیـسلام بکەنـە مـولکی عەرەبو زاراوەی ئوممەی عەرەبیو (أمتـی العربیـة والاسـلامیة) بـەکاردەهێنن-، گوایە خەلکی تر هەمووی لەپێناو ئەوان دروست بووینە، دەبێ بۆیان یەخ بکـرێن هەروەك لە پرۆتۆکۆلی (١١) حکماء صهیون واهاتوە تیایدا خەلکی تـر لەلایـەن یەهودیەکان بە (جوویم) یان بـە (أمــمی)، نـاودەبرێن، جـاران یەهوودیـەکان بـە مسیحەیەکانیان دەووت (جوویم)، دوای هەرچـی یـەهودی نەبوایـە بـە (جـوویم) ناوبراوە بە مانای نەفامو غەوارە، ئیتر جوویم لە پێناوو خزمـەتی ئـەوان دروسـت بووینە وەك مێگەلە مەڕ هەروەك لە (تەلمود)و (پرۆتۆکۆلات صـهیون) و ... زۆر سەرچـاوەی تریـان هـاتوومو بنـچینەی (شـعب الله المختـار) لێـرەوە دێ، لەگـەڵ کۆمەلێك بیروڕای سەیرتر لە بنەماکانی (حیزبی نەتەوەی ئاینی)ی زائیف یهوودائ (١٨٩١/١٩٨٢) هاتووە: ((ان الله یظهـر نـزول مـسیح کخـلاص البـشر بـالمعجزة التالیة: جعل کل اراض تحت سلطة الیهود المقدسة التوراتیة)) ئەوەش مەولـەتێکی خوایـیە بۆ داگیر کردن چەوساندنەوەی میللـەتانی تـر، هـەروەك لـە درێـژەی ئـەو مەبدەئانەی تر هاتووە (وکـل تنـازل یـؤدی الی تـأخیر نـزول المـسیح) ئـەو بابەتـە مێژوویانە لەگەڵ چەند بابەتێکی داهاتووی مێژوویانە لـە مزگێنـی سـەرکەوتنی (حەتمی) یەك دەخەن لە داستانێك بەناوی (هرمجدۆن).

بیـرۆکـەی (هـرمجـدۆن):

بیرۆکەی بوونی جیهان لەژێر دەوڵەتی یەهودیو هاتنەخوارەوەی (ح. مسیح) و هەڵبژاردنی (شعب الله المختار) (کە یەهودن) بۆ ئەو دەورە گرنگە لەلایەن خـواوە بۆ ڕزگاری بەشەریەتە وەك پێویـستیەکی مێـژوویی، (هرمجـدۆن) بەرزاییەکـە لـە بەرزاییەکانی (جلیل) لە سەرووی فەلەستین، ناوی ڕاستی دەشتی (مجیدۆ)یە، یەکەم جار ناپلیۆن بینیو وتی ئێرە دوا جەنگی یەکلاکەرەوە بـەخۆ دەبینـیو جیهـانیش کۆتای دێت بە پێی (کتاب المقدس)، هەر ئەو جەنگەشە بە نـاوی (هرمجـدۆن) لـە

تەورات، ئیتر زۆری لەسەر نووسراوە تا ئێستاش لەوانــە: (س.س.کـریس ١٩٧١) سەرۆکی قەشەکانی تەوراتی لە ئەمریکا کە بە رادیکالیە مەسیحیەکانیش ناوزەد دەکرێن، (هال لیندرس -الکـرة الارضـیة العظیمـة الـسابقة)... لـە هـەموو ئـەو نووسینو پێش بینیو مێژوویانەدا دەوڵەتی ئیسرائیلو هـاتنی مەسـیح بەیەکـەوە دەبەستنەوە دژی دکتاتۆران زۆرداران‌و ....، (لیندس) ئەو جەنگەی هەرمجدۆن بـە (کۆتایی مێژوو) دەزانی،و دەڵێ: تەنها (١٤,٤٠٠) یەهودی لە جیهان دەمێنێـت لە دوای ئەو جەنگە، ئەو تیۆرە ئاینیانە بووینـە بنـچینەیەکی سیاسـی دەوڵـەتی ئیسرائیلو پێرەوی دەکەن، سەرنج بدە هەتا (رۆنالد رێگن)ی سەرۆکی ئـەمریکای پێشوو دەڵێ: ئەو نیشانەو مەرجانەی هەرمجدۆن بەدیارکەوتن ماوە (مەسـیح)یـش بگەڕێتەوە، هەریەکە لە (مۆلویل، لندس، روبرتسن،..) زۆری تـریش رایـان وایـە کە هەردوو کتێبی پیرۆزی (مقدس‌و ئینجیل) پـێش بینـی گەڕانـەوەی (عیـسی) دەکەن لەدوای جەنگە ناوکی هەر دەشبێ روویدا، ئینجا مەسیحیش دابـەزێ بـۆ سەرپەرشتی جەنگی هرمجدۆن، دوای ئەویش ١٠٠٠ سـاڵ لـە جیهـان حـوکم دەکـا پێش ئەوەی بە یەکجاری مێژوو کۆتایی بێت ... ئـیتر تیۆرەکـەی (فۆکۆیامـا)ش هەر لەوبیرە داکانەیە دێت بەجۆرو گوزارشێکی تر کە دەڵێ: (کۆتایی مێـژوو) لـە لیبرال دیموکراسیە، لیبراڵ دیموکراسیش ئەو مبادیئـە ١٠٠٠ سـاڵەکەی تیایـە لـە دیموکراسی‌و بەختەوەری رۆژئاواو شارسـتانیەتەکەیان. ئەوانـە هـەمووی کۆمەڵـە تیۆرو سەربردەو پێش بینی ئاینی بووە بۆ بیرۆکەی زایۆنی‌و دەوڵەتی ئیـسرائیل‌و پاکی ئەو نەژادەو زیاتر بالآیـان لـە خـەلکی تـر، بۆیـە ئـەو بیرۆکەیـە لەلایـەن جیهانەوە بە جۆرێك بە رەگەزپەرستی وەرگیرا تا ئەو رادەیە لە سـاڵی ١٩٧٥ بـە بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکانی (ژمارە: ٣٣٧٩) بزوتنەوەی زایـۆنی بەشـێوەك لـە شێوەکانی رەگەزپەرستی ناسرا لە رووی یاساییەوەش، ئـەو کـاتی لـە ئـەمریکاو ئەفریقیا ئەو جۆرە رەگەزپەرستی گەرمەی بوو، بەلآم دوای هەڵوەشانەوەی بلـۆکی

ســۆڤيەتی پێـشــوو لــە ســاڵی ١٩٩١ جــارێکی تــر ئــەو بڕيــارە بــە خێرايــی هەڵوەشايەوە.

لــە بەرامبــەر هــەموو ئــەو هەنگاوانــەش تــەياری نەتەوەگــەری عــەرەبو دەسەڵاتدارانيان ڕۆژبەڕۆژ لە کشانەوەن، لە ساڵانی دوای ١٩٤٨ بــە ئيـسرائيليان دەووت (كيان المزعوم) دوای (كيــان الـصهيۆنی) ... بــووە ئيـسرائيلی ناســايی، ئێستا تەنها داوای زەوی لەدەستچووەکانی جەنگی١٩٦٧ دەکەنەوە، واتــە تــەنها بە ئۆتۆنۆمی قايلن .. بەو شێوەيە هەتا عەرەب لە ئيسلام دوور کەوتۆتەوە زياتر سەر شۆڕی ئيـسرائيل بووينە، لە کێشەيەکی جيهانیو ئيسلامی بەرەبەرە بـچووك کرايتەوە، قۆناغ بە قۆناغ، بووە کێشەيەکی عــەرەبیو ئيـسرائيلی، دوايـی بــووە کێشەی نێوان ئيسرائيلو (جبهة الرفظی) ئينجا (جبهة المواجهة)، دوای هــەر دژی (ڕێکەوتنی ناشتی کام ديڤد).. تا لە دوای هەموو گەڕانــەوە ڕێــزی کــام ديڤيــد، بووە کێشەيەکی ناوەکی نێوان دەسەڵاتی فەلەستين و ئيـسرائيل، ئێـستا لــە ژێــر سيستەمی نوێی جيهانیو لەژێر ڕۆشنايی ئەو دۆخەی عــەرەب تيايــە قــايلن بــە هەموو چارەسەريەك، وەك ستراتيژی تاقانە ناشتی خوازن لەژێر گورزی ئيسرائيلو بەردەوامی تيۆرەکانی بــێ ئــەوەی لــە هــيچ هــەنگاوێکی واز بهێنــن، تەنانــەت عەلمانيەتی عەرەب لە سترتيژيەکانياندا ئەوەنــدە نــامۆ بووينــە دۆســـــتەکانيان خستە خانەی دوژمــنو پێـچــــەوانەش بــە پێـچەوانە، لــە جيــاتی ئيـســـرائيل شەرێکی ٨ ساڵيان لەگەڵ ئێــران کــرد، تــا ئــەو ڕادەيــە لــە کـۆنگرەی ١٩٨٧ عەممانی سەرانی عەرەب بە تێکڕای دەنگ (جگە لە ليبياو سوريا) ئيـسرائيل بــە هەرەشەی يەکەم حسێب نــەکرا بــەڵکو ئێـران وا حــساب کـرا، ئێرانيش لەگــەڵ سەرکەوتنی شۆڕشيان، سەفارەتی فەلەســـتينی خستە جێی سەفارەتی ئيسرائيل، يەکەم جارە عەرەب بتوانن بە سەربەرزیو بێ سەودا خاکی خۆيــان ڕزگــار بکــەن لەسەر دەستی (حزب الله)ی لوبنانی هاوپەيمانی ئێران، کە لــە ســـــاڵی (٢٠٠٠) توانی خوارووی لوبنان ڕزگار بکــا بە زەبـری چــالاکی سـەربازی لــە دوای (٢٠)

ساڵ داگیرکردنی، به گەڕانـەوەی عـەرەب بـۆ نـاوەڕۆکی ئیـسلام فلـستین ڕزگـار دەکرێتەوە وئاشتیەکی ڕاستەقینە لەگەڵ یەهودیەکان (نەك زایۆنی) دەگەڕێتـەوە، هەردوولا مافی چارەی خۆ نووسیان بەدەستی خۆ هەیـە لەسـەر خـاکی ڕەسـەنی خۆیان بە پێچەوانەی ڕای هەندێ شۆڤێنی عەرەب کە هەموو یەهود بە دوژمـن و (أبناء القردة والخنـازیر) دەزانێ، ئەوەیان لە (مقاصد)ی ئیسلام دوورە، لە کۆنەوە تا ئێستا ئیسلام چاکترین نمونەی پێکەوە ژیانی ئاینە جیاجیاکانی پێك هێناوە.

دەقی بەڵگەنامەی دان پیا هێنانی نەتەوەیەکگرتووەکان بە ئیسرائیل :

وثیقة القرار ٢٧٣ـ١٩٤٩/٣/١١ قبول اسرائیل عضو فی امم المتحدة ... تقرر ان اسرائیل دولة محبة للسلام، لذلك نقرر ان تقبل عضواً في امم المتحدة:

لایەنگیری بڕیار: ئەرجەنتین، ئوستralia، پۆلیڤیا، بیلۆروسیا، کەنەدا، تـشیلی، چین، کۆلومبیا، کوستاریکا، کۆبا، چیکۆسلوڤاکیا، دومنکان، ئیکوادور، فرنسا، گواتیمالا، هایتی، هندۆراس، ئایسلاند، لیبیریا، لوکمبۆرك، مکسیك، هۆلەنـدا، نیوزیلاند، نیکاراگوا، نەرویج، پەنەما، پاراگوای، پیرۆ، ڤلیبین، پۆلەندا ئۆکرانیا، جنوب ئەفریقیا، یەکێتی سۆڤیەت، ئەمریکا، ئورگوای، ڤەنزویلا، یۆگوسلاڤیا .

دژەکان : ئەفغانستان، بۆرما، میسر، حەبەشە، هند، ئێران، عێـراق، لبنـان، پاکستان، سعودیە، سوریە.

بێ دەنگ : بەلجیکا، بەرازیل، دانمارك، سلڤادور، یۆنان، سیاح، سوێد، ترکیـا، بریتانیا ..

بەو شێوەکۆی (٣٧) دەنـگ بەرامبـەر ١٢ دەنـگ دژو ٩ دەنگـی بـێ لایـەن ئیسرائیل وەك دەوڵەتێکی ئاشتیخواز بووە ئەندام لـێ.

بۆ زیاتر لە باسی زایۆنی ئەو باسانە سەنج بدە أـ موسـوعة الـسیاسیة ب ـــ موسوعة الادیان ج ـــ معجم دیانـات واسـاطیر عالمیـة د ـــ اسـاطیر المؤسـسة ـ غارودی

(٢٩)

تیـــرۆر الارهاب terrorism

له کۆتایی سەدەی ١٩ له نێوان ساڵانی (١٨٩٤ تا ١٩٠١) پێنج سەرۆك تیرۆرکران، بریتی بوون له سەرۆکو شای: (فەرەنسا، نەمسا، ئیسپانیا، ئیتالیا، ئەمریکا)، دوای لە ساڵی ١٩١٤ جێنشینی نەمسا (ئەرشیدوك فردیناند)و خێزانەکەی لەلایەن (پرانسیب—قوتابیەکی سربی سەر بە ڕێکخراوی -کف الاسود- بوو) تیرۆرکرانو جەنگی جیهانی یەکەمی لێ هەڵگیرسا، ئیتر ئەو ڕووداوانە بوونە هۆی لێکۆڵینەوەی له زاراوەی تیرۆر، له سەردەمی (عصبة الامم)یش لە ساڵی ١٩٣٤شای یوگوسلاڤیا (ئەلەکزەندەری یەکەم) تیرۆرکرا، لەگەڵ زۆر ڕووداوی تر دژ بە دەسەڵات وایکرد تیرۆری دژ بە دەوڵەت ببێتە مادەی لێکۆڵینەوە وەك بەندێکی یاسای نێو دەوڵەتی، بۆ یەکەم جاریش له مادەی (٢)ی (عصبة الامم) سیفەتو سروشتی تیرۆر دیاریکرا، ئیتر بووە مادەیەکی نێودەوڵەتی.

ئەگەر چی (تیرۆر) وشەیەکی لاتینیە، بەڵام لەو سەردەمە بە هەموو زمانەکان بەکاردێت، یان لە هەندێ زماندا وشەیەکی هاوتایان بۆ داتاشیوە، لە عەرەبیدا (ارهاب)یان لە بەرامبەر داناوە، بەڵام تەواو ماناو مەبەستی تیرۆر- بە مانای ڕەشەکوژی- نادا، ئیرهاب بە تۆقاندنو زەندەق بردن دێت، یان وەك لە فەرهەنگی (إعرف مذهبك)دا هاتووە ئیرهاب زیاتر لە (Totalitarzm) نزیك ترە، واتە مەرج نیە ئەنجامی کردەوەکەی دابێت، لە کاتێکدا تیرۆر- لە مانای ئێستادا- بە کوشتنو ئەنجامدانی کردەوەکەی دێت، وەك لە دوای زیاتر دەردەکەوێ جیاوازیان هەیە.

تیرۆر(بە تایبەتی تیرۆری سیاسـی) زۆر مـشت و مـڕی لەسـەرە لـە بـارەی: بنەچەکەی، شمولیەتی، ناسنامەی...ئایا هەر دیاردەیـەکی کۆمەڵایـەتی و زادەی لایەنی شەڕی ئادەمیزادە یاخود سروشتیەو ڕەسەنایەتی خۆی هەیە؟ پەیوەستە بـە قۆناغێکی مێژوویی یان بـە تـەربیی لەگـەڵ مێـژووی مـرۆڤ هـاتووە؟ هەمیـشە سەلبیە یان جار جاریش ئیجابیاتی هەیە؟ ئایا جیاوازی لە نێـوان تـیرۆر وتـیرۆری سیاسی هەیە؟ کەواتە تـیرۆری سیاسـی لـە کەیـەوە پەیـدابووەو کـێ هەمیـشەو ئێستاش بە کاری دەهێنێ؟ ئایا تیرۆر ناسـنامەی هەیـە؟ پێنـاس و نیـشانەکانی چیە؟ بۆچی تا ئێستا پێناسە سیاسیەکانی بە پێی ئەو یاسا(نادادگەریانەش) هـەر نەخراوەتە قاوغێك؟ ئایا پێوانەی کۆتایی بـۆ دیـاری کردنـی کـاری تیرۆرسـتی و تیرۆر چیە؟ ...

کەم زاراوە هەیە بە ئەندازەی تیرۆر مشتومڕو قەبارەی جیاوازی هـەلگرێت، هۆیە سەرەتاکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زاراوەیەکی زیاد لە پێویست سیاسیە، زادەی جم و جۆڵی بەشەری و ڕۆژئـاوای دوورە ئاییـنیـە، کـەمتر بناغـەی فکـری هەیە، بۆیە بواری لێك کێشانەوەی بەو سەرو بەم سەر گەلێك زۆرە، هـەتا سـاڵی ١٩٨٣ (٢٠٩) پێناسەی ڕەسمی جیاجیای لێ تۆمـار کـراوە[١] ،ئێـستا گەیـشتۆتە هەزاران، بە پێچەوانەی چەمکە ڕەسەنەکان کـە داکـوتراوێکی فکـری و شـەرعی هەبێت کەمتر دەتوانرێ ئەوەندە مانا جیاجیایە هەلگرێ.

بنەچـەی تیرۆر:

لە سەرچاوەو فەرهەنگە کۆن و نوێکانی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوای وەك تزمخـشری، ابن کثیر، لسان العرب، فەرهەنگی فەرەنسی ١٩٦٤، فەرهەنگی ڤـۆلتیر(١٧٠١) فەرهەنگی ریشیلە ١٧١٩ ..تا دەگاتە فەرهەنگی جۆزی ١٩٣٩و دائـرە المعـارف

[١] بۆ زیاتر بڕوانە: موسوعة العربیة- بابەت: الارهاب الدولي.

١٩٧٣، موسوعه العالیـه، (G.b.Encyclopidioe)ی بریتانیـاو فەرهـەنگی بەناوبانگی ئۆکسفۆرد.. هەمووی مانای تیرۆرلەسێ خاڵی سەرەکی کۆدەکەنەوە :

١- مانای ترس و توندوتیژی و تۆقاندنی سایکلۆجی.

٢- دەسەلاتداران و خاوەن هێزەکان لە دژی خەلکی لە خۆیان بێ هێزتـر وەك (تۆقاندن) بەکاریان هێناوە.

٣- هەندێ جاریش بە رەفتاری لەشکری داگیرکەر یان دادگا بێ بەزەییەکانیش وتراوە تیرۆر.

کەواتە زۆر کۆنە، بەلام وەرگەرانی لە مانایەکی: کۆمەلایەتی بۆ سیاسـی، لـە سایکۆلۆجی بۆ ئایدۆلۆجی، لە تاکی بۆ کۆیی .. ئەوا هەموو توێژینەوەکان یـەك ران کە لە دوای شۆرشـی فەرەنـسی ١٧٨٩ هـاتووە کاتـێ (رۆبیـسپیر، گۆسـتو، گۆدون) لە ٢ سالی فەرمانرەوایان بە ناوی دروشمەکانی شۆرش و ئازادی کۆمەلێك فەرمانی (تیرۆرانەیان) جاردا، بەسـەردێری (شـمشێری یاسـا لەسـەر ملـی تـاوان باران) لە دژی ناحەزانی شۆرش یان راست تـر بلێین وەك ئێـستا ئاسـا (لـە دژی دەسەلاتی خۆیان) کە بەرەسمی لە ئەنجومـەنی نیـشتمانی ودەزگـا مەدەنییـەکانی فەرەنـسی دارژا، پێیـان دەوتـرا (پـەیرەوانی ئایـدۆلۆژیای چـاکۆبیان)، لـە دوای کەوتنی (رۆبیسپێر) بە (٢) رۆژ لە ١٧٩٢/٧/٢٩ لە گۆرەپانی شۆرش بـە تـاوانی (تیرۆریزم) لە سێدارەدرا بە هەمان ئەو (مەقسەلەی) کە هاولاتی و تێکۆشـەرانی پێ لە سێدارە دەدرا، ئیتر لە دوای ئەو رووداوە چەمکی تیرۆریزم باوی وەرگـرت و لە دیاردەیەکی سایکلۆجی پەریـەوە بـۆ سۆسـیۆلۆجی، لـە تاکـەوە بـۆ کـۆ، لـە رەمەکیەوە بۆ رەسمی، لە کۆمەلایەتی بۆ سیاسیشەوە،.. لـە سـەدەی رابـردووش زیاتر بە فاشیەکان دەوترا تیرۆریزم وەك لە فەرهەنگی ئـەو سـەردەم دەردەکـەوێ، بەلام سیاسـەتمەدارانی جـاران (تـیرۆری سیاسـیان) بـە گـشتی دەدا پـالّ رارەوی میکافیلی، چونکە نارەواترین ئامرازێکە کە پێی بگەیتـە ئـەنجام و تـەنهاش لـە رارەوی میکافیلی بۆ کاری سیاسی حلال کراوە ...لە هەموو بارێکدا ئەسـلەکەی

له تۆقاندنی خەڵکی یەوە هاتووە لە لایەن کاربەدەستان و تاوانباران، بۆیە هەموو فەرهەنگەکان تا دوای نیوەی سەدەی (٢٠)یش بەو شێوەیە تیرۆریان ڕاڤە کردووە، هەر بە نموونە (قاموس السیاسي) لە ساڵی ١٩٦٧ نووسراوە پێناسـی وەك خـۆی ئەوەیە: (محاولة نشر ذعر والفزع لاغراض السياسية والارهـاب وسـيلة تـستخدمها حكومة استبدادية لإرغام الشعب على الخضوع والاستسلام لها أو على شـعب مـن شعوب لإشاعة روح الإنهزامية) لە دوای ١٩٧٠- ١٩٨٠ گۆڕدرا زیاتر بە بەرگری میللەت دژی دیکتاتۆر وتراوە تیرۆر بێ ئەوەی ناو و هۆی (کردەکە- فعل) بـەیان بکرێت کە دەسـەڵاتە دیکتاتۆریـەکانن، لـە ڕاسـتیدا لـە ڕیـزی میللـەت و بـێ دەسـەڵاتانیش کاری تیرۆریستی هەیە. بـەڵام زۆربـەی کاردانـەوەی هەڵـسوکەوتی دەسەڵاتدارانە، لە سیستەمی نوێ زیاتر لە(کار) باز دەدەن بۆ سەر (کاردانـەوە) و دەیخەنە ژێر میکرۆسکۆب و دوایش دادگا، تێکەڵیەکی ناڕەوا هەیـە لـە سـنور و ماناو چەمکەکان، پێویستی بە لێك جیاکردنەوە هەیە، لەلایەك کۆمەڵێك بڕیاری یاسای نیو دەولەتی هەیە سەبارەت بە بەرگری گەلان لە مافی چارەی خـۆ نوسـی وەك: پـەرەگرافی (٣)ی مـادەی (١)المقاصـد، بڕیـاری ژ:١٥١٤ی خـولی(١٥)ی ساڵی١٩٦٠ز، وە بڕیاری ٢٦٢٥ی ٢٤\ئەکتوبـەر\١٩٧٠وتیایـدا مـافی بـەرگری چەکداریشی دا، زۆری تریش بەڵام گەلی جاریش لەگەل تیرۆر تێکەڵ کراون .

ئیـرهاب، تیرۆر، توندوتیژی:

ئەوانە بە گشتی لێك جیان، لە فەرهەنگی میللەتـە تێکـشکاوەکانی جیهـانی سێیەم بە حوکمی لاسـایی کردنـەوە و کلکایـەتی هەرسـێك تێکـەڵ کـراون، لـە کۆتاییدا ئێمەین زەرەرمەند تیایدا، چونکە تێکەڵ کردنی چاكو خراپە، ڕەسـەن و ناڕەسـەن، یاسـاو نایاسـایی، .. لـە کاتێکـدا تـیرۆر بـەو مانایـەی ئێـستای "ڕەشەکوژی"، سەلبیە، زۆر جیایە لەگەڵ توندوتیـژی و ئیرهـاب (نـەك ئیرهـابی سیاسی)کە ئەو دووەی دوای مەرج نیە هـەموو دەم سـەلبی بـن، جـار وایـە زۆر

پێویستن، له سنوری خۆشی یاسایەکی گـەردوونی و سروشـتی و مرۆڤایـەتی یـە، وەك لە خوارەوە بە خێرایی باسی دەکەین:

* ئیـرهاب له بوونەوەر:

ئەگەر ئیرهاب بەو مانایەی (گۆڕانێکی توندو تیژ) بێت، ئەوا سـاناتر لایـەنی سەلبیو ئیجابیەکـەی لـە زەمـان و زەمـین و ناراسـتەکەی دەردەکـەوێ... لـەو بوونەوەرەدا (بە گەردوونو سروشت و کۆمەڵەوە) دوو جۆر یاسـای گـۆڕان هەیـە، یەکەمیان گۆڕانی هێمن و پله بە پله هەمیشەییەکانن، دووەمیـان تونـدو تیـژ و لەناکاوەکانن، یەکەمیان زۆرەو دانیمە بەڵام دووەم چ لە گەردوون چ لـە سروشـتی خۆمان نموونەی دەگەمەنی وەك: (ئەستێرە ڕەشەکان (الثقوب السوداء)، ئەستێرە نیوترۆنیـەکان، سـۆپرنوڤا، .... تـا دەگاتـە گڕکـان و بروسـکە و لافـاو و تەقینەوەکانی ترو گەردەلول و زەمین لەرزین و تاڤگـەکان و.... هتـد دەشـتوانین ئەو دوو گۆڕانکاریە لە ڕەوتی ڕووبارێـك دەرخـەین کـە چـۆن بـە ئاسـایی خـۆی هێمنانەو پلە بە پلە دەڕوا بەڵام ناوە ناوە لـە ناکـاو دەبێتـە تاڤگـە و کۆمـەڵێك گۆڕانکاری خێراتر دروست دەکا، ئەو نموونە پڕ بە پێستی مێژووی کۆمەڵیشە کـە چۆن مێژووەکەی وا هاتووە بە گۆڕانکاری هێواش و چەندایەتی و پلە بـە پلـەی و پەیـڕەیی شـان بەشـانی گۆڕانکاریـە چـۆنایەتی ناکـاو و تونـدەکان، جۆرەکـانی جموجۆڵی ڕۆژانەی واقعیو کۆمەڵایەتی بریتیە لـە گۆڕانکـاری یەکـەم، هەرچـی گۆڕانکـاری دووەمـە (واتـە تونـدو تیـژەکان وەك: شۆڕشـەکان و یـاخی بـوون و وەرگەڕانو جەنگ و تێك هەڵچونەکـانە (بۆ زیاتر سەرنج بـدە چـەمکی شـۆڕش لەو فەرهەنگەدا).

* ئیرهاب له دەروونی مرۆڤدا:

لایەنی شەڕی مرۆڤ بە هەردوو شێوەی کپ کراوی و مەیلی پەلاماریەکەی بەشێکە لە سروشتی ئەو مرۆڤە، کە لە ناخی مرۆڤ شین بووە لەگەڵ خێر وەك "جووتە" (القاعدة الزوجیة-دیاد)ی بوونەوەر،، (بۆ زیاتر سەرنج بدە ناخی مرۆڤ لەو فەرهەنگە) .

بۆیە مرۆڤی شەڕانی هەم ئیرهابیە هەم ئیرهابیش بۆی دەرمانە[*]، هەروەك ئەو ڕێسایە لەساڵی ١٨٦٨وە لەلایەن سیرنۆ سیکۆفیج سەلماندوویە (هێز تەنها بە هێز دەوەستێنرێ)، ئینجا دیگۆلیش جارێ دا کە دەرگای ئاشتی بە کلیلی هێز دەکرێتەوە ....، هەموو مرۆڤێك بەرێژەی جیاجیا لە ناخیدا (ئیرهابی) هەڵگرتووە، (فألهمها فجورها وتقواها)، بۆیە تەمەنی بریتیە لە گۆڕانە هێمنەکانی جەستەیی و عەقلی و کۆمەڵایەتی و هەم گۆڕانە توندوتیژی و ئیرهابیەکان بە پێی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و باری ئەو کەسەش لە هاوکێشەی نێوان عەقڵ و نەفسدا.

بەو شێوەیە لە هەرسێ تەوەری سروشتی -کۆمەڵایەتی -مرۆڤایەتی گۆڕانی توندو ئیرهاب یاسایەکی زیندەکیە شان بە شانی گۆڕانە هێواشەکان.

بە کورتی ئەو جیاوازیانەشیان هەیە هەر بۆ زانین لەو خشتەکەدا:

گۆڕانی لەسەرخۆ	گۆڕانی توندوتیژ
١. لەسەر خۆیەو هێمنە	١. خێرایە و توندە
٢. بەرەبەرەیە	٢. لە ناکاوە
٣. گۆڕانی چەندایەتی یە	٣. گۆڕانی چۆنایەتی یە
٤. هەمیشەیی یە	٤. ناوەناوەیە
٥. ئاساییە	٥. دۆخە
٦. قەبارەی گۆڕانی بچوکە	٦. قەبارەی گۆڕانی گەورەیە

[*] ئەوە مانای وانیە کە وێچووی ڕایەکەی (فریدریك هاکر)ین کە وتویەتی: (أفضل لنا أن نرهب الاخرین من ان یرهبنا الاخرون)

به گشتی بەشـێکه لـه سـوننەتی گـەردون و زینـدەگیش، واتـه ئـەو تـرس و تۆقاندنه بەشێکه له یاسای ژیان، بەلاّم با بزانین کەی و له کێ ڕا دەبێتـه سـەلبی وەك هەموو چەمکەکانی تر له سنوری خۆی ترازا به سەلبی وەردەگـەڕێ وەك لـه پەرەگرافی داهاتوو ڕوون دەبێتەوە٠

سـەلبی و ئیجابی ئیرهاب:

له ڕاستیدا (تیرۆر) بەو مانایەی سـەرەوو (ڕەشـەکوژی) سـەلبیه، بـەلاّم کاتـێ تیرۆرو ئیرهاب تێکەلّ دەکـرێ دەبـێ تـەرازووەکی وردتـر بـەکاربهێنین بـۆ سـنور کێشکردنی لایەنی ئیجابی و سەلبیەکانی، لـەوەو پـێش گەیـشتینه ئـەنجامێکی ڕەها که ئیرهاب بـەو مانایـەی (نـەك دەشـێ یـان ناشـێ) بـەلکو پێویـستیەکی ژیانیشه له (١٢) شوێن له قورئان وای باس کردووه، له هەموان نـزیکتر (واعـدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل ترهبون به عدو الله وعـدوكم ..) کەواته نابێت لەبەر شەپۆلێکی کاتیدا سنورەکان تێکـەلّ بکـرێن و(تعمـیم)ی چـەوتەکان بکرێن، هیچ شتێك نیه دوو لای چـاکی و خراپـی نـەبێت ئـەوەتا زانـستیش کـه بیناکەره له هەمان کاتدا وێران کەریشه، هاوکاری لەسەر (إثم- تەاوان)و سـلبیه، لەسـەر چاکەش ئیجابیه، توندوتیژی لەگەلّ پیاو کوژو ڕێگران چـاکه لەگـەلّ پیـاو چاکانیش خراپه، زۆر جار ئەو لاسایی کردنەوانه به هەلّەت دەبەن، لەبەر ئـەولێك جیانەکردنەوانـه، وەك دەبیـنین یاسـای ئـەحزابی کوردسـتانی ١٩٩٣ کـه لـه پەرلەمانی کوردستان دەرچوو و دەلّێ (نبذ الإرهاب بجميع أشكالها) جـارێ باسـی ئەوە ناکەین وەك خاوەنی کتێبی بەناوبانگی (ارهـاب الـسياسي) دەلّێـت هـەموو دەسەلاّتدارانی ئێـستا (كل اشكال الارهـاب) بـەکاردەهێنن، بـەلکو مەبەسـتمان لەوەیه هەموو (اشکال ارهاب) سەلبی نیه، بەلکو ئیرهاب هەیه له شوێن و کاتی خۆی ئیجابیه وەك له خوارەوە دەردەکەوێ:

ســودەكانی تیرهاب:

جاروایە تیرهاب ئەو سودانەی هەیە، زۆر بە كورتی شتێكی لێ باس دەكەین :

١. دەبێتە هۆی پابەندبوونی سەرپێچی كەران بــە یاســا، واتــە یاســا خۆشــی هەوێنی تیرهابی لەگەڵەو پێویستە لە هــەموو زەمــان و زەمینێــك، خــۆ لــە نــاو جەرگەی ئەمەریكای سەرمەشقی شارستانی (بە حساب) لە كارەبا كوژانەوەكــەی ١٩٨٥ی كالیفۆرنیا كە چاوی یاسا كەمێك بزربوو زیاتر لە ٧٠٠ تــاوانی لێكــرا، واتە ترس و تۆقاندن بۆ ئەو جۆرانە هــەردەم پێویــستە جگــە لــەو میللەتــەی كــە بەتێكڕای دەگەنە پلەیەكی مەدەنی بالا لەچەمكی ئومەت.

٢. دەبێتە هۆی هەڵوەستەكردنی تاوان باران لە تاوان پــێش ئــەوەی ئــەنجامی بدەن.

٣. بەشێكە لە مافی مرۆڤ، چونكە ئەو ترسە(تیرهابــە) وای لــێ دەكــات هــەم گیانی (قوربانیەكە) هەم گیانی (تاوانبارەكەش) ڕزگار بكاو نەوێرێ بیكا ...وەك لە (مقاصد)ی ئایەتەكەش (واعدوا...ترهبون به .....)....ناڵێ بیان كــوژن دەڵــێ بیان ترسێنن با تاوانەكە نەكەن، ئــەو ئایەتــە لــە چوارچێوەی قەڵاچــۆی تــاوان و وەزارەتی بەرگریە بۆیە دەبینین لە ٣٠ساڵی حــوكمی خەلافــەتی ڕاشــیدین تــەنیا دەستی چەند كەسێك براوە كەچی ئێستا مانگانە لەم وڵاتە دەیــان كــەس گیــانی لەدەست دەدات بە قوربانی و تاوانبارەكەش.

٤. دەبێتە هۆی ئاسایش و ئارامی وڵات و جیهان، سەرنج بدە ئــەو وەڵامــەی وەزیری بەرگری یابان سەبارەت بەو پرسیارەی كە ڕۆژنامەنوســێك لێــی پرســیبوو ئاخۆ یابان هەیبوایە بۆمبی ناوەكی بەكاردەهێنا لە تۆڵەی هیرۆشیما و ناگــازاكی لە دژی ئەمەریكا..لەوەڵاما وتی ئەگەر یابان چەكی ئەتۆمی هەبوایــە ئەمــەریكا هەر نەیدەوێرا لە هیرۆشیما و ناگازاكی بدا تا بیر لە تۆڵە سەندنەوەكە بكەینــەوە، ئەو نائارامیەی ئێستای جیهانیش لەوەیە كە لایەك پڕ چەكەو تۆقێنەر(مرهب)ە و لایەكیش دەست بەتاڵ، ترسی پێشەكیە كە ڕێگر دەبێ لە تاوان.

٥. دەبێتە هۆی بوون و پارێزگاری لە سیستەم و (تشکلیة) کۆمەلاّیەتی و سەربازی و هەتا یەکەی خێزانیش.

٦. دەبێتە هۆی ترساندن و تۆقاندنی داگیرکەر و دەست درێژکەر و ئیمپریالیزم و مشەخۆران تا سل بکەنەوە لە پرۆسەی داگیرکاری و ستەم، هەروەك (فرانتز ڤانون) دەڵێ: ڕزگاری- نیشتمانی- یان ڕاپەڕینی نەتەوەیی یان هەر جۆرە ڕزگاریەکی میللەتان لە کۆتاییدا فەوتانی ئیمپریالیزمی و داگیرکەرە هەر دەبێ بە شێوازی توند و تیژ کۆتایی بێت[1]، بەهەمان شێوە بۆ ستەمکار و دیکتاتۆران چ بە تاك چ بە کۆو. ئەو ئیرهابە پێچەوانەیە ئەبێت ئەوا ئیرهابی ستەمکاران بە هیچ ئامرازێك لە هیچ سنورێك ناوەستێ.

زیانەکانی:

ئەوەی سەروو سوودەکانی ئیرهابە ئەگەر لە زەمان و زەمینی بەمەرجی خۆی بەکارهات، بەلاّم هەر ئەو دەرمانە دەبێتە دەرد ئەگەر بەکارهات لە دژی: میللەت، لە دژی هەق، چەوساوان، گەلێکی بندەست، ڕەشەکوژی دژی سیاسەتمەداران و بیریاران، لە دژی بیروباوەڕی جیا، لە دژی ڕەخنەگر و ئۆپۆزیسیۆنی مەدەنی و یاسایی، ....ببێتە بیانۆ بە دەست زل هێزان و دەسەلاّتداران، ئەوانە هەمووی شێوەن لە ئیرهابی سیاسی کە بەشی هەرە زۆری بابەتی داهاتومانە.

جیاوازی نێوان ئیرهاب و ئیرهابی سیاسی:

واتە جیاوازی نێوان تیرۆر و ئیرهاب چونکە مانای ئێستای تیرۆر چ سیاسی چ ناسیاسی بە مانای کوشتنە نەك تۆقاندن، تیرۆرکرا واتە کوشترا، کە دەڵێی ئەوانە کۆمەڵێکی تیرۆرسیتن یان کەسێکی تیرۆریستە بە مانای بکوژە..کەمتر ئەو

---

[1] معذبوا الارض - ص١٣

زاراوەیە ڕوو لە حکومەت و دەوڵـەت و دەسـەڵاتی خـاوەن یاسـا دەکـرێ ئەگـەر ڕەفتاریشی تیرۆریستانە بێت، سیستەمی جیهانی ئێستا بـەرەو ئـەو بنەمایـەن، دەیەوێ زاری چەوساوە بگرێ، بە چەوسێنەر نـاڵێ بوەستە، بـە چەوسـاوە دەڵـێ کاتێ چەوسێنەر ستەمت لێ دەکا هاوار مەکە، مەجوڵێ بەرگری نەکـەی چـونکە دەچیە خانەی تیرۆریزم! ڕەنگە ئەوە یەکێ لە مەبەسـتەکانی (سـایکس- پیکـۆ- ١٩١٦) بێت لە دابەش و دروستکردنی ئەو دەوڵەتـە سـەرکوت کەرانـە. ئـەوەش نادادگەریەکی زەقی ئەو سەردەمەیە، کەواتە تیرۆر ئەو ماناو مەبەستە نادا بۆیـە گەڕاینەوە سەر (ئیرهاب) لە جیاتی تیرۆر.

بێجگە لەوەش ئێستا زۆر ڕوونە کە جیاوازیەکی زۆر هەیە لە نێوان (ئیرهاب)و (ئیرهابی سیاسی)، ئەگەر (ئیرهاب) ڕەگـو ڕیشەی قوڵ ببێتەوە بۆ ناو گـەردوونو سرۆشت و ناخی مرۆڤ ئەوا ئیرهابی سیاسـی بـە هـەموو ڕەنگـەکانی یـەوە وەك: (ئیرهابی فکری، ئیرهابی عەقیدەیی، ئایینی، کەلتوری، نەژادی، نەتـەوەیی، ..) دەرهاوێشتەی جموجۆڵی کۆمەڵایەتیەو لە داهێنانی دەسـەڵاتدارانی دیکتاتۆریـە، هـیچ ئەسـڵێکی شـەرعیو مـەبادیئی و گـەردوونی نیـە، تاوانیـشە، زادەی سیاسەتێکی میکاڤیلیانەیە، دژی سەربەستی بیروڕاو دەسـت گـۆڕی دەسـەلات و بزوتنـەوە ڕزگـاری خـوازو ئیـسلامیەکانو هـەتا چـەپی و دیموکراتخوازەکانیـشە، ئێستاش وا کراوەتە چەکێك بـۆ مانـەوەو پـاوان کردنـی دەسـەڵات و چەواشـەی ڕاستیەکانە، ئیرهابی سیاسی کە زیاتر لە تـیرۆر نزیکـە چ خـەڵکێك بیکـەن بـۆ گەیشتن بە دەسـەڵات یان چەسپاندنی ڕای خۆیان چ دەسەڵاتدار بیکا بـۆ مانـەوەی لە دەسەڵات یەك تاوانـە، ئیرهـابی سیاسـی دەکەوێتـە بەشـی پانتـایی سـەلبی ئیرهابەوە، (ئیرهاب)و (ئیرهابی سیاسی)لێك جیان تێکەڵکردنی ئەو دوو چـەمکە زۆر ترسناکن ئەوا(تاوانبارو قوربانی)، (چاکەو خراپـە)، (داگیرکـەرو داگیرکـراو)، (تێکدەرو چاکساز)، (دیموکراسیو دیکتاتۆر)، (ئیستعمارو یارمەتی)، (تۆقێنـەرو تۆقێنراو).... هەموو ئەك تێکـەڵ دەکرێن، بـەڵکو پێـچەوانەش دەبنـەوە، وەك

نيستاله جيهانى سێيەم بەگشتى و ولاتانى عەرەبى بە تايبەتى (كوردیش لەو سەلبيەدا وێ چووى ولاتانى عەرەبە) بە زەبرى هێز و زيندانى و تيرهاب بيروباوەريان دەگۆڕن بۆ لاى خۆيان، بەشى سياسى لە ناسايشەكان بە ناشكرا دەكرێنەوە،لە هەنگاوێكى هەڵەى پەرلەمانى كوردستان بە ياساى فەرمى لە بڕيارى ژ:٣٥ى سالى ٢٠٠٦ ڕێگەى بە دەزگاى سەركوتى پاراستن وزانيارى داوە بوونى ياسايى هەبێ، سەرۆك هەتا مردن هەر سەرۆكى ولات و حزبە، نوێ ترين ديارەتى ئەوميەدەسەلات وحزبەكەى كردوتە مولكيەى تايبەت و ميراتوەك لە سوريا ڕوويدا، لە پاداشتى لايەنگيرى ئەو ناهەقيەو دەسەلاتەكەى پارچە زەوى و ئيمتيازو لێبووردن و فيتۆت پێ دەبەخشێ، تەزكيەو (مقاعد خاصة)ت خەلات دەكا بە پێچەوانەى ئەوانەى كە ڕەخنەيان لێ دەگرن بێ بەشيان دەكەن لە ژيان ئەگەر زيندانى و تيرۆريشيان نەكەن، .....ئەوانە هەمووى جۆرێكن لە تيرهابى سياسى بۆيە (دوفرجه) لە كتێبى (ارهاب السياسي) دەڵێ:زۆربەى دەسەلاتداران هەموو شێوەكانى تيرهاب بەكاردەهێنن، لە كۆتاييدا زۆر پێوانەكان تێك دەشێوێ و چڕ دەبێتەوە، بۆ پێوانەيەكى حيزبى و لەوێش بۆ سەرۆك ئەوەش نەك لەگەڵ ئيسلام لەگەڵ مەدەنيەت و بنەماكانى پێشكەوتن و ديموكراسى و دادگەريش هەرگيز ناگونجێ بە تايبەتى بۆ ميللەتێك كە لە قۆناغى ڕزگارى يان بيناكردنى كۆمەلايەتى بيت، كەواتە ديارى كردنى سنورى نيوان ئيرهاب وئيرهابى سياسى وەك هەموسنورەكانى ترى كۆمەلايەتى (دادگەرى و ستەم، سەوداو سوو، يارمەتى و داگيركردن، چاكەو خراپە، غەريزەو سنوور، ڕادەو ئارەزوو، حيكمەتو تەنازول، گوتەو كردە، .....) بە حيزبێكى سياسى ليبرالى ديارى ناكرێت، بە ياسا ناكرێت بە بڕيارى پەرلەمانى ناكرێ، بەلكو قوول دەبێتەوە بۆ تێڕوانينى فەلسەفى، پێويست بە مدرسەى فكرى و بەرنامەيەكى ئايدۆلۆژى دەكا كە سيستەمى سياسى سنوورى نێوان ئيرهابى ئيجابى و ئيرهابى سەلبى ديارى بكات.

مەدرەسـەکان و ئیـرهاب:

لە باسی تیرۆرو مانای ئێستای زۆر کێشە نیە کە لە لایەن هـەموو لایـەك بـە دزێوی سەیری دەکرێو کەس خۆی لـێ ناکاتە خاوەن، بۆیە ناسنامەی نیە، بـەڵام مەسەلەی ئیرهاب جیایە.... هەرچەندە هەموو ئەوانـە دیـسان نـەك پێناسـێکی سیاسیو فەلسەفیو کۆمەڵایەتی روونی نیە، هەتا پێناسێکی یاسـاییو دەولیـشی بە یەکگرتوویی نیە، لە کـۆنگرەی جاکارتـای وڵاتـانی موسـڵمانیش لـە مـانگی ٢٠٠٢/٤ نەگەیـشتنە هـیچ پێناسـێکی یـەکگرتوو..نـەیانتوانیوەو نـاتوانرێ سنورەکانی ئیرهابو ئیرهابی سیاسی، تیرۆرو تیرۆرستانو تیـرۆر لێکـراو.. لێـك جیابکەنەوە.

ئەوەی باسکرا لە برگەکانی پێشوو لە راستیدا هەڵوێستی فیکری ئیـسلامییە کە چۆن لە گەردوون یاسا هەیە ئاواش لە کۆمەڵ، هیچ بەندێکی شەریعەت نییـە بناغەی گەردوونیو سروشتی نەبێت، جا زۆرجار هەڵەو لادانێك لە یاسـا دەکـرێ ئەوەیان نادەمی زادەکەیە نەك بەرنامەکە، هەرچی مەدرەسەو سیستەمەکانی ترە لەو بارەیەوە وردنـین، زۆربـەیان سـنورەکان تێکـەڵ دەکـەن .... هـەر بـەکورتی باسێکیان دەکەین:

١. مەدرەسـەی لیبـراڵ دیموکراسـی:

وەك لایەنی واقیعیو مێژوویـیەکەی بریتیە لە داگیرو داگیرکـاریو ئیـستعمارو خۆ پرچەك کردنو تۆقانـدنو ئیرهـابی میللـەتان، خـاوەنی دووجـەنگی جیهـانی درندانەن، بەکارهێنەری چەکی ئەتۆمیو کیمیایین لە یابانو ڤێتنامو کەمبۆدیا..، یەکـەم تیرۆرو تۆقاندنو بەکارهێنانی چـەكو باروتو چـەکی قەدەغـەی تـر لـە لایەن ئەوانەوە بەکارهاتووە، چەکی ئەتۆمیو چەکی کیمیایی لە لایەن ئەمـەریکا بەکارهات یەکەم جـار، گـازی ژاراوی لـە جـەنگی جیهـانی بـەکارهات، یەکـەم فڕاندنـــی فڕۆکـــە لەلایـەن فەرەنـساوە بـەکارهات کـــاتێ سـەرکردەکانی

شۆڕشی جەزائیری فڕاند لەناو فرۆکە لە ساڵی ١٩٥٦ کە بۆ دانوستاندن لەگەڵ فەرەنسیەکان بە ئاسمانەوە بوون ، بەهەمان شێوە چەندین تیرۆریان کردووە لە کاتی دانوستاندن و دیالۆگ، لە رووی تیۆریشەوە هەموو زاناو فەیلەسوف بە سیاسەتمەدارانی ئێستاشیانەوە کۆکن کە هێز و ئیرهابە چارەسەر ، دروشمەکەیان ئەوەیە (لە جیاتی بمان تۆقێنن با بیان تۆقێنین) هەتا خودی ئاشتی لە روانگەی ئەوان هەر بە هێز دێتە دی وەك لە بنەما بەناوبانگەکەی (دیگۆل) هاتووە: (دەرگای ئاشتی هەرگیز بە کلیلی هێز دەکرێتەوە)، ئیتر هەزاران تاوان و رەشەکوژی و وێران و تۆقاندنی رۆژئاوا هەیە، زۆربەشیان بە بڕیار یاسای رەسمی و مەدەنی و دەنگی پەرلەمانی و دیموکراسیانە داڕێژراوە، ئێستاش بە هەمان ماهیەت بەردەوامن تەنیا شێوەو ئەدرێسی دەگۆڕن، راستە ئێستا ئەوان راستەوخۆ تیرورناکەن بەلام تیروری میللەتان دەکەن، راستەوخو یان لەرێی وەکیلە دەسەلاتدارەکانیان، پشتیوانی دەسەلات داری تیروریستن، هەروا خۆ پڕ چەك دەکەن و خەلکی تریش چەك دەکەن، جیهان هەمووی کەوتۆتە ژێر تۆقاندنێکی بێ وێنە.

٢. مەدرەسەی شیوعیەت:

لایەنی واقعیەکەی لەوەی پێشوو چاتر نیە، مێژووی ٧٠ ساڵەی شیوعیەت سەرباری جەنگ و کوشتارو تۆقاندنی جیهان، ئەوا رەوشەنبیرو نەیاران و هەتا هاورێیانی خۆشیان نەك هەر تۆقاندوە بەڵکو تیرۆرکردووە، وەك مدرسە تەواو باوەڕیان بەیەك لاکردنەوەی فکری و سیاسی هەبووە لە رێی تیرۆر، واتە پەیڕەوی ئیرهابی سیاسیان کردووە وەك بنەمایەکی رەسەنی شیوعیەت نەك تەنها رەفتاری شیوعیەکان، ئەنجلس کتێبێکی هەیە بە ناوی (دور العنف في التاريخ)، مارکس ئامۆژگاریەکی بە ناوبانگی هەیە بۆ شیوعیەکان و دەڵێ (ئێوە ئیسلاحی مەبن توندو شۆڕشگێڕ بن) واتە تۆقێنەرو ئیرهابی بن وەك (لینین) روون تر لە کتێبی

(من اين نبدأ) دەڵێ: (مبدئيا نحن لم نرفض ابدا ولايمكننا أن نرفض الارهـاب إنـه وجه من وجوه الحرب، ربما لايمكن استغناء عنه في بعض الظـروف)، لـه كۆتاييـدا ئەو بنەمایەی باكۆنین لەو مدرسە خەملی کە دەڵێت (خێر لەوەیـە: تێـك و پێـك شکاندنی چی واقعیه)[1]، ئەوەش لەسەر بنچینەیەکی ڕەسەنی مارکـسی و یاسـای دیالێکتیەکان هاتووە، کە پەیڕەوانێکی زۆری (باکۆنین) هـەبووە لـە ئـەوروپا لـە شێوەی ڕێکخـراو بـە نـاوی: (ارادة الـشعب)، (إشـتراكيون الثوريـون)، (إنتقـام)، (المرعبون)، (ديناميتيه)، (إتحـاد بـاكونين إيطاليـا)، (لجنـة الثـورة)...ڕێکخـراوی تیرۆرستی بوونە، تـا ئـەو دواییـەش شـان بەشـانی (ئـۆرۆ شـیوعیة)و (سۆشـیال دیموکاسی)- (الوية الحمراء إيطاليـا)، (خلايـا المسلحة لاتحـاد لـشعبی الفرنسـا)و ڕێکخراوی (بادرمانیهۆف) لە ئەڵمانیای ڕۆژئاوا هەبووە- کـە دامەزرێنـەرەکانی: (ئەندریاس بادرو ئۆلریك فاینهۆف) چەپیەکی برجوازیش بوون، زۆر ڕەوشـەنبیریش بوون چاکیش لە مارکسیەت گەیشتبوون .....زیاتر لە دژی ئەو هەنگاوانەی ئۆرۆ شیوعیەکان دروست ببون ...بەڵام لە ڕاستیدا ئۆرۆشیوعیەکان واقعیانە تـر بـوون بەو بەرنامە هێمنانەیان لـە ئەورۆپایـەکی دیموکراسـی، کەچـی ئـەو ڕێکخراوانـە مارکسی ڕەسەنتر بوون لەوان، لە پێش ئەوانەش لە ڕوسیا ڕێکخراوی ((نیهیلیزم- کە دروست کەرەکەی تۆرچینۆف بوو) دژی ئاین و لە پەیڕەویـدا کوشـتنی ناغـاو برجوازی تومـارکردوە، بۆیـە تیرۆریـستیان ڕەسـەنایەتی لـە نـاو کۆمەڵگەیـەکی جیهانی وەگرت لەگەڵ فکرەی شیوعیەت.

٣. مەدرەسـەی سۆشیالیست و نەتەوەییەکان:

هەڵبەتە باڵی سەرەکی سۆشیالیستی لەسەر ئەو دوو مدرسەی سـەروو حـسابە بە مێژووەکانیشیانەوە. ئینجا ئەو ئایدۆلۆژیەی کە ناوێتەیـە و پێـك هـاتووە لـە نیوە نەتەوایەتی و نیوە لیبراڵی یان سۆشیالیستی یان شیوعی ئەوا سیـستەمێکی

[1] مبادی الثورة- پاکۆنین

ڕادیکاڵی ترسناك و تۆقێنەری لێ پەیدابووە وەك: تورانیەکان، نازیەکان، فاشیەکان، بەعسیەکان، نەژاد پەرستەکانی تر و ..هتد کاریگەریەکی زۆریان لەسەر جیهان هەبووە، مەینەتیەکانی کوردی ئێستاو تۆقاندنی لەسەر دەستی ئەوانەیە زیاتر.

بەرگری و ئیرهاب:

بەشێکی گرنگی تر لەو پیلانەی ئێستای جیهان ئەوەیە بەرگری و شۆڕش دژی ستەم و چەوساندنەوە بە(ئیرهاب، تیرۆر، عنف) لە قەڵەم دەدەن، دەیەوێ ئەو بە نوێترین چەك داتکوتی و خێرو بێری وڵات بخواو پارەی ئەو فیشەکەت لێسەنێتەوە کە تۆی پێ تیروردەکا، برسیت بکا، سەگت تێ بەردا، بەسەرو ماڵ بتسوتێنی هەتا زمانت لێ قەدەغە بکا، ئەوبیتە خاوەن ماڵ و تۆش بێگانە، ئینجا ئەگەر بە کۆنە تفەنگێك بەرگریت کرد پێت دەڵێ ئیرهابی، تیرۆریستی، تێکدەرە، ناياسایی ....، هەلبەتەداگیرکەران ئەوزاراوە یاساییەیان بۆئامادە کردووین، دەبێ ئاگادار بین ئەچین بەلای ئەو پیناسانە کەلە کۆتاییدا دەبتە تیغ بۆ ملی خۆمان، ئەگەر بە وردی سەرنج دەینە ئەو پێناسانەی نێو دەولەتی دەیەوی ئەو ئیجرائەتانەی لەدەرەوەی یاسا دەکرێ بە تیروری پۆلین بکا، هەلبەتە ئێمەی کوردیش خاوەن دەولەت و یاسا نین، بەپێی ئەو پێناسە یاساییانە بێت جم وجۆلی شۆڕشگێرانەکانمان هەمووی دەچێتە خانەی تیرۆر بە سەرکردە مێژووییەکانیشمانەوەو دوژمنانیشمان دەکەونە خانەی هەق ، بویە دەبێ وریابین لە هەلبژاردن ولایەنگیری لە پێناسە جیاجیاکان، ئەگینا تەڵەی ئیقلیمی وجیهانی نامادەیە بتلیستێنی بەتیرور، جگە لە کوردستانی سەروش هەتالەودوایەش جاروابوە ناوی کوردستانی عیراقیش بە تیرۆر هاتووە، لەوانە وتاری foreign affairs ژ: ٥ سالی١٩٩٦، هەروەها سەرنج بدە terrorism and garillaی (ولتر لاکیور)٠

ئیسرائیل خاوەنی گەورەترین جبەخانەی قەدەغەکانیشە کەچی چەند کۆنە چەکێك لە ناو باخیرەیەك دۆزرایەوە گوایە هاتووە بۆ بەرگری کەرانی فلستین خەریك بووە دنیای لەسەر وەرگەڕێ، لە خوارووی ئەفریقیا سپیە نەژاد پەرستەکانی رۆژئاوا و قوتابیانی لیبراڵ دیوکراسی، مرۆڤێکی رەشیان خستبوە ژێر چەپۆکی ٢ سەگی درندە کەچی کە کابرای رەش ویستبووی تەنیا سەگەکان لە کۆڵ خوی بکاتەوە دەمانچەیان لێ راکێشابوو پێیان گوتبو هەی تیرۆرست ئەوا دەتەوێ لە سەگەکان بدەی!!

ئەوە پلانێکی زۆر گەورەیە بەسەر فەرهەنگی جیهان و نێودەوڵەتیش، چونکە هەموو پێناسەکانی کۆن بۆ تیرۆرست هەر دەسەڵاتدارو داگیرکەری گرتۆتەوە، هەتا راپۆرتەکەی (لیژنەی تایبەتی-UN- دەربارەی تیرۆر لە ساڵی ١٩٧٣) دەڵێ: کارە تیرۆریستیەکان دەگەرێتەوە بۆ ئەو داپلۆسینەی کە دەسەڵاتداران ئەنجامی دەدەن دژی میللەتانو گەلانی ئازادی خواز کە بۆ مافی چارەی خۆنوسینو ئازادیەکانیان تێ دەکۆشن، لەو سەردەمی بریاری یاسای نێو دەولەتی کە لە نەتەوە یەکگرتووەکان دەرچوو لە٢٤\ئۆکتۆبەر\١٩٧٠ژ:٢٦٢٥شەرعیەتی بە بەرگری چەکداری وشۆرشیش داوە ، کەچی ئێستا دەیانەوێ هەموو میللەتان بێ بەرگری خۆ بدەن دەست، بەڵام یاسای بەرگری یاسایەکی سروشتی و گەردوونی زیندەگی و خواییە، ئەو بەرگرییە هەر سروشت و رووەك گیاندار و هەتا بەکتریایەکیش هەیەتی چ جای مرۆڤ، ئەگەر بەرگری نەکا لە قیامەتیش تاوانبار دەبێت وەك لە ئایەتەکانی (ظالمی أنفس) هاتووە.

تاقمی ئیرهابی:

لەوەی سەرەوودا کە باسمان کرد وامان لێ نەکا هەڵوێستی رەهایی لە توندوتیژی و بەرگری وەرگرن بێ رەچاوی زەمانو زەمینی خۆی، لە بارێکی ئاسایی و ئازادو دیوکراسیانە ئارام ئەوا بەکارهێنانی توندوتیژی چ لە لای

تاقمەکان چ لە لای دەسەلاتدار زۆر سلبیە، مانای وایە ئەو دەستەو تاقمانە نوقسانن لە بنەماو بەرنامەو ئایدۆلۆژیاو زەخیرەی فکری، خێرا پەنا دەباتە بەر ئیرهاب، لەو سەردەمەدا دوو چینی سەرەکی لە تاقم و کۆمەڵە سیاسیەکان بە ناهەق پەنا دەبەنە بەر ئیرهاب وتیرۆر، یەکەمیان: عەلمانیە نادیموکراسیەکان کە لە فکرو مەبادینا قەڵۆش بوونە دووەم هەندێ دەستەو تاقمی خاوەن مەبادینو عەقیدەش کە بە چاکی لە دەست نیشان کردنی قۆناغ و واقیع نەگەیشتوون، ئەوانەش لە هەموو لایەك هەیە چەپەکان، ناشیونالیزمیەکان، ئاینیەکان، هەتا لیبرالیەکانیش ...(بۆ زیاتر سەرنج بدە زاراوەی (پەرەگر) لەو فەرهەنگە)، ئەو ئەزانیەنەی چینی دووەم خزمەتێکی زۆر بە بەرنامەی چینی یەکەم و دەسەلاتدارە دیکتاتۆریەکانیش دەکەن، هەڵبەتە چینی یەکەم لەبەر قەڵۆشیان زۆر پێویستیان بە دەسەلات هەیە تا بە هۆیەوە ئەندام و لایەنگر لە ڕێی ئیمتیاز پەیدابکا، ئەو جۆرە دەسەلاتدارانە ئیرهاب، تیرۆر، توندوتیژی بەکاردەهێنن بۆ پارێزگاری لە دەسەلات لە ژێر ناوی جیاجیای یاسایی و دیموکراسی و بە ئازادی دەزگای داپلۆسێنەری دروست دەکا زیندانی پڕ لە سیاسەتمەدار و نووسەر و ڕەخنەگر دەکا. ئا لێرەدایە زۆربەی ڕەوشەونبیرانی دڵسۆز دروشمەکەی بەوورد دادەڕێژن دەڵێن: بەکارهێنانی توندوتیژی و ئیرهاب و تیرۆر نارەوایە چ بۆ گەیشتن بە دەسەلات چ بۆ پارێزگاری دەسەلات، لە ڕاستیدا هەندێ دەستە و تاقمی ئیرهابی فاولی گەورە دەدەنە دەسەلاتدارانی جیهانی و ئیقلیمی و ناوەکیشی، ئەوەش لایەنێکی تری ئاڵۆزی کێشەکانە لەو جیهانە، هەڵبەتە پەنابردنی هەندێ دەستەو تاقمی بچووك لێرە ولەوێ بۆ ڕەشەکوژی و تیرۆر هیچ ئەسڵێکی ئاینی ڕەسەنی نیە، چونکە ئەوەندە دەوڵەمەندە لە فکرو عەقیدە و ئایدۆلۆژیا و سیاسەت و ئوونە، هیچ پێویستیەکی بە تیرۆر نیە (لا اکراه فی الدین) (فمن شاء فلیکفر ومن شاء فالیؤمن) ئەگەر ئاین گۆڕین بە تۆبزی نەبێت چ بنەمایەك بۆ تۆبزی گۆڕینی فکرو سیاسەت دەمێنێ، کۆمەڵ و تاقمەکانی سەر بە مەدرسەی مەبادینی

هەردەم پێویستیان بە نێو میللەتە تا بەرنامەکەیان لـێ سـاغ بکەنـەوە، ئـەوەش کەشێکی نارامی پێویستە نەك تۆقاندنو راوەڕاو کە سایکۆلۆجیەتی خـەڵکی پـێ دەشکێ‌و. هیچ مەبادیئێك بە سروشتی وەرناگرێ، بۆیە لە مێـژووی موسـڵمانانـدا بـە دەگمـەن دەسـتەو تـاقمی تیرۆرسـتی لـێ پەیـدابووە، لەوانـە بەشـێك لـە (خەوارجەکان) یان (جەماعەتی شێخ الجبل) لە خۆراسان. بەڵام جیهانی تر پڕیەتی لە نموونەی کۆنو نوێ لەوانـە (فرسـان الهیکـل، جماعـة جـوبتیر، الـسحر الاسـود، جمعیة قطاع الطرق، جماعة خصیان روسـیا، محـاکم التفتـیش، کوشـتنو سـوتاندنی زانایان تا دەگاتە شۆڕشی ڕەشەنبیری سـتالینی و دوایـش مـاوی، هـەروەها لـەو دوایەش خەمیرە سوورەکان لە کەمبۆدیا، ڕێکخراوەکانی (الویة الحمـراء) لە ئیتاڵیا (بادر ماینهۆف - واتە سوپای چـەکدار) لـە ئـەڵمانیا، سـوپای سـووری یابـانی، خلایا الثوریة الفرنسیة، اشتراکیون الثوریون، فهد، انتقـام. المرعبـون، دینامیـت، اتحاد باکونین ایطالیا، لجنة الثورة... ڕێکخراوی لـەپ ڕەشـەکان (کـف الاسـود)ی سربی.. دەزگاکانی سـیاو موسـادو KGB و میـتو موخابەراتـەکانی تـر، لـە پرۆتۆکۆلی (١٨-حکماءصهیون) دەڵێت: ((وەکیلـەکانمان کـارێکی زۆری تـیرۆری ماقووڵانەیان ئەنجام داوە))، جیهـانی ئێـستاش پڕیـەتی لـە وڵاتـانو دەسـەڵاتی ئیرهابیو وەك (د.ئەدۆنیس ئەکرە) دەڵێت: (ئیرهابی سیاسی یەکێ لە ئەسلـترین سـتراتیجیەتی سیاسـی دەسـەڵاتو حکومـەتانی نوێیـە)، بەتایبـەتی وڵاتـانی عەرەبیو هەندێ وڵاتانی ئیسلامی تر.

کـێ تیـرۆریستە؟

پرسـیارێکی سـانایە کەچـی لەسـەردەمی بـێ دادگـەری (یـان تەرازوویـەکی سەرانسـەری)وەك زۆر پرسیاری تری وا سانا وەڵامـی ڕوونـان دەسـت ناکـەوێت، ٨ ساڵ جەنگی عێراقو ئێران کرا لە پێش چاوان دەزگایـەکی ڕەسمـی دەولـی بـوێری نەکرد لایەنی دەستپێکەر دەست نیشان بکا، لە کوردستانیش ئەو هـەموو شـەڕە

براکوژیە کرا کەس نەیتوانی لایەنی دەست پێکەر دەســت نیـشان بکا،هەرچـەندە لەهەردووجەنگی براکوژی و عیراقی و ئیرانی لایەنی شەڕانی وەك مـانگی چـاردە دیار بوو، هەتا لە دوا سـات لە بەرنامەیەکی ڕادیۆی مونتیکارلۆ (نقطة السـاخنة) لە نوێنەری پارتی ویەکێتی ههمان پرسیارکرا، ئەوانیش لـە وەڵامـی زەق ڕایـان کرد ......دەبێت ئەو مەتەڵە چی بێت؟ لەو سەردەمە هەق ناگۆترێت، لە قورئانی پیرۆزدا زۆر بە توندی بەگژ ئەو دیاردەیـە داچـویتەوە (ولا تلبسـوا الحـق بالباطـل وتکتموا الحق وأنتم تعلمون) ...لـە فـەرموودەش هـاتووە: (هلـك قـوم مـالم یقـل للسيء أسـأت..) بۆیە ئەو پرسیارەش ئاخۆ کێ ئیرهابیە؟ قەیرانی بێ وەڵامیمـان هەیە، ئایا ئەوەی دەچەوسێتەوە بە کیمیاوی لێی دەدرێ؟ ئەوەی زینـدانی پـڕ لـە بیریارو سیاسـەتمەدارو هونەرمەنـدو خـەلکی ڕەش و ڕووت دەکـا تیرۆرسـتە یـان قوربانیەکە؟ ئایا کامەن ئیرهابی سیاسی پەیڕەو دەکەن میللەتانی ژێر دەستە یـان داگیرکەران؟ زل هێزان یان بێ هێزان؟ بەرەی خێر یان بەرەی شەڕ؟ ..پرسیار زۆرە؟

وا پێدەچێ هەر وڵاتەو بە جۆرێك پێناسی سیاسی و یاسایی تیرۆر دەکـا بۆیـە جار وایە پێناسـەکانی ئـەوانیش خۆیـان و دەوڵـەتی زل هێـزو دەسـەڵاتە ڕەسمیـە دیکتاتۆریەکان دەگرێتەوە بۆیە وازیان لە پێناس و نیشانەکانی هێناوە، گەلێ جار ڕۆژئاوا دمیەوێ هەندێ بزووتنەوەی ڕزگاریخواز یان ئیسلامی بخاتـە ئـەو لیـستانە بەڵام هەر بە خێرایی هاوتای بۆ دروست دەبێ کە بڵێن (بانێکودوو هەوا)، ئینجـا ئەو کاتەی تیرۆرست دەست نیشان دەکرێ کە دادگەری لە جیهان هـەبێت یـان بـە لایەنی کەمەوە لەو وڵاتـە جۆرێـك ئـازادی و سەربەسـتی بـیروڕا و دیموکراسـی و دەست گۆڕی دەسەڵات هـەبێت، دادگـەری نیـە کاتـێ ڕێکخـراوی (پ.ك.ك) بـە تیرۆریست بلیستێنرێ لەگەڵ ئەوەش هەندێ جەو جـۆڵێ بـە دانایانـە نـەکردووە بەڵام دەبـێ ئـەو زەمینـەو بارودۆخـە ئـەوی پەیـداکردووە چـی یـە؟ بریتیـە لـە چەوسـاندنەوەی نەتــەوەیی، پاکتــاوی ڕەگــەزی، شــۆڤینی. ڕەگەزپەرســتی، چەوساندنەوە، سوتاندن، قەدەغەی هەموو شتێك لە کورد هەتا زمانیش لـە ژێـر

دامو دەزگاکانی تۆقێنەر، ....هەڵبەتە ئەوە بەرهەمی دەبێ، ئینجا دادگەری ئەوەیە یەکەم جار (کار)ەکە هەڵسەنگێنی و بڕی ئینجا کاردانەوەی، هەتا رێکخراوەکانی تری ئەورووپاش لەوانە (الوية الحمراء) لە ئیتاڵیا کە لە وڵاتێکی دیموکراسی و ئازادی سیاسی پەیدا ببوو بۆیە هیچ پاساوێکی تیرۆرستانەیان نیە، کەچی لە دوای لێکۆڵینەوە دەبینین دامەزرێنەرەکەی (رێناتۆ کۆرشیۆ) مەسیحیەکی ئاین پەروەریش بووە لە کاردانەوەی بزوتنەوەی فاشیەکان کە چالاکیان هەر بە گەرمی مابووەوە، لە ساڵی ١٩٧٠ ئەو رێکخراوەی لە دژیان دروست کردووە ....تا گەیشتە ئەو رادەی (ئەلدۆمیرۆ)ی سەرەك وەزیرانیش کە هەڵبژێردرا بوو بیرفێنن و تیرۆری بکەن ...بۆیە پێویستە لە بنچینەکانیان بکۆڵینەوە، دەبینین (کار)ەکان، توندوتیژی دیکتاتۆریانە بووە لە وڵاتەکە، یان وەك جیهانی ئێستاو مەبدەئەکەی ئەمەریکا (یان لەگەڵمی یان ئیرهابی) گەورەترین ئیرهابە هەر زیاتر ئیرهاب دەزێنێ، ... لەسەرجەم را زۆر بە روونی دەردەکەوی کە لەگەل هەبوونی هەندێ دەستی تیرۆریستی بێ ناسنامە بەلام ئەو هەبوونە بو زل هیزانو دەسەلاتە دیکتاتۆرەکان پاساوێکی دەگمەنە بۆ لێدانی تەرو وشك و ئۆپۆزۆسون و رەخنەگرو ئەخوێندنەوەی خەڵکی تر، ساغ کردنەوەی ململانێی شارستانیەکانەو زیاتر رۆژئاوا دەیەوێ ئەو تۆمەتە بە بزوتنەوەی ئیسلامیو ئیشتمان پەروەرە راستەقینەکان وەبنوسێنێ کە لە بەرژەوەندی ئەوان نین، جا ئەو بزوتنەوانە چەکدار بن یان بێ چەك، میان رەو یان توند رەو، ... ئەگەر ئۆپۆزۆسیونی چەکدار تیرۆرستیە ئەوا کۆلۆمبیا، مەکسیك، زۆربەی وڵاتانی ئەمەریکای لاتینی و ئەفەریقا ئۆپۆزۆسیۆنی چەکداری هەیە بۆچی بەوانیش ناوترێ تیرۆریست، هۆتۆ و تۆتسی چیان لێك کرد، بەوانە ناوترێ تیرۆریست لە کاتێکدا ئەمەریکا مەشقی چەکداری بەو عێراقیانە دەکرد لەمەجەر بەهەمان شێوەش ئۆپۆزۆسیۆنی ئەفغانی، ئەگەر بزوتنەوەی رزگاری خوازی تیرۆریستن بزوتنەوەکەی تەیموری رۆژئاوا، باسك، تامیل، هندۆسەکان و

سیخەکان، سوپای چەکداری خوارووی سودان، بە بەشی سەروو دەوترێ تیرۆریست کەچی بە بەشی خواروو ناوترێ، بەراستی یاسای نەفامیە بانێك سەد هەوایە. خۆ ئەگەر بزوتنەوەی ئایینی تیرۆرستێ خۆ ئیسرائیل لەسەر ئەو دەقە ئایینیانە ئەو ئیرهابە دەکا، لە پرۆتۆکۆلی (١٨)ی حکماء صهیون دەڵێ ((...قامت وکلائنا بإنجاز عدد من الاغتیالات الفردیة..))!!، دەیان ڕێکخراوی تری مەسیحی و یەهودی و بوزی ...چەکدار هەن ...بۆچی ئەوان تیرۆریست نین؟ ...خۆ ئەگەر ئەوان ڕوون نین ...خۆ ڕەشەکوژی و کوشتنی ژن و منداڵ تیرۆریستە هەر دەبینین زل هێزان و داگیرکەران و حکومەتە دیکتاتۆریەکانن پەیڕەوی دەکەن جا چ بە دەمانشە یاخود تۆپ و فڕۆکە فەرقی چیە، خۆ ئەگەر کوشتنی سیاسەتمەدارو موفەکیر تیرۆریست بێت بکوژانی پاتریس لومومبا، ترۆتسکی ...تا دەگاتە فتحی شقاقی، ابوجهاد، محمد باقر الصدر، صالح یوسفی، بە ئاشکرا دیارن ....کەواتە کێ تیرۆریستە؟ واتە تیرۆر زارەوەیەکی زیاتر سیاسیە کەمتر بناغەی فکری و ئایدۆلۆژی و ئاینی هەیە، بۆیە چاك ئاناسرێتەوە دەتوانرێ هەر زل هێزێك بەزنجیرە وەك تۆمەت بەکاری بهێنێ لە دژی بچووك تر لە خۆی لە کاتی پێویستا بێ هیچ پاڵپشتێکی یاسایی گشتی، هەتا داواکردنی خەڵکی کوردستانی سەروو لە تورکیا بە زمانی خۆیان بخوێنن لەسەردەمی حکومەتی ئەجەوید ئەوا ئەو داوایەیان بە داوایەکی تیرۆریستیانە ناساند، با سەرنج بدەینە سێ نموونەی زەق لەو بارەیەوە:

١. لە ساڵی ١٩٩٩ ڕوسیا بەرەسمی و لە ڕێی ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنی ژن و منداڵ وگیانلەبەری ناو گرۆزنی (چیچان) ئاگادار کردەوە ئەگەر لە ماوەی (٤٨) سەعات دەرنەچن بە تیرۆریست لە قەڵەم دەدرێن!

٢. لە مانگی ٢٠٠٠/٨ ئەمەریکا بە هەمان شێوە ڕێکخراوی (فتح)ی فەلەستینی ئاگادار کردەوە ئەگەر بەرە وام نەبێ لە دانوساندن لەگەڵ ئیسرائیل ئەوا دەیگێڕێتەوە لیستی تیرۆر.

٣. نموونەی سێیەم لە هەموان سەرنج ڕاکێشترە، دەبینین ئەگەر چەکداری بزوتنەوە ئیسلامیەکان هۆی تۆمەتی تیرۆر بێت ئەوا بۆ چەکیشیان هەر تۆمەتە ...محفوظ نحناح[1] سەرکردەیەکی ئیخوانە لە جەزائیر، زۆر بەناوبانگە کە بە هەموو هەڵوێستێکی خواروو خێچی دەوڵەت قایلە و هەرگیز چەکدار نەبووە بە ماستی سپی وتوە ڕەش لەبەر خاتری دوورخستنەوەی لەو تۆمەتەی ئیرهاب، لە ١٥/٤/١٩٩٤ بە ڕەسمی لە مەیدانی هەڵبژاردنی سەرۆکایەتی دەرکرا بە تۆمەتی چەکدار نەبوونی لە کاتی بەرگری جەزائیر ...واتە ئەوجارە بۆ چەکیەکەی بووە داو و بە ئەندازەی تیرۆر کاری لێکرا. کەواتە چی بکات؟!

[1] لە ساڵی ٢٠٠٢ وەفاتی کردووە

(٣٠)

ديموكراسى الديمقراطية Democracy

وەك زاراوە وشەیەكی كۆنی ئەغریكی یە لە (دیموس+ كرات) پێك هاتووە، واتە دەسەڵاتی گەل، دوای یۆنانیەكان كردیانە دیموكراتی و بەكاریان هێنا، ئێستا (دەسەڵاتی گەل) بەمانا(دیموكراسی ئەسینیە) یان (دیموكراسی ڕاستەوخۆ)شی پێ دەڵێن بێ نوێنەرو پێناو(وسیط)، جار وایە ئەو وەسفەی سەرۆكی ئەمریكی (ابراهام لنكۆلن)یشی پێ دەدرێ (دەسەڵاتی گەل لە پێناو گەل).

گەشەكردنی:

بە پێی چەندین سەرچاوەی مێژووی لە سەدەی (٦- پ- ز) لە یۆنانی كۆن نموونەی بەكارهێنانی هەبووە، بەڵام لە (معجم الحديث للتحليل السياسي) دەڵێ لە سەدەی ٤ پ. ز بووە نەك ٦ پ- ز، لەو كاتی لە شارۆچكەیەكی بچووك هاووڵاتیان كۆدەبوونەوە بۆ بڕیار دروستكردن،بە پێی (جمهوريه أفلاتون) شارێك بریتی بووە لە هەرێمی دەولەتێك، بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین لەو كاتی مانای هاووڵاتی تەنیا چینەكانی سەروو وماقولەكانی دەگرتەوە، چینەكانی هەژارو بەندەو ئافرەت وغەوارەو ڕەگەزە بێ هێزەكانی نەدەگرتەوە، كەمایەتیەكی دەگرتەوە بە پێی زۆربەی سەرچاوەكان ژمارە ی دانیشتوانی ئەوسای(ئەسینا) ٣٠٠٠٠ كەس بووینە بە پێی مانای ئۆرستكراتی بۆ هاووڵاتی كەمیكی لەو دانیشتوانە بۆ دیموكراسی گرتووتەوە كە زانایانی ئەو سەردەمە بە تایبەتی (ئەفلاتون) داوای بۆ كردووە، تا ئەودوایەش ئەو بنەمایە پەیڕەو دەكرا لە لایەن

رۆژ ئاوا،لە کاتی داگیر کردنی کوردستان لە لایەن بریتانیاولە کاتی راپرسیەکەی سەبارەت بە لکاندنی کوردستان بە ئیراقەوە راپرسیەکە تەنها ئەوانەی دەگرتەوە کە زیاتر لە ٢٠٠روپیەیان هەیە و تەنها شولی٢٠٠ کەسی کرد لە سلێمانی* .

هەرچەندە لە نوسینەکانی هەریەکە لە(هیرۆدۆس)، (ئەرستۆ)، (ئەفلاتون).. لە بارەی دیموکراسیان نووسیوە زۆر شاریان بە دیموکراسیانە وەسف کردووە، بە بەراورد لەگەڵ ئەرستۆکراسی و حکومەتی ئۆلیگارکیەوە، بەڵام (شکلی)بووە هەر ئەرستۆکراسیەکە بووە.

سەردەمی واش هەبووە زیاتر دەسەڵاتە لاوازەکان پیادەی دیموکراسیان کردووە، چونکە پێویستیان بە رای خەڵکی هەبووە، دەسەڵاتە بە هێزەکان نەیان کردووە، بۆیە زۆر جار لە مێژوودا دیوکرسی مانای دەسەڵاتی لاوازی داوە[1]، رۆمانیەکان دیوکراسیان بەکارنەهێناوە، ناوە ناوە لە مێژوودا بە دەگمەن نمونە دەهێننەوە.

لە ساڵی ١٢١٥ ز (ملك جۆن سانتیر) دەستووری (ماگناکارتا)ی لە ئینگلتەرا جاردا و دانی پێهێنا کە خەڵکی تریش دەسەڵاتی هەیە شان بەشانی دەسەڵاتی (مەلیك) لە ئەنجومەن ،ئەوە بە سەرەتایەکی دیوکراسی هاوچەرخ دەژمێرن، لە سەدەکانی (١٧) و (١٨) لە نێو ئینگلاند دیوکراسی راستەوخۆ بەکاردەبرا، لە ١٧٩٢دوایی شۆرشی فەرەنسی زیاتر ئەو چەمکە گەشەی کرد، لە سەردەمی رابردووی ئەوروپاو هەڵوەشاندنەوەی ئیمبراتۆریەکان بۆ وڵاتی هاوچەرخ زیاتر باوی وەرگرت، دیاردەکانی پەرلەمان و ئازادی تاك و هەڵبژادن و رەخنەو دەست گۆری دەسەڵاتوو فرەیی و (لا مەرکەزیەت)و ... هەریەك بە

---

[1] G- B- Enciclobia

* لەو ٢٠٠ەش تەنها ٢٢کەس قایل بوون کوردستان بە عیراق بلکێ ،بۆ زیاتر بروانە بەلگەنامەی A-٨٦٣٥ تقریر رقم - -دائرە المعتمد السامی البریتانی فی البلاد مابین النهرین .

ڕێژەی خۆی بە دیاردەی دیموکراسی حسابە، بەڵام لەو سەردەمەی پەرسەندنی دانیشتوان و ئاڵۆزی ژیان پیادەی تەواوی ناکرێ و نەکراوە وەك (ڕۆسۆ) گۆتەنی.

ئەو هۆیانەی بوونە وەرچەرخانی دیموکراسی ڕاستەوخۆ (ئەسینی) بۆ دیموکراسی ناڕاستەوخۆی هاوچەرخ دوانن:

١. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان.

٢. یەك نەبوونی بەرژەوەندی گشتی...حەتمەن بەرژەوەندیەکان لێك جیان بە ناسۆیی و ستونیانەوە، بۆیە یەك دەنگ نابێ ...مەگەر تەنها بە ئاین بێتەوە دی، هەرچەندە (ڕۆسۆ) زیاتر پێی وایە دیموکراسی ئەسینی (نەکراوەو ناکرێ)[1] بە دەگمەن هەندێ نمونەی کۆن و نوێ باس دەکرێ، تەنیا چەند هەرێمێکی سویسرا (کلارس، ئەپێتزل، ئەنتروالد) گوایە دیموکراسین، لیبیاش دەڵێ من دیموکراسیە ڕاستەوخۆ و میللیەکەم، ئێستا هەمووی ناڕاستەوخۆیەکەیە، لە ڕێی ئەنجومەن و دەزگا و نوێنەران بڕیار و فەرمان پەیڕەو دەکرێ، ئەوەش لە مانا ڕەسەنەکەی دادەکەوێ، بەو هۆیەوە لە دوو سەدەی ڕابووردودا گۆڕانێکی زۆر بەسەر دیموکراسیدا هاتووە وە بگرە هەر وڵات و هەر شارستانیەك بە شێوەیەك دیموکراسی پەیڕەو کردووە، بۆیە زۆر جۆرە دیموکراسی لێ پەیدا بووە، هەندێکیان بە نمونە تۆمار دەکەین لەو پەڕەگرافەی داهاتوو .

جۆرەکانی دیموکراسی:

١. دیموکراسی میللی یان ڕاستەوخۆ، ئەوە دیموکراسی ڕەسەنە (ئەسینی)یە کەیە، ئێستاش لەو جیهانە نمونەی نیە تەنیا (لیبیا) دەڵێ ئێمە لەو جۆرە دیموکرسیەین ! هەندێ هەرێمی سویسراش.

---

[1] في عقد الاجتماعي

٢. ديموكراسي نوێنەرایەتی: چەند نوێنەرێك لە جیاتی میللەت بڕیار دەدەن وەك سیستەمی ئێستای وەزارەت و دەزگاکانی پەرلەمان و دەزگاکانی تری سیاسی.

٣. ديموكراسي ناوەندی: داهێنانێکی شوعیەت بووە، واتە ديموكراسييی بۆ ئەنجومەنی سەرکردایەتی، گوێڕایەڵی خواروو بۆ سەروو یان وەك بنەمای (نفذ ثم ناقش).

٤. ديموكراسي سۆسیالیستی ...(سەرنج بدە سۆسیال ديموكراتی لەو فەرهەنگە).

٥. ديموكراسي مەسیحی، یان ئاینی نوێ ..بگەڕێوە بۆ بەرنامەی (محطاط و عبر- رادیۆی- مۆنتی کارلۆ) ١٩٩٨/٨/٢٧ دەڵێ: إن الله ديموقراطي في عمله.

٦. ديموكراسي ليبرال (سەرنج بدە ليبرال ديموكراسي لەو فەرهەنگەدا).

٧. زۆر جۆری تری ديموكراسي هەیە ...بەڵام بە گشتی دەکرێتە دوو جۆر: یەکەمیان ديموكراس ڕاستەوخۆو بەشەکانی تر بە(ديموكراسي ناڕاستەوخۆ) حسابە، ديموكراسي ڕاستەوخۆ نەماوەو ڕەنگە نەشبووبێت، ديموكراسي ناڕاستەوخۆش ئایدۆلۆژیاو بنەماو ڕێبازو مەبادینی نیە، کۆمەڵە ڕێکەوتن و بەهایەکی سیاسی هاوبەشە، هەموو لایەك کۆکن لەسەری بۆیە ئەو هەموو دۆخە وەردەگرێو خۆی بە تەنها نیە لەگەڵ تەیارو مدرەسەیەکی تر بوونی سەربەخۆیی دەبێت.

هەڵسەنگاندنی:

مەبەست لە هەڵسەنگاندنی هەردوو لایەنی سەلبی و ئیجابیەکەیەتی بەگشتی: هەڵبەتە هیچ شتێك نیە دوو ڕووی چاکیو خراپی نەبێت، بۆیە شتێکیش نیە لە هەموو دۆخەکانی بۆ هەموو لایەك ساف ئیجابی، حەلال، چاك، خێر، .. بێت بە هەمان شێوەش نی یە ساف سەلبی، حەرام، خراپ، شەڕ، ....بێت، ناواش ديموكراسي ئەو سیستەمە ئەفسوناویە نی یە وەك لە

زۆربەی پەیڕەوانو ڕاپۆرتە سیاسیەکانی لایەنە کوردستانیەکانیش هاتووە، نەخێر، هەروەك لە پێشتر عەلمانیەتی کوردستان لە قەبلاندنی مارکسیەتدا وا بەهەڵە داچووبوون و ئەوکاتی پێیان وابوو دیموکراسی ئامرازێکی برجوازیە، کەچی ئێستا بە (دەرمانی هەموو دەردان)ی ناو دەبەن، ڕەنگە بەشێکیان لە کاردانەوەی ئەو سیستەمە دیکتاتۆریانە بێت، بەگشتی وەك لە لایەن ئیسلامیەکان پێناس دەکرێو دەڵێن، دیموکراسی چاکترینی نێو عەلمانیەتە، یان چاکترین داهێنانی بەشەریە، ...ئەگینا پڕیەتی لە سەلبیات.

سەلبیاتەکانی:

ئەگەر دیموکراسی پڕ لە باڵای خۆشی پەیڕەو کرا واتە میللەت سەرچاوەی دەسەڵاتیش بێت ئەوا ئەو سەلبیە سەرەکیانەی هەیە کە هەریەکەیان دەبنە سەرچاوەی چەندین لقی تری سەلبیات، وا هەندێکیان لێ هەڵدەبژێرین:

١. زۆرجار بووە و هەمیشە میللەت یەك ڕابووینە کەچی هەڵەبووینە، هەر بە نموونە زاناو و نەزانی سەر ئەو زەویەی خۆمان واتێ گەیشتبون زەوی ناوەندی گەردوونە کەچی (کۆپەر نیکۆس) بە تەنها پێچەوانەی ئەو کۆ ڕایە بوو لە کۆتاییدا ڕایە تاقانەکەی ئەو ڕاست دەرچوو، کەواتە زۆرایەتی پێوەری ڕاستی و دروستی ودادگەری نیە، زیاتر لەوەش هەردوو توێژینەوەی ئائینی و زانستی کۆکن کە ڕای گشتی عەوامی خەڵك بەشی هەرە زۆری بەهەڵە داچووە، زیاتر ئەو بابەتانە دەگەڕێتەوە بۆ پسپۆڕی، خۆ ئەگەر ١٠٠ ئەندازیار ڕایان وابوو ئەخۆشێك عەمەلیات نەکرێو یەك دکتۆر ڕای پێچەوانە بوو ڕای دکتۆرەکە وەردەگیرێ، با سەرنج بدەین لە کۆتایی مانگی ١/٢٠٠٠ لە پەرلەمانی میسر کێشە بەناوبانگەکەی (مافی خولع لە لایەن ئافرەت) ی خستە بەردەم ئەنجومەنی زانستی (زانکۆی ئەزهەر) کە پێکهاتبوون لە (٤٠)کەس، لە ئەنجامی دەنگ دان ٣٥ بەرامبەر (٥)کەسی نارازی دەرچوو، دوای لێکۆڵینەوەیەکی سەرەتایی دەرکەوت

ئەو (۳۵) کەسە پسپۆڕ نەبوون تەنها ئەو (٥) کەسە شارەزای (شەریعەت) بوونو دەنگیان دژی ئەو (خولعە)دا ....لە کۆتاییدا زۆرایەتی دەنگی هێنا بەڵام ڕاستی ژێرکەوت، بەو شێوەیە دەنگی نا پسپۆڕی وەك یەکە لە دیموکراسی، هەڵبـژاردنی خەڵکێك بـۆ (فـەرمانڕەوای) لـە هـەموان زیـاتر پـسپۆڕی دەوێ، وەك دەشـزانین عـەوامی خەڵك (نەك ئومەە) هەرگیز پسپۆڕنین تا بـزانن نوێنـەری ڕاسـت بـۆ خـۆ هەڵبژێرینو بەکەم شتێك سـەرە ڕۆیانـە هەڵدەخەڵـەتێنو هـەنگاوو هەڵوێـستو دەنگـەکانیان نوقـسانە، لەیـەك لایـەنیو نـاقوولّی و نـەنجام لێـك نەدانـەوەو هەنوکەییانـە هەڵـدەقولێ،... لەوبارەیـە دەقـەکانی ئـایینی، دەرون ناسـی و ئەنترۆپۆلۆژی یەکان ...ڕای میللەت بە ڕایەکی هەڵخەڵەتاوی تێ نەگەیـشتوو لـە قەڵەم دەدەن، کەچی لە دیموکراسیەت ئەو ڕایە سەرچاوەی حوکمە.

٢. لە دەنگ دانا دەنگی زانایەك و نەزانێك، فەیلەسۆفێك و نەخوێنـدەوارێك، خـۆفرۆش و نیـشتمان پـەروەرێك، دکتۆرێـك و نەخۆشـێك، خۆپەرسـتێك گـشت ویستێك ... وەك یەکەو هەریەك دەنگێکە، هەتا لەنێو میللەتانی ئەورووپاش (کە بـە حـساب پێـشکەوتوون) زۆربـەی میللـەتان لـە دەنـگ دانـا هەڵخەڵـەتاون و دەنگێکی قەناعـەتی نیـە، کێـشەکەش لەوەیـە خـەڵکی عـەوامی ئـەورووپا نـە ئارەزووی سیاسیانەی هەیە نە پسپۆڕیشن لێی، هەڵبەتە پرۆسەی دیموکراسیش بـە دەنگدان و هەڵبژاردنیشەوە پرۆسـەیەکی سیاسیە ....

٣. لە زۆربەی دۆخەکان ئەو نوێنەرانەی هەڵیان دەبژێرین ئۆتۆماتیکیانە دەبنە نوێنەری بەرژەوەندی خۆیان و دەوڵەمەندان، بۆیە لەو سیستەمە هەژاریەکی زۆر و کەمایەتیەکیش خۆشگوزەران دەبن، هەر لە ئامارێکی ئـەمریکی سـامانی یـەك تاك بە ئەندازەی (۲۰۰)ی ئەمریکیە، ئەو دۆخە لە کیشوەرێك بۆ کیـشوەرێکیش ڕاستە، هەر لە ڕاپۆرتی ۱۹۹۸ی ئامارەکانی نێونەتەوەیی بە هەمان شـێوەش لـە (قمة الارض- جوهانس برگ) ئامـاری ترسـناك تـر پێـشکەش کـرا، ئـەو دۆخـە گەیشتۆتە وڵاتانی خۆشمان، ئەو دیموکراسیە وای بۆ هەندێك ڕەخساندووە بەرپرسی

حزبی و ئیداری وا هەبێت مووچەکەی بە ئەندازەی (٤٩٦) موچە خۆری ئاسایی وەربگرێت.

٤. کێشە سەرکیەکانی جیهان و ناوەخۆش، چ تاك چ بە کۆمەڵ بە دیموکراسی چارەسەر نابێت، هەتا کێشەی نەتەوایەتی پێ چارەسەر نابێت کە گوایە تاکە چارەسەریەتی، ئەوەتا لە وڵاتانی دیموکراسیش کێشەی نەتەوایەتی بە گەرمی لە ئارادایە وەك: کشمیر- هند، کوردستان- تورکیا، فلستین - ئیسرائیل، ئیرلەندا- بەریتانیا، کۆرسیکا- فرنسا، باسك- ئیسپانیا، سریلانکا- تامیل، زۆربەی وڵاتانی هەردوو ئەمەریکاو- گەلانی رەسەنەکەی، ئوسترالیا- بورجوانیەکان،....

لەو ئوقبتانیەیە سیستەمی دیموکراسی تەوافوقی سەری هەڵدا،ئەوەش دابەشی دیموکراسیە بۆ (دیموکراسی بەشی –دیمقراطیة الجزئیة-(sub- dimocracy واتە لە هەر بەشەی کیانی نەتەوەو پێکهاتێك پرۆسەیەکی دیموکراسی سەربەخۆ جێ بەجێ دەکرێ، ئەو جۆرەش لە چیکوسلۆفاکیای پێشوو قوبرس‌و لبنان‌و عێراقی ئوێش پەیرەو دەکرێ، لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە کوردستان یەك پێکهاتەو نەتەوەو ئاین‌و مەزهەبە.. کەچی لەژێر سایەی سیستەمی عەلمانی ئەو دووحزبە پەیرەوی دیموکراسی تەوافوقی دەکەن، هەرچەندە هەریەکە لەلای خۆی دیسان ئەو دیموکراسیە شەپرەیەش تێك دەشێوێنی‌و ناوێکی ماقوول نامێنی لێی بنێن .

٥. خودی دیموکراسی دیموکراتخواز دروست ناکا، تەنها بەرژەوەندی پەرستەکان دروست دەکا، نموونەی جەزائیر بەڵگەنەویستێکە بۆ سەرجەم ئەو ئەزموونانە، ئیسلامیەکان بە دیموکراسیانە زیاتر لە ۸۰٪ ی دەنگیان هێنا کەچی حکومەت و عەسکەر هەڵیان وەشاندەوە و جیهانی دیموکراسیش نەك هەر دەنگیان هەڵنەبڕی بەڵکو لایەنگری حکومەت و لایەنە عەلمانیە دۆڕاوەکانیان کردوە دیموکراسی سەربڕا لەبەر چاوان.

٦. لە کۆنەوە تێبینی رەگەزپەرستی لەسەر دیموکراسی هەر هەبووە، لە کاتێکدا لە هەموو مێژوو و بە ئێستاشیەوە بە دەگمەن نموونەیەکی نیە لە نێو

قولەرەش‌و بەندان کەگەیشتبێتە پلەی سەرکردایەتی وەك لە ئیسلاما (بلال حبش) پێی گەیشت، پیاوێك ئاوا هەژارو غەوارەو بەندە بە دیموکراسیانە بگاتە پایەکی ئاوا (نموونەی نەبووە)، هەر بۆیەش دیسان راپۆرتی ۲۰۰۱ی رێکخراوی لێبووردنی گشتی کە لە کۆتایی مانگی (۷) بلاو کرایەوە رەگەزپەرستی دا پاڵ زۆربەی وڵاتانی جیهانی نوێش، ئەو خەلەلە لە ناخی دیموکراسیە مادام راستی و دادگەری بە زۆرایەتی دەنگ و کەمایەتی دەپێورێ لە ئەنجاما زۆرایەتی کەمایەتی دەبا، ئەوەش هەمان یاسای بنچینەیی (داروینیەتی کۆمەڵایەتیە)کە لە کۆتاییدا (البقاء للاصلح) بۆ بەهێزو زۆرەکان دەبێت، ... ئیتر ئەوە سەرچاوەی کۆمەڵێك دەردی نابووری‌و نەتەوەیی و چینایەتی و... دەبێت.

۷. لە دیموکراتیا بانێك و دوو هەواو چەند هەوا زۆربساوی دەبێت، هەر لەژێر خوردکردنەوەی ئەو دیموکراسیە بووە جەنگەکانی جیهانی لێ بڕیاردراوە، بە تاوانەکانی بەکارهێنانی چەکەکانی کیمیاوی و ناووکی و گینۆسایدی تری هەر بە پرۆسەی دیموکراسیش نازیەکان گەیشتنە دەسەڵات، تا ئێستاش تاوانێکی زۆر بەدەنگی رەسمی دیموکراسیانە دەکرێ ...

ئیجابیاتەکانی:

بێجگە لەو خاڵانەی سەروو زۆربەی پانتای دیموکراسی ئیجابیە، هەر ئەو وەسفەی رەنگە بەس بێت بۆ ئیجابیاتەکانی کە دە وترێ چاکترین داهێنانی بەشەریە، لەو وەسفەدا ئیسلامیەکانیش تیادا هاوبەشن[1] مەبەستیان لەوەیە مادام حوکمی ئیسلامی ئامادە نەبێت ئەوا دیموکراسی لە هەموویان چاکترە، لە سەربەستیەکانی بیروڕاو دەست گۆڕی دەسەڵات و سەروەری یاسا بۆ گشتی و مافی نەیاری سیاسی و یاسایی، ...هتد. بەکورتی هەموو ئەو جۆرە سیستەمانەی داهێنانی بەشەری وەك مەدەنیەت، دیموکراسی، سەروەری یاسا، امم المتحدە،

[1] علی باپیر- چارەسەری کورد لە نێوان ئیمان و پەرلەماندا

مافی مرۆڤ، مافی ئافرەت، یاساکانی تری نێودەوڵەتی، مافی چارەنووس، زۆر داهێنانی تر، ئەوانە دادگەریو بەهەشت ناهێنن بۆ مرۆڤ بەڵکو لە باشترین دۆخیاندا لە دۆزەخیان رزگار دەکەن.

تێبینی: هەندێ خاڵی تری سەلبیو ئیجابی هەیە بۆیە تۆمارمان نەکرد چونکە بەشێکی دەکەوێتە ئەستۆی لیبراڵ دیموکراسیو بەشێکی تری دەکەوێتە ئەستۆی پەرلەمان و .... هەڵبەتە هەریەکەیان لەوانە جیان لەگەڵ خودی دیموکراسی.

دیموکراسی و مەدرەسەکان:

ئەوەی ئێستا پەیڕەو دەکرێ لە جیهان هیچی دیموکراسی ڕاستەوخۆ (یان دیموکراسیە ئەسینیەکە) نیە، فەرمان ڕەوای ڕاستەوخۆی هەموو گەل بێت، بەڵکو لە رێی نوێنەران و ئەنجومەن هەڵبژاردنە ، واتە دیموکراسیەکی ناراستەوخۆی یان (دیموکراسی نوێنەرانی) یە، بگرە هەر وڵاتو هەر شارستانیەك بەجۆرێك دیموکراسی بۆخۆی سوڕاندوە هێناویەتە سەر واقیعی میللەتەکەی، بۆیە دیموکراسی ئەمەریکا لەگەڵ ڕووسیا جیان، لەناو عەرەبیش وەك (معمر قزافی) بە نوکتە وەسفی دیموکراسی کردو ووتی: لە دوو وشە پێکهاتووە یەکەمیان یۆنانیە دیمۆس واتە (حوکم) دووەمیان (کراسی) عەرەبیە کەواتە دیموکراسی مانای (حکم کراسی)[١]!! لە کوردستانیش شەڕ لەسەر دەسەلات دەکرێ کەچی هەموو لایەکیش بە خۆ دەڵێن دیموکراسی، لە کاتێکدا دەست گۆڕی دەسەلاتو قایل بوون بە ئەنجامی سندووقەکانی دەنگ خاڵی جەوهەری دیموکراسیەو لەو سەردەمەدا، هەرچەندە دیموکراسیەتی کوردی زۆر پێشکەوتووترە لە دیموکراسیەتی عەرەبی ئێستا، بەهەر حاڵ چونکە دیموکراسی ئایدۆلۆژیاو ڕاڕەو بەرنامەو مەبادیئی چەسپاو نین، زیاتر پەیمانێکی سیاسیە نەك ڕاڕەوی سیاسی،

---

[١] لە کۆنگرەی هاوبەشی ئەفریقی ئەورووپی ئەو باسەی کرد.

واته میکانیزمێکه بۆ ڕێکخستنی ڕەنگە جیاجیاکان، (لیون براده‌ر) لەکتێبی ((political ideology)) وە (جاك لیڤی)ش لەکتێبی (democracy) زوری تریش وەسفی دیکراسی بەبێ لایەن وبی ئایدیولوژیا و...دەکەن، بۆیە تارادەیەك ناونانی حزب وحکومەتێك به (پارتی دیموکراتی) هەڵەیە، دەشێ حزبێك لیبرالی بێت یان لیبرال دیموکراسی بێت، به هەمان شێوە مدرسەی دیموکراسیش نیه، هەر مدرسەیەك به جۆرێك سوودی لێ وەرگیراوە، واته هەموویان لەگەڵ دیموکراسی لێك جیان، ئەو تۆمەتە زۆر بە هەڵەیی دەدرێتە پاڵ ئیسلامیەکان به نادیموکراسی ناوزەدیان دەکەن، کەچی هیچیان دیموکراسی نین، ڕەنگە هەندێکیان لەبەر نوقستانی خۆی زاوزێ لەگەڵ دیموکراسی (یان هەر سیستەمێکی ئیجابی وباو) دەکا. ڕاستیەکەی ئەوەیە لە باری سروشتی خۆی دیموکراسی ئەو پەیمان و میکانیزمە دەدا بەو مدرسانە کە تواناکانیان لە ڕێی دیموکراسیەوە بتەقێنێتەوەو کامەیە سەرکەوتوو گونجاو، بۆیە دیموکراسی بەو پلە خەستە بەند نیه به قۆناغی مێژوویی و پێشەکیو گەشەی سەرمایەداری و مەدەنیەت و عەقلانی ...هتد، هەروەك (ئالان تورین) لە کتێبی (ما هي الديقراطية؟) دەڵێ دیموکراسی نایەتەدی بێ عەلمانیەت[1]، ئێستاش عەلمانیەتی کوردی و عەرەبی سەر لەنوێ ئەو بانگێشەیان زیندوو کردۆتەوە و دەڵێن دیموکراسی ئەو کاتە دێتەدی کە ئاین و سیاسەت لێك بکرێتەوە...!! ئەوەیان چ پەیوەندی بە دیموکراسی نیە، ئەوە مەزهەبی میکافیلی و هۆبزیە، ئەوانە بیانوی دیکتاتۆرانە کە لە دیموکراسی دەترسن، ئەگینا دیموکراسی ڕێکەوتنێکە و بەرهەمی سەعاتێکە لە هەموو سەردەم و لە هەموو ئاستێك و زەمان و زەمینێك دەکرێ، چاکترین نموونەش دیموکراسی سنگالو نایجیریاو هندستان و ....زۆر وڵاتی تر، لێرەدا دیموکراسی ئەو میکانیزمە دەبێت کە کامیانە میللەت هەڵی دەبژێرێ، ئیتر کە هەڵبژێردرا مانای هەڵبژاردنی دیموکراسی نیە، مانای ئەوەنیە ئەوەی هەڵبژێردرا دەبێ

[1] خۆ دیموکراسیه ئەسینیەکە کە پەیدابوو نە عەلمانی و نە ڕاسمالی هەبوو.

پەیڕەوی دیموکراسی بکا وەك زۆربەی ڕەوشەنبیرانیش وای تێگەیشتون- نەخێر، ئەو مدرسەیە بەرنامەی خۆی پەیڕەو دەکا کە لە ڕێی دیموکراسیەوە دەنگی دراوەتێ جا چ شیوعیەتە، چ سۆشیال دیموکراتە، ئیسلامە، لیبرال دیموکراسە، واتە دیموکراسی هەریەکە لە لیبرالی وشیوعی وئیسلامی دەدا بەلام خۆی نە لیبرالەو نە شیوعیەو نە ئیسلامیشە، بەو شێوەیەی زۆر بەکورتی باسێکیان دەکەین.

١. لیبراڵ دیموکراسی:

بەشی زۆری عەوامی خەڵك و ڕەوشەنبیرێکی زۆر (دیموکراسی) و(لیبراڵ دیموکراسی) تێکەڵ دەکەن، بویتە هۆی کۆمەڵێك کێشەو هەڵسەنگاندنی چەوت، لە کاتێکدا دیموکراسی تەنها میکانیزمێکە، نایدۆلۆژیا نیە، ڕێباز نیە، لیبراڵ دیموکراسیە ڕێبازێکی کۆمەڵایەتی و سیاسیە وە سیستەمێکی تێڕوانینی ژیانەو ڕۆژئاواش پیشەنگیەتی، کۆمەڵێك گۆڕانکاری بەسەرهێناوە، لە کۆتاییدا هەر هەمان مانا دەبەخشێ و ئەو مدرسەیە دەیەوێ کۆمەڵگەیەکی لیبراڵی و ڕێبازێکی ئابووری سەرمایەداری دروست بکا لە ڕێی پرۆسەی دیموکراسی، ئەو سیستەم و شێوازە نوێ نیەو زادی (عەولەمە)ش نیە، بەڵکو بەرهەمی پرۆسەیەکی مێژوویی سەرمایەداریە، دیموکراسیەتێکە گەمارۆ دراوە بە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی لیبراڵی بۆیە هەرچەندە بەرواڵەت پێکهاتووە لە فرە لایەنی و سەربەستی بیروڕاو نوێنەرایەتی پەرلەمان و یاسای نۆیۆزسیۆن و دەست گۆڕی دەسەڵات ...بەڵام لە کۆتاییدا هەر دەسەڵاتی سەرمایەدارانە بەسەر زۆرینەی گەل، لە جەوهەردا مانای هەر شێوە ی ئەو گەلەیە لە یۆنانی کۆن، تەنها بۆ چینێکە، چینی بورجوازی، بۆیە ناهەقی مارکسیەکان نەبووە کە بەو جۆرە سیستەمەیان وتووە دیموکراسی بورجوازی، هەرچەندە لە هەموو مدرسەکانی

تر لە دیموكراسی نزیك ترە كەچی دیسان لە دیموكراسیە ڕەسەنەكە زۆر دوورە، چونكە:

أ. ئەو نوێنەر پەرلەمان و حكومەتەی هەڵ دەبژێرێن دیسان هەر كەمایەتیەكن بەسەر زۆرایەتیە ، زۆربەی جار نوێنەری بەرژەوەندی هەڵبژێر ناكەن.

ب. ئەو دەنگ دانە هەڵخەڵەتاوی تیایە، و دەستورەكان ڕێگرن لە گۆڕانكاری ڕیشەیی، و دیموكارسیشیان تەنگەبەر كردووە.

٢.مەدرەسەی شیوعیەت:

خۆی بەرنامەیەكی تیروتەسەلە، (دیكتاتۆری پرۆلیتاریا)ش یەكێ لە كۆڵەگە بنچینەییەكانیەتی، بۆیە لە ڕووی واقعی بریتی بوون لە كۆمەڵێك ڕژێمی دیكتاتۆری ڕەسمی، زۆر بە ناستەنگ جێگەی جۆرە دیموكراسیەك كراوە لە قۆناغێكی گواستنەوە بە ناوی (دیموكراسی ناوەندی)،ئەوەش هەر دیوێكی تری مانای دیكتاتۆریە، ئەوەیان لە كاتی تواناو دەسەلاتی ڕەهایتیان، بەلاّم وەك حزبێكی شیوعی بۆ بەشداری ژیانی سیاسی لەگەڵ حزب و لایەنە نا شیوعیەكان، ئەوەیان مەیدانێكی مشتومڕی خەست بووە، بە شێكی ڕەسەنی شوعی(چەپیەكان بە گشتی) باوەڕیان بە توندو تیژو ئیرهابانەهەبوە لەدژی دام و دەزگای سەرمایەداری بەحزب و لایەنە سیاسیەكانیش، بەشێكی تریش كە زیاتر (ئۆرۆ شیوعیەكان) بووینە پێیان وابووە دەشێت لە ڕێی دیموكراسیانە بینای سۆسیالیستیو دوایش شیوعیەت بكرێ...بەو بنەمایەوە چوونە ناو مل ملانێی دیموكراسیەكانو بەرجەستەیەكی ڕاستەقینە تری شیوعیەتیان پێش كەش كردووە لە چەندین ولاّت، خەریك بوو بگەنە دەسەلاّت لە وانە حزبە شیوعیەكانی فەڕەنسا، برتغال، ئیتالّیا، .....واتە لە قۆناغێك لە قۆناغەكان دەشێ دیموكراسی وەك ئامرازێك لە خزمەتی شیوعیەت وەرگیرێت، نەك دیموكراسی خۆی ئامانج

بێت .... ئەگینا سەرانی شیوعیەت هەردەم دیموكراسیشیان بە ئامرازێكی بورجوازیانە لە قەڵەم داوە، وەك خزمەتكارێكی سەرمایەداری.

٣. مەدرەسەی سۆشالیستیەكان:

لە ڕاستیدا ئالێرەدا- واتە سەبارەت بە دیموكراسی - هەردوو سۆشیالیستی سەربە ڕێبازی ماركسی و سۆشیال دیموكراسی و دیموكراسی لێكجیابوونەوە، ناو لە سۆشیالیستی ماركسی نرا "سۆسیالیستی زانستی" تا بە تەواوی لە سۆسیالیستەكانی تر جیابكرێتەوە بە تایبەتی (سۆسیال دیموكراسی) كە بە (دوو ڕوویی) وخراتر لە سەرمایەداری باس كراوە لە لایەن: ماركس، ئەنجلس، لینین،.. لە كاتێكا سۆسیالیستی زانستی هەمان هەڵوێستی شیوعیەتی سەبارەت بە دیموكراسی هەبووە، كەچی سۆشیال دیموكراسیەكان زۆر جیاواز بوینە، تەنانەت لەگەڵ ئۆرۆشوعیەكانیش، سۆسیال دیموكراسەكان لە ئامانجە بنەڕەتیەكانیش هەندێ مەبادینی سۆسیالیستیان خەفەكردوە بە مەبدەئی دیموكراسی ڕەسەن و ڕای جەماوەر و......بەڵام لە كۆتاییدا ئەوانەش هەر دیموكراسی نین بەڵكو دەیانەوێ كۆمەڵگەیەكی نیمچە سۆشیالیستی لە ڕووی ئابووری پێك بهێنن لە ڕێی پرۆسە دیموكراسیەكان ..بۆیە ناویان نراوە سۆسیال دیموكراسیەكان .....ئێستا ئەزموونەكانی ئەو مدرسەیە سەركەوتوو تر بوو لە ناو شیوعیەت و سۆشیالیستەكانی تر.

٤. مەدرەسەی ئیسلامی:

هەروەك لە مدرسەكانی پێشوش دەركەوت كە هەریەكە ڕێگاو بەرنامەو ئامرازە كۆمەڵایەتیەك دەگرێتەبەر بۆ پەیڕەوكردن و پێشكەشكردنی نموونەیەكی كۆمەڵگەی دادگەر، لە ئەنجامداو لە كۆتاییدا كۆمەڵگەیەكی دیموكراس دروست نابێت و هەر خودی فەرمایشتی (كۆمەڵگەی دیموكراسی) چەوتە، بەڵكو

کۆمەڵگەیەکی لیبراڵ یان شیوعی یان سۆشیالیستی یان ئیسلامی یان تێکەڵێك لەوانە دروست دەبێت، بە هەمان شێوش بەرنامەی ئیسلام وا دەخرێتە مل ملانێی دیموکراسیانە بۆ وەرگرتن و پێشکەشکردنی نموونەیەکی نوێی کۆمەڵگەی ئیسلامی، بەڵام دەبێ بزانرێ کە بەرنامەی ئیسلامی وەك بەرنامەعەلمانیەکانی تری وەك: (شیوعی وسۆشیالیستی و لیبراڵ و ...)نیە کە بەردەوام دەستکاری بکرێت و زیادو کەمی تێدا بکریت، یان زاو زێی پێ بکرێ لەگەل مدرسەو ریبازو تەوژمی تر، بەلکو بەرنامەیەکی تێرو تەسەلە جێگەی هیچ هاوردەیەکی تێنا نابێتەوە، بەرنامەیەکی چەسپاوە بۆ کۆمەڵگەیەکی گۆڕاو، ئەو بەرنامەیەی لەسەردەمی نەزانی و مرۆڤ فرۆشتن و نافرەت لە چاڵ نانەوە کۆمەڵگەیەکی باڵای پێشکەوتوونموونەیی دروستکرد هەمان بەرنامە لە سەردەمی ئێنتەرنێت و فابریکەی باڵاو عەولەمی قێ دروست دەبێتەوە، ئێستا وا نەك هەر ململانێ لەگەڵ مدرسەکانی عەولەمە دەکا بەڵکو بە تاکە چارەسەر بۆ هەموو کۆمەڵ خۆی گەڵاڵە دەکا، کەواتە پەیوەندی ئیسلام و دیموکراسی پەیوەندی زاوزێ نیە، هاوبەش نیە، تەواوکەری یەکتریش نین، ..دیموکراسی تەنها ئامرازێکە بۆ گەیشتن بە ئیسلام، واتە قۆناغێکە لە ڕێگە، لە کاروان، لە نێوان (سفر)و (یەك)دا، بۆیە حوکمەکان لەسەر دیموکراسی بە زەمان زەمین و وێستگەی پێگەیشتنی کۆمەڵگە دەگۆڕێ ....ئەگەر ئاستی کۆمەڵ لە نزیك سفر و ژێر یەك بێت جیایە لەگەڵ ئەوەی لە سەرووی یەك بێت، ئە قەبلاندنی ئەو (ئاستەیە) بوویتە هۆی بەرپابوونی دەمەتەقێیەکی بێ پسانەوە لە ناو ئیسلامیەکان لە بارەی دیموکراسی، کە بە سەرەکی دەبنە سێ بەش :

بەشی یەکەم: بە تاکە ڕێگای گەیشتن بە ئامانجی دەزانن و هەتا دەیگەیننە پلەی هاوبەشی شەریعەت.

بەشی دووەم: بە کوفری دەزانێ.

بەشی سێیەم: ئەو بەشە زیاتر واقعیانە ترو سەرکەوتوو ترە کە بەرێگەیەك لـە رێگەکانی دەزانی لەکات و سات و قۆناغی خۆی.

ئەوەی یەکەم و دووەم وەك لە توێژینـەوەکانی زۆربـەی زانایـەکانی سـەردەمی رابـوونی ئیـسلامی دەردەکـەوێ کـە لیـبرال دیموکراسـی و دیموکراسـی تێکـەڵ کردووە.....بۆیە هەریەکە بە جۆرێـك دیموکراسـی بـە رێبـازێکی کۆمەڵایـەتی و سیاسـی لـە قەڵـەم داوە و نـاوی وەك: (أسـلوب الحيـاة، ديـن المعاصـر، عقيـدة الديموقراطية، .....)بـە پـاڵ وەنـاوە، هـەموو ئـەو نـاوو هاوەڵناوانـەش هەڵـەن ....ئەوانە دەشێ لیبرال دیموکراسی بن بەڵام دیموکراسی ئەو سـیفەتانەی نیـە، بـە تایبەتی دیموکراسی ئێستا مانا رەسەنەکەشی گـۆڕاوە وەك لـە پێـشوو باسـکرا، زیاتر مانای (دەست گۆڕی دەسەڵات، ئازادی بیرورا، هەقی معارەزەیی، سەروەری یاسا بۆ گشت، ..) هەموو ئەو ئیجابیانە بە جۆرێك لە جۆرەکـان لـە ئیـسلام دا هەیە، بەڵام لە هەمووشیان لێـك جیایـەو ....هـەر بـە نموونـە لـە دیموکراسـیدا (معارەزە) هەمیشەییە ئەگەر بەشداری (حوکم) نـەبوو ...کەچـی لـە ئیـسلامدا ئەرکی معارەزە دۆزینەوەی بەڵگەی بێ شەرعیە، واتە هەمیشەیی نی یە، لەسـەر هەق لایەنگریەتی ولەسەر ناهەق ناتەبا دەبێت. هەروەها دەبینین باڵاترین شـێوەی دیموکراسی (یان دیموکراسی ئیجابی) لە ناو ئیـسلام سـاغ دەبێتـەوە، بـا سـەرنج بدەین: راستی مانای دیموکراسی بریتیە لە(الولاية للشعب) لەوەشـدا وەك باسمـان کرد کۆمەڵێك سەلبیاتی هەبوو، سەلبیاتەکانیش لە سروشتی ئەو(شـعب)ە دێـت کە نەزان و نەفام و عەوام و....زاناو پسپۆڕ تێکەڵە، بـەڵام کاتـێ ئـەو (شـعب)ە پـەروەردە دەبێـت و گەشـەدەکات بـۆ پلـەی (ئومـە)کـە نـەزانی و نـەفامی و عەوامیەتی تیا نامێنێ ئەوا (ولايـة للـشعب) دەبێـتـە (ولايـة للامـة)، ئـەوەش (مقاصد)ی بنچینەی حـوکمی ئیـسلامە ...بـەو شـێوەیە (دیموکراسـی سـەلبی) دیموکراسیە نزم و دواکەوتووەکەیە لەگەڵ ئیسلام ناکۆکە ئەگینا (دیموکراسی بـاڵا) ناکۆك نیە لەگەڵ بیری ئیسلام، ئەو دۆخە بۆ هەردوو جۆری دیموکراسـیەکە راسـتە

چ ئەسینیەکە (ڕاستەوخۆیەکە) چ گۆڕاوەکە (ناڕاستەوخۆیەکە)، ئەوکیشانە هەر زادەی ئەو دەم ودەستە نیە ئەگەر بەووردی سەرنجی بدەینی دەبینین ئەوەش دەچیتەوە کیشەکانی فقهی کۆن، بەشیك پێیان وابوو شریعەتی خودا لە خودی شتەکان هەیە بۆیە وەك پیویستی بەشەری بەرە بەرە دیتە جێ بەجی بوون، ئەگەر پەیامیشی لەگەل نەبوایە، ئەو ڕەوتە پێی وایە عەقلی بەشەری ڕاست ودروستیش دەگاتە هەمان ڕاستیەکانی پەیام لە دوا گەشتی گەشەسەندنیدا، هەرچی لای ترە عەقلی پێ دەست کورتەو تەنها پەیام بەتاکە سەرچاوەی دادگەری دادەنێ، ئیترلەگەل سەرەتاکانی دیموکراسی لەگەڵ (حکم الشعب) ناتەبا دەبێتەوە پێی وایە حوکم تەنها نی خوایە، لاکەی تریش پێی وایە حوکمی خوایە؛بەلام چۆنیەتی پێی گەیشتنی بەدیموکراسی وعاقلا نە لەهەموونامرازەکانی تر چاك ترە، ئەوەش زیاتر لەسەردەمی کۆن ونوێدا سەرکەوتووتر بوینەبە هۆی بەرنامەکانی چاکسازیان.

کەواتە ئەرکی بنچینەیی بزوتنەوە ئیسلامیەکان لە فەزای دیموکراسیدا گەشەپێدان و پەروەردەکردنی تاك و کۆمەڵە بەرەو پێش و بیناکردنی ژێرخانی ئەخلاقی و فکری ئەو کۆمەلگەیە، ئەو کاتی بە ئۆتۆماتیکی خۆی دەبێتە کۆمەلگەیەکی ئیسلامی ئەگەر دەسەلاتداران لە دیموکراسیەتەکە پەشیمان نەبنەوە ...ئەوەش دەروازەی چارەسەرکردنی تێك گیرانی یەکجاری نێوان دیموکراسی و فکری ئیسلامیە.

* تێبینی: هەڵبەتە جارێکی تر لە زاراوەکانی فیکری ئیسلامیدا دەگەڕێینەوە سەر ئەو بابەتانە.

ئەزموونە نوێکانی:

لێرەدا کەمتر مەبەستمان لە دیموکراسیەتی ڕۆژئاوایە کە خاوەن کەلتورێکی مێژوویی‌و زەمینەیەکی ئاینی مەسیحی بۆ سازاوە گەمارۆدراوە بە لیبرالیەتی کۆمەلآیەتی‌و ئابووریەکی سەرمایەدارانە، وای لەو دیموکراسیە کردووە (مسمیەر) بێت، بۆیە دەبینین زیاتر لەیەك سەدەیە ئەو دوو حزبەی ئەمەریکی بە نۆرە فەرمانڕەوان، زیاتر مەبەستمان لە ئەزمونی ولآتانی موسلمان نشینە، لە دوای شکستی شیوعیەت لە ١٩٩٠ بە دواوە جۆرێك دەروازەی دیموکراسی ناوەناوە دەکرێتەوە بە خێرایی دادەخرێ، لەو ولآتانەی کە بۆ ماوەیەکیش بێت دیموکراسی بە ڕاستی لیٚ نەهاتبێتەدی. ئەوا بە خێرایی ئەو لایەنانە گەشەی کردووە کە خاوەنی بەرنامەو پەروەردە و ئلیدۆلۆژیاو ......بە پێچەوانەش هەموو ئەو لایەنانە شکستی خواردووە کە خاوەن بەرنامەیەکی نامەبدەئی و عەلمانی بووە کە هەر خۆویست و بێ خزمەتگوزاری بووە، بۆیە بینیمان لە ولآتانی جەزائیر، ئوردەن، تورکیا، بەحرەین، مەغریب، نایجیریا، پاکستان، مالیزیا، هەندێ ولآتی تر ...لە هەمووی ئیسلامیەکان زۆر بە خێرایی لێی سەرکەوتوبوون، هۆیەکەش سادەو ساکارە، ئەومیە ئیسلامیەکان دەولەمەندن لە بەرنامەو فکرو مەبادیئەکان کە بەشی هەمرو کەسی پێویە، کەچی حزبە عەلمانی و دەسەلآتدارەکان دەولەمەندن لە ماددەو زەبرو زەنگ، مادەکە بۆ کەمایەتیەك و زەبرو زەنگەکەش بۆ زۆرایەتی، بۆیە لە دیموکراسی ونازادیدا زۆرایەتی دەنگ بە ئاسانی لە عەلمانی و دەسەلآتداران لادەداو ئیسلامیەکان دەنگی گەلیٚ زۆریان دەهێنا، بەلآم بەشی هەرە زۆر لەو ولآتانە بە پشتیوانی ڕۆژئاوا لەو دیموکراسیە ڕاستەقینە پشێمان دەبوونەوە، جۆرێك لە دیموکراسی دەتاشرا کە هێزە سەرەکی وکاریگەریەکانی لیٚ هاوێر دەکرا، ئینجا حیزبی دەسەلآتدار تەنها لەگەلٚ چەند حزبۆکەو لایەنی وا دەچووە نێو پرۆسەکە کە دەرچوونی خۆی مسۆگەر بێت، ئەو دیموکراسیەی جیهانیش ڕوون تر دەردەکەویٚ ڕۆژ بە ڕۆژ بە تایبەتی لەو هەموو خۆپیشاندانە

جیهانی و نەرەکیەکانی ولاّتانی لایەن لە جەنگی عێراقی ٢٠٠٣ کە دیموکراسی و ڕای گشتی و زۆرایەتی دەنگ و شەرعیەتی دەولی ...بەرامبەر هێز هەر ژێرکەوتووە.

(٣١)

سیستەمی دوو حزبی نظام الحزبين BI-PARTY

سیستەمی دوو حزبی چەمکێکی سیاسی سەربەخۆیە، مەبەست لێی ئەوەیە لە وڵاتێکی دیموکراسی دوو حزبی سەرەکی بۆ منافسەی دەسەڵات چالاکی سیاسی دەکەن ،حزبی سێیەم و چوارەم و....هەیە بەڵام ڕۆڵێکی وایان نیە، عادەتەن بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست، نەك دوو حزبی منافسی جەنگی لە پێناو دەسەڵات وەك ئەو ئەزموونانەی لە کۆتایی سەدەی بیستەم هەریەکە لە: کوردستان لە نێوان (پ.د.ك)و (ی.ن.ك) ڕوویدا، لە چاد لە نێوان (حسین هەبری‌و غۆکۆنی عویدی)، لە یەمەن لە نێوان (حزبی سۆشیالیستی و حزبی کۆنگرە)، لە ئەنگۆلا لە نێوان (یەکێتی نیشتمانی بە سەرۆکایەتی ساڤمبی و بەرەی میللی بە سەرۆکایەتی ئۆگستینۆنیتۆ لە ساڵی ١٩٧٦ بەدواوە)...، ڕاستە ئەو ئەزموونانە دوو حزبی بوینە بەڵام دیموکراسیانە نین و زیاتر دوو حزب و دوو دەسەڵاتیشیان بە خۆ داوە بێ ئەوەی بگەڕێنەوە دەنگی میللەت، سیستەمی دوو حزبی دیموکراسیانە ئەوەیە کە لە ئەنجامی دەنگی میللەت و چالاکی سیاسی دروست بوینە، هەریەکەیان کە دەنگی سەرکەوتن دەهێنێ کەمتر پێویستی بە دەنگی حزبی منافسەکەی یان حزبێکی تر دەبێت بۆ هاوپەیمانیەتی و تەواوکردنی ژمارەی یاسایی یەکەی بۆ حکومەت دروست کردن، ئەوەی تر جاری جەنگ نادا بەڵکو دەبێتە معارەزەیەکی یاسایی‌و تا هەڵبژاردنێکی تر، دەتوانین دوو نموونەی زۆر بەناوبانگ لەو سیستەمە وەرگرین یەکیان بەریتانیا بوو ئەوەی تر ئەمەریکا، کەمێك هەڵوەستە لەسەر مێژووی ئەزموونەکانیان دەکەین بۆ چاکتر تێگەیشتن:

نمونەی یەکەم – ئەزموونی بەریتانیا (کرێکاران و پارێزگاران):

لە ساڵی ١٦٨٠ز را بەرە بەرە لێك نزیك بوونەوەیەك سەری هەڵدا بۆ یەکخستنی ڕاوبۆچوون و پاڵێوراوی بۆ دەسەڵات لە لایەن کۆمەڵێك خەڵکی بازرگان و پیشەسازو تەکنۆکرات کە پێیان دەوترا (وێگ –دوای لە چینی برجوازی خەملی)، چینی دووەم زیاتر ئەو خەڵکانە بوون کە دەرەبەگ و جوتیاری گەورە و پیاوانی ئاینی و لایەنگرانیان لە پارێزگارانی داب و نەریتی بەریتانیای ڕەسمن دەکرد پێیان دەوترا (تۆری)، چینی یەکەم زیاتر ئارەزووی گۆڕانیان هەبووە کەچی چینی دووەم (تۆری) ئەوانە (محافزکار- پارێزکار) زیاتر کۆنەپەرست بوینە، دوای لە چاکسازیەکانی (١٨٣٠، ١٨٧٦، ١٨٨٤)....بە تەواوی بوونە دوو حزبی لیبرال (ئەحرار)و پارێزگاران، لە کۆتایی سەدەی (١٨) حزبی کرێکاران دروست بوو تا گەیشتە ئاستێکی چالاك، لە نێوان ١٩٢٢ تا ١٩٣٥ بووە سیستەمی سێ حزبی (کرێکاران، ئەحرار، پارێزگاران)، لە دوایدا (حزبی ئەحرار- لیبرال) بە جێما، سیستەمی دوو حزبی لە دوای ١٩٣٥ خەملیَ لە (کرێکاران و پارێزگاران)، تەنها لە دۆخە سەختەکان هەڵوێستەکانیان هاوبەش بووە وەك لە جەنگی جیهانی دووەم بە سەرۆکایەتی (چەرچڵ) لە ساڵی ١٩٤٥ بۆ یەکەم جار کرێکاران بردیانەوە لە هەڵبژاردن ئیتر تا ئێستا بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست.

نمونەی دووەم-ئەزموونی ئەمەریکا (کۆماری دیموکراسی):

لە دوای سەربەخۆیی ١٧٧٦ز و گەشەی کێشە سیاسیەکانی دەسەڵات زیاتر سیاسەتمەداران بوونە دووبەش (نەك دوو حزب)، یەکێتیەکان بە سەرۆکایەتی (هاملتۆن) و کۆماریەکان بە سەرۆکایەتی (جیفرسۆن)، ئەو دابەشیە لە سەردەمی ج. واشنتۆن بوو، ئەویش زیاتر لایەنگری (یەکێتیەکان) بوو، دوای تەواو بوونی هەردوو دەورەکەی ج.واشنتۆن لە ساڵی ١٧٩٦ ململانێیەکی سیاسی توند لە

نێوانیان پەیدا بوو لەسەر هەڵبژاردنی سەرۆکی نوێ، هەریەکە لە(ج ئادەمز) پاڵێوراوی یەکێتیەکان و(جیفرسون)یش پاڵێوراوی کۆماریەکان بوو، لە ئەنجاما ئادەمز دەرچوو، لە ساڵی ١٨٠٠ نۆرەی کۆماریەکان هات و دەرچوون، لە ساڵی ١٨٢٨ یەکێتیەکان ناوی خۆیان گۆڕی بۆ (دیموکراسی)، کۆماریەکانیش بە سەرۆکایەتی (ابراهام لینکۆلن) وەك خۆیان مانەوە، لە جەنگە ناوخۆییەکانیان دا بەرە بەرە ئەو شێوە حزبیەی وەرگرت، لە ساڵانی ١٨٦٠- ١٩٣٣ کۆماریەکان وەك تاکە حزبێك لە گۆڕەپان بوون ..تا (رۆزفلت)ی دیموکراسی دەسەڵاتی وەگرتەوە لە ١٩٣٢ وە تا ئێستا هەر بە نۆرە دەسەڵات دەگرنە دەست وەك سیستەمێکی دوو حزبی[1]، دوو حزبیەکەی سیستەمی ئەمریکا توندترە، ڕەنگە لە بریتانیا مۆڵەتی ئەو سیستەمە درێژە نەکێشێ.

ئەوەی سەروو دوو نموونەی مێژووی بۆ لە دروست بوونی ئەو سیستەمە، بەشێکی زۆر لە لێکۆڵەوەران پێیان وایە ئەو جۆرە سیستەمە بە جۆرێك لە دیکتاتۆری و یان (دیکتاتۆری دیموکراسیانە)ی لە قەڵەم دەدەن، چونکە زۆربەی دابەش و دارشتن و پێکهاتنی هەڵوێستی ئەو دوو حیزبانە لەسەر بنچینەی بەرژەوەندی چینە باڵاکانە، حزبی بەرژەوەندی لێ دەردەچێت نەك مەبادیئی، ئیتر ڕۆڵێکی زۆرینەی چینی هەژاری تیا نامێنێ، بەڵام ئیجابیاتیشی ئەوەیە بە سانایی حکومەت پێك دەهێنن، بڕیار دەدەن، کاروبار ڕادەپەڕێنن بێ قەیران، یەکسەر دەنگی یاساییان تەواوە بێ (ئیئتلاف)کە یەکێکە لە قەیرانەکانی ئەزموونی دیموکراسی و فرەیی وەك ئەزموونی ی فرنسا کە ماوەیەك لەو قەیرانە وا ئالابوو، هەر کابینەی حکومەت دەگۆڕا .

ئەو جۆرە سیسیتەمە لە ڕۆژئاوا زۆر درێژەی کێشاوە، وا ئێستا لە عەولەمە ئاسۆی فرە حزبی لێ سەری هەڵداوە، لە جیهانی سێیەم ئەو جۆرە دوو حزبیە چ بە دیموکراسی چ بە نادیموکراسی تەمەن درێژ نیە، لە تورکیا (ئەجەویدو دیمیریل)

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە -النظم في العالم المعاصر-د.سعاد الشرقاوی. النظم السیاسیة د.مشهدانی

چەند سالێك لەهەشتاكانی سەدەی ڕابووردوو بە هاوتایی وا هاتن ،دوای گەشەكردنی (حزبی ڕەفاهو- حزبی دادو پەرەپێدان)ی ئیسلامی ئەو هاوسەنگیەی هەلتەكاندو لەو ساتەی نووسین هیچیان تاكە كورسیەكیان نیە لە پەرلەمان، هەروەهاش ئەزموونی یەمەن لە نێوان هەردوو حزبی سۆشیالیستی (علی ناصر)و كۆنگرەی (علی عبدالله صالح) تەنها چەند سالێكی خایاند (حركة الاصلاح)ی ئیسلامی وەك هێزی سێیەم كەوتە مەیدان و لە هەلبژاردنی ١٩٩٣ (٦٣) كورسی هێنا، حزبی سۆشیالیستی تەنها (٥٦) كورسی هێنا، حزبی كۆنگرە (١٢١) كورسی هێنا كوتایشی بە سیستەمی دیارشی (دوانەیی) هینا.

هەروەها لە پاكستان لە نێوان (ڕابیتەی ئیسلامی-بەسەرۆكایەتی نەواز صشریف)و (حزبی گەل-بەسەرۆكایەتی بنەمالەی بۆتۆ) ماوەیەك ئەو هاوتاییە پەیدابوو، دوای ڕابیتەی ئیسلامی بە شێوازی دیموكراسی بە یەكجاری زالّ بوو بەسەر گۆڕەپان تا كودەتاكەی (پەرویز مشرف)، لە كینیاش بەهەمان شێوە (یەكێتی نیشتمانی)و (یەكیتی دیموكراسی)، ... لە كوردستانیش لە دوای ١٩٧٦ سیستەمی دوو حزبی بە نادیموكراسیانە بەردەوام بووە تا ئێستا، (پ.د.ك)و (ی.ن.ك)، لە یەكەم هەلبژاردنی نیمچەدیكراسی لە١٩٩٢(پ د ك) ٤٦٪ دەنگی رابەریشی ٤٨٪ ، ٢٥٦٧٢ دەنگی لە یەكێتی زیاتر هێنا، بە هەمان شێوە ئەو دوو حزبەش وەك جیهانی سێیەم وا پێدەچێ هێزی سێیەم لەسەر دەستی ئیسلامیەكان جێگە بە سیستەمی دوو حزبی لە كوردستانیش لێژ بكا. ئەو وەستانەی لەسەر شێوەی سیستەمی دوو حزبی دەق دەگرێ لە جیهاندا گۆڕانی زەحمەتە، بەلاّم لە جیهانی ئیسلامی ئەو گۆڕانە تەنها بە (ئیسلامیەكان) دەكرێ چونكە هێزی گۆڕان لە ئیسلام دا خەستە، بۆیە زۆربەی سیستەمەكانی دوو حزبی چ بە دیموكراسیانە چ بە نادیموكراسیان لەسەر دەستی ئیسلامیەكان كۆتایی پێهات. لەهەر وڵاتێك ئەگەر زیاتر لە دوو حزبی لێ پەیدابوو كە قورساییان بایی ئەوە نەبێ بە تەنها حكومەت دروست بكا، ئەوا سیستەمی فرە حزبی پێ

(٣١) سیستەمی دوو حزبی   نظام الحزبین   BI-PARTY

دەوترێ، هەڵبەتە هەموو ئەوانە لە چوارچێوەی سیستەمێکی فراوانتری دیموکراسی کە بە(فرە لایەنی- تعددیە) ناو دەبرێ.

(٣٢)

فره لايەنی التعددية pluralism

چەمكێكی سیاسیه مەبەست لێی بوونی چەند لایەنی سیاسی لە چوارچێوەی دەوڵەتێكی دەستووری سیستەم دیموكراسییه، زۆرجـار فـره لایەنیـەكی ڕواڵـەتی دەكرێ وەك لە جیهانی عەرەبی زیاتر، بـەڵام حزبـی سـەرکرده سـەرۆکی هـەتا هەتایـە ... لـە ژێـرەوە دەوڵـەتی نادسـتووری و مولكیـەتی دەوڵـەت (پاشـای نادەستووری) دەسەلات دارە، ئەوەیان فرەلایەنی ساختەیە.

لەو سیستەمەدا وەك پێشوو نیە، زیاتر پێویستی بە هاوپەیمانیـەتی و لیـستی هاوبـەش دەبێـت هـەم بـۆ هەڵبـژاردن هـەم بـۆ پێكهێنـانی حكومـەت و بەردەوامیەكەی، ئەگینا زۆربەی جار ڕووبـەڕووی قـەیران و ئانـارامی دەبێتـەوە، زۆرجاریش سەوداو سەوداكاری ماددی بەرامبەر ئـەو هاوپەیمانیتیـە دەكـرێ بـۆ وەگرتنی ڕادەی یاسایی دەنگەكان، زۆرجاریش ئەو دۆخە ڕەنگ دەداتەوە سەرباری ئابووری و كۆمەڵایەتی و سیاسی و هەتا سایكۆلۆجیش بە سەلبی، بۆیـە هەنـدێ لە زانایان ڕەخنەی توند ئاراستەی ئەو سیستەمە دەكەن، هەتا (ملـك فیـصل) ی یەكەم شای عیراق لـە ١٩٢١ زۆر دژی فـره لایـەنی سیاسـی وحزبـی بـوو، بـەڵام سیاسەتی باڵای بریتانیا بێ دەنگی كرد ، لە لایەن زانایانەوە ئـەو سیـستەمە بـە ئامرازی دابەش و پارچە پارچـەیی میللـەت حـسێب دەكـەن، شـەڕە دەسـەلات و بەرژەوەندی پەرستی و چەند ڕوویی و گواستنەوەی وەلائوسەنگەر ...وەك لایـەنی سەلبی ئەو سیستەمەیە، سەرباری قەیرانی گۆڕانی خێرایی حكومـەت، تەنانـەت لە فرنسا لە ساڵی ١٩٤٦ تا ١٩٥٨ (٢١) كابینەی وەزارەت دروست كراو گـۆڕا.

به تێکرایی له کۆماری سێیەمی فرنسا نزیکەی ١٠٠ کابینـه دروسـتکراو گـۆرا ....تا دیگۆل له ١٩٥٨ هاوپایانیەکی دروست کرد، نیتر ئەو قەیرانه کـەم بـوّوه بۆ نێوان راست رەوەکانی–دیگولیو چەپ رەوەکانی سۆشیالیستی، ....بۆیه ئـەو سیستەمه له چاو دیکتاتۆریەت وسیستەمی شمولی نیجابیه ئەگینا نموونەیی نیه، نێستا دیسان نەخشەی سیاسـی وا دەگـۆرێ، حزبـی سـەرەکی بـەرەو لاوەکیـەو پێـچەوانەش، بەتایبـەتی لـه جیهـانی ئیـسلامی کـه بزووتنـەوه ئیـسلامیەکان کەوتونەته گۆرەپانی سیاسی به شێوازێکی دیموکراسیانه وا بەره بەره کۆتـایی بـه سیستەمی فره لایەنیو هەتا دوو حزبیش دەهێنرێ هەروەك بینرا له جـەزائیر لـه ٨٦٪ ی دەنگیان هێناو بێ پێویستی به هاوپـەیمانی لەگـەڵ هـیچ حزبێکـی تـر، (بەرەی ئنقازی ئیـسلامی جزائـر) بـه سـەرۆکایەتی پرۆفـسۆر عـەباس مـەدەنی دەیتوانی حکومەت پێك بهێنێت بەهۆی خزمەت و دڵسۆزیەکەی بـەردەوام بێـت، هەروەها له تورکیاش له فره لایەنیەوه (حزبی دادو پەرەپێدانی ئیسلامی) دەنگی تەواوی هێنا وەك تاکـه حـزب لـه دەسـەڵاتدا ....بـەڵام ئـەزموونی جـەزائر بـه دیموکراسیەوه له لایەن دەسەڵاتی سەربازیەوه وەرگێردراوه بۆ دیکتاتۆریەوه ..بۆیه نێستا جیهانی ئیسلامی لەگەڵ بوونی دیموکراسی راستەقینه یەکسەر کۆتـایی بـه فرەلایەنی دێت.

ئەو دیاردەیه هەر له جیهانی موسڵمان نشین نیه، چونکه فـره لایـەنی تـەواو راست و دروست نیه، له بەرامبەر دیکتاتۆریەت هاتەکایەوه هەرله چـاو ئـەویش نیجابیـە، ئـەوا لـه ئـەوروپاش رادیکالیـەکان بـەرەو گەشـەن وەك بینـرا لـه هەڵبژاردنەکانی فەرەنسا، نەمسا، رووسیا، ....هەڵبەته ئەو تاك حیزبەی سـەروو که ئیـسلامیەکان به دەستیان هێناوەو دەهێنن لەو جەوهەرەدا جیایه لەگـەڵ تـاك حزبی دەسـەڵاته دیکتاتۆریـەکانی وەك حزبـی شـیوعی، نـازی، فاشـی..وحزبـه دیکتاتۆریه نەتەوەگەریەکان وعەلمانیەکانی تر، له یەکەمدا له رێی دیموکراسـی و رای میللەتـه لـه دووەمـدا لـه رێی دیکتـاتۆری و ئینقلابـی سـەربازی و رای

کەمایەتی و تاکە کەسێکە ، هەڵبەتە فرەلایەنی زور پەیوەستە بە دیموکراسیەوە، تافرە لایەنی هەبی دیموکراسی پێویستە، بەڵام هەردووکیان ئامانجی ئەبەدی وئەزەلی نین، لەکوتایدا یەکێ لەو مدرسانە دەردەچێت ئیتر کۆمەڵگە بە دیموکراسیانە لایەنەکانی تر خانەنشین دەکا، وەك ئێستای تورکیا وئێران وفلستین و زۆر شوێنی تریش بەرێوە ن .

مەدرەسەکان و فرە لایەنی:

ئەو فرە لایەنیەی باس کرا لە پێش تر بە ئاسایی خۆی ئەوە دەقاو دەق هەڵوێستی مدرسەی لیبرال دیموکراسە، کە تەواوە رەنگ دانەوەی بازاری ئازادو چالاکیە سەرمایەداریەکانە، بۆیە فرە لایەنی سیاسی یەکێکە لە کۆڵەگە بنچینەییەکانی بنەمای لیبرال- دیموکراسی، لەو مدوسەیە فرەلایەنی ئامراز نیە ئامانجیشە، واتە فرە لایەنی لە پێناو گەیشتن و دۆزینەوەی راستی و دادگەری نیە، پاساوەکانی فەلسەفی و زانستیش بۆ ئەو هەڵوێستە سیاسیو کۆمەلایەتی و ئابووریانە ئەوەیە کە سروشت و گەردوون بە تێکرایی لە رەنگ و جۆری جیاجیا پێك هاتوون، بە هەمان شێوەش پێکهاتەی دەروونی بەشەری و کۆمەلگەش لە تەبیعاتی جیا جیاو ئاستی جیاجیا پێکهاتووە، ئاکرێو ئاشێ لەیەك قاوغ کۆبکرێتەوە، بۆیە فرەلایەنی بە دیاردەیەکی رەسەن و پێویست دەزانن، تا رادەیەك سۆشیال دیموکراسیەکانیش هەمان رایان هەیە بە تایبەتی دوای زەق بوونەوەی عەولەمە و دارمانی مدرسەی شیوعیەت، ئەگینا پێش تر رایان وابوو کە فرەلایەنی واقیعێکە بەلام مەرج نیە واقیعێکی راست و دوورست بێ، بۆیە هاتنیان بۆ ناو ئەو واقعە بە مەبەستی کۆتایی هێنان بە فرەلایەنی و بەرەو بنیادنانی کۆمەلگەیەکی سۆسیالیزم بووە.

هەرچی مدرسەی شیوعیەت بوو، تەواو پێچەوانەی ئەو فرەلایەنیە بووە، ئەو مدوسەیە پێی وابوو حزب نوێنەری چینێکە، چینەکانیش لە ئاکۆکی (مان و

ئەمان) دان لەگەڵ یەکتر، بوونی یەکیان نەبوونی ئەوی ترە، بۆیە فرەلایەنی بەمڕای مارکسیەت دیاردەیەکی ڕۆژئاوایی و لە خزمەتی سەرمایەداری و چینی برجوازیە، لە جیاتی فرەلایەنی فکرەی دیکتاتۆری پرۆلیتاریا هاتەدی[1]، کە لە کۆتاییدا دەبووە دیکتاتۆری تاکە شەخس و تاك حزبی بە تەواوی مانا و سیفاتی دیکتاتۆریەو، لەسەر ئەو بنچینەیە لە وڵاتانی سۆشیالیستی و یەکێتی سۆڤیەت تەنیا بوار بە(حزبی شیوعی) دەدرا گوایە نوێنەری چینی کرێکارە بە بێ منافەسە و هەڵبژاردن، لە دەستوریش وا تۆمار دەکرا وەك بە ڕوونی لە دەستوری سۆڤیەتی ١٩٧٧ ڕۆڵی حزبی شیوعی وەك سەرکردە و پێشڕەو بە تاقی تەنها دەکا، بەڵام سەرەنجام ئەو تاك ڕەوی دیکتاتۆریەی شیوعیەت لە لایەن کۆمەڵ ڕاپێچی ڕابردوو کرا، هەڵبەتە ئەوانەی دژی فرە لایەنن و باوەڕیان بە دیاردەی (تاك حزبی و حزبی سەرکردە) هەیە جگە لەوەی پاساویان ئەوەیە کە پەیام و ڕزگاریان پێیە بۆ تۆناغێکی میللەتەکەیان یان یەکجاری، گوایە پەرینەوەو دەرباز و جێبەجێکردنی ئەو پەیامە تەنها بەو حزب و سەرکردەیە دەکرێ ....لەوانە حزبە ناسیۆنالیزمەکانی نازی و فاشی، شۆفینی، فالانژسی، بەعسی، تورانی، .... هەروەها چەپیەکان و هەندێ باڵی ئیسلامی سەلەفیش ئەو باوەڕو پاساوەی هەیە.

هەرچی هەڵوێستی فکری ئیسلامیە ئەوا وەك هەڵوێستەکانی تر دووبەشی سەرەکیە لە نێوان دروستی و نادروستی (وەك زیاتر لە چەمکەکانی فکری ئیسلامی بە درێژتر باسی دەکەین)، بەڵام بەشی هەرە زۆری بزووتنەوە ئیسلامیەکان ڕایان وایە کە فرە لایەنی گۆڕەپانێکی ئازادە بۆ بەشداری کردنی خەڵك و دەرخستنی بەرنامەکان، مادام لە هەڵبژاردنی ئاینا مرۆڤ ئازاد بێت ئەوا لە هەڵبژاردنی عەقیدەی سیاسیش ئازادە، بۆیە لە مدرسەی ئیسلامیدا فرەلایەنی قەدەغە ناکا بەڵام تێ دەکۆشێ لە پێناو نەهێشتنی لە ڕێی پرۆسەی دیموکراسی،

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە : أ- مبادئ الشيوعية- انجلس ب. بيان الشيوعي- انجلس- ماركس ج. الدولة والثورة- لينين د- نظم السياسية ل٢٢٧

واته هەتا لە کاتی دەسەڵاتی ئیسلامیش بە تۆبزی ڕێ لە فرەلایەنی سیاسی و ئاینی ناگیرێ، هەروەك لە ئەزموونی نوێی سوودان و ئێران بینیمان، مەولەت بە حزبی نا ئیسلامیش دراوە، لە ئێران ڕێ بە (حزبی تودە- حزبی شیوعی)ش دراوە لە تورکیاش (حزبی دادوگەشە) حکومەتە بە تەنها حزبەکانی تریش سەربەستن لە چالاکی سیاسی، ئیستا وای لێهاتووە کاتی ئیسلامیەکان لەرێیە دەگەنە دەسەلات بوار بۆ لایەنە عەلمانی ونۆێزیسۆنیش دەکرێتەوە، بە هەمان شێوە لە نموونەیەکی مێژوویش لە شوێنێکی وەك قوبرس کە نزیك پایتەختی خەلافەتی عوسمانیش بووە زۆر لێشی بالاّ دەست بووینە کەچی دەبینین لە دوای ڕزگارکردنی لەسالی ١٥٧١، لە لایەن (باب العالی)ی عوسمانیەوە سەربەخۆیی تەواو درا کەنیسە ئۆسقف وەك نوێنەری میللەتی ڕۆم و ئەرتۆدۆکسی قوبرسی، لە سالّی ١٧٥٩ز وە دووەمین کەسێتی ولاّت لە دوای (والی) ناوی هاتووە،، لە سەردەمی سولّتان عبدالمجیدی یەکەم (١٨٣٩-١٨٦١) لە ١٨٥٦ ئەنجومەنی ئیداری و دادگای پێکهات لە چوار چێوەی نوێنەری هەریەکە لە یۆنانی و موسلّمانی[1]، بە هەمان شێوەش لە قۆناغی (ئینتقالیدا) هەموو واقعێك لە لایەن فکری ئیسلامیەوە هەلّس وکەوتی لەگەلّ دەکرێ، بەلاّم بە مەبەستی گۆڕینی نەك گونجانو ڕاهاتن لەگەلّی، بەو جۆرە وا هەلّسوکەوتی لەگەلّ واقعی فرە لایەنی دەکا، هەموو کەرەستەو ئامرازی هاوتا بوونی مرۆڤەکانی پێیە لەسەر ئەو زەویە بێ پێویستی بە فرە لایەنی، بە پێچەوانەی مەدرەسەی شیوعیەت کە بانگێشەی دژی فرە لایەنە و کەچی بەرنامەو عەقیدە سیاسیەکەی هەموو کۆمەلّگە ناگرێتەوە، لە باشترین دۆخیدا چینێك لە کۆمەلّگەی دەگرتەوە کە چینی کرێکاران بووە، ئەگینا چینەکانی برجوازی و دەردەبەگو جوتیارو....هتد چینەکانی تری کە ناوی نراوە وردە برجوازیو زۆر توێژی تری نەدەگرتەوە، لە ئیسلامدا لەسەر ئەو بنچینەیەی چینایەتی و هێزی ماسولکەو قەبارەی مولکیە

---

[1] موسوعة السياسية ب٤ ل٧٤٦

نارِوانیته مرۆڤ، بەڵکو لەسەر بنچینەیەك دەڕوانێتە مرۆڤ کە هەموو مرۆڤ تیایـدا وەك یەك هاوبەشە، ئەویش بنچینەی عەقڵە، بۆیە بەرنامەی ئیسلام کراوەیـە بـۆ هەموو مرۆڤێك لەسەر ئـەو زەویـە بـێ هـاوێرکردن، هـەر بۆیـەش مـەحاڵ نیـە کۆبونەوەی هەموو مرۆڤایەتی لەسـەر بەرنامەیـەکی عەقلانیـەت هـەروەك چـۆن هەموو مرۆڤایەتی ئێستا کۆکن لەسەر ڕاستی و دروستی (٣+٤=٧)، لەو کاتەدا فرە لایەنی نابتە پێویست، بۆیە دیاردەی سروشتی و گەردوونی فرە ڕەنگی و فـرە ئاستی و جیایی سروشتی و مرۆڤ و جیای شێوەی نابتە پاساو پەرژین لە ڕێی ئەو هەڵوێستە گەردونیە، دەبێ بە وردتر تێی بنۆڕی، ئەو پاساوانە بۆ فرە لایەنیـەکی کۆمەڵگەیەکی ستونیە، واتە پاساوە بۆ ئەوەی ڕەوایی فرەلایەنی ڕەگەزیو تایفیو نەتەوەیی و ئایینی و کۆمەڵایەتی کلاسیکی پێ وەرگرێ ....بەڵام پاساو نیـە بـۆ کۆمەڵگەیەکی ئاسۆیی، کە تیایدا تاکەکانی مرۆڤ لە ئینتیمـا ئاسـۆی (عـەقلی، فلسفی، سیاسی، ئاینی،....) یەکسان بن.

فرە لایـەنی لە عەولـەمەدا:

لە عەولەمەدا گۆڕان بەسەر نەخشەی کلاسـیکی عەقیـدەو هـزرو فەلـسەفەو ئینتمای سیاسی هاتووەو زیاتر دێت، لێرەدا سنوری جوگرافی نابێتـە فاکتـەرێکی پـۆلین، نابێتـە لـە قالـب دانـی بـیروڕاو عەقیـدە ....، بـیەو تێـڕوانین و هـەتا ئینتمایەکانیش (عابر القارات)ە، هەر بۆیەش ئـەو ڕسـتانەی ئێمـەی موسـڵمان، ئێوەی مەسیحی، ئەوانی هندۆسـی، ئـەوروپای مەسـیحی ... دەقیـق نـین، وەك مەسەلەکەی نیسبی ئاینشتاینی لێهاتووە ١٠٠٪ ڕاست و دروست نین، بە هەمان شـێوەش ئـەو ڕسـتانەی دار الاسـلام، دار الكفـر، دار الحـرب، ... ئـەو حوکمـە ڕەهایانە پڕ مانا نیە بە تایبەتی لە سـەردەمی عەولەمە، مـادام ئـەو حوکمانـەی (دار الاسلام)، (دار الكفر).. لەسەر بنچینەی سنوری جوگرافی دەدرێ نەك لەسـەر بنچینەی عەقلی سیاسی کۆمەڵگە، ئەوە لەو سـەردەمە هەڵـە دەردەچـێ....بـە

تايبەتی لەو ساتەی كە سـنوری جـوگرافی (لـەو عەولەمـەدا) كاريگـەری لەسـەر مرۆڤەكانی نێو باوەشيدا زۆر لاواز بووە، ئێـستا هـەر تاكێـك ڕاسـتەوخۆ لەگـەڵ هەموو جيهان كارلێك دەكا، بۆيە ئەو تاكە كوڕی هەموو جيهانـە نـەك شـوێن و ناوچەو نيشتمانێك، وا ئێـستا دەبيـنين لـە (دار الاسـلام) -ئەگـەر ڕاسـت بێـت دارالاسلام يەكسان بێت بە وڵاتانی موسڵمان نشينەوە- ئەوا پۆشـاكی ئيـسلامی لیّ قەدەغەيە، مزگەوتەكان دادەخرێن، .....كەچی لە (دار الكفر)ە بە دەگمەن نە بێت ئەگينا هەر ئازادی هەيە بۆ ئيسلامەتی، لە (دار الاسلام) پڕيەتی لە ئنتمای شيوعی و سوشياليستی و ليبرالی....پڕيەتی لـە ئنتمـای فەلـسەفی و عەقيـدەی جياله ئيسلام، با لە ئاسنامەشی نوسرا بێت ئيسلام، بەهەمان شێوەلە ئـەوروپاش دەبينين پڕيەتی لەوئينتمايانەو ئينتمای ئيسلاميش، ئەو چـوار مدرسـە سـەرەكی يە (ئاينی، سۆشياليستی، شـيوعی، ليبرالـی) لـە فـەزای سياسـيدا بـە جيهـان تەنينەوە بـێ ئـەوەی فاكتـەرە شـاقوڵيەكان لـە شـوێنی جـوگرافی و نيـشتمان و ڕەچەڵەك ڕێگر بێت، بەو شێوەيە عەقيدە و ئاين و ئينتمای سياسی بە تەواوی لە جوگرافيا جيا بويتەوە، ناوچـەيەك نيـە بـە ڕەهـای بـۆ مدرسـە و ئايينێـك لـەو ساتەدا، ڕەنگە لە ئاينده جۆرە وەسفێكی تر هەڵگرێ، هەر خۆشی ئاين و هەموو بيرو بڕوايەكی ئاسۆيی ميراتی نين، لە بـاوك و دايكـەوە بـۆی بمێنێتـەوە، بـەڵكو وەرگيراوە (مكتسبە) و خۆی لێی بەرپرسيارە بە پلەيەك، كەواتە هەڵەيـە ئەگـەر بڵێين ئەوروپای مەسيحی و سەرووی ئەفريقای ئيـسلامی و هندستانی هندۆسـی و ياپانی تاوی و .....لە خودی ناويەك ميللەت و نيـشتمان ئـەو ڕەنگانـەی تيايـە بابە زارەكی و ناسـنامەدا نـاوی تـر هـەڵگرێ لـە ..مەسـيحيەت و هندۆسـی و ئيسلاميدا، ئەو ئاسنامەيە گوزارش لەجوهەری مرۆڤی نوێ ناكـا، لـە ڕاسـتيدا ئەو جەوهەرە شێوازێكی ترە لە ئينتماو لايەنگيری بۆ مدرسەكان كە پێك هاتوون لە ئاوێتە بوونی ئايدۆلۆژياو ئاين، ئەو ئاينانـەی كـە پێويـستيان بـە تـەواوكردن هەيە لە لايەن ئايدۆلۆژيای مرۆڤەوە، واتە لە هەموو جيهان وا بەرەو ئەو ڕەوتەيە

کە لە هەر فەرزایەکی سیاسی ئینتما و بوونی هەر چوار مدوسەی سەرەکی لێ پەیدا دەبێت، واتە فرەلایەنی لە عەولەمەدا بە لایەنی کەمەوە چوار لایەنی تیایە یان زیاتریش لە پێکهاتەی نێوانیان، ئەو چوار لایەنە لە سەروی دەستوور و یاسان، ئەوانە تەزکیەی گەردوونیان هەیە بۆ مەۆڵەتی چالاکی سیاسی لەو فەترە مێژووییە، ئەگەرچی لەو سەردەمە ئەو فاکتەرە (واتە عەولەمە) بنچینەو داینەمۆی فرە لایەنیە بەلام هەڵەشە ئەگەرفرە لایەنی تەنها بدەینە پاڵ عەولەمە، بەڵکو گەلێ جار دیاردەی لێك ترازان (ئنشقاق)و کێشەی تایبەتی و سزای حزبی ....بوویتە پەیدابوونی فرە لایەنی، ...هەروەك ئەزموونی حزبە کوردستانیەکان بەروونی دەردەکەوێ، دەبینین زۆربەی حزبە کوردستانیەکان لە حزبی پێش خۆیان جیابوینەوە، بە تایبەتی لە (پ.د.ك) .

دەبێ لە لایەکی تریشەوە تێبینی بکرێت کەوا (عەولەمە) فرەلایەنی دەدا لە هەمان کاتیشدا فاکتەری سڕینەوەی فرەلایەنیشی هەڵگرتووە*، چونکە هەتا هەتایی نیە لە کۆتاییدا عەولەمە یەکیان تەزکیە دەکا، بە پێی یاسای (البقاء للاصلاح) یەکێ لەوانە کە لە فکرو فەلسەفەکەی وئینجا پیادە کردنەکەی لە هەموان دەوڵەمەندترە، لە بەرنامەو پەیڕەوکردنا لە هەموان شمولی ترو تێروتەسەل ترە، ئەوەیان سەردەکەوێ و چارەنوس کۆمەڵی سەر زەوی دیاری دەکا..نەك هێزی سەربازی بەڵکو زیاتر بەهۆی پێویستی کۆمەڵ بەو بەرنامەیە وەك دەربازو چارەسەری کێشەکانی مرۆڤ و کۆمەڵ.

---

* هەتاکاریگەری لەسەر لێك نزیك کردنەوەی فرە زمانیش کردووە بۆ یەکخستنی، وا ئێستا لە کوردستان بەرە بەرە زاراوەی زمان لەنێو دەچی لە قازانجی زاراوەی تر، یەکێ لەوانە زاراوەی هەولێرە

(٣٣)

پێكـدادانى شـارستانیه‌كان اصـطدام الحضارات
the clash of civilization

له وه‌رگێڕانى ئه‌و چه‌مكه له سه‌رچاوه ئینگلیزیه‌كه‌ى بۆ عـه‌ره‌بى بـه ڕسـته‌ى جیاجیایا گوزارش كراوه له‌وانه: (صـراع الحضـارات، اصـطدام الحضـارات، ...... بۆیـه لـه كوردیه‌كـه‌ش بـه (پێكـدادانى شـارستانیه‌كان‌و ململانـێ شارستانیه‌كان، .....) هاتووه.

ئه‌و ئه‌دڕێسه‌ى سه‌روو كتێبێكه له لایـه‌ن (سـامۆئیل هنـدگتون)ى ئـه‌مریكى نووسرایته‌وه له دواى شكستى شیوعیه‌ت له ئه‌وه‌ته‌كانى سه‌ده‌ى ڕابووردوو، زیـاد له پێویست بره‌وى پێـدرا، بـه كـورتى ده‌یـه‌وێ بیـسه‌لمێنێ كـه جیهـانى نـوێ و عه‌وله‌مه دابـه‌ش بـووه بـۆ چـه‌ند شارسـتانیه‌كى جیاجیـاى سـه‌ره‌كى ڕۆژئـاواى مه‌سـیحى، ئیـسلامى، كۆنفۆشـیوسى، ئـه‌فریقى، یابـانى، هیندۆسـى، ئه‌رته‌دۆكسى،..... هتد ئـیتر ئـه‌و شارسـتانیانه له‌گـه‌ڵ یـه‌ك ناسـازێن‌و پێكـدا ده‌ده‌ن، له پێش هه‌مـوویان شارسـتانى ئیسلامى‌و شارسـتانى ڕۆژئـاوایى بـه هیچ شـێوه‌یه‌ك پێك ناگه‌ن‌و ناشـێت تێـك بگه‌ن به یـه‌ك داده‌ده‌ن بـه پـێى ئه‌و تیۆره......، سـه‌ره‌نجامى ئه‌و ملمـلانێیه‌ش هه‌م له ناوه‌ڕۆكى ئـه‌و كتێبـه هه‌م له كتێب و ئه‌دڕێسێكى تایبه‌تى تر هاتووه بـه نـاوى (كۆتـایى مێـژوو) لـه نووسـینى فۆكۆیامـا، له‌گـه‌ڵ چـه‌ندین كتێـب‌و تـه‌نزیراتى نـوێى تـرى وه‌ك (سه‌ركه‌وتنى بێ جه‌نگ- نیكسۆن) ته‌نزیراتـه‌كانى (كیـسنجر)...بـه هـه‌موویان هـه‌روه‌ك (مه‌سه‌له‌ى جـه‌نگى هرمجدۆن) نامۆژگاریـه‌كى ناڕاستموخۆى جیهـان ده‌كه‌ن كه بـه خێراتـر خۆیـان ته‌سـلیم بـه شارسـتانى ڕۆژئـاواو

(حتمية التاريخية)ی سەرمایەداری بکەن، ئێستا ئەو تیۆرە لە سەردێری کتێبێك دەرچوو بووەتە چەمك و زاراوەیەکی سیاسی و فکری و فەرهەنگی، بۆیە چەکی تیۆری‌و پیادەکردنی ڕۆژئاوا لەو قۆناغەدا، واتە بە کورتی دروستکردن‌و تەنزیرکردنی بناغەیەکی فراوانی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی و زانستی‌و مێژوویی‌و ئابووری‌و نەژادی‌و ئاینیشە...بۆ ئەو ململانێ و دۆخەی جیهانیەی ئێستا، بە هۆی ئەو تیۆرە هەموو ئەو ئامانجە داگیرکاری و چەوساندنەوەو جیهان خۆری‌و نادادگەریەکەی کە لە بەرامبەردا خەباتی گەلان و تەقەلای پەیداکردنی زانستی‌و ڕزگاریەکانی نیشتمانی و فکری و سیاسی و فەرهەنگی.. بە سەریەکی کۆکردۆتەوە بە ناونیشانی (ململانێی شارستانی) پیشانی دەدا، ....بۆیە ئەو تیۆرە ئێستا چەمکێکە گوزارش لە سیاسەتی ڕۆژئاوا دەکا بەرامبەر جیهان بە گشتی‌و جیهانی ئیسلامی بە تایبەتی، بە هەمان شێوەش بۆ هەڵسەنگاندن‌و لێکۆڵینەوە لەو تیۆرە نابێت تەنها لە لاپەڕەکانی ئەو کتێبە بۆی بگەڕێین بەڵکو ڕۆژانە نموونەی نوێی لێ پەیدادەبێ‌و بەڵگەی نوێی بۆ پەیدا دەکەن هەر لە ڕاستیشدا بە درێژایی بەشی هەرەزۆری بەرەی پێك گەیشتنی هەردوو شارستانی ئیسلامی‌و مەسیحی لە جیهاندا وەك هێڵی تەماس ئارام نین و ئازادیەك ئەو تیۆرە بەهێز دەکا، نەك بۆ ڕووداو جەنگە مێژوویەکانی نێوانیان هەتا بۆ سەردەمی ئێستاش، وەك دەبینین لە نێوان (چیچان‌و ڕووسیا، ئەرمینیاو ئازەربێجان، ئەلبانیاو کۆسۆفۆو بۆسنەو سربیا، هەردوو بەشی قوبرس، بەرەی مەسیحی‌و ئیسلام لە لبنان، مەغریب‌و ئیسپانیا، سودان‌و خواروو، میسری‌و قبتیەکان، ئەریتریاو ئەسیوبیا، ویلایەتە موسڵمانەکانی نایجیریاو بەشەکانی تری نایجیریا .... تا دەگاتە تەیمووری خۆرئاواو ئەندۆنیسیا، فلیپین‌و ئیسلامیەکانی مۆرۆ ....، چەمك و بانگەوازەکانی ئەمریکا لە بارەی تیرۆر، عەولەمە، سیستەمی نوێی جیهانی، ....هەروەها دووبارە دابەش کردنەوەی جیهان بۆ دوو بەرە (یان لەگەڵمی یان دژمی) وەك (ج. بۆش لە دوای ١١/ی سپتمبری ٢٠٠١ز

جاری دەدا) هەمان دروشمی دارشتەوە کە لە کێشەی کوبای١٩٦٢ سەری هەڵدا وڵاتە بچوکەکانی کەوتنەوە ژێر ئیرهاب، ئەوانەو هێزەکانی ئەمریکاو داگیرکردنی ئەفغانستان و عێراق و هەنگاوەکانی داهاتویشی پەیرەوکردنی ئەو تیۆرەیە.

بەڵگە نوێیەکانی ئەو تیۆرە:

گەرچی ئەو تیۆرە داهێنانە نەك دۆزینەوە، بەڵام رۆژانە بەڵگەی رواڵەتی (شکلی) دێتە پێش پاساوەکانی ئەو تیۆرە بەهێز بکا، بەشێکیش لەو پاساوانە لە لایەن هەندێ تەیاری ئیسلامی پێشکەش دەکرێ بەو تیۆرە بێ ئەوەی بە چاکی هەست بە خۆیان بکەن، جاردانی جەنگ لەگەڵ رۆژئاوا، تەقینەوەکانی بێ سنور، گوتارەکانی دژ بە سەرانسەری رۆژئاوا......یارمەتیەکی راستەوخۆی ئەو تیۆرەیە، دەبێتە بەڵگەی سەرباری دروستی ئەو تیۆرە، هەر بە کورتی و خەستی بەشێکیان لێ هەڵدەبژێرین:

١. هەموو ئەو ململانێیەی کە لە سەروو باسکرا لە نێوان رۆژئاوای و میللەتانی ئیسلام.

٢. پەیدابوونو بەردەوامی ناکۆکی میللەتانی ئیسلامو گەلانی دراوسێیانیشیان. هەر لە: عەرەبو جوو، کشمیرو هند، ئیسلام و هندۆس، ئەرمینیاو ئازربێجان، لیبیاو چاد، سودان و دراوسێکانی خوارووی، .....لەگەڵ نموونەکانی سەرووی پێشێووی نێوان ئیسلام و مەسیحی لە بەرەی جیهانی ئەوا بەڵگەیەکی تری پێکدادانی شارستانی ئیسلامە لەگەڵ شارستانی رۆژئاوا. ئیتر لەگەڵ ئەم هەموو تەقەڵاو مەزنکردنەی (مەترسی ئیسلامی) بە ئەدرێسی جیاجیای وەك مەترسی تیرۆر، یان وەك دەڵێن شیوعیەت بەیەك تەوەر دژایەتی دەکردین خەریك بوو هەڵمان لوشی، کە تەوەری ماددی بوو، ئێستا ئیسلام بە دوو تەوەر دەیەوێ هەڵمان لوشی. کە(تەوەری ماددی و روحی)یە....یان وەسفکردنی پێغەمبەری ئیسلام بە رابەری ئیرهاب، قورئانیش بە کتێبی

ئیرهاب، ...... دەیانەوێ ململانێیە فکری و سیاسی و شارستانیە هێواشەکان وەرگێڕن بۆ توندو تیژی کە ئەوان لێی زاڵن.

٣. ئەو فتواو و گوتارانەی ڕابەرانی جیهادی ئیسلامی بەرامبەر بە ڕۆژئاوا: داواکردنی جیهاد لە دژی ڕۆژئاوا ..وەك ئەو هەڵسوکەوت و هێرشانەی (القاعدة) بە شلم کوێری، زۆر فتواو هەڵسوکەوتی تر بێ ویست و ئارەزووی خۆیان یارمەتی چەسپاندنی ئەو تیۆرەیان داوە، وەك بەڵگەی سەربار بۆ زانستی ئەو تیۆرە.

٤. زۆر نموونەو بەڵگەی دروستو ورد هەیە، تا ڕادەیەك ئەو تیۆرە بسەلمێنێ. با سەرنج بدەینە کوردستان کە وڵاتێکی نموونەیی بووە لە پێکەوە ژیانو تەبایی هەروەك لە ڕاپۆرتی لیژنەی نێودەوڵەتی (کێشەی موسڵ ١٩٢٥)یش بە نموونەیی ئەو پێکەوە ژیانەی تۆمار کردووە، لە ڕەوتی مێژوویش جیاوازی مەسیحیایەتیو ئیسلام دوو جۆر ژیانو فەرهەنگو کەلتووری دروست نەکردووە .. بەڵام لە قۆناغی نوێدا وا دەبینین فەرهەنگی مەسیحی کوردستانیش بەرە بەرە بەرەو دۆخێکی تایبەتی دەڕوا، ئینجا لەوەش بە سەرنج تر کە تەواو ئەو تیۆرە دەسەلمێنێ ئەوەیە هەموو ڕێکخراوە بیانیەکان چ خزمەتگوزار خەیری چ سیاسی کە دێتە کوردستان یەکسەر لەناو مەسیحیەکان دەگیرسێتەوە، ئەوە بە سادەیی دێتە بەرچاو بەڵام وەك بەڵگەیەکی بەهێز گوزارش لەوە دەکا کە فەرهەنگ و شارستانیەتی مسیحی ناگونجێ لەگەڵ شارستانی میللەتی کورد، کەچی دەگونجێ لەگەڵ مەسیحیەکانی کوردستان، بە مانایەکی تر واتە شارستانی (مەسیحی کوردستانیش) جیایە لەگەڵ خەڵکی کوردستانی لە دوای زەق بونەوەی عەولەمە.

بەڵگەکانی دژی ئەو تیۆرە:

بۆ ئەوەی چاکتر لە بناغەو مەبەستەکانی ئەو تیۆرە بگەین پێویستە لە پێشدا چەند ڕاستیەك هەیە بزانرێ کە لە خوارەوە تۆماری دەکەین لە بارەی مەبەستی

ڕاستەقینەی ئەو تیۆرە، ئینجا باری مێژوویی و واقعی ئەو تیۆرە، لەگەڵ پێناس و مانای شارستانی، لەگەل چەند خاڵێکی تریش، ....زۆر بە کورتی:

١. بە ڕەخنەیەکی بیناکەرانە بۆ هەندێ نوسینی بەرزی بەرەی شارستانی ئیسلام دەست پێ دەکەین، ئەو نووسینانەی لە دژی ئەو تیۆرە نووسراوەتەوە چەند کتێبێك و گوتارێکی بەناوبانگ لەوانە (حوار الحضارات- گارودی فرنسی)، (تفاهم الحضارات- خاتمی ئیرانی)، (تواصل حوار الحضاري- مؤتمر قمة العربية).. زۆر بابەتی چاکی لێهاتووە بەڵام دوو تێبینی بنچینەیی هەیە لە بارەیان:

أ. ئەو دەڵێن جەنگە، جاری جەنگیشیان داوەتەوە نووسەری ئیسلامیش بە هەڵاتنەوە داوای ئاشتی دەکەن، وەك مەسەلەی ئیسرائیل و عەرەبە، ئەو لە مەیدانە بە چەك و جبەخانە، کەچی گوتاری دەسەڵاتدارانی عەرەبیش هەر داوای ئاشتیەکی سەرشۆڕانە دەکەن و دەڵێن (خيارنا للسلام خيار الاستراتيجي والوحيد)!!.. ئیتر لەو پەڕی دۆڕاوینە، بە هەمان شێوەش لە بەرامبەر ئەو تیۆرە شێوەیەکی وایە، ڕۆژئاوا بە خۆیو ئەو تیۆرەوە باسی پێکدادان دەکا تۆش هەر باسی دانوستان و دیالۆك دەکەیت، ئەو دەیەوێ ئاشتیەك بێت تیایدا خۆت بدەیتە دەست.

ب. هەر ئەو گەڵاڵانەی (حوار الحضارات) (تفاهم الحضارات)..هتد مانای وایە تەسلیمی ناوەڕۆکی ماناکەی ئەو تیۆرەی (صراع الحضارات) بووی، واتە دابەشی شارستانی هەیە لەو جیهانەو واقعێکە، کەچی وانیە، ئەگەر بە وردی سەرنجی بدەینێ، ئەوە وەك مەسەلەی شەڕە نوسینەکەی نێوان (دۆهەرنگ)و (ئەنجلس)ە، مارکسیەکان تیۆرەکەی خۆیان بە نوێی دارشت لەسەر بنچینەی (یەك ڤاکتەری- ڤاکتەری ئابووری)، ڕەدەکانی دۆهەرنگ لە بنچینەدا تەسلیم بوون بوو بە (یەك ڤاکتەری)، کە دەیگوت نەخێر فاکتەری ئابوری کۆمەڵ ناجولێنێ بەڵکو (چەوسانەوە- الاستعباد) ئەو ڕۆڵەی دەبینێ ..بەو شێوەیە لە کۆتاییدا بۆ چوونی ئەنجلس بەسەر دۆهەرنگ زاڵ بوو، لێرەش بەو شێوەیە لە کۆتاییدا تەسلیم بوونە بە

(پێکدادانی شارستانی) کە لە ڕاستیدا ئەو پێکدادانە نیە جۆرە پێکدادانێکی تر هەیە.

٢. لە زۆر سەردەم و بۆنە و واقیعی تری جیهانی باس لەوەها ململانێیەك کراوە وەك (صراع الطبقات- ململانێی چینەکان) کە لە لایەن مارکس و ئەنجلسەوە دوایش بووە ڕێبازێکی سەرەکی شیوعیەت، ئینجا لە پێش تر باس لە (صراع الاقوام- ململانێی نەتەوەکان) کە لە لایەن فەیلەسوف و زانایانی ئەڵمانیاو ئیتاڵیاو ئەورووپیەکان هاتبوو دوایش گەیشتە بەشێك لە سیاسەتمەدارو زانایانی تورك وعەرەبیش ...بەو شێوە زۆر جۆر ململانێی لەو شێوەیە گەلاڵە کراوە وەك صراع الاجناس،صراع الحضاری البربری ،... سەرەنجامی نەبووە، بوویتە هۆی سەرەنجامی سەلبی ڕەگەزپەرستی وەك سەرهەڵدانی فاشیو نازیو بەعسیو ....

٣. بناغە فکریەکانی ئەو تیۆر و ململانێیە لە جەوهەردا دەچێتەوە سەر هەمان (صراع الانواع- ململانێی جۆرەکانی) تیۆری پەرەسەندنی داروینی و ئەو بەشەی کە لە لایەن (سپسنر)و دوایش بە ناوی داروینیەتی کۆمەڵایەتی بڵاو بۆوە، هەمان هۆکاری مانەوەشی پێداوە کە لە تیۆری داروین بە (البقاء للاصلاح) باس دەکا، لە کاردانەوەی (هیگل)و (شپنگلر) دوایش (لینین) کە هەریەکە لەوانە بە جۆرێك باسی شارستانیان کردووە لە کۆتاییدا بە قازانجی خۆیانیان سوڕاندووە، هیگل و شۆبنهاورو نیتچە چارەنوسی شارستانی بۆ نەتەوەی مەزنی ئەڵمانیا نیشاندا، هەرچی شپنگلرە لە کتێبی (داتەپینی ڕۆژئاوا) پێشبینی داڕمانی شارستانی ڕۆژئاوای کردووەو گوایە شارستانی ئاسیا جێی دەگرێتەوە...

(لینین)یش پێش بینی کۆتایی مێژووی سەرمایەداری کردبوو لە کۆتایی سەدەی بیستەم ...، هندگتۆن سودیش لە تێڕوانینی هەریەکە لە (ابن خلدون) (ڤیکۆ) (هارینگتۆن) لە بارەی تەمەنی شارستانیەوە وەرگرتووە هەڵساوە،

بەرگێكی هونەری و زانستی زیاتری بـە شارسـتانی داوە كـە لـە جەوهـەردا لـەو تیـۆرەی (ئەرنولـد تـوینبی ١٨٨٩- ١٩٧٥) هـاتووە لـە بـارەی (التحـدي والإستجابة)، كە تیایدا هاتووە هەركاتێ (تحدی) واتـە دوژمـن و ترسـی دەرەكـی نەمێنێ پرۆسەی شارستانی پێشكەوتن و یەكێتی نـاوەوە لەباردەچـێ، (تـوینبی) گـەلێ جـار شارسـتانی جیهـانی لەسـەر بنـچینەی كۆمەڵگـەی مەسـیحی ئەرسەدۆكس، كۆمەڵگەی ئیسلامی، كۆمەڵگەی هندۆسی، ....كۆمەڵگـەی وەك شارستانی بەكارهێناوە. لەسەر ئەو بنچینانە زۆربەی سـەرۆكەكانی ئـەمریكا لـە گوتاری سیاسیان دا ترسێكی دەرەكیان داتاشیوە، یان ترسـی شـیوعیەت، ترسـی ئیسلامی، ترسی تیرۆر، ....هتد هندكتۆن سـودی لـەو تیـۆرە وەرگرتـووە و لـە تیۆرەكانی (نایبول) كە دەڵێ شارستانی رۆژئاوا لە هـەموان گونجـاو تـرە، ئینجـا لەوانەی پێشووش بۆ دارشتنی وەها تیۆرێك.

٤. ئەو جۆرە تیۆرانە لە بنەچەدا لە چـەوتی زەمینەیـەك چـەكەرە دەكـا كـە پێناسی شارستانیە، لەو كۆمەڵگانەی پەیوەستن بە ئاینێكی بێ شەریعەت(بـۆش) ئەوا زۆر چەمك هەیە بە خێرایی بەرەو ئەو بۆشاییە دێ و پری دەكاتەوە، بۆیە لە رۆژئـاوا ئـەو چـەمكانەی وەك: (فەرهـەنگ، كـەلتور و شارسـتانی،كۆمەڵگە، مدرسە، فلسفە، یاسا،دەولەت ...) لە پێناس و راڤەدا رۆڵی ئـاین دەبیـنین، وەك لێرەدا پێناسی شارستانی لە لایەن (هندگتۆن)ەوە هەمان ئەركی ئاینی دراوەتـێ، بۆیە ئەو دابەشیەی جیهانی بە خۆوە دەبینی ئەگینا شارستانی ئەو رۆل و ئەركەی نیە (هەروەك زیاتر لە بابەت و چەمكی فكری (شارستانی) باس دەكەین.

٥. كەواتە زۆر روونە ئـەو دابەشـیەی جیهـانی لەسـەر بنـچینەی شارسـتانی بنەمای زانستی نیە، لەسەر بنچینەی ئاینـە زیـاتر، هـەمان ململانـێی كـۆنی كەلتووری تەوەرەی یۆنانی- رۆمانی دوایی فرنسی و بریتانی بە ئیسلامیە، بەڵام بەرگێكی شارستانی بە بەرخراوە ..ئەوانەش لەگەڵ گەشەی زیاتری فكـرو هەنـدێ رووداوی لە ناكاو زیاتر ئاشكرا دەبێ.

٦. ئەگەر لە قوڵایی مێژووش شیاوێت ئینتمای شارستانی جارجار پلەیەکی لە جیاوازی وەگرتبێت، هەرگیز لەو سەدەمەی عەولەمی و یەك پارچەیی و تێکچڕژانی دیاردەکانو مولکیەتی گشتی زانست- کە توخمی بنچینەیی شارستانیە- ئەوا ئینتمای شارستانی جیاجیا نیە لەو جیهانە، تاوەکو ململانێی شارستانیش هەبێت، دەشێت ئینتمای سەقافی، فەرهەنگی، کەلتوری،ئاینی جیا هەبیت، کە هونەرو ئاین و نەریت و مێژوویەکی تایبەت دورستی دەکا، ڕەنگە میللەتان، کیشوەرەکان لەوانە لێك جیابن بەڵام لە شارستانیا هەموو دانیشتوانی سەرزەوی لێی هاوبەشن و بابەتێکە لە (منهج)نیە، داهێنانی بەشەریە، هەر بۆیەش دەبینین لە (منهج)ی ئیسلام کە لەوپەڕی هەستیاری لە فەرموودەدا هاتووە (زانیاری لە چینیش بوو وەریگرە)، واتە زانست و زانیاری و شارستانی وەردەگیرێ و کارلێك دەکا، بەڵام نەی وتوە دادگەری و پرۆگرام و شەریعەت لە چین یان ئەمریکاش بوو وەرگرن.. (بۆ زیاتر سەرنج بدە جیاوازیەکانی زانست و ڕێباز لەو فەرهەنگە)،

٧. ئەگەر ئەو ململانێیەی شارستانی ڕاست بوایە نابوایە ئەو ڕووداوانە لە چوارچێوەی یەك شارستانی ڕوویدا وەك: جەنگی سەد ساڵەی نێوان فرنسا و بریتانیا، دوای سی ساڵە لە ئەڵمانیا، ئینجا هەردوو جەنگی جیهانی، ئەو هەموو کێشانەی تری ئێستای بریتانیاو ئیرلەندا، فرنسا و کورسیکا، باسك و ئیسپانیا، بەلقان، هەردوو ئەمریکا لەگەڵ ڕەگەزەکانی تر، ....هەموو ئەوانە لە چوارچێوەی یەك شارستانی بووە، ئینجا جەنگی عێراق لەگەڵ (ئێران، کوێت، کوردستان)، هەردوو یەمەن، جزائر و مغرب، ....کێشەکانی تر، هەروەها کێشەی مەزنی نێوان چین و سۆڤیەت، ڤێتنام و کەمبۆدیا، ....زۆربەی ڕووداوە مەزنەکان لە چوارچێوەی یەك شارستانی بووە، هەتا ئەگەر بە پێناسی و ڕوانگەی (ململانێی شارستانیش) ڕوانیمانە جیهان. بۆیە زیاتر (صراع البدائل) و (صراع المدارس)ە

نەك (صراع الحضارات) واتە لە ڕیزکردنی ناکۆکیەکان بە دەگمەن ئەو وەسفە ناچێتەوە سەر ململانێی شارستانی.

٨. لە عەولەمەدا زیاتر دابەشیەکی ئەو تەوەرانە وەردەگرێ: هەژاریو سەرمایەداری بە هەموو خانەکانیەوە، لیبرالی وەەبادینی، ڕزگاری خوازیو داگیرکاری، ئاینی و عەلمانی، دیکتاتۆریەت و میللەتان و ئازادیخوازان، .....بۆیە دابەشیەکە نە لەسەر بنچینەی کیشوەرو شارستانیە نە لەسەر بنچینەی زمانو ڕەگەزو نەژادیشە، سەرنج بدە ئەو هەموو خۆپیشاندان و بەرگریەی لە ڕۆژئاوا لە دژی عەولەمەی سەرمایەداری دەکرێ، کێشەکانی سەروو و خواروو، سەرنج بدە ئەو ململانێ توندەی نێوان بزووتنەوە ئیسلامیەکان و دیکتاتۆرە عەلمانیەکانی ناو شارستانی ئیسلامی زۆر بەهێزترە لە ململانێی نێوان حکومەتە عەرەبیەکان لەگەڵ ڕۆژئاوا، تا ئەو ڕادەی زۆربەی سەرۆکەکانی عەرەب دیالۆك لەگەڵ ئیسلامیەکان بە حرام دەزانن کەچی دەرگای دیالۆگ لەگەڵ ئیسرائیل و ڕۆژئاوا هەردەم لەسەر پشتە.

٩. ئەو هێڵە تەماسەی باسکرا گوایە لە بەیەك گەیشتنی شارستانی ئیسلامیو مەسیحی بەیەکدادانە .... ئەوانەش هەمووی کێشەی ئیسلامیو مەسیحی نیە، کێشەی شارستانیش نیە،...ئەگەر کەمێك لێی قووڵ بینەوە دەبینین کێشەکان بریتین لە:

أ. کێشەی ڕزگاری خوازیە وەك چیچان لە دژی سۆڤیەت، بۆسنیەکانو ئەلبانیەکان لە دژی سربیا، فەلەستینە عەرەبەکان لە دژی ئیسرائیل، مەسیحیەکانی خوارووی سودان لە دژی سوودان ....تا دەگاتە تیموری خۆرئاواو بەرەی مۆرۆ لە ڤلیپین .. ئەوانە بەشێك نین لە ململانێی شارستانی بەڵکو ئەوانە بەشێکن لەو ململانێیەی جیهانی نێوان داگیرکەرو داگیرکراوی وەك ئیرلەنداو باسكو کوردستانو کشمیرو کورسیکاو فلستینو بیابانی ڕۆژئاوا وهەردوو ئەمریکاو ئوستالیاو تبت...زۆر شوێنی تر.

ب. بەشی دووەم ململانێی کێشەی سنوورەکانە وەك لە نێوان ئەرمینیا و ئازەربێجان، مغرب ئیسپانیا هەتا بریتانیا و ئەرجەنتین.

ج. بەشی سێیەم دەسەڵاتی دیکتاتۆریە لەگەڵ گەلانی وەك کێشەی قبتی لە میسر، ویلایەتە ئیسلامیەکان و نایجیریا، ....

د. بە دەیان نموونەی پێکەوە ژیانی ئاسایی هەیە لە نێوان شارستانی ئیسلامیو مەسیحیی وەك دەبینرێ ئێستا لە لبنان، لە فلستین، لە کوردستان، لە زۆربەی وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی تر.

ڕەگەزپەرستی و ئەو تیۆرە:

بە ڕوونی ڕەگەزپەرستی بەو تیۆرەوە دیارە، هەروەك ئەریتی زۆربەی ڕۆژئاوا وایە، ئەو هەموو جەنگ و ماڵ وێرانانە لەسەر پاکی و ناپاکی ئەژاد (سۆپەرمان)و تیۆرەکانی (هەرمن، هەمرخۆمان، ...) بۆیە زۆربەی زاناو فەیلەسوفو سیاسەتمەدارانی بە ویژدانی ڕۆژئاواش لەگەڵ ئەو تیۆرە نین، هەر لە ئەسڵدا ئەو ڕەوتە تیۆرەو (هندگتۆن) خۆشی پێناسێکی وای لە شارستانی هەڵبژاردووە لایەنی ڕەگەزپەرستیەکەیە، ئەویش پێناسەکەی (پیترمان)ە لە کتێبی (مدخل الى إجتماع الحضري) مانای شارستانی بە شارو ئەهلی شار لێك دایتەوە بە چینێکی پێشکەوتوو و ژیرو پێشرەو زانیوە، ئەهلی لادێش بە دواکەوتەیی و (بداوە- ڕەوەند)و بێ عەقڵی لە قەڵەم داوە ..ئەمو بۆچوونەش هەر لە ئەسڵدا لەگەڵ پێناسو ئەسلی وشەی (شار: civis)کە وشەیەکی لاتینی گونجاوە تا بە پیاو ماقوڵانی ڕۆمان یووترێ "شارستان"، وشەیەکە بۆ لێك جیاکردنەوە لە خەڵکی ترکەگەلێ جار بە(بەربەر) ناویان براوە، یەکەم نووسەر ئەو زاراوەی بە کارهێنابێ (میرابۆ ١٧٥٧) لە کتێبی (مقال فی السکان، مقال فی الحضارة) بەڵام بەو ڕەگەزپەرستیەی پێناس نەکرد زیاتر بە مانای (تەعمیر)، بە کورتی پێناسە سەلبیەکانی زیندوو کردۆتەوە کە باڵایی ئەریتو ڕەوشتو جۆری ژیانی:

ڕۆمان بەسەر خەڵکی تری (بەربەر)، شار بەسەر لادێ (بەداوە)، مەسیحی بەسەر غەیرە مەسیحی (ئەتنیك)..دەردەخا.

هەڵبەتە گیانی ڕۆژئاوا جۆرێك لە ڕەگەزپەرستی تیا دەردەکەوێ لە زۆربەی چالاکیەکانیان، هەتا زانستیش، ئەوان بە ڕوانگەی ڕۆژئاوا مێژووی جیهان دەخوێننەوە، هەموو دۆزینەوەکانو کەلتوری فیکریو بەشەریو زانستی بۆخۆیان پاوان کردوە، سەرنج بدە خەڵکێکی زۆر گەیشتوونە سەر لوتکەی (ئێڤرست) لە هملایە، کەچی تا ئوسترالیەك لە ساڵی ١٩٣٥چووە سەری ئینجا ئەو مێژوویەیان بۆ یەکەم مرۆڤ تۆمار کرد کە گەیشتبێتە سەر ئەو لوتکەیە، هەر بۆیەش (داکانەی) زانست بۆ باپیرانیان دەگێڕنەوە وەك: (أب التاریخ- هیرۆدس)، (أب الجغرافیة- سترابۆ)، (أب علم الاجتماع: ارستۆ)، (أب علم السیاسة: افلاتون)، (أب الدیالکتیك: هرکلیت)، (أب الطب: کیرانتۆس)..، ئەو خەسڵەتە لە هونەریش زیاتر ڕەنگ دەداتەوە لە زۆربەی فلیمەکانیان خەڵکی بەوەحش دەنوێنن یەکێکی ڕۆژئاواش دەبێتە ڕزگارکەرو ڕێ نیشاندەریان....ئەوانە هەمووی لە ناخی دەروونێکی ڕەگەزپەرستیەوە هەڵدەقوڵێ با خۆشی ئەوەی نەویستبێ.

ئێستاش هەمان جەوهەری ڕەگەز پەرستیە لەو دابەشیەی شارستانی ڕۆژئاوا بەسەر غەیرە ڕۆژئاوا، بۆیەش ئێستا دەبینین ڕەگەزپەرستیەکی بەربڵاو هەیە، خەریکە ڤیتۆ بۆ تەواوی ئەمەریکیەکان لە یاسای دەولی پەیداکەن، سەرنج بدە نموونەیەك لە کەنەدا لە ساڵیادی جەنگی کەنداوی ڕزگاری کوێت ڕێپێوانێك کرا نزیکەی ١٨٣ خاچیان هەڵگرتبوو کە یەکسانە بە ژمارەی کوژراوەکانی ڕۆژئاوا لەو جەنگەکە کەچی کوژراوانی کوێتیو سعودیو زۆر وڵاتی تری هاوپەیمانیان هەر بەمرۆڤ و گیان لەبەر حساب نەکران، ئینجا لە قەرەبووی زیانەکانی گیانی وەك دەرکەوت لە نێوان ئەفغانیەك کە بەدەست ئەمریکا گیانی لەدەست دەدا لەگەڵ ئەو ئەمریکیەی بە دەستی ڕۆژهەڵاتیەك گیانی لەدەست دەدا بە ڕەسمی بۆ

ئەمریکیەکان داوای قەوبوی (١٥٠) قــات زیــاتر لــە ئەفغانیەکــەی دەکــرد ، بــە تەرازووی ئەمریکی لە قەرەبوویانە ئەورووپی و ئەمریکیش جیابوو زۆر.

مەبەست و نهێنیەکانی ئەو تیۆرە ... ئەو تیۆرە بۆچی؟

ڕۆژئاوا بە دوای فاکتەرێکی مەبادینی و سیاسی و کۆمەڵایەتیە کە ئەو تیایدا براوە بێت و نەبووە، نەك هەر بەرامبەر ئیسلام بەڵکو بۆ هەموو جیهان جا هەموو تیۆرەکانی شۆڕشی کۆمەڵایەتی، چاکسازیەکان، بینای کۆمەڵایەتی، مەدەنیەت، ڕەوشی مۆرڤایەتی‌و دادگەری ....هەرچی مەبادینی بێت لە کۆتاییدا لە قازانجی سەرمایەداری نیە، لە دنیای مەبادینیدا ئیسلام لێی باڵا دەست دەبێ، ئەوەیان لە کۆنەوە لە لایەن سەرکردە سەربازی‌و سیاسی‌و فەیلەسوفەکانیان بە ڕوونی هەست پێکراوە بۆیە ئامۆژگاریە بەناوبانگەکەی (کرۆمر) کە وتوویەتی بۆ ئەوەی دەست بەسەر جیهانی ئیسلامی دابگرن هەوڵ دەن ئەو ئاینەیان لە نێو دەرکێشن، یان بشێوێنن، ماکینەی مەبادینی‌و توانای بەرگریەکانیان یەکی دەکەوێ، یەکێ لە مەبەستەکانی سایکس- بیکۆی ١٩١٦و دروست کردنی ئەو دەولەتۆکانەی وەك عیراق وسوریا وئوردەن وکویت و... ئەوەبووە، هەرچی ڕۆژئاواشە یان مدرسەی لیبرالیەتە بەگشتی تەنیا لە تکنۆلۆجیاو زانست باڵا دەستو پێشرەون، ئەوەش ناسنامە نیەو مولکی گشتیە، ئیتر چۆن بتوانن تیۆرێکی ململانێی لەسەر دارێژین‌و بیکەن بە مولکی ڕۆژئاوایی بە تەنها، هیچ ململانێیەکی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و فکری‌و فلسفی‌و... لەسەر بنچینەی زانستی دروست نابێت، بۆیە (شارستانیان) دۆزیەوە کە بنچینەی زانستو تکنۆلۆجیای هەیە و بە دەمامکێکی تر بیکەنە ناسنامەو پۆلێنی جیهانی نوێی پێبکەن، بەو شێوەیە تیۆری (ململانێی شارستانی) چەکەرەی کرد و بووە چەکێکی تیۆری‌و فکری نوێ لە دەست ڕۆژئاوا، دەتوانین مەبەستەکانی ڕۆژئاوا لەو تیۆرە لە (٥) خاڵی سەرەکی کۆبکەینەوە:

١. بۆ ئەوەی ناکۆکیە واقعیەکانی ئێستا لە ئاینیو چینایەتیو ڕزگاریدا وەرگەڕێ بۆ ناکۆکیەکی وەهمی نێوان شارستانیەکی پێش کەوتوو و شارستانیەکی دواکەوتوو، هەڵبەتە ئەو لە یەکەم لاوازەو لە دووەم بە هێزە.

٢. ڤاکتەرێك بدۆزێتەوە تا جیهان بە جۆرە ئەخشەیەکی لێڵاوی و ناڕاستی دابەش بکا کە کێخوایەتی خۆی لێ مسۆگەر بکاو ئەو خاڵە لاوازانەی جیهانی سێیەم لە دواکەوتەییو نادیموکراسی بقۆزێتەوە بۆ زاڵیەتی بە ناوی شارستانیەکەی، لە کۆتاییدا لە ژێر پەردەی یاساییو زانستیدا شەرعیەت بە سەرمایەداری، و پێویستیەکانی لە بازاڕو جەنگو زاڵیەتی مسۆگەر بکا.

٣. هەردەم بتوانێ دوژمنێکی داتاشراو بۆ هەموو ڕۆژئاوا بدۆزێتەوە تا ناکۆکیە ڕاستەقینەکانی چینایەتیو ژیانیەکانی لە ژێر بیانوی (خطر الخارجي-مەترسی دەرەوە) بشارێتەوە.

٤. بتوانن خۆ لەو ڤاکتەرانە لادەن کە لێی لاوازن بە تایبەتی ڤاکتەری ئایدۆلۆجی، هەر بۆیەش لە چلەکانی سەدەی ڕابردوو دەنگی (کۆتایی ئایدۆلۆژیا) بەرزکرایەوە، ئێستاش گەلێ نەزانی جیهانی سێیەمو کوردیش ئەو دەنگە هەڵدەبڕن نازانن ماناو مەبەستی چ دگرێتەوە لە چوارچێوەی ململانێی شارستانی، ئەوان لە ڤاکتەرەکانی سیاسیو ئایدۆلۆجیو فلسفیو ئاینی و فکری بەگشتی لاوازن، بۆیە لە ستراتیژیەتی ئەوان دایە کە لە جیاتی (صراع المدارس) بیکەنە (صراع الحضارات)، ئەگەر بە داتاشراویش بێت.

٥. تا بتوانن ئەو (عەولەمە)یە لەسەر بنچینەی ئەو ڤاکتەرە بێت کە ئەوان لێی بالادەستن، ئەویش سەرمایەداریو تکنۆلۆجیایە، واتە بە ڤاکتەری ئابووریو زانستە ئەتوانرێ عەولەمە بخرێتە ناسنامەی ڕۆژئاوا، نەك بەوە ئایدۆلۆجیا هەموو بەشەریەت یەکخاو ڕزگاری بکا، لە (عەولەمە)وە بگۆڕدرێ بۆ (عالمی) کەسکەو سروشتی خۆیەتی.

(٣٤)

کۆتایی مێژوو نهاية التاريخ
The End of History

ئەوەش وەڵامو ئەدرێسی کتێبێکی هاوشێوەی (ململانێی شارستانیەکانە) لە ڕەهەندەکانی فکریو سیاسیو زانستیو ئەزمونیدا، (فرانسیس فۆکۆیاما) نوسیویەتی، کە بە ڕەچەڵەك یابانیەو ئێستا دانیشتووی ئەمریکایە، ڕووداوەکانی دارمانی شیوعیەتو بلۆکی سەربازگەی ڕۆژهەڵات زیاتر بویری پێدا ئەو تیۆرە گەڵاڵە بکا، بە تایبەتی لە کاردانەوەی جارنامەی سۆڤیەتی (ئیمپریالیزم کۆتایی مێژووی سەرمایەداری یە)[١]، بەخێرایی بووە چەمکێکی سیاسی زۆر بەکار، ویستویەتی ئەو ململانێیە لە (ململانێی شارستانی) ئەخشەکێش کراوە لەو کتێبەدا یەکلایی بکاتەوە بە سەرکەوتنی مسۆگەر بۆ شارستان و نموونەی ڕۆژئاوا لە: بازاڕی ئازادو سەرمایەداریو سیستەمەکانی سیاسیو دیموکراسیو کۆمەڵایەتی لیبراڵیو هەروەها سیستەمی یاساییو ئەخلاقی مەدەنیەتو مافی مرۆڤ .. ئەو ئەدرێسە هەر سەردێری کتێبێك نیە، بۆ ئەو قۆناغە گوزارش لە ڕاو بۆچوونی ڕابەرانی ڕۆژئاوا* دەکا، بەشێکە لەو هەڵمەتە نوێیەی جیهانی سەرمایەداری بۆ دەست بەسەراگرتنی جیهان لە عەولەمەدا، ئەوەش چەکێکی تیۆریە لە بەرەکانی فکرو فەلسەفە و تیۆری سیاسی شان بە شانی چەکی

[١] هەڵبەتە ئەمریکاش قەڵا مەزنی ئیمپریالیزم بوو بە پێی فەرهەنگی سۆڤیەت.

* هەموو دەم کە ناوی ڕۆژئاوا دەهێنین مەبەستمان ڕابەرانی ڕۆژئاوایە، ئەگینا ڕۆژئاوا یەك ڕەنگ و ناست نیە، چینی جیاوازو هەڵوێستی جیای تیایە.

سەربازی، بۆ ڕووخاندنی ورەو باری دەروونی جیهان بە گشتیو ئیسلام بە تایبەتی ،تا بەبێ جەنگ خۆیدەنە دەست هەروەك لە كتێبەكەی نیكسۆن (سەركەوتنی بێ جەنگ) دایهێناوە، بۆیە گفتوگۆ لەسەر ئەو جۆرە كتێبانە لە چوارچێوەی ڕەوشەنبیری دانیە بەڵكو بەرنامەیەكی سیاسیو سەربازیە، هەر ئامۆژگاری نیە بۆ جیهان كە بە پێشڕەوایەتیو سەرمەشقی ڕۆژئاوا قایل بن، بەڵكو لا بەلا هەرەشەلە مدرسەو سیستەمو ئەزموونەكانی تر دەكا وەك مەسەلەی (هرمجدۆن)ی یەهودیەت داوایان لێ دەكا بە خێرایی واز لە ڕێبازوفەرهەنگەكانیان بهێنن، چونكە وەك (حتمیة التاریخیة)ی ماركسیەت ئەویش دەیسەلمێنێ كە هەم شارستانیەكانی ترو هەم نموونەكانی تری ژیانی ڕۆژهەڵاتیو مدرسە ئاینەكانی تر شكست دەهێنن و ناتوانن نموونەیەكی زیندوو و سەركەوتوو دروست بكا، ئامارێكی زۆری وڵاتانی جیهانی كردووەو هەموو دیاردەكانی دیكتاتۆریو ڕەفتارە فاشیستەكانو جەنگی كۆمەڵایەتیو دواكەوتوویەك دەداتە پاڵ غەیری ڕۆژئاوا، وەسفی سیستەمو شارستانیو ڕێگەی ژیانی جیهانی تر دەكا كە گوایە نەگونجاوە لەگەڵ پێش هاتە مەوزوعیەكانی جیهان، لەوەسفێكی تری دا هاتووە: كێشەی ئیسلام لەگەڵ ڕۆژئاوا نیە بەڵكو لەگەڵ نوێگەراییە، كە ئیسلام لەگەڵ گەشەی زانستو تەكنیك ناگونجێ.

تا ئێرە بە كورتی ماناو مەبەستو گەڵاڵەی ئەو چەمكو كتێبە كراو لە بەشەكانی شارستانیو مدرسەكان زیاتر باسی ناوەرۆكو مەبەستی كراوە.

سەربردەی "كۆتایی یەكانی مێژوو" لە مێژوودا :

هەڵبەتە ئەو ئەدرێسە یەكەم جار نیە دەنووسرێ لە بارەی (كۆتایی مێژوو) بە جۆراو جۆر نوسرایتەوە، نوسینەكانی (فۆكۆیاما) وەك بۆچوونەكانی: ئایبولو هیگڵو ماركسو لینینو زۆریتر كۆتایی مێژوو بە كۆتاییو (دنیا خرابوون)نازانێ وەك پێش بینیەكانی ئایینی، هە موو ئاینەكان بە جۆرێك لە جۆرەكانی باسی

(كۆتايى مێژوو)يان كردووه، تيايدا جيهان كۆتايى دێت، هەرچى مەبەستى ئەوانەيە گۆڕانى كۆمەڵ لە گەشەى كۆمەڵايەتى لەسەر سيستەمێك بە يەكجارى دەچەقێ! ..ئەوەش خۆى لە خۆيدا ناچێتە عەقڵەوە، ناكۆكە لەگەڵ ياسا بنچينەييەكانى (گەشەسەندن)، هەموو ئەو تيۆرانە جۆرە هەڵچوونێكە بەهۆى ڕووداێكى مەزنى ناكاوى ئەو ساتى دروست دەبێ، لە بۆچوونو قەبلاندنا زۆربەى جار بەهەڵەش داچوينە، ئەو جۆرە ڕووداوانە بوێريەك دەدەنە نووسەر لە سنوورى مەعقولى ڕەت بێت، چەند ئموونەيەك لەو جۆرە كۆتاييانە لە تەودرەكانى زانستىو كۆمەڵايەتىو سياسى دەهێنێتەوە:

- كە يەكەم تەلەفزيۆن لە ساڵى ١٩٢٦ لە لايەن (چۆن پێرد)ەوە دامەزرێنراو لە ساڵانى ١٩٣٦ گەشەى كرد..چەندين تيۆر بۆچوون دەرچوون لە بارەى شكستى ڕاديۆ و(گوێ) وتيان تەلەفزيۆن كۆتاييە ...كەچى نە تەلەفزيۆن كۆتايى مێژوويى ڕاگەياندن بوو نە ڕاديۆش شكستى هێنا.

بەهەمان شێوەش كە ڕاديۆ دۆزرايەوە كەوتەكار وتيان كۆتايى بە ڕۆژنامەو خوێندنەوە هات مێژوو بووە مێژووى گوێ گرتنو ئيتر باس لە كۆتايى مێژوو كرا لە (گوێ) نەك لە (چاو)، كەچى لە تەلەفزيۆن جارێكى تر باسى لە (چاو)كرايەوە، بەو شێوەيە كۆتايى مێژووى هيچ ئەندامو دەزگايەك نيە، بەهەمان شێوە چاپ پەيدابوو وتيان ئەوە كۆتايى مێژووى قەڵەمە.

- ئموونەيەكى تريش بۆچوونى خۆشى تيايە ....كاتێ بيركارى پەرەى سەندو دۆزينەوەى تازەى تيا دەركەوتو پەلى هاوێشت بۆ زانستەكانى تر، ئەوا (فۆرى)و زۆر لە زانايانى بيركارى واى بۆچوون كە هەموو شتێك لەو جيهانە بريتيە لە بيركارى، ئيتر بيركارى بە كۆتايى زانستى مێژوو و تەرازووى پێشكەوتنيشى حسێبكرا، هاوكێشەيەكى بۆ مۆسيقاش دارشت وتى هەموو شت هەتا مۆسيقاش بە هاوكێشەى بيركارى گوزارش دەكرێ:

ئەوە هاوكێشەكەيە... $Yn = y_1 \sin n_1 + y_2 \sin n_2 +$

• له بـواری سیاسـیو کۆمەڵایـەتیش زۆرجـار ئـەو کۆتاییانـە بەسـەر ڕۆم و شۆڕشی فرنسیو ئیمپراتۆریەکانی تر هـەڵگوتراوە، لـە هـەموان بـەڕیکوپێك تـر (هیگل) تیۆرێکی (کۆتایی مێژوو)ی لە بـارەی نەتـەوەی (ئارمـان) [١] دارشـتوە، گوایه مێژوو هەرجارەی لە دەست نەتەوەیەك بووە بە بەسەرمەشـقی پێـشرەو،ئەو جارە بە ڕابەرایەتی نەتەوەیی ئارمانیاوە هەر لە دەست ئەوانیش دەمێنێ چـونکه نەتەوەیەکی داهێنەرو پاكو شایستەن ...کەچی وا دەرنەچوو تووشـی گـەورەترین سەرئێشه بوون بە هۆیەوە.

• هەروەها مارکس (حتمیة التـاریخ)ی بـەهۆی کۆمـەڵێك بەڵگـەی بـەهێزی زانستیو فلسفیو ئابووری دارشت گوایە مێژوو لە (شـیوعیەت) کۆتـایی دێـتو سـەرمایەداریو بـاقی سیـستەمو ڕێبـازو ئـاینو شارسـتانیەکانی تـر شکـست دەهێنن..

• لینین و باقی ڕابەرانی سۆڤیەتی پێشوو لە جەنگی ساردو گەرمیاندا لەگـەڵ ڕۆژئاوادا دروشمی (ئیمپریالیزم کۆتایی مێژوو سەرمایەداریە)یان هەڵگرتبوو، ئـەو قۆناغەی ڕۆژئاوایان ناونابوو (ئیمپریـالیزم)و گوایـه ئـەوە بـالاترین شـێوازو دوا قۆناغی سەرمایەداریه، بە ڕزگاری میللەتان ئیمپریـالیزمیش دەڕوخـێو کۆتـایی سەرمایەداریه..

• بەو شێوەیە تیۆری زۆری تری کۆتایی مێژوو دەرچوو لەوانە نەتەوەگەرییـە عەرەبەکان بە ناوی (أمة عربیة واحدة ذات رسالة خالدة) (خیر الآمة)و یـەهودیش بەناوی (شعب الله المختار)، و هەروەها هەریەکە لە (هال لینـدرس)و (مولویـل)و (روبرتسن) کۆتایی مێژوویان لە تیۆرەکە لە(جەنگی هەرمجدۆن) دارشـتووە لەسـەر

[١] بە عەرەبی ئەلمان هەڵەیەو کورد ناوی (ئارەمان)ی بردووە هەر لە ئەسڵیشدا خۆی ئەرەمانە ئەك ئەڵمانیا، ئەسڵدا ڕەنگە لە ناریەمان هاتبێ و بە ئینگلیزی (german) لەگەڵ وشەی (کرمانج)ی کوردی لێك نزیکن و ڕەنگە یەك سەرچاوەی هەبوو بێ.

دەستی یەهودەکان، (ئۆگۆست کونت)یـش کۆتـایی مێـژووی بـە بـیرو بەرنامـەی زانستی هێنا لە قۆناغەکانی ژیان (ئەفسانە- لاهوتی- زانست)

• بە هەمان شێوە کەوتنی سەربازگەی سۆشیالیست ئەزموونەکەیان ئەو بـارە فکری و دەولیەی بۆ (فۆکۆیاما)و داڕێژەرانی ئەو تیۆرە دروست کردووە کە جـاڕی کۆتـایی مێـژوو لەسـەرمایەداری بدەنـەوە ...لـە گەلیـشدا جـاڕی کۆتـایی ئایدۆلۆجیاش داوە..زۆر سودیش لە بۆچونەکانی (نابیول) وەرگرتووە کە بـاس لـە نموونەی سەرکەوتووی لیبرالی و دیموکراسی فەرهـەنگی ژیـانی ڕۆژئـاوا دەکـا بـە بەراورد لەگەڵ فەرهەنگی ژیانی جیهانی تر.

هەڵبەتە هیچی ئەوانەی سەرووش ڕاست دەرنەچووە و مێژووش ناوەستێ.

لە ڕاستیدا مێژووی بونەوەر بە زەوی و ئاسمان و ژیانـەوە کۆتـایی هەیـە، لـە چەندین سەرچاوەی جیا، لە گـەردوونا کۆتـایی فـراوان بـوونی هەیـە کـە دەبێـە کۆتایی بوونەوەر، دەشێ یەکێ لە(ئەستێرە ڕەشەکان- ثقوب السوداء) قوتمان بدا، دەشێ سووتەمەنی خۆر لە هاوکێشەی He ← H٢ کۆتایی بێت، دەشـێ لەسـەر زەوی بە چەندین هۆی تـر مێـژووی ژیـان کۆتـایی بێـت، .... زۆر شـیانی تـری زانراوە، بە مـسۆگەر ژیان و بوونەوەر تـەواو دەبـێ، بـەڵام مـادام ژیـانی کۆمـەڵ بەردەوام بێت کۆتایی بە مێژووی گـۆڕان نایـەت، هـەردوو گـۆڕانی چـەندایەتی و چۆنایەتی وەك دوو یاسای یەك سوننەت بەردەوامە، سەرەڕای ئـەوەی سیـستەمی (سەرمایەداری)و دادگەری دژ بە یەکن ، بۆیە ئـەو سیـستەمە لـە بنـچینەدا بـە نەخۆشی هەمیشەیی ناوزەد کراوە، ژیانو ئەزموونی وەستاوە لەسەر سەرنەکوتنی ئەزموونی تر، ئەگینا خۆی ئەزموون نیە، ئەخشەو بەرنامەی نیە، ....هەروەك لە بابەتی مدرسەکان، کۆمەڵگەی لیبرالی، ...زۆر شوێنی تر باسکراوە، لە ڕاسـتیدا بزووتنـەوەی مێـژووش وەك بزووتنـەوەی زانیاریـە (حرکـة المعرفـة) بزووتنـەوەی زانیاری بە تێکڕایی هەر دەجوڵێ بەڵام تـاك تـاکی (جزئیـات)ی لـە دۆزینـەوەی (ڕاسـتی) دەوەسـتێ، ئـەوەش (قیمـة المعرفـة)یـە، بـە هـەمان شـێوەش مێـژوو

ناوەستێ‌و هـەردەم لـە جوولـەیـە بـە گـشتی، بـەڵام لەکۆتاییـدا ئامـانجی هەیـە (غائیە)، ئەویش وەك تاك تاك لە دۆخە دادگەریەكـەی ئـارام دەگـرێ ...تـا لـە كۆتاییدا هەمووی لە مەبادینەكانی دادگەری ئارام دەگرێ وەك لایـەنی (ڕێبـازی مێـژوو)، و لاكـانی تـری زانـستی مێـژوو بـەردەوام گەشـە دەكـا،، هەڵبەتـە مەبادینەكانی دادگەریش تەواو جیایە لەگەڵ مەبادینەكانی سـەرمایەداری، بۆیـە شیانی گۆڕانو وەرچەرخانو هەتا وەرگەڕانیش لە سیـستەمی سـەرمایەداریدا لـە هەمنو سیستەمەكانی تر زیاترە.

كەواتــە كۆتــایی مێــژوو لــە نێــو هــەموو سیـســتەمو ڕێبــازو ئـایینیو مەدرەسەیەك هەیە، لە بەرنامەی ئیسلامیش وا دەڕوانێتە مێـژوو كـە كۆتـایی دێـت لـە پـەیڕەوی كردنـی شـەریعەتی ئیـسلام لەسـەرانـسەی جیهـان نـەك وەك سەرەنجامی دەعوە و ئاینی پەتی، بەڵكو وەك پێویـستیەكانی كۆمـەڵ وتـاك، بـۆ چارەسـەركردنی كێـشە هەمەلایەنـەكانی كۆمـەڵ، هـەرووەك ئێـستا دەبینـین كۆمەڵگەی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات، ئوسترالیا، ئەفریقیا بە ئەندازەی جیهانی ئیسلام پێویستی بەو بەرنامەیە هەیە تا بناغـەكانی كۆمەڵگەیـەكی دادگـەری دروسـت بكا. لە قورئانیش هاتووە (لقد كتبنا في الزبـور مـن بعـد الـذكر ان الارض يرثهـا عبادي الصالحون ....)، هەروەها لە فەرموودەش ئەو هاوكێشە هاتووە:

(پەیام) (دادگەری) (میرات) (دیكتاتۆریە) (ئیسلام)

- نبوة - خلافة (الراشدون)- ملك العذرذ- جبرية - خلافة الراشدة
- سيبلغ هذا الدين ما بلغ الليل والنهار

زۆربەی مەزهەبو ڕێبازە جیاجیاكانی وەها هاوكێشەیەكیان هەیـە بـۆ كۆتـایی مێژوو، وا گرنگترینیان لێ تۆمار دەكەین جگە لەوانەی سـەروو كـە باسـمان كـردن بە(كۆتایی مێژووی فۆكۆیاما)شەوە:

- مارکسیەت: دڕندایەتی ← بەندایەتی ← دەرەبەگایەتی ← سەرمایەداری ← سۆشیالیستی ← شیوعیەت
- ڤیکۆ: سەردەمی پەرستن ← سەردەمی پاڵەوانیەتی ← مرۆڤیەتی ← داڕووخان ← گەڕانەوە بۆ پەرستن.
- ئۆگست کۆنت: لاهوتی ← میتافیزیکی ← زانست
- فریزەر: جادوو ← ئایین ← زانست
- تەتەوریەکان: دڕنایەتی ← خێڵەکی ← ئیمپراتۆری ← پاشایەتی ← کۆماری

National

(٣٥)

ئاسايشى نەتەوەيى   أمن القومي   Natrunal Security

چەمكێكى ياسايى‌و سياسيە لەو سەردەمە ڕاستەوخۆ ماناى نەتەوەگەرى ناگرێتەوە نەوەندەى گيانى دەسەڵات دەگرێتەوە بە تايبەتى لە ولاتانى ديكتاتور، عادەتەن نەنجومەنێكيشى بەو ناوە وەك بالاترين دەسەڵات بۆدروست دەكرێ، هەرچەندە مێژوو نووسان هەردەم ويستوويانە ڕەگو ڕيشەى ئەو ناوو چەمكانە بۆ قولايى مێژوو بگەڕێننەوەو زۆربەى جاريش دەيگێڕنەوە بۆ مدرسەكانى يۆنانى كۆن، ڕاستە ناوەڕۆك و مەبەستەكانى كۆنە بەلام وەك چەمك (ئاسايشى نەتەوەيى) لەگەڵ مەسەلەى نەتەوايەتى‌و وەرچەرخانى سيستەمى ئيمپراتۆريەو بۆ (دەوڵەتى هاوچەرخ) سەرى هەڵداوەو بووێتە چەمكێكى سياسى‌و ياسايى و ستراتيژى، گەلێ جار لە سەرووى دەستوورو پەرلەمان‌و حكومەتيشە، ئەركەكانى فراوان‌و ترسناك ترينيانە، بە پێى پێناسە نوێ و جۆر بەجۆرەكانى وەك: (ليپمان، پرۆفيسۆر بانى، بيدك، د. حامد الربيع، فەرهەنگى وێبستەر، تا دەگاتە موشى دايان‌و كيسنجەر...) ئەو زاراوەيە قاوغێكى ياسايى وسياسى و هەتا فەلسفيشى بە ڕوونى نيە، بەلام هەموو لايەك كۆكن لەسەر چەند لايەنێك لە بنەماكانى ئاسايشى نەتەوەيى كە بريتيە لە: دڵنيايى خەڵك (هاولاتى‌و نەتەوەو دەوڵەت) بەرامبەر ترس و هەڕەشەى دەرەكى و ناوەكى، ئيتر ئاسايشى تاك‌و كۆمەڵ و خێزان‌و كۆمەڵگەو جيهان‌و بوارەكانى ئابوورى‌و ژيارى‌و سياسى ئايدۆلۆژيايى و نەژادى....دەگرێتەوە، لەكۆتاييدا لەو بوونەوەرە هيچ كەستەواوو بەڕەهايى دڵنياو دوورە نبگەران نيە چ لەكاردەساتى بەشەرى يان سروشتى يان گەردوونى كە

زۆربەیان بەدەرە لە توانای بەشەری بۆیە یەكێ لە وەسفەكانی بەهەشت ئەو جۆرە دلنیایی وئاسایشە ڕەهایە بۆ ئادەمی زاد فەراهەم دەكرێ، (موسوعة السیاسیة) بە سادەتر پێناسێكی (ئاسایشی نەتەوەیی) بە ڕوانگەیەكی زیاتر یاساییانە نەك سیاسیانە كردووەو دەڵێ: (زامن كردنی سەلامەتی دەوڵەت لە هەڕەشەی ناوخۆو دەرەوە)[1]، بەلاّم لێرەدا مەبەستی دەوڵەتێك پێك هاتبێت لەسەر بنچینەی نەتەوەیی، واتە (دەوڵەتی نەتەوەیی) كاتێ سنوری سیاسی ئەو دوڵەتە یەكسان بێت بە سنوری جوگرافی نەتەوەكە (پێی دەوترێ دولة القومیة) هەروەك لە (موسوعة العالمیة) وا هاتووە، دەبێ تێبینی بكرێ لەو پێناسەدا باس لە هەڕەشەی ناوەخۆشی كردووە، كە لە جیهانی سێیەم (عربی بەتایبەتی) زیاتر مەبەستیان معارەزەی دەسەلاّتیشە، ئەوە جۆرێكە لەو ئاسایشە..بوار دەدرێت بە دیكتاتۆر بەناوی هەڕەشە لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی دەست لەمعارەزە بوەشێنی.

لە سەرەتادا چەمكی (ئاسایشی نەتەوەیی) بە ئاسایشی بارودۆخی هێزی سەربازی تایبەت بوو، دوای هەموو لایەنەكانی دەوڵەتی گرتەوە،هەلبەتە هەموو لایەك كۆك نین لەسەر ئەو بنەمایانەی كە ئاسایشی نەتەوەیی لەسەر وەستاوە، هەندێك پێناسەكانیان هەمان پێناس‌و ڕێ و شوێنی پارێزگاری دەسەلاّتە، بەشێكی تر بەهێزكردنی سەربازیە، بەشێكی تر پارێزگاری بەرژەوەندی ئیمپریالیزمی و داگیركاریە لە دژی بەرگری كردن، ..زۆربەی چوارچێوەكەی دەدرێتە دەوڵەتێك، جا سروشتی ئەو دەوڵەتە بە خۆی‌و بە دەستوورو سیستەمی حوكمی چۆنە ئەوەش بەشێكی تری بابەتەكەیە، لە ولاّتێكی نزیك خۆمان كە پێك هاتبێ لە فرەنەتەوەو فرە ئیشتمان‌و فرە فەرهەنگ.. ئەوا لە خوێندنەوەیەكی سەرەتایی بنەماكانی ئاسایشی نەتەوەیدا دەردەكەوێ دوو نەتەوە لە یەك ولاّتی وا جێیان نابێتەوەو تەواو مانای دوو سەركە بەرانەكەیە، چونكە دوو ئامانج و دوو بنەماو دوو دنیای لێك جیا دەبن (مادام بە پێوانەی نەتەوەگەریە)، سەرنج بدە

[1] الموسوعة السیاسیة- د كیالي ج١ ل٢٣١

فەرهەنگی دەسەڵاتی عێراقی بەعسی لەبارەی ئاسایشی نەتەوەیی دەڵێ: (فالأمن القومي العربي هو الأمن الوطن العربي الكبير..)[1]، بەو سەرەنجامەدەگاودەڵێ: (..وتجسيداً لايدولوجية حزب البعث، يعتبر القطر العراقي ذلك القطر الذي يجعل بالقول والفعل من امنه الوطني جزءا من الامن القومي العربي...) بەو شاقوڵێەی چ پەیوەندیەك بە ئاسایشی نەتەوەیی کورد وتورکمان و ئاشووری و کلدانی عێراقی هەیە هەتا شیعەی خوارووش، ئیتر ئەو هەموو جەنگ و ماڵ وێرانیە باجەکەی گەلی عێراق بەگشتی دایەوە، هەڵبەتە ئاسایشی نەتەوەیی لە دۆخی وادا (واتە لە دۆخی دەوڵەتی نەتەوەییدا) یەکسان دەبێ بە بەرژەوەندی و تێڕوانینی نەتەوەیی دەسەڵاتدار، بوونی ئاسایشی نەتەوەیی بێ دەسەڵاتیش بە مانای یاسایی و دەستووری و سیاسیەکەی دەبێتە هەڕەشە لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی سەردەستەکە...، بەو شێوەیە دوو ئاسایشی نەتەوەیی پێچەوانە دروست دەبێ، کۆتایی دێت بە زاڵ بوونی نەتەوەی سەردەست، نەتەوەی بن دەستیش هیچ بوارێکی تری لە بەردەم نامێنێ جگە لە شۆڕش یان خۆبەدەستەوەدان...ئەوە نهێنی کێشەی نەتەوەییە، خەڵکی کوردستان نمونەیەکن لە نەتەوەی بن دەست هەروەك نەتەوەکانی ئەو سەردەمەی فەلەستین، کشمیر، چیچان، ئیرلەندا، بەربەر، تبت، تامیل، نەتەوەکانی ڕەسەنی هەردوو ئەمریکا و ئوسترالیاو...، ئەوانە ماناو بوونی ئاسایشی نەتەوەییان لە چوار چێوەی دەولەتەکە نابیت، ئا لێرەدایە بە زەقی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەتی وا تێك دەگیرێ لەگەڵ بنەماکانی چارەی خۆنووسی میللەتان و هەتا بەشە یاساییەکەی کە لە بڕگەی (٣)ی ماددەی (١)ی (نەتەوە یەکگرتووەکان) هاتووە، زیاتر لەگەڵ بنەمای یاسای نێو دەولەتی (مبدأ عدم التدخل) دێتەوە، جا لەو کاتەیە هەقی خۆیەتی یان جیابوونەوە وەك (شێخ سعیدی پیران) هەرزوو هەستی پێکردو جاڕیداو وتی یان دەولەتی سەربەخۆ بۆ ئێمەش یان جۆرە دەولەتێك بێ دوو رلە نەتەوەگەری نەژادیو ڕەگەزیو

[1] تعريفات ببعض المصطلحات -مادة : (الامن القومي)

چینایەتی....ئەو داوای کرد ئیسلامی بێت، بە تەنها ئەوە دەتوانێ کۆمەڵە مەبادیئێکی نوێی ئاسۆیی وا بۆ فرە نەتەوەکانو فرە فەرهەنگو فرە نیشتمانیەکان دارێژێتەوە بەشی هەموان بە یەکسانی تیا بێ.

ئێستا ئەگەر بۆچوونی ڕەخنە گرانیش بێت ئەوا کورد کەمتر خاوەنی ئاسایشی نەتەوەییە ئەگەرچی خاوەن کیانی شۆڕشگێڕیش بووە، هەر لەبەر ژێر دەستی نیە بەڵکو بەهۆی هەڵسوکەوتی ڕێبەرانیە لەو سەردەمەدا، مادام لە تێك گیرانی هاوکێشەی نێوان بەرژەوەندی حزبیو کەسێتیو بەرژەوەندی باڵای گەلو نیشتمانا ئەوا یەکسەر یەکەم بەسەر دووەم دەخەن، نیتر پانتاییەك بۆ ئاسایشی نەتەوەیی نامێنێ، ئەوەش هۆیەکانی زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی ئەو مدرسانەی کە ئەو جۆرە ڕێبەرو حزبانەی پێوە پیا پەندە، نیتر لە ئەنجاما لە بەردەم بنەمای بەرژەوەندی تایبەت هیچ خەتێکی سوورو، نەگۆڕێك، پیرۆزیەك، قەدەغەیەك... نامێنێ، ئەو دۆخە بەزەقی لە کوردسان دیارە، بەڵام لە جەوهەردا هەمان دۆخە لە زۆربەی وڵاتانی دیکتاتۆری بە تایبەتی وڵاتانی عەرەبی، لە وڵاتانی دیموکراسی ڕۆژئاوا تەواو زاڵ بووینە بەسەر نەریتە سیاسیە خۆویستیەکان، سەرچاوەی ئەو زال بوونەش لە(ثوابت، مەبادیئەکان) هاتووە لە بەرنامە ئاینیەکان کە بەرژەوەندی گشتی لە سەرووی بەرژەوەندی تایبەتی بێت..بۆیە هەرگیز سەرچاوەی ناگەڕێتەوە بۆ مدرسەکانی لیبرالیزم و لقەکانی، هەر بۆیەش لەڕۆژ ئاوا ئەگەر(بەرژەوەندی باڵای وڵات و ئاسایشی نەتەوەیی یەکەی) لەگەڵ (بەرژەوەندی حزبی دەسەڵاتی) تێك بگیرێ ئەوا بێ هیچ گرفتێکی وا یەکەم زاڵە بەسەر دووەم، بە پێچەوانەوە لە وڵاتە دیکتاتۆریە جۆربەجۆرەکان دەبێتە چەکێکی یاسایی لە دژی ئۆپۆزیسیونی نیشتمانی، زیاتر لە پێناو ئاسایشی دەسەڵاتە نەك وڵات، هەر لە بنەچەشدا لە ئەزموونی بەشەری یەکەم جار ئەو چەمکە لە لایەن (لویسی چواردم) پەیدابوو (بەپێی زۆربەی شارەزایان) لویس بەهێزبوونی دەرو دراوسێو یەکتر داگیرکردنی بە هەڕەشە زانی لەسەر فرنسا، ئەگەر هێرشیش ڕوو لە فرنسا

نەبێت، لـە دابەشـى دەسـەڵاتو جیهانـدا پتـەوى ئاسايـشى يـەكێكيان دەبێتـە هەڕەشە لەسەر ئەوى تر، بە تايبـەتى ئەوانـەى (بـەديلن بـۆ يـەكتر)، ئاسايـشى يەكێتى سۆڤيەت هەڕەشە بوو لەسەر ئەمريكاو پێچەوانەشى بە پێـچەوانە، هـەتا وڵاتە بچووكەكانى جيهانى تريش بە تايبەتى ناوچـەكانى نـاژاوەو درێـژكراوەكانى سايكس پيكۆدا، هـەتا ئـەزموونى سيـستەمى دوو حيزبـى يـەك وڵاتـيش، وەك ئەزموونى (پ.د.ك)و (ى.ن.ك)، هەرچەندە ئەوە ئەسڵ نيە .

لە وڵاتە ديموكراسيەكانيش ئەنجومەنو دەستورێكى وا پيـادە دەكـەن كـە لـە كۆتاييدا زياتر لە خزمەتى چينێك بێت، هەرچەندە لـە پێناسـى دەسـتوورى ئـەو ئەنجومەنـە واى لێ ناخوێندرێتـەوە، بـەلكو چـى لـە بەرژەوەنـدى بـاڵاى وڵات و ميللەت بێت بەگشتى ئاوا تۆمار دەكرێ، ئەنجومەنى ئاسايشى توركيا پێك دێت لە زۆرينەى جەنەڕاڵەكان و بەرپرسى هەرە بالاى دەسـەلات، زۆر بـە سـانايى جم وجۆڵەكانى ئيسلامى، چەپى، كوردستانى.. بە هەڕەشە لەسەر ئاسايـشى توركيـا لە قەڵەم دەداو قەدەغەى دەكا، هەتا داواكردنى خوێنـدن بـە زمـانى كـوردى بـە داوايەكى تيرۆرستىو هەڕەشە لەسەر ئاسايشى توركيا ناسانرا، ..بەو شێوەيە ئەو چەمكە لە زۆربەى وڵاتان بەشێك لە داپڵۆسين و چـەترێكى ئێـدەكى ياسـاييە بـۆ چەوساندنەوەو دەركردن لە گۆڕەپانو پاوان كردنى دەسەڵاتە بۆ چين و كۆمەڵێك بە ئۆرە ئەگەر ديموكراسى بن، هەر جۆرێكى داهێنراوى زيرەكانەى ديكتاتۆريە.

ڕاى مەدرەسـەكان:

دواى خوردو سادەكردنەوەى ئاسايـشى نەتـەوەيى دەبيـنين تـا ڕادەيـەكى زۆر پەيوەستە بە (مقاصدەكان)ى دەسـتوورو سيـستەمى دەسـەڵات لـە لايـەكو لـە لايەكى تريش بە مدرسەكانى سياسى، چونكە بەرژەوەندى بـاڵاى هـەر ميللـەتو وڵاتێك لـە لايـەن مدرسـەو شارسـتانيەكان جيايـە لەگـەڵ ئـەوانى تـر، ئـەوەش دەگەڕێتـەوە بـۆ تێگەيـشتن لـە ژيـانى مـرۆڤ، مانـاى مـافى مـرۆڤ، ڤاكتـەرە

کاریگەریەکانی سەر مرۆڤ و کۆمەڵ...بەو شێوەیە (ئاسایشی نەتەوەیی) لە سیستەمی وڵاتە شیوعیەکان زۆر جیایە لەگەڵ وڵاتانی لیبرالی رۆژئاوا، ئەوانەش لەگەڵ وڵاتانی دیکتاتۆری نەتەوەگەری جیهانی سێیەمو عەرەبی، هەموو ئەوانەش لەگەڵ دەوڵەتی ئیسلامی راستەقینە، .....لە کاتێکدا لە رۆژئاوا زیاتر ئاسایشی جەستەییو خۆراکی گرنگە (واتە لایەنی ماددیەکەی)، دەبینین لە شیوعیەتدا ئاسایشی چینی کرێکارو نوێنەرایەتی لە دەسەڵاتو پرۆلیتاریا گرنگە، بە هەمان شێوە دەبینین لە سیستەمەکانی حوکمی وڵاتێکی وەك عێراقی سەردەمی (صدام حسین)- کە نموونەیەکە لە وڵاتانی عەلمانی نەتەوەگەریو دیکتاتۆری - ئەوا ئاسایشی نەتەوەیی کەمتر مانای بەرژەوەندی باڵای میللەت و وڵات لە بەردەم خەونەکانی سەرۆك دەمێنێ و زۆربەی سامانی وڵات و هاوڵاتیان و...دەخستە خزمەت بەرنامەیەکی هەڵە...بۆیە لەو جۆرە وڵاتە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی نەبووە، ئەو ئەنجومەنە لە وڵاتە دیکتاتۆریەکان بە گشتی هەر لە هاوکێشەکەی دەسەڵاتی میللەت یەکسانە =بە دەسەڵاتی سەرۆك نقوم بووە، ئەو کاتی مانایەك بۆ ئەنجومەنی ئاسایش و ئەو ئاسایشەش نامێنێ ئەوکاتی ئاسایشی نەتەوەیی بریتی دەبێ بە ئاسایشی دەسەڵاتی سەرۆك، هەروەك بە زەقی لە هەڵسوکەوت جەنگەکانو دانوستانو پەیوەندیە دبلۆماسیەکانی عێراقی ئەو سەردەم بەدی دەکرا، ئەوەش لەوەوە دێت کدیکتاتۆری ئیستا وەك جاران ئیشتمان پەروەر نین زیاتر بەرژەوەندی کەسێتی خۆی دەخاتە سەرووی هەمووان ، هەر بۆیەش دیکتاتۆرو زاڵمی ئیستا ترسنۆکیشن .

لە ئیسلام دا ئاسایشی نەتەوەیی بەو زاراوە نەبوو (تەنها ئاسایش- أمن- باسکرا بێ) بەڵام لە ناوەرۆکدا پەیرەوکراوە و دەکرێ، چونکە ئەو چەمکە جۆرێك لە رەگەز پەرستی تیایە، لە مەبەستو ئامانجدا ئاسایشی هەموو مرۆڤی سەر زەویە، بەڵام وەك واقعێکیش کە وڵاتی سنوردار هەیە ئەوا بە پێی ئەو واقعە بۆ ئەو قۆناغە هاوشێوەی ئەو ئاسایشەو ئەنجومەنەکەش پیادە کراوە، هەروەك لە

ئێران دانراوە، ئاسایش لە ئیسلامدا هەر تەنها بۆ دەسەڵاتو چینێكو نەتـەوەو ئاینو سنورێك نیە، لێرەدا ئاسایشی فكری و ئـابووری و ئـایینی و ئایـدۆلۆژی و ژیاری و فەرهەنگی بۆ گشت لایەكە لە باری سروشت و ئاسـایی خـۆی، نـەك لـە كاتی دەست درێژی و جەنگدا، هەڵبەتە ئاسایش بۆ دەست درێـژكارو پیـاو خـراپ نیە. ئەو ئایەت و فەرموودەو رێسا گشتیەكانی ئیسلام لە بارەی ئاسایشە كە لـە خوارەوە تۆماری دەكەین:

- فليعبدوا رب هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف.
- من رأى منكم منكراً.........
- أمر بالمعروف ونهي عن المنكر..

لە بارەی زاراوەی (أمن) لە ئەدەبیاتی ئیسلاما زۆری لەسەر نوسراوە:

- لەبارەی (امن العام)دا زانایانی ئیسلام وتویانـە (الأمـن اهنـأ عـيش والعـدل أقوى الجيش)
- ماوردي- كتێب (ادب الدين والدنيا): أمن العام تطمنن اليه النفوس، وتنـشر فيه الهم، ويسكن فيها البدي، ويأنس فيه الظعيف.

لە وەرچەرخانەكانی ئێستای جیهان بەرەو عەولەمە زیاتر (ئاسایشی نەتەوەی) بەرەو تەرازوی روانگەی ئیـسلامی وەردەچـەرخێ، كـەمتر ئـەو مانـاو مەبەسـتە كلاسـیكیەی جـارانی دەمێنێـت، لـە ئیـسلامدا ئاسـایش هـەر ناگەرێتـەوە بـۆ دەسەڵات، بەشێكی زۆریش لێ دەگەرێتەوە بۆ ناو كۆمەڵگـە، ئـەوەش بەشـێكی گرنگی كۆمەڵگەی مەدەنیە لە ئیسلامدا، بڵاوكردنەوەی ئاشتیو ئاسایش ئەركی بنـچینەییە، زامنكردنـی ژیـانو تـەبایيو هاریكـاریو هـەموو بنەمایـەكی ئەخلاقیو دادگەری.. تاكە سەرچاوەی ئاسایشی تاكو كۆمەڵە...كە لەو پێناسانە كەمتر بە لای داچوینە، ئیتر دڵنیا كردنەوەی دەزگا كۆمەڵایەتی لە تاك- خێزان- نەتەوە- كەمایەتی نەتـەوەیيو نـەژادیو ئـایینیو فەرهـەنگی چینایەتی هـەتا معارەزەی یاسایش بە شەریعەتی ئیسلامی دەچەسپێ كـە ئومـەتێك دروست

بکرێو دادگەریش لە فەرمانڕەوایيدا، بۆیە کاتێ نوێنەری ئەهلی کتاب نامەی بۆ (عمر) هێنابوو، وای زانی ئەویش وەك ئەو سەردەمەی ئیمپراتۆران لەناو چ کۆشك و تەلارویەرژینی پۆلاو دیواری بلندو حیمایەو .. کەچی کە پیشانیاندا لە ژێر سێبەری کۆنە دیوارێك پالی دابووە وە بە تەنها، ئەو نوێنەرەش سەری بە جارێك سوڕما و وتی، عدلت ثم أمنیت فنمت...

بنەمای هەموو ئەو دلنیایانە کە لە یاسای دراوسێی گشتی، بنەمای تکامل اجتماعي، تکافل اقتصادي، ذمة، اقتصاص، ......لە ئیسلامدا وا هاتووە مادام ئاسایش تاکێك پێشێل کرا ئەوا ئاسایشی گشتی پێشێل کرا، مادام خراپەیەك (منکرات)ێك جێی بۆوە بێبەرگری ئەوا دادگەری تێك ڕووخا..، مادام زالم بووی ئەوا زولمیشت لێ دەکرێ و ئاسایش نامێنێ.

لەسەر ئەو بنچینانە دەتوانین چەند بنەمایەك بۆ ئاسایشی نەتەوەیی لەهەردوو ڕوانگەی فکری ئیسلامی و مرۆڤایەتی دابڕێژرێن کە گوزارش لەو قوناغە مێژوویيە دەکا وە بۆ زیاتر ناوچەکەی خۆمان:

١. ژێر دەستەیی و چەوساندنەوە سەرچاوەیەکی بەردەوامی نا ئارامیو ئاسایشە، ڕزگاربوونیش چارەسەریەکەیەتی، ئەخشەی (سایکس پیکۆ) لەو ولاتانەی ئێمە بۆ ناارامی سنورکێش کراوە.....کەواتە هەلوەشاندنەوەی ئەو ڕێکەوتنامە ئیمپریالیزمانە و قەلاچۆی داگیرکاری و چەوساندنەوە بنەمایەکی هەرە بەهێزی ئاسایشی نەتەوەیی ئەو قۆناغەیە.

٢. نادادگەری یاساکانی جیهان، بنەمای "بەرژەوەندی تایبەتی" سەرچاوەیەکی تری ئەو ناارامی و ناائاسایشەیە، دلنیایی خەلك دەشلۆقێنی، لە جیاتی ئەوە بنەمای "بەرژەوەندی گشتی" و دادگەریە دلنیاییو ئاسایشی پێ دەگەرێتەوە.

٣. دەبێ هەروەك تاکەکان لەسەر بنچینەی یاساو ڕەوشتی بەرز ڕەفتار لەگەل یەك بکەن (لایؤمن أحدکم حتی یحب لاخیه مایحب لنفسه) تا ئەو بنەمایە نەکرێتە پەیوەندی دەولیش ئەوە جیهان ئارام نابێ، ئەگینا گەورە بچووك قوت

دەدا، ئاسایشی نەتەوەیی لایەك لەسەر حسابی لایەكی بێهێزتر دەبێ، حوكمەكان بانێك‌و دوو هەواو چەند هەوا دەبێ، هەروەك لە ئیسلامدا بەو جۆرە حوكمانە وتراوە (حكم الجاهلية).

٤. ولآتیش وەك تاك دەبێ لە ژێر بنەمای (لایظلم ولایظلم) نابێ ئاسایشی نەتەوەییەكەی هەڕەشە بێت بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەی ولآتێكی تر.

٥. هێزی بەرگری (نەك هێزی هێرشكەر)و توانای ماددیو یەكێتیو یەك ریزیو یەك سەركردەو یەك بیروباوەڕو سپاردەیی لە دەسەلآت‌و پێش كەوتنی زانستی و .....بنەمای گرنگی ئاسایشی نەتەوەییە.

٦. پەروەدەكردنی خەڵكیو خەڵكی جیهان بەگشتی لەو سەردەمەدا بە رەوشتی بەرزو وشیاری مرۆڤایەتیو خۆنەویستی بەشێكی گرنگی زامنكەری ئەو ئاسایشەیە، پێچەوانەشی ئەنجامی پێچەوانە دەداتەوە.

٧. دەزگایەكی بەكارترو دادگەری تر لە جیاتی (UN) وەك دەزگا لە سەرووی هەموانو بێ ڤیتۆو بەراستی نوێنەرایەتی فرمیی جیهان بكا بە كەمایەتیەكانیشەوە.

٨. دەسەلآت وەك سپاردە بێت نەك موڵك، كە سەرچاوەی دیكتاتۆریەت‌و پادشایەتیو پاوان كردنی دەسەلآتە، ئەوانەش سەرچاوەی نائارامیو دڵنیاییو تێكدانی ئاسایشی گشتیو تایبەتیشە، لە بەرامبەردا دەست گۆڕی دەسەلآت‌و سەربەستی بیروڕاو ئازادی و هەڵبژاردن و...دەبێتە پتەوكردنی پەرژینە بالآكان‌و خەملینی بنەماكانی ئاسایشی نەتەوەیی لای هەموو تاكێك.

هاتنەدی ئەو بنەمایانە تەنها ناكەوێتە سەر دەستوورو یاسا بەڵكو زیاتر دەكەوێتە سەر مدرسەكانی سیاسیو فكری سەرەكی (ئیسلامی، لیبرال، سۆشیالیستی، شیوعیەت)..

ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان:

لە ڕاستیدا ئاسایشی نەتەوەیی بە پێی بنەمای بەرژەوەندی دەکرێتەوە چوار بەشی سەرەکی:

١. ئاسایشی زل هێزانی جیهانی لە ولاتانی سەرمایەداری‌و ئەوانەی دەیانەوێ کۆنترۆڵی دەروازەکانی عەولەمە بکەن.

٢. ئاسایشی نەتەوەیی ولاتانی زاڵی نەتەوەیەکی سەردەستە.

٣. ئەو میللەتانەی ژێردەستن.

٤. ولاتە تاك نەتەوەییەکان یان گرفتی کێشەی ستوونی.

هەڵبەتە هەریەکە لەوانە چەند بنەمایەکی هاوبەشی هەیە لە هەمان کاتدا لە چەند بنەمایەکیش لێك جیادەبنەوە، بۆیە نابێ ڕابەرانی عەلمانی کورد ئەو بابەتەش وەك مەسەلەی تیۆری سیاسی‌و فلسفی‌و فکری هەڵسن لە پێناو دارشتنی بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی لە هەر شوێنێك بێت و چۆن بێت هەر بیهێنن...، نەخێر دەبێ زۆر بە وردی بزانن بنەماکانیَ ئاسایشی نەتەوەیی (کە لە کۆتاییدا تۆماری دەکەین) لە کوێدا سەرچاوەکانی بوون و ڕاست کردنەوەیەتی، لە کوێشدا سەرچاوەی مەینەبی و بەردەوامیەکەیەتی، لەو چوار پۆلەی سەرەوەدا کامەیە شوێنی کوردستان؟ ئاخۆ لە بەرەی عەلمانیەت بن یان ئاینی؟ لە بەرەی نەتەوەگەری یان ئومەتی؟ لە کام بەرەی ململانێی شارستانیەکان بن؟ لەبەرەی میکافیلی‌و بەرژەوەندی پەرستی؟....هەموو ئەو پرسیارە ئاسایشیانە بە ڕوون کردنەوەی هەرەشەکانی سەر ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان ڕوون دەبێتەوە، ئەگەر پێناسەکەش وەك بە سادەیی دەربڕا لێرەش هەر مانای پاراستنی بەرژەوەندیە بالاکان‌و نەگۆڕەکانی میللەتانی کوردستان بێت لە هەرەشەی دەرەوەو ناوەوە کە بریتین لە ١- داگیرکەران‌و هەموو پارمەتیدەرەکانی، ٢- ئەو بیروباوەڕو ئایدۆلۆژیاو یاساو نەریتە دەولیانەی ڕەوایی ئەو داگیرکەریەی لەسەر وەستاوە کە بریتیە لە ئایدۆلۆژیای نەتەوەگەری عەلمانی‌و سۆشیالیستی دیکتاتۆری، یاسای

(عدم التدخل)و (سیادة الدولة) (ئەندامیەتی دەوڵەتان بۆ UN لە جیاتی نەتەوەکان-(کە ناویشی نەتەوە یەکگرتووەکانە کەچی نەتەوەیەکگرتوو نیە ولآتە یەکگرتووەکانە)-، ئەریتە دەولیەکان بە تایبەتی ئەوەی ئێستاکە هەموو هەڵسوکەوتی ڕەسمی دەوڵەت بەڕەوا دەزانن هەرچیەك بێت کەچی بەرگری‌و ڕزگاری بە ناڕەواو بەدەر لە یاساو جارجار بە تیرۆرستیش لە قەڵەم دەدەن‌و زاراوەی وەك (إنفصالي، تجزئة، خروج عن قانون، دعاة العنف، مخربين، أرهابيين...) دەدەنە پاڵ شۆڕشگێڕان. ٣- هەموو ئەو ڕێکەوتن‌و ڤاکتەرە مێژوویانەی بویتە هۆی مەینەتی خەڵکی کوردستان لە سەرەتای سەدەی ڕابردوودا دەست پێدەکاو بریتین لە:

أ. ڤاکتەری جیهانی کە خۆی لە ڕێکەوتنامەی سایکس پیکۆ ١٩١٦ سان ریمۆ ١٩٢٠، قاهیرە ١٩٢١، لۆزان ١٩٢٣ کە مدرسەی لیبڕال دیموکراسی و ڕۆژئاوایی لێی بەرپرسیارە، یان دەکرێ بڵێین عەلمانیەتی جیهان.

ب. ڤاکتەری ئیقلیمی کە بریتین لە سەرهەڵدانی بزووتنەوەی دەستووری‌و عەلمانی‌و نەتەوەگەری ئتحادیەکان‌و دوایش ئەتاتورك‌و مدرسەی نەتەوەگەری عەلمانی عەرەبی.

ج. ڤاکتەری ناوەکی کە خۆی دەنوێنێت لەو هاوکاریە هەڵخەڵەتاویەی تەیاری عەلمانی کوردی کردیان لەگەڵ تەیاری عەلمانی تورکی‌و جیهانی بە تایبەتی ئەو وەرگێڕانەی ڕێکەوتنی سیڤەر بۆ لۆزان‌و وەرگێڕانی خەلافەت بۆ کۆماری عەلمانی تورکی.

بنەماکانی ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان:

١- هەموو هەنگاوە پێچەوانەکانی تەوەرەکانی (هەڕەشەی ناسایشی نەتەوەیی) کە لە سەروو باسکرا بە وردی‌و تەواویەوە، کە زیاتر هەڕەشەکانی دەرەکیە.. ئەو خاڵانەی داهاتووش زیاتر هەڕەشەو دژە هەڕەشەکانی ناوەکیە.

٢- یەك ڕیزیو یەك ڕابەریو هەموو دەروازەكانی كە دەچێتەوە سەر ئەو یەك ڕیزیو یەك ڕابەریە، بۆ ئەو مەبەستە دەبێ:

أ. ئەو میللەتە وا پەروەردە بكرێ لەسەر ئەو بیروباوەڕو ئایدۆلۆژیانەی كە ڕەسەنن‌و زۆرایەتی هەرە زۆری قەبولّی دەكەن نەك ئەو فكرو ئایدۆلۆژیانەی كە دەبێتە پارچە پارچەكردن‌و نەگونجێ لەگەلّ عەقیدەی زۆرایەتی.

ب. فرەلایەنی لە قۆناغی ڕزگاری- نیشتمانی پەسەند نیە، بەلاّم ئەگەر واقعێك بێت ئەوا نەبتە فرە دەسەلاّت فرە ڕێبەر فرە گیانی میلیشیایی.

ج. خۆ دوور خستنەوە لە دەروازەكانی بەرژەوەندی تایبەتی وێرانكەر.

٣. ڕاهێنانی میللەت لەسەر بنەماكانی ئەخلاقیو بەرگری لە كاتی پێویستو وای لێ بكرێ بەرژەوەندیەكانی گشتی بخاتە سەرووی بەرژەوەندی تایبەتی، ئیتر ئۆتۆماتیكیەن دەبنە پاراستنی بنەماكانی ئاسایشی نەتەوەیش، ئەوەش مانای دروستكردنی ئومەتێكە كە ڕاست گۆیی، هاریكاری، بەهاناهاتن، بە ئۆقرە، خۆنەویستن، ڕەوشەنبیر، .... ئومەتی وا فێڵی لێ ناكرێ، لێ ناخوردێ بە هەموو لایەك، بە پێچەوانەی بنەما ئەخلاقیەكانی فكری ماددی، كە دەبتە هۆی درۆزنی، خۆویستی، هەلّەشە، خۆفرۆشیو میللەتو خاك فرۆشی، ئەزانی، پارچەپارچەییو خێرا گۆڕاوی...... لە كۆتاییدا ناتوانێ بەرگری نیشتمانی بكا لە كاتە سەختەكان.

٤. دروست كردنی ڕێبەرێكی كاریزمی میللی ڕوحی، باوەشی وا فراوان بێت جێگەی هەموو ڕەنگو تەرزوو چینو بیروباوەڕی جیاو ئایدۆلۆژیای جیا ببێتەوە، ڕێبەرێك بێت لە سەرووی حزبایەتیو منافەسەو چاو لە تەختو خۆویست، خاوەن بەرنامەو بیروباوەڕێكی مەزنی وا بێت ئامۆژگاریو ڕێنماییەكانی لە هەلّسوكەوتەكانی دابێ، ... بە كورتی عەقیدەی زالّ بێت بەسەر ئارەزووەكانی دەروونی.

٥. پەروەدەی زانستیو تەکنیکیو داهێنانی بزووتنەوەی وشیاریو بیناکردنی ژێرخانی کۆمەڵ بە هەموو ئاراستەکانی ئابووریو تەکنیکیو فکریو شارستانیو مەدەنیەتو ئەخلاقیو شۆڕشگێڕیو ئاشتی خوازی و بۆ هەموو ئەو بنەماو دەروازەکانی سەروو دەبێ بە وردی بۆی بگەڕێین ئاخۆ ئەو بنەمایە لە کام مدرسە بەدی دەکرێو پێی دێتەدی لە (ئیسلامی، لیبرالی، سۆشیالیستی، شیوعی) کامە مدرسە دەرچوو ئەوا ئاسایشی نەتەوەیی کوردستان لە ستراتیژیەتدا دەبێتە ئاسایشی ئەو مدرسە لە هەرسێ ئاستی جیهانیو ئیقلیمیو ناوەکی.

developmentalism (٣٦)

پێشكەوتوویی التقدم advance- progress

وەك ماهیـەت پێـشكەوتوو نوێنەرایـەتی مانایـەكی كـۆن دەكـا، لەگـەڵ مرۆڤایەتی ماناكەی بەجۆرێك هەبووە بەڵام وەك چەمك زۆر كۆن نیە، تا ڕادایـەك تێكەڵیەكیش هەیە لەنێوان پێشكەوتنەكانی هەریەكە لە: كۆمەڵایەتی، ئـابووری، زانستی، فیكری، .. ئەوانە لە بنەچـەدا لێـك جیـان، ئـەوەی لێـرە مەبەسـتمانە پێشكەوتنی كۆمەڵایەتیـە، بـەتاك و كـۆوە، پێـچەوانەی دواكـەوتن بـەجێمانو (ڕەجعیەت)، جار وایە ئەگەر لە دژەكان ئەگەین لەخودی بابەتەكە چـاك ناگـەین، دواكەوتوو (ڕەجعیەت) بەزۆری لەو سەردەمە بەو مانایە بەكاردێ كە یەكێك یـان لایەنێك پشت بە فاكتەرە كلاسیكیەكان ببەستێت لەوانە فاكتـەرە كۆمەڵایـەتیو خێڵەكیو تایفەییو ڕەچەڵەكیەكانی تر، لە ڕووی ئایدیۆلۆژیاو فكـریش پـشت بـە سـەرخانی ئـەو فاكتەرانـەی سـەرووی كۆمەڵایـەتی ببەسـتێت، یـان لـە ڕووی كەرەسـتەو ئـامراز ئـارەزووی كـەلو پەلـە كۆنـەكانت بێـت، هەڵبەتـە هـەر مەدرەسەیەك بەجیا دەڕوانێتـە هـەردوو چـەمكی (ڕەجعیـەت)و (پێـشكەوتن)، پێشكەوتنیش كاریگەرە بـە بەشـەكانی تـری پێـشكەوتنی زانـستیو ئـابووریو تەكنەلۆجی.. بەڵام هەر یەكە ماناو شوێنی خۆی هەیـە بەداخـەوە بەشـی هـەرە زۆری فەرهەنگو ئەنسكلۆپیدیەكـــانیش تێكـەڵیان كـردووە، وا هەندێكیـــان لـێ هەڵدەبژێرین.

ڕا یە جیاجیاکان:

* لەو سەردەمە لە فەرهەنگە دەولیەکان پێشکەوتوویی بە پێشکەوتنی باری ئابووری وڵاتو ژێرخانەکەی لەداهاتو نوێگەراییو ئاستی زانستیو تەکنۆلۆجی.. لێك دەدرێتەوە، پاشکەوتوویش- تخلف نەك (ڕەجعیەت) بە پێچەوانەی سەروو لێك دەدرێتەوە.

•ئەو تێڕوانینەی سەروو هەر فەرهەنگە یاساییەکانی نەگرتۆتەوە، فەرهەنگە سیاسیو کۆمەڵایەتیەکانیش کاریگەرن بەو بۆچوونە، فەرهەنگێکی وەك (موسوعة علم الاجتماع) کە لەوانی تر چاکتر بۆی چووە، کەچی لەباسو مادەی (تقدم الاجتماعي)و (تخلف اجتماعي) هەر بە سادەی بە ڕادەی پێشکەوتنو پاشکەوتنی دەزگاکانی لێك دایتەوە، نەك خودی مرۆڤەکان، هەرچەندە لاباسێکی مرۆڤەکە دەگرێتەوە، لەکاتێکا گەوهەری باسەکەمان مرۆڤە نەك ئامرازو دەزگا.

• فۆرێ، ابن رشد، .. پێیان وایە پێشکەوتنی هەر میللەتێك بە پێشکەوتنی ئافرەتانیان دەپێورێ.

• بەشی هەرە زۆری ئابووری ئاسو مەدرەسەی مادیو مەدرەسەی لیبرالیەکانیش پێشکەوتن لایان مانای پێشکەوتنی ئامرازەکانی بەرهەم هێنانە.

• بیترمان: پێشکەوتنی بە شارو لادێ بەستۆتەوە، لەکتێبی (مدخل الی علم اجتماع الحضري) دەڵێ شار پێشکەوتووەو لادێش دواکەوتوو، زۆر ڕوونە ئەوەیان تێڕوانینێکی ڕەگەزپەرستی کۆنی ڕۆمانیو یۆنانی لە ئەسڵی زاراوەکانی (سیاسەت)و شارستانی)و (مەدەنیەت).. ئەوان وەرگیراوە.

• ئوکست کۆنت: پێشکەوتن مانای پێشکەوتنی زانستی.

• نەتەوەگەریەکان: پێشکەوتن دەبەستنەوە بە ژینگەو خاكو ڕەچەڵەك، ئیتر ڕەچەڵەکی ئەورووپیو ئاوهەوای ئەورووپی هەر دەبێ میللەتێکی پێشکەوتووو پێشڕەوی جیهان بدات، وەك خۆیان دەڵێن، لەناو عەرەبیش (خاکی پەیامەکان) هەردەبێ پێشڕەوی جیهان بێت، لەناو یەهودو سربو ئەرمەنو تورك... هەریەکە

لە بە جۆرێك دیدێکی وای هەیە.

● پێشکەوتوویی لای زاناکانی تر پێوانەی جیاجیای تری هەیە، لای (سپنسر) بەمانای لە ١- سادەیی بەرەو ئالۆزی ٢- لەیێکەوەیی بەرەو پەرش و بڵاوی و دوورکەوتنەوە.

● زۆر جۆرە تێروانینی تر هەیە کۆماری لە پادشایی پێ پێشکەوتووترە. یان بەپێی سیستەمی سیاسی و ئینتمای مەدرەسیەکەی، ...هتد. پێش و پاش کەوتوو دیاری دەکرێ.

لە راستیدا ئەو پێوانو تەرازوانە بۆ پێشکەوتن ئەوەندە وردو تێر نین، زۆربەیان دەردی یەك لایەنی هەیە، جارێ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی گشتی و پێشکەوتنی تاك تێکەڵ کراوەو یەك هۆکارو بنچینەی دراوەتێ، ئنجا مەرج نیە شارێك لە لادێیەك رەوشەنبیرو پێشکەوتووتر بێت، یان خاوەن ئاشی هەڵمی لە ئاشی هەوای پێشکەوتووتر بێت، یان ئافرەتێکی سەر کۆمپیوتەر پێشکەوتووتر بێت لە ئافرەتێکی سەر دەستار، ئەوەیان راستە ئاشی هەڵمی پێشکەوتووترە لە هەوایی، کۆمپیوتەر لە دەستار، بەڵام مانای وانیە خاوەنەکانیشیان پێشکەوتووتر بێت، بە هەمان شێوە مەرج نیە وڵاتێکی کۆماری پێشکەوتووتر بێت لە وڵاتێك پادشایی زۆربەی وڵاتە گرنگەکانی ئەوروپی پادشایین، کەچی لە ئەفریقا تەنها (سوازیلەندو لیسونۆ، مغرب، نیبن) پادشایین ئەوی تر هەمووی کۆمارین بەو تەرازوە بێت ئەوا ئەفریقا پێشکەوتووترە لە ئەوروپا.. ئنجا یابان ئەك پادشاییە، هێشتا سیستەمی ئیمپراتۆریەو زۆر پێشکەوتووشە لە تەکنەلۆجیاو ئیدارەو باری ئابووری.. ئەو مەرجانەی سەروو ڕەها نین، ئنجا لە رایەکەی (سپنسەر)یش بە روونی دەردەکەوێ دیاردەیەکی سروشتی و بایۆلۆجیەکانی کردۆتە بنچینە بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، دەشێ لە بایۆلۆجیا گەشەکردنو پێشکەوتن مانای لە سادەییەوە بەرەوئالۆزی و لێك دوورکەوتنەوە بێ، بەڵام هەمان مانا لە کۆمەڵایەتی پێچەوانە دەبنەوە، لێك دوورکەوتنەوەو یەك نەگرتن مانای

پێچەوانەی پێشکەوتنە..

بۆ لێك کردنەوەی هەموو ئەو لێڵی و تێك گیرانە بەتایبەتی لەنێوان مانای پێشکەوتنی تاك‌وكۆ ئەوا بە پرسیارێکی سادە دەست پێ‌دەکەین: ئاخۆ مرۆڤێکی پێشکەوتوو چی پێشکەوتووە؟ جل‌و بەرگو شێوەیەتی یان ماڵ و سامان و سەیارەو کارگە؟ یان بڕوانامەیەکی بالاّ و پایەیەکی بالاّیە.. کامەیە یاخود شۆڕشگێڕو سیاسەتمەدارێکی بەرزە.. لە سیاسەتمەداریشدا کامەیە میکافیلیە، مەبادینیە، لیبرالیە، یان سەرجەمیانە، ئەوانە هەمووی لەلایەك ئەدی گرنگی ڕەوشت‌و بەها.. لە وەلاّمی ئەو پرسیارە بەو خوردکراوەیی کەس بوێری ناکا (پێشکەوتوویی) بداتە پاڵ فاکتەرە ڕواڵەتیەکانی وەك: جل‌و بەرگو سامان‌و بڕوانامەو پایە.. بەلاّم باسەکە کە لەتاکەوە دەپەڕێتەوە بۆ کیان‌و کۆو کۆمەڵگا ئەوا ئەو جارە لە وەلاّمی پرسیاری هاوشێوەکەی ئاخۆ کۆمەڵگەیەکی پێشکەوتوو یان ولاّتێکی پێشکەوتوو چی پێشکەوتووە؟ بەخێرایی وەلاّمت دەست دەکەوێ‌و دەڵێن پێش کەوتنی باری ئابووریەکەیتی، واتە فاکتەرەکانی کاریگەر لەسەر کۆمەڵ، کامەیە یەکلاکەرەوەی (پێشکەوتن) لەو فاکتەرانە: ئابووری، ڕەچەڵەك، کۆمەلاّیەتی، ژینگە، پەیوەندی جنسی، دەروونی، ئاستی فێرکردن، لە بەرهەمەکانی ئاسۆیش (زانست‌و فەلسەفەو ئایدیۆلۆژیاو ئاین‌و پێکەوە ژیانی سیاسی‌و حزبایەتی.. واتە بە کورتی فاکتەرە شاقولیەکانە یان ئاسۆییەکانە؟ دەتوانرێ ئەو پرسیارانە ڕوو لە تاکیش بکرێت ئاخۆ کام لایەنی مرۆڤە پێوەری پێشکەوتنی هەڵگرتووە لە شێوەو جل‌و بەرگ، ماسولکەکانی، گەدەی، باری جنسی، نەژادی، ڕەچەڵەکی، نێرو مێ‌یاتی، ماڵ‌و سامانی، پایەی.. یان هەموو ئەوانە تەنیا هۆکاری یارمەتیدەرن و گرنگەکە ئەوەیە چی لە مێشکدایە. لە وەلاّمی (کێ مرۆڤێکی پێشکەوتووە؟) دوای کەمێك دەمەقاڵێ هەموو لایەك دەگەنە ئەو ئەنجامەی کە مرۆڤی پێشکەوتوو دواکەوتوو زیاتر بەوەی لێك دەدرێتەوە کە چی لە مێشکیدایە (بەو مانایەی چی لەدڵ‌و دەروونی دایە)، بەلاّم

کە باس لە کیانو وڵاتو جیهان دەکرێ، ئەوا زۆربەی هەرە زۆری پشت بەو واقعە جیهانییە دەبەستریتو یەکسەر وەڵامی پێشکەوتن بە مانای پێشکەوتنی پیشەسازیو زانستیو باری ئابووری وەردەگیرێ، بۆیە جیهان بەو پێوانەیە دابەش کراوە وڵاتە پێشکەوتووەکان، وڵاتانی تازە پێگەیشتووەکان، وڵاتانی دواکەوتوو.. جار وایە بە شێوازێکی ڕێز لێنان بە وڵاتە پاشکەوتووەکان دەوترێ — وڵاتە تازە پێگەیشتوەکان یان جیهانی سێیەم)، ئەگینا بە بەجێماوو بەربەرو هەمەج و.. ناوی تریشیان لێ دەنرێ، بەو شێوەیە تێکەڵکردنی پێناسی پێشکەوتوویی بۆ تاکو بۆ کۆ بە ئەنقەستە لە بنچینەدا، مەبەستی تایبەتیانە، ئەوەیە لیبرال و سەرمایەدارەکانی ڕۆژئاوا لەرووی مادیو تەکنەلۆجیا پێشکەوتووترنو ئیتر دەیانەو لەو فاکتەرەی کە لێی باڵادەستن تەرازوویەکی هەڵسەنگاندنی گشتی لێ بتاشن و بیکەنە تێڕوانینیەکی نوێ بۆ ژیانی نوێ لە پەیوەندیەکانی دەولی تا دەگاتە ئایدیۆلۆژیای تاك و رەوشت و بەها مرۆڤایەتیەکانی تر، بەو شێوەیەش تیۆری (ململانێی شارستانیەکان) هاتە کایەوە، وەك بەدیلێك بۆ ململانێی مەدرەسەکانی فیکریو سیستەمی سیاسی کە لێی دەست کورت بوون، لە ململانێی شارستانیدا تۆخمی بنچینەی زانستو تەکنەلۆجیایە کە ئەوان لێی دەست درێژن، بۆیە بلیمەتانە ئەو تیۆرەیان داهێناو دایان تاشی (نەك دۆزرابێتەوە)، بەو شێوەیە پێشکەوتن بەند کرا بە شارستانیو ئەویش بە زانستیو تەکنەلۆجیا.. ئیتر لیبرالی ڕۆژئاوا لێی باڵادەستن واتە پێشکەوتوون، گەورەترین چەمکیان بۆ خۆ پاوەن کردووە کە دەروازەیەکی ستراتیجیە بۆ پێشڕەویو سەرکردایەتی کردنی جیهان و هەتا ئیستعمارکردنیشی.

لەوەی سەروو بەڕوونی بۆمان دردەکەوێ کە هەر وڵاتێك مادام تەکنەلۆجیدارو سەرمایەدار بێت پێشکەوتووە کە عادەتەن ئارامو بەمو ئەسەساتی بوونو مەدەنیەکی ڕواڵەتیش لەگەڵ دێ، جا با شەڕانگێزو بێبەزەییو ئیستعمارو بێ دادگەریش بن، بەو پێیە ئەڵمانیای هتلەری، ئیتالیای مۆسۆلینی،

ئــەمریکای ترومــان، ســۆڤیەتی ســتالینی، هــەموو نیــستعماریەتیش ولاتــانی پێشکەوتوون! نیتر پێشکەوتن هیچ ناکۆکی نامێنێ لەگەڵ داگیرکــاری‌و بەکۆمــەڵ کوشتن‌و ئیمپریالیزمی‌و برسی کردن‌و دابەش کــردن.. لــە چــەمکە نەخلاقیەکــەی دادەرنێ، ئەوەش گــەورەترین نــاکۆکی زەقــە چــونکە پێــشکەوتوویی مرۆڤایــەتی پەیوەستە بە (رێباز) نەك (تەنها زانست)، پێــشکەوتووی مانــای هــەبوونی نیــە، دواکەوتوویش مانای نەبوونی نیە، بەو پێیە بێت ئەوا لــە ولاتــی خۆشمــان ناغــاو برجوازی‌و سەرەك خێڵ‌و دەســەلاتدارو دەوڵەمەنــدەکان پێــشکەوتوون و جوتیــارو کرێکارو پالاو کاسبکارو نووسەرو رەوشەنبیری نەداریش.. دواکەوتوون.

ئەوە تێروانینێ رۆژئاوایی لیبرالی دیموکراسی چەوت و بێ‌پێوەرە، رەتکراوەتەوە لەلایەن هــەموو مەدرەســەو ســەنتەرو زۆربــەی زانایــانیش، مەگــەر مەدرەســەو لایەنێك کە قەلۆش بێــت تــەنیا لاســای کردنــەوە پــەیرەوی بێــت، هەڵبــەتــە لــە کۆمەلگەیــەك کــە (مەبادینــەکانی ملکەچــی بەرژەوەندیەکانیــەتی) مەحالــە پێشکەوتوویی راستەقینەی لێ بێتە دی، وەك تاکیش مادام بەرژەوەندی تایبــەتی خستە سەرووی بەرژەوەندی گشتی هەروەك ئێستا زیاتر باوی وەرگرتووە هــەرگیز مرۆڤێکی پێشکەوتوویی لێ دروست نابێ بۆیە هەموو ئامارەکان بە ژمارەو کێرڤ (خط بیانی) دەیسەلمێنن کە جیهانی ئێستا - بە پێوەرەی دادگــەری -زۆر نزیکــە لە یاساکانی دەریاو دارستان با تەکنەلۆجیاو زانستیش هەر پێشکەوتوو بێت.

پێوەرە چەسپاوەکانی فەلسەفەی مارکسیش بۆ هەموو چەمکێك (لێــرەش بــۆ چەمکی پێشکەوتن) ئەوەیە تا چەند ئایدیۆلۆژیای بەرەو شیوعیەتە بــا ئینتمــای چینایەتیشی لەو نەبێت، هەرچی کیانە کۆمەلایەتی‌و دەزگا سیاسی و سیــستەمە ئابووری و ولاتیش بەگشتی بەوە هەڵدەسەنگێنرێ کە رێرەوە مێژوویــەکەی چەندە نزیك بوویتەوە لە قۆناغی شیوعیەت، چــەندە وەرچــەرخاوە لــە ســەرمایەداریەوە بەرەو سۆشیالیستی‌و شیوعیەت کە دواوێستگەی پێــشکەوتنی هــەموو جیهــان‌و مێژووشە کە پێی دەڵێن (حتمیة التأریخیــة)، جــا گــرنگ نیــە ئــەو ولاتــە خــاوەن

پیشەسازیە، دیکتاتۆریە، جەنگەلستانە، رای میللەت چیە..

رای سۆشیال دیموکراسەکانیش وەکو زۆربەی جار بە لێلیو دوودڵی دەردەکەوێ، بەشێکیان بەلای رۆژئاواییو بەشەکەی تر مارکسیەت، هەرچەندە لەو سەردەمە زیاتر بەرەو رۆژئاوان لەو پێناسەشدا.

لە فیکری ئیسلامدا بەتەواوی (پێشکەوتن)ی لێك جیادەکاتەوە (هەر خۆشی جیایە) لەگەڵ پێشکەوتنی زانستیو تەکنەلۆجی، بەندیشی نەکردووە بە زەمەن و قۆناغی کۆمەڵایەتی، لەکاتێکدا مارکسیەتو لیبرالیەکانو مەدرەسەی عەلمانی بە تێکرای پێیان وایە پێشکەوتن بەشێوەی هێڵێکی بێ گەڕانەوەیە هەموو کۆمەڵ بەدوای یەك پێیدا تێپەڕ دەبن، هێڵەکەش بەندە بە زەمەن لە جەمسەری (کۆن) دەست پێدەکات بەرەو نوێ و پێشکەوتن، واتە هەموو نوێیەك لێرەدا پێشکەوتووتر دەبێت لەوانی پێشەخۆی، یان وەك هێلکاریەکەی مارکسی کە بە سپرینگی سەردەکەوێ، بەهۆی هەرسێ یاسای دیالێکتیکی (١- یاسای ناکۆکیەکان. ٢- یاسای وەرچەرخانی گۆڕانە چەندایەتیەکان بۆ چۆنایەتیەکان. ٣- یاسای نەفی نەلنەفی)، جارێ بەلای ئەوەدا ناچین ئەوانە چەندە مەرجی (یاسا)ی لێ سازاوە، مەبەست لێرەدا مارکسیەت پێی وایە ئەو گەشەو پێشکەوتنە کە بەهۆی ناکۆکیە ناوەکیەکان دروست دەبێت هەردەم بە پێش دەکەوێ، هەر ئەلقەیەکی سەروو هەم نەفی ئەلقەی پێشووە هەم نەفی کراوی ئەلقەی پێش خۆیەتی، هەر یەکەش مانای قۆناغێکی کۆمەڵایەتی دەبەخشێ کە سیستەمی بەرهەمهێنانی پێشکەوتووترە لەوەی تر بەهۆی ئامرازی پێشکەوتوو، بەدوایدا سیستەمی زانستی و سیاسیو کۆمەڵایەتی و فیکری و دەروونیو هەرەدواییەکەی ئاینیشە دەگۆڕێت و پێشتر دەکەوێ، جارێکی تر ناگەڕێتەوە سەر قۆناغی یەکەم، ئەوە (یاسای ڕەوشی مێژووە) هەموو باڵ و مەدرەسەکانی عەلمانی لەسەری کۆکن بەرەو سەرکێشی مێژوویی (الجاذبية التأريخية) دەڕوا.. بەو شێوەیە ئەگەر ئەو تێڕوانینە خوورد کەینەوە بە سادەتر مانای وایە هەردەم وڵاتانی

سۆشیالستی پێشکەوتووترن لە وڵاتانی سەرمایەداری، هەروەها کرێکار بە رەهایی پێشکەوتووترە لە بۆرجوازی، جوتیار لە ئاغا، چینی کرێکاریش لە چینەکانی تر، تەواو پێچەوانەی بۆچوونی لیبراڵی و رۆژئاوایە.. هەر بۆیەش لە تیۆری سیاسی مارکسیدا یەکێ لە مەرجەکانی سەرکەوتنی شۆڕشی (پێشڕەوێکی پرۆلیتاریا)یە، ئیتر لەناو یەك وڵات و میللەتیش پێشکەوتن و دواکەوتن دەبتە چینایەتی.. کەچی لە واقعدا دەبینین تەواو پێچەوانەیە، هەتا لەو میللەتانەی کە دابەش بوون بۆ سۆشیالیستی و سەرمایەداری وەك کۆریای سەروو و کۆریای خواروو، هەردوو یەمەن، ئەڵمانیای رۆژهەڵات و رۆژئاوا... دەبوایە سۆشیالیستەکان پێشکەوتووتر بێت کەچی پێچەوانەکەی راست تر دەرچوو.

هەموو ئەو تێڕوانینانەی سەروو بە (تطور الخطي)یشەوە، بە تێڕوانینی هەموو مەدرەسە مادی و عەلمانیەکانیشەوە بە ناکۆکی خۆ بەخۆ و بە واقعیش شکستی هێنا و دێنێ..

لە فیکری ئیسلامیدا پلەی پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاکیش بەو شێوەیە نادۆزرێتەوە، جارێ پێشکەوتنی میللەتان و مێژووش بە (راستەهێڵ- وەك تەتەوریەکان)ی رۆژئاوا نیە، نەوەك (سپرینگیەکەی) مارکسیشە، لەبەر هۆیەکی سادە، چونکە دادگەری و یەکسانیو پیاوەتی و بەزەیی و هاریکاریو مرۆڤایەتی لە سەردەمێك زۆر زیاتر هەبووە لە ئێستا کە پلەی زانستی تەکنەلۆجی نزیك سفر بووە.

فیکری ئیسلامی بە راستەقینەتر وەڵامی ئەو پرسیارەی پێشوو دەداتەوە لەبارەی فاکتەری بنچینەی پێشکەوتنی مرۆڤ، لەنێوان جوانیو مۆدێرنیو شێوەی دەمو چاوو قژو خوێنو سامانو کۆشكو تەلار پایە رەچەڵەکیو خانەدانیو پلەی خوێندن و.. هەموو ئەوانە ناتوانن بڕوانامەی پێشکەوتن بە مرۆڤێك بدەن، گرنگ نیە ئەو مرۆڤە چی لەبەرە، چی دەخوا، کوڕی کێیە، کوڕی چ زەمانو زەمینێکە، پایەی هەیە، نیە، .. گرنگ ئەوەیە چی لە مێشکیدایە، چی لە دڵ و

دەروونی دا هەیە، یان زانستیانە تر دەری ببڕین تا چەندە لایەنی ئەخلاقی زاڵە بەسەر لایەنی دەروونی (وەك لە بابەتی ناخی مرۆڤ باسکرا)، واتە تا چەند ئەو مرۆڤە بەرەوشت و هاریکارو بە ئەمەكو خێرمەندو پابەند بە یاساو بەرپرسیاریەتی گشتی و چەندە بە خەم بەرژەوەندی گشتیە چەندە ولاتپارێزە، راستگۆو بەبەزەیی و خۆنەویست و... تا ئەوەیە پێوەری پێشکەوتن هەم لە واقعیشدا هەم بەپێی پەیامیش، ئەوانەش هەمووی مەبادینەکانی سەرەتای رەوشتن، واتە پێشکەوتن‌و پاشکەوتنی تاك بە ئەندازەی پانتای رەوشتی هەڵدەسەنگێنرێ ئاخۆ ئەو گیان لەبەرە ئادەمیزادە یاخود گورگە، بۆیەش نامانج(مقاصد)ی هەموو پێغەمبەرەکان (انما بعثت لأتمم مکارم الأخلاق)..

بە هەمان شێوەش کیانە سیاسی و دەزگا و کۆمەڵگە و مەدرەسە و ولات و سیستەمەکانیش بە هەمان پێوەر هەڵدەسەنگێنرێ، ئیتر ناشێ بلێین هەرگیز پەیوەندی نێو دەوڵەتی پەیوەندیەکی بەرژەوەندیە.. ئەوەیان لەو سەردەمە باوە بەڵام ئەوە نیشانەی رەسەن‌و بنەچەی مرۆڤ و کۆمەڵگە نیە، کۆمەڵگەیەکی جیهانی دادگەرو یاسای نێو دەوڵەتی راست‌و دروست پەیدا نابێ، چاکترین نیشانەی پێشکەوتنی کۆمەڵ بە رەهبەر (مرجع)و سەرۆکەکانی دەردەکەوێ چەندە مەبدەئی (سید القوم خادمهم)ی پەیرەو کردووە، کە کۆمەڵگەیەکی خۆنەویست و بە مەبادئیت پێشکەش دەکا.

ئەو بنچینەیەی پێشکەوتن لەژێر خانەکانی رەوشت‌و عەقڵانیەت پەیوەندی بە شوێنی جوگرافی‌و رەچەڵەك‌و نیتمای چینایەتی‌و نەتەوەی نیە.. بەڵکو دەکەوێتە سەر پەروەردە و پرۆسەی زانستی چاکسازی، هەر بۆیەش بەرنامەی ئیسلام (پوختەی ئاینی هەموو پێغەمبەرەکان بووە) ئاینێکی جیهانی و سەرمەشقی پێشکەوتنیشە ئەگەر بە راستەقینەی پەیرەو بکرێت، ئاینەکانی دەستکردیش سەرمەشقی دواکەوتن (رجعیت)ە مادام کۆڵەگەکانی فیکری و سیاسی بریتیە لە فاکتەرە شاقولیەکان، خۆ ئەگەر هەر بپەرێتەوە بۆ فاکتەرە ئاسۆییەکان ئەوا

یەکسەر دەچێتە سەر ڕارەوەی میکاڤیلی و درۆو بێئەمەکیو بەرژەوەند پەرستیو خۆویستی، گیرفان پڕکردن و پایە ویستی..گورگایەتی وەك میکافیلیو هۆزو نیتشەو..وەسفیان کردووە .

لێرەدا دەگەینە ئەنجامێکی گرنگ ئەوەیە ڕەوتی مێژوویی و پێشکەوتن وەك ڕەوتی مێژووی زانیاری و زانست و فەلسەفە و تەکنەلۆجیا نیە، لەکاتێکدا راستە ئەوانە سیفاتی (monotonice- أطراد)یان هەیە، واتە لەگەڵ زەمەن ساڵ بەساڵ زیاد و فراوان دەبن، ئیتر ئەو کێرڤە وەردەگری، بەڵام پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاك بەو شێوەیە نیە، هەم لەناو نەخشەی دەروونی مرۆڤ و هەم لەسەر نەخشەی واقیعی کۆمەڵایەتیش، چونکە هەر مرۆڤێك لەگەڵ بوونی ڕەوشت و بەهاکان بە میرات و زگماکی ناهێنێ نە بەچاك و نە بە خراپ، بۆیە مەحاڵ نیە کوڕی شۆڕشگێڕێك خائین بێت، کوڕی خائینێك نیشتمان پەروەر دەرچێت، هاوسەری فیرعەون چاك و هاوسەر و کوڕی ح.نوح خراپ... هەندێ تێڕوانینی سەردەمی یۆنانیەکان راستی تیابوو لەوانە لەبارەی پێشکەوتن وتویانە: کۆمەڵگە پێش دەکەوێ، بەڵام دوای وەك وەرزەکان لە (بوهار) دەچێتە هاوین و زستان و دەمرن، یان بە دەورەی گەنجی-پیری-مردن، یان قۆناغی (زێڕین)، قۆناغی زیوی، برۆنزی، ئاسن، .. تا ئێستاش ئەو بیرۆکەیە بەردەوامە و بەشێکی راستە کە پێش کەوتن لەگەڵ زەمەن راستەوانە نیە.. بەڵام بازنەیش نیە (وەك وەرزەکان، یان منداڵی و گەنجی و پیری مردن..).

کەواتە ڕەوتی مێژوویی کۆمەڵگەش وانیە وەك لە هێلکاریەکانی (مارکس) یان (تطوریەکان).. ئەوەیان دەشێ راست بێت بۆ پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆجیا و فەلسەفە و زانیاری، بەڵام پێشکەوتنی کۆمەڵ و تاك بە شێوەیەکی ترە وەك ئەو هێلکاریەی گوزارشت لەگەشەسەندن لەڕوانگەی ئیسلامی ومارکسی دەکا (بڕوانە نامیلکەی : هەلبژاردن لە نێوان ئیسلام وعەلمانی -نووسەر) ، بۆیە دەشێ بڵێی کۆمەڵگەی کوردەواری پەنجاکان پێشکەوتووتر بووە لە ئێستا، یان

لادێییەك پێشكەوتووترە لە شاریەك، یان كۆمەڵگەی ئیسلامی سەرەتای (ژمارەی پێوانەییە) لە پێشكەوتن، ئەو دوا وێستگەی پێشكەوتنە لە مێژووی كۆمەڵ و دەشێش چەندجارە ببتەوە، ناشكەوێتە سەر قۆناغی مێژوویی و ئاستی زانستی، هەرچەندە كاریشی لێ دەكا، ئیتر ئەو پێوەرانەی گوایە هەردەم شاریەك لە لادێییەك پێشكەوتووترە، یان دەوڵەمەندێك لە هەژارێك، ئەوروپییەك لە ئاسیاییەك، ئاغایەك لە كرمانجێك، بەرێوەبەر لە فەرمانبەرێك.. ئەمو تەرازوانە چەوتن، ئەوە پێوەرو تەرازووی بۆرجوازیو لیبرال دیموكراسیو زۆربەی عەلمانییەتە.

هەتا ناكەوێتە سەر بڕوانامەو پلەی زانستیش، ئەوەتا چەندین خاوەن بڕوانامەو نووسەرو توێژەرەوەی باڵاو پزیشكان.. بەرژەوەندی تایبەتی بە حەوت قات خستۆتە سەر بەرژەوەندی گشتی لە رەوتی ژیانیدا.

(۳۷)

ستراتيج سوقي strategic

ئەو زاراوە زیاتر لە کاروباری سەربازیەوە گەشەی کردووە، دوای پەڕیەوە بۆ بوارەکانی تری نێستا لەنێو سیاسەتو دیپلۆماسیەتو پلانە ئابووریو کۆمەلآیەتیو زانستیو هەتا لە ڕێڕەوی تاکیش بەکاردێت.

لە بنەچەدا وشەیەکی یۆنانیە مانای (خطط عامة- پلانە گشتیەکان)[1]، بەلآم بە پێی (الموسوعة العربیة) ناوێکە نەسڵەکەی لە (strategos) هاتووە، دوو وشەی لێکدراوە، یەکەمیان (stratos) واتە هێزەکان، دووەم (ago) واتە سەرپەرشتی دەکەم[2]، یان خودی، بە مانای سەرپەرشتی کۆمەڵێك هێز کردنو ڕاپەڕاندنی، دوای لە سەدەی (۱۹) لەلایەن (کلاوزیفتر) پێناسێکی سەربازیانەی پێدرا، بەو مانایەی ئامانجە سەرەکی و دوورەکان بپێکی، دوای هەریەکە لە (هارت، بۆفر، ماو، سۆلوفسکی..) ڕۆڵێکی گرنگیان بینی لە فراوان کردنی مانای (ستراتیجیەت) بۆ نێو سیاسەت بەهەمان مانای (نەخشەی درێژ لەپێناو هێنانەدی ئامانجی سیاسی)، ئینجا دوایی پەڕیەوە زۆربەی بوارەکانی ژیانی لە ئابووری و کۆمەلآیەتی و فێرکردن و.. هەتا دەگاتە بەرنامە شەخسیەکانیشی گرتەوە، بۆیەش کۆمەڵێك پێناسی بەخۆ وەرگرتووە، بەشێك پێیان وایە هەرچی گرنگیەك ئاسایی نەبێت ئەوا ستراتیجە، لە (موسوعة العربیة) پێناسەکانی کۆکردۆتەوە، دەقەکەی بە عەرەبی تۆمار دەکەین: (علم و فن یعنیان بدراسة

[1] الموسوعة السياسية ج١ ل١٦٩

[2] الموسوعة العربية- مادة: ستراتيج.

طاقات وقوة المتاحة، وتوفير الخطط والوسائل لتحقيق أهداف السياسية تحقيقاً مباشرة أو غير مباشرة)، زانستیشه چونکه ئەوەستێته سەر زانیاریو وردبوونەوەو ئەزموون، هونەریشه چونکه چۆنیەتی هێنانەدی له کەسێکەوه بۆ کەسێکی تر جیایه[1]، بەشێکی تریش به (فن القیادة- هونەری سەرکردایەتی) ناو دەبەن، یان (فن الحرب- هونەری جەنگی) یان دەڵێن (الحرب خدعة) جەوهەری ستراتیجیەته کاتێ دەبەسترێتەوه به تاکتیك، لەرووی سیاسیش وا رێکەوتوون کە بریتیه له (دیاریکردنی رووکاری سەرەکی بزوتنەوەکەو ئیمکانیەتەکانی هێنانه دی نامانج)، که ناوی ستراتیج دێت یەکسەر (تاکتیك)یش وەك جمك لەگەڵیدا قووت دەبێتەوه، بۆیه پێناسی ستراتیج له تاکتیك جیا نەکرایەتەوه، ئەگەر ستراتیج (فن القیاده یان فن الحرب) بێت ئەوا (تاکتیك) (فن القیادة في میدان المعرکة آنیاً) کراوه، واته تاکتیك تەواوکاری بەش و قۆناغەکانی ستراتیجیەته، بۆیه له سیاسەتیش دا پێناسی تاکتیك هەروا هاتووه که (بەدەست هێنانی دەستکەوتێکی سیاسی ساتی له مەیداندا)[2] هەرچەنده زۆربەی جار بەپێی ئەو پێناسانەو بەپێی واقیعی مەیدانیانەش تاکتیك له جوغزی ستراتیج دەردەچێ.. بۆیه دەبینین ستراتیجیەتی ئەو حزبو لایەنو بەرنامانەی (بەتایبەت کە مەبدەئیش نەبێت) دەبێته کۆمەڵه کردارێکی تاکتیکیو بەس، بەپێچەوانەی بەرنامه عەقیدەییەکان که زۆربەی هەڵسو کەوت و مەیدانیەکانیش ستراتیجیەو تاکتیك مەودایەکی زۆری نیه، ئنجا (تاکتیك) زیاتر لەگەڵ دوژمن نەك لەگەڵ دۆستو هاوتاو هاوپەیمانو سنور ببەزێنێ بۆ فریودانو هەڵخەڵەتاندنی هەموو کەس، ئەوەش دارنینی ستراتیجه لەناوەرۆکه ئەخلاقیەکان، (توقیة) زاراوەیەکه له فقهی ئیسلامی له ناوەرۆکدا تا رادەیەك دەچێتەوه سەر (تاکتیك)، هەرچەنده له سەرەتای (سیرة) بەکارهاتووه، بۆ هەموو سەرەتایەكو له قۆناغەکانی بێهێزی

---

[1] الموسوعة العربية.

[2] ما العولمة ؟- د.حسن حنفي، د. صادق عظم.

پێویسته، بۆیه له دواییدا لەلایەن (رارەوی شیعه)و بەشێکی زۆری ئیمامەکانی رارەوی سوننەش رێی پێداوه له بارودۆخی خۆیدا، هەروەك ئێستاش زیاتر له هەموان (بزوتنەوەی برایان) بەکاری دەهێنن.. ئەوەی کێشەی لەسەرە زیاتر ئاخۆ چەندە دروستەو دەشێ لەگەڵ هاورێو لایەنە ئیسلامیەکانی تر بەکاری بهێنن؟ چەندە دروستە بۆ فریودانو هەڵخەڵەتاندن بەکاری بهێنی؟.

لەو سەرەدەمەدا مەبەست له ستراتیجیش هەموو ئەو نەخشە درێژخایەنانەیە کە دادەرێژرێ بە بەرنامەو پرۆژەیەك بۆ ئامانجێکی دوور یان چەند ئامانجێك.

هەڵبەتە (تاکتیك)یش له باری دروستی خۆی مانای ئەو هەنگاوە دەمو دەستانەیە کە له خزمەتی ستراتیجە، زیاتر ئەو هەنگاوانەش دەگرێتەوە کە له رووکەش ئاسایی نینو تەواو ناگونجێن لەگەڵ سروشتی بەرنامەکە یان هەتا بەرنامە ستراتیجیەکەش بەڵام له بنچینەو دیوی ناوەوەدا خزمەتی پرۆژەو ستراتیجیەکە دەکا، ئێستا کەمتر ئیشوکارێك ماوە بێ پلانو بەرنامەو ستراتیجیەت بە تایبەتی له عەولەمەدا، چونکە بۆ هەر هەنگاوێك، بۆ هەر بەرنامەو پلانێك بەدەیان پلانو هەنگاوی دژ پەیدا دەبێت، مادام ئیشو کارەکانی بەشەریەت زیاتر تێك دەچرژێو بەرژەوەندیەکان راستەوخۆترو بە پانتاییەکی فراوانتر تێك دەگیرێن، بۆیە لەگەڵ ئەو فرەییە، فرە ستراتیج پەیدادەبێ لە هەرە چاكو هەرە خراپ، سەلبیو ئیجابی..، جا ستراتیجی زانستی بریتیە لەو هەنگاوانە:

١- دۆزینەوەی سەرچاوەکانی دروستکەری روداو واقیعی هەنووکەیی.

٢- دۆزینەوەی جۆری پەیوەندیە دیارو نادیارەکانی ئەو سەرچاوانە.

٣- دۆزینەوەی رووکارو مەوداو ئیمکانیەتو فاکتەری هەرە کاریگەر لێیان.

٤- نەخشەو پلان دارشتن بە پێی ئەو دۆزینەوانە بەهۆی یاسای (علة ومعلول) تا بتوانی دەستکاری هۆیەکانی (علل) بکەی بۆ هێنانە دی ئامانجەو بیستراوەکان، دەبێتە هۆی کۆنترۆڵکردنی روداوەکانو وەرچەرخاندنی له قازانجی

بەرنامە ستراتیجیەکە، بەو شێوەیە کارێکی پسپۆڕیە نەك عەوامی.. بۆیەش سەرکردەیەکی خاوەن ستراتیجی هەنگاوەکانی هەردەم ئەو نیشانانەی هەیە:

١- قووڵە نەك سەر چیخە.

٢- بابەتیە نەك تەنیا خودی.

٣- ئەنجامەکانی ئەو هەنگاوە تەواو هەڵسەنگێنراوەو ناکاوی تیا نابێ.

٤- هەنگاوەکە هەمەلایەنی لێك درایتەوە نەك لەسەر یەك لا بیناکرابێت.

٥- دووربینی تیایە نەك هەنوکەییانە.

ئەو نیشانانە یەکە یەکە لەگەڵ هەنگاوەکانی (سیرة) تەواو جووت دەبێت، هەروەها لەگەڵ زۆربەی سەرکردە دانا و زاناکان کە توانیویانە واقیعی جیهانو ناوچەکەیان بگۆڕن، هەر لەو سەردەمەش ستراتیج دەورێکی گرنگی هەیە لە هەموو بوارەکان بۆ وەرگێڕانی رووداوە سەلبیو نیمچە سەلبیو قەدەری نادیار بۆ ژێر کۆنتڕۆڵ، بۆ مسۆگەرکردنی چارەنووسێکی دیار، ستراتیجیەتێکی راستو دروست هەردەم دەتکاتە خاوەن بەرنامەو پڕۆژەی هەمەلایەن و ئەو بەرهەمانەی دەبێت:-

١- بەهۆی ئەو ستراتیجیەتە سوود لە هەموو دیاردە و رووداوەکان وەردەگیرێ، هەتا سەلبیش بێت ، لای سەلبیاتەکەی ڕوو لە دەربکرێتو لای ئیجابیەکەش بۆ ناوەوە.

٢- هەردەم دەزگاو (تشکیلەکان) مونەسەساتی و رێك و پێك دەبێت.

٣- لەپێش رووداو دەبێ نەك لە دوای.

٤- ئەو جۆرە بەرنامەو پڕۆژانە لە باری ئاساییو نائاسایی، یاساییو نایاسایی، زانستیو نەفامی، مەدەنیو سەربازی، شەڕو ئاشتی... کاری خۆیان ئەنجام بدەن.

٥- ئەگەر هەڵوێست هەنگاوەکانیشیان لە زەمانو زەمیندا لێك جیا بن ئەوا لە ماهیەتدا هاوبەشە.

٦- دیاردەکانی پەشیمان بوونەوە، رەمەکی، عەبەسیەت، ناکاوی، دووبەرەکی، ناکۆکی نێوان کردەو گوفتە، نێوان بنکەو سەرکردە، نێوان ئێستاو داهاتوو، هەنگاوی بێ ئەنجام کەمتر لەو فەرهەنگە جێگەی دەبێتەوە.

٧- لە هەر پرۆژەیەکی ستراجیداردا بەشەکانی سەروو خواروو، لە دەرەوەو لە ناوەوە، رەسمیو نارەسمی.. بۆئەوەی ئاگاداری یەکیش بن هەڵوێستەکانیان جووت دەبێت نەك هەر لەسەر رووداوو کێشەکانی رابوردوو، هەڵوێستە سەرەکیەکانی فیکری و فەلسەفیو کۆمەڵایەتی و سیاسی.. هەتا لە رووداوە نوێکانیش.

٨- جمو جۆڵو چالاکیە جیاجیاکانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو میللیو یاساییو نایاساییو هونەری و رەوشەنبیری و وەرزش.. لە کۆتاییدا هەمووی دەرژێتە ناو یەك دەریاچەی ئەو ستراتیجیەتە.

٩- دەتوانرێ لەژێر ناوونیشانی جیاجیا ئەو ئامانجانە بهێنرێتە دی.

١٠- هەردەم پرۆژەکە تێرو تەسەلو ستاندەر دەبێ، رەگی قووڵ دەبێتەوە بۆ کۆمەڵایەتیو سیاسی و فیکریو رای گشتیو نیشتمانی و مێژوویی.. هەردەم فرە کارتت لە دەست دەبێت، فرە رێگەو بوارت لەبەردەم دەبێت، زۆربەی دەرگاکانت بۆ والا دەبێتەوە، هەتا لەژێر دەسەڵاتە دیکتاتۆریەکانیش هەموو رێگە و کارتەکانت لە دەست نابێتەوە، هەردەم خاوەن بەدیلو هاوتا دەبێ، بەکورتی لە ئیجابیاتی هیچ رووداو و دیاردەو گەلاڵەیەك بێبەشی نابی، تاکە سەرچاوەیەك داینەمۆت نابێ تا دوژمن بە ئاسانی وشکی بکا.. هەردەم خاوەن فرەسەرچاوەی..

ستراتیج لە مەدرەسەکانی عەلمانیدا کەمتر مەبەستی خزمەتی مرۆڤایەتی دەبێ، مەبەستەکە لە کۆتاییدا مادی ئابووریە، لە فیکری ئیسلامیدا ستراتیژیەت بۆ هەموو لایەن دادەرێژرێو هەموو بوارەکانی ژیان دەگرێتەوە، بەلام (بیت القصید) بەزر نیە، مەبەست تیایدا خزمەتی مرۆڤە، هەرچەند لە فیکری ئیسلامیدا ئامرازو ئامانج بێ مرۆڤ نیە ئەپەسندیشە، بۆیەش لە هەموان گرنگتر

ستراتيجيەتی: دروست کردن و بینای کۆمەلایەتی و مرۆڤە کە لە مەدرەسەکانی عەلمانی ئەو لایەنە گرنگ و ناوەندی نیە، ئیتر بەشی هەرەزۆری بەرنامە و ستراتیجیەتی ئیسلام بۆ ئێستاو داهاتووە نەك بۆ رابوردوو،بە پێچەوانەی پۆلێکی فراوان لە رۆژهەلاتناسی (مستشرق)ەکانو هەندێ نووسەر بالای خۆشمان کە وەسفی ئاین دەکەن وای دەناسنەوە گوایە ئاین لەگەلٚ عەلمانیەت لەو رووەدا بەوە لێك جیادەکرێتەوە کە ئاین گرنگی بەرابوردوو دەداو عەلمانیەتیش بە داهاتوو و چارەنووس.. ئەوەیان بوختانە، راستیەکەی ئەوەیە عەلمانیەت گرنگی زیاتر بە (ئەو ساتە) دەدات، بەلام ئاینی ئیسلام زیاتر بە چارەنوس، نەك تەنیا (رۆژی دوایی) چارەنووس مرۆڤ لەسەر ئەو زەویە، واتە جگە لە (بروا) و (رۆژی دوایی).. ئەوا بەرنامە کۆمەلایەتیو سیاسیو ئابووریەکانیشی هێزێکی ئیمچە سەربەخۆن بۆ لەباوەش گرتنی کۆمەلٚو دادگەریو خۆشگوزەرانیو پێشکەوتن.

(٣٨)

پاكتاوى رەگەزى- (تەعريبو تەتريك) تطهير العرقي Ethnic Cleansing

لێرەدا هەردوو چەمكى (تەعريب)و (تەتريك) تايبەتن لە بابەتەكەمان، بەلاّم ئەو دووەش بەشێكن لە چەمكێكى فراوانتر كە پێى دەلّێن (پاكتاوى رەگەزى)، ئەو دياردەيە نوێيە لەگەلّ سەرەنجامەكانى بيرى نەتەوەيىو هەلّمەتە ئيمپرياليزمىو داگيركارى سەرى هەلّداوە، بۆيە دەبينين ئەو چەمكە كەمتر لە فەرهەنگە كۆنەكان تۆماركراون، هەتا لە (دائرە المعارف العالمية)، (موسوعە العالمية).. نەبووەو نيە، مەبەست لە پاكتاوى رەگەزى ئەو پرۆسەيە كە دەسەلاّتى رەسمى هەلّدەستێ بە گۆڕينى ديموگرافى ناوچەيەك، واتە نەخشەى دابەش بوونى رەنگەكان دەگۆڕێ، بەهۆى گواستنەوەى (بەخۆشى يان ناخۆشى) خەلّكێكى جيا لە رەچەلّەكى دەسەلاّتدارو لەجياتى خەلّكێكى تر دەهێننە جێيان كە لەو رەچەلّەكە بن، لە كوردستان ئەو پرۆسەيە لەو سەردەمە بە (تەعريب) ناوبانگى دەركردووە، (تەتريك- بە تورك كردن) كەمتر بۆتەوە.

ئەو دياردەيە هاوكاتە لەگەلّ ئەو هەنگاوانە:

١-پەيدابوونى سيستەمى ئيمپرياليزمى.

٢- پەيدابوونى بيرى نەتەوەيىو عەلمانى.

٣- لەدواى سيستەمى ئيمپراتۆريەت بەگشتىو لە ناوچەكەو كوردستانيش لەدواى لاوازىو دارمانى خەلافەتى عوسمانى سەرى هەلّدا، بەپێى (موسوعة السياسية) دياردەى (پاكتاوى رەگەزى) يەكەم جار لەلايەن نەتەوەگەريە عەلمانيە

توركەكان (كە بە تۆرانى ناوى بردووە) ئەنجام دراوە لە دژى نەتەوەى غەيرە توركى وەك ئەرمەن و عەرەب و كوردو چەركەس...، وردتر لەلايەن (توماس بوا) پرۆسـەى (بەتورك كردنى) دژ بە كورد يەكەمجار لەسەر دەستى (انور پاشا) گەورە بەرپرسى حزبى (الاتحاد والترقى- عەلمانى نەتەوەيى) كراوە[1]، ئەنوەر پاشاو (ئيتحاديەكان) لەكۆتايى سەدەى (١٩) داموو دەزگايان لەناو خەلافەت دروست كردبـوو هـەر لـەو كاتيەوە بناغەى ئەو ديارده نوێو سـەلبيانەى: دەمـارگيرى نەتـەوەيى، پاكتـاوى رەگەزى، جياوازى نەتەوەيى، دووبەرەكى، ... دروست ببوو، ئەوە ماناى ئەوە نيە پاكانە بۆ داموو دەزگاى هەندێ لە خەليفەو سولتانەكان بكرێ، نەخێر، بەلام ماناى ئەوەيە خراپەو چاكەى ئەو خەليفانە شێوازى نەتەوەگەرى نەبووە، بۆيە ئەو شێوازە لەگەڵ سەرهەڵدانى تەيارى عەلمانى نەتەوەگەرى كە لە كۆتاى سەدەى (١٩) لەناو خەلافەت خۆيان دەمامـك دابـوو، بەتايبـەتى ئـەو (٣) سـەركردەيەى (ئيتحـاد الترقى- انورپاشا، طلعت پاشا، جمـال پاشـا) هەريەكـە وەزارەتـەكانى (نـاوەخۆ، جەنگ، دەرەوە) يان لەدەست بووە، نيتر كاريگەريان زۆر بوو لەسەر دروستكردنى رووداوەكانى لە جۆرى پاكتاوى رەگـەزى لـەدژى ئەرمـەن دوايـش كـورد، چـونكە ئەوانە زياتر كاربەدەست بوينە بۆيـە نـاوى ئـەو ولاتـە لـە كتێبـەكانى ئـەورووپى بەناوى (ولاتى ئەنوەر) ناسرابوو.

بنەچـەكـەى: هەڵبەتە سەرچاوەى ئەو ديارده بە شەپۆل لاى رۆژئـاوا لەگـەڵ بيرى عەلمانيەت و نەتەوەگەرى سەرى هەڵـداوەو هاتۆتـە ناوچـەكەش، پاڵنـەرێكى سياسى و ئابوورى و كۆمەلايەتى ئالۆزى لەگـەڵ بـووە، هـەروەك لەگـەڵ نەتـەوەو خەلكى هەردوو ئەمريكاو ئوستراليا كراوە، كە نەتەوە رەسەنەكانيان ئەوانەن: لـە بەرازيل (گوارنا، توپنابا)، كۆلۆمبيـا (نشيتـشا)، پـاراگواى (گـواران)، بۆليڤيـا (أبهارا)، پيرۆ (انكا، كيشوا)، هندۆراس (مايا)[2]، ئوسـتراليا (پورجـوان).. كـە

[1] بۆ زياتر سەرنج بدە: تأريخ الاكراد- تۆماس بوا ص١٩٥
[2] بۆ زياتر سەرنج بدە الموسوعة العالمية

ئێستا خەریکە ناویان هەر بزر بێت، لە ئەمریکا هندیە سورەکان کەمتر لـە ٩٪ی دانیـشتوان پێـك دێـنن. هـەروەها لـە ئیرلەنـدای سـەرووش (گـالی)زمانـەکانی ئیرلەندای رەسەن مەزهەبیـشیان (کاسـۆلیکە) مەزهـەبی ئینگلیـز (پرۆتـستان)ە دووچاری پرۆسەی پاکتاوی ڕەگەزی بە ئینگلیزکـردن بوونـەوە،و ئێـستا بوونەتـە کەمایەتی بەهۆی ئەو پاکتاوی ڕەگەزیە.

لە هەموو نموونەیەك نزیكو زەقتر بە فەرەنسی کردنی سەروی ئەفریقا بـوو تـا ئەو ساتەش ئاسەواری ماوە، ئیتر لە ئەفریقاو جیهان زۆر نەتەوە هەیە بـە زمـانو نەریتو واقیعەوە تواونەوە بەهۆی ئەو پاکتـاوە ڕەگەزیـە کـە ئیـستا زۆربەشـیان ئەندامن لە ڕێکخراوی فرانکۆ فۆنیە، چونکە ئەو پاکتاوە هەر قـەتیس نـەما لـە گۆڕینی دیموگرافی ناوچە، بەڵکو بۆ تەواوکردنی ئەو پرۆسەیە هەڵمەتی پێـشینەی (غزو الثقـافي)، پاکتـاوی زمانـەوانی، کـەلتوری، مێـژویی، مەزهـەبی، ئـاینی، ڕەچەڵەکی، نەژادی، .. زۆر لای تریش دەگرتەوە.

لە هیندستانیش گەورەترین لێك جیابوونـەوە بـەهۆی ئـەو پاکتـاوە ڕەگەزیـە دروست بوو لەسـاڵانی ١٩٤٧ ئـاڵوگۆڕێکی دەگمـەن ڕوویـدا، موسـڵمانەکان بـۆ پاکـستانو هندۆسـەکانیش بـۆ هینـد، هـەتا سـیکەو بوزیـشی گرتـەوە، وەك شێوازێکی مەزهەبی، ئـەو شـێوازە کـۆن ترینیانـە هـەتا لـە مێـژووی وڵاتـانی ئیسلامیش.

لە خوارووی ئەفریقا ئەو جۆرە سیاسەتە تـا کۆتـایی جـەنگی سـاردیش هـەر بەردەوام بوو، شێوازی نەژادی وەرگرتبوو، سپی پێستەکان لەدژی ڕەش پێـستەکان کە بە ڕژێمی ئاپارتاید بەناوبانگ بوو، لە فەلەستینیش شێوەی ئاینی وەرگرتبوو. لەدوای هەلوەشانەوەی شیوعیەتو گەڕانەوەو زیندووبوونەوەی فاکتەرە شاقوڵیەکانی نەتەوەگـەری دیـسان پاکتـاوی ڕەگـەزی بـە چـەندین ئاڕسـتەی ئـایینی (لەگـەڵ موسڵمانەکان)، مەزهەبی (لەگەڵ کرواتیە مەسیحیەکانی کاسۆلیك)، نەتەوەگەری (لەگەڵ ڕەچەڵەك ئەلبانی لە کۆسۆڤا).. هەمووی لەلایەن سربەکان کرا..

لەدواى سەدەى ١٩ هەر بە گەيشتنى بيرى عەلمانيەت و نەتەوەگەرى بۆ سەر دەسەلاًت ئەو دياردەيە رووى لە كورد كردووە، شێوازى وا لە كۆن هەبووە لەسەر بنچينەى مەزهەبى و ئاينى و چينايەتى بە تايبەتى لەلايەن رۆم، بەلاًم بەو مانا و مەبەست و ماهيەتە نەبووە، لە كوردستان هەرگيز راگواستن بەو شێوازەش نەبووە، كە جارجار بە يەكێ لەو سێ دۆخ و هۆيانە روويان دەدا:

١- كاتێ سەرەك خێڵێك لەناوچەيەك لە دەسەلاًتى (ئيمپراتۆر ياخود فەرمانرەواى ناوچەكە) ياخى دەبوو دەگەيشتە دەربەدەركران و بەرەو ناوچەكى تر بە كۆڕەو.

٢- يان لەسەر سنورى نێوان دوو ئيمپراتۆريەت يان دەسەلاًتى دەڤەرى هەست كراوە هەندێ خێڵ پەيوەندى بە ئيمپراتۆرەكەى تر كردووە راگوێزراوەتەوە.

٣- پاڵنەرێكى گرنگ تريش هەيە جار وايە (ئيمپراتۆر) چەند ناوچەيەكى گرنگى بەچەند خێڵێكى بە بڕشت دەسپارد بۆ پارێزگارى لە هێرشى دەرەوە و ئيتر لە شوێنى خۆيان بەكۆ دەچوونە ناوچەكە بۆ بەرگرى و جێ‌نشين دەبوون، ئەو دۆخەى دواى لەمێژوودا بەرچاو كەوتووە لەگەڵ خێڵەكوردييەكان كراوە، بەلام لە هيچ دۆخيكيان دا گۆڕينى ديموگرافى نەبووە، هەروەك محمدأمين زكى بەگ لە كتێبى (كوردو كوردستان) ل٤٣ هەندێ نمونەى نەقڵ كردووە وەك خۆى دەينوسينەوە: ((شاعەباس گەورە بۆ محافظە كردنى حدودى شمال شرقى ئيران بەرامبەر توركمان بعض عشائيرى كوردى لە شمال غربى ئيرانەوە نقل كردوە خوراسان وەك (شاهدار، زافرانلو، كيوانلو، امانلو..).. ئەوەش جێگەى شانازى و پياوەتى ئەو عەشيرەتانە بووە)).

هەرچى دياردەى (بەتورك كردن و بە عەرەب كردن)ە ئەوا لەدواى سەدەى بيستەم لە هەموو لايەك لەگەڵ كورد كراوە، لە يەكێتى سۆڤيەتيش بە تايبەتى لە سەردەمى (ستالين) بە سياسەتى توانەوەش، بەلاًم لە قۆناغى نوێدا لەدواى ساڵى ١٩٥٨ز وگەيشتنى بيرى نەتەوەگەرى عەلمانى (عروب)ى بە دەسەلاًتەوە بۆ

عێراق زیاترو راستەوخۆتر ئەو سیاسەتە پەیڕەو کراوە، لەلای ئێران کەمتر ئەو جۆرە سیاسەتە پەیڕەود کراوە، تایبەتمەندیەك هەیە لەو لایە نەك هەر لە سەردەمی (شۆڕشی ئێرانی دوای ١٩٧٩) بەڵکو لە زەمانی (شا)ش ئەو بیرە نەتەوەییە کەم تر ئەو تەفاعولەی کردوود لەگەڵ میللەتانی رۆژهەڵات، زیاتر بیری مەزهەبی زەق تر بووە بەسەر نەتەوەیی، بۆیە دەکرێو دەشێ سیاسەتی مەزهەبیو پاکتاوی مەزهەبی لێرەو لەوێ بووبێ، بەڵام (بەفارسی کردنی کورد) وەك زاراوەش دەگمەنە، لەکاتێکا ئەو شەپۆلە هەمە لایەنەی پاکتاوی رەگەزی لە دژی کورد کە لایەنەکانی زمانەوانی، کەلتوری، مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافیو مێژووییو زانستیشی گرتبۆوە ئەوەندە بە گوڕو تین بووە تا ئێستاش کە (١٦) ساڵە لەدوای راپەڕینو دروست کردنی حکومەتی خۆی کەچی دیاردەی تاوانەوەی نەتەوەی کورد لە پرۆسەیەکی ئاڵۆز لەناو جەرگەی کوردستانو دەوروبەری هەر بەردەوامە (بەتایبەتی کە بەرنامەی بیناکردنەوەی مرۆڤ لەلایەن حکومەت وحزبە کوردستانیەکان رەچاو ناکرێ)، لەو (٣) تەوەرە:

١- بەدرێژایی سنوری بەیەك گەیشتنی نێوان کوردو عەرەب لە خوارەوە.

٢- لەناو هەولێر لەگەڵ تورکمان بوون.

٣- هەڵوەشانەوەی ئینتمای نەتەوەیی مەسیحیەکان بەرەو ئاینیو کەلتوری رۆژئاوایی.. سەرەڕای کۆچو هەڵوەشانەوەی تری ئینتماکانی نیشتمانیو نەتەوەیی.

ئەو مێژووەی بۆ پاکتاوی رەگەزی نەتەوەی کورد (یان هەر بە گشتی) دانراوە کە دەیگێڕنەوە بۆ قوڵایی مێژوو هەروەك گێڕانەوە مێژوویی سیاسیو مەینەتی کورد بۆ قوڵایی مێژوو.. هەردووکیان چەوتە، هەڵبەتە چەوسانەوە هەبوە، ئەوەی دەڵێین نەبووە چەوسانەوەی نەتەوەییە، هەر بۆیەش لەسەردەمی خەلافەتدا رەنگە بنەماڵەی سەردەستو بن دەست هەبووبێت، بەڵام هەرگیز نەتەوەی سەردەستو بن دەست نەبووە، بەهەمان شێوەش سیاسەتی (تەتریك- بەتورك کردن) نەبووە،

ئەسڵەن تـورك ئەوەنـدە دەسـەڵاتدار نەبووينـەو ئيمتيـازى زيـادى نـەبوە ئەگـەر كەمتريش نەبووبێت، بۆيە ناوى (تورك) زياتر هاوتاى (أعرابي) بووە [١]، هەتا لە كوردسـتانيش نـاوى سـەربازى عوسمـانلى بـە تـورك نـەهاتووە لـەبارە هـەرە خراپەكانيش لە كوردستان ناويان بە (جل خوارەكان) يان (گورگەبۆرەكان)[٢] ناوو نازناوى هـيچ خەليفەوسـەركردەيەك بـە تـورك نـەهاتووە، (د. قوتيبـە شـهابى) فەرهەنگێكى دەگمـەنى لـەناو نازنـاوى خەليفـەو پادشـاو سـوڵتانو واليـەكانى مێژووى ئيسلام كۆكردۆتـەوە بـەناوى (معجم ألقاب أربـاب السلطان في الـدول الإسلامية من عصر الراشدي حتى بـدايات القرن العشرين).. لـەو (معجـم)ەدا تەنيا نازناوێكى نەتەوەگەرى يان رەچەڵەكى تيا نيە وەك شانازى بـە عەرەبايـەتى يان بە توركايەتى يان بە كوردايەتىو فارسايەتى.. كرابێ، تەقەلايەكى تريش لەو شێوە لە لايـەن (سـاطع حصري) كـراوە، ئەنـدامانى پەرلـەمانى (مەبعووسـان) نوێنەرى نەتەوەو ويلايەتەكەيان نەدەكرد بەڵكو هەريەكە بەپێى مـادەى (٧١)لـە دەستوورى عوسمانى (مەشرووتيەى يەكەم) نوێنەرايەتى هەموو ميللەتى عوسمانى دەكرد، تەنانەت لە دەزگاى رەگەزنامـەى عوسمانليـەكان نـاوى نەتـەوەيى تۆمـار نەدەكرا، يەكەمجار هێماى (ع)* لەبەرامبەر ئەفسەرە عەرەبەكان دانرا لەسەردەمى ئيتحاد والترقى بـوو لـەدواى ١٩٠٩، بۆيـە خەلافـەتى ئيـسلامى لـەو ديـاردەو تاوانانە بەرپرس نيـە، بەپێـچەوانە هـەر لەگـەڵ نـەمانى دەسـەڵاتى خەلافـەتو سـەرهەڵدانى فيكرى عەلمانيەتو نەتەوەگەرى پەيدا بـووە، هـەر بۆيـەش دەبيـنين ئەخشەى كوردسـتانى ئێـستا بـەهۆى پرۆسـەى پاكتـاوى رەگـەزى نـاوا بـچووك بوويتەوە، ئەونەخـشەيەى لايـەنى كـوردى بـڵاوى دەكاتـەوە ئـەو ئەخـشەيە لـە سەردەمى خەلافەت بووە.

---

[١] بۆ زياتر سەرنج بدە (ساطع حصري- محاضرات في نشوء القديمة).

[٢] بۆ زياتر بڕوانە: (يادداشتەكانى- رفيق حلمى).

* واتە عەرەبێ، گوايە ئەو ئەفسەرانە گومانى ئەوەيان لێدەكرا كە پەيوەنديان بە سوپاى هاوپەيمانان هەبێ لە جەنگى جيهانى يەكەم

نەخشەی كوردستان لە سەردەمی خەلافەت لە چەندین سەرچاوە هەیە، بۆمـان دەستنیـشان دەكـەن وەك سـیاحەتنامەی ئـەولیا چـەلەبی (لـە سـەدەی ١٧)، گەریدەكانی ئیبن بەتوتە، معجم البلدانی یاقووت حەمەوی، (شەرەفنامە) كە لە سەدەی (١٥٤٣-١٦٠٣)، لە كتێبی (كوردو كورستان- ئەمین زەكی بەگ-سەدەی بیستەم)، لـە رێكەوتنامـەی سـیڤەری١٩٢٠ بەنـدی (٦٢) بەشـەكانی سـەرووو خواروو دیاری دەكات، هەروەها لێژنەی (تحكیمی موصل) كە لـە ١٩٢٤/١٠/١٣ دروست ببو پێكهـاتبوو لـە (ڤۆنـت نیكلـی، موسـیو برسـت، كولومـل پـولس) راپۆرتەكەیان لە ١٩٢٥/٧/١٦دا (عصبة الأمم) تیایـدا هـاتووە: نـاو موصـڵیس كوردی زیاتر بووە بە رێژەی ٨\١٥ یان بـە پێـی هەنـدێ سەرچـاوەی تـر ٨\١٧، لـە هـەولێر رێـژەی توركمـان ١,٥٪ هەرچـەندە لـە سەرانـسەری (سـەرژمێریەكە) كوردێكی زۆر ناونووسی نەكرابوون لە ترسی سەربازی كردن.[1]

ئنجا بەلگەنامەكانی تـری مێـژویی، لەوانـە ئـیبن خلـدوون (جبـل حمـرین)ی ئێستای كە زیاتر لە ١٠٠كم لـە كوردسـتان دووركەوتۆتـەوە بـە (جبـل الأكـراد) ناوبردووە، هەروەها زۆر لەناوی شاخەكانی.. هەتا لە لبنان لە نزیك (مرجعیـون) (جبل الأكراد)و زۆر ناوی تری كوردی لێ هەیە، لە میسریش زۆر لەناو ئیـداری و سەربازیو كوردین..، لە نەخشە كۆنـەكانی ئیـسلامی (ئیدریـسی) (مـسعودی) (ئەلبیرۆنی) (ئستخاری)[2].. ناوو خاكی كوردسـتانی لێ تۆمـار كـراوە لەبـەر گەورەیی، زۆر سـەرچاوەی تر لەبەر بەهێزی شەخسیەتی كورد بەدرێژایی خەلافـەت وا هەستیان كردووە كە میللەتانی تـری عـەرەبو تـوركو توركمـان و ئاشـوریو كلدانیو كەمایەتی تـر تواوەتـەوە، لەوانـە (تۆمـاس بـوا) دەڵـێ: تـا سـەرەتای

١ بە درێژی لە (كوردو كوردستان) ئەمین زەكی بەگ بخوێنەوە.

٢ بۆ زیاتر سەرنج بدە: نەخشەكانی ئەوانە لە (العراق في الخوارط القدیة)، هەروەها بروانە: (أطلس حضارة الإسلامیة).

بیستەمیش (تورك) لەناو کورد دەتوایـەوە[1]، هەڵبەتـە تـورك‌و تورکمـان لێـك جیان، ڕایەکی فراوان وا دروست بووە گوایە تورکمانی کوردستان پاشماوە پاکتـاوی ڕەگەزیی عوسمانلیەو ڕەچـەڵەکیان تورکیـە، یـان پیـاوی تـورك (turk-man).. نـەخێر ئەوانـە لـە دوورێگـە هـاتوون، یەکـەمیان بـۆ کرێگرتـەیی بەتایبـەتی لەسەردەمی عەباسیەکان وەك سـوپای ئـازای جـەنگی بـەکاری دەهێنـان، دووەم لەگەڵ هێرشەکانی مەغۆڵ‌و تەتەر.. هاتوون لە ناوەڕاستی ئاسـیا هـەروەك (ابـن خلدون) جوانتر هەردوو ڕەگەزی تـورك‌و تورکمـانی لێـك کردۆتـەوە هـەتا لـەناو تورکیاش تورکمان جیابوونە..

هەڵبەتە پتـەوی شەخـسیەتی کـوردیش نیـشاندەری پتـەوی بـاری سیاسـی و کۆمەڵایەتی‌و مێژوویی‌و جیوپۆلۆتیکی‌و هێزی سەربازی بووە، باشترین بەڵگـەش هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم (سەیدەکان)یش لەناو کـورد تواونەتـەوە، دەبیـنین هـەتا لـەناو فـارس کـە خـاوەن شەخـسیەتی بـەهێزی مێـژوویین نەتواونەتـەوەو ئیمتیازی کۆمەڵایەتیان هێشتا زۆرە، هەروەها ئاشـوری‌و کلـدانی و لـەناو کـورد تواونەتەوە..، تا ئەو ساتەش کە کورد دوو حکومـەتی بـۆ خـۆی دروسـت کـردو شەخسیەتی نەگەیشتۆتە نیوەی ئاستی ئەو سـەردەمی.. چـاکترین نمونـەی لاوازی ئێستا دیاردەی کۆچکردن‌و هەڵوەشـانەوەی ئینتمـای نیـشتمانیە بـە سـانایی..، ئەوەش کۆمەڵێك هۆی دیاریکراوی هەیـە، سیـستەمی سیاسـی‌و کۆمەڵایـەتی‌و فیکری‌و تا دەگاتە ڕاگەیانـدن لێـی بەرپرسـیارن کـە نـەتوانراوە بینـای مـرۆڤ و شەخسیەتی کورد دابڕێژنەوە..، دەتوانین بڵێین لە هەموان زیـاتر نـەریتی سیاسـی کورد تەعریب کراوەو دەسـەڵاتی کـوردیش تـا ئـەو سـاتەی نووسـینیش هێـشتا وێچووی دەسەڵاتی سیاسی عەرەبە کە بە سفر وەسف کراوە، هەروا لـەرزۆك بـووە بەهۆی ئەو کۆمەڵـە شکـست‌و چەواشـەکاری‌و فریودانیـەی لـە چـەپ‌و ڕاسـت، سەروو خواروو، دەرەکی‌و ناوەکی... بینیوە.. ئیتر ئەو دۆخە زەمینەیەکی سـانا

١ تۆماس بوا- (تأريخ الاكراد) ل١٩٧.

ساز دەدا بۆ سەركەوتنى پاكتاوى رەگەزى بەسەريدا.

لە كۆتايـيدا ماوە بلێين پاكتاوى رەگـەزى نـەك هـەر لـە فيكـرى ئيـسلامىو فيكرەكانى تر هەتا لە فيكرى نەتەوەگەريش جێگەى شەرمە، بۆيە بۆ پێكەوەژيان لە دەولەتى نەتەوەيش چەمكى (هاوولاتى) دروست بوو كە فراوان ترە لە نەتـەوەو رەچـەلەك، لـەرووى ياسـايى بەشـێكى چـاكى لـە كێـشەكانى كۆمەلايـەتى چارەسەركردووە كە لە بنەچەدا لە دەولەتى ئيـسلامى پەيرەو كراوە..

(٣٩)

راگەیاندنی بە ئامانج اعلام الهادف
Obiective Media

راگەیاندن لە بنچینەدا مانای بڵاوکردنەوەی راستیەکانە وەك خۆی، جا رووداون یان دیاردەو پەیوەندی کۆمەڵایەتیو سروشتیو سیاسین.. یاخود مێژوویی.. ئەوەیان پێناسێکی زانستی تەواوە بۆ کۆمەڵگەیەکی پێگەیشتوویی ترازی (ئومەت) بێت بە هەموو ماناو تاوەرۆكو نیشانەکانی، لەو کاتە ئەو راگەیاندنە تەنیا ئەرکی بڵاوکردنەوەی رووداو دەنگو باسەکان وەك خۆیەتی، بەڵام لەو ئاستە بەخوارەوە واتە کۆمەڵگەیەکی پێ نەگەیشتوو ئەو راستیانەش لێ دەبێتە دەرد، بۆیە راگەیاندنیش لەو دۆخانە زیاتر لایەنی رێباز وەردەگرێت نەك زانستی، لێرەدا راگەیاندنی ئامانج دار لە راگەیاندنی بەرەڵا بەوە لێك جیادەکرێتەوە یەکەمیان هەموو شتێك بڵاو ناکاتەوە.

بنەچەکەی: لە هەموو سەردەمێك بەپێی بارودۆخی کۆمەڵایەتیو هونەری سەردەم راگەیاندن رۆڵی خۆی بینیوە، نوسەرو شاعیرو قسەزان بۆ دەسەڵاتدارە سیاسیە جۆربەجۆرەکان پارسەنگ بوونە لە دروست کردنی رای گشتی بۆ چاکەو خراپە، بانگەوازو ئاگاداریەکان لەرێی پیاوە دەنگ بەرزەکان بڵاوکراونەتەوە، بەڵام (راگەیاندنی بە ئامانج- اعلام الهادف) جگە لە پێغەمبەرەکانو درێژکراوەی ئەو بەرنامە کۆمەڵایەتیو سیاسیانە کەمتر هەبووە، هەرچەندە لە مەدرەسەی یۆنانی هەندێ رێنمای لەو بارەیەوە لە کتێبی (جمهورية- کۆماری) ئەفلاتوون هاتووە.. تیایدا دەڵێ:باس کردنی هەموو شتێك لە (راگەیاندن) بینای کۆمەڵگە

دەرووخێنن، هەتا ئێستاش ئەگەر دەزگاو حکومەت ولایەنی سیاسی بۆ بەرنامە بن ئەوا راگەیاندنێکی تەواو بەرەڵای هەیە بۆ گوێدانە سەرەنجامەکانی، بۆیە لە ئەزموونی بەشەری بەتایبەتی لە رۆژئاوا کەمتر ئەو دوو مانایەی راگەیاندن بەجیایی بەدی دەکرێ، هەر تەنیا سەرچاوەی هەمووی (ئینگلیزیەکەی، فەرەنسی، ئەڵمانی...) زۆربەی ئەوروپی لە (information)ی لاتینی هاتووە بە مانای (دەنگو باسو روون کردنەوە بۆ خەڵکی).

لەگەڵ پەیدابوون وگەشەی تەکنیك وئامراز راگەیاندن گەشەی کردووە وەك (چاپ، رادیۆ، تەلەفزیۆن، تا دەگاتە ئینترنیت..)، بەو شێوەیە:

* چاپ لەساڵی ١٤٣٦ز دۆزراوەیەوە لەلایەن چۆتنبرخ[1] دوای کەمێك سینەماش دۆزرایەوە لەلایەن ئەدیسۆن.
* وێنە لە ساڵی ١٨٢٢ دۆزرایەوە.[2]
* بروسکە لە ساڵی ١٨٣٨ دۆزرایەوە.[3]
* رادیۆش لە سەدەی (١٨) سەربردەی دەست پێدەکا، بەڵام لە سەدەی بیست ئێزگەی رادیۆیی دروست بوو بەپێی (الإعلام الدولي والعلاقات الإنسانية)، بەپێی (موسوعة العربيـة)ش لەساڵی ١٨٩٥ز ئێزگە دەستی بەکارکردووە (هەر نزیکە لێك).
* تەلەفزیۆن: بەپێی (تأريخ الصحافة)و (الاعـلام...- د.يوسف ابـو هلالـه) ئەوا یەکەم تەلەفزیۆن لەساڵی ١٩٢٦ لەلایەن (جۆن بیرد) دامەزرێنرا، یەکەم پەخشی تەلەفزیۆنی لەساڵی ١٩٢٧ لەنێوان واشنتنو نیویۆرك بووە، لەساڵی ١٩٣٦ تەواو کەوتە کار، بەپێی (الموسوعة العربيـة)ش لەساڵی ١٩٣٤ کەوتۆتە کار، هەتا ساڵی ١٩٥٠ تەنها پێنج وڵات تەلەفزیۆنیان هەبووە.

---

[1] الإعلام الدولي والعلاقات الإنسانية.
[2] الموسوعة العربية.
[3] الموسوعة العربية.

• یەکەم بڵاوکراوەی دەرەوەیی (بەپێی الاعلام الدولي...) بەناوی (لاگازیت) بووە، زۆرسەرچاوە یەکەم رۆژنامە بۆ ئەزموونی چین دەگێڕنەوە، بەپێی (الموسوعة العربية...)ش هەر لەدوای دۆزینەوەی چاپ یەکەم رۆژنامە لە ئەڵمانیا لەساڵی ١٦٠٩ز دەرچووە، یەکەم گۆڤاری زانستیش لەفەرەنسا لە ١٦٦٦ز دەرچووە، [1] یەکەم رۆژنامەی عەرەبیش لەساڵی ١٨٢٨ز لە سەردەمی محمد علی پاشا لە میسر دەرچووە بەناوی (الوقائع المصرية)،لە بەغداش یەکەم رۆژنامە بەناوی الزوراء لە ساڵی ١٨٦٩ز ژمارەی یەکی رۆژی سێ شەمە لە سەردەمی داوود پاشا دەرچوە .

تا گەیشتە ئەو رادەیە لە سەردەمی سۆڤیەتی پێشوو تەنها لەو وڵاتە ٦٣٩ رۆژنامە دەردەچوو، هەندێکیان تەنها تایبەت بوون بە دژایەتی ئایینیو ئیسلام لەوانە (المآخذ اسلام)، (دين اسلام)، (فينم دين).. رۆژنامەی وا هەبوو رۆژی سێجار بەسێ رەنگی جیا دەردەچوو وەك لەوەی چین بەناوی (کین یان) [2]، سەرەرای ئەو ئاژانسانەی وەك: رویتر، ئەسوشیتدپرێس، .. ئەو دەزگایانەش هەروا تا ئیستاش بەکارن، چونکە لە سەرەتادا کە رادیۆ دۆزرایەوە وتیان (ئیتر کاری رۆژنامەو چاپ تەواو) کە تەلەفزیۆنیش پەیدابوو وتیان کاری رادیۆش تەواو، کە کۆمپیوتەرو ئنتەرنێتیش هات وتیان ئیتر چاپو رادیۆو تەلەفزیۆنو مەکتەبە تەواو دەبێت کەچی هەمووی وا شان بەشانی یەك بەکارن لەو جیهانە.

لە پێناسە سەرەکیەکانی دا: راغب ئەسفەهانی (اعلام)ی بەهاوتای (اخبار) ریزکردووە، وەك زاراوەش دەڵێ: ((هو نشر الحقائق والمعلومات الدقيقة الصادقة بهدف التنوير والأقناع))، هەڵبەتە ئەوە پێناسێکی نزیکە لە (اعلام الهادف) نەك ئەو راگەیاندنەی شێوازی میکاڤیلیو هتلەری کە ئێستا زۆربەی وڵاتانو حزبە عەلمانیەکان پەیرەوی دەکەن.

---

[1] تأريخ الصحافة، الاعلام..

[2] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الاعلام...) هەروەها (الاعلام الشيوعي المعاصر).

هەرچی (الاعلام...)ی (د.یوسف ابو هلاله) وای پێناس کردووە: ((استعمال وسائل الأعلام وأساليبه كافة ضمن حدود الشرع لبيان الحق، ودعوة الناس وتعرية الباطل وصدهم عنه، لئلا يكون للناس في البعد عن الإسلام حجة.))

لە کتێبی (الإعلام في ضوء الإسلام) هاتووە: ((هو نشر الحقائق والأخبار والأفكار والآراء في وسائل الإعلام المختلفة.))

ڕاگەیاندن لە کۆنو ئێستاشەوە هەروا ڕۆڵی گرنگ تر دەبێت بەهەموو ئاراستەیەك، بە سەلبیو ئیجابیشەوە، ئامرازێکی دووڕووە، دەتوانی خزمەتی مەزن بۆدروست کردنی ڕای گشتیو وشیاری خەڵکی پێ بکرێو دەشتوانرێ چەواشە بکرێ، مەرج نیە ڕاگەیاندنی چەواشە هەموو دەم درۆو هەڵخەڵەتاندن بێت، جار وایە دەنگو باسی ڕاستیش بڵاو دەکاتەوە یان داوایەکی ڕاستیش بکا مەبەستەکەی چەواشەکاریو وێرانیە، ئیمام عەلی ناوی لەو ترازە ناوە ((کلمة الحق يراد بها الباطل))، تا لێرەدا پێناسی ڕاگەیاندنی لیبرالی ڕوون ترە کە بە سادەییەکەی ئەوەیە : هەموو جۆرە دەنگو باسێك بڵاو دەکاتەوە بێ‌گوێدانە بیناکردن، ئەوەش لە چوارچێوەی مەبادیئەکانی لیبرالی دێت کە (سەربەستی تاکەکەس لەسەر حسابی سەربەستی کۆمەڵ)ی زیادکردووە، بەگشتی ئەوانە بەناوی (ڕاڕەوی تاك- مذهب فردي) دێت، چونکە ڕوداوەکانیش بەگشتی دوو بەشە، یەکەمیان پەندو وانەی پەروەردەی وان مرۆڤی پێ بینا دەکرێ، بەشی دووەمیان وێران کردنو فێرکردنی تاوانو نادڵسۆزیو نیشتمان فرۆشیو بەرژەوەندی پەرستیو خۆویستی...هتد، ڕاگەیاندنی (هادف) تەنها بەشی یەکەم هەڵدەبژێرێ بۆ بڵاوکردنەوە، دووەمیش تەنها دەتوێژێتەوەو تایبەتی دەکا بۆ پسپۆڕان، واتە دەنگو باسو ڕووداوەکان بەسەر ئاستەکان دابەش دەکا، هەریەکە بەشی خۆی دەداتێ تێکەڵی ناکا، بەشی توێژینەوە لە دیاردە سەلبیەکان تایبەت دەکا بۆ پسپۆڕان نەك بۆ عەوامی خەڵك، تەنها دەنگو باسە پەروەردەییەکان هەڵدەبژێرێ بە هەوادا بۆ گشتی بڵاودەکاتەوە، کە خزمەتی ستراتیجیەتی بەرنامەی بینای

کۆمەڵایەتیە، ﴿وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُوْلِي الأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلاَ فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لاَتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلاَّ قَلِيلاً﴾، بۆیە راگەیاندنی (هادف) تەنیا مولکی (ئاینی) یان فیکری ئیسلامی نیە، بەڵکو زۆربەی بەرنامە خاوەن ئایدیۆلۆژیەکان بەجۆرێك لە جۆرەکان وان، بەڵام نەك وەك راگەیاندنی شیوعیەت کە سانسۆری وا تەسك کردبۆوە تەنها (وەك خۆیان دەڵێن) لە خزمەتی شیوعیەت بێت، هەتا سانسۆری خستبووەسەر دەنگو باسی زانستیش، ئەدرێسی سەیر سەیر پەیدا ببوو وەك فیزیای پرۆلیتاریا، زانستی برجوازیانە، زانستە مەیل میتافیزیکەکان، گەردوونی مەیل میسالی.. یان وەك هەڵمەتەکانی ستالین‌و ماوتسی تۆنگ بەناوی زانستیش چینایەتیە!

ئەو جۆرە تێڕوانین‌و سانسۆرە راگەیاندنێکی (هادف)ی سەلبی دروست کردبوو کە تەنها رێی بەو دەنگو باسانە دەدا کە لە خزمەتی حزبایەتیە تەسکەکە بوو، یان لە خزمەتی دەسەڵاتداران نەك لە خزمەتی بینای کۆمەڵایەتی بێت، ئێستاش ئەو ئاسەوارەی ماوە زۆرێك لە حزبە عەلمانیەکان‌و ناوەندو دەزگاکان تەنیا ئەو جۆرە دەنگو باس‌و توێژینەوانە هەڵدەبژێرن‌و بڵاودەکەنەوە کە چۆن خەڵکی وا رابێنن لە کۆتایدا لایەنگری ئەو جۆرە دەسەڵاتدارانە بکەن بە خۆشی یان ناخۆشی، راگەیاندنێك کە خەڵکی بەرەو عەوامیەتی‌و مێگەلی‌و ناوشیاری دەبا، ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ...﴾، تەواو پێچەوانە لەگەڵ راگەیاندنێك کە خەڵکی دروست دەکا بەرەو مەدەنیەت‌و ئومەت‌و وشیاری، .. بەپێی هەردوو ئایەتی پێشووش نە راگەیاندنێکی بەرەڵا بە رەهای نە بە سانسۆرێکی مقەسی تیژ پۆزەتیڤن، ئیتر ئەوە ماناکەی روونە کە هەتا دەنگو باسیش نابێت بێ سانسۆر بڵاوبکرێتەوە، سانسۆرێکی گەردوونی تەرازوو بالا نەك سانسۆرێکی سیاسی، سانسۆر ناوبانگی زراوە بە سەلبی کاتێ دەبێتە چاودێر لەسەر راگەیاندن‌و نووسین‌و بیروبڕوای بەرامبەر، بەڵام سانسۆر لەسەر راگەیاندنێکی دژ بە بینای

کۆمەڵایەتی زۆر پێویستو نیجابیە، جار وایە ئەوانە تێکەڵ دەکرێنو بە هەڵچوانە رایەك دەگوترێ، با میللەت هیچی لێ نەشاردرێتەوە..! ئەوە هەڵەیە هەرچەندە لە کاردانەوەی دیکتاتۆریەتی راگەیاندن وا هەڵدەچێ، چونکە هەموو لایەك لە توێژەوەرەکان کۆکن کە راگەیاندنو کاریگەریەکانی لەژێر رۆشنایی سۆسیۆلۆجیو ئەنسرۆپۆلۆجیو فەلسەفەو تیۆری سیاسیشدا دەبێ ئامانجی هەبێت، پەروەردەو رێکخستن بێت، بە روانگەی یاسا بنچینەییەکانی کۆمەڵایەتی، یاسای تاوان، تایاسایی سیاسیش.. جەخت لەسەر ئەوە دەکەن بلاوکردنەوەی دەنگو باسە سەلبیەکان هاندانی خەڵکە لەسەر کاری سەلبیات،کە خێراتر کار لە مرۆڤ دەکا هەروەك تێکدان بەگشتی لە سیستەمی ئەو گەردوونەماندا ساناترو خێراترە لە بیناکردن، مرۆڤیش هەروا لایەنی شەری ساناتر دەوروژێ نەك لایەنی خێری (بەتایبەتی عەوام)، بۆیە دەنگو باسە تێك دەرەکان کاری گەری خێراتر دەبێت لەسەر خەڵکی، جا دەبینین بەشێك لە راگەیاندنەکانی (رۆژنامەگەری، کەناڵەکان، نووسین..) ئەو رووکارە دەگرێتە بەر بە مەبەستی ناوبانگو بازاڕ لەسەر حیسابی ئەو بینا ستراتیجیە، یان ئۆرگانی حزبو دەزگایەك کە دەست کورتە لە بەرنامەی کۆمەڵایەتیو بیناکردن ئەوا قەرەبۆی بێبازاڕیەکەی بەو شێوازە راگەیاندنە دەکاتەوە، کە لەدوای خوردکردنەوەیەك هەمان مانای بەرژەوەندی تایبەتی خستنە سەر بەرژەوەندی گشتیە، بابە ناوی: سەردەم سەردەمی ئازادیە، دەبی راگەیاندن ئازاد بێت.. نەخێر بۆ هەموو شتێك دەبێ پێوانەو یاسا هەبێت، یاسای چاپەمەنیو وەزارەتی راگەیاندن تا رادەیەك شایستەیە ئەگەر نەبێتە دەردی پاوەن کردنی ئازادی، لەو بارەیە زۆربەی وەزارەتەکانی راگەیاندنی ولاتە دیکتاتۆرەکان ئەو ئەرکەی سانسۆری ئازادی پێ سپێردراوە هەروەك وەزارەتی ئەوقافو وەزارەتی رەوشەنبیری... بەڵام هەندێ ولاتیش هەیە وەزارەتی راگەیاندنی هەر نیە وەك ئەمریکا، بۆیە چینەکانی کۆمەڵ خۆیان لەوانە چاتر ئەو چاودێرو سانسۆرە مەدەنیە بن، هەتا یاداشت وسکالای خۆشیان هەڵبژێرن بەو ئەرازووە هەمووی

بڵاونەکرێتەوە، با لە سەرحسابی مافی خۆشی بێت، سەرنج بدە سەربردەی ئەو (شێخە-دەڵێن ئەو شێخە راوێژکاری صلاح الدین ئەیوبی بووە) زۆر گرنگە بۆ ئەو بابەتە،وادیارە لەو کاتی سەرقاڵی دووبارە دروست کردنەوەو بیناکردنەوەی کۆمەڵگەی ئیسلامی بووینە، چۆن لەگەڵ ئەو بەسەرهاتە رەفتار دەکا بە لێزانیو رەچاوی بەرنامەی بینای کۆمەڵایەتیو ڕاگەیاندنی بەئامانج دەکا، ئەو شێخە بە سواری ولاخ لەرێگەی تووشی کەسێك دەبێ خۆ بە نەخۆش دەردەخا، شێخ داوای لێ دەکا کە لەگەڵی سوار بێت، نەخۆشەکە دەڵێ من ناتوانم بەجووتە سوار بین لەبەر نەخۆشیەکەم، شێخیش دادەبەزێو نەخۆش بە تەنها سواری ولاخە بەنرخەکە دەبێتو (وەك دز نەك نەخۆش) بۆی دەردەچێت، شێخەکە بانگی دزەی کردو وتی ئەی دز ولاخەکە بۆ خۆت، بە یەك مەرج، دزەکەش گەڕایەوە بە سەرسوڕمانەوە وتی: ئەو مەرجە چیە؟ شێخ وتی: تەنیا مەرجم ئەوەیە لای کەس باسی مەکە، دزە وتی: من هەقی تۆم بردووە، خۆ باس کردنی قازانجی تۆیە.. شێخ وتی: بەڵێ قازانجی منە، بەڵام بە زیانی کۆمەڵگەکەم تەواو دەبێ، بە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگو باسە چیتر خەڵکی لە رێگەویان بۆ نەخۆش راناگرنو چاکە کەم دەبێتەوەو پیاوەتیو ئەخلاقو هاریکاری لەرزۆك دەبێتو بناغەی کۆمەڵگەشمان لەرزۆك دەبێت.

ئەگەر سەرنج بدەین رووداوێکی پڕ لە پەندو وانەیە بۆ بیناکردنەوەی کۆمەڵ، چونکە بڵاوبوونەوەی ئەو جۆرە دەنگو باسە هەڵخەڵەتاندنو سەلبیە کارێکی قووڵ لە گیانی هاریکاریو بەزەییو بەهاناهاتنو متمانەو ئەخلاقو مرۆڤایەتیو خۆنەویستی.. دەکا چونکە هەر مرۆڤ خۆشی بە هەنجەتە لێی، پێچەوانەکانی زیاد دەکا لە بێبەزەییو خۆویستیو بەرژەوەندی تایبەتیو ئەنانیەتو دڕندایەتی ودڵ ڕەقی.. وەك ئێستا لە کوردستانیش ئەو دیاردە پێچەوانەیە بڵاوە، جاران کورد ناوبانگی بەوە دەرکردبوو کە میللەتێکی بەهاریکارو بەهاناو ڕووخۆش لەگەڵ میوانو بەزەییو چاکەو.. کەچی ڕاگەیاندنێکی پێچەوانەی (هادف) یان

بێخاوەنی لە (ڕاگەیاندنێکی هادف) چەند ڕوداوێکی ڕاستەقینەو هەندێکیش هەڵبەستراو بەخێرایی بڵاوکرایەوە (رای گشتیەك)ی سەلبی وای وەرگرت کە گوایە چاکە لەو زەمانە دەبێتە خراپە، ئەوەیان بەسادەیی دێتە بەرچاو، بەڵام گەلێ گرنگەو داگیرکەران‌و دوژمنانی کوردیش بێتاوان نین، بگرە بە بەرنامەی داڕێژراو نامانجدارانەو تێکدەرانە پەیڕەوی ئەو پلانەیان کردوەو دەیکەن، خەڵکی سادەش کەمتر هەست بە ترسناکیەکەی دەکەن، لە ئەنجامە هەرە سەرەتاییەکانیشی ئەوەیە کەس ناتوانێ چاکەو هاریکاری لەگەڵ کەس بکا، ئیتر بناغەکانی کۆمەڵگە، گەل، نەتەوە، کۆمەڵگەی مەدەنی، .. ئومە، .. هەرچیەك هەیە تێك دەڕوخێ، بۆیە لە شەریعەتی ئیسلامدا حوکمی تاوان ئەوکاتی چەند قات گەورەتر دەبێت ئەگەر بڵاویش دەکرێتەوە یان لەبەر چاوی خەڵکی دەکرێ ناوو زاراوەی (أفشاء)ی لێنراوە، ئەو دۆخە زیاتر بۆ میللەتێك ترسناك ترە کە خەریکی خۆ دروست کردنەوە بن، یان لە قۆناغی ڕزگاریدا بن وەك میللەتی کورد، ئەوەیان کەمتر هەستی پێکراوە نەك لەلایەن عەوامی خەڵك هەتا لەلایەن سەرکردایەتی‌و توێژەرەوەکانیش، تا ئێستاش ڕاگەیاندنی کوردی نەیتوانیوە ئەو بینا کۆمەڵایەتی یەی (داگیرکەرانی تێکیان ڕوخاندووە بە مەبەستی کوشتنی گیانی بەرگری) دروستی بکاتەوە، هەڵبەتە ئەوەیان وەك یاسایەکی گشتی بۆ هەموو وڵاتانی ئیسلامی‌و هەتا لە کات‌و ساتی خۆی بۆ هەمو جیهانیش پێویستە، ئەوەیان بەپێی پێوانە ئەخلاقی‌و پرانسیپەکانی بینای کۆمەڵایەتی، خۆ لایەن‌و مەدرەسەی واش هەیە ژیان‌و بەردەوامیەکەی وەستاوە لەسەر تێك ڕوخاوی مرۆڤ‌و کۆمەڵگە هەروەك زۆرێك لە پۆلەکانی زیندەوەران ژیانیان لەسەر ناخاوێنیە، ئەو لایەن‌و مەدرەسانە لە کۆمەڵگەیەکی بە تەرازوو، مەبادینی، دادگەری، هەستیارو وشیار، ستاندەر، .. ناتوانێ بژوا، هەڵخەڵەتێنێ، ڕاست چەوت بکاو چەوتیش ڕاست بکا، ...هتد.

کۆمەڵگەی کوردستانی ئێستا لە هەموو کاتی زیاتر پێویستی بە

راگەیاندنێکی (هادف)و بیناکەر هەیە، چونکە نەك هەر باری کۆمەڵایەتیو نیشتمانیو سیاسی.. تێکڕووخاوە باری دەروونیشی تەنك بووە کە دوا سەنگەری بەرگری باری شەخسیو سایکۆلۆجیە، با سەرنج بدەین لەناو کۆمەڵگەی خۆمان ئەو دەردە دەرونیانە خەریکە باو وەرگرێ، دەردەکانی (تەقەزوم، امتصاص ثقافي، صدمة الثقافية، انصهار ثقافي، غزو الثقافي، گومان، چەند روویی، خودویستی، پەرتەوازەیی، چاولێکەری، بەدواکەوتن، مەزەندەی خراپی..)، لێرەوە سەرانی بەرژەوەندی پەرست ژیانو سەرمایەکەیان بیناکراوە لەسەر ئەو تێك روخاویو چەواشەیەی خەڵکی هەروەك لە کۆنەوەش ژیانی پادشاو ئیمپراتۆرو دەستو پێوەندیان لەسەر ئەو فریودانو دەردو چەواشەکاریە بووە، لە هەموو جۆرە راستیەك ترساون، ئێستاش ئەوانەو دەسەڵاتخوازو دیکتاتۆریەکانیش بەگشتی بە ئەندازەی موشەك لە راگەیاندنی (هادف) دەترسن، لە بیناکردنەوەی مرۆڤو کۆمەڵ دەترسن، لە وشیاریو زانیاری خەڵکی ترساون.. بۆیەش دەبینین لەو عمولەمە سیاسیە هەر شەرعیەتو برەو بە فاکتەرە شاقولیە کۆمەڵایەتیو کلاسیکیەکان دەدەن، ئەو نوێگەراییەش بەو نەساغیەی هەر مەرگە.. بۆیە راگەیاندنی (هادف) ئەرکی زۆر گرنگو ئاڵۆزە.. بەداخەوە لە کوردستانو وڵاتانی عەرەبی بەگشتی راگەیاندنی عەلمانی لەو بوارە نەیپێکاوە، لەپێش راپەڕین راگەیاندنی کوردی زۆر کاریگەر بوو بە سانسۆرێکی چەپی کەچی لەدوای دارمانی مەدرەسەی چەپو شیوعیەت ئەوجارە بەو ١٨٠پلە پێچەوانەو تەواو بەرەڵاکراوە، راگەیاندنێك کات بەرێ دەکا بێ ئامانج مەگەر تێکیش نەدا، ئەوەیان بەوردی لە پشکنینێکی سەرەتای راپۆرتی سیاسی کۆنگرەی حزبە کوردستانیەکان دەردەکەوێ کە هیچ وەسیەتێکی تیا نیە بەو مەبەستە[1]، نمونەیەك تۆمار دەکەین کەوا دەردەکەوێ زۆر دوورە لەو بابەتە کەچی چەندە کاریگەرو نزیکەو راگەیاندنی کوردی سازی داوە سەرنج بدە: لەو ماوەیە چەند وتارو نووسینێك لەبارەی ژیانی

[1] سەرنج بدە هەریەکە لە راپۆرتی سیاسی (یدك)و (ینك) بۆ نمونە.

(مەلا مستەفا بارزانی) نووسرا، گوایە پیاوێکی زیاد دنیایی بووەو مەشروبی خواردووەو...هتد[1]. سەیرتر لەوە لە وەڵامدا دەزگای راگەیاندنی گوڵانی (پ دك) گوایە بەرپەرچی ئەو جۆرە نووسینانە دەداتەوەو دەنووسێ: ((باشە کام سەرکردەی کورد هەیە مەشروبی نەخواردبێتەوە[2]))! ئنجا هەر دوابەدوای ئەوەش نازناوی (مەلا)شی لێ ستاندرایەوە.. هەموو ئەوانە راگەیاندنو گوتارێکی لیبرالی روخێنەرە لەبەر هۆیەکی سادە: جارێ ئەو زانیاریانە راست نین، ئنجا مەلا مستەفا پیرۆزی لەناو میللەتی هەیە، وا بەناوبانگە کە خۆنەویستو ئاین پەروەرو سەودانەکەرو بێسامانو دادپەروەر بووە، بۆیە لە ٩٥٪ی خەڵك ویستویەتی، کەچی ئێستا هیچ سەرکردەیەك لە ٥٠٪ی دەنگ نیە، خۆ ئەگەر ئەو زانیاریە راستیشی بوایە ئەوا ئەگەر رەچاوی (راگەیاندنی هادف) بکرێتو لە خەم بینای کۆمەڵایەتی کورد بوونایە نابوایە بڵاوی بکەنەوە (إفشاء نەکرێ) وەك شێخەکە، چونکە ئەو میللەتە زیاتر متمانەی دادەرمێ بە سەرکردەکانیان هەردەم خۆ بە هەڵخەڵەتاوو فێڵ لێکراو نەزانن کە زۆر کاریگەرە لەسەر سایکۆلۆجیەتی تاكو دەردەکانی بەزیوی (گومان، بێمتمانەیی،گوایە : راستی نەماوە، هەرکەسە بۆ خۆیەتی، ...)، چونکە ئەو کەسێتیانە هێمای مێژووین بەڵکو بەشێکن لە (ئاسایشی نەتەوەیی)و پاڵپشتە کۆمەڵایەتیەکان بۆ نمونەی کۆمەڵایەتیو سەرکردەی خۆنەویستی نوێ کە ئێمە قەیرانی کەمیمان لێ هەیە.

---

[1] هەر یەکە لە کتێبەکانی (جرجیس فتح الله)و (نەوشیروان مستەفا) هاتووە.
[2] بڕوانە کتێبی (پشکۆ نجم الدین) کە لە گوڵان دەرچوو.

(٤٠)

نەتەوایەتی القومية Nationalism

زۆر جۆرە پێناسی هەیە، هەریەکە بەپێی مەدرەسەو رۆڵەکانی لە واقیعو لە مێژوو و لە ئایندەشدا پێناسی خۆی هەیە، لە هەموویان باوتر کە لە لایەن نەتەوە گەریەکانی ئێستا پەیڕەو دەکرێ ئەوەیە: (کۆمەڵە خەلکێکی خەملیو لە نەتەوەیەك دا بەهۆی پرۆسەیەکی مێژوویی تیایدا زمانو مێژوو و کەلتوورو دەروونو خاکێکی هاوبەشیان بۆ دروست بووە)[1].

هەڵبەتە نەتەوەو نەتەوایەتی لێك جیان، نەتەوە ئینتمایەکی کۆمەڵایەتییە، بەلام نەتەوایەتی دەبتە ئینتمایەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی، هەروەك لە پێناسەکان دەردەکەوێ، لە فەرهەنگێکی وەك (موسوعة العالمية هەڵێنجراوی (دائیرەی معارفی بەریتانیا- G.E british)یە،) کە زۆر دەمارگیری نەتەوەییش نیە دەڵێ: (تعبير سياسي يعني شعور الناس جميعا بالإنتماء الى أمة واحدة).

لە هەندێ دۆخ جۆرێك لە رەوای وەردەگرێ، ئەگینا بە سیاسی کردنی ئینتما کۆمەڵایەتیەکان سەرچاوەی ستەم و نادادگەریە، لە (پێش ئیسلام) (نەتەوە-قوم) (بە بنەماڵەو تایفەك وتراوە تەنها بە پیاوەکانیان بێ نافرەت)[2] یاخود بە کۆمەڵە خەلکێك وتراوە کە بۆ ئیشێکی دیاریکراو هەڵدەستن[3]، بەلام لەسەردەمی ئیسلام

١ موسوع السياسة – ع.غ.ف.ق، ج٤ ل٨٣٠.
٢ معجم الكنوز الامثال والحكمة العربي ، ل٣١، هەروەها مختار الصحاح-الرازي، مادە: القوم.
٣ بروانە: لسان العرب، معجم الألفاظ القرآن،...

(نەتەوە-قوم) بەو کۆمەڵە خەڵکە (ژنو پیاوە) وتراوە کە هەڵساونو ئامادەن بۆ کارێك هەروەك (مفردات الفاظ القرأن)ی راغب و (لسان العرب)و (قاموس المحيط).. (د.ترابی)یش هەروا دەڵێ: (.. والقوم كلمة في القرآن تشير الى من قاموا معا على شأن مشترك)[1]، لە قورئانیش کە باسی (یاقوم) کردووە مەبەستی نەتەوە نیە، (القوم: في الاصل مصدر قام يقوم فوصف به اى جعل وصفا شاملا للذكور، الاناث لتحقيق القيام بهما، ثم غلب على الرجال خاصة لقيامهم بأمور النساء..)[2]، لە کوردیش وا پێدەچێ نەتەوە لە (نەوەی-تە)ی بادینی هاتبێت کە جاران کەفەرهەنگی ئەوان زاڵتر بوو بەسەر سۆرانی، ئیتر گەشەی ئەو زاراوە لە نەتەوەوە بۆ نەتەوایەتی (کە لە دوایی زیاتر باسی دەکەین) لە ئەنجامی (غیابی ئاینی راستەقینە)و گەشەی کۆمەڵە.. ئەوا بەشێك زیادە ڕەوی لێ دەکەنو دەیکەنە (مەبادیئی ئەمر) وەك (أمة عربية واحدة-ذات رسالة خالدة)، یان وەك لە کۆنگرەی بنیاتنانی حزبی بەعس ١٩٤٧ لە هەردوو مادەی (٣)و (٤) هاتووە: (أنه حزب قومي يؤمن بأن القومية حقيقة خالدة..) لە فەرهەنگی حزبی بەعس دەڵێ: (قومية ليست مرحلة تاريخية..)[3]، فاکتەری بەهێزتر بەکار دەهێنن بۆ دارشتنی بناغەیەکی (تەزویر) بۆی کە نیەتی، بۆ نمونە بەشێکی زۆر لە نەتەوەگەریەکان ئاینو مێژووو خاكو زمانو باری دەروونیو بەرژەوەندیو چارەنوسی هاوبەش دەکەنە بنچینەو فاکتەرەکانی پێکهاتنی نەتەوایەتی، جاریش وایە دەیگەیەننە ڕیزی ئومە.

هەڵبەتە مرۆڤ زۆر جۆرە ئینتمای جیاجیای شاقوڵیو ئاسۆیی، وەرگیراوو میراتی، .. هەیە، هەندێك لەو ئینتمایانە نوستونو هەتا نەوورووژێن دەرناکەون،

[1] المصطلحات السياسية في الاسلام. د.حسن ترابي.
[2] موسوعة المصطلحات جامع العلوم.
[3] تعريفات ببعض المصطلحات مادة: القومية

لەوانە ئینتمای نەتەوایەتی یە، کە ئینتمایەکی سروشتیە، لە ریزی زنجیرە ئینتمایەکانی شاقولی وەك: خیزان، بنەماڵە، تیرە، خیل، نەتەوە..، بە پێچەوانەی زۆربەی بۆ چوونە نەتەوەگەریەکان کە نەتەوە بە ئینتمایەکی تایبەت تر لەوانە حسێب دەکەن، سەرنج بدە ئەو تەقەلایەی (د.کیالی) داویەتیو دەڵێت: (پەیدابوونی نەتەوایەتی سیاسی بۆ ئەومیە ئەو دابەشیە شاقوولیەی خێڵەکیو تائیفیو نەژادیو تیرەیی نەهێڵێ)[1]، نەخێر، ئەوەش هەر شاقوولیە، هەمو ئەو جۆرە ئینتمایانە بەدمرە لە خواستی مرۆڤ، میراتیە، خوێنە، بایۆلۆجیایە، .. جەوهەری مرۆڤی پێ دیاری ناکرێت لە چاکەو خراپەو رەوشتو تەبیعات و.. ئەو ئینتمایەش (بەنەتەواتیشەوە) (نەمر)و (ئەزەلی) نەبووەو نیە، هەروەك زۆربەی نەتەوەگەریەکان وای بۆ چووینە، بەڵکو لە قۆناغێکی درەنگی مێژوویەوە ئەو دیاردە مێژوویانە زیاتر بەپێ ی پێویستو فاکتەری بابەتی (لە غیابی ئاینی راستەقینە) دروست دەبێت، جاران مرۆڤ تەنها پێویستی بەبوونی لە بنەماڵەیەك بووە مادام بازنەیەکی بچووکی جوگرافی مەودای چالاکیەکانی ئابووریو کۆمەڵایەتی بووە، پاش گەشەکردنو فراوان بوونی ئەو بازنە، ئنجا پێویست بە تیرەو هۆزیش بووە، لە دوای گەشەیەکی هەمەلایەنی کۆمەڵ -کەبریتیە لە پێ نان لە قۆناغی عەولەمە- بەرەبەرە مرۆڤ پێویستی بەبوون لەنەتەومیەك بوو وەك ناسنامەش، جاران لە وەڵامی ئەو پرسیارە تۆ کێی؟ دەی وت من فلانە هۆزم، بەلام ئەو پرسیارە ئێستا لە ژێر رۆشنایی بە جیهانی بوونا دەڵێ فلانە نەتەوەم، ئیتر پرسیاری وا لە (عەولەمە)ی تەواو رەنگە جۆرە وەلامێکی تر بخوازێ..

پرۆسەی پەرینەوەی ئینتمای مرۆڤ لە خێڵەوە بەرەو نەتەوە وەچەرخانێکی سادە نەبووە، کۆمەڵێك گۆرانکاری ریشەیی لەسەرخانو ژێرخانی کۆمەڵیش لەگەل خۆی راپێچ کردووە، بەکورتی شتێکی لێ باس دەکەین:

---

[1] موسوع السياسة.ع.غ.ف.ق، ج٤ ل ١٨٠.

لە سیاسیەوە:

- لە سیستەمی ئیمپراتۆریەتەوە وەرچەرخاوە بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی.
- لە پادشاییەوە[1] بۆ کۆماریەوە.
- لە سیوکراتیەوە بۆ دیموکراسیو دەزگاییو مەدەنیەتەوە.
- لە دیکتاتۆری تاکی بۆ دیکتاتۆری مونەسسەساتیشەوە.
- لە پەیوەندی خێڵەکی بۆ پەیوەندی فکریو (حزبی)یشەوە.

لە ئابووری:

- لە کشتو کاڵەوە وەرچەرخاوە بۆ پیشەسازیش.
- لە بەخێوکردن بۆ جێنشینیشەوە.
- لە قورسایی لادێ بۆ قورسایی شار.

لە کۆمەڵایەتی:

-لە ناسنامەی خێلەکیەوە بۆ نەتەوەیشەوە.
-لە دەرەبەگیەوە بۆ بەرجوازیەتیشەوە.
-لە جووتیاری بۆ کرێکاریشەوە.

لە ڕەووشتی:

- لە مەبادیئەوە بۆ بەرژەوەندی.
- لە بەرژەوەندیشەوە بۆ بەرژەوەندی تایبەتی تر.
- لە سیاسەتی مەبادیئی بۆ سیاسەتی میکاڤیلیشەوە.

لە فکری:

- لە ئاینی کلاسیکی بۆ عەلمانی.
- لە میسالی بۆ مادیشەوە.
- لە کاریگەری کۆمەڵایەتی بۆ کاریگەری ئایدیۆلۆجیش.

[1] هەڵبەتە مانای وانیە ئەو وەرچەرخانە ئەوەی پیشووی خۆی فت (نەفی) کردبێ، واتە لە کشتوکاڵیەوە وەرچەرخاویشە بۆ پیشەسازی وکشتوکاڵیش هەر ماوە، .. پادشایی هەرماوە..

- لە ئینتمای کۆمەڵایەتی بۆ ئینتمای سیاسیشەوە.

لە ئەحوالی تاکەوە:

- لە ئینتمای خێڵەکیەوە بۆ ئینتمای نەتەوەیشەوە.
- لە پێکەوەیی زیاتر بۆ بەتەنهایی.
- لە توانەوەی فاکتەرە کۆمەڵایەتیەکان بۆ فاکتەرە ئایدیۆلۆژیەکان.

لەگەڵ کۆمەڵێك گۆڕانکاری تر... .

بەو شێوە گۆڕانی نەتەوەش بەرەو (عەولەمە) کە ئەوەیان لە راستیدا کۆتایی پێ هێنانی ئینتماو وەلای شاقولیەکانە بۆ ئینتمای ئاسۆیی کە ئەویش کۆمەڵێك گۆڕانکاری قووڵ لەسەرخانو ژێرخانەوە لەگەڵ خۆی رادەپێچێ.. لەهەمووی گرنگ تر ئەوەیە پانتایی(ئینتمای موکتەسەب- وەلا) جووت نامێنی لەگەل پانتایی (ئینتیمای میراتی)، بەڵکو (وەلا) لە ئینتما جیا دەبتەوە بە یەکجاری (زیاتر لە عەولەمە باسی دەکەین)، لێرەوە مانای چەوتی (نەتەوایەتی نەمر- خالد) دەردەکەوێ کە قۆناغێکە رەت دەبێ، ئیتر جیهانیش بەرەو دابەشیە لەسەر بنچینەی شارستانی وفەرهەنگیو ئایدیۆلۆجیو مەدرەسەییو لە کۆتاییدا بەرەو ئاینی دەبا، بۆیە هەم لە کۆنگرەی هەزارەو هەم زانایانیش ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەو سەدەیەو قۆناغی عەولەمە دیسان گەڕانەوەو بەرەو ئاین چوونە.

بەو شێوەیە پەڕینەوەی مرۆڤ بۆ نەتەواتیش ئاسۆو سەردەمێکی نوێی لە واقیعی کۆمەڵ هێنا ئاراوە، بەتایبەتی لە بواری سیاسیو دەستووریەوە، سەرنج بدە گۆڕانی پادشایی لە میسر بۆ کۆماری لە ساڵی ١٩٥٢ بەدواوە، بووە هۆی بە دەستووری کردنی بیرو ئینتمای نەتەوایەتی، هەروەك لە دەستووری ١٩٥٦ لە مادەی ١٩٢ نووسرا: (یکون مواطنون أتحادا قومیا للعمل علی تحقیق الاهداف التي قامت من اجلها الثورة).. ئاواش لە عێراقو ولاتانی تر ئیتر نەتەوایەتی کرا مەبادیئو تەرازووی سیاسی وهەتا ئەخلاقیش، لە زۆر کتێب باس لە (ئەخلاقی نەتەوەیی)یش کراوە هەروەك کتێبەکەی (ئەرنست بارکەر)، لەناو عەرەبو تورکو

نەتەوەی تریش نمونەی لێ پەیدا بوو، جۆرە رەوشتێکی چاکو شارستانیو کەلتووری بالاو هەتا ئاینیشیان تایبەت بە نەتەوە کرد هەروەك لە (الكتاب الاخضر) وەك چارەسەرێك دەڵێت: (القاعدة السليمة هو ان لكل قوم دين)[1].

ئەوەی نوێ هاتە سەرئەو قۆناغە وشیاری ڕابوونو هەستی نەتەوەیی یە، کاتێ بینرا خەڵکی نەتەوەی هەیەو لەسەری یەکدەگرنو دەوڵەت دروست دەکەن..

لە (غیابی ئاینی راستەقینە) جۆرێك لە ڕەوایی وەردەگرێ، جەوهەرو ناوەڕۆکی ئەو زاراوە لە ئەوروپا سەری هەڵدا نە ئیسلامو نە مارکسیەتیش بەشداریان لە دروست کردنی نیە، هەمو مێژوو فەرهەنگە ئیسلامیەکان بێشکنی هەر زاراوەی (قومیة)شی تیدانیە بەو ماناسەی ئیستا، لە هەموو کەلتوورو فەرهەنگی ئەمەوی، عەباسی، ئەیوبی، عوسمانلی، .. بابەتێك نادۆزیەوە بەناوی (قومیة) یان (عروبة) یان تورکایەتی یان کوردایەتی، هەتا لەسەردەمی عوسمانیش دەزگاکانی رەگەزنامە بەناوی نەتەوە تۆمار نەکراوە، بەناوی ئاینی بووە، ئەگەر بەووردی (معجم الكنوز الامثال الحكمة العربية) یان (معجم الالقاب أرباب السلطان في دولة الاسلامية) هیچی نیشانەی نەتەوەیی تیادا نیە، ئەو نازناوانە هەبووە: (أسد الدولة، الاشراف، الاعز، الاغا، الافضل، أفندي، أقبال الدولة، امين الدولة، تاج الملوك، الخواجة، شاهنشاه، صاحب الجلالة، الغازي، القائم بحق الله، القاهر، المستنصر بالله، المظفر، ملك الاشراف، ملك العادل، المهدي بالله، الناصر..هتد)، هەتا سەدەی بیستەمو بەرەبەرە لەگەڵ کشانەوەی ئیسلام لە گۆڕەپان ئەو جۆرە بیرانە هاتنە پێشو ناوی وەك: قائد العربي، ئەتا-تورك، بطل التحرير القومي، .. ناوی تری تورکیو عەرەبیو فارسیو.. هاتە پێش، لەسەردەمی ئەمەویەکان توندڕەوی لە دەسەڵاتیاندا، بەشێك شێوازی ڕگەز پەرستی وەرگرتبو، ئەوەی لەخانەدانە عەرەبەکان (قورەیش)

---

[1] معمر القذافي - كتاب الاخضر

نەبوایە بە (موالی) ناوزەدیان دەکرد، دوای بە (شعوبی) ئەوانەش ئەو زانایانە بوینە کە عەرەبی بە سەر عەجەم (فضل) نەکردووە.

ئەتەوە لە ئیسلامدا تەنیا زمانەو بەس نەك (مێژوو، خاك، باری دەروونی، چارونووسی هاوبەش، حوکم، دەوڵەت، بەرژەوەندی هاوبەش، ..)، ئەوانە هەمو بە (عصبية) لەقەڵەم دراوە و(حرام) کراوە.. هەروەك لە فەرموودەش هاتووە (أيها الناس ان الرب رب واحد، والاب أب واحد، الدين دين واحد، ان العرب ليست لاحدكم بأب ولا أم، إنما هي لسان، فمن تكلم العربية فهو عربي)، لە قورئانی پیرۆزیش: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾.. بۆ رەت کردنەوەی هەمو ئەو فاکتەرانەی کاریگەر لەسەر مرۆڤ دەفەرموێ: ﴿قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لاَ يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾.

لە مارکسیەتیش نەتەوایەتی بەروویەکی تری بەرجوازیەت لەقەڵەم دراوە، بۆیە لە مانفێستەکەی مارکس و ئەنجلس دەڵێ: (کرێکاران نیشتمانیان نیە)[1]

بنەچەو گەشەکردنی:

بەپێی هەمو پسپۆرو فەرهەنگەکانی ئەو بەشە لە سەدەکانی (١٨-١٩) لە نوسینەکان هیگل و نیتچە پێش تریش رۆسۆ و شۆرشی فەرەنسی، بانگی سەربەخۆییەکانی ئەوروپی بەتایبەتی یۆنان و سربیا لە عوسمانی کراوە، بزوتنەوەکانی تری کە لە فکر بەرەو واقع بەرێکەوت وەك: لە ئەڵمانیا (لەهیگلەوە بۆ بسمارك تا نازیەکان)، فەرەنساش:لە رۆسۆ بۆ ناپلیۆن وشۆڤینیەت، ئینگلترا: (گلیدستۆن تا ئیمپریالیزمی)، ئیتالیاش: (گاریبادلی-مزینی تا فاشیەکان)..،

---

[1] بيان للشيوعي-ماركس-أنجلس .

بەو شێوەیە ئیسپانیاو جیهانی تری گرتەوە. نەتەوایەتی سێ دۆخ وەمەبەستی سەرەکی هەبووە، یەکەم ڕزگاری لە ژێر دەستی داگیرکەران، دووەم یەکگرتنەوەی پارچە پارچەیی نیشتمانێك، سێیەم داگیرکاری ...

یەکەم جار لە کۆتایی سەدەی (١٨) لە ئەڵمانیا وەك بزوتنەوەیەکی ڕۆمانسی لەلایەن نووسەرو سیاسەتمەدارو هونەرمەندەکانی سەری هەڵدا لەکاردانەوەی شکستەکانی[1]، (بسمارك)یش یەکەم پەیڕەوکەری بووە لە جەنگی ١٨٧٠زو یەك خستنەوەو دروست کردنی ئەلمانیا لە١٨٧١، هەرچەندە لەسەر ئەو سەرەتایە کۆك نین هەندێکی تر شۆڕشی فەرەنسی‌و جارەکەی مافی چارەی خۆنووسی گەلانی پێ سەرەتا بووە کە ئیمپراتۆرەکان بەرەو دەوڵەتی نەتەوەیی پێ وەچەرخا، بەشێکی تر (پەیمان نامەو ڕووداوی ویستیفالیا (WEST PHALIA)-١٦٤٨[2]بەو سەرەتایە لەقەلەم داوە، بەشێکی تر هەڵمەتەکانی ناپلیۆن بۆسەر هەندێ میللەتی ڕەسەن‌و کاردانەومیان دەکەنە سەرەتا، هەمشە جارنامە (١٤) خاڵیەکەی مافی میللەتانی (ویلسۆن)ی سەرۆکی ئەمریکی کە لە سالی ١٩١٨ دەرچوو دەکەنە ئەو سەرەتایە، دوای مافی میللەتان لە (عصبة الامم - کۆمەڵەی نەتەوەیی لە مادە (١) فەقەرە -٣-)و تا دەگاتە چەپیەکان کە سەرەتای ئەو مێژووە بۆ شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧، جارنامەی (لینین) بۆمافی میللەتان کە بووە هۆی سەربەخۆیی فنلنداو پۆلەندا، ئنجا پەیدابوونی بزوتنەوەی ڕزگاری نەتەوەیی، تا ئەو ڕایەش کە لە هەردوو جەنگی جیهانی هەر لایەی نەتەوە بچووکەکانی ناو لای دوژمنی هان دەدا بۆ ڕزگاری‌و شەڕو کێشە..

بەداخەوە بەشی زۆری نووسەرانی جیهانی سێ یەمیش وەك ڕۆژئاوا بڕیارو هەڵوێستەکانی خەلافەتیان فەرامۆش کردووە، سەرەڕای ئەو سەلبیات‌و کارە دڵتەزێنانە.. کەچی لەگەڵ سەرهەڵدانی کێشەی نەتەوەیی، لە کۆتایی سەدەی

---

[1] موسوع السياسة.ع.غ.ف.ق، ب٤ ل٨٣١.
[2] بڕوانە (عەلمانيات) هەر لەو فەرهەنگە.

(١٩)و سەرەتای سەدەی (٢٠) خەلافەتی عوسمانی زۆر بریاری گرنگی دا سەبارەت بەسەربەخۆیی نەتەوەکانی عەرەبو کوردو چەرکەس و..لە هەموان لە پێش تر جارنامەی (جامعة الاسلامیة)کە تیایدا هەر میللەتەو مافی دەوڵەتی پێ درابووکە ببنەوە ئەندام لەو جامیعەیە،کوردیش لە ڕێی شێخ سەعید نەورەسی ئەندامێکی چالاکی ڕێزی پێشەوە بوو، بەڵام سەرکەوتنی تەیاری عەلمانی کەمالی بەسەر خەلافەت بەشێك لە بڕیارەکانی لەباربرد، ئەوەی پێی ڕاگەیشتن بڕیارەکانیان ڕاگرت، ئینجا لە پێشتریش بە حوکمی سیستەمی (ویلایات)و شوڕاییانە کەمتر نەتەوەکان ئەو کێشەیان هەبووە (لە مەسەلەی کورد زیاتر باسی دەکەین).

ڕەنگە هەموو ئەورووداوانە دەوری خۆی هەبووبێ بۆسەرهەلدانی نەتەوەیی نەك تەنها یەکیان، بەهەر حاڵ لە کۆتایی سەدەی (٢٠) نەتەوایەتی بەفراوانی لە ئەورووپاشەوە پەڕیەوە بۆ جیهانی ئیسلام، بەپێی هەندێ سەرچاوە (ناپلیۆن) بە یەکەم گەیەنەری ئەو بیرە دانراوە، لەناو جەرگەی عوسمانیش حزبی ئیتحادو الترقی لە ١٨٨٩ دروست بوو، لەناو عەرەبیش بەدەیان سەنتەرو ناوەند دروست بوو بۆ ئەو مەبەستە، هەر بەو شێوەیەش لەناو کوردانیش وەك فکرێك تەنها لەناو ڕەوشەنبیران هەبوو، تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم ئینجا بووە خواستێکی میللی، کەواتە مێژووی سیاسی نەتەوەیی بەهەموو پێوانەیەك لەدوو سەدە تێ ناپەڕێ لە جیهان، بۆیە دەبینین هەرناوەی نەتەوەیەکیش لە بۆنەو ناوێك هاتووە، ئەسڵی ئەرمەنی گوایە لە خواوەندێکی جەنگی Armenius هاتووە[1]، ئەسڵی (فارس) (پارس) بوو، کە جاران بەزاراوەی شایەکانیان وتراوە زاراوەی پارسی[2]، لە فەرهەنگە کۆنەکانی عەرەبی لە (کشاف)یش ئەو ئەسڵەی تیانیە، بەڵام بەخەڵکی ئەفامە ڕەوەندە عەوامەکان وتراوە (عەرەب)[3]، (إبن أزرق) لەکتێبی (بدائع

---

[1] معجم الدیاناتء أساطیر العالم، امام عبدالفتاح امام، ل١١١

[2] بۆزیاتر بروانە (فەرهەنگ فارسی عمید) ب١ (ا-ح) ل٤٩٥.

[3] المنجد في اللغة و الاعلام ل٤٩٥.

السلك في طبائع الملك) و (إبن خلدون)یش لە (مقدمة) بەراشکاوە تر باسی (عەرەبی) کردووە بە دڕندەو دژ بەشارستانی وەسف کردوە ئەگەر لە ئیسلام دابڕنرێ.

بە پێی هەندێ سەرچاوە تورکیش ناوێکی عەوامانەو هاوتای (بێ ئیدراك)یە[1]، ڕەنگە ناوی کوردیش بە خێلەکیە تۆخەکانی دوور لە شارستانی ووترا بێ.

ناوی زۆربەی ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانە بە سنورەکەشیانەوە هەر بەو شێوەیە هاتووە، واتە نیشتمانێکی دەستکردە، عێراق بەو پارچە زەویە ڕەشەی سەرووی بەسرەی وتراوە عێراق و ناوێکی فارسیشە لە ئەراك هاتووە[2]، لبنان شاخێکە ناوی (جبل لبنان) بووە، ئوردەن ڕووباری ئوردەن، کۆنگۆش بەناوی ڕوبارەکەی هاتووە... هەمو ئەو ناوانە نوێن بەبۆنەی جیاجیا ناویان لێ نراوە (جگە لە هەندێکیان) کە ناوی جوگرافیان هەبوە نەك سیاسی، چەند نمونەیەکیان لێ هەڵدەبژێرین:

ئەریتریا: لە ئەسڵدا ئەریتیریۆمە واتە دەریای سوور بەزمانی یۆنانی، بەو قوڕە سوورەی لە دەریاکە هەیەو سور دەردەکەوێ.

+**عێراق:** أرض السواد، بلاد بابل، بلاد اشور، میزۆپۆتامیا، بلاد مابین النهرین ...لەگەڵ زۆر ناوی تری هەڵگرتووە،زیاتر بەو پارچە زەویە ڕەشەی سەروو بەسرا وترا عێراق[3] لە نەخشەی ئیبن ئەلحۆقل نەخشەکەی لە بەیەك گەیشتنی هەردوو ڕووبار لەقورنە دیاری کردووە لە ٥٠کم تێ ناپەڕێ، (عیراقان) بە کوفەو بەسەر وتراوە، یان جاروایە کووفە بە (عراق العجم) ناوبراوەو سەرووی (بصرە) بە عراق العرب، هەرگیز کوردستان بەشێك نەبووە لە عێراق.. هەتا لە نەخشەی

---

١ محاضرات في نشوء القومية، ساطع الحصري، هەروەها بڕوانە دراسات في حركة الكردية المعاصرة — د. عثمان علي.

٢ بڕوانە نەخشەی ئیبن ئەلحۆقل

٣ أطلس الحضارة الاسلامية.

ئیسلامی کۆن ناوی کوردستانی تیادایە ناوی عێراقی تیادانیە، عێراق بەو خاکە سوێرەش وترا کە نەڕوێ[1] (سەرنج بدە: موسوعة التاريخ الاسلامي، ج٧ ل٦٢).

لبنان: شاخێك بوو بەناوی جبل لبنان.

ئوردەن: بەو دۆڵە وتراوە (وادي الاردن) کە ڕووبارەکەی تیادایە.

ئەسیوبیا: بەیۆنانی مانای وڵاتی دەمو چاو سوتاو (لەبەر ڕەشی) ئەوەیان وەك لە نووسینەکانی هیرۆدۆتس، سترابۆ، ئینجیل، .. دەردەکەوێ بەهەمو ئەفریقیان وا وتوە.. ناوێکی ڕەگەز پەرستیە بۆیە لە ئیسلام هەر بەحەبەشە ناوبراوە.

ناوی ئەمریکا: بە (جیهانی نوێ-عالم جديد) ناو دەبرا، دوای لەسالی ١٥٠٧ز (جمعية العلماء المختصين) لە (سان دیبە)ی فرنسی ناویان نا ئەمریکا بە ناوی (ئەمریکۆ فیسبۆتکی) کە چوار جار چووبووە ئەمریکا لە سالی (١٤٥٤ز-١٥١٢ز).

+ **بریتانیاش** جاران ناوی خوایەکیان بوو دوای بووە تاجی شاهنشاهی.

+ **ئوسترالیا**: بەمانای لاتینی (خواروو-جنوب) .

+ **جزائر**: جاران ناوی بلاد بربر بوو دوایش (مغرب الاوسط)، دوای ئەوەی عوسمانیەکان شارێکیان لەسەر دەریا دروست کرد بەناوی (جزائر) ئیدی وڵاتەکەش بووە ئەو ناوە.

+ **سری لانکا**: جاران ئەو ناوچە بە سیلان ناوی ڕۆیشتبوو چونکە گوایە ئادەم لەو نزیکان هاتتە خوار لە دوای سزاکەی، لە سالی ١٩٧٢ ناوی نراسری لانکا بەمانای زەوی درەوشاوە، چونکە دەدرەوشاوە بەشەو.

+ **مۆریتانیا**: ئەو ناوە لە (مۆر) هاتووە کە ناوێکی رۆمانیو ئیسپانیە بە موسوڵمانانیان دەووت بە زمانی رۆمانی مانای (رەشتاڵە)، لەهەرجێیەك ئیسپانی پێ گەیشتبێ ئەو ناوە لێ هەیە وەك لە خوارووی فیلیپینیش بە موسڵمانەکان دەووترێ مۆرۆ..، لە سەرەتا بە سۆپای (طارق کوڕی زیاد) کە خەڵکی سەرووی

[1] المنجد: ل٥٠١.

ڕۆژئاواى ئەفریقیا بوون وترا (مۆر)، بەڵام سەنیگالیەکان بەو ناوچـەیەی ئێـستای مۆریتانیان دەووت (ڤۆتی) دوای بووە (مۆریتانیا).

+ **ئەرجەنتین:** لە (ئەرجەنتیۆم) لاتینی هاتووە مانـای خـاکی زیـوی (لەبـەر ڕەنگی زەویەکەیان)[1]..

تەنانەت پاکستان کە دەوڵەتی دروست کرد هیچ ناوێکی پڕ بەپێـستی نـەبوو، کە جاران بە (دۆڵـی سـند) نـاودەبرا، هەڵـسا هەرپیتـەی ڕەگـەزێکی وەرگـرت‌و (پاك)[2]ی لێ دروست کرد.. نـاوی نەتـەوەیی نـەبووە، هـەر لەبـەر هـەمان هـۆی نەبوونی فاکتەری نەتەوایەتی‌و سستی ئەو هەستە دەبینین کورد حـوکمی فـارس‌و عەرەب‌و تورکی کردووە (ئەردەشێر، کریم خانی زەند، ..) لەسەر فارس‌و (صـلاح الدین) لەسـەر هـەموو..، قاچـاری تـورك بـوو حـوکمی ئیمپراتۆریـەتی فارسـی کردووە، عەرەبێك حوکمی ڕۆمی کردووە، (عبدالرحمن بن روستم بـن بهـرام)، لـە دەست فارس هەڵات چـووە مـەغریب، ئیمپراتۆریـەتی ڕۆسـتەمی لـە مـەغریب دروست کرد لە (١٣٧-٢٩٧)[3]، لەسەردەمی عەبباسیەکان دەورێکـی گرنگیـشی بینی لە بڵاوکردنەوەی ئیسلام لەسەرووی ئەفریقیا ئەوە دوای ئـەوە کوڕەکانیـشی حوکمیان دەکرد، خەڵکی ئەوەندە پابەندی حوکم نەبووە، خەڵکی عەوام قایل بوون تەنها ناوی شازادەی لێ بنرابا، زۆر بەناگانەبوون هـەتا ئیمپریالیزمـە گـەورەکان جار وابوو ئەو وڵاتانەیان دەفرۆشتەوە یەکتر، ئەمریکا (فلیپین)ی لە ئیـسپانیا بـە (٢٠) ملیۆن دۆلار کڕیەوە، چـەندین ویلایـەتی ئیـستای کڕیـەوە، ئیتحادیـەکان

---

[1] نۆ هەمرو بروانە: (موسوعة العربية ج٢ ل١٢٦). (موسوعة التأريخ الاسلامي، ج٤ ل٢٤٥). (موسوعة التأريخ الاسلامي ج٦ ل٥٠١).معجم البلدان - ياقوت الحموي هەروەها (إبن بەتروتە، ئەخشەی هیرودتس، ئبن الحوقل،....

[2] بە پێی خۆیان مانای خاکی پاکانە، بەلام یەکێ لە گلەییەکانی بەنگلادیش (پاکستانی ڕۆژهەڵات) ئەوەبو کە پاك بریتیە لە پیتی یەکەمی ڕەگەزەکانی پاکستانی ڕوژ ئاوا و هیچ ڕەگەزێکی ئەوانی تیا نیە.

[3] موسوعة التاريخ الاسلامي. د.أحمد شلبي.

(لیبیا) یان هەراج کردبوو بە دوو کەشتی جەنگیی بدەنە ئیتالیا...، زۆربەی ئەو نیشتمانانە بی خاوەن بووینە سەودای وای لەسەر کراوە، ئەو کاتی پەیوەندی نیشتمانو نەتەوەو دەسەلاتی سیاسی لێك جیابوو، دوای لە سەردەمی ڕابوونی نەتەوەیی بە ئۆرگانیکیو سیاسیانە پێك بەستران، دوایش بوە مادەیەکی یاسای دەولی بۆ دروست بونی دەولەتی هاوچەرخ، بۆیە هەروەك نەتەوەییە عەرەبەکان هەڵەن کە وەسفی ئاشوریو ئەمەویو عەباسی بە عەرەبیانە دەکەن، مەغۆلو تەترو عوسمانی بە تورك، بەهەمان شێوەش هەڵەیە وەسفی ئەیوبیەکان: بە کوردایەتی بکرێت.

سەردەم سەردەمی نەتەوەیی نەبووە، سەردەمی ئیمپراتۆریاتو بنەماڵە بووە- ئەگەر ئیسلامی ڕاستەقینە نەبوبێ، ئیتر زۆرجار بە تەرازوویەکی ئەو واقیعەی ئێستا واقعێکی مێژوویی پێ هەڵدەسەنگێنین هەڵە دەردەچیّ، وەك حوکم دان لەسەر (صلاح الدین) کە بۆچی دەولەتی کوردستانی دروست نەکردووە؟!!.

یان عەباسیو ئومەوی بۆ دەولەتی عەرەبیان دروست نەکردووە.. ئیتر ئەگەر وابوایە نابوایە نەتەوەییە تورکەکان بە سەرکردایەتی ئەتاتورك شۆڕش لەسەر عوسمانی بکەن..

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی نەتەوەیی -پوختە-:

١- قۆناغی مێژوویيو گەشەی زانستیو تەکنەلۆجی.

٢- غیابی ئاینی ڕاستەقینە.

٣- پەیدابوونی بۆشایی ئایدیۆلۆجیو باوەڕ لەدوای لاوازبوونی مەسیحیەت، وەك ڕەهەندی ئەوروپیەکەی.

٤- پێویستی مرۆڤ بە کۆمەڵێکی کۆمەلایەتی بۆ ئینتماو تەفاعول کردن.

٥- گەشەی ئامرازەکانی فریودان بۆ پەیداکردنو ڕاکێشانی لایەنگیری سیاسی لەلایەن دەسەلاتداران.

٦- گەشەی عەلمانیەتو سیاسەتی مەزهەبی میکافیلی.

٧- پاڵنەرە ئیمپریالیزمیەکان.

٨- پاڵنەرێکی دەروونی هەیە بۆ مرۆڤ، کە ئارەزووی خۆ دەرخستنی هەیە، بەتایبەتی رەوشەنبیران، بۆیە هەر کاتێ لە ئینتما ئایدیۆلۆیو سیاسیو ئاینیو (ناسۆییەکان بەگشتی) شکست بهێنێت بەخێرایی دەگەڕێتەوە بۆ ئینتمایە (شاقولیەکانی) وەك خێڵەکیو نەژادیو نەتەوەیی و.. ئەوەیان داینەمۆیەکی بەهێزی وروژاندنو نوێ کردنەوەی ئەو هۆکارەیە بەسەر هەڵدانیشیەوە.

٩- لەناو هەمو نەتەوەیەکیش داستانو سەربردەیەکی ئەفسوناوی هەیە وەك سەروەریو یادکردنەوەیەکی نەتەوەیی، لەناو کوردو ئاریەکان (سەربردەی نەورۆز) کە زۆر روونیشە ناکەوێتە عەقڵی دروست، هەروەها (تۆرانیەتی) تورکی، (هرمجتونو شعب الله المختار)ی عبریو یهودی، أرض الرسالاتی عەرەب، (ئارام)یش لەناو ئەرمەنیەکان، بەسەربردەی واش بیری فاشی لە ئیتالیاو نازی لە ئەلمانیاو شۆڤینی فرنسی و فالانژیسی ئیسپانی... .

جیاوازی نێوان دوو چەمك:

نوممەو نەتەوە: لەلایەن نەتەوەگەریە عەرەبەکان تەقەلا دراوە نومەش بخرێتە ریز (قومیة)و خێل وبنەماله وخیزان هەروەك لە (کتاب الاخضر) بەروون تر هاتووە : الامة عبارة عن اسرة كبيرة بعد ان مرت بمرحلة القبيلة، بەو شێوەیە امە دەبتە زاراوەیەکی کۆمەلایەتی ستونی کەمێك فراوانتر لە نەتەوە، هەر بە سەرنجێکی سەرەتایی بەروونی دەردەکەوێ ئەو دوو چەمکە زۆر لێك جیان، کەچی زۆربەی نووسەرە نەتەوەییو فەرهەنگەکانیش یان بە ئەنقەست تێکەڵیان دەکەن یان لەژێر کاریگەری زانیاری تایبەتی ئەورویی، نووسەرانی خۆشمان پێی بەهەڵەدا چووینە، لە فەرهەنگێکی بالای وەك (الموسوعة العالمية) کە بەو پلە نەتەوەگەریش نیە، کەچی ئاوای نەتەوایەتیو ئومەت تێکەڵ کردووە، سەرنج بدە

لە پێناسی نەتەوە، دەڵێ: (تعبير سياسي يعني شعور الناس بانتماء جميعا الى أمة واحدة)[1]، بەهەمان شێوە (قاموس التربية) لە پێناسی (مادەی: nationalism —القومية: وعي قومي يركز على مجد الامة ثقافتها مصالحها)[2]، هەروەهاله(القاموس السياسي)هاتووە : (..جملة عوامل معنوية التي تربط جماعة انسانية وتضمها في ايطار وحدة تعرف بالوحدة القومية و تعرف هذه الجماعة باسم —الامة- .) زۆربەی ئاوا لێی بەهەڵە داچووینە.

تا رادەیەکی زۆر باویشی وەرگرتووە بۆیە فەیلەسوفێکی وەك (ئەنجلس)یش لە نووسینەوەی مەرجەکانی (ئومە‌ت) گەڕایەتەوە سەر هەمان مەرجەکانی نەتەوایەتی، لەدوای پشکنینێکی ورد لە زمانەکانی ئەڵمانیو ئینگلیزیو فەرەنسیو زۆربەیان وا دەردەکەوێ لە زمانی ئەورووپی ئەو دوو زاراوەیەی (نەتەوە)و (ئومە) بەیەك واتای (national) هاتووە، مەسیحیە نەتەوە گەریەکانی شام ولبنان یەکەم توێژ بوون کە دروشمی (العرب ثم الإسلام)یان بە کارهێنا ودامەزرینەری بیری نەتەوەی عروبیشن، لەوانە (بوتروس بیستانیو ئیبراهیم یازجی ...نەجیب عازووری کتێبێکی بەناوی (يقظة أمة العربية) نووسی، ئومەی عەرەبیان هێنا ئاراوە لە جیاتی ئومەی ئیسلامی، ساتیع ئەلحوسەریش یەکەم کەس بوو (ناشینال)ی کردە (ئومە)و ئیتر (الامة العربية) بەکارهات، ئەگینا لە هیچ کتابێکی کوتی ئیسلامی ئەو زاراوەی ئومەی عەرەبی نادۆزیەوەبۆیە زۆریك لە ئەکادیمیە نەتەوەگەریە عەرەبەکانیش وا تێگەیشتون کە نیازی قورئان لە ئوومە ئومەی عەرەبە*، نەخێر، ئومە تەنها لە فەرهەنگی ئیسلامی مانای خۆی هەیە، ناوبردنی نەتەوەیەك بە (ئومە) بۆ بالاو پیرۆزکردنی نەتەوەگەریەکەیە، جار وایە مارکسیەکانیش زاراوەی (ئومە)یان بەو کۆمەڵە

[1] الموسوعة العالمية، ق- ب/١٨ ل٤٢٧.
[2] قاموس التربية: مادة (nationalism)، د.خولي.
* لە کوردستانیش بەشێك وای تێگەیشتوون

خەلکە داوە کە شێوازی بەرهەم هێنانیان وەك یەك بووە، لە جیهانی سێیەمیش کێشەی پێناسو تێکەلکردنی (ئومە) بە (نەتەوە)و هەندێ جار بە (نیشتمان)یش، جاروایە بە نەتەوەیەکی سیاسی وتراوە (واتە: ئومە= نەتەوە + ئایدیولۆژیا)، لە رووی یاساییەوە بە میللەتانێك وتراوە ئومە کە دەولەتیان هەبوویی بۆیەش ناوی (أمم المتحدة) واهاتووە.

وەك رونە قەیرانی رەوشەنبیرانی جیهانی سێیەم لەو رووەوە ئەوەیە ئیعتمادێکی لاساییکەرەوەیان کردۆتە سەر رۆژئاوا بۆ ئەو پێناسانە، لەکاتێکا پێناسی (ئومە) تەنها لە شەریعەتی ئیسلام و (مقاصد الشريعة) دەکرێ هەروەك (م.وات)یش دانی پیادەهێنێو دەلێ: (ئومە تایبەتە بە ئیسلامو هیچ سیستەمێك نە پێی دروست دەبێ، نە بۆی دروست بووە)[١]، بۆیەش دەبینین لە (تەرجەمەی ناشین) بە نەتەوەو ئومەو جاریش وایە بە نیشتمانیش هاتوە، تێکەل بوە، هەتا لە وەرگێرانی (نازی- لە پیتەکانی یەکەمی پارتی سوشیالیستی نەتەوەیی ئەلمانیا- naze) بەهەرسێ جۆر هاتووە (حزبی سوشیالیستی نیشتمانی ئەلمانی)، بە (حزبی سۆشیالیستی نەتەوەیی ئەلمانی)، بە (حزبی سوشیالیستی ئومەی ئەلمانی)ش هاتووە، ئومە لە هەموو ئەوروپا دەگێرنەوە بۆ (nation) کە هەمان مانای نەتەوەو جاروایە نیشتمانیش دەدا، کە ئەوەش لە ئەسلدا لاتینیە لە (natio)، ئەوەش لە (noscere) هاتووە بە مانای (زان) یان (زاوزێ)یان لە (ناسیوم ونیتوس) هاتووە دەکاتە (مسقط رأس)، ئەو مانایانەش زیاتر رەچەلەك دەگرێتەوە، بۆیە ئومەش لە پۆلەکانی شاقوولیو نەتەوەیی خانەرێژ کراوە، لە کاتێکا ئەسڵیەکەی لە ئیسلام ئومەیە هیچ پەیوەندیەکی بە رەچەلەكو زمانو نیشتمان نیە، بەلکو تەنها لەسەر ئاینی هاوبەش پێك دێت، بۆیەش (عباس محمود عقاد) دەلێ: نە (nation) نە (people) نە هیچ زاراوەیەکی ئەورووپی

١ بۆ زیاتر سەرنج بدە: ا- الاسلام و الجماعة المتحدة- وات، ب- مايقال عن الاسلام، ل٢٤٩.

(غەیرە ئیسلامی) مانای ئومـه نـادات[١]. پێناسـی ئومـه لـه کتێبـه کۆنـەکانی ئیسلامی وەك: جرجـانی، ئـیبن مـەنزوور، فـەیروز ئابـادی، ئەسـفەهانی.. بـەو کۆمەڵە خەڵکە وتراوە کە وەڵامی دەعوەی ئیسلامیان داوەتـەوە، ئـەوەش (واتـە ئەو ئاینەش) لەو فەترەیەی سەدەی (١٩) بەدواوە کەمتر ئەو ڕۆڵەی مابوو زیـاتر فەرهەنگی عەلمانی لە جیهانی ئیسلامیش زاڵ تر بووە، فەرهەنگە جیهانیەکانیش وەك (موسوعة دیدرۆ، ئەکادیمیەی فەرەنسی ١٦٩٤، فیختـە، رینـان، مارسـیل، هیگل، نتچە، مارکس، ئەنجلس، لینین، ..) هـەموو ئەوانـە لـەبارەیان نووسـیە، خاكو زمانیان کردۆتە بنچینەی ئومە کە دوو فاکتەری نەتەوەییە، بۆیـە دەبیـنین وا تێکەڵ کراوە، سەرنج بدە (د.کیـالی) چـۆن لـە پێناسـی نەتـەوەیی (هـەروەك پێناسی سەروو لە موسوعة العالمیة) گەیشتۆتە ئومە، (أمة: مجموعة بشریة تکـون تآلفهما تجانسها القومي عبر المراحل تاریخیة تحقق خلالها لغة مشترکة تـاریخ تـراث ثقافي معنوي وتکوین نفس مشترك والعیش علی الارض واحدة مـصالح اقتـصادیة مشترکة مما یـؤدی الی احـساس بشخـصیة قومیـة، و تطلعـات ومـصالح القومیـة موحدة مـستقلة)[٢]، ئەوەش بەدەقی لە فەرهەنگی (حزبی بـەعس) هـاتووە بڕوانـە (تعریفات ببعض المصطلحات – مادة: امة).

ساطع حصری کە جیهان بینێکی عەرەبی نەتەوەگەریە دەڵێ (..لکن لا الـدین ولا الدولة ولا حیـاة الاقتـصادیة مـن مقومـات الامـة الاساسیة، ولکـن اللغـة و التاریخ هما عـاملان الامة)، لە (موسوعة العربیة)ش کـە (نـوێترینو بـەهێزترین موسوعەیە) دەڵێ (ئومە) بەیەك فاکتەر دروست نابێت، واتـە تـەنیا بـە ئـاین دروست نابێت[٣]، دیسان لە (موسوعة العالمیة) لە پێناسـی (نەتـەوە) بـە (ئومـە) کۆتای هاتووە، ئومەش بە نەتەوە: (قومیة: تعبیر سیاسی، یعنـی الـشعور النـاس

١ ما یقال عن الاسلام ل٢٤٩.

٢ الموسوعة السیاسیة ب١ ل٣٠٦.

٣ موسوعة العربیة ب٣ ل٦٣٤.

بالأنتماء جميعا الى امة واحدة)، (امة: مجموعة من الناس يتقاسمون ثقافةء تاريخاء لغة مشتركةء لهم شعور بالوحدة القومية)[١]، له بارەی نەتەوەیی هاتووە (الدولة القومية: هي اذا تطابقت حدود الدولة مع حدود الامة نفسها)[٢].

له ئەنترۆپۆلوجیەکانیش هاتووە: ئومە بە: ١-بەرژەوەندی هاوبەش، ٢- خاکی هاوبەش، ٣-شارستانی هاوبەش، ٤-مێژوو، ٥-زمان، ٦-ئاینی هاوبەش[٣].

له موسوعەی (مذاهبء مفاهيم في فلسفةء الاجتماع- ل١٥ -کە پسپۆڕیشە لەوبارەیەوە -) هاتووە: (ان الامة مرتبط اشد الارتباط باللغة، ..)، ئەوەش هەرداکۆکی لە: (زمان، مێژوو، ئابووری، دەروونی، کەلتوور، ..) وەك مەرجەکانی ئومەی لە قەلەم داوە، بەڵام لە دوایدا دێتەوە سەر ئەو راستکردنەوە دەڵێ : ئومەو نەتەوایەتی لە ئیسلامدا لێك جیان.

لەپێناسێکی دەگمەن بۆ نەتەوایەتی لە لایەن (کارلتون هیس) کراوە تەنیا تێڕوانینێکی ئایدیۆلۆجی کردوتە بنچینە نەك مێژوو وخاك وزمان ودەلی : (نەتەوەیی بریتیە لە کۆمەلە خەلکێك کە تێڕوانینێکی هاوبەشیان بۆ گەردوون و ژیان هەیە)[٤] ئەو پێناسە نزیکە لە (ئومە) نەك نەتەوە، پێناسەکانی ئەلمانی و فرنسی وڕووسی بۆئومە لێك جیایە، ئەلمانی تۆخمی ڕەچەلەك بنچینەیە، لەفرنسا نیشتمان، لەڕوسی ئابوری،.. تێگەیشتنی عەرەبو تورك سەبارەت بە نەتەوە بۆتەلمانیەکە دەگەڕێتەوە، لەڕووی یاساییەوە بەشێك پێیان وایە ئومە ئەوانەن کە خاوەن دەوڵەتن، (قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية) لە مادەی ئومە دەڵێ: (مشتقة من أصل لاتيني –nasci بمعنى يولد) سەرنج بدە بنەچەکەشی بردوتەوە سەرلاتینی! .

---

[١] موسوعة العالمية ب ١٨ ل٤٢٧.
[٢] موسوعة العالمية ب ١٨ ل٤٢٧.
[٣] مقدمة في أنثربولوجيا الاجتماعية.
[٤] Easy of nationalism

بەشێکیش هەیە ڕاستتر بۆی چووینە لەوانە (موسوعة کشاف اصطلاحات فنون) دەڵێ ئومەت تەنها لەسەر بنچینەی ئاین دروست دەبێت، ئەوەیان تێڕوانینی فکری ئیسلامیشە بەسەرجەم زاناکان وپسپۆڕی ئیسلامی لەو بوارە، (لە بابەتی چەمکەکانی فکری ئیسلامی تایبەت تر لە ئومە دەدوێین)، ئەوکاتی بۆمان دەردەکەوێ هەروەك (ئومە) لەسەردەمی پێغەمبەر ﷺ چۆن (سەلمانی فارسی و صوهەیبی ڕۆمی و گابانی کوردی و بیلالی حەبەشی عومەری کوری خەتاب) یەك ئومەت بووینە، لەدوای ئەویش وا دروست بووە بەبێ هاوبەشی زمان و مێژوو و خاك و باری دەروونی و جیای کەلتوری.. ئاواش ئێستا دەبینین (ڕۆجیە غارودی، سعید نورسی، سید قطب، ابو أعلی مودودی، خمینی..) هەریەکە زمانی جیا، ئابووری و خاکی جیا، کەلتورو مێژووی جیا.. کەچی یەك ئومەتیشن.. پێناسەکەش هەمو ئەوانەن کە پێشوازی و پەیڕەوی لە پەیامی محمد ﷺ دەکەن، (کل من بعث الیهم نبي، ویسمون امة الدعوة، وأخری علی المؤمنین به وهم امة الاجابة)[1]. یان وەك د.حمیدالله وەسفی کردووە: (ئومە: ئەوانەن وەڵامی بانگی پێغەمبەر ﷺ دەدەنەوە لە هەر سەردەمێك و لەسەر بنچینەی ئەو وەڵامە یەك دەگرن، تێ دەکۆشن)[2].

ڕاستە لە قورئانیش بەزۆر جۆر مانا هاتووە بە زەمەن، بە خەڵکی، بە مێژوو، .. بەڵام لە (مقاصد الشریعة) ئەو مانایانەی هەیە بە تەنها کە لە پێناسەکەی سەروو هاتووە، بۆیە هەندێکی تر ئومەو ئومەی ئیسلامیشیان لێك جیاکردۆتەوە، لەوانە (معجم اصول الفقه)، ئومەی وەك ئەتەوە پێناسی کردووەو (ئومەی ئیسلام)یش هەمو ئەوانەن کە باوەڕی بە پەیامی پێغەمبەر ﷺ هەیەو ئامانجی: (هي تحقیق الاستخلاف لله في الارض بعمارتها وفق منهج الله ومراده)[3]،

---

١ موسوعة کشاف مصطلحات فنون ل٢٠٦٢.

٢ الوثائق السیاسیة في عهد النبوي و الخلافة الراشدة.

٣ معجم مصطلحات أصول الفقه، د.قطب سانو.

ئەنوەر جندی لە پێناسی ئوممە زۆر بە وریایی‌و ئەندازیارانە جیاوازی کردووە لە نێوان ئوممەو نەتەوە، کەچی هەریەکە لە زمان‌و جوگرافی‌و مێژووی بە تەماوی بەجێ هێشتووە، مەرجەکانی ئوممەی لە ٩ خال کۆکردۆتەوە، (بیروبڕوا، ووشیاری ئیسلامی، زمانی قورئان، مێژوو، نەریتە ئیسلامیەکان، پابەندی بە شەریعەت، بەندایەتی بە کۆمەڵ، پەیوەندی جوگرافی، یەك ئامانجی)[1].

(سعید حوی)ش بیریارێکی ئیسلامیە نیشانەکانی (ئوممە)ی لە کتێبی (الإسلام)بەو شێوەیە دیاری کردووە: (وحدة العقيدة، العبادة، السلوك والاخلاق، الدستور والقانون، القيادة، التأريخ، اللغة)[2].

ئەوەی جێی سەرنجە لێرەدا (سعید حوی)ش تا ڕادەیەك کەوتۆتە ژێر کاریگەری ڕابوونی نەتەوەیی، دەبینین هەردوو فاکتەری (زمان‌و مێژوو)ی کردۆتە مەرج، بەڵام هەر لە (ل٢٨٦)ی هەمان کتێب گەڕاوەتەوەو هەموو جۆرە پەیوەستێکی بێجگە لە ئیسلامی ڕەت کردۆتەوە بۆ بناغە داڕشتنی ئوممەو پەیوەندیەکانی بە نەتەوەو نیشتمانەو دەڵێ: (..أما المجتمع الاسلامي فأرتباطه بالوطن والقوم بمقدار أرتباط هذا الوطن وأهله بالاسلام، فولاء المسلم اولا وأخيرا).. هەڵبەتە ئەوەش هەمان ڕای جمال الدين ئەفغانیە کە دەڵێ: (لا جنسية للمسلمين الا في دينهم)..

بەو شێوەیە ئوممەت لە فیکری ئیسلامیدا ڕەچەڵەك‌و میرات نیە بەند نیە بە مێژووو زمان‌و خاك‌و باب‌و باپیران، واتە ئەو زاراوانەی وەك: أمة الالمانية، امة العربية، امة الكردية... هەڵەن، لە بەرامبەریدا ئەو زاراوە هاوتایانە ڕاستن (امة الاسلام، امة المستجابة، امة الايمان، امة العقيدة.

ئیتر ئەو چەمکانە: دار الاسلام، وڵاتانی ئیسلامی، دار الكفر، دار الحرب، دار الامان، کۆمەڵگەی ئیسلامی، ئێمەی ئوممەتی محمد، لەو سەردەمە بەتایبەتی لەو

---

١ معلمة الاسلام – مادة: المسلمون امة.

٢ الاسلام –سعید حوی ل٣٤١-٣٤٢.

عەولەمەیەو لەژێر دەسەلاتی عەلمانیدا ماناکانی پڕ بەپێستی نیـە، هـەموو ئـەو پۆلێنە جیوگرافـیو ڕەچەڵەکیە بۆ بنچینەی پـۆلینی ئایـدیۆلۆژیو ئـاینی هەڵـە دەردەچێ، بە حسابی دارالکفر و دار الاسلام بێت.. کە دەرناچێت وەك دەبینین بـە هەزاران مزگەوتو ناوەندی دەعوە لە ئەوروپاو ئاسیایە، بە هـەزارانیش لێـرە لـە دایكو باوك و خاکێکی ئیسلامیەوەو عەقیدەکەی سوشیالیستیە یان چـەپیە یـان لیبراڵ دیموکراسیو نەتەوەگەریە.. بۆیە ئەو بانگەوازەی (پاپا) لە سەردانەکەی بـۆ هند لە کۆتایی مانگی ١١/١٩٩٩ تا رادەیەك هەقـە کـە وتـی: بـا بەنـدێك بـۆ (مافی مرۆڤ) زیاد بکرێت کە هەر کەس بتوانی بەسەربەستی ئایینیش بگۆڕی.

ئینتمای (ئومەی ئیسلامی).. موکتەسەبە.. پرۆسەیەکە بـەردەوام پێویـستی بە پەروەردە و دروست کردنە.. نەك هەر لە دایك بووی سنورێکی جوگرافی بـەناو ئیسلامی بێت ئیتر تاکێك بـی لـە (ئومـەتی ئیـسلام).. نـەخێرئینتمای ئومـەی ئیـسلام زکمـاکیو میراتـیو نەتـەوەییو..نیـە، دروسـتکردنە، جوڵانەوەیـە لـە سەرەتاکانیدا حزبایەتیشە لە(حزب الله).. ﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾. واتـە (ئومـە) زاراوەیـەکی سیاسیـشە لـە کۆمەڵـەی زاراوەکـانی ئاسـۆیی وەك (حزبایـەتی، ئایدیۆلۆژیا، ئاییـن، مەبادیئەکان، فەلسـەفە،..) بنـچینەی حزبایـەتی ئیـسلامی لە جیهانێکی وا بۆ ئەوەیە ئومەتێك دروسـت بکـەی لـە خاکێـك (کـە دەوڵـەتی ئیسلامی) پێ دەوترێت، بەپێی بەرنامەی (قورئانو سوننە) وەك پێغەمبـەر ﷺ ئەو کۆمەڵـە هێڵـە خـوارو خێـچەی کێـشاو هێڵێکـی ڕاسـتیش بـە ناویـان داو فەرمووی: (هذا صراطي مستقيماً فاتبعوه ولا تتبعوا السبل)، ئیتر پێویستی بـە ئەرك هەیە بۆ کۆکردنەوەو ڕێکخستنو تێگەیاندنو ڕێنماییو ئینتمـاکردن لەسـەر ئەو هێڵە، .. کەواتە بزوتنەوەیەکی سـاسیە لەسەرەتادا، ئەگەر وردتر بیقـەبلێنین خودی کۆمەڵگەی ئیسلامی ڕاسـتەقینە کۆمەڵگەیـەکی سیاسـیە، هـەر بۆیـەش لەسەردەمی پێغەمبەر ﷺ دوای خولەفای ڕاشدینو سـەردەمی عومـەری کـوڕی

عبدالعزیز، صلاح الدین، زۆر سولْتانی عوسمانیش دەبوایە هەمو کەس فێرە ئاینەکەی بکرێت بەپێی ﴿فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ﴾، ﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾، لە کۆتایی دەرچوونی ئینجا لێی دەپرسرا ئاخۆ ئەو ئاینەت دەوێ وەك بەرنامەی ژیان.. بۆی هەبوو وەری گرێ، بۆشی هەبوو رەتی بکاتەوە.. بەو شێوەیە ئومە دروست دەبێت بەردەوام دەبێت نەك وەك ئێستا، عەلمانیەتەو لەهەمان کاتیشدا دەڵێ ئومەتی موحەمەدم،و دەڵێ مارکسییم وئیسلامیشم، بەرنامەی (عصبی قومیة)و دەڵێ رابەری ئومەی ئیسلامیم!، ئەو تێکەڵیە لە قازانجی ئیسلام نیە وەك تێکەڵ کردنی هێڵە راستەکەو خوارو خێچەکانە، ئەوانەی تێکەڵی دەکەن ودژی لێك جیاکردنەوەی ئەو دوو چەمکەن، مەبەستی سیاسیو ستراتیجی لە پشتەوەیە، دەیەوێ بیری نەتەوایەتی بسیاسینێو بنچینەیەکی فکریو فەلسەفی بۆ دروست بکا کە نیەتی، ئەوەش بەکورتی جیاوازیەکانی نێوان ئومەو نەتەوەیە:

١- نەتەوە لە زنجیرەی ئینتمای شاقولی (بنەماڵە، تیرە، هۆز، خێڵ، نەتەوە، ..)یە، کەچی ئومە لە زنجیرەی ئاسۆی (ئایدیۆلۆژیا، ئاین، مەبادیئی،سیاسی، حزبایەتی..)، هەڵبەتە زنجیرەی یەکەم کلاسیکیو دووەمیش پێش کەوتوونو مانا مرۆڤایەتیەکانە.

٢-ئومەت وشیاریەو نەتەوایەتی عەوامو هەڵخەڵەتاوەیە، ئەو دوو سیستەمە سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووری یەی لەسەر هەر یەکەیان بنیات دەنرێ لەجەوهەردا زۆر لێك جیان.

٣-ئینتمای نەتەوایەتی بایۆلۆجیە، میراتە، خوێنە، .. بەدەرە لە خواستی خۆت، .. کەچی ئینتمای ئومە ئایدیۆلۆژیە، موکتەسەبە، مرۆڤایەتیە، عەقڵە، بەدەستە خۆتە، مخەیەری، ..

٤- نەتەوە لە باشترین بنـچینەی زمـانو خـاكو میـژووو رەچـەڵەك دروسـت دەبێت، كەچی نومە لەسەر بنچینەی عەقیدە دروسـت دەبێـت بـێ پێویـستی بـە پرۆسەی مێژوویی هاوبەش لە خاكو مێژوو و زمان..

٥- نەتەوەیی ـلەو سەردەمە ـزیاتر بەرهـەمی سـایكس ـپیكـۆی ١٩١٦و پرۆژەكەی ئیمپریـالیزمو سـیكۆلاریش بـەرێوەی دەبـات، نومـەتیش پرۆژەیـەكی ئیسلامیە، بزوتنەوە ئیسلامیەكان بەرێوەی دەبەن .

٦- فراوانترین سنوری ئیمكانیاتی نەتەوە سنوری نەتەوەكەیە، كەچی سـنوری ئیمكانیـەتی نومـە هـەموو مرۆڤـی سـەر زەویـە بـە نەتـەوەو نـەژادو رەگـەزی جیاجیاشەوە، بۆیە لە (نومە) مانای كەمایەتیو (ئثنی)و زۆرایەتیو.. نامێنێ.

٧- ئەو دەوڵەتەی لەسـەر بنـچینەی نەتـەوە دروسـت دەبـێ، سـنووردارە لـە هەموو لایەك بە تایبەتی لە ڕووی جوگرافیەوە كەچی دەوڵەتی نومە جیهانیە.

٨- نەتەوە ئینتمایەكی كۆمەڵایەتیە، نومە ئینتمایـەكی سیاسـیە، واتـە لـە یەكەمدا تەنها ئینتمایە، لە دووەمدا ئینتماو وەلایە، لـە یەكەمـدا چـالاكی وەلا دەبێتە ڕەگەزپەرستی، لە دووەم دەبێتە مرۆڤایەتی.

نەتـەوە	نومـــە
١- ئینتمایەكی ئاسۆییە.	١- ئینتمایەكی ستوونیە.
٢- وەرگیراوە.	٢- میراتە.
٣- دەڤەریو سنووردارە.	٣- جیهانیو بێ سنورە.
٤- بایۆلۆجیە.	٤- ئایدیۆلۆجیە.
٥- تاك زمانی.	٥- فرە زمانی.

(٤١)

بیری نەتەوەیی فکر القومي nationalism

لە وەرگێرانی ئەو کۆمەڵە زاراوانەی وەك: نەتەوە، نەتەوایەتی، بیری نەتەوایەتی، ئایدیۆلۆژیای نەتەوایەتی.. لە بەرامبەرەکەیان بە ئینگلیزی یان لە لاتینیە رەسەنەکەی هەندێ گرفتی زمانەوانی رووبەروو دەبێتەوە، لە راستیدا نەتەوەو نەتەوایەتی، نەتەوایەتی و بیری نەتەوایەتی، .. هەتا لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای نەتەوایەتیش لێك جیان، (نەتەوە) بە کۆمەڵە خەڵکێکی هاوزمان دەوترێ، تەنها چەمکێکی کۆمەڵایەتیە نەك سیاسی، نەتەوایەتی دەبێتە چەمکێکی سیاسی، بەمانای کۆبونەوەو وەلاء، لە زمان تێ دەپەڕێ بۆ دارشتنی بنچینەی زیاتری وەك، مێژوو، خاك، بەرژەوەندی باڵا، .. (بەپێی هەندێ سەرچاوە ئاین و دەروون و کەلتوریش، ..) نەتەوەگەریە،نەتەوەپەروەریش ئەو کەسانەن کە ئەو ئەرکە سیاسیە دەخەنە ئەستۆی خۆیان، هەرچی بیری نەتەوەییە.. زیاتر لەوانە قووڵ دەبێتەوە، لەباشترین دۆخیدا بریتیە لەو بیرو بەرنامەیەی کە دەیەوێ جەو جۆڵی سیاسی و جیهانبینیەکەی بە تەرازووی بەرژەوەندی نەتەوەیی بۆ مرۆڤایەتی دارێژێ ودەگەڕێتەوە سەر بنەمای (أنصر أخاك ظالما أو مظلوما)، هەر چەندە خاوەنانی ئەو بیرە ویستویانە وەسفی بە : بیری مرۆڤایەتی، بیری سەردەم، بیری رەسەن، .. بکەن، بەڵام لەبەرامبەریشدا وەسفی بەبیری رەگەزپەرستی و تەسك و نەژادی و.. کراوە، هەروەك لە پێناسەکەی سەرووش وشەی (دەیەوێ)ی تیادایە، واتە شایەنی پەیرەوکردن نیە بە ئاسایی، بۆیە زۆربەی زاناو ئەنثرۆپۆلۆجی و

سياسەتمەدارانيش بە بيرێكى نوقستان بگرە هەر (نەتەوايەتى) بـە ئايـديۆلۆجياش نازانن، جگە لە لێكدانەوەى زيادەڕەو..

لـە راستيـشدا يـەكێ لـە سروشـتەكانى ميـژووى مرۆڤايـەتى بـە زانـستىو سياسيشەوە ئەوە بووە لەگەڵ دۆزينەوەو پەيدابوونى دياردەيەكى نوێ، شەپۆلێكى هەلچوون لە لايەن كۆمەڵێك لە رەوشـەنبيرو جيهـان بـينو سياسـەتمەدار دروسـت دەكا لە رادەى خۆى تێ دەپەرێ، هەروەك دەبينين لە مەسەلەى نەتەوايەتيش، كـە دياردەيەكى ئاسايى گەشەى ميژووە (لە غيابى ئاينى راستەقينە)، ئيتر ئينتمـاى نەتەوايەتى ئاساييە، تاوان نيە، بەلاّم كاتێ ئەو ئينتمايەو ئـەو بـەهاو رەوشـتو نەريتو فەرهەنگو كەلتورى سەروەرى نەتەوەيەك بەسەلبياتو ئيجابياتـەوە، بـە كۆنو نوێ يەوە، بە ستەمو ناهەقيەكەيەوەش.. ناوێتە بكـەيت بـۆ بەرنامەيـەكى سياسى، بيكەيتە رێ نيشاندەرێك، تەرازويەك، .. نەتەوەى تـرو مرۆڤـى تـر پـێ هەڵسەنگێنێ..و جيهانى پێ ببينى بەو روانگەيەوە.. ئـەوەيان بـيرى نەتەوەييـە، كـە دياردەكـانى شـۆڤينى، رەگـەز پەرسـتى، فاشـى، نـازى، تـۆرانى، جەنگـە جيهانيەكان، ديكتاتۆريەكان، .. تەعريب، تەتريكو پاكتـاوى رەگـەزى، .. هـەتا بەشێكيش لە ئيمپرياليزمىو دەكەوێتە ئەستۆى ئەو بيرە، بـە كێـشەو مەينـەتى كورديشەوە چ فاكتەرە دەرەكيـەكانى داگيركـارى چ فاكتـەرە ناوەكيـەكانى هـۆى رزگارنەبوونى، بۆيە ئەو بيرە ئەگەر چى لـە سـەرەتادا لايـەنێكى لـە كاردانـەوەو مەبەستى رزگارى بووە وەك ئێستا ئەو دەوڵەتە نەتەوەييانەى پێ دروسـت بـووە، هەر خێرا بووە هۆى جۆرە داگيركردنێكى (ئاسۆى)تر، نەتـەوەى سـەردەسـتو بـن دەست، ستەمى نەتـەوەيى.. لـێ دروسـت بـوو لـە بەرامبەريـشدا بزوتنـەوەى رزگارى نيشتمانى لێ پەيدا بووە، گەلى جار ناوى –ئيمپرياليزمى نيشتمانى يـان مَحَلى –لـێ نراوە.

بۆيە هەريەكە لە بيرى نەتەوەيىو ئينتماى نەتەوەيىو هەستى نەتەوەيى لێـك جيان، هەر چەندە زۆرێك لە نووسەرو بيريارە نەتەوەگەريەكان تا ئێستاش تێكەڵى

دەكەن، لە راستیدا نەتەوایەتی ئینتمایە نەك وە لاء، بایۆلۆجیە نەك نایدیۆلۆجیا، خوێنە نەك سیاسەت، هەستە نەك عەقڵ، فسیۆلۆجیە نەك سوسیۆلۆجی، جمو جۆڵە نەك حزبو بەرنامە، هۆنراوەو پەخشانە نەك فكر، هەڵچوونە نەك زانست، وەختیە نەك دائیم، .. بیری نەتەوەیی دەیەوێ ئەو سنورانە ببەزێنێ بیكاتە (وەلاء، ئایدیۆلۆجیا، سیاسەت، ..هتد)، هەڵبەتە ناشبیتێ بۆیە دەبینین بیری نەتەوەیی بە تەنها بیرێكی شۆڤێنیو رەگەز پەرستیە یان داپۆشراوەو تەواوكراوە بەیەكێ لە مەدرەسەكان، هەر بۆیەش حزبە نەتەوەییەكانیش ناوەڵناوێكی مەدرەسەیەكی تری هەڵگرتووە، وەك حزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستی، حزبی دیموكراتی كوردستان، حزبی سۆشیالیستی نەتەوەیی -نازی)، .. هتد، لە كۆنگرەی دامەزراندنی حزبی بەعس هاتووە: (.. یؤمن بان الاشتراكية منبعث من صميم القومية العربية)[1]، چونكە وەختیشە بۆیە دەبینین دروشمەكە (وحدة-حرية-اشتراكية)، كۆتای بە مەدرەسەكە دێت نەك بە عەرەبیەكە، بەشێك بەوە نەوەستاون دوو مەدرەسەیان هێناوە بۆ تەواوكردنی ئەو بیرە نەتەوەییە، جمال عبدالناصر دەڵێت: (بیری نەتەوەییمان بە دوو باڵ دەفرێ، سۆشیالیستیو دیموكراسی)[2]، ئیتر ناوەرۆكی ئەو بزوتنەوە نەتەوەییە تا رادەیەكی زۆر دەكەوێتە سەر ئەو مەدرەسەیەی كە بیرۆكەكەی پێ تەواو كراوە، بۆ نمونە ئەو حزبو بزوتنەوانەی بە سۆشیالیستیان تەواوكردووە ئەوا (فاشیەتو نازیەتو بەعسیەتی..) لێ پەیدا بووە، بەڵام دیموكراسیو ئیسلامیەكان جۆرێكی ترن.. بەدەرن لە رەگەز پەرستی، ئەوەش گەرانەوەیە بۆنەفامیو پۆلینە كۆنەكەی یۆنان كە خەڵكی دابەش كرا بۆكانزای زێرو زیو وناسن..و لەكۆتاییدا بنەماكەی ئەرستۆ (الناس ليسوا كأسنان المشط)ی لێ هاتەدی، بەپێچەوانەی یەكسانی ئیسلام، بەو پێیە بێت ئەوە بیلال حەبەشی تەنەكەیەو (أبو جهل) یش زێڕ.

---

[1] مؤتمر تأسيسي ١٩٤٧-مادة (٤).

[2] فلسفة الثورة- جمال عبدالناصر.

فەلسەفەى رەگەز پەرستى‌و زيانى بيرى نەتەوەيى‌و نامرۆڤايەتيەكەى لە بنچينەدا لەوە دێ كە وەلانى مرۆڤ نابێت لەسەر بنچينەى ئينتماى زگماكى بێت، هەموو ئەو فاكتەرە كۆمەلايەتى‌و نەژادى‌و رەگەزيەى دەگرێتەوە كە بوون‌و ئينتماى تيايدا بەدەست خۆت نيە، وەك بوونت لە بنەماڵەو هۆزو تيرەو نەژادو نێرينەو مێينە و.. بيرى نەتەوەيى وەلانى مرۆڤ لەسەر بنچينەى ئينتماى نەتەوايەتى بەند دەكاو بيرو ئايديۆلۆژيەكى رەگەزپەرستى لێ زادە دەبێت، كەنا مرۆڤايەتيە، ئايديۆلۆژياو بيرى مرۆڤانە بەلايەنى كەمەوە دەبێ لەو سنورە بێت كە وەلانى مرۆڤ لەسەر بنچينەى عەقڵ‌و بەرهەمەكانى بێت كە ئينتماكردنى لەدەستە خۆتەو ئايديۆلۆژياو فكرو ئاين‌و حزب‌و بزوتنەوە عەقيديەكان.. دەگرێتەوە، يان بە گوزارشێكى تر ئەگەر تەوەرى رزگارى -نەتەوەيى زال بوو بەسەر تەوەرى رزگارى -كۆمەلايەتى ئەوا رەگەز پەرست دەردەچێ، پێچەوانەشى بە پێچەوانە.

مێژووى گەشەى ئينتماو وەلاء واهاتووە هەروەك لايەك لە ئامانجى شۆرشى پێغەمبەرەكانيش ئەوە بووە كە: وەلانى خەلكى لەسەر بنچينەى زگماكى (لە: خوێن، رەچەڵەك‌و نەژادى‌و دەڤەرى...) بگۆرنە سەر بنچينەى عەقلى، كە بريتيە لە بيروبروا تا ئوممەتێك دروست بكەن نەك نەتەوەى جياجيا، لە بەرامبەريشدا هەموو دەسەلات‌و بەرنامە نەفاميەكان تا ئەوساتەش ويستويانە وەلانى مرۆڤ لەسەر بنچينەى دەسەلاتى بنەمالەيى، خێلەكى، ئيمپراتۆريەتى، نەتەوەيى.. دروست بكات، هەر ئەوەش مێژووى گەشەى بەندايەتيە، وەلانى جاران بە ئەوروپيشەوە هەتا سەردەمى رابوونيش جگە لەو وەلانە كۆنەپەرستانەى سەرووش بۆ (دۆق، برگنديا، پادشا، شازادە، ئيمپراتۆر، كاتۆليكى مقدسى، پاپا، كنيسە، ..) بووە، وەلانى نەتەوەيى گەشەى ماهيەتى ئەو فاكتەرە كۆنانەيە هەروەك عەلمانيەتيش گەشەى ماهيەتێكى كۆنى ئەو پۆلەيە، گەشەى سەردەم هەردووكى كۆكردنەوە لە پێك گەيشتنى كۆمەلێك هۆكارى تر بۆى لەوانە:

١-کۆتایی وەلاتی ئیمپراتۆریەکان بۆ نەتەوایەتی.
٢-فراوان بوونی ئینتمای خێڵەکیو دەڤەری.
٣-بەندبوونی تاك بە دەسەلاتی دەولـەتی نەتـەوەیی زیـاتربوو لـە دەسـەلاتی ئیمپراتۆریەت کە ئەوکاتی تاك ئەوەندە راستەوخۆ لە ژێـر کاریگـەری دەسـەلاتی سیاسی نەبوو.
٤-پەرینەوەی ئینتما لە خێڵەکی یەوە بۆ بۆشاییەك (کە ئاینی راستەقینە یان مەبادیئێکی مرۆڤانە ئامادە نەبێت)ئەوا بەسروشتی خـۆی بـەوەلاتی نەتـەوەیی دەگا.

ئەگەرچی ئینتمای نەتەوایەتی کۆنە جا مرۆڤ هەسـتی پـیّ کـردوون یـان نـا، ئینتمایەکی نوستوو بووە، هەتا ئەووروژیّ ناجولێت، ئەو هۆکـارە مێژوویـانـەی سەروو بوونە وروژێنەر، بۆیە (ئەزەلیو ئەبەدی نیە)و (حقیقـة خالـدة) نیـە[1]، وەك لە راپۆرتی (حزب البعث)و زۆر سەرچاوەی تر هاتووە، لە ئاینیش رەسەن تـر نیـە وەك سـاطع حـصری دەلێـت: (تـا ئێـستا عـەرەب (٣) ئـاینی گۆریـوە، کەچـی عەرەبایەتیەکەی نەگۆراوە.. واتە رەسەن تـرە)، بـەلکو لـە قۆنـاغێکی درەنگـی مێژوویی هاتە مەیدان، ئەو دیاردە مێژوویـانە زیاتر بەپێی پێویستو فاکتـەری بابەتی (لە غیابی ئاینی راستەقینە) دروست دەبێت، بیری نەتەوەیی لـە ئـەوروپا لەو بۆشاییە ئاینە سەری هەلدا، لە لایـەن چـەند فەیلەسـوفێك لەوانـە (هیگـل: بنچینەیەکی فەلسەفی بۆ دارشت، گەیشتە ئەو ئەنجامـەی کـە مێـژوو لـە بـالای نەتەوەیی پروسیـاو دوایش لە (ناریەتی[•]) کۆتـای دیـت، بـسمارك بـەو رێنمونیـە ئـەلمانیای لـە سـالی ١٨٧١دروسـت کـرد،دوای سـوپەرمانو سۆشیالیـستی نەتەوەییو نازیەتی لیّ پەیدابوو...) بۆ رۆژهـەلاتو جیهـانی ئیـسلامیش لەگـەلّ هاتنی عەلمانیەتو کزبوونی خەلافەت دەستی پێکـرد، یەکـەم جـار لـەنێو چـەند

[1] سەرنج بدە : تقرير سياسي التأسيسي حزب البعث –١٩٤٧– مادە (٣).
[•] هەرخودی ناری بەمانای ماقول وسوپەر مان دێت

ناوەندو سەنتەرێك لە لبنانو ئەستەمبۆڵو قاهیرە.. زیاتر لای مەسیحیە عەرەبەکان سەری هەڵدا،لە نێو تورکیش لەسەر دەستی یەهودیەکانی دۆنمە لەسالۆنیك سەری هەلدا، چونکە مەسیحیەکان وەك پاڵنەری دەروونی (خۆ دەرخستن) لە فاکتەری (ئاینی)دا بوونێکی کۆمەلایەتیو سیاسی لاوازیان هەبووە، بۆیە بەدوای فاکتەرێکی تر گەڕان- کە نەتەوەییە- بەهۆیەوە گوزارشیکی بە هێز تر لە ئینتماکەی بکا، هەربۆیەش کۆنگرەی (پاریسی ١٩١٣نەتەوایەتی عەرەب) نیوەی مەسیحی بووەو بووە هۆی سەرهەلدانی بیری نەتەوەیی بەخێراتر، بزوتنەوەی (ئیتحاد الترقی-کەلەسالی ١٨٨٩ز دروست بوو، دوای احمد رەزا سەرۆکایەتی وەرگرت)و کەسانی وەك (انور پاشا، طلعت پاشا، جمال پاشا) لە پایتەختی خەلافەت دروست بوون، بەهاوتای بیری ئیسلامیو میللەتی عوسمانیو بیری نەتەوەیی دروست بوو، لەوانە (نکین ئەلب) (٥) بەرگی لەسەر (تۆران) نووسی، نجیب عازوری کتێبی (یقظة الامة العربیة)ی نووسی، وەکتێبو تەنزیراتەکانی (ساطع الحصری) ..ئیتر ئەو بیرە لەسەرەتای سەدەی بیستەم هاتە جیهانی ئیسلامی، پێشتر نەبووە، هەتا لە (هند)یش کە خاوەن شارستانیەکی قووڵیان هەیە سەرەتای وشیاریو بیری نەتەوەیی بۆ سالی ١٨٨٥ز دەگێڕنەوە، کە (حزبی کۆنگرەی نیشتمانی هندی) دروست بوو، لە سالی ١٩٠٥ بووە رێکخستنێکی میللیو دوایی لە سالی ١٩١٦ غاندی سەرکردایەتی ئەو حزبەو رزگاری نیشتمانی کرد، بەهەمان شێوە هەمو سەرچاوەکان ئەو هەستو سەرەتای بزوتنەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم دەگێڕنەوە، بەلام بیری نەتەوایەتی لەناو میللەتی کوردو هەندێ میللەتی تری وەك فارس، بلوش، چەرکەس، .. تا ئێستا رەگو ریشەی وای نیە، ئەوەش وەك وەسفەکەی (ابن خلدون) نیشانەی پێشکەوتنە.

رای مەدرەسەکان :

ئەگەر چی نەتەوایەتی‌و بیرەکەشی بەفرە مەبەست بەکارهاتووە لە کۆن‌و نوێوە لەلایەن رۆژئاواوە، لەوانە : بۆ رزگاری خۆیان، بۆ داگیرکردنی خەلکی تر، بۆ دابەش کردن‌و تێك گیران‌و نانەوەو هەلگیرسانی ناوەندی ناکۆکی..، بۆیەش دەبینین بەلێنە ئیجابیەکانیان بۆ میللەتان‌و بەکوردیشەوە جێ بەجێ نەکردووە، وەك : بەلینەکانی هاوپەیمانانی رۆژئاوا لە فەترەی جەنگی جهانی یەکەم، ١٤بنەماکەی ویلسون لە١٩١٨، بەلێنەکانی جۆرج ١٩٢٠، سیڤەر ١٩٢٠..)، کەچی سەلبیەکانیان هەمو جێ بەجێ کردوون وەك (بەلفۆر ١٩١٨، سایکس بیکۆ ١٩١٦، لۆزان ١٩٢٣، سعد ئاباد ١٩٣٧، جەزائیر ١٩٧٥..هتد)، تا ئێستاش ئەو دۆخە بەردەوامە..

هەرچی ولاتانی سۆشیالیستی‌و مەدرەسەی چەپیشە، بەحوکمی بنەماکانی بیری ئومەمی لە مارکسیەت دان بەبیری نەتەوەیی نانێن‌و هەتا مل ملانێی نێوان داگیرکەرو داگیرکراویش بەسانەوی دەژمێرن، هەر چەندە هەندێ ناخافتنی مارکس هەیە سەبارەت بە ئێرلەندە، بەلام لە دوای ئەوەی زۆربەی ولاتانی سۆشیالیستی دروست بوو بە پێچەوانەی ئەو (ئەسلە مارکسیانە)کە گوایە دەبێ لە ولاتانی پیشەسازی دروست ببێ، بەلکو لە ولاتە کشتو کالی‌و لەرێی بزوتنەوەی رزگاری خوازی نەتەوایەتی دروست بوون.. ناچار دەستکاری (ئەسلێکی) گرنگی مارکسیان کرد لە مەرپایەکانی ناکۆکی.. وە تۆماریان کرد کە: **دەشێت جارجار (ناکۆکی پلەیەك -کە ناکۆکی کریکار وبەرجوازیە -بچێتە جیی ناکۆکی پلە دووو بە پێچەوانەش)**، نموونەو پیادەکردنیشیان ناکۆکی بزوتنەوەی رزگاری خوازی نەتەوەیی دژ بە ئیمپریالیزم بوو، کە بەردەوامو توونـد بوو، کەچی بەردەوام ناکۆکی کرێکارانی رۆژئاواو سەرمایەدارەکان لەسەرخۆ بوو..، مەدرەسەی چەپی بە چاکی نەیتوانی ئەو سنورانە لێك بکاتەوە کە ئینتماو هەستی نەتەوایەتی‌و بیری نەتەوایەتی جیایە، رزگاری- نەتەوەیی‌و

رزگاری-نیشتمانیش لێك جیان، ئنجا حزبی نەتەوەیی لە ولاتێکی داگیرکراوو لە ولاتێکی سەربەخۆ دیسان لێك جیان.

لە ئیسلام دا ئەو لێك جیاکردنەوانە بە وردی دەست نیشان کراوەو لە قورئانیش هاتووە: ﴿يَاأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾، واتە بۆ (تعارف) نەك (تقاتل) یان (احتلال) یان (افتخار)..تەعاروفیش واتە دان پیاهێنان بە یەکتری، بەلام لەو سنورە بترازێو ببێتە وەلائو بیرو ئایدیۆلۆجیا و.. ئەوا ئیسلام دژی وەستاوە: (لیس منا من دعا الى العصبية)، (لينتهين اقوام يفتخرون بآبائهم ماتوا انما هم فحم جهنم.. الناس بنو آدم، آدم من تراب)، چاکترین دەستکاری ئەو بنەمایەی نینتماو وەلائەی (أنصر أخاك ظالما أو مظلوما) کرا لەلایەن پێغەمبەر ﷺ رەگەز پەرستی و نامرۆڤانەی وەرگێرا بۆ مرۆڤایەتی بێ ئەوەی دەستکاری شێوەی بکا تەنیا ماهیەتی گۆری، کە لە پێشتر مانای یارمەتی هاوخوێنی خۆت بدە چ لەسەر هەق بێت یان ناهەق.. وەری گێرا بەو مانایەی.. ئەگەر هەق بوو یارمەتی بدە، ئەگەر ناهەقیش بوو یارمەتی بدەو دەستی بگرە تا نەیکا.

تەقەلاکانی بە ئایدیۆلۆژی کردنی نەتەوەیی:

ئەو سەردێرە لەوە هاتووە کە نەتەوایەتی بیرو ئایدیۆلۆژیا نیە، وەك (إبن خلدون)یش دەڵێ: (النسب علم لا ينفع و جهالة لا تضر)، بۆیە زۆر تەقەلای کۆن و نوێ هەیە تا بنچینەیەکی ئایدیۆلۆژی بۆ نەتەوایەتی بدۆزنەوە، هەندێکی لێ هەڵدەبژێرین:

١-شەیتان بە یەکەم وروژێنەرو شانازیکەر بە رەچەڵەك دەژمێرێت، بووە هۆی ئەو دۆخەی ئێستای شەیتان، کاتێ وتی من لە (ئادەم) گەورەترم، رەچەڵەکم ئاگرە، ئەسڵی ئادەمیش لە قورە.

٢-بەشێکی تر بنچینەی دەروونی زیرەکایەتی دەگێڕنەوە بۆ رەچەڵەك، (شعب الله المختار) ی یەهودی و(ارض الرسالاتی)ی عەرەب لەوە هاتووە، لە پروتوکولاتی(٥)ی حکماء صهیون هاتووە : وقد منحنا الله العبقرية کی نکون قادرین علی القیام بقیادة العالم) ناشیونالیستە عەرەباکانیش ئەوە دەڵێنەوە،تەنانەت لە کتێبی (العروبە بین الشعوبیە والاستعمار) دەڵێ: هەموو خەڵکی زەوی وئاسمان پێویستیان بە عەرەب وخاکی عەرەب هەبووەو هەیە، لەولاش هەریەکە لە : (ئەرسەر دی گۆبینۆی فەرەنسی، شامبرلینی ئینگلیزی، بەواس، فیشەر، ..) وای بۆ چوون کە توانای عەقڵی نەتەوەیك لەگەڵ نەتەوەیەکی تر جیایە، گوایە هەندێ نەتەوە شایستەی پێشڕەوایەتیو سەرکردایەتی سیاسی جیهان بکەنو خەڵکی تریش لە خزمەتیان بن، گوبینۆ پێی وابوو ئاریەکانن شایستەی هەلگرتنی پەیام بۆ هەموو بەشەریەت، وەك بنەمایەکی ئایدیۆلۆجی، ئەوەش هەمان بۆچوونی کۆنی (رۆم) بووجگە لەخۆی خەڵکی تری بە (بەربەر) لەقەڵەم داوە هیرودوتس -کە بە باوکی مێژووژمێردراوە- شەڕی ئاسیایی وئەوروپی بەجەنگی بەربەرو مەدەنیەت لە قەلەم داوە وەك (شیشرۆن ١٠٦-٤٣ پ ز) وەسفی دەکا[1]، هەمان تێ ڕوانینی (داروینیەتی کۆمەڵایەتیشە).. بەڵام (باستیان) لە کتێبی (وحدة النفس)و (راتزل) لە کتێبی (حضارة التقليدية) سەلماندیان کە تواناکانی ئەقڵی مرۆڤ یەکسانەو بەند نیە بەرەچەڵەكو نەتەوەو فاکتەری جوگرافی.. ئەوەش هەمان رای ئاینی راستەقینەیە بە ئیسلامو چەپیشە.

٣-هیگڵو چەند فەیلەسوفێکی تر بنچینەیەکی تری مێژوویی و فەلسەفیو جیهانیان دۆزیەوە بۆ ئایدیۆلۆژیای نەتەوەیی، گوایە مێژوو واهاتووە هەر جارەی نەتەوەیەك پێشڕەو بووە ئێستاش نۆرەی نەتەوەی ئەڵمانە پێشڕەوبنو گەیشتونە لوتکەی گەشەسەندنو ئەوە کۆتای مێژووە.. بۆیە دەبێ نەتەوەی ئەڵمان

[1] شیشرون نازناوی "باوکی مێژوو"ی بە هیرۆدرتس دا .

سەرکردەی سیاسیو ئایدیۆلۆژیای جیهان بێت، لەوەوە بانگێشەی پاکی ئاریەتیش لە ڕەگەزەکانی تر هاتو دیاردەکانی سوپەرمانو نازیەتو بەجەنگی جیهانیشەوە لەسەر ئەو بنچینەیە دروست بوو، ئەو هەمو کوشتو کوشتارەی توخمی نـا ئـاری کرا گوایە تا خزمەت بە مرۆڤایەتی بکرێو توخمی ئاری بەپاکی بمێنێتەوە تێکـەڵ بە توخمەکانی تر نـەبێت بەتایبـەتی (یـەهودی)، هـەمان فکـرەی (تۆرانیـەت)و کوشتو بڕی (ئەرمەنی) و.. دوایش ئەنفالو کیمیایی دژ بە کـورد کـرا لـە سـەر هەمان بنچینەی جاڕنەدراو .

٤-بەشێکی تری نەتەوەگەریەکان بەهەندێ (سەفـسەتە) دەیانـەوێ بیـسەلمێنن کە فاکتەری نەتەوایەتی بەهێز ترە لە فاکتەری سیاسیو ئایـدیۆلۆجیو هـەتا لـە ئاینیش، ساطع الحصری دەڵێ: (لە قۆناغێکی دیاری کراودا عەرەب (٣) ئاینیـان گۆڕیـوە کەچـی عەرەبایـەتیان نـەگۆڕاوە، کەواتـە عەرەبایـەتی ڕەسـەن تـرە لـە ئیسلامیش)، (ملك فيصل)یش دەڵێ: (...و أننا عـرب قبـل موسـىء عيـسىء محمد)[1]، شبلی عیسمیش دەڵێ: (أحيانا العروبة أوسع من الاسلام)[2]، علـی ناصـر الدين دەڵێ: (الإلحاد بالدين غير هـامء لكـن الإلحـاد بالعروبـة جريمـة)، العلايلـی دەڵێ: (القومية هي ديـن العـرب)، هـەروەها لـە (قـضية العـرب)دیـسان دەڵێ: عەرەبایەتی نبوەی سەردەمە) .. عمر فاخوریش لە کتابی (کيف ينهض العـرب) دەڵـێ: (عـــەرەب ســـەرناکەون هـــەتا خۆشەویـــستی ئیـــسلامی بەعروبایـــەتی نەکوژێننەوە)، لە کوردستانیش لە شیعریکی ئیبراهیم ئەحمد دەلی: لەپیش ئاینا ئیمە هەرکورد بووین وهەر کورد دەبین، لـە سـرودی نیـشتمانیەکەش وا هـاتووە: (دینمانە ئاینمان هەر نیشتمان).

٥-هەردەم نەتەوەییو خوێن بەهێزترە لەبیروبڕواوەو هـەتا عەقیـدەی ئـاینی، بەشێکی زۆری نەتەوەگەریەکان بۆ پاڵپشت کردنـی ئـەو بۆچـوونەیان دەگەڕێنـەوە

---

[1] خیتابەکەی لە شام.
[2] العلمانيةء الدولة الدينية، شبلي عيسمي ل٢١٣.

سەر (ئيمام غەزالى)و (إبن خلدون) كە وتوويانە پەيوەندى خوێن بەهێزوو دائيمترين پەيوەنديە[١]، بۆيە هەتا نەتەوەگەريە ميان ڕەوەكانيش كردوويانە بنچينەى ئايديۆلۆژى نەتەوەيى، سەرنج بدە (كتاب الاخضر) كە بە دەستورى ليبيا دەژمێرێت دەڵێت: (...العوامل الاجتماعية هي العلاقة القومية ...، ينتصر حتما العامل الاجتماعي على العامل السياسي، .. لذلك.. العامل القومي هو المحرك الحقيقيء الدائم للتأريخ)[٢].

٦-نەتەوايەتى يەكێتى دروست دەكا، لە دواى دارشتنى ئەو سنورە دەستكردانەى پەيمانى سايكس بيكۆ ١٩١٦ بەپێى نەخشەى ئيمپرياليزمى.. ئيتر لەلايەن نەتەوەگەريە عەرەبەكان ئەو واقيعە نوێيەى زادەى ئيمپرياليزميش دەكەنە بنچينەيەكى فكرى بۆ يەكێتى نەتەوەيىو نيشتمانى، كورد لە هەموو خەڵكى تر لەو پاساوەزيان پێ كەوتووترە، كەچى نەتەوەگەرى كورديش گەلێ جار پەنا بۆ ئەو پاساوە دەبەن بۆ پڕكردنەوەى ئەو بۆشاييە مەزنەى فكرو ئايديۆلۆجى (بيرى نەتەوايەتى)، دەڵێن ئاين دەبێتە هۆى پارچە پارچەيى نيشتمانو نەتەوە.. بە پێچەوانەوەش بيرى نەتەوايەتى دەبێتە يەكێتى نيشتمانى، ئيتر لە (راپۆرتى سياسى كۆنگرەكانى حزبە نەتەوەييەكان) زۆر دژى بزوتنەوەى ئاينى هاتووە، هەروەك (كتاب الاخضر) ديسان دەڵێ: (العامل الديني الذي يقسم الجماعة القومية، .. لذا، .. القاعدة السليمة هو أن لكل قوم دينا)[٣]، لە راپۆرتى كۆنگرەى (حزب البعث) هاتووە: (..يعطوا الدعوة للوحدة العربية مضمونا ديمقراطيا اشتراكيا بعيدا عن صبغة الدين)..

٧-لەگەڵ ئەو هەڵمەتەى دژى ئاينيش، بەڵام لە لايەكى تريشەوە بەكاريشى دەهێنن بۆ بنياتنانى ئايديۆلۆژى نەتەوەيى، يەهوديەكان دەڵێن ئێمەين (شعب

[١] لە راستيدا ئەوانە وتويانە (پەيوەندى خوێنو ئاين نەك خوێن بەتەنها..).
[٢] كتاب الاخضر -معمر القذافي- ل٣،١٤٣،١٢٣.
[٣] كتاب الاخضر -معمر القذافي- ل٣،١٤٣،١٢٣.

الله المختـار)و يهـوذاك دەڵـێ: (نيـشانەيەك هەيـە بـۆ هاتنـەوەى مەسـيح و رزگاركردنى مرۆڤايەتى، ئەويش ئەوەيە كە دەبـێ لـەوكاتى يـەهودى دەسـەڵاتى سياسى جيهانى وەرگرێ.. بۆيـە هـەر رێگرتنێـك لـەو دەسـەڵاتە رێ گرتنـە لـە رزگارى مرۆڤ)[1]، -بۆ زياتر سەرنج بدە كێشەى (فەڵەستين) لەو فەرهەنگـە-، زۆر باسى تر لەو شێوەيان، لەسەر ئەو بنچينە ئايديۆلۆژيە ئاينيە دەوڵەتێكى سياسـى عەقيدەيى نەتەوەيى (عبرى)يان دروست كردووە، لەناو نەتەوەگەرى عەرەبيش ئەو تەقەلاّيە گەيشتۆتە رادەى هۆنينەوەى فەرموودەش وەك: (حب العرب من إيمـان)، (العرب مادة الاسلام، إذا ضل العرب ذل الاسـلام)، لـە كۆتاييـدا دروشمـى (أمـة عربية واحدة، ذات رسالة خالدة) و (العروبة قبل الاسـلام) و.. ويـستويانە (بـيرى نەتەوەيى عەرەبى) دەوڵەمەند بكەن بـەهۆى: گوايـە نەتـەوەى عـەرەب پـەيامى ئيـسلامى بۆ هەمو جيهان هەڵگرتوە، وەك ميشێل عەفلەق دەڵێ: (العروبـة جسم والاسلام روحها) هەڵبەتە ئەوەش هەمان بيروكەى هيگلە كە نازيەتى لـێ پەيـدا بوو، هەمان بيرى تورانيەتە كە عوسمانيەتى پێ رووخا قڕى ئەرمەنو كـوردى پـێ كرا، هەمان بيرى زايونييشە كە ئيسرائيلى پى دروست كراوە، .. لە تەقەلايـەكى ترى بەستانەوەى بيرى تەسكى نەتەوەيى بە دەرياى ئيـسلامەوە ميـشيل عەفلـەق دەڵـێ: (هيچ عەرەبێك نيە ئيسلام نەبێ، .. سەرم سوڕماوە كە ئيـسلام عـەرەبى خۆش نەوێ)[2]!

ئەو جۆرە تەقەلايانە زۆر لايەنى ترى گرتەوە، لە كۆتاييدا كۆمەڵێك فاكتـەرى فراوانتريان بۆ بيرى نەتەوەيى داتاشرا وەك: هاوبەشى مێژوو، بەرژەوەنـدى مـادى، هاوبەشى دەروون، هاوبەشـى ئـاين، هاوبەشـى خـاك، .. و زاراوەى وەك (ئومـە) بەكارهات، هەتا پەنايان بۆ فكرى ماركسيەتيش بـرد كـە وەك ئيـسلاميش نيـە

١ بۆ زياتر سـەيرى ا-أمريكا طليعـة الانهيار، ب-الاساطير المؤسسة.. روجيه غارودي، ج-مادە هرمجتون، في مصطلحات.

٢ الكتابات السياسية كاملة -ميشيل عفلق.

جیاوازی بکا لە نێوان نەتەوەو نەتەوەگەریو بیری نەتەوایەتی، ئەمو هەمووی بە ڕوویەکی تری بورجوازی لەقەڵەم دابوو.. کەچی نەتەوەگەریەکان هەندێ ئاخافتنی (مارکس)یان لە بارەی ئێرلەندا دۆزیبۆوەو کردبوویانە بنچینەیەکی ئایدیۆلۆجیو بۆ بیری نەتەوەیی.. هەروەك زۆربەیان بەهۆیەوە ناوەرۆکێکی سوشیالیستی نەتەوەییان دابووە ئەو بیرە نەتەوەیی‌یە..

زیانەکانی:

لە ڕاستیدا هەمو ئەو تەقەلایانە لە ماوەیەکی کورت نەبێت سەرکەوتوو نەبووە، چونکە تێکەڵکردنی کۆمەڵێك چەمكو خانەی جیاجیا بووە، هیچ نەتەوەیەك نیە بەرژەوەندی جیاجیاو ئینتمای جیاجیای تری نەبێت، نە خاكو نە ئاینو نە مێژوو.. ئەو فاکتەرە بەهێزو بەتەنهایە نین بۆ نەتەوەیی، ئنجا ئەو بیرە یەکێتی نەتەوەیی عەرەبی لە یەکپارچەیی کردۆتە زیاتر لە (٢٢) پارچەی ڕەسمی، سۆمالیکی یەك نەتەوەو یەك مەزهەبو یەك، .. کردۆتە دەیان پارچە.. لوبنان، ڕواندا، بوروندی، ئێرلەندا، هیند، عێراق، یوگوسلافیا، سۆڤیەتی جاران، ..) پارچە پارچە بوون.. یەکێتی نەتەوەی نەیتوانی یەکێتی ئەمریکیو بەریتانی بپارێزی بەڵکو شۆڕشیان لەدژی بەریتانیا لە ١٧٧٦ز هەڵگیرساندو بە داگیرکەریان وەسف کرد، ئیتر لەوساتیەوە دەوڵەتانی نەتەوەیی وەرچەرخان بو دەوڵەتی نیشتمانیو چەمکی هاوولاتی دەستووریانە هاتە جێی هاونەتەوەیی، لە چەندین شوێنی ئەو تەقەلایانە ئینتمای زگماکیو ئینتمای (مکتسب)یان تێکەڵو پێکەڵ کردووە.. بۆیە ئێستا ئەو بیرەنەتەوەییە لەژێر ڕۆشنایی گەشەی زانستیو شکستی ئایدیۆلۆجیای مارکسیو عەلمانی بەگشتی پێنانە عەولەمەو.. لە هەمو کات زیاتر لە قەیرانو قەڵۆشی دەژی، جگە لە دەسەڵات پاڵپشتێکی تری وای بەدەستەوە نیە، ئەوەش سەرچاوەکەی کۆمەڵێك زیانی تری سیاسیو شارستانیو کۆمەڵایەتیو ئابووری و.. لە ڕاستیدا کاتێ (إبن خلدون) وتویەتی

(النسب علم لا ينتفع وجهالة لا تضر).. سەردەمى (نەتەوايەتى) نەبووە بۆيە تەنها لە پۆلى نەفامى بێ زيانى ريـحز كـردووە، بـەلاّم لەسـەردەمى ورووژانـدنى نەتەوەگەرى زيانێكى زۆرى هەبووەو هەيە، ئەگەر بابوايە تـا ئيـستا دەسـتكارى (..جهالة لا تـضر)ى دەكرد و(لا)يەكەى هەلدەگرت، ئـەوەش ليـستێكى زيـاترى زيانەكانى بيرى نەتەوايەتيە كە بە كورتيـەكەى:

١-بووە هۆى پارچە پارچە كردنى جيهانى ئيسلامو هەتا يەك نەتەوەش، كورد بووە چوار پارچەى سەرەكى.

٢-سەرقالّ بوون پێك، بووە هۆى وەستان لەگەشەكردن.

٣-بووە هۆى دروسـت بـوونى نەتـەوەى سـەر دەسـتو ژێـر دەسـتو سـتەمو بوختان.

بەدەگمەن نەبێت هەموو نەتەوەگەريە عەرەبـەكانو تـورك نكـولّى لـە بـوونى كێشەى كورد دەكەن، لە توركيا لە هەموو دەسـتورەكان لـە دواى خەلافـەت بـە توركى شاخى ناوبراون.. سەرنج بدە (موسوعة السياسية -الكيالي)، بە حيـساب زانستيەو بێ لايەنەو خەلّكى فەلّەستينيە نەك عێراقى سـەبارەت بـە بزوتنـەوەى رزگـارى كوردسـتان چ دەلّـێ كـە لـە كەسـێتى (بـارزانى) كـۆى كردۆتـەوەو نووسيويەتى:

(قائد المتمردين الانفصاليين الاكراد في شمال العراق، .. تمرد على الحكومة المركزية بالأتفاق مع قوة أجنبية،و عمل مع قوة الاستعمارية العالمية و محلية على استنزاف العراق عسكريا واقتصاديا و سياسيا و منعه من توجه الى فلسطين)!!.

٤- هەموو ئـەو ديـاردە ترسـناكانەى (ئيمپريـاليزمى، جەنگـە جيهانيـەكان، ديكتاتۆريەكان، فاشيەت، نازيەت، تۆرانيـەت، ئـەنفال، بەعـسيەت، ..) بەشـى زۆرى دەكەوێتە ئەستۆى ئەو بيرە..

با تێچاويك بخەينە (توخمەكانى فاشيەت-عناصر الفاشية) كە بريتيە لە:

ا- گێرانەوەى سەروەريەكانى نەتەوەگەرى رۆمانى.

ب- دیكتاتۆریەت.

ج- بیروباوەری ئاوێتەی سوشیالیستیو دیوكراسی.

د- مەركەزیەت.

هـ- نەتەوایەتی سیاسی واتە (ولاء القومي).

راستی خاڵی (٤) بە روونتر دەردەكەوێ،كە زۆربەی حزبە نەتەوەگەریەكان ئەو توخمانەی هەلگرتووە، لەگەل پەرەسەندنی ئەو نەتەوە گەریە بەرەو لوتكە زیاتر میللەتانی جیهان بەرەو كارەسات دەبا، تیایدا تاكە كەسێك دەكرێتەسەروەری، سرودو هۆنراوەی بەسەردا هەلدەلێن، بەپێی (القاموس السیاسي) یەكەم سرودی نیشتمانی لە جیهان لە هۆلەندا بەناوی (میر ولیەم نیساو-١٥٧٠) دەركەوت، دوای سرودەكان روو لە نیشتمانی ئەو سەرۆكانە كرا، وەك سرودەكانی ئەلمانیا لە سەرووی هەموانە، هەموو نەتەوەگەریەكان سرودێكی وروژێنەریان بۆدروست كرا، ئیتر بەرەبەرە سرودی نەتەوەی بە دەستووریش كرا لە جهانی ئیسلامیش.

٥-نەتەوایەتی بەپێی ئەو واقیعەی دەرهاوێشتەیەكی ناچاری گەشەی مێژووە بۆیە لەباروودۆخی خۆیدا رەوایە، جا ئەو رەواییە سنورو مەوداو ناوەرۆكی هەیە.. كە رەت كراو سنورەكە بەزێنرا دەبتە دەرد، كیانی ئەو بیرو نیمچە مەدرەسەیە لە كارو كاردانەوەو وروژاندن پێك دێت نەك رەسەن، بەشێوەیەك: كارەكەی بریتیە لە رەگەز پەرستیو داگیركاریو كاردانەوەكەش خەباتی رەوای گەلانە، ئەگەر بە فراوانتر بیلێین ئەوا ناوەرۆكی ئەو نەتەوایەتیە ئەوەستێتە سەر پركردنەوەی ئەو بۆشاییە فكریەی كە لە بنەماكانی خەباتی نەتەوەیی هەیە، بە جۆرێك ئەگەر بە مەدرەسە توندە نامرۆڤایەتیەكان پركرێتەوە ئەوا لە رزگاری خوازی وەردەچەرخێتە داگیركەرو ستەمكار، هەروەك (نەهرۆ)ی هندی بە (مصطفی كمال)ی وتبو: ئەوانە دوێنێ رزگاری خواز بوون كەچی ئەورۆ ستەم لە كورد دەكەن[1]، نمونەی ئەوانە زۆربەی ولاتانی عەلمانی جیهانی سێ یەمە، لە هەندێ شوێنی تر بە

[1] لمحات من تأریخ العالم -نهرۆ-.

(شيوعيەت) ئەو ئايديۆلۆژيە تەواوكراوە وەك: كەمبۆديا، ڤێتنام، ئەنگۆلاو ولاّتانى ترى ئەفريقى.. سەرەنجام ولاّتى ديكتاتۆرى لىّ پەيدا بووە، بەشێكى تريشى ئاينى بووە وەك: (ئێرلەندا، ئيسرائيل، پاكستان، ..)، ئێستاش زۆربەى بزوتنەوە رزگارى خوازەكان ئيسلامين وەك (كشمير، چيچان، فلەستين، خواروى لبنان، مۆرۆ، ..)، ئەگەر تێ بينى بكرێت بەرگرى نيشتمانى بەرەبەرە لەگەڵ گەشەى تەكنەلۆجياى داگيركەرو ئيمپرياليزم گۆڕا بەسێ قۆناغ: يەكەم لەسەرەتاى رابوونى نەتەوايەتى ولاوازى تەكنەلۆجياى سەربازى داگيركەران ئەوا بزوتنەوەكانى بەرگرى نيشتمانى زياترلە ئاستى تواناى نەتەوەگەرييەكان بوو، قۆناغى دووەم: لەگەڵ پەرەسەندنى تەكنەلۆجياى سەربازى چيتر لە تواناى تەيارى نەتەوەيى نەما، ئەوجا نۆرەى چەپيەكان هاتو پێشەنگو سەركردەى بزوتنەوەى رزگارى نيشتمانيان كردتا هەشتاكانى سەدەى رابووردوو، قۆناغى سێيەمو ئێستاش لە عەولەمەدا بەرگرى نيشتمانى لە تواناى هەردوو تەيارى نەتەوەيى‌و چەپى نەماوە، تەنها بە ئايديۆلۆجيەكى بە هێزى وەك ئيسلاميەكان دەكرێ .

ئەنجام:

باس لە واقيعى نەتەوايەتى‌و سەرەنجامەكانى ناكەين، كە چەندە دەردەسەرى بووە، نەك نەتەوەى بن دەست هەتا سەردەستيش، بەتايبەتى عەرەب‌و توركو سرب كە زياتر پابەندبووينە بەو بيرە.. ئێستا ئەو بيرە بەجێ ما.. بەلاّم لێرەدا باسى ئەو فاكتەرانەى هاوبەشى مێژوويى‌و خاكو زمانو بەرژەوەندى‌و دەروون.. لە ژێر رۆشنايى (مێژووى بينراو) باس دەكەين.. ئاخۆ بزانين ئەو فاكتەرانە چەندە توانيويەتى ئومەتێك يان هەتا ماناى ميللەتێك، يان گەلێك دروست بكا بەهۆى ئەو فاكتەرە نەتەوەييانە، هەر بە سووكە خوێندنەوەيەكى واقعى نەتەوايەتى جيهانى‌و ناوەخۆش دەردەكەوێ تەنها (زمان) راستەقينەيە، هەروەك ئاينى

ئیسلام بەتاکە فاکتەری نەتەوەیی داناوە.. ئەگینا فاکتەرەکانی تری وەك ئیستا یەکە یەکە باسیان دەکەین:

•مێژووی هاوبەش: مێژووی نەتەوەکان هاوبەش نیە، با هەر لە کورد دەست پێکەین بەپێی ئەو مێژووەی قۆناغی نەتەوەیی دەبینین یەك دەنگو یەك رەنگ نەبووینە، نەك بۆ کێشە کۆمەلایەتیو عەقیدیەکان هەتا بۆ کێشەی نەتەوەییش، بەشی هەرە زۆری لە رێزی داگیرکەر بوون، لە پێش راپەرینی ١٩٩١ ژمارەی جاش زیاتر لە (٣٠٠) هێندەی (پ.م) بووە، ئنجا ئەو چەند هەزارەی (پ.م)ش لە شەری براکوژی بووینە، کەواتە مێژووی کام لایە مێژووی نەتەوەیی هاوبەش، کامە مێژووە پێکهێنەری نەتەوایەتی کوردی کردووە، ئێستاش خراتر، بەهەمان شێوە ناو عەرەبیش بریتیە لە فرە تەیاری جیای ناکۆك، هەر لە خودی نەتەوەییەکان تەیاری زۆرایەتی (ئیستسلامی، رادیکالی، رۆژهەلاتی، رۆژئاوایی، ..) بەش بەشو مێژوویەکی مل ملانێ یانەیان هەبووە ..

•بەرژەوەندی هاوبەش: هیچ نەتەوەیەك بەرژەوەندی هاوبەشی نەبووەو ناشبێ، هەر دیسان لە کوردستان چینی جیاجیای دژ بەیەك، بەرژەوەندی جیا وای کردووە ئەو هەموو خائینو خۆ فرۆشە نیشتمانو نەتەوەش بفرۆشن، ئیستاش چینایەتی تیك گیرانی بەرژەوەندی نەتەوەیی کورد بە هێز ترە لە جیاوازی چینایەتی براهماو شودراو مەنبوز لە هند .

لە مارکسیەت بەرژەوەندی چینایەتی هاوبەشەو بەس، بۆیە لە (بیان الشیوعي) دەلێ: کرێکاران نیشتمانیان نیە،کەچی دوای (ئەنجلس) کەوتۆتە ناکۆکی لە مەرجەکانی نەتەوایەتی، بۆیە مارکسیەکان تا درەنگ کوردستانیش نەبووینە و تاروخانی ئینجا شیوعیە کوردستانیاکان گەرانەوە سەر نەتەوەگەری.

•دەروونی هاوبەش: دەروون بەندنیە بە رەچەڵەكو ژینگەو نەتەوەو سنوری جوگرافیو رەگەز.. ئەوەیان باسێکی زانستیە هەروەك (باستیانو راتزل سەلماندیان)، ئێستاش دەبینین لەناو یەك نەتەوە دەروونی جیاجیاو تەبیعاتی

جیاجیاو پێچەوانەی یەکترە.. بەڵکو بەندە بە هاوکێشەیەکی دەروونی کە لە(چەمکی ناخی مرۆڤ)باسمان کردووە،ئەوەیان دوورترینیانە.

◆**خاکی هاوبەش:** خاکی هاوبەش کوردی یەك ئەخستووە وا چوار پارچەیە، کورد خۆشی وا زیاتر ژمارەی پارچەکانی زیاد دەکات، عەرەب زیاتر لە (٢٢) پارچەن،کۆریا یەك خاکەو دووکیانی سیاسی جیای داوە ...، ئەو مەرجە ساغ نیە چونکە کوردی زمان هەیە لەسەر ئەو خاکەش نیە کەچی ئینتما کوردیەکەی زیاترە.. ئەو کۆچە بەکۆمەڵەی خاك بەجێ هێشتن چاکترین بەڵگەی بێ‌هێزی ئەو فاکتەرەیە.. لەسەر ئەو بنچینانە نەتەوەیەکی وەك کورد کە لە گەرمەی قوناغی نەتەوەییە کەچی ژێرخانی لە نایتی گواستراپتەوە سەر ئەو فاکتەرانەو بوویتە هۆی لەباریەك هەلوەشاندنەوەی قولپەکانی .

ئەگەر لەسەرجەم دا تێی بروانین، دەبینین (ئیسرائیل) هیچ کۆمەڵگەیەکی لەو وەسفانە نەبوەو وابووبە کیانی نەتەوەیی، لەلایەکی تر هەموونەو فاکتەرانە لە نێوان ئەمریکاو بریتانیا سازاوە تەنها خاکیان جیا بو کەچی لێك جیابوونەوە بە شۆڕشیش لەولایەش بۆ عەرەب ئەو فاکتەرانە سازاوە دیسان ٢٢پارچەن .. کوردیش زۆربەی لێ سازاوە کەچی پارچە پارچە بووە،کەواتە ئەو مەرجانە تەواو دروست نین .

ئەوەی بێ گیروگرفت فاکتەری نەتەوەییە (زمانی هاوبەشە).. راستەو بەس.

(٤٢)

Kurdish Nationalism كـوردايەتى

گوزارشێکە هاوتای بزوتنەوەی رزگـاری خـوازی کوردسـتانە، لەسـەر شـێوەی (عروبة)، لە قۆناغێکی درەنگەوە پەیدا بووە، مەبەستی بنچینەو کۆتایی دروست کردنی دەوڵەتێکی نەتەوەیـیە لەسـەر خـاکی کوردسـتان هـەروەك خـەڵکی تـر، کۆتایـشی دێ بـەرزگاری ئـەگینا دەبتـە چـەمکێکی رەگەزپەرسـتی، بۆیـە ئـەو زاراوەیە لە هەموان ناسك تر وشیاو ترە بۆ وەرگمرانە سەلبی، زاراوەیەکی نیـسبی وبە ندە بە بارودۆخو قۆناغی خۆی، هەروەك لە (عروبة)ش وا دەخوێندرێتەوە، لـە کاتێکدا بەسەرسوڕمانەوە دەڕواننە هەندێ بۆچونی سەبارەت بە عروبە بە تایبەتی لەلایەن ئیسلامیەکانەوە هەروەك ئەنوەرجوندی کە گوایە جیاوازیشی کـردووە لـە نێوان (قومية)و (عروبة)، قومیـەی ڕەت کردۆتـەوەو عروبەشـی بەسـتۆتەوە بـە ئیسلام*، ڕەنگە ئەوە بۆ قۆناغی خۆی جـوان بێـت بـەڵام ئێـستا بەتایبـەتی بـۆ غەیرە عەرەب گوتارێکی قێزەونە، زاراوەی کوردایەتیش ئاوایە، دەبـی ماناکـانی سنور کێش بکری بە زەمانو زەمینی خۆی نەکرێتە دانـیم، ئـەگینا وەك ئـەنوەر جوندی و زۆری تر بۆنی ڕەگەز پەرستی لێدێت، لە فەرهەنگەکانی نـازی وفاشـیو تۆرانی و بەعسی نەتەوەگـەری دانیمـە، سـەرنج بـدە فەرهـەنگی حزبـی بـەعس

* بڕوانە :معلمة الاسلام -م٢ -العرب والاسلام ص٢٦٠-٢٦٩(واهاتوە:العرب مادة الاسلام، اختار الله تبارك وتعالى العرب لحملة رسالة الاسلام -ص٢٦٤،..وعلاقة الاسلام بالعروبة هي علاقة عميقة الجذور بعيدة المدى حتى تكـاد ان تكون علاقة عضوية -ص٢٦٠) لێرە جیاوازیەکی نامێنێ لەگەڵ ناشیونالیزمیەکان .

(الشخصية القومية.. لها قابلية التجدد والإنبعاث وهذا ما جعلها أهلا لحمل رسالة خالدة[١]).

بەپێی هەمو لێکۆڵەرەوەکان زاراوەی کوردایەتی لە نیوەی سەدەی بیستەم بەولاوە بەو فراوانیە نەبووە، لە شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ زیاتر پەرەی سەند، لە کاردانەوەی داگیر ودابەش کردنی کوردستانەوە هاتە کایەوە، مێژووی نوێو نزیکی ئەو زاراوە باشترین بەڵگەی ترە کە کێشەی نەتەوەی کورد ناگەڕێتەوە بۆ (١٥١٤ز) چاڵدێران، بەڵکو لە قووڵترین مێژوویدا لە سەدەی بیست تێ ناپەڕێ، (بۆ زیاتر سەرنج بدە زۆربەی سەرچاوەکانی مێژووی بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد - محمد ئەمین زەکی، بلە چ شێرکۆ، د.عبدالرحمن قاسملۆ، جلال تاڵەبانی، د.کمال مەزهەر، رفیق حلمی، د.شمزینی، د.مجید جعفر، جلیلی جلیلی.. هەروەها کورد لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیا، کورد لە بەڵگەنامەکانی ئەرمەنی،،، کتێبە بیانیەکانیش..)، هەتا ئەو زاراوانەی عەرەبیش وەك: عروبة، وطن العربي، قومية العربية، امة العربية، امتي العربية والاسلامية، رأي العام العربي ... لە سەرەتای سەدەی بیستەم هاتووە، مەگەر زاراوەی (امة العربية) کەمێك زیاترو لە چارەکی کوتایی سەدەی ١٩ لەسەر دەستی (نجیب عازوری) هاتە کایەوە لە کتێبێك بە ناوی (يقظة امة العربية).

هەر چەندە کوردایەتی زاراوەیەکی تایبەت بە کوردە، بەڵام دیسان پێناسەکەی بەندە بەو مەدرەسەیە کە پێناسی دەکا، بەڵام بەتێکڕایی لە لایەن کەمایەتیەك نەبێ مانای بیری نەتەوایەتی نەداوە، هەر بۆ زانیاری جگە لە نەتەوەگەری تورك‌و عەرەب، نەتەوەکانی تری ئیسلام لە کوردو فارس‌و عەجەم‌و ئەفغان‌و چەرکەس‌و ئەلبان‌و بەربەرو.. کەمتر خاوەنداری بیری نەتەوەییان کردووە، دوور نیە ئەو دەمارگیریە پەیوەست بیت بە بەهاو نەریتی بەدەویەت‌و بیابانی، چونکە هەردووکیان (مسقط رأس) یان بیابانیە. هەرچەندە کوردو بەربەرو ئەلبان

[١] تعريفات ببعض المصطلحات –مادة: شخصية القومية

دراوسێی (عەرەبو تورکو سرب) هەرسێکیان بیری نەتەوەییان تیا پەیڕەو کـراوە، بەتایبەتی کورد لە نێوان دوان بـووە، ئـەویش لەکاردانـەوەو لاسـایی کردنـەوەدا هەندی توندڕەوی تێکەوتوە لەسەر ئاستی فکر، هـەر بـە نمونـە لـە ئـەورووپا ئـەو پرسیارە گەلاڵە بوو: کام لە پێش کامەیە؟ ئایین یان نەتەوە، ئیتر لەنێو عـەرەبو تورکیش ئەو پرسیارە سەری هەڵداو تورکە نەتەوەگەریەکان وەڵامیان بە ئیـنقلاب لەسەر خەلافەت داوە ، هەریەکە لە ساطع الحصریو ملـك فیـصلو زۆری تـریش باسیان لەوە کـرد کـە ئینتمـای عـەرەبی لـە پـێش یەهودیـەتو مەسـیحیەتو ئیسلامیش بوە، بە هەمان شێوە ابراهیم احمد بە شیعر دەڵـێ: لە پـێش دیانـەتاو لە پێش عیسیو موسیو محمد ئێمە هەر کوردینو هەر کورد دەبین، ئەوەش زیاتر کاردانەوەی داگیـرکاریە، جگە لەوانە چـەمکی کوردایـەتی لەودەمـە مانایـەکی مرۆڤانە دەدا:

١- بۆ مەبەستی رزگاری نیشتمانی نەك رزگاری- نەتەوەیی.

٢- هەموو ئـەو کەسـانە دەگرێتـەوە کـە لـە کوردسـتان دەژیـن لـە تـورکو مەسیحی عەرەب .. نەك تەنها کـورد، هـەر بۆیـەش بـواری هـەموو مەدرەسـە جیهانیەکانی فکریو سیاسی هەیە بە ئەستۆی بگـرن، هـەتا ئیـسلامیش.. ئـیتر ناسنامەی جەوهەری کوردایەتی زیاتر نەکەوێتە سەر ئـەو مەدرەسـەیەی کـە بـە ئەستۆی دەگرێ... ئەگەر بێ مەدرەسەش بوو، ئەوا کوردایەتیەکی ڕەگەزپەرستی لـێ دەردەچێ.. کە کەمتر بووە تا ئێستا، بەڵام هەڵگرانی فیکری ئەو مەدرەسانە بەتایبەتی مارکسیو ئیسلامی کەمتر توانیان ئـەو دوو چـەمکەی (کوردایـەتیو مرۆڤایەتی) پێك ببەستن بۆیە ماوەیـەکی دوورو درێـژ (حزبـی شـیوعی عێـراق) کوردستانی نەبووە، تا (کۆمەڵەی ڕەنجـدەرانی کوردسـتان) لـە شۆڕشـــی نوێـدا کۆتایی بەو قەیرانە هێنا، دوایی حزبی شیوعیش بووە کوردستانی، هەروەهاش لە ریزی ئیسلامیەکانیش هەتا (رابیتـــەی ئیسلامیو دواییش بزووتنەوەی ئیسلامی لــە کوردســـتان)، ئــەو قەیرانـــەی کۆتـــایی پـــێ هێنـــا ئێـــستا (یـــەکگرتوی

ئیسلامیش..)- کە عێراقی بوو- بووە کوردستانی.. پەیوەندیەکی روونو راستەوخۆ تر لە نێوان کوردایەتی وەك تەوەرێکی وەختی، دەڤەری، شاقوڵی، ..و مرۆڤایەتیش وەك تەوەرێکی دانیم، جیهانی، ئاسۆی.. دۆزرانەوە،کە بریتیە لە تەوەری:

١- رزگاری- نیشتمانی.

٢- رزگاری-کۆمەڵایەتی..

کە لە دوایی زیاتر باسی دەکرێ..

نەزانینی پێناسی کوردایەتی لەسەر ئەو بنچینەی سەروو تا ئێستاش نەك نەتەوەگەری عەرەب هەتا هەندێ لە ئیسلامیەکانیش نەیانتوانیوە تێی بگەن کە ئەوە (انفصالی)و (تعصب القومی) و.. نیە، بەهەمان شێوەش مەدرەسەی شیوعیەت لە دوو لا ناوەرۆکی ئەو زاراوەیەی پێ هەرس نەدەکرا، لە لایەك هەر بنەماکانی ماکسیزم ناخێوێتە بەسیاسی کردنی نەتەوایەتیو نیشتمانی، بۆیەش دەبینین (حشع) زۆر لەو کوردایەتیە مورتاح نەبووە تا ئەو دواییەش لەسەر دیوارەکانی کوردستان وەك دروشمێکی چەپی هاوچەرخ دەنووسرا: (کوردایەتی شەرمەزاریە)، ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ رایەکەی (منصور حکمت) (ناشیۆنالیزم شەرمەزاریە)، لەوێش بۆ مارکسیەتی رەسەن کە دەڵێن،(بەرژەوەندی کرێکاران لە سەرووی هەمو بەرژەوەندیەکەو.. نەتەوایەتی دووروویە)، هەر بۆیەش ئەو ئەزموونەی (کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان-کە مارکسی بوو) تەواو سەرکەوتوو نەبوو، چونکە بەشێکی گرنگی لێی جیابوونەوە بەناوی (عێراقچێتی)و دیسان کوردایەتیو کوردستانیان پێ بەند نەدەکرا بە مرۆڤایەتیو مەبادیئەکانی رزگاری کۆمەڵایەتی.

ئەو زاراوەی (کوردایەتی) زۆر بەندە بە مێژوویەکی نوێی سەدەی بیستەمو زاراوەی (کوردستان)و کۆمەڵێك سەرکردەی وەك (شێخ عبیداللە، شێخ عبدالسلام، ملا سلیم، شێخ سەعید، سمکۆی شکاك، شێخ مەحمود، سەید رەزا،

قازى محمد، ملا مصطفى بارزانى، د.قاسملو، عبدالله ئۆجەلان، جـەلال تالـّـەبانى، مەسعود بارزانى، ..)، هەروەها بابەتى ترى وەك (كورد لە مێژوودا، سەرهەڵدانى كێــشەى كــورد، بەرپرســياريەتيەكەى، بــەردەوامى مەينەتيەكــەى، حزبــە كوردستانيەكانيان، چارەنووسى، ..)

هەروەها ئەو رووداوانەش:

١- دارمانى خەلافەت.

٢- سەركەوتنى هاوپەيمانان.

٣- هاتنى بيرى عەلمانى —نەتەوە گەرى.

٤- سايكس پيكو...

بەلاّم لە پێش ئەوانەو بۆ ئــەوەى لــەو بابەتانــە بگــەين زاراوەى (كوردســتان) دەخەينە پێش.

(٤٣)

کوردســـتان Kurdistan

ئەگەر چی لە بنەچـەدا زاراوەیـەکی جوگرافیـە، لـە هـەرە بـەرزترینی دەبێـە زاراوەیکی کۆمەڵایەتی، بەڵام لەو سەردەمەی کە لـە لایـەن وڵاتـانی داگیرکـاری کوردستانەوە نکوڵی لە بـوونی کـوردو کوردسـتان دەکـرێ، بوویتـە زاراوەیـەکی سیاسی لـە نووسـینو هۆنراوەو بابـەتی سیاسـیدا، هـەروەك لـە هـەمو جیهـان فەرهەنگی داگیرکەرو داگیرکراو لێك جیایە، بگرە پێچەوانەش، لـەلای داگیرکـەر (خەباتی رزگاری-تەخریبو ئیرهابـە، کوردایـەتی-عەمالەتـە، حزبایـەتی خـارج القانونە، شۆرش عـصاتە، .. بـەڵام لای ئـەو جـاشو خـائینو خـۆفرۆش- صـف الوطنیـة.. بە فەرهەنگی داگیرکەر (کۆسۆڤۆ)یە لای خویان(کۆسۆڤا)یـە، لەلایـەن ئیسپانیاوە دورگەی ئیخلیایـە، لـە لای مـەغریب لەیلایـە، لـەلای بریتانیـەکان (کیبك)ە لەلای فرنسیەکان (فرنسای نوێیە)، لەلای تورك قوبرسـە لـەلای یونـانی کبریاکە ..بەو شێوەیە لەلای ئێمەش کوردستانە، لە لای داگیرکـەر شمـال العـراق یـان جنـوب شـرقی ترکیـا، لـە لای ئێـران کـەمتر چـونکە ئوسـتانەکە بـەناوی کوردستانە.

لەرووی یاسایەوە ناوی کوردستان بەڵگەیـەکی تـری پێگەیـشتنی پەیوەنـدی یاسایی نێوان هەرێم وگەل ودەسەلاتی سیاسیە،بۆیە ئەوناوانەی کـە گـوزارش لـە ناوی میژوویی ئەتەوەکەی دەکا ناسنامەیەکی ناشکراو زەقـتری هـەلگرتووە لـەو ناوانەی ئەو گوزارشتە ناکەن وەك عیراق بە نموونە کەناوێکی عەرەبی نیە فارسیە، بـەمانا پەیوەنـدی هـەرێمی عێـراقو گـەلی عـەرەبیو دەسـەلاتی سیاسـیەکەی

بێبنچینەیە، پێش ئەوەی لە مێژوو ئەو ڕاستیە دەرکەوێ لە خودی ئەو ناوانە دەردەکەوێ.

وەك روونە (ستان) بەزمانی ئاری (جێگە) دەگرێتەوە، وەك هندستان، پاکستان، قەبرستان، دارستان، .. بەپێی هەندی سەرچاوە (ستات)ی ئەوروپی کە دوای مانای دەوڵەتی وەرگرت لەو ستانە هاتووە، لە بنەچەدا کوردستان واتە نیشتمانی کورد، بەلام ئێستا لەو مانایە فراوانترە، کە دەگوترێ (کوردستانی) تەنها کورد ناگرێتەوە، هەرچی لەسەر ئەو خاکە لە کوردو تورکمانو ئاشوریو عەرەبیش دەگرێتەوە..

یەکەم جار سوڵتان سنجاری سەلجوقی (سەدەی ٥-٦هـ) لە رووی ئیداری ناوی لە ناوچەکانی کرمانشا نا کوردستان، یەکەم جاریش لەنوسینی فەرمی لەکتێبی (نزهة القلوب)ی ابن المستوفی لە سەدەی ١٢ هاتووەو وەسفی کوردستانی بە ١٦ هەرێم کردووە،کەچی بەشێکی تر دەڵێن لەپێش ئەویش ئەو ناوە هەبووە، بەلام بۆ یەکەم جار هەرلەسەر نەخشەی ابن مستوفیش ١٣٣٩م کوردستان تۆمارکرا، بۆ یەکەم جاریش لە سەردەمی عوسمانی کوردستان وەرچەرخا بۆ ناوێکی ئیداری وسیاسیو تابووە ئیالەتیش .

ئیتر نیشتمانی کوردان عێراقو کوردستان نیە پێکەوە،.. ئەوە یەکێکە لە گیروگرفتەکانی نێوان داگیرکەرو داگیرکراو.. عێراقێکی سنور دەستکردی سایکس بیکۆ ١٩١٦ نابێتە بەدیلی نیشتمانی، ئیتر وشەی لێکدراوی (کوردستانی عێراق-کوردستانی ئێران..) هەڵەیە، هەتا کوردستانی خوارووو یان سەرووش تەواو دروست نیە کە جار وایە بەبەدیلی ئەو ناوانە بەکاری دەهێنن، چونکە کوردستانێکی (پارچە پارچە نەکراو) زۆر لە پێش ئەوانە بەناوو ناوەرۆکەوە هەبووە، مێژووی تورکیا زۆر روونەو ناوێکی (بیدعە)ی نوێیە، بەلام ناوی عێراق کەمێك مشتو مڕی لەسەرەو گوایە کوردو عەرەب بە هەزاران ساڵە بران لەو نیشتمانە! ئەوەیان گوتاری داگیرکەرەو.. راستە بران، بەلام لە عێراق هاوبەش

نێو یەك نیشتمان نیە.. بۆیە لاباسێکی راست کردنەوەی بۆ تەرخان دەکەین بەخێرایی..

١-لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامیو ئیمپراتۆریەکان بەگشتی ویلایەتەکان لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی نەبووە، زیاتر لەسەر بنچینەی ئیداری یان جوگرافی بووە، هەتا لەسەردەمی مشروتیەی عوسمانیش سەرنج بدە مادەی (٧١)ی دەستووری عوسمانی، بۆیە نەك کوردستان هیچ لە نیشتمانێکی نەتەوایەتی ویلایەتێکی سەربەخۆی نەبووە.. هەر بۆیەش هەتا لە کوردستانیش -کە لە میللەتانی تر زیاتر سەربەخۆییان هەبووە بەتایبەتی لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامی هەتا سەدەی بیستەمیش.. میرنشینەکانی کوردیش لەسەر بنچینەی نەتەوایەتی نەبووە یان خێڵەکی یان جوگرافیو بنەماڵەیی بووە.

٢- نەك کوردستان ئێستا واتێ بینی دەکرێ زۆربەی داگیرکەران نەتەوەی رەسەنی ناوچەکە نەبووینە، بەڵکو داگیرکراوەکان رەسەن تر بووینە[١]، باسك نەتەوەی ژێر دەستی ئیسپانیاو بەشێکیشی لە دەست فەرەنسیە، کەچی لە هەمو ئەوروپا مێژوویان قوڵترە، بەهەمان شێوە بەربەریەکان بەرامبەر عەرەب.و ئەفریقیەکان، تامیلیەکان بەرامبەر سەنهالیەکان لە سریلانکا، هەروا تبت، کشمیر، فەلەستین، دانیشتوانی رەسەنی هەردوو ئەمریکاو ئوسترالیا، کورسیکیەکان بەرامبەر فەرەنسا، ئیرلەندیەکان بەرامبەر ئینگلیز، هەتا ئەسیوبیاش شارستانیەکی کۆنی هەیە کەچی تگری لەوێ رەسەن ترە ... بەهەمان شێوەش کوردستان بەرامبەر وڵاتانی وەك عێراقو تورکیا..، ناویشی لە پێش ناوی عێراقو تورکیاو.. هەبووە،بەو شێوەیە ناوی کوردستانیش بەو مانا نیشتمانیو سیاسیەی ئێستای نەبووە، زیاتر بەناوچەی سنە وتراوە، بەلام لە نەخشەکانی کۆنی ئیسلامیو جهانی وەك: هیرۆدتس (سەدەی ٥، ٥پ ز)

[١] ئەوەش هەر نیشانەیەکی ئاشکرای بێ دادگەری جیهانە کە لە قورئان وەسفی دەکا (إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ).

وئیرانتۆس(١٩٦ پ ز).. به میدیا گوزارشیان کردووه، ئـیبن حۆقـل (٩٧٧ز)بـه بلاد الجبال گوزارشی کردووه، ابن مستوفی (له سەدەی چاردە) ڕاسـتەوخۆ نـاوی کوردستانی لەسەر نەخشەجیهانیەکەی خۆی تۆمـار کـرد، کەچـی نـاوی عێـراقو نەوانی تر یان نەهاتووە یان لە سەرووی بەسرەو بەس[1].

٣- خاکی کوردان (یـان کوردسـتان) هـەتا سـەدەی بیـستەمیش واتـە هـەتا کۆتایی خەلافەتیش پانتاییەکی فراوانی هەبوو، نیشتمانێکە لـە عێـراقو تورکیـا گەورەترە، هەر چەندە نامارێکی نوێو وردی پانتای نیە چـەندی بـەڕەسمی وتـراوە زۆر زیاترە، بەپێی فەرهەنگی (کوردستانی –گیوی موکریـانی)٤٠٠-٥٠٠کـم[2]، بەپێی معجم البلدانی یاقووت الحمـوی وابـن بەتوتـەو نەخشەنیـسلامیەکان وتـا شەرەفنامەو سیاحەتنامەو بەندی (٦٣)ی رێکەوتنی سیڤەر.. هاتووە یان ئەوەی لە (محمد امین زەکی بەك-کوردو کوردسـتان)، هـەتا لێژنـەی (ناوبـژی ویلایـەتی موصل)یش..، لە نووسینەکانی (إبن خلدون)یش ناوی (جبل حمرین)ی نێـستا بـە (جبل الاکراد) هاتووە، لە شامیش جبل الاکراد، حـصن الاکـراد، زۆرن هـەروەك (جۆرج حنا)ش دەڵـێ: بـوونی کـوردی لێ بـەهێز بـووەو زۆر لـە ناوەکـانی شـام کوردین[2]، بۆیە ئەو سنورەی لەهەندێ نەخشە بە زیادەرەوی دەردەکەوێ بنـچینەی خۆی هەیە، ئیبن بەتوتە کە لە بەسرە بەرەو شیراز بەڕێ کەوتووە لە ڕێگا میـوانی خێلە کوردەکان بووە وەك خۆی باسی دەکا، یاقووت الحموی باسی نـاکۆکی کـورد وچینێکی تر بە ناوی (اهل الجامعه) لە ناو حیلله دەکا، بۆیە کووفە نـاوی عـراق العجم بووە خۆ هەتا کۆتایی سەدەی ١٩ لە ناو بەغداش هەسـت بـە شـوینەواری عەرەبی نەدەکرا تەنانەت ڕۆژی یەك شەم پشوودان بووە[3]، ئیتر سنووری کوردستان لە سەروو دەگەیـشتە نزیـك ئـاراراتو بـەرەو شـام وقـەراغ دەریـای ناوەڕاسـت،

---

[1] بۆ زیاترُ بروانە:أ-نەخشە کۆنەکانی ابن حوقل، ئیستخاری.. تا دەگاتە نەخشەکانی هیرۆدتس‌و بەتلیموس، ب- (أطلس حضارة الاسلامية) ل٢٤٥- نەخشەی ئیدریسی-ل١٧١٧.

[2] قصة الانسان-جۆرج حنا ل٩٥.

[3] بروانە الاسلام والعلمانية واثرهما فی نشاة الدولة العراقية الحديثة

دەهاتەوە فرات بەرەو بەغدا بو نزیك کەنداو لە رۆژهەڵاتیش تانزیك هەمەدان و تەورێز، ئەو سنورە پانو بەرینە کوردستان بووە هەتا سەردەمی خەلافەت بووە، کە عەلمانیەتو بیری نەتەوەیی لەجیاتی خەلافەتی ئیسلامی هات لەسەرەتای سەدەی (٢٠)، ئنجا کوردستان بچووك کرایەوە تا ئەوساتەش بەردەوامە..

٤- لەو وڵاتانەی کێشەی نەتەوەیی هەیە هەمو ئەو سنورە بەو ناوانە دەستکردو نوێن*، نێرلەندای سەروو ناوێکە لەساڵی ١٩٢٠ بۆ ١٩٢١ بەفەرمانێکی بەریتانیا (٦) هەرێمی لە نێرلەندەی گەورە جیاکردەوە ناوی نا نێرلەندای سەروو کە تیایدا زۆرایەتی پرۆتستانی ئینگلیزی مسۆگەرکرد، .. لەساڵی ١٩٧٢ ناوی سریلانکای لێ نرا کە جاران زیاتر بە (سیلان) ناو دەبراو سری لانکا بە مانای (زەوی درەوشاوە)، (٢٢) سەدەیە زیاترە تامیلیەکان لەوێن کەچی لەو سەدەیە بەو سنورە دەستکردو ڕابوونی نەتەوەیی بوونە کەمایەتی، (بۆ زیاتر سەرنج بدە ئەو ناونەسلی ئەو وڵاتانە لە بابەتی (نەتەوایەتی) ل٥٢).

ئەو وڵاتانەی کە کێشەی نەتەوەیی هەیە وەك ئیسرائیلو فەلەستین، بەربەرو جەزائیرو مەغریب، بەلقان، کشمیر، کۆمارەکانی سۆڤیەت، ..هتد، زوربەیان ناوونیشتمانی خویان رەسەن ترە لەو ولاتەی پێیوەی لکاوون، بەهەمان شێوە نێوانی کوردستانو عێراقیش، بۆیە پێویستە کەمێك زیاتر لەسەر ئەسلی عێراق بووەستین:

● موسوعة التأريخ الاسلامی-ب٧، ل٦٢ دەڵێ:.. کما یشمل أرض السواد و هي التي تسمى العراق والتي تضم جزء الجنوبي من العراق الحالي، وکانت جزء من بلاد الفارس.

● مختار الصحاح-الرازي: ناوی عێراق فارسیة، عەرەبی نیە.

---

* هەندێکیان هەبرینە لەوانە یۆنان کەلە بنەچەدا لە ناوی ئەیونس هاتووە، هەروەها ئەسیوپیاش لە لایەن هیرودوتس ئەوناوەی لێنرا بە مانای وڵاتی دەم وچاو سووتاو چونکە یەکەم جار کەبینران وایان زانی ئەوە دەم وچاویان سوتایە بۆیە ئەوەندە ڕەشن .

- (موســوعة المـصطلحات العلـم والاجتمـاع والـسياسة في الفكـر العربـي و الاسلامي) هاتووه: له بارەی مانای (أرض السواد).. بەو بەشـەی سـەرووی (جزيرەی عەرەب) وتراوە (سواد)، چونكە بينيان كە لـە (جزيـرة) زەويـەكی سپی بەيار، بێ دارو درەختو گيا، لەدەست كيسرا بوو، دوايی ناوی لـێ نرا عێراق بە مانای زەوی ڕاستو بێ دۆڵو بڵندايی و شاخ و داخ..
- (الاحكام السلطانية-أبو يعلي الفراء الحنبلي): (سمو عراقا لأسـتواء أرضـيه خلت من جبال تعلوا وأودية تنخفض، والعراق في اعلام العرب هو: الاستواء).
- لسان العرب: بـەمانای شـاری شاهنـشاهيەكانو نـاوێكی فارسـی تـەعريب كراوە، جارجاريش بەمانای ليواری دەريا هاتووە.
- المنجد: دەڵێ بەو زەويە خوێـياويەی بێ گژوگيا وتراوە عێراق.
- لە نەخشە كۆنەكانی ئيسلامی (ئەلبيرۆنی، ئيدريـسی، مـسعودی، ..) يـان ناوی نەنوسراوە يان لە سەروی بەسرەو خوارووی كووفە عێراقی عەرەبی بوەو باقيەكەی تر عيراقی عەجەمی بووە، لەسەر نەخشەكە دياری كراوە، (سەرنج بـدە: الاسـلام والعلمانيـة واثرهمـا في نـشأة الدولـة العراقيـة الحديثـة، وە هەروەها: اطلس الحضارة الاسلامية).
- لە هەندێ سەرچاوەی تر وتراوە عراق العربـی و عێـراق العجمـي: مەبەسـت لێی عراق العربی بەسرا بووەو عـراق العجمـیش لـە كووفـەرا تاسـەروو بـۆ پانتايی خاكی فارس بووە. (لە سەرچاوەكان: مختار الصحاح-الرازي، أطلـس حضارة الاسلامية، الملل والنحل، سياحەتنامە، شەرەفنامە، لـسان العـرب، قاموس المحيط، ...ناوێكی فارسيە لە ئەراك هـاتووە بـەمانای شـاری شـا، لەراستيدا زووربەی هەرەزووری شارەكانی ئيراقيش فارسـی بووينـە نـەك هـەر بەغداو سامرا هەتا موسليش ناوی ئەسـلی نـو ئەردەشـيرە، بابـل يـش لـە بافيلی فارسی هاتوە، الحديثة ناوی نودێ بووە[1] ...).

[1] بروانە : الاسلام والعلمانية واثرهما فى نشأة الدولة العراقية الحديثة .

• لەنەخشە كۆنەكانیش تاسەدەی بیستەم كەمتر ناوی عێراق هاتووە ئەو ناوچەیە زیاتر بە میزۆپۆتامیا• هاتووە لە نەخشەكانی بیانی، لەنەخشەكانی ئیسلامیش ئەگەر هاتبێت بەبچووكی لەنزیك بەسرە، لەهەموان ڕوون تر لەنەخشەی ابن الحوقل هاتووە لەچوارگۆشەیەكی بچووكی نزیك بەسرە ئاماژەی پێكراوە، ئەگینا لە هەموو ئەو نەخشانەی كتێبێكی وەك (تاریخ العالم DTV-) تاسەدەی بیستەم ئینجا ناوی عێراق هاتووە.

بەو شێوەیە عێراق بەو سنورەی ئێستای كە هەرگیز ئەگەیشتۆتە بەغداو هیچ ڕەسەنایەتیەكی مێژوویی‌و ئاینی‌و جوگرافیشی نیە، هیچ بنچینەیەكی نیە بۆ ئاسنامەی هاوبەش، بۆیەش هەزاران ساڵ‌و بگرە دەیان ساڵیش نیە كوردو عەرەب گوایە بران تیای.. لەو كاتەی عێراق دروست بووە وەك (جمكێكی) دڕدۆنگ هەردوو جمكەكە لە ئازار دان، ئاواش هەردوو نەتەوە خۆشیان لێك ئەدیوە بەتایبەتی خەڵكی كوردستان ڕووبەڕووی كۆ كوژی‌و وێرانی‌و جەرگ بڕین‌و كیمیایی‌و ئەنفال‌و پاكتاوی ڕەگەزی.. بوویتەوە..نەخشەی وڵاتەكەی دووچاری بچووك بوونەوە بووە، دووبران -لە بەش كردنا- لەبارە هەرە باشەكەی ئەوەیە ئەوان لە خواروو هەتا سەربانی بۆ خۆیان‌و بەشە زۆرەكەش كە لەسەربانی هەتا ئاسمانە دەدەنە كورد!.

مام هەژاریش دەڵێ:

بە فەرموودەی ئەو لە ژینا	هاوبەشین لە شایی‌و شینا
شین بۆ منو شایی بۆ ئەو	من ئەبێ لەڕیم ئەو قەڵەو

• هەندێ سەرچاوەی كوردی مەزەندەیان بۆ ئەوە دەچێ‌كە میزۆپۆتامیا لە جزیرەو بۆتان هاتبێ، تارادەیەك پێ‌دەچێ چونكە‌ئەو ناوە لەلایەن یۆنانیەكان بەو ناوچەیان وە نرا، ئەوانیش زیاتر لەو ناوچانەی جزیرەو بۆتان بوون،هەلبەتە ئەو ناوە پەیوەندی بە (بلاد مابین النهرین)نیە كە لە لە تەوراتیش بە ئارام نهرین هاتووە، بەلكو ناوی (مابین النهرین)یش لە بنەچەدا بەپێی معجم البلدانی یاقووت حەوی لە (میان ڕۆزانی)عەجەمی هاتووە .

لەسەر ئەو بنچینە نەتەوەی سەردەست بانگەوازی (عێراقی مەزن)و (یەکیتی عیراق)و (ابناء بلد الواحد)..دەکا

ئەو سنورە دەستکردەی (سایکس-بیکۆ١٩١٦)* نەك هەر جەرگ بڕینی کوردە، هەتا نەتەوەگەریەکانی عەرەبیش بەنارەوایی دەزانن بۆیەك خستنەوەی هەموو عەرەبو بە سنووری دەستکردی دەزانن، ئیسلامیە کانیشیان زۆر بە خەست تر، بۆیە لەیەك کاتدا ئینتمای تاك بۆ دوو نیشتمان نابێت، نیشتمانی راستەقینەی خەڵکی کوردستان عێراق نیە، کوردستانە، مادام نیشتمانی لەسەر بنچینەی فاکتەرە شاقولیەکانی بناسرێت، هەرکاتێ فاکتەری ئاسۆییش بووە بنچینەی پێناسی نیشتمان ئەوا ئەو نیشتمانە وەختیانە بەو مانایە نامێنێت ودەبیتە هەمرو جهان یان وەك زاراوەی ئیسلامی پێی دەووترێ (دار الإسلام).

مێژووی کورد:

مێژووی سیاسی هیچ نەتەوەیەك لەسێ سەدە تێ ناپەڕێ، ئیتر باقی مێژووەکەی تری نەتەوەیی نیە، بۆیە پشکنینو گوشینی رووداوە مێژوویەکانی نەتەوەیەك بەدوای رەگەزی سیاسی تیایدا زۆر قورسە، دەتوانرێ ئەو مێژووە لەسەر بنچینەی جوگرافی زیاتر دیاری بکرێت، (واتە رووداوەکانی ناوچەکە نەك فلان نەتەوە).

بەگشتی لە پێش ئیسلام ئەو مێژوانە زۆر لێڵن، ئەگەر چی چەند شارستانیو کیانێکی سیاسی لەناوچەکە هەبووە، هەریەکە لە : هێرۆدۆش،، ستراپۆ زەینەفون..لە دوای ئەوانیش زانایانی ئیسلام باسی کورد زمانیان کردووە.. ئەوەی بەڕوونی دەردەکەوێ کورد لەسەر ئەو خاکەی کۆنترین میللەتێکە نەك لەسەر ئاستی ناوچەکە هەتا لە هەمو جیهانیش..

---
*

بەپێی سەرچاوەیەکی زۆر (مـنادەم) لـە دەورویـەی (هیمالایـە) دابـەزیوە[1]، نـەوەکانی بـەو جیهانـە پـەرتو بلاوبووینـە، تـا تۆفانەکـەی (صـنـوح) دیـسان نادەمیزاد کۆتاییـان هاتـەوە، چـونکە تۆفانەکـە سەرانـسەری جیهـانی گرتبـۆوە هەروەك لە کتێبە جیاجیاو سـەرەکیەکانی جیهـانی کـۆن دەردەکـەوێ: قورئـانی پیرۆز، ئینجیل، مانۆیهندی، چیـسالپۆکی مەکـسیکی، کتێبـی پـیرۆزی هندیـە سورەکانی ئەمریکا، پۆپۆلْ ڤۆنغ، زەنـدە-ئاڤێـستا، .. هەریەکـە لـە ناوچـەکەی خۆیان دەنگو باسی تۆفانەکەیان لەیـەك کاتـدا نـەقلْ کـردووە[2]، لـەو بارەیـەوە (معجم دیاناتو أساطیر العـالم)یش دەڵێ: ئەو تۆفانە لە بەسـەرهاتەکانی یۆنـانی کۆن، ئـەمریکاو هنـد.. بـاس کـراوە لەیـەك سـەردەم، هـەمووش گێرسـانەوەی کەشتیەکە بۆ (جودی) دەگێڕنەوە. هەرچەندە بەشـێك لەوانـە د.أحمـد سوسـە لـە کتێبی (حضارة العربیة)و إمام عبـدالفتاح إمـام لـە (معجـم دیانـات و أسـاطیر العالم)و (موسوعة العربیة المیسرة) بەشێکی تری فەرهەنگە عەلمانیەکان دەڵێن: لە ئەرارات گیر بووە، راست ترین کتێب (أصدق الحدیث)یـش دەڵـێ: کەشـتیەکەی

هەر لەراستیدا مەبەستەکانی سایکس پیکۆ بریتیە لە:١- زامن کردنی بەلفور ١٩١٧ز ٢-پارچە پارچە کردنی جیهانی ئیسلامی ٣-لێکجیاکردنەوەی گەلانی ئیسلام ٤-لاوازکردنی توانای دەولەتو شارستانی ئیسلامی ٥-دروست کردنی دەولەتۆکەی بچووك بچوکی وەك عیراق سوریا وئوردەن ..تا هەروا بێتوانا و ناکۆك بن ٦-هەردەم جیهانی ئیسلامی نائارام بێت بەهۆی خستنە ژێردەستی هەندێ لەگەلان بۆ گەلی سەر دەست وەك کورد ٧-بۆ ئەوەی لەروی تەکنیکیشەوە دواکەوتەو بەکارهێنەر بن نەك بەرهەم هێنەر ٨-تا ئەو ناوچەیە دیموکراسیو ئازادی بەخۆوە نەبینی وهەر دیکتاتۆر بیت ٩- هەڵبەتە ئەو دابەشیەش تۆمانیکی دەبێتە هۆی لەناوچونی فکرەی دار الاسلام و ئومەی ئیسلامیو ..ئیتر هەڵتەکاندنی رابوردوو ١٠- بۆ ئەوەی ئەو دەسەلاتدارانەی لەو دەولەتۆکانە پێك دێت تواناو گیانی شۆرش وبەرگری ریشە کێش بکا ١- بۆ ئەوەی بە خێرایی زاڵ بن بە سەریاندا لە کاتی پێویست ...

[1] (ابن کثیر)یش لە (البدایة النهایة) ئاماژەیەکی پێ کردووە،هەریەکە لە ابن العباس وطبرانیو ابو النعیمو ابن العساکر بە هەمان شێوە، بە پێی فەرموودەش لە هند هاتە خوارێ، رایەکی لاوازیش هەیە دەڵێ لە تایف هاتـە خواری، لە (اطلس القران) دەڵێن.لەسیلان -سرندیپ) سریلانکای ئیستا هاتتە خوارێو ابن بەتوتەش یەکەم جار زیارەتی ئەو مەزارگەیەی کردووە .

[2] بۆ زیاتر سەرنج کتێبی (کۆنترین رووداوەکانی مێژوو)-ئەلکسەندەر گەربۆفسکی.

(سنوح) له شاخی (جودی) کوردستانی سەروو گیرسایتەوەو جاریکی تر میژووی مرۆڤایەتی لەویٰ دەستی پیٰ کردۆتەوە بۆ هەمو جیهان، زۆربەی شارو دێیەکانی نزیك (جودی) نازناوی (نوح)ی پیوەیە، هەتا (شارناخ)یش گوایە مانای (شاری نوحە)و گۆری (ح.نوح)و خانەوادەی لە خوارووی جودی یە لە شام، بەو پیٰ یە کورد کۆنترین میللەتن لەسەر خاکی خۆیان لەو جیهانەو ناویشیان زور بەچرو پری بەندە بە جودیو خودایی .

لە دوای ئەو رووداوە تەنها میژووی میللەتە بالا دەستەکانی وەك: فارسو رۆمو ئاشووریو یۆنانی و.. رونە، باقیەکەی تر زۆر لێڵە مادام پەیوەندی خاك وگەلو دەسەلاتی سیاسی بەو جۆرە نەبووە، بەلام بەمەسۆگەری سەرۆکی هەندیٰ دەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی کورد بووینە بەرەچەلەك، ئەوزانیاریانە دەگەرینەوە بۆ قوولایی ٤٥٠٠ پ.ز، لە (لولو، گوتی، ماد، کاردۆخی، کاردوو، ..) هەتا لەناو فارسو دوایش عەرەب، بەپیٰی هەندیٰ سەرچاوەو ناوەرۆکی ئەو نامەیەی لە لایەن (ئوٚردانی پێنجەم) بۆدامەزرینەری ئیمپراتۆریەتی ساسانیەکان (ئاردەشیر)چووە دەردەکەویٰ بەرەچەلەك کورد بووە،، زۆربەی سەرەتای شارستانیانەکانیش لە بنەچەدا دریژکراوەی پەیامیکی ئاسمانی بووە، پاش ئیسلامیش هەتا دەولەتی ئەیوبیو میرنیشینەکانی کوردیشو تا راپەرینەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمیش بەناوی نەتەوایەتیو کوردو کوردستان نەبووە، وەك هەموو میللەتانی تر قۆناغەکەی وابووە، پەیوەندی سیاسی وپاسایی نەبووە لەنێوان هەرێم (نیشتمان)و گەل(نەتەوە) ودەسەلاتی سیاسی وەك ئیستا، پیٰ ناسی کۆنو ناوەراستو ئیستاو داهاتووی نیشتمانو نەتەوەش گوراوە، جاران بنەمالە نەتەوە بوو، دێیەکەش نیشتمان، ئینجا بۆ هۆزەکەو دەڤەرەکە بە "هۆیە"ناوزەد کراوە وەك چۆن عەرەب ناوی ناوە (دیرە)، ئیستاش نەتەوەو نیشتمان لە پەیوەندی راستەوخۆدان کە دەسەلاتی سیاسی لەسەر دروست دەبیٰ،

له عەولەمەشدا رەنگە(زەمین) هەموو نیشتمان بێت، یـاخود (دار الإسـلام، دار الاشتراكیة، دار اللیبرالیة، ..).

واته نیشتمان له سنوری جـوگرافی دەردەچـێو دەبێتـه مەدرەسـەو ئینتمـای مەدرەسـی، جـارێکی تـریش بگەرێنـەوە سـەر دەسـتوری ئیـسلامو نیـشتمانی ئیسلامی ببێتەوە بنچینەی ئینتمـای نیـشتمانی.. ئـەوەی زۆر روونـه لـه پـێش ئیسلام،ئەو کوردستانە کەوتبووە نێوان رۆمو فارس هەر جارەی یەکێکیان داگـیری دەکردو سەرانەی زۆرو ئازارو سوغرەو بێگاری.. زۆریان لێ دەکرا.

له رووی کۆمەڵایەتیشەوە هەردوو رێبـازی(مـازدەك)و (مـانی)یـان لـه نێـو بڵاوکرابۆوە، جۆرە دیموکراسـیو لیبرالیـەکی کۆمەڵایـەتیو جنسی وابـوو کـەس خاوەنی کچو خێزانی خۆی نەبوو، مافی شەوی یەکـەم (diving right at the king) بۆ میرو وەکیلەکانی داگیرکەر بـوو، خـەڵکی کوردسـتان لەویـەڕی بـاری ئابووریو کۆمەڵایەتیو سیاسی خراپ دابوو، پەرۆشی رزگارکـەرێك بـوون، بۆیـە هـەر ناوبـانگی ئیـسلامو دادگەریەکـەیان بیـست، لـه هـەنگاوێکی دەگمـەنی میللەتانی تر، لەلایەن ژیرەکانی کورد هەر له ساڵی (١٤-١٦)ی کۆچی (گابـانی کوردی) به نوێنەر چووە سەردانی پێغەمبـــە وو پەیوەنـدی بـه ئیـسلام کـردو رێکخستنەکانی بەنهێنی له کوردستان بڵاوکرایەوە، هەر بۆیەش لـه جەنگـەکانی ئیـسلام لـه کوردسـتان (کـه لـه راسـتیدا دەکـا جـەنگی سـوپای ئیـسلام دژی داگیرکەرانی کوردستان)، به پێی بەڵگەنامـەی راسـت هـۆی تێـشکانی رۆسـتەم ولەشکری فارس به یەکجاریەدەگەرێتـەوە بۆئـەو یارمەتیـە مەزنـەی هێزەکـانی (دێلم)ی کورد دایه پاڵ لەشکری ئیسلام له شەری قادسیە لەدژی ئەو هـەموو زوڵم وزۆریەی فارس کەله دوای شکستی میدیەکانەوە دەکرا[1]، ئیتر نەك بەرگری نەکرا،

---

[1] بۆ زیاتر بروانە : ١- شەرەفنامە ٢-أمجاد الاكراد –رۆژهەڵاتناس ماستیان دەڵێ بۆیە دیلم وا بە توندی له سوپای فارسی داو لایەنگری سوپای ئیسلامی گرت لەتۆڵەی میدیەکانی باپیرانیان کە بەدەستی فارس تیك روخا، بەلام واپێناچێ چونکە ئەو رووداوەی میدیەکان ٦ سەدە پێش ئەو جەنگە

بـەڵکو پێـشوازی لێکـرا، چـونکە ئـەو سـوپایە عـەرەب نـەبوون زیـاتر سـوپای (حەرابوو- سوپایەکەی دێلم لەبەر نازایی ناوی لێنرابوو حەمرا) لە هەنـدێ شـوێن دەبووە ڕاپەڕین دژی هێزە داگیرکەرەکان کە بـەرگری سـوپای ئیـسلامیان دەکـرد وەك ناوچەی شارەزور، ئینجا یەکسەر والی ناوچە کوردەکان (والی حـەران و والی جەلەولا..) لەو حەمرایە ئەو کوردانە دانران، بۆیە ئـەو شـوێنەوارانەی بـە نـاوی ناودارانی ئەسحابەی عەرەب لەکوردستان گوایە لە جەنگ شەهید بووبن، ڕەنگـە بێ بناغە بن .

(تۆماس بوا) دەڵـێ: شـەرێکی وا شـایەنی بـاس نـەکرا لـە کوردسـتان، بـە پێچەوانەوە بەخێرایی شارستانیو زانیاری بڵاوبۆوەو شەخسیەتی کوردیش بەهێزتر بۆوە[١]، دەسەڵاتێکی زۆریشیان پەیداکرد[٢] . (سیر مارك سایکس)یش دەڵـێ: کـورد بە ئاسانی ئیسلامیان وەرگرت، لە کتێبی (کوردو کوردستان -محمـد امـین زەکـی بەگ)یش دەڵێ: لە شانزەمین ساڵی هیجریدا تەماسیان لەگەڵ ئیـسلام کـرد، لـە (روح المعانی) ناوی ئەو هاوەڵە کوردانەی تیادایە.

چونکە ئیسلام هێزێکی (وەك ئیمپراتۆریەکانی تر) داگیرکەرو خێرو بێـر خـۆر نەبوو، بەڵکو خاوەن بەرنامەیەکی هەمەلایەنی ژیان بووە، چرایەکی ڕوونـاك لـەو تاریکستانە بوو، مەبەستیشی گەیاندنی ئەو بەرنامە بوو تـا هەرکەسـە حـوکمی خۆی بکات، بۆیە کوردیش لەدوای ئیسلام بوونیان بوونە خاوەنی خۆیـان، ئـەگینا لە دروستکردنی دەوڵەتی ئیسلامی تەنیا (٢٠٠٠) مـسوڵمانێك هـەبوو، بەشـی هەموو دنیای چۆن کرد.

لـە تەقەلایـەکی زانـستیانە وا پێدەچـێ لـە لایـەن هەنـدێ بـاڵی عـەلمانی توندیشەوە بێت، یان بەپێی هەندێ سەرچاوە بەهاوبەشی لەگەڵ (د.سعید) ئـەو

جـــەنگە بووە، بۆیە زیاتر بەلای ئەوە دەچی کە دیلەو جەنگاوەرەکان سەر بە ڕێکخستنەکانی ئیـسلام بووبن لە ڕێی گابان .

١ تأريخ الاكراد- توماس بوا، ل١٨٨.

٢ هەمان سەرچاوە، ل١٨٩.

كەسەی کە ئاینی مەسیحی هەڵبژاردو بەرنامەی (تەبشیری) لە (مۆنـاکۆ)و (رادیۆی پیرۆز بە زمانی کوردی) هەبوو لە ئەسڵدا خەڵکی سنەیە، .. ئەوانە پێستێکی نووسراویان گوایە لە ناوچەی هەورامان دۆزیتەوە تیایدا باس لە زوڵمو زۆری سوپای ئیسلام دەکا (لە کۆتایی ئەو بابەتە دەقی نووسینەکە تۆمارکراوە لەگەڵ تێبینیەکانی شارەزایان..).

باشترین بەڵگەی خۆشەویستی خەڵکی کوردستان بۆ ئەو بەرنامەیەی ئیسلام ئەوەیە:

١-یەکەر ناوی منداڵەکانیان لەو سەردەمی تا ئێستاش هەموو بووە (محمد، علی، عمر..)، کەچی بەدەگمەنیش ناوی (یەزدەجور) یان (هەرقەڵ) وەك ئێستاش نیە بەناوی (ئەتاتورك)، (صدام)، (بەهلەوی)، (لینین)، (بۆش)، ..

٢-لە کوردستان بەپێچەوانەی جەزیرەی عەرەب دیاردەی هەڵگەڕانەوە نە لەکاتی بەهێزی نە لە کاتی بێ هێزی ئیسلام رووی نەدا.

٣-ئەو هەموو سەرکردەو والیو هونەرمەندو رەوشەنبیری لێ پەیدابوو.

٤-تا ئێستاش هەم کەلتوورو نەریتو ئەخلاقو عەقیدەی ئیسلامی لە هەموو کەلتوورو فەرهەنگەکانی جیهانیو عەقیدەکانی سۆشیالیستیو شیوعیو لیبراڵ دیموکراسی بەهێزترە.

٤-تەنانەت لەدوا ساتی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت،کورد شۆڕشی دژی ئەو هەنگاوە کرد وداوای گەڕانەوەی خەلافەتی کرد،واتە خێری لێ بینیبوو بۆیە هەریەکە لە شێخ عبد السلام وملا سلیم وشێخ سعیدی نورسی وشێخ سعیدی پیرانو هەتا ئیحسان پاشاش ئەو داوایەی کرد .

بەو شێوەیە کورد مێژووی راستەقینەی بۆ دروست بووە، سەرەڕای بەدکاری هەندێ خەلیفەو والیو سوڵتانەکان، بەڵام کورد شەخسیەتو دەسەڵاتێکی زۆری پەیداکرد لە بوارەکانی سیاسیو ئابووریو کۆمەڵایەتیو زانستیو هونەریو

سەربازیو شارستانیو هەتا سایکۆلۆژیو تەندروستیش، تا ئەو رادەیە بۆ یەکەم جار سەرکردایەتی جیهانی کرا لە دەولەتی ئەییوبی هەروەك شارەزایانی مێژووناسانی کوردیش هەمان بۆچوونیان هەیە، تۆماس بوا دەڵێ: بە درێژایی خەلافەتی ئیسلام (جگە لە هەندێ دۆخی تایبەت نەبێت) سەربەخۆییەکی بێ وێنەیان هەبووە[1].

بەشی زۆری مێژووی کورد بە رێکەوتن بووە هەروەك: هاتنی سوپای ئیسلام بەهۆی رێکەوتنی کابانو پەیامبەر دوایی لەگەڵ مەیوونی کوردیدا، دوایش لەگەڵ دێلم، لە سەردەمی ئەمەویو عەباسی لە بارودوخێکی باش نەبووینە هەروەك زۆربەی میللەتانی مسولمان بەتایبەتی بنەماڵەی پێغەمبەر ﷺ لە دۆخێکی تەنگەباری بووینە، سەرەرای ئەوەش بەپێی (الملل والنحل والأعراق) و زۆر سەرچاوەی تر، جگە لە هەندێك دۆخ نەبێ نەگینا کورد سەربەخۆی تەواو بووە.

لە سەردەمی عوسمانلیش بە هۆی ریکەوتنی شێخ ئیدریسی بەدلیسیو سوڵتان سەلیمی یەکەم لەگەڵ ٢٣ میرنشینی کورد لە ساڵی ١٥١٤، پێك هاتبوو لە (٥) مادە تیایدا هەردوولا یارمەتی یەکتر بدەن لەکاتی پێویست، بە رێکەوتن کوردستان لە شەر لادراو، بووە هۆی دروست بوونی سیستەمی ویلایات و لامەرکەزیشو وەرچەرخانی سەلتەنەتی عوسمانی بۆ خەلافەت، چونکە ئەو رێکەوتنە بووە هۆی داگیرکردنی ولاتانی عەرەبیو وەرگرتنی بەیعەتی خەلافەت لە (متەوەکیل) لە میسر.

ئەو دۆخە بەردەوام بوو هەتا کۆتایی خەلافەتی ئیسلام لە سەرەتای سەدەی بیستەم، کە کۆمەڵێك گۆرانکاری تریشی لەگەڵ بووە، هاتنو سەرهەڵدانی عەلمانیەتو بیری نەتەوەیی، کۆتایی وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەکان بۆ دەوڵەتی نەتەوەیی.. لەوێشرا مەینەتی کوردیوەك مەینەتی نەتەوایەتی دروست بووە.. ئیتر بەردەوام دەبین لەباسی مێژووی کورد لەو مەینەتیەوەو هەم وەك زنجیرەی چەمکەکانیش.

---

[1] تۆماس بوا: تأريخ الاكراد. هەروەها بروانە: الملل والنحل والاعراق.

دەقی نووســراوی سەر پێستەکە:

لە سەرچاوەی نا رەسمی دەست کەوتووە:

هورمزگان رمان ئاتران کوژان

ریشان شاردەوە گەورە گەورەکان

زۆر کار ئارەب کردە ندە خاپوور

گناو پالەیی هەتا شارەزور

شەنو کەنیکانو دیل بشینا

مەرد ئازا تەلی دەرووی هەینرا

گوایە ئەوە بوو لەسەر ئەو پێستە نووسرابۆوە،ئەو پێستەیە وەك باسی دەکەین ئێستا گەیشتۆتە مۆزەخانەی بەریتانیا، وا تێ بینی دەکرێ:

١-بەپێی پسپۆرانی زمانەوانی زۆر وشەی نوێی تیادایە.. بۆیە بە دەستکرد دەچێت وەك ئەو رووداوەی (أنسان پلتداون)، کە ویستیان هەندێ ئێسك وا تەزویر بکەن لەگەڵ (تیۆری پەرەسەندنی-داروینی) بگونجێ..

٢-هەمان ئەو بەندانە بەش بەش لە شینی ژنانی دەرسیم هەیە، لێرە هەنـدێ ناوی تری (ئارەب)، (شارەزور).. زیادکراوە.. بۆ زیاتر سەرنج بدە کتێبی د.نـوری دەرسیمی (دەرسیم لە مێـژووی کوردسـتان)- دەقـی هەڵبەسـتەکە بـەلاتینی لـە لاپەرە (٤١) هەیە.

(٤٤)

مەينەتی كورد Kurdish Calamity

ئەو زاراوەش بە وشە تايبەتە بە كورد، بەلأم بە ناوەرۆك زاراوەيەكی جيهانيـە، مەبەست لـێی چەوساندنەوەی نەتەوەييە، هەڵبەتە لـە پـێش تـريش لـە قـولأيی مێژوو چەوسانەوە هەبووە وەك چەوسانەوەی : چـينايەتی، كۆمـەلأيـەتی، ئـاينی، خێڵەكی، رەگەزی، دەسەلأتو بێ دەسەلأتی، بەهێزیو بێ هێـزی، ..تـاد، بـەلأم ميللەتێك ميللەتێكی تر بچەوسێنێتەوەو خاكو ولأتی لێ داگير بكـاو بـە پـێی دەستوورو ياسای رێكخراو نەتەوەی سەردەستو بن دەست دروسـت بێـت ئـەوەيان نوێ يە..، هەڵبەتە پرۆسەی هەڵمەتو داگيركاریو پەلاماری ئيمپراتـۆریو هـەتا ميرنشينو خێڵەكيانـەش زۆربـەی پانتـای مێـژوو پـڕ دەكاتـەوە، بـەلأم ديـاردەی چەوسانەوەی نەتەوايەتی لەگەڵ نەبووە وەك لەو (٢) سـەدەيەی دوايـی جيهـانیو بەنسبەت كورديش لەو سەدەی دوايی، .. بۆيە رستەی گوايە كورد هەزاران سـاڵە دەچەوسێتەوە.. هەڵەيە، كە لـە لايـەن نەتەوەگـەریو عەلمانيـەكان بـێ زانيـاری دەگوترێ.. ئەگەر عاتيفیو هەڵچوونانەش بێت راستـەوخۆ لە خزمـەتی داگيركـەر دەبێت.. مانای وادەدا ئەو دۆخەی داگيرو دابەشكردنی كوردستان نوێو شاز نيەو داگيركەران بێ تاوان دەكەن بەخۆڕايی! هەروەك سەرۆكی فرنسی وتی خۆ ئيمە لـە مەينەتی كورد بەر پرسيار نين، بـەڵكو مێـژوو بەرپرسـيارە، .. نـەخێر هـەروەك ئێستا زۆربەی ميللەتانی جيهان رۆژی رزگاریو جەژنی نيشتمانيان هەيە، ئـاواش رۆژو ساڵی داگيركراويان هەيە..

جا بابزانین ئەو مێژووەی مەینەتی کورد لەکەیەوە بووە، دەست نیشان کردنی زۆر چەمکی بنەڕەتی سیاسیو کۆمەڵایەتیو نەتەوەییش دەگۆڕێو راستی دەکاتەوە.

ئەگەر بەووردی سەرنج بدەینە فەترەی ئینقلابەکەی ١٩٠٨ بۆ رێکەوتنی نهێنی (سایکس- بیکۆ١٩١٦ز)ی لێ بەسترا هەتا ساڵی ١٩٢٤ز کە خەلافەتی ئیسلامی تیادا رووخا، مەودایەکی پڕ لە رووداو وەرچەرخانی گرنگە بۆ هەر کەسێك کە دەیەوێ لە بنەچەو سەرچاوەو زەمان زەمینی "مەینەتی کورد" بگات، کەوتۆتە ئەو نێوانە.. کە باری کورد لەڕووی چۆنایەتیو سیاسیو کۆمەڵایەتیو شەخسیەتی مەعنەویو دەسەڵاتو نەتەوایەتیش، پێشو پاشی ئەو فەترەیە لە جەوهەردا لێك جیایە.. ئەوەش هەر هەمان مانای ئەدرێتی باری کوردە لە پێشو پاش خەلافەت، بۆیە ئەو بەراوردە بە وردتر ئەو رۆژەمان بۆ دیاری دەکا کە کورد تیای کەوتوە..

باری کورد لە پێشو پاش خەلافەت:

یان هەمان مانای ئەوەیە باری کورد لەسەردەمی خەلافەتو لەسەردەمی عەلمانیەت، بە بەراوردێك زیاتر هۆو لایەنە بەرپرسەکانی ئەو مەینەتیە دەردەکەوێ:

١-بەدرێژایی سەردەمی خەلافەت کوردستان سەربەخۆ بووە، جگە لە هەندێ دۆخ، کە بەهۆی پەنادانی هەندێ لایەنی دژ بەیەك لە دەسەڵاتی باڵای خەلیفە دەبووە هۆی تێوەگلانی کورد، هەڵبەتە ئەوەش مانای ئەوە نیە حوکمی خەلیفەو سوڵتانەکان زێڕینو دادگەریو ئیسلامی راستەقینە بووبێت، نەخێر.. ستەمو نازاریان هەبووە بەڵام بۆ گشتی بووە، شێوازی ستەمی نەتەوایەتیو دەسەڵاتی نەتەوایەتی نەبووە، عەرەب بەسەر کورد یان تورك بەسەر چەرکەسو عەرەب، .. یان کورد بەسەر عەرەبو تورك و..هتد.

بۆیە (د.س.شاذلی) راست دەکات دەڵێ: (فقد إكتفى معظم خلفاء في دولتين الاموية و العباسية بتعبيرات الولاء من قبائل الكردية دون ممارسة حكم المباشر عليهم من دمشق و بغداد)[١]، کەواتە تەواوو راستە (د.نوری دەرسیمی) کە دەڵێ هەتا ساڵی (١٩٣٦ز) کاتێ عەلمانیەتی تورکیا دەسەڵاتیان گرتە دەست ئنجا بۆ یەکەم جار بەدرێژایی مێژووی خەلافەتی ئیسلامی سوپای بێگانە هاتە دەرسیم[٢]، ئیتر بووە سەربازگەی داگیرکەرو مەیدانی کوشتەو کوشتارو قڕکردن تا ئێستاش.

کەواتە هەموو بەڵگەنامەکانی مێژوویی کە مێژووی جوڵانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان بۆ سەرەتای سەدەی (٢٠) دەگێڕێتەوە هەماهەنگە لەگەڵ ئەو راستیە، قووڵترین مێژوو لە لایەن (بەڵگەنامەکانی کورد لە بەریتانیا) دەیگێرێتەوە بۆ ساڵی ١٩٠٨ز، هەشە بۆ پەیمانی سایکس بیکۆ-١٩١٦، بەشێکی تر بۆ شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧ کە تیایدا ئەو پەیمانەی (سایکس بیکۆ)ش ئاشکرا کرد، بەشێکی تر بۆ ساڵی ١٩٢٤و دەقاو دەق بۆ ئەو رۆژەی کە خەلافەت لە ١٩٢٤/٣/٣ هەڵوەشایەوەو دەسەڵاتی عەلمانی هاتە جێی ، ئەو هەڵمەتە سیاسیو فەرهەنگیو کەلتوریو سەربازیەی کرایە سەر کورد، بەشێکی تریش پێیان وایە لەگەڵ سەربەخۆیی ئەتەوە سەردەستەکانی کوردی تیادا هاوبەشەمەینەتی کورد دروست بووکە دەکاتە سەرەتای سەدەی بیستەم.

٢- بە درێژایی خەلافەت بەپێی سیستەمی سیاسی سەردەم دەسەڵاتی کورد هەرلە دەست خۆیان بووە، میرنشینو نیمچە ئیمپراتۆریەتیان هەبووە، هەر لە شەدادیو مەروانی (لەسەردەمی عەباسی) تا دەگاتە سەردەمی عوسمانلی دادگاو ئیدارەو هەتا سکەی دراویشیان هەبووە، بەزۆری شەریعەتی ئیسلامیشیان پەیرەو دەکرد، بەڵام لەدوای خەلافەتو لەسەردەمی عەلمانیەت کوردستان دابەشو

[١] ملل و النحل و الاعراق ل٢١٨.

[٢] مێژووی دەرسیم- د. نوری دەرسیمی.

داگیرکراوە، نەك میرنشین بەڵکو ئەگەر رێکخراوێکیش هەبوو بێت دەبێ لە کەلێنە شاخەکان بێت‌و کیمیاوی‌و ئاگرو ئاسنی تێ گیراوە.

٣- لەسەردەمی خەلافەت هەتا دوا سوڵتانیش دەسەڵاتێکی زۆریشیان لە خودی دەوڵەتی خەلافەت هەبووە، بۆ ماوەی سەدەیەك دەسەڵاتی وەرگرتووە، ئنجا پایەی سیاسی بەرزیشیان هەبووە، هەر لە کۆتایی خەلافەت سەرۆکی مجلس أعیان (شێخ عبدالقادر)و سید تەهاش، سەرۆکی ئەنجومەنی شورای دەوڵەت بووە، بە هەزاران نمونەی تر، سەفیرو وەزیر کورد بووە، (شیخ الإسلام)و سەرۆك وەزیرانی چەرکەس‌و کوردو عەرەب و.. لەسەر بنچینەی کەفائەت‌و جارجاریش لەسەر بنچینەی وەلائی شەخسی، بەڵام لەسەر بنچینەی وەلائی نەتەوەیی نەبووە، سەرباری سەرکردە سەربازی و.. زاناو پێشەوای ئاینی‌و زانستی تر.. لەو کوردستانە.. تا ئەو رادەیە زۆربەی والیەکانی شام‌و میصرو شوێنانی تریش کورد بووینە، تا ئێستاش خانەوادەکانیان لەو وڵاتانە وەك چرایەکی رووناك ماون، هەروەك (تۆماس بوا) دەڵێ: دەسەڵاتی کورد لە دوای ئیسلام بوونیان ئەوەندە پتەو بووو زیادی کرد دەسەڵاتیان دەگەیشتە دەرەوەش[١]، هەروەها لە (الملل‌و النحل‌و الاعراق) هاتووە: (وقد ترك سلاطين ال عثمان الشيوخ القبائل الكردية قدرا واسعا من الحرية في إدارة شؤونهم الداخلية‌و اعفوهم من الضرائب من مقابل تكوين ميليشيات تحرس حدودهم..)[٢].

بەڵام لەسەردەمی عەلمانیەت لە تێکڕای بەرەکان کورد زەرەری کردووە بە پاشیان خستووە‌و هاووڵاتی نەك پلە دوو، بەڵکو جار وایە وەك پێشوولە حساب کراوە.

٤-دەسەڵات‌و (نفوز)ی کورد لەبارە هەرە خراپەکانی خەلافەتیش هەر زۆر بووە، باشترین نمونە.. لە کۆنگرەی (بەرلین)و رێکەوتنامەی (سان ستیڤانۆ)

[١] توماس بوا: تأريخ الاكراد ل١٨٨.

[٢] ملل‌و النحل‌و الاعراق، ل٢١٨.

رۆژئاوا پشتی (ئەرمەنیان) گرتو داوایان لە خەلافەت کرد کە سەربەخۆیی‌و مافیان بدات، کەچی ئەرمەنیەکان داوایان لەسەرانی کۆنگرە کرد کە تەنها داوا لە سەڵتەنەت نەکەن، داوا لە سەرکردە کوردەکانیش بکەن کە قایل بن نەگینا سەڵتەنەت بە تەنها بۆ کورد ناتوانێ مافمان پێ بدات، هەروەك لە بەندەکانی (١٦، ٦١) ئەم رێکەوتنە وا هاتووە، سەرنج بدە لەسەردەمی خەلافەت خەڵکی تر داوای مافی خۆی لە کورد کردووە، لە دوای خەلافەتو لەسەردەمی عەلمانیەت هەر کوردە نەك مافی زمانیشی لێ قەدەغە کراوە کە تەیرو گیان لەبەریش بە زمانی خۆی قسە دەکەن، هەر کورد داوای کەمترین مافی خۆی دەکاو چی پێ‌کراوە.

٥- هەموو ئەو دیاردانەی تەتریك، تەعریب، چەوسانەوەی نەتەوەیی، زیندانی سیاسی نەتەوەیی، کۆکوژی، پاکتاوی رەگەزی، دابەشی کوردستان، بەیاسایی کردنی نیشتمانێکی تر... هەموو ئەو دیاردانە بۆ یەکەم جار لەسەردەمی عەلمانیەت لە دوای ساڵانی ١٩٢٠ دەستی پێ کردووەو بەرەبەرە لەگەڵ تۆخ بوونی عەلمانیەت مەینەتی کوردیش خەست تربووە، بە پێی (توماس بوا-تاریخ الاکراد)[١] یەکەم جار (انور پاشا) تەتریکی کردووە، یەکەم مێژووی.کۆکوژیش دەگەرێتەوە بۆ (مصطفی کمال)کاتێ لە خەربوت گازی ژەهراویشی بەکارهێنا بەپێی رۆژنامەی (wr-aglu) ژ:٣٨٣ لە ١٩/٩/١٣، یەکەم نەخشەش کە کەرکوکی لە کوردستان جیا کردەوە نەخشەی سایکس-پیکۆ ١٩١٦ بوو، یەکەم تەقەلای تەعریبیش ئینگلیز کردی لە کیشەی ویلایەتی موسڵ لە دوای ١٩٢٣ .

[١] تاریخ الاکراد- توماس بوا ل١٩٣.

مەینەتی و.. سالیادی:

مەبەست لێرە دەست نیشانی ئەو زەمانو زەمینەیە کە کورد وەك نەتەوە مەینەتی چەوسانەوەکەی دەستی پێ کردووە، بریتیشە لە مێژووی بزوتنەوەی رزگاری خوازی کورد، ریشەی زاراوەی کوردایەتیشە، ..ئەوەی زۆر بەدڵنیاییەوە هەڵیە ئەوەیە کە دابەشی کوردستانو مەینەتی کورد بگێڕنەوە بۆ جەنگی چاڵدێرانی ١٥١٤ز.. لەگەڵ هیچ پێوانەیەکی مێژوویی و نەتەوەیی ناگونجێ بۆیەش (تۆماس بوا) دەڵێ هەر لەدوای ١٥١٤ز میرنشینو دەسەڵاتی کورد زۆر تۆکمە بوو لە ئیدارەو فەرهەنگو هەتا سکەی دراویشیان هەبووە[١].

هەڵبەتە لە نێوان باری چاکی کورد (نسبیەن) لەسەردەمی خەلافەتی ئیسلامو تێك چوونی ئەو بارە حەتمەن رووداو وەرچەرخانی دیاری کراو هەیە، دەبی (خاڵی وەرگەران) بوویێ لە ژیانی ئەو کوردستانە.. ئەوەی تێبینی دەکرێت وەك توێژینەوەیەکی زانستی و واقعی نەك سیاسی و فکری، وا دەردەکەوێ لەگەڵ هەنگاوەکانی جێگیر بوونی عەلمانیەت (بەهەمو باڵەکانی چەپی و سۆشیالیستی و نەتەوەیی و لیبراڵ دیموکراسیشەوە..)و دەزگاکانی وەك بیروباوەڕو حزبی ئیتحادو الترقی و دەستوور(مەشرووتیەت)و پەرلەمان (مەبعوسان)و رێکخراوە مەدەنی و هەتا گۆڕانی پادشایی بۆ کۆماریش لە زیانی کێشەی کورد بووە، بۆیە بەشێك مەینەتی کوردی راستەقینە لەبەشی خواروو بە وەرگەڕانی لە پادشایی بۆ کۆماری لە ١٤ی تموز ١٩٥٨ دەزانن، هەر چەندە لەگەڵ دروست بوونی عێراق لە ١٩٢١ سازدراوە، بۆیە یەکێ لە هەڵە ستراتیژیەکانی سەرکردایەتی عەلمانیەتی کورد لەسەرەتا تا کۆتایی ئەوەیە، پێشوازیان لە هەمو ئەو هەنگاوانەی تەقەلا دەستوریەکەی مدحت پاشا لە ناوەراستی سەدەی ١٩، حزبی ئیتحادوالترقی سالی ١٨٨٩، دروستکردنی کۆماری عەلمانیەتی تورکی لە ١٩٢٢و هەڵوەشانەوەی

---

[١] تاریخ الاکراد -توماس بوا ل١٩٣.

خەلافەت لە١٩٢٤، لە دوایشدا گۆڕینی شورا بۆ (مجلس وطني)، گۆڕینی عەقیدەو ئینتمای ئیسلامی بۆ بیری نەتەوەیی‌و ئینتماکەی، .. ئەگەرچی (ملا مصطفى بارزانی) سەرکردەیەکی عەلمانی نەبووە، بەڵام لە ژێر کاریگەری عەلمانیەت‌و بارودۆخی ئەوکاتی‌و دووره وڵاتی وا دەردەکەوێ دڵخۆش بووه بە شۆڕشی ١٩٥٨ تموز، کە ئەوەش بەشێکە لەو هەڵەیەی پێشو باس کرا، چونکە هەمو هەنگاوەکانی عەلمانیەت بریتیە لە زیاتر جێگیر بوونی شەرعیەتی ئەو وڵاتانەی کە لە (سایکس بیکۆ) ١٩١٦ دامەزرێنران، ئەوەش بێ دوو دڵی لە زیانی ستراتیجی کوردە، ئەوە توێژینەوەیە (شەرم ناکا) ئەگەر راستی بڵێین هەر هەنگاوێکی ئیجابی بۆ عێراق (یان هەر داگیرکەرێکی تر) (نەك گەلی عێراق) ئەوا ئۆتۆماتیکیەن هەنگاوی سەلبیە بۆ کوردایەتی، ئەوە یاسای پۆلاینی (چارەی خۆنووسی کوردستانە)، کەواتە زۆر روونە لەگەڵ دروست بوونی دەوڵەتی نەتەومیی بۆ تورك‌و عەرەب و.. مەینەتی کورد دروست بووە، ئەوەش هەنگاو بە هەنگاو لە دژی خەلافەت دەستی پێکردووە بە زیانی قورسی کوردیش کۆتایی هاتووە بەو شێوەیە:

١- هاتنی دەستوور لەق کردنی شەریعەتی ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی ١٩و دروست بوونی لە(١٨٧٦ز).

٢- هاتنی بیری عەلمانی نەتەومیی لەسەرەتای سەدەی ١٩دەست پێ دەکاو پەیدابوونی شەخسیاتی وەك (ئەنوەر پاشا، جمال پاشا، طلعت پاشا) کە سێ ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی گرتبووو وەزارەتەکانی (دەرموە، ناوەوە، بەرگری)، تا گەیشتە رادەی لادانی عبدالحمید لە١٩٠٩ بە راشکاوانەتر هاتنە مەیدان.

٣- پەیدابوونی اتحادو الترقي لە ١٨٩٩ز.. لە ساڵی ١٩٠٨ز ئینقلابیان کرد.

٤- لە ساڵی ١٩١٦ رێکەوتنی (سایکس بیکۆ) کرا، لە لایەن فەرەنسا.. بەریتانیاو وڵاتانی رۆژئاواو رووسیای قەیسەریش‌و کوردستان کرا (٦) پارچە.

٥- لە ساڵی (١٩٢٣) ڕێکەوتنی لۆزان کرا لە نێوان تورکیای عەلمانیو ڕۆژ ئاوا، هەنگاوەکان یەك لا کراوە، سایکس بیکۆ جێبەجێ کرا، خەلافەت لێ خرا، لە جیاتی شەریعەت بووە عەلمانی، کوردیش بێ بەش کرا لە کۆی ١٤٣بەند ناوی کوردی تێدا نەبوو..لە کوردستانی خواروش کونگرەی قاهرە لە١٩٢١ گرێ درا وعێراقی پێدروست بوو کورد لەکاروان بە جێما٠

٦- ئەو مل ملانێیەی عەلمانیو خەلافەت لەسەرەتای سەدەی بیستەمو بەلابەلاش لە چاریەکی دوایی سەدەی (١٩) دەستی پێ کرد بوو، دوای جەنگی جهانی ١٩١٨ دەسەلآتەکان لێك جیابوونەوە، دەسەلآتی عەلمانی لە ئەنقەرە بوو، دەسەلآتی خەلافەتیش لە ئەستەمبوڵ، خەلافەت لە بڕیارێك دا مافی هەمو گەلانی دا، کە سەردەمی (دەوڵەتی ئەتەوەیی) هات (هادی پاشا) نوێنەری (سوڵتان محمد وحیدالدین) بوو لەگەڵ (شێخ عبدالقادر شەزینی وشەریف پاشا) مۆریان کرد کە سەربەخۆیی بدەنە کوردستانو هەردوو لاش لەگەڵ نوێنەری ئەرمەن (بوغوس پاشا) ڕێکەوتنی سیڤەریان مۆرکرد.. بەو شێوەیە کورد چارەنوسێکی روونی لە خەلافەت دیاربوو بە کەوتنو هەڵوەشانەوەی خەلافەت بەتایبەتی لە رۆژی ١٩٢٤/٣/٣ز بە دواوە کە بووە هۆی سەرکەوتنی عەلمانیەت بەیەکجاری بەسەر خەلافەت، دەستوری بەسەر شەریعەت، بیری ئەتەوەیی، بەسەر عەقیدەی ئیسلامی، عەوام بەسەر ئومەت، ئەنقەرە بەسەر ئەستەمبوڵ، .. لەگەڵ شکستی ئەو بەرەیە،کوردیش شکستی هێنا.. ئیتر هەڵمەتی کوشتو بڕو داخستنی ناوەندو مونەسەسە زانستیو فەرهەنگیو سیاسیەکانی کوردیش کە زۆربەیان لەژێر دەسەلآتی خەلافەت بوو تارو مار کرانو پەلاماری سەربازیو کۆکوژی (مصطفی کمال) دەستی پێ کردو هەتا ئەو چەند ئەندامانەی کوردی لایەنگریشی لە سێدارە دان، .. ستەمو چەوسانەوەی ئەتەوەیی کوردستان لەو ساتیەوە دەستی پێ کردو.. تا ئێستاش بەردەوامە.. کە پێی دەڵێن (مەینەتی کورد).

هۆیەکانی مەینەتی کورد:

پوختە:

لەبارەی شادنەبوونی کورد بە دەوڵەتو مافی چارەی خۆ نووس زۆر هۆی جیاجیا باس کراوە، لەوانە:

١- داخراوی کوردستان. ٢- نەکەوتنی سەر لێواری دەریا. ٣- نەبوونی مەڵبەندی بازرگانی. ٤- پێکهاتەی کۆمەڵایەتی. ٥- ناوشیاری. ٦- هۆیە مێژووییەکان. ٧-کەوتنی لە نێوان دوو ئیمپراتۆریەتی گەورەی وەك عوسمانیو سەفەوی. ٨-دەوڵەمەندی کوردستان لە نەوتو کانزاو داهاتی تر. ٩- بوونی وەك نەتەوەیەکی ئیسلامیو قینی ڕۆژئاوا لە دژی بەتایبەتی لە تۆڵەی گورزەکانی سەلاحەدین.. لەگەڵ زۆر جۆر هۆی تر باس دەکرێ .

ئەوەی ئەو توێژینەوانە خەست تر دەکا ئەومیە بەپێی یاسای دەولیش کورد خاوەنی توخمەکانی دەوڵەت بووە. ١- هەرێمێکی دیارو ڕوونی هەبووە سنووری بریتی بووە لە سنووری نەتەوەی کورد. ٢- گەلێکی ڕێکترو جێگیر تری لەسەر بووە لەچاو گەلی عەرەبی عێراقی بە نمونە. ٣- دەسەڵاتی سیاسیش هەبووە کە خۆی لە حکومەتی شێخ محمود دەنواند.

بەڵام لەلایەکی تریش هاوشێوەی کوردستان هەبووە بەو مواسەفاتە سەلبیانەی کە لەو خاڵانەی سەروو باس کراوەو کەچی رزگار بووەوو ئێستا دەوڵەتن.. بۆیە هۆی بنچینەیی یەکەی ئەو خاڵانەی سەروو بە تەنها نیە، ئەو بابەتە لە توێژینەوەیەکی سادە دەردەچێت بۆ مەدرەسەو تەوەرە جیهانیەکان، بەرپرسیاریەتیو مەینەتیو بەردەوامیەکەشی تاساتەش لە ئەستۆی عەلمانیەتەوەك مەدرەسە، بەو شێوەیەی خوارەوە:

تەوەری یەکەم (جیهانی): لە نێوان سایکس –پیکو ١٩١٦ بۆ لۆزان ١٩٢٣ دەنوێنێتو بەردەوامیەکەشی جموجۆڵی ئیمپریالیزمی بە تایبەتی لە پەیمان

نامەكانى (پاريس ١٩١٧، لۆزان ١٩٢٣، سەعد ئاباد ١٩٣٧، بەغدا ١٩٥٥، .. هەتا دەگاتە پەيماننامەى ١٩٧٥ جەزائير، ..

تەوەرەى دووەم(ئيقليمى): بريتى بوو لە گەيشتنى بيرى نەتەوەو عەلمانىو دروستبوونى ئيتحادو الترقى، كەمال ئەتاتورك، تۆرانيەت، .. دروستبوونى دەوڵەتە نەتەوەييەكان لەسەر ئەو بنچينەيە كە بريتيە لە (سەربەخۆيى نەتەوەيى تورك‌و عەرەب..) لە توركياو عێراق لە سەرەتاى سەدەى بيستەم لەسەر حيسابى بێ بەشى كورد.

تەوەرەى سێيەم (ناوەكى): بريتيە لە هەموو ئەو تەقەلاّو دەرفەت لەدەست چوونەى كە عەلمانيەتى كورد لەو سەردەميدا بەهەڵەيى يارمەتى تەيارى نەتەوەيى‌و بە عەلمانى كردنى خەلافەتياندا.. هەروەك (رۆبەرت ولّسن) دەڵێ: (..ئەتەوەييە توركەكان وا سەر ئەدەكەوتن ئەگەر عەلمانيەتە كوردەكان وا يارمەتيان ئەدابوونايە لە دژى ئەستەمبوّل (خەلافەت).. (خالد بەگى كورديش لەسەردەمى خۆى گۆتبوى: ئەو يارمەتيەى مصطفى كمال‌و ئيتحاديەكان‌و دژايەتى ئەرمەنيش، شمشێرە تيژى دەكەين بۆ ملى خۆمان)[1]، راستيان‌وتووە.. هەردوولا. بەكورت‌و پووختى هۆيەكانى مەينەتى كورد لە دياريكردنى ئەو وەرچەرخانە گرنگانە لە هەناوى خەلافەت‌و ناوچەكە رويدا، بەو شێوەيە :

١- دارمانى خەلافەتى عوسمانى‌و جێگرتنەوەى بە دەوڵەتى نەتەوەيى.
٢- جێگرتنەوەى دەستورى عەلمانى لە جياتى شريعەت .
٣- جێگرتنەوەى بيرى نەتەوەگەرى عەلمانى لە جياتى بيروبرواى ئايينى .
٤- جێگرتنەوەى بنەماى بەرژەوەندى تايبەتى لە جياتى گشتى .
٥- سەركەوتنى هاوپەيمانان بەسەر ولاّتانى ناوەند لە جەنگى جيهانى يەكەم... هەموو ئەو وەرچەرخانانە لە نێوان ١٩٠٨– هەتا ١٩٢٤ رويداو مەينەتى كوردى لێ دروست بوو.

---

[1] راپەڕينى شێخ سەعيد- رۆبرت ولسن، ل ٦٨.

هۆی بەردەوامی مەینەتیەکەی:

پوختە:

هۆکار زۆرە، بەڵام دیسان لەو سێ تەوەرەی سەروو کۆدەبێتەوە، ئەو بنەمایەی کوردستانی پێ دابەش کرا هەمان جەوهەرو (مقاصد العلمانیة)یە لەو جیهانە کە بریتیە لە (بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی) کە هەمو سەرمایەداری لەسەر بنیات نراوە، ئێستاش هەمان ئەو بنەمایەیە پەیوەندیەکانی جیهانیو ئیقلیمیو هەتا ناوەکیش رێك دەخاو سەرمەشقیەتی، کەواتە بەردەوامی مەینەتی کورد هەر ئەو تەوەرانەی سەروو لێی بەرپرسیارن، یەکێ لە ئەنجامە هەرە سادەکانی ئەو بنەمایە ئەوەیە ناکۆکی داگیرکەرانی کوردستان هەردەم بچووك ترە لەچاو بەرژەوەندی هاوبەشیان لە مانەوەی دابەشی کوردستان، بەهەمان شێوەش پەیوەندی دەولیو جیهانیش، واتە ئەوبەندانەی یاسای نێو دەوڵەتی لەبارەی مافی چارەی خۆنووسی لاوازترن لە چاو ئەو بەندانەی‌وەك (سیادە)و (عدم التدخل للشؤن الداخلیة)و بنەمای (تعایش السلمی) .. بۆیە مەینەتی راستەقینە کۆتایی نایە هەتا عەلمانیەت کۆتایی نەیەت یان جەمسەری بەرامبەریشی کاریگەر نەبێت، (هەروەك لە پرۆژەکانی رزگاری کوردستان زیاتر باس دەکرێت).

بۆ هەموو ئەو بەشانەی سەروو لە نەتەوەییەوە تا مەینەتی کورد.. هەموو ئەو بەڵگەنامانەی پێویست لە نووسینێکی تایبەت سەبارەت بە (کوردستان) تۆماری دەکەین.. هەندێ بەڵگەنامە نوێن بڵاو نەکراینەوە.

١

(٤٥)

پـــــارت حــــزب party

مانای باوی ئێستای لەگەڵ ئەسڵەکەی کە لە قورئان هاتووە تا رادەیەك جیاوازە، حزبی ئێستا بە مانای (حزبی سیاسی)، بەو کۆمەڵە خەڵکەوتراوە کە پەیوەندیەکانیان رێکخراوە[1]، بەڵام لەوەرگێرانی ئەو چەمکە (بەو مانایە) بۆ عەرەبیو ئنجا بۆ کوردی هەندێ کەمو کورتی لەپێناسو ماناو تەمەنو دابەش بوونی لەگەڵ خۆی دێنێ، چونکە حزب بەمانا قورئانیەکەی هەم بە مانا سروشتیەکەی زۆر فراوانترە لە (حزبی سیاسی)، هەتا چەمکەکانی هاوتاش لە (شورا)و (سەرۆك)و (بەرنامەو نەخشە)و... هەر بۆ سیاسەت نیە، بۆ دەزگا کۆمەڵایەتیو بازرگانیو زانستی.. هەتاوەرزشیەکانیش دەبێت، ئەوانە زیاتر چەمکی ژیانن، هەرچەندە سیاسەتیشوا بەرەو فراوان بوونە، بەرەو پێناسو مانای قورئانی دەڕوا..

پێناس: هەڵبەتە حزبیش زۆر جۆرە پێناسی هەیە، جیاوازیەکانی دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی مەدرەسەو تێڕوانینی سەرچاوەکان،وا بەشێکی لێ هەڵدەبژێرین:-

- فرانسو گوجیل: ئەو کۆمەڵە خەڵکە رێکخراوەن بە مەبەستی بەشداری لە ژیانی سیاسی کردن بۆوەرگرتنی بەشێك لە دەسەڵات یان هەمووی.
- هـ.کلسن: پەیکەرێکە کۆمەڵە پیاوێکی هاوڕا لەنێوی کۆدەبێتەوە بۆ مسۆگەرکردنی بەشداریەکی ڕاستەقینە لە کاروباری گشتی.

[1] المصطلحات السیاسیة فی الإسلام- د.حسن الترابی، هەروەها (علم السیاسە- صدرالدین قبانجی).

- بۆردۆ: به هەموو ئەو کۆمەڵە خەڵکە دەوترێ، کە هاوبیری سیاسینو دەیانەوێ زیاترین خەڵك کۆکەنەوە بۆ دەسەڵات وەرگرتن یان بە لایەنی کەم کار لە بڕیارەکان بکەن.[١]
- دوڤرجە: کۆمەڵە خەڵکێکی یەکگرتوون لەسەر بنچینەی سیستەمێك.[٢]
- فەرهەنگی (Oxford):[٣] ڕێکخراوێکی سیاسییە هاوبەشن لە بڕواو ئامانجو دەنگ دان لە هەڵبژاردنەکان.
- زۆربەی فەرهەنگو ئەنسکلۆپیدیە بەناوبانگەکانی ڕۆژهەڵاتیش (جگە لە مارکسیەت) لەژێر کاریگەرەی ئەو پێناسە دەڤەریانەی ڕۆژئاواییں، لەوانە: (موسوعة العالمية)، (موسوعة العلم الاجتماع)یش هەر (دەسەڵاتو یەکێتی) کردۆتە توخمی بنچینەی حزب.
- (النظم السياسية)ش هاوشێوەیە توخمی (ڕێکخستن، ئایدیۆلۆجیا، ئامانج) بۆ حزب کردۆتە بنچینەو دەڵێ: (حزب بریتیە لە ڕێکخستنی کۆمەڵە خەڵکێکی هاوبیر، لەپێناو دروستکردنی ڕای گشتی بۆ خۆیو گەیشتنی بەدەسەڵات).

زۆر بەڕوونی لەو پێناسانە دەردەکەوێ کە زیاتر گوزارش لەڕاو ئەریتی سیاسی سیستەمێك دەکا کە ڕۆژئاواییە، توخمە بنچینەییەکانی ئەوانە بووە: ڕێکخستن، ژیانی سیاسیو دەنگ وەرگرتنو ئامانجە وەختیەکانی تر..

هەڵبەتە حزب پشت بە فەلسەفەیەکی قووڵ دەبەستێ، تاڕادەیەکی زۆر بەندە بە پێناسی سیاسەت بۆیە (چاکسازی گشتی) یەکێکە لە بنچینەو ئامانجی کە لەو پێناسانە نەهاتوون، ئنجا ئەو پێناسانە ناتوانی باوەشی فراوان بکا بۆ حزبە شۆرشگێڕو ڕادیکالیو معارەزە... زیاتر پێناسی لیبرالین، لەکاتێکا حزب وەرگەڕانێکی گرنگە لەوەرچەرخانی ڕەوتی کۆمەڵ لەسەر بنچینەی فاکتەرەکانی

١ بڕوانە: (النظم السياسية، علم السياسة ،...).
٢ الأحزاب السياسية.
٣ ٢٠٠٠، Oxford-a.l.d.

شاقوولی رەچەڵەكیو كۆمەڵایەتیو نەژادیو هاوخوێنیو بۆ فاكتەرە ناسۆییەكانی بیروبـڕواو ئـاینو بەرنامـەو سیاسـەت..، واتـە خـودی حـزب دانەیەكـە لـە فاكتەرەناسـۆییەكان، ئـیتر دەوری ئـاین دە بینـی یـان بـە بـەدیل یـاخود بـە یارمەتیدەری، واتە تەواوی بەرنامـەكانی ژیـان دەگرێتـەوە.. نـەك بـەو پێناسـە سادانە.. تا ئەو رادە (كلسن) تـەنها بـۆ پیـاوانی تـەرخان كـردووە هـەروەك لـە پێناسەكەی سەرووی دەردەكەوێ، بۆیە كەمێك قوڵتری گەڕانەوەی بۆ مێژوو دەوێ لەبارەی سەرەتای پەیدابوونو ماناكەو ئنجا پێناسی..

سـەرهەڵدانی حـــزب:

ناتوانرێ بەچاكی لەحزب بگەین ئەگەر لە پرۆسە مێژووییەكـەی سـەرهەلدانو دروست بوونی نەگەین.. كە بەو پرسیارانە دەست پێدەكـەین: بۆچـی حـزب لـە سەرەتا نەبووەو بە درەنگەوە پەیدا بوو؟ پەیوەندی گەشەی كۆمـەڵو حـزب چـیە؟ رەوتی مێژووی كۆمەڵ لەكام لا بـۆ كـام لایـە لـەو فاكتەروپەیوەسـتە شـاقولیو ناسۆییانە: بنەماڵەیی، خـوێن، خێڵـەكی، نەتەوایـەتی، كۆمەڵایـەتی، ئـابووری، چینایەتی، فیكری، سیاسی، ئایدیۆلۆژی، ئاینی، ...؟ وە مانای چی دەگەیـەنێ؟ كەواتە چەندە راستە دروست بوونی حزب لە (غیابی ئـاینی راسـتەقینە) هـەمان مەبەسـتی پەیامـە وەك داهێنـانی بەشـەری؟ ئەوانـەو چـەندین پرسـیاری تـر دەروازەكان دەكاتەوە.

هەڵبەتە پێشكەوتن سیفەتی بنـچینەی بـەتاقی تـەنهای كۆمـەڵە، نـەك وەك مادیەكان ئەو سیفەتەیان داوەتە سروشـتو هـەموو گـەردوون، راسـتە مـادە لـە سروشت دەگۆڕێ بەڵام گەشە وپـێش نیـە، زیـو نابێتـە زێـڕ، ئاسـن نابێتـە زیـو لەخۆوە، ئاو نابێتە جیوە، .. رودكـی سـێو مـۆزت ناداتـێ... ئـەو تێڕوانینانـە هەمووی هەڵە دەرچووو گۆڕان لە سروشت بازنەییە، ئاو تەنها دەتوانێ لەو بازنـە بخولێتەوە لە گۆڕانە چەندایەتیو چۆنایەتیەكەی (شلە- هـەڵم- سـەهۆڵ- شـلە)،

روەکیش: (دەنکۆڵە-شتل- رووەك- بەر- دەنکۆڵـە).. هـەتا لایـەنی بـایۆلۆجی مرۆڤیش هەر بازنەییە (بە پێـچەوانەی تیۆرەکـەی لامـارکو داروین): (مـرۆڤ- نطفـة- کۆرپەلـە- منـاڵ- مرۆڤ).. بـەو شـێوەیە تـەنها کۆمەڵـە بـەکراوەیی (نابازنەیی) گەشە دەکا لە سەلبیەوە بەرەو ئیجابی، لە خـواروو بـۆ سـەروو، لـە چەندایەتیەوە بـۆ چـۆنایەتی، لەکـەم دەسـەڵاتی بـۆ کـۆنترۆڵ کردنـی سروشـتو پەیداکردنی ئامراز، لە کاری ماسولکەی بـەرەو کـاری زیهنـی، لـە هەسـتەوەش بەرەو (عـەقڵ)، لـە فاکتـەرە شـاقوڵیەکان بـەرەو ئاسـۆییەکان، ... لـە خـودی مرۆڤیش ئەو گەشە فراوانە بە ئەمپیریکی تەسك پیشان دەدرێت کـە بریتیـە لـە کاریگەری زیهن (عەقڵ) بەسەر کاریگەریە زیادەڕەویەکانی تـری گـەدەو جنسو خۆویستیو باقی ئارەزووە دەروونیەکانی تر کە (دەروون-نفس) نوێنەرایەتی دەکا.

هەڵبەتە ئەو گۆڕانو گەشەکردنانە هەروا ڕەمەکی نین، چـەندین یاسـاو ڕێـسا هەیە فەرمان لەسەر ئەو گۆڕانکاریانە دەکاو کارکەرە دەرەکیو ناوەکیەکان ڕێـك دەخا، چەند ڕێسایەکی لۆژیکی هەڵدەبژێرین کە لێرەدا پێویستمان پێیەتی: •

١- لە هەر پرۆسەیەکی (گەشە) هۆکارە دەرەکـیو ناوەکیـەکان لەسـەرەتا تـا کۆتای لە پلەی (پێویست-ضروري) بەشداری دەکا.

٢- لەسەرەتادا هۆکارە دەرەکیەکان بنچینەیی تـرن بەرەبـەرە لەگـەڵ ڕەوشـی گەشـەکردن (بنـچینە بیایەتیەکـە) لەلایـەن هۆکـارە ناوەکیـەکان لـەهۆکارە دەرەکیەکان دەستێنرێتەوە.

ئەو ڕێسایانەی سەروو بە سانایی چـەند راسـتیەکمان بـۆ دەردەخـاو چـەندین لوغزیشمان بۆ دەکاتەوە وێنەیەکی بەرجەستەی سەرەتای کۆمەڵیـشمان پـێ دەدا بەو شێوەیە:

١- زۆربەی پەیامو موعجیزەی هەستیاری.

٢- کاری سروشت لەسەر کۆمەڵ خەست تر بووە.

٣- پێویستی تاكو خێـزان بـە بنەماڵـەو خـێڵ بـۆ پارێزگـاری لـە دوژمـنو

کارەساتە سروشتیەکان.

٤- ئاسۆی فیکری کۆمەڵایەتی تەسك بووە، چونکە هەر کۆمەڵە دیاردەیـەکی سروشتیو کۆمەڵایەتی دووبارە بوویان بە میراتی فیکری بۆ دەماوە.

٥- هێزی ماسولکە زیاتر یەکلاکەرەوە تر بووە لە هێزی عەقڵ.

... بەڵام دوای گۆڕانو گەشەسەندنی کۆمەڵ ئێستا لەڕووی هۆکـاری نـاوەکی بەو شێوەیە:

١- پچڕانی پەیامی ئاسمانیو بوونی یەك بەرنامەی چەسپاوو سەرتاسەری.

٢- کەمتر ئیعتماد دەکرێتە سەر سروشت، لەجیاتی پەیوەندی جارانی مـرۆڤو سروشت راستەوخۆیانە بەرەبەرە نامێر بووە (ناوەند) لە ئەنجامدا زیـاتر کـۆنترۆڵی سروشت کرا.

٣- کۆمەڵـە بەشـەریەکانیش لـە بنەماڵـە بـەرەو خـێڵو نەتـەوە وا بـەرەو عەولەمەن.

٤- ئاسۆی گشتی فیکری کۆمەڵایـەتی زۆر فـراوان بـووە لـە بازنـە تەسـکی نیمچە میراتی دەرچووە.

٥- هێـزی ماسـولکەی ئێـستا تـەنها لـە پلـەی (پێویـستە نـەك بنـچینەو یەکلاکەرەوە) ئەو رۆڵە وا لای چالاکی عەقڵیو نەخشەو بەرنامەو پلانە.

٦- کۆتای موعجیزە وکارتێکەرە هەستیارەکانەو سەردەمی بـوونی بەڵگـەی عەقڵی یە.

ئەو گەشەکردنەی لەسەروو باس کرا لەلایـەن زۆربـەی زانـاو پـسپۆڕان رێکـن لەسـەری، بـەڵام هەریەکـە بـەجۆرێك دەریـان بڕیـوە، وا هەنـدێکی بەنموونـە لێ هەڵدەبژێرین:

● ابن خلدون: بداوە (رەوەندی) ← خێڵەکی ← دەوڵەت .

● مارکسیەت: دڕندایەتی ←بەندایەتی ←دەرەبەگایەتی ←سـەرمایەداری ←سۆشیالیستی ←شیوعیەت.

- ئۆگست کۆنت: لاهووتی ← میتافیزیکی ← زانست .
- فریزەر: جادوو ← ئاین ← زانست .

تەتەوریەکانی مادی: دڕندایەتی ← خێڵەکی ← ئیمپراتۆریەتی ← پادشایی ← کۆماری .

ئیسلام: نبوە ← راشدین ← میرات ← دیکتاتۆری ← گەڕانەوەی ئیسلام (راشدین).

بە هەمان شێوەی سەرووش گۆڕانکاری قووڵ لە مرۆڤیش وەك تاك روویدا، بە تایبەتی رزگاربوونی لەدەست فاکتەرە شاقولیە کۆمەڵایەتیەکانی کلاسیکی کە عەقڵی زیندانی کردبوو نەتوانێ ناسنامەی ڕاستەقینەی خۆی وەرگرێ لە فاکتەرە ناسۆییەکان کە جەوهەری مرۆڤ لەوێ دیاری دەکرێو مرۆڤەکە دەکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی عەقڵ کە جاران لەژێر کۆنترۆڵی میراتیو رابوردوو نائیرادی بووە.

ئیتر بە ساناتر کۆمەڵگە رێك دەخرێتەوەو پۆلێن دەبێت لەسەر بنچینەی ناسۆی چینایەتیو فیکریو سیاسی.. کە پێشتر بەهۆی پەیامیش بە زەحمەت دەکرا، مرۆڤ ئەندامێکی کۆمەڵایەتی بووە بەهۆی پەیام کۆمەڵگەی ناسۆی لێ دروست بووە، بەڵام بەشێوەی رەوەی لێك دابراو، هەر پەیامی لێ پچڕا بێت بەخێرایی گەڕاوەتەوە سەر فاکتەرە شاقولیو کۆمەڵایەتیە کلاسیکیەکان، بەپێی قۆناغی گەشەی کۆمەڵ، هەروەك (موسی) تەنها ٤٠ رۆژ لێیان دابڕا لە بەرنامەیەکی مرۆڤانەی زانستی دادگەریو مەدەنی گەڕابوونەوە سەر یاساو سیستەمی نەفامیو گۆلك پەرستن. بۆیە تا ئامرازی هاتو چۆو بینینو بیستنیش گەشەی نەکرد ئینتمایەکانی نەگۆڕا تا سەرەتای سەدەی (١٩) بەرەبەرە لە ئینتمای دەڤەری بۆ ئینتمای عەولەمی چەکمەی کردو جوڵا، ئیتر بەرەبەرە بوو بە کۆمەڵە ئینتماو ئەلقەی یەکتربڕ، (نەك تەماس)،وەك خێڵو نەتەوەو نەژادو چینو توێژو تایفەو رەشو سپیو ئاینی جیاجیاو دەستەو کۆمەڵەی فیکری لێك جیاو پیشەو پسپۆڕی جیا، لە یەك کاتدا مرۆڤی نوێ ئینتمای هەیە بۆ زنجیرەیەك

ئەلقەی کـۆك‌و نـاکۆك، شـاقولی‌و ئاسـۆیی، کلاسـیکی‌و تویگـەرایی، ئـیرادی‌و ئائیرادی، عەقلی‌و رەچەلەکی،.. لەکاتێکا کوردێکی هەژارو عـەرەبێکی ئاسـایی جیان لە ئینتمای نەتەوەییـداو ئاتـەبان، کەچـی هـەردوولا یەکدەگرنـەوە لـەدژی دەولەمەندێکی عـەرەبی‌و کـوردی، نـاکۆکن لەگـەل ئەمریکیـەکی رەش لەسـەر بنچینەی جوگرافی‌و کەلتوری، یـەك دەگرنـەوە لـە دژی سـەرمایەداری، نـاکۆکن لەگەل تورکێك لە هەمان کاتدا یەکدەگرنەوە لەسەر بنچینەی ئایین، بـەو شـێوەیە لەناو یەك میللەت‌و شارێکدا ئەو هاوبەشی‌و جیاییە بە هەمان ئەندازە هەیە، ئەو ئەلقە کۆك‌و ناکۆکانەش لە کاریگەریدا یەکسان نین، لە هـەر زەمـان‌و زەمینێـك ئەلقەو ئینتمایەك گەشترو سەرەکی تر دەبێت لەوانی تر، بـۆ نمونـە لـە کوردسـتان بەهۆی ستەمی داگیرکـەری ئەلقـەی کوردایەتیەکـەی سـەرەکی تـر دەرچـووە لـە چینایەتی‌و نەژادی‌و خێلەکی‌و تایفەیی.. لە ئەفریقاش نەژادی یەکەی، لە ئەوروپا چینایەتیەکەی،.. لەگەل تێکەل بوونی ئەو ئەلقانە زیـاتر دەوروژێ، ئـالێرەدا وەك گەشەی ئامرازی گوزارش لەو سۆزو هەستە فیکرەی حزب گەلالە دەبێت.. چۆن؟ تا کێشەی مرۆڤ دەڤەری بوو لە ئاستی خێلێك‌و بنەمالەیەك بووە ئەوا پەیوەنـدی خزمایەتی روون بوو پێویستی بە کۆکردنەوەو ناونووسین‌و رێنمایی نەبوو، بەلام لە نەتەوەو چین‌و ئایینێکی گشتی (نەك ئاینێکی بە بەرنامە) هـیچ پەیوەندیـەکی وا توندی رێکخـراوی راسـتەوخۆ نیـە کۆیـان بکاتـەوەو رایـان پـەرێنێ بـە هـۆی ئۆتۆماتیکیەتی پەیوەندیە شاقولیە هەست پێ کراوەکان،تا یـەك رایـان بکـا... بەو شێوەیە ئۆرەی لەدایك بـوونی فیکـرەی حـزب دێتـە کایـەوە وەك پێویسـتی بەشەری، ئەگینا وەك پەیام مێژوویەکی کۆنی هەیە، بەلام فکری بەشەری بەدەیان سەدە لەدوای پەیام ئنجا بە گەشەی تایبەتی خۆی پێی دەگا.

یەکەم حـــزب لە کوێ پەیدابوو:

هەلبەتە لەوەش زاناو توێژەرەوەکانی رۆژئاوا ئەو سـەردتایەش دەگێرنـەوە لای

خۆیان، پێیان وایە فیکرەی حزب یەکەم جار لە ئەوروپا سەری هەڵدا، لە سەرەتادا کۆمەڵە خەڵکێك یەك را دەبوون بەرامبەر هەڵبژاردنو دوای لە پەرلەمان (کوتلەی رای جیاجیا) دروست دەبوو.. بەو شێوەیە مێژووی حزب بەو شێوەی ئێستای لە ساڵانی ١٨٥٠ز دەست پێدەکات بەپێی (احزاب السیاسیة- دۆڤرجە)، زۆربەی سەرچاوەو فەرهەنگە جیهانیەکانیش هەمان رای (دۆڤرجە)یان هەیە کە حزب لە سەدەی ١٨ بۆ ١٩ پەیدا بووە.

(موسوعة علم الاجتماع)یش هەمان مێژووی تۆمارکردووەو دەڵێ: ((هەتا ساڵی ١٨٥٠ز لە هیچ وڵاتێك حزبایەتی لێ نەبووە بەو ماناو پێناسەی ئێستای حزب)). ئەگینا دەستەو یانەو کۆبونەوە هەبوە، بەشێك لە مێژوونووسانی تر دیاردەکانی دژایەتی کردنی پادشاکانی ئەوروپایانوەك ماهیەت بە جۆرێك لە حزبایەتی وەسف کردووە لە سەدەکانی (١٦) کە ناوی (ویگ)و (توری)یان لێ نراوە، بەڵام بەو پەیکەرو زیندەگیە سیاسیە نەبووە، لە ئەمریکاش لە نیوەی سەدەی هەڤدەم (تۆماس جیفرسون) حزبی دیموکراسی -کۆماری دروست کردووە، لەپێش ئەو مێژووەش وێچوویەك هەبووە وەك (موسوعة العالمیة) باس دەکا دەڵێ: (هەڵمەتەکانی ئەندرۆجاکسن بۆ سەرۆکایەتی لە ١٨٢٨ لایەنگرانی ناویان لەخۆ نابوو دیموکراسیەکان، بەڵام نەك شێوازی حزبی بێت)[1]. وەك ئەزموونی بەشەری مێژوویی رۆژئاوا روونترە بۆیە مێژووی سەرهەڵدانی بۆ ئەوێ دەگەرێتەوە جا چ لە ئەوروپا بێت یان لە ئەمریکا.

بەڵام هەمووی یەك دەگرنەوە کە ئەو حزبایەتیە لەژێر سێبەری چالاکیەکانو ململانێی فراکسیۆنەکانی پەرلەمان هاتووە، ئەوانەش ئەو جۆرە حزبانەن کە پێناسەکانیان بۆ دارێژراوە (کە لە سەرەتا تۆمارمان کرد)، دوایی لەسەر دەستی یەکەم جار سۆشیالیستەکانو ئنجا شیوعیەکان بەتایبەتی (لینین) گەشەی پێکردو ناوەندیەتیو دیسپلینیو مەکتەب سیاسی بۆ زیادکردو ناوەرۆکێکی

---

١ الموسوعة العالمیة — ج- ص٣٢٢.

نوێی بە حزب دا، تا ئێرە ڕای باوو ئەکادیمیە کە لەو سەردەمە ڕای ئـەکادیمی زۆر لە ژێر کاریگەری ئایدیۆلۆژیای ڕۆژئاوایە ئەگەر چی بە بێ لایەنیش دەژمێررێت.

بەداخەوە زۆربەی فەرهەنگو ئەنسکلۆپیدیەکان کەمتر گەڕاونەتەوە سـەر ئـەو مێژووەی کۆمەڵگەی مەککە کە چەند حزبی لـێ بوە بەو شێوەیە: حزبی ئیسلامی (پێیاندەوت حزبی محمد)، بێبـاوەڕانیش حزبـی بـوون، عـەوامو عەشـیرەتەکانیش هەریەکە حزبو نوێنەریان لە (دار الندوة) هەبوو، ئایندارە کلاسیکیەکانی تـریش حزبێك بوون..واتە کۆمەڵـە حزبێـك هـەبوو لـەو شـارە.. ﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الأَحْزَابَ...﴾.واتە زۆر حزبی لێ بووە، بەڵام بەگشتی دوو بەشی سـەرەکی بـووە، (حزب الله)و (حزب الشیطان)وەك لە قورئانی پیرۆز وای دابەش کردووە. هەڵبەتە چالاکیەکانی تەبشیری ئاینیو بزوتنەوەی ماسـۆنیو.. هـەموو ئەوانـە سـەرەتای حزبی بوونە.

بۆ ناو جیهانی ئیسلامیشوا پێدەچێ یەکـەم حزبـی عـەلمانی (اتحـاد التعـالي والترقـي) عـەلمانی تـورکی بێـت کـە لـە سـاڵی ١٨٨٩ دروسـت بـووە، بـەپێی پشکنینەکان لەپێش ئەوە حزب نەدۆزراوەتەوە، هەرچەندە لەپێشدا (ترکیا الفتاة — جوان تورك) کە لە ١٨٦٥ سەری هەڵداوە، لەناو عەرەبیش (جمعية العلم السوري کە لە ساڵی ١٨٥٨) سەری هەڵداوە، بەڵام بە فەرمی حزبی نەبووینە.

بەپێی (موسوعة العالمية) لەناو عەرەب کۆنترین حزب (حزبی ئومەی میسریە) کە لە ١٩٠٧ بە سەرۆکایەتی (حسن عبدالرزاق)، بەشێکی تر حزبی تونس الفتـاة کە دامەزرێنەرەکەی عەلی پاشا لە ١٩٠٨ز بە یەکـەم دادەنێـت، بـەپێی هـەمان (موسوعة)، یەکەم حزبیش لە عێراق (حزب الحر العراقی)١٩٢٢ دامەزرێنەرەکەی (محمود نقیب)ە، کە بە فیتی ئینگلیز دایەزراند، بەڵام ئەگەر عێـراق کوردسـتانی ئەوسای گرتبێتەوە، ئەوا لە کوردسـتان (تعالي و ترقـي کورد جمعيـت لـەر) لـە ساڵی ١٩٠٨ز دروست بووە،واتە (موسوعة العالمية) بە هەڵەدا چـووە ئنجـا لـە پێش ئـەو مێـژووەش کۆمەڵـەو حزبـی تـر هەبووینـە لەوانـە: حـزب العهـد بـە

سەرۆکایەتی عزیز میسری —لـە بنـەڕەتا چەرکەسـی بـوو، جمعیـە النهـضة بـە سەرۆکایەتی محمد سەدر، حزبی ئیسلامی بەسەرۆکایەتی محمد داغستانی ...

ئێستاش بە هەزاران حزب لەو جیهانە پـەرش‌و بـڵاو بـووە، بووەتـە بەشـێکی گرنگ لە چالاکی بەشەریەت‌و وێنەکێشانی چارەنووسـەکانی، یـەك جـۆرو یـەك پێنـاس ناتوانـێ شـێوازی ئـەو هـەموو حزبانـە لـەخۆ بگـرێ، بـەڵام دەتـوانین گوزارشێکی تەواو گشتی بدۆزینەوە کە هەموو لێی هاوبەش بن، **حزب بریتیە لـە یـەکگرتنێکی ئارەزومەندانـەی کۆمەڵـە خـەڵکێك لەسـەر بنـچینەو کۆمەڵـە ئامانجێکی نیمچە هاوبەش.**

حزب لە روانگەی مەدرەسـەکان:

ئەو پێناسە جیاجیایانە گوزارش لە دیدە لێك جیاکـانی مەدرەسـەکان دەکـا، حزب لە روانگەی مـەدرەسەی لیبرال دیموکراسیدا زۆر جیایە وەك لە مەدرەسەکانی تر، لێرەدا ئەو پەروەردەو ئایدیۆلۆجیاو مەبادینەکان بەشێکی لاوەکین لەچاو یـەك گرتنی بەرژەوەندیەکان، بەرژەوەندی گـشتیش نیـە، بەرژەوەندیـەکی هەنوکـەیی، بۆیە حزبایەتی لەوێ یان هەڵخەڵەتاویە یان چینایەتیەکی روتە، لـەو سـەردەمەش کەم وایە حزبێك نوێنەرایـەتی چـینە هـەژارەکان بکـا هـەر چـینەکانی سـەروون خاوەنی بەرژەوەندیـەکی هاوبەشـن‌و چـالاکیە حزبیـەکان بـەکار دەهێـنن، بۆیـە هەڵخەڵەتاوی بۆ چینەکانی خواروە.

هەرچی مارکسیەتیشە لە کاردانەوەی ئە رەوتە لیبرالیـە، پێـی وایـە حـزب‌و بیروبـاوەڕو سیاسـەتیش بەگـشتی رەنگدانـەوی بـاری چـینایەتیەکەیەتی، واتـە ئینتمای چینایەتیەکەی لەژێرخاندا بە ماناى ئینتمای فیکریش لەسەر خان دیاری دەکات.. بۆیە حزب بەروانگەی فەلسەفەی مارکسی تۆخمێکە لەسەرخان‌و هەردەم حزب گوزارش لە چینێك دەکا.. لە کۆتاییدا بۆچـوونێکی هاوشـێوەی ئیـسلامی هەیە لەو دابەشیە دیارشیەی (یان حزب الله یان حزبی شـەیتان)، ئـەوا ئـەوانیش

یان حزبی پرۆلیتاریایە کە بریتین لە حزبە شیوعیەکان یـان حزبـی برجوازیـە کـە بریتیە لە حزبە نەتەوەیی‌و کۆمەڵایەتی‌و لیبرالیەکان..

لە راستیشدا کۆمەڵە بنچینەو پاڵنەرێك هەیـە یـەك یەکـەو پێکەوەشـی بـۆ پێکهێنانی حزبی جوداجودا وەك:

١- بەرژەوەندی چینایەتی بە تایبەتی لە جیهانی سەرمایەداری.

٢- پایەو پوول وەك حزبە دەسەڵاتدارو دیکتاتۆرو حزبی سەرکردە.

٣- بەرگری، وەك بەشێك لە حزبـە نیـشتمانی‌و نەتەوەییـەکانی بـن دەسـت‌و نەژادە چەوساوەکان‌و هەندێ کەمایەتی تر.

٤- بیروباوەڕی، وەك حزبە ئیسلامی‌و حزبە مارکسیەکانی پێشوو...و هەنـدێ حزبی رادیکالی تر.

وەك دەردەکـەوێت ئـەو ئامـانج‌و بنـچینانە هـەمووی خێـر نیـە، هەرچـەندە دیاردەی پەیدابوونی حزب لە مێژوودا نیشانەیەکی زەقـی پێـشکەوتنی کۆمـەڵ‌و بیری بەسەریە، نیشانەی وەرچەرخانی قورسایی:

کاریگەرییە کۆمەڵایەتیەکانەبەرەو کاریگەریـە فیکریـەکان، لـە کاریگەریـە بایۆلۆجی‌و میراتیەکان بەرەو ئایدیۆلۆجی‌و فێربوون، لە کاریگەریە (لا إرادیەکان) بۆ (إرادی)، ... بە کورتی لە ئینتما شاقولیەکان بـۆ ئاسـۆییەکانە، ئـیتر مانـای بەرەبەرە مرۆڤ لەگەڵ کۆنترۆڵی خۆی‌و سروشت کۆنترۆڵی مێـژووش دەکـا، بـەڵام رەوتی مێژووی کۆمەڵ تۆماتیکی‌و میکانیکی نیە بە یەك جار بپەڕنەوە، وەك لە تیۆرانینی (تطوریە مادیەکان) هاتووە، نەخێر، پاش ماوەو شـوێنەواری فاکتـەرە کلاسـیکیەکان لەگـەڵ خـۆی راپێـچی مێـژووی نـوێ دەکـا، بۆیـە کـاروان‌و حزبایەتیەکـەش (خێـرو شـەڕ)و (سـەلبیات‌و ئیجابیـات)، (رەنجـەرو رەنجبـەر)، (داگیرکەرو رزگاری)، (هەق‌و ناهەق)... بـە جەکـی دەهێنێ،هەربۆیـەش لەگـەڵ پەیدابوونی حزب کۆمەڵێك جۆرە حزبی لەگەڵ پەیدا دەبێت، وا هەنـدێکی بەنونـە تۆمار دەکەین:

١ - حزبه نەتەوەگەریەكـان:

ئێستا زیاتر له وڵاتانی عەرەبو توركیاو سربیاو رووسیاو... لـه ئـەوروپاو ئاسیاو بەرەو لاوازیـه، لـه كوردسـتان كـەمتر نمونـەی ئـەو جـۆره حزبـه هەیـه، نیشانەیەكی روكەشی ئەو حزبانه (نەك جەوهەری) ناوەكانیان لـه كۆتاییـدا نـاوی نەتەوەكـەی پێوەیـه نـەك وڵاتو نیـشتمانەكه، وەك حزبـی بەعـسی عـەرەبی سۆشیالیستی، پارتی سوشیالیستی كورد، بەرەی توركمانی، .. كۆمەڵگه لەسـەر دەستی ئەو حزبانه زۆر تاڵی كێشتووه، بۆیه حزبـه دەسـەڵاتدارەكانی لـەو جـۆره هەردەم مەڵبەندی پشێوی جەنگـه لـه ناوچـەكه.. هـەروەك جـاران بینیمـان لـه هەڵمەتـەكانی نـاپلیۆنو شـۆڤینیەتەكەی، فاشـیو مۆسـۆلینی، نـازیو هیتلـەر، ڤالانژیسیو جنرال فرانكۆ ..وە نیستاش دەبینین عێراق، توركیا، سربیا كه زیـاتر لەو جۆره حزبه دەستەڵاتداره بوونه بۆیه لەگەڵ هەموو دەوروبەرو له ناوەخۆشـی سەرچاوەی نائارامین.

له كوردستان سـەرەڕای داگـیرو دابـەشو سـتەمی نەتـەوەیو دراوسـێی دوو تەوەری جیهانی لەو ترازه حزبانەن كەچی كەمتر لەو جۆره حزبەی لێ پەیدا بـووه، نمونەی دەگمەن (كاژیك)و (پاسۆك)ە.

٢ - حزبـه نیشـتمانیەكـان:

ئەو جۆره حزبانه گەلێ بڵاون، جیاوازیەكی ساده لەنێوان حزبـی نەتەوەگـەریو نیـشتمانی (نـەك لـه جەوهـەردا) وەك لـه سـەروو نیـشانمان دا، لـه ناوەكەشـی دەردەكەوێ، كه له كۆتاییدا ناخۆ ناوی نیشتمانەكەی پێوەیه یان نەتەوەكـه، لـه كوردستان زۆربـەی حزبـەكان (كوردسـتانین- نـەك كـورد) واتـه نیـشتمانین نـەك نەتەوەگەری.

٣ - حزبـی نـەژادی:

بەشێك له توێژەرەوەكان هەردوو حزبـی كۆمـاریو دیكراسـی ئـەمریكی بـەو جۆره حزبانه دەشوبهێنن، له ئەفریقاو هەندێ شوێنی تر بەلاوازی ماوه.

٤- حزبـه دیمكراسیـه‌كـان:

تا راده‌یه‌ك ئه‌و ناوه به هه‌ڵه باوی وه‌رگرتووه (حزبی دیمكراسی) نیـه چـونكه (دیمكراسی) ئایدیۆلۆژی نیه، بۆیه ده‌بینین وڵاتێكـی دیكتـاتۆری وه‌ك ئـه‌ڵمانیای رۆژهه‌ڵات ناوی ئه‌ڵمانیای دیمكراسی بوود، كه ئایدیۆلۆژیای شیوعیه‌ت بووه، یـان به‌ره‌ی دیمكراسی فه‌له‌ستین، ... له راستیدا له‌و سه‌رده‌مه‌دا حزبـه دیمكراسـیه‌كان به مانای زیاتر حزبه لیبرالیـه‌كان دێـت، هـه‌ر حزبێـك سـه‌ر بـه مه‌دره‌سـه‌یه‌كی رادیكالی نه‌بێت (-كه له‌و سه‌رده‌مه‌ش قه‌یرانی هه‌یـه-) بـه لیـبرالی حـسابه، بۆیه زۆربه‌ی حزبه‌كانی جیهـانی بـه‌ره‌و ئـه‌و تـرازه‌ن، هه‌ڵبه‌تـه رۆژئـاوا پێگـه‌ی سه‌رهه‌ڵدانی ئه جۆره حزبانه‌ن.

٥- حزبـه سۆشـیالیستیه‌كـان:

ئێستا له‌دوای دارِمانی شـیوعیه‌ت حزبـه سۆشیالیـسته (بـه‌ناو زانـستیه‌كان) هه‌ڵوه‌شانه‌وه زیاتر حزبه سۆشیال-دیمكراسیه‌كان ماوون، ئه‌وانـه‌ش زیـاتر بـه‌دیلی حزبه لیبرالیه‌كانن له رۆژئاوا، بۆیه به‌خێرایی په‌رینه‌وه بۆ ئه‌فریقاو ئاسـیاش كـه جاران كه‌متر هه‌بوو.

٦- حزبه خێڵه‌كیه‌كان :

ترازێكه به‌ده‌گمه‌ن ماوه، نمونه‌ی هه‌ره زه‌قی (حزبی ئه‌نكاسا)یه لـه خـوارووی ئه‌فریقا كه نوێنه‌رایه‌تی خێڵی (زۆلۆ) ده‌كا به سه‌ركردایه‌تی بۆته‌لیزی.

٧- حزبـه تـایفیـه‌كـان:

له‌و شوێنانه هه‌یه كـه ململانێـی تـایفی لـه‌ێیه، لـه شـوێنێكی وه‌ك لبنـان هه‌ریه‌كه له حزبی مه‌سیحی به هـه‌ردوو تایفـه‌وه حزبـی تایفیـان هـه‌بوو (حـرب كتائب) به سه‌رۆكایه‌تی بنه‌ماڵه‌ی پێـر جومـه‌یل، حزبـی (الـوطنين الاحـرار) بـه سه‌رۆكایه‌تی بنه‌ماڵه كمیل شمعون، هه‌روه‌ها حزبی سوننیو شیعی هه‌یـه (حركـه أمل)، حزبـی دورزی- هه‌رچـه‌نده ناویـشی سۆشیالیـسته (حزبـی سۆشیالیـستی پێشكه‌وتوو- بنه‌ماڵه‌ی جونبلات) له پاكستانو ئه‌فغانستانو هند به پێی تـایفی

هندۆسی، ئیسلامی بە هەردوو باڵی (سوننەو شیعە)، لە بۆرِندا لە نێوان هۆتـۆو تۆتسی، .. هەتا لە نایجیریا وا تێبینی کراوە کە سێ ئایینی سەرەکی لێ بووە لـە کۆتاییدا سێ حزبی سەرەکی لێ پەیدا بووە.

٨- حزبە ئاینیە کلاسیکیەکان:

وەك لەو نموونانەی هیندو نایجیریا باسکرا، لە ترازی نوێش ئەو حزبە مەسیحیو یەهودیانەی بەخێرایی لە زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا پەیدا بووینە، هەنـدێ دەسـتەو کۆمەڵی واش لەناو ئیسلام هەیەوەك (کۆمەڵەی موسـڵمانانی ئەندەنوسـیا) یـان (رابیتەی ئیسـلامی پاکستان، ....).

٩- حزبـی دەســـەڵات:

لە هەمو شوێنێکی دیکتاتۆری هەیە، بێ مەبادینە، لەگەڵ دەسەڵات دایە بە چارەنووسەوە، گەلێ جار بە حزبی مووچەو پایەش ناو دەبرێت.

١٠- حزبــە ئومــەمیەکــان:

حزبە شیوعیەکانن، کە جاران گـەورەترین فراکسیۆنی جیهـانی بـوون، بـەڵام نێستا لە: چین، ڤێتنـام، کۆریـای سـەروو، کوبـا، لاوس وەك حزبـی دەسـەڵاتدار ماوون بە قەیرانەوە، بەڵام ئومـەمی تـەواو جـووت نیـە لەگـەڵ نامانجـەکانیان، چونکە ئەوان لە هەر ئومـەتێك چینێك تیایـدا نامانجـە (کـە چـینی کرێکـارە- پرۆلیتاریا)و چینەکانی تر دوژمنن، بۆیە ئومـەمی نـین لـە راسـتیدا، هەرچـەندە واش باوی وەرگرتووە.

١١- حزبە ئیســلامیەکــان:

ئەوانــە ئومــەمین بــەڵام بــە ســەرەتایەکی نیـشتمانی دەسـتیان پـێکردووە، هەرچەندە ئیسلامیەکان بەخۆیان نە بەناوی (ئومەمی) نە بە (عەولـەمی) قـایلن دەڵێن ئێمە جیهانین، بەرەو گەشەن، لەدوای ١٩٨٠ی سەدەی رابـوردووو لـەدوای هــەردوو شۆرِشــی ئێــرانو ئەفغانــستان بــەخێراتر ســەریان هەڵـداو پــەیامێکی گەردوونیان بـۆ هــەموو بەشــەریەت هــەڵگرتووە، جارنامەیــەکی رەتکردنــەوەی

هـەموو ئـەو دابەشـیەی سـەرووە، دامـاڵینی مرۆڤـە لـە وەلای هـەموو جـۆرە ئینتمایەکی شاقولی، نەك رەت کردنەوەی ئینتمایەکە.

چەند دابەشیەکی پێچەوانە:

چەند جۆرە حزبێك هەن هاوتاو جمکن، بۆیە پێکەوە ناویش دەبرێن، لەوانە:

١- **حزبە رادیکالی‌و حزبە محافزینەکان:** بەجۆرێك یەکەمیان خاوەن بەرنامـەو گۆرینی ریشەیی‌و دووەمیشیان پارێزگاری کردنە لە واقیعەکە.

٢- **حزبە میکاڤیلی‌و حزبە مەبادینیەکان:** یەکـەمیان بەرژەوەنـدی‌و فـرت‌و فێڵ‌و فریودان‌و نەچەسپاوی‌و بەرژەوەنـدی پەرسـتی‌و هـەموو جـۆرە ئـامرازێکی رەواو نارەواو بۆ مەبەستی تایبەتی، کەچی دووەمیـان حزبـی راسـتگۆو یـەکێتی گۆتەو کردەو بەڵێن‌و مەبادینە، ئەندامان‌و سەرکردەکانی خزمەتێکی بیروباوەرێك دەکەن لە پێناوا بۆی دەژین کەچی لە یەکەما لەسەری دەژی.

٣- **حزبە عەلمانی‌و حزبە ئاینیەکان:** یەکەمیان لە هەرە باشیدا ئاین لە ژیان‌و دەوڵـەت‌و سیاسـەت جیادەکاتـەوەو بـەرێزەوە خانەنـشینی دەکـا دەیکاتـە مەسەلەیەکی شەخسی‌و لەچوارچێوەی دەسـتور چـەند بەنـدێکی بـۆ دەکاتـەوە. دووەمیان ئاین بـە سەرچـاوەیەك وەك (مەسـیحی‌و یـەهودی‌و بـوزی‌و هندۆسـی و...هتد.) دەزانن یان وەك ئیسلامیەکان بـە تاکـە سەرچـاوەی یاسـاو دەسـتوور دەزانن بۆ رەوتی تاك‌و کۆمەڵ، لێرەدا ئاین دەستوور رێك دەخا نەك پێچەوانە.

٤- **حزبە چەپ رەو راسـت رەواکان:** کەمتر مـاوە، بـەکورتی گوایـە یەکـەم نوێنەرایەتی هەژاران دەکاو دووەمیشیان دەوڵەمەندان.

پێشـکەوتوترین حـزب:

بۆ وەڵامی ئەو پرسە هەموو حزبێـك بـە خێرایـی دەڵـێن مـن پێـشکەوتووم، مـۆدێرنم، دژی رەجعیـەت‌و دواکـەوتوویم، بـەڵام پێـوەرو تـەرازووی مێـژووی،

کۆمەڵناسی، ئەنسرۆپۆلۆجی، ... سیاسی، ئنجا واقعی لەو وەڵامە بەرپرسیارە، زۆر ناڵۆزو لێڵیش نیە، مادام ئەسڵی حزبایەتی مانای پەرینەوەی کۆمەڵگەو تاکە لە کاریگەرە شاقولیەکانی ئنتمای تاك وتائیفیەتو ئاینی کلاسیکیو خیلەکیو رەچەڵەکیو نەژادی یە بۆ کاریگەریە ئاسۆییەکانی ئنتمای عەقیدەیو فکریو مەدەنی یە، واتە دیاردەی حزبایەتی تا رادەیەکی زۆر لە پرۆسەی مەدەنی دەچێت ئەویشو حزبایەتیش بریتین لە داڕنینی کاریگەریە کۆمەڵایەتی یەکانو فاکتەرەکانی سەروو لە سەر تاكو دارشتنەوەی کاریگەرو خستنە ژێر رێنمای کۆمەڵێکی کراوەی نوێی فکری، بەو شێوەیە ئەو حزبانەی لەسەر بنچینەی خێڵەکی نەژادیو نەتەوایەتیو جوگرافیو تایفەگەری دروست دەبێت یان هێزێك لەوانە وەردەگرێ بە (حزبی دواکەوتوو کلاسیکی) حسابن یا هەر ناوی نوێگەرایش لە خۆ بنێن یان لە ولاتێکی تەکنۆلۆجیداریش بێت، لە کۆتاییدا هەروەك ئەخشە کۆمەڵایەتیەکان بەرژەوەندی تایبەت پاڵنەری سەرەکی جمو جۆلە سیاسیو ناسیاسیەکانی دەبێت.

بە پێچەوانەش ئەو حزبانەی بە سافی لەسەر بیروباوەر دروست دەبنو ئەندامو لایەنگرانیا رەچەڵەكو نەژادو نەتەوەو چینو زەمینی جیاجیایە ئەوەیان پێشکەوتووە، جا لەو پێشکەوتووەش دیسان پلە هەیە، هەڵبەتە حزبە مارکسیەکانیش لەو خانەن واتە بیروباوەرین، مەبادیئەکانیان جیهانیە بەڵام چینایەتیە واتە (پرۆلیتاریا) دەگرێتەوە، بەهەمان شێوەی تەسك ترو خێراتر حزبە لیبرالیەکانی رۆژئاواش چینایەتیەو (چینی برجوازی)و جوگرافی تەسك دەگرێتەوە، بۆیە پێشکەوتووترین حزب ئەو حزبەیە مەبادیئەکانی جیهانی بێتو کراوەش بێت بۆ هەموو مرۆڤ لەسەر ئەو زەویە بێ هاوێر.. ئەوەش تەنها حزبی ئیسلامی راستەقینەیە، دەتوانین جۆری حزبایەتی لەسەر بنچینەی دواکەوتوویيو پێشکەوتوویی بەو شێوەیە رێز بکەین:

حزبی خێڵەکی، حزبی نەژادی، حزبی تائیفی، حزبی نەتەوەگەری، حزبی

(٤٥) پــــارت حــزب party

نیشتمانی، حزبی لیبرالی، حزبی نومەمی، حزبی ئایینی، حزبی ئیسلامی، لێرەدا تێبینی دەکرێ حزبی لیبرالی لە ریزەکانی پێشووە، لە راستیدا ئەو حزبە نەیتوانیوە بە حزبایەتی خەلکی لە کاریگەر کۆمەلاّیەتیە کلاسیکیەکان رزگار بکا بەلکو ئەوە زادەی پرۆسەی دیموکراسیو بازاڕی ئازادو سەروەری یاساو دەولەتی مەدەنی یە، بەلاّم ئەو جۆرە هەلّ وەشاندنەوەیە بۆ بیناکردنەوە.

(٤٦)

حزبه کوردستانیه‌کان الاحزاب الكوردستانيه
Kurdistani Parties

وه‌ك زاراوه به‌کاردێت بۆ ئه‌و حزبانه‌ی که سنوری چالاکی سیاسیان ته‌نها کوردستانه،واته له کۆتایی ناوه‌که‌ی (کوردستان)ی پێوه‌یه‌وه‌ك نیشتمانی کوردستان، له‌و سه‌رده‌مه‌دا بریتین له: (پدك)، (ینك)، (حسك)، (حشك)، (یه‌کگرتووی ئیسلامیی کوردستان)، (کۆمه‌ڵی ئیسلامی کوردستان) ...

هه‌ڵبه‌ته حزبایه‌تی (له غیابی دادگه‌ری راسته‌قینه‌دا) داهێنانێکی به‌شه‌ری ئیجابیه، هه‌رچه‌نده پرۆسه‌یه‌که‌وا ده‌رده‌که‌وێ پارچه‌پارچه‌کردنی میلله‌ت بێت، وه‌ك مه‌سه‌له‌ی (درۆ)یه هه‌رچه‌نده سه‌لبیه، به‌ڵام که منال درۆی کرد نیشانه‌ی جولآن‌و سه‌لامه‌تی عه‌قلیه‌تی (وه‌ك لایه‌نی ئیجابی)، جا به‌گوێره‌ی پێشکه‌وتنی شارستانی‌و سیاسی‌و باری ئایینی‌و فه‌رهه‌نگه گشتیه‌کانیان‌و دۆخی ده‌روونی چین‌و توێژه‌کانی میلله‌ت ئایدیۆلۆژیاو رای گشتی حزبه سیاسیه‌کان ده‌خه‌ملن.

له‌سه‌ر ئه‌و بنچینه زۆر ئاساییه په‌یدابوونی حزبایه‌تی له‌ناو میلله‌تانی جیهانی سێیه‌م پاشکه‌وتووش، سه‌ره‌ڕای ئه‌وه‌ش حزبایه‌تی له‌ناو کورد (به‌تایبه‌تی له‌ناو ره‌وشه‌نبیرانی) بگره له پێشه‌نگا بووینه، به‌ڵام له په‌نجاکان به‌دواوه زیاتر بووه‌ته بزوتنه‌وه‌یه‌کی میللی، ئه‌وه‌ش به‌هۆی:

١- داگیرو دابه‌شکردنی کوردستان‌و سته‌می نه‌ته‌وه‌یی.

٢- گه‌یشتنی فیکری مارکسی.

مێژووەكـــی خێـــرای حزبایـەتی لە كوردســـتان:

كوردستانو رەوشەنبیرانی كوردستان وادیـارە دەورێكـی گرنگیـان هـەبوو لـە دروستكردنی بڕیارو ڕوداوو مێژووی سیاسی ناوچەكە.

بەپێی زۆربەی سەرچاوەكانی دروستكردنی (حزبی تتحادو الترقی -كـە دوایـی بووە، مولكی نەتەوەگەریە عەلمانیە توركەكان) دامەزرێنەرەكەی كورد بووە، ئـەو چوار قوتابیەی پزیشك دامەزرێنەری (اتحاد الترقی) بوون: ئیـبراهیم تـەمو، محمـد رەشید چەركەسی، د.عبداللە جودت، د.ئیـسحاق سـكوتلی)[1]، ئـەو دوو نـاوەی دوایی (كوردن)، زۆربەی بڵاوكراوەو ڕاگەیاندنو ڕێكخراوە مەدەنیـەكان لەدەسـت كورد بووە، شەریف پاشا گۆڤاری (مشروطیـەی عوسمانی) بـەڕێوە دەبـرد، دوایـی ڕێكخراوی (تشكیلات اجتماعی عوسمانی) لە دەست ئەمین عـالی بـەدرخانی، .. دواییش رادیكالی عوسمانی هەر لە دەست شەریف پاشا بووە، د.عبـداللە جـودت گۆڤاری (عوسمانی) لە دەست بووە، سەرەڕای زۆربەی پایـەكانی تـری ئەنجومـەنی دەوڵەت، شورا، جاروایە باب العالی، شێخ الإسلام، زۆرێك لەوالیـەكانی دەرەوەی كوردستانیش، سەفیرەكان، ... لـە دەسـت كـورد بـووە، یەكـەم جـاریش لەسـەر دەستی د. عبداللە جەودەتی كورد پیتی لاتینی هێنرا نێو توركیای هاوچەرخ.

هەر لەدوای ئاشكرا بوونی نیازی توركایەتیەتی (ئیتحـادو ترقـی) ئـەوا هـەر خێرا ئەوانەو شەریف پاشاو (ذو الكفـل)و ئەمین عـالی بـدرخان حزبـی (تعـالیو ترقی كورد جمعیتلەر)یان دروست كرد لـە ١٩٠٨، بـە یەكـەم حزبـی بـە مانـای حزبایەتی لە كوردستان دروست بووە، بە سەرۆكایەتی شێخ عبدالقادر، هەرچـەندە راوبۆچوونی تر هەیە لەسەر یەكەم ڕێكخراوی، بـەپێی بەڵگەنامـەكانی ئەرمـەنی دەڵێن (یەكێتی كـورد) یەكـەم ڕێكخـراوی كـورد بـووە بـە سـەرۆكایەتی (شـێخ

١ تركیا الفتاة... أرنست راموز، هەروەها (كوردو كردستان في وثائق البریطانیة.. و زۆربەی بەڵگە نامەكانی تری روسی عوسمانی ئەرمەنی دوپاتی دەكەنەوە.

عبیداللە نهری)، راستە لەپێش (کورد تعالیو ترقی جمعیەت لـەر) وەك (ئـەمین زەکـی بـەگیش) تۆمـاری کـردووە رێکخـراوی تـری وەك (کۆمەڵـەی هێڤـی)، (رادیکالی عوسمانی)، (تشکیلاتی اجتماعی)، (لامرکزی)، (رادیکالی عوسمانی)، ... بەڵام ئەوانە رێکخراو بوون نەك حیزب[١].

لەناو حزبی تعالیو ترقی کورد کێشەیەکی توونـد هـەبوو لەسـەر هەڵوێـست وەرگـرتن لەمـەڕ کێـشەی خەلافـەت کـە لـەو سـەردەمی خەلافـەت ببـوە دوو دەسەڵات، یەکەمیان تەوەری عەلمانیە نەتەوەگەریـە تورکـەکان بـە سـەرۆکایەتی (مستەفا ئەتاتۆرك) لە ئەنقەرەو دووەمیان لە ئەستەمبۆل (بە سـوڵتانیەتی محمـد وحیدالدین) سەرەك وەزیرەکەشی (فرید پاشا) بوو بەتایبەتی لە فـەترەی ١٩١٨-١٩٢٢، لەبەر ئەوەی سولتان بە کردە مـافی کـوردی دابـوو تـا دروسـت کردنـی دەوڵەت هەروەك لە رێی وەفدی تایبەتی سوڵتان (هـادی پاشـا)و وەفـدی کـوردی (شریف پاشا)و (عبدالقادر شمزینی) هەم لەسەر سیڤەرو هەم لەسەر گەشەسەندنی نوێی کێـشەی نەتـەوەکان.. بـەڵام لەگـەڵ مـستەفا ئـەتاتۆرك هـیچ رێکـەوتنو مۆرکردنێك نەبووهەر خەریکیش بوو لە ژێرەوە ئەو یاساو ئیمتیازانەی کـە کـورد بـە درێـژایی خەلافـەت بـە دەسـتی هێنـابوو هـەمووی هەڵوەشـێنێتەوە، هـەتا سیڤەریشی کردە (لۆزان) لەسەر هەموو ئەو جیاوازیانە ئەوا بـاڵی ئیـسلامی نـاو (حزب اتحاد والترقی کورد)و بالی عـەلمانی کـۆك نـەبوون، لـە دەرەوەش کێـشەی هەبوو لەگەڵ عەلمانیە کوردەکان، بالی ئیسلامیەکان پێیان وابوو لەرێ خەلافـەت مـافی کـورد زامـن تـرە، کەچـی عەلمانیـەکانی وەك: شـەریف پاشـا، بەشـێك لەبەدرخانیەکان، ئیسحاق سکوتلی... لەو لایەش حسن خەیریو برنجـی زادەو ٧٢ نوێنەری کوردی تریش لە ئەنجومەنی نیشتمانی تورکیا بوون، کوردی عێراقیش لە عەلمانیەکان بەرەو لای (ئەتاتۆرك) بوون هەروەك (رفیق حلمـی) لـە یاداشـتەکانی باسی دەکا، باڵی ئیسلامیەکان دەرفەتیان بـە عەلمانیـە کوردەکـان دا تـا لەگـەڵ

[١] بۆ زیاتر بڕوانە: حزبە کوردستانیەکان لەو فەرهەنگە .

ئەتاتۆرك میللەتی کوردیان بەرەو هەڵدێر برد، ئیتر لە کۆتایی رووداوەکانو سەرکەوتنی ئەتاتۆرك بەسەر سوڵتان ئنجا دانیان بە هەڵەکان هێناو ئیسلامیەکانی کورد بەخۆکەوتنو هەریەکە لە شێخ عبدالقادر، شێخ سعیدی پیرانو سعید نەورەسیو زۆری تر.. تا شۆرشی شێخ سعید دەستی پێکرد لە ۱۹۲۵و لە کۆتاییدا سەرکەوتوو نەبوو، حزبی ئتحاد والترقی لە ۱۹۲۷کۆتای پێهات، ئنجا نۆرەی حزبی خۆیبوون هاتو حکومەتی ئەراراتیان دروست کرد بە سەرۆکایەتی (احسان پاشا) ئەو ئەزموونەش سەرکەوتوو نەبوو.

کورد تا ئەو سەردەمەی دوای جەنگەکانی جیهانی لەشام ومسریش دەوری سیاسی گرنگیان هەبوو، لە نیوەی سەدەی رابوردووش ئینجالەلای تەواوی خەڵکی کوردستان ستەمی نەتەوایەتی(حزبایەتیش) هەستی پێکراو بزوتنەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان لەگەڵیدا پەیدابوو کە دەوری هەرەگرنگی دەگەرێتەوە بۆ بیروبروای (پ دك –ئەویش بۆ ژ ك)و قۆناغێکی نوێ دارشت لە مێژووی حزبە کوردستانیەکان، وەك لە دواییدا دەردەکەوێ بریتیە لە (حزبی دایك)و هەموو ئەو حزبە عەلمانیانەی ئێستا حزبە کوردستانیەکان پێك دێنن لە لقو پۆپی ئەو هاتوون، هەردوو سەرکردە (قازی محمد- مەلا مستەفا) زیاتر ئەو تەوژمە روحیەیان پێدا کەوا بچەسپێ لەناو میللەتی کورد.

١- پارتــی دیموکراتی کوردســتان:

لەساڵی ١٩٤٦ لە یەك گرتنی هەردوو حزبی رزگاریو شـۆڕش بـەناوی پـارتی دیموکراتی کورد دروست بوو کە هەمان ســاڵی جـاڕدانی کۆمـاری مەهابادیـشە، دامەزرێنەرەکەی (هەمـزە عبـداللە)، بـەپێی ئـەدەبیاتی نـوێی (پ د ك) دەڵـێن: سەروەری دامەزراندنی ئەو پارتە هــەر بــۆ (مــەلا مــستەفا)* دەگەڕێتــەوە، کــە ئــەوکاتی لــە کوردســـتانی ئێــران (پ د ك) بــاوی وەرگرتبــوو تــا لــەودیوەی کوردستانیش دروست بێتو هــەر بــە ســەرۆکایەتی خــۆی، هــەر لایەنــەی حزبــی شۆڕشو هیوا لە دوای جەنگی جیهانی دووەم ڕا ڕەگو ڕیشەیان دروست ببوو، بـە چەندین قۆنـــاغو کێشـــەو دووبەرەکیدا تێپەڕین تــا گەیـشتنە دروســـتکردنی (پ د ك)، بەکارترین شەخسیەتەکانی (ئیـبراهیم ئەحمـەد، شـێخ لـەتیف، هەمـزە عبداللە، جەلال تاڵەبانی، ساڵح حەیدەری، ...).

هەرچەندە ڕای تر هەیە کە ئەو حزبە لە بیستەکانی ســەدەی ڕابــووردوو کــاری کــردووە – بــۆ زیــاتر بڕوانــە نووســـینێکی فــراوانو تایبــەتی لــە بــارەی حزبــە کوردستانیەکان -توێژەر

ئایـدیۆلـۆژیاکــەی:

بە گەلــێ قۆناغو وەرچەرخاندا تێپەڕیوە بەپێی کاریگەرو نزیکــی جــۆری ئــەو سەرکردەو مەیلی فەلسەفیان لەناوەندی بڕیارەوە، بــە کــورتی بــەپێی کاریگــەری بارزانی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژی بۆ دروست بوە، بارزانی زیــاتر مــەیلی بــە ئــاینیو ڕێڕەوی ڕەسەنی کورددا کەوتوە، کەمتر کەوتۆتە ژێر کاریگــەری ئــەمری واقیعــی ڕۆژهەڵاتیو ڕۆژئاوایی، بە گشتیەکەی حزبێکــی نیــشتمانیو نەتەوایــەتی بــووە،

* بۆ زیاتر بڕوانە: حزبە کوردستانیەکان (دانەر)- تیایدا هاتووە کە ئەو حزبە دامەزرێنەرەکەی نە هەمزە عبداللە بە نە مەلا مستەفا .

جارجاریش ماركسی بوون لە غیابی بارزانی وەك لە كۆنگرەی ١٩٥٣ی كەركوك بەرەو ماركسی چوون، لە ساڵی ١٩٧٩ كۆنگرەی (٩) بە تەواوی لە مادەی (٥)و (٦) دیسان گەڕانەوە سەرماركسیەت كە لەو سەردەمی لە كوردستان باوی وەرگرتبوو، لەدوای شۆڕشی ئیسلامی ئێرانو كۆنگرەی (١٠) جارێكی تر گەڕانەوە سەر نەتەوەییو دیموكراسیەكەیان، ئێستا وەك حزبێكی لیبرالی نەتەوەی ئەوەندە گرنگی بە مەبادیءو بیروباوەڕ نادەن، زیاتر كۆكردنەوەی خەڵكیە لەسەر بنچینەی بەرژەوەندیو تارادەیەكیش مێژووی سەروەری‌یەكەی.

كەمێك لە مێژووی:

• لەدوای شكستی مەهاباد مەلا مستەفا كەوتە یەكێتی سۆڤیەت تا شۆڕشی ١٩٥٨ عبدالكریم قاسم گەڕایەوە عێراق (پارتی) قەدەغە بوو، بێ ئەو سەركردەش باڵی ئیبراهیم احمدو باڵی همزە عبداللە هەر لە ململانێ بوون، دوای همزە عبداللە بە یەكجاری دەركرا.

• لەو نێوانەی ١٩٥٨ هەتا لە ساڵی ١٩٦١ عبدالكریم قاسمو مەلا مستەفا نەگەیشتنە هیچ ئەنجامێك.

• لە ١١ی ئەیلول ١٩٦١ شۆڕشی دەستی پێكرد بە سەرۆكایەتی مەلا مستەفا وا باوە دەڵێن بە ڕێبەرایەتی (پ دك)یش كە مەلا مستەفا سەرۆكی بووە، بەڵام بەپێی هەندێ سەرچاوە لەوانە (لا أصدقاء سوى الجبال) یەكەم جار پارتی بەیانی دژی ئەو شۆڕشە دەركردووە دوای چووەتە ناوی، واپێدەچێ ئەو پارتە هەمموو دەم لەگەڵ مەلا مستەفا یەك نەبووینە .

• لەساڵی ١٩٦٣ عبدالسلام عارفو حزبی بەعس ئینقلابیان بەسەر عبدالكریم قاسم كردو هەڵمەتێكی بە تەوژم تر كرایە سەر كوردو حزبی شیوعی عێراقیو خەڵكێكی نوێ چووە ڕیزی شۆڕش.

• لەبەر نەبوونی ئایدیۆلۆژیایەكی توندو تۆڵ كێشەی فرەتەوژمی تیابووە،

بۆیه له‌دوای كۆنگره‌ی (٦) قه‌لادزه له ١٩٦٤ بالی (م.س) به سه‌ركردایه‌تی (ئیبراهیم احمد- جلال تاله‌بانی) دیسان له‌دژی (مه‌لا مسته‌فا) راست بوونه‌وه، گوایه ره‌جعی‌و خێله‌كی‌یه به‌ناوی (مه‌لایی)و (جه‌لالی).

• له‌سالی ١٩٧٠ له ١١ی ئادار رێكه‌وتن نامه‌كه راگه‌یه‌نراو عێراق به ده‌ستووری دانی نا به ئۆتۆنۆمی بۆ كوردستان، بۆ ماوه‌ی ٤ سال جێ به جێش بكرێ .

• له هه‌مان شه‌وی ١١ی ئادار بارزانی لێبوردنێكی گشتی گرنگی جاردا بۆ جاش‌و جه‌لالی، ئه‌و سه‌رده‌م زۆربه‌ی ئه‌خشه‌كانی حكومه‌تی هه‌لوه‌شانده‌وه، جه‌لالیه‌كانیش به خێرایی كۆنگره‌یه‌كیان بێك هێنا به‌ناوی (پارتی شۆڕشگێڕی كوردستان) چوونه ناو (پ دك).

• له‌و فه‌تره‌یه‌ی ١٩٧٠-١٩٧٤ به‌هۆی باشی ئیداره‌و كارێزمی سه‌ركرده‌كه‌ی بووه گه‌وره‌ترین حزب، زیاتر له ١٠٠٠٠٠ ئه‌ندامی هه‌بوو.

• له ١٩٧٣/٧/١٧ حزبی به‌عس‌و حزبی شیوعی عێراقی به‌ره‌یه‌كی دووقوۆلیان راگه‌یاندو به‌و شێوه‌یه ئه‌و حزبه دیسان كه‌وتنه‌وه سه‌نگه‌ری حكومه‌ت‌و پارتی به‌جێ‌هێشت، به‌بیانوی گوایه به‌رگری له حكومه‌تێكی نیشتمانی‌و خۆمالی نه‌وت ده‌كه‌ن له‌دژی ئیمپریالیزمی ئه‌مریكی ئه‌وه‌ك وه‌ك ئه‌زمونی تشیلی‌و سلفادۆر ئه‌لیندی دوباره بێته‌وه، گه‌یشته راده‌ی چه‌ك وه‌رگرتن له حكومه‌تی عێراق .

• له سه‌ره‌تای سالی ١٩٧٤ حكومه‌ت یه‌ك لایه‌نانه یاسایه‌كی ده‌ركرد به‌ناوی یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ كوردستان هه‌ردوو ئه‌نجومه‌نی (یاسادانان)و (جێبه‌جێكردن)ێكی لاوازی دروست كرد، یه‌كسه‌ریش ده‌ستی به شه‌ڕ كرده‌وه‌و هێزی هێنا كوردستان‌و پرۆسه‌ی (تعریب)یش هه‌ر به‌رده‌وام بوو.

• دوای یه‌ك سال شه‌ڕ له‌لایه‌ن شۆڕشی كورد به رابه‌رایه‌تی (پ دك) پشتیوانی شای ئێران‌و ئه‌مریكاو حكومه‌تیش له‌گه‌ل حزبی شیوعی‌و جاشێكی

زۆرو ولآتانی سۆشیالیستیو له رێکەوتن نامەی جەزائیر ١٩٧٥/٣/٦ عێراقو ئێرانی شا کۆتاییان بە شۆڕشی ئەیلول هێنا، لەبەر ئەوەی ئەو حزبەو شۆڕشیش زۆر بەند بوو بە شەخسی مەلا مستەفا وەك سەرکردەیەکی زۆر خۆشەویست بۆیە کە مەلا مستەفا جاری کۆتایی شۆڕشو دەست کێشانەوەی لە سیاسەت دا بە یەکجاری هەم شۆڕشو هەم (پارتی)یش کۆتایی هات.

بۆیە بەشێك لە ناحەزانی ئەو شۆڕشە ئەو پرۆسەیە بە زاراوەی (ئاشبەتاڵ) ناوزەد دەکەن، چونکە لەکاتی جاڕدانی کۆتایی شۆڕشی خاوەنی ئیمکانیەتێکی زۆری مادیو بەشەری بووو هیچ مافێکی نوێی بۆ کوردیش دەستەبەر نەکرد.

- قۆناغی نوێی حزبایەتی-

مەبەست لەدوای ١٩٧٥ بەدواوەیە، کۆمەڵێك سیفاتو نیشانەی تایبەتی خۆی هەیە جیا لە پێشتر.

٢- یەکێتی نیشتمانی کوردستان:

لە ١٩٧٥/٦/١ لە شام دروست کرا لەلایەن (جلال حسام الدین تالەبانی- مام جەلال)، لە پێکهاتنی سێ باڵی سەرەکیو کۆمەڵێك کەسایەتی خاوەن ئەزموونی وەك (نەوشیروان مستەفا- د.فؤاد مەعصوم- د.کمال حسن خۆشناو- د.کمال فؤاد- د.عمر شێخ موسی..).

باڵەکانی ناو یەکێتی:

پێکهاتنێکی داهێنەرانەی زۆر بلیمەتانەی پیادەکردنی یاسای سێیەمی مارکسی بوو لە فەلسەفە (قانون وحدة و صراع المتناقضات) بەو شێوەیە:

١- کۆمەڵەی رەنجدەرانی کوردستان: بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٠/٦/١٠ لە لایەن (شهاب شێخ نووری-وەستا ئەنوەر- جعفر کۆیی) دروست کراوە، بەناوی کۆمەڵەی مارکسی لینینی کوردستان تارادەیەك لە سەرەتای ١٩٧٦(ماویانە) بووە، بوو بە باڵێك لەناو یەکێتی.

٢- باڵی بزوتنەوەی سۆشیالیستی کوردستان: بە تەقویمی خۆی هەر لە دوای ناشبەتاڵ مانگی ١٩٧٥/٤ بۆی دانیشتن لە ورمێو بەرەسمی لە مانگی ١٩٧٦/٨ یادی دروستبوونی دەکەنەوە.

٣- باڵی خەتی گشتی: ئەو باڵە بیدعەیەك بوو لە مارکسیەت، چونکە بنچینەی چینایەتیو مەنهەجی دیالیکتیکی نەبوو، بەڵام توانرا لەو باڵە کۆمەڵە خەڵکێکی بیروباوەڕی جیاو نینتمای جیا لە ناغاو نیشتمان پەروەرو نامارکسی جێگەیان ببێتەوە، زیاتر جەماوەری تایبەتی مام جەلال بوون.

بەو شێوەیە وەك سکرتێری یەکێتی وەسفی دەکرد یەکێتی ئەو تەیرە جوانە بووە کە بە دوو باڵ دەفرێو لەشە گەورەکەشی خەتی گشتی بوو، قاوغەکەی وا دارێژرا بوو، کە بیانوو بواری هیچ تەیارو لایەنێکی تری فکریو سیاسی نەمێنێ لە دەرەوەی ئەو قاوغەدا.

ئایدیۆلۆژیای: ڕێکخراوێکی مارکسی بوو لە سەرەتادا بەلای (ماوی) دا، دژی ئیمپریالیزمی جیهانیو سەرمایەداریو ڕەجعیەتی ناوچەکەو برجوازیەتی ناوخۆ بوو، دۆستیشی ولاتانی سۆشیالیستیو هێزە رزگاری خوازو شۆڕشگێڕەکان بوو، نوێنەری زەحمەتکێشو هەژاری کوردستان بووە..ئەوەش ستراتیجیەت وخەتی سووری شۆرشی نوێ بوو.

دۆخی دروست بوونی:

١- باری ناوەکی: پ دك زۆر بەبێئومێدی جاری کۆتای شۆڕشی ئەیلوولی دا بە حزبایەتیشەوە، بۆ ماوەی سالێك تەنها جمو جۆلی حزبی شیوعیو پارتی- عزیز عقراوی-و پارتی شۆڕشگێڕی-عبدالستار تاهیر شریف-و بزوتنەوەی پێشکەوتن خوازانی-عبدالله اسماعیل- مەلا ماتۆر...هەبو، هەموویان لەریزی حکومەت بوون، حکومەتیش زۆر توندو زاڵ بوو، ئیتر کوردایەتی دیسان کەوتەوە نێو شیعرو گۆرانیو شانۆگەری، کۆمەڵە رایەك لەو سەردەمی باوی وەرگرت کە زیاتر گوتاری یەکێتی بوو گوایە ئەو شکستەی کورد لە ئەنجامی کوردایەتیەکی کلاسیکیو خێڵەکیو تاکرەو دەست کورت لە: تیۆری زانستیو عەلمانیو مارکسی بووە، بەتایبەتی ئەو شکستەی ١٩٧٥ هاودەم بوو لەگەڵ سەرکەوتنە مارکسیەکانی ڤێتنامو کەمبۆدیاو لاوسو ئەنگۆلاو مۆزمبیق و... بەو شێوە تەیاری عەلمانی مارکسی زۆر تەشەنەی کرد لە کوردستانو حزبی شیوعیش لەبەر عێراقیانەیو لاوازی هەڵوێستی بەرامبەر کورد ئەو شەپۆلەی پێ هەرس نەکرا، بۆیە ئەو شەپۆلە بووە زەخیرەیەکی قەبە بۆ (ی ن ك).

٢- باری ئیقلیمی: هەرسێ ولاتی (عێراق-بەعس، ئێران-شاه، تورکیا- ئەتاتورکی) ڕێکەوتنی خنکێنەریانەهەبوو لەدژی کورد، سوریاو عێراق ناکۆك بوون.

٣- باری جیهانی: جیهانی سەرمایەداری بەپێی (مەبدەئی بەرژەوەندی) ئەو لایەنە بوو هەر تیایدا بە کورد وە دەدرا (من جحر واحد..)، ولاتانی

شۆسیالیستو یەکێتی سۆڤیەتیش پەیمان نامەی ٢٠ ساڵی هەبوو لەگەڵ عێراق، وڵاتانی جیهانی سێیەمو جامعەی عەرەبیش شۆڤێنیانە پاڵپشتی عێراقیان دەکرد، تەنیا کۆمەڵە وڵاتێکی وەك (چین، کۆریا، لیبیا) لاتەریك بوو، ئەویش جگە لە (لیبیا- معمر قذافي) کەمتر ئامادەی هاوکاری بوون، بۆیە بارودۆخێکی ناوەکیو ئیقلیمی جیهانی زۆر سەخت بوو بۆ شۆڕشی دروست کردنەوە، بەلام ڕێچکەیەکی تەسکی وا لەبەردەم مابوو کە کوردایەتیەکی بە ناوەڕۆك مارکسی هاوچەرخ جیا لە مارکسیەتی شیوعیە رەسمیەکان دروست بێت ئەویش (ی ن ك) بوو.

کەمێك لە مێژوی:

● هەر ساڵێك لەدوای دروست بوونی چالاکی پێش مەرگانەشیان لە شاخەکانی کوردستان دەستی پێکردو بە گەیشتنی کەسانی وەك (علي عسکری، د.خالد سعید، سید کاکە، محمد حاجي محمود..) بۆ ڕیزی شۆڕشی نوێ لەناوەوەدا تەکانێکی مەزنی پێدا، زۆر بەخێرایی ڕووبەڕووی کێشە کۆنی (جەلالیو مەلایی) بوونەوە، لە هەمووی ترسناك تر شەڕی هەکاری بوو لە ١٩٧٨/٦/٤ (ی ن ك) شکستێکی گەورەی هێناو زۆربەی سەرکردە مەیدانیەکانی لەدەست دا، لە سەرەنجامدا کێشەش زیاتر کەوتە ناو ڕیزەکانی بە تایبەتی لەنێوان هەردوو باڵی بزوتنەوەو کۆمەڵە، (ی ن ك) هەر تەنها (٧٠) پێشمەرگەیەکی بۆ مایەوە.

● لەساڵی ١٩٧٨ شۆڕشی ئیسلامی ئێران دەستی پێکردو لە ١٩٧٩ سەرکەوت، ئیدی باری (ینك)و کورد بەگشتی لەو تەنگە خنکیە رزگاری بوو.

● لە هەمان ساڵ عێراق دیسان لە حزبی شیوعیداو دیسان بە کوردستان خۆیان گرتەوەو ئەو تیۆرەی (لا أصدقاء سوى الجبال) دەرکەوت بۆ ئەوانیشە، هەرچەندە هەڵوێستی حزبی شیوعی بەرامبەر جمو جۆڵی پێشمەرگانەی یەکێتی سەلبی بوو، بە رجعی دژ بە میری نیشتمانی لەقەڵەمی دابوو.

● لە ١٩٧٩ بەهۆی کۆمەڵێك هۆکاری فیکریو ئیداریو مێژوویيو دەروونی

بزوتنەوە بەتەواوی لە (ینك) جیا بۆوەو زیاتر لە نیوەی پێشمەرگەو فەرمانـدە هەرە چالاکەکانی لەگەڵ خۆی برد کە نزیکەی ۷٥۰ نەفەر دەبوون بە سەرۆکایەتی رەسول مەند.

• لەساڵی ۱۹۸۰ دوو بەرەی دژ بەیەك دروست بوو، یەکیان زیاتر بە سەرکردایەتی (یەکێتی) دووەمیان بە سەرۆکایەتی تەوەری پارتیو حسك، حزبی شیوعی لە هەردوو بەرەدا ئەندام بوو.

• لەدوای هەڵگیرسانی جەنگی عێراق- ئێران، جەنگی ناوەخۆی کە بە (براکوژی) ناودەبرا بە گەرمی لە هەموو لایەکو بەهەموو روکارێك دەستی پێکرد.

• لەساڵی ۱۹۸۱ یەکەم شەڕی سەرتاسەری براکوژی دەستی پێکردو بەهۆی دەرەنگ بەهاناهاتنی هێزەکانی (پدك) حسك شکستی هێنا، رۆڵی یەکێتی زیاتر پتەو بوو.

• لەساڵی ۱۹۸۲ (ینك) بەهانای حزبی دیمکراسی کوردستانی ئێران چوو، کە بەرەو شکست بوو لە بەرامبەر هێزەکانی پاسدارانو پ د ك، ئەوکاتی ناوی هێزەکانی یەکێتی بەهێزی پشتیوان دەخوێنرایەوە.

• لە یادی ۱۹۷٤/٤/۲٤ی بەردومانەکەی قەلادزەدا یەکێتی توانی جۆشو خرۆشێکی بێوێنە بە خەڵکی بداو خۆپیشاندانو بەرگریەتی میللی لەناو شارەکان دروست بکا، زۆربەی ناوچەکانی سۆرانی گرتەوە، یەکێتی زیاتر بەرەو گەشەو حزبەکانی تریش بەرەو کزی بوون.

• لە جەژنی هەمان ساڵ بڕیاری دا لە (لەشکری ئیسلامی) بداو هەموویانی چەك کرد کە لەشکرێکی زیاتر دروست کراو نارەسمن بوو، پەیوەندی زیاتر بە لیبیا بوو نەك ئێران، بەڵام (معمر قذافی) چاکەی بۆ کورد زۆر بوو وەستا.

• دوای ئەوە پەیکەری ئیداریو سیاسیو سەربازیشی گۆڕی، چوار مەڵبەندی کردەوە: مەڵبەندی (۱) لە حاجی مامەند (مەلا بەختیار بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (۲) لە یاخسەمەر (جبار فەرمان بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (۳) لە

لەوەرتێ (سید مجید بەرپرسی بوو)، مەڵبەندی (٤) لە بالیسان (د.کمال خۆشناو) بەر پرسی بوو، کە پێکهاتبو لە (٣) بەرپرسی کۆمەڵەو یەکێتی شۆڕشگێران- کە لە یەکگرتنی بزوتنەوەی پاشماوەکەو خەتی گشتی یەکیان گرتبوو.

- لە ساڵی ١٩٨٢ لە سەرکردایەتی (حزبی شیوعی- حسك- پاسۆك)ی داو، گەورەترین زیان بە حزبی شیوعی کەوت، هێزی (پ دك) کەمتر لەناو کوردستانی عێراق بوو.
- هەموو ئەوانە زەمینەیەکی سازدا بۆ دانوستانێکی نیمچە ڕەسمی لەگەڵ حکومەتی عێراق بۆ ماوەی ساڵێکو تیایدا حکومەتی عێراق زۆر سوودی هەمەلایەنی وەرگرتو لەبارە هەرە تەنگەکەی فشاری سەربازی ئێرانی دەرچوو.
- سەرنەکەوتنی یەکێتی لەو ستراتیجیەی دانوستان لەلایەکو لەلایەکی تر و ماندووبوونی حزبی شیوعیو حسك بە بیرۆکراسیەتی بڕیاری ئەوسای پارتی (وەك خۆیان دەیانوت)، لەولایەش ئەخشەی قەلاچۆی کوردو ئەنفالو کیمیای بەڕێوە بوو.. هەموو ئەوانە پاڵیان نان بەرەیەکی (٨) لایی پێك هات لە ١٩٨٨/٥/٧، بەبێ ناوهێنان یەکێتی بووە سەرکردەی ئەو بەرەیە چونکە:
  ١- بە حوکمی بوونی یەکێتی لە مەیدان.
  ٢- ئامادەو جورئەتو مونەسەساتیەکەی.
  ٣- چالاکی خەستی سەربازیەکەی.
  ٤- داهێنانی سیاسیو ئیداریو پێشڕەوایەتی لە گۆڕانو بەرەنگاری.
  ٥- چاوشکانی لایەنەکانی تر.
- لەدوای ئەم هەنگاوە زۆربەی لایەنەکان، جگە لە حزبی شیوعیو بزوتنەوەی ئیسلامی پاسداریان لەگەڵ خۆ هێنا.
- لەدوای وەستانی جەنگی عێراقو ئێران کەوتنە دیوی ئێران، دارمانەکەی مارکسیەتیشی بەسەرهات، زۆربەی کادیرانو پێشمەرگەکانیان یان هاتنەوە عێراق یان بەرەو ئەوروپا چوون.
- لەو فەترەیە چالاکی هەموو حزبەکان زۆر سست بوو، جگە لە جوجوڵی

سکرتێری (ینك).

● لە ٢/٨/١٩٩٠ عێراق کوێتی گرتو بووە هۆی لێدانی، هەروەها هەڵگیرسانی راپەڕین لە ٥/٣/١٩٩١ کە داینەمۆکەی دیسان یەکێتی بوو زیاتر لە هەموان.

● یەکەم کۆنگرەی (ینك) لە هەولێر لە ١٩٩٢ بەستراو تیایدا:

١- هەردوو باڵی کۆمەڵەو شۆڕشگێران هەڵوەشانەوە.

٢- سۆشیال دیموکراسی هاتە جێی مارکسیەت.

● لەدوای هەندێ کێشەی ئیداریو ناهاوسەنگی (بەرەی کوردستانی)و تەقەلای یەکێتی وەك حزبی سەرکردە گەیشتنە ئەو ئەنجامەی هەڵبژاردنێك بکرێتو یەکێتی وای دەبینی کە لە ٧٠٪ی دەنگ دەهێنێ، کەچی لەگەڵ زەحمەتکێشان بەیەك لیست دابەزین، ئنجا ٤٣,٨٪ی بەدەست هێنا، ١٤٠٤٦ دەنگی لە (پارتی) کەمتر هێناو یەکێتی بەو ئەنجامە قایل نەبوو، سیستەمی (پەنجا بە پەنجا) حکومەتو پەرلەمانیان دروست کرد.

● لە کۆتایی مانگی/١٢/١٩٩٣ شەڕێکی سەرتاسەری لەگەڵ (بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان) کرد.

● لە ١/٥/١٩٩٤ خوولی یەکەمی شەڕیشی لەگەڵ پارتی کرد، دوای گەشەسەندنی ئەو شەڕە هەریەکە لە پارتیو یەکێتی هێزی ئەقلیمیان هێنا بۆ ئەو شەڕە، لە ئەنجامدا بووە هۆی دوولەت بوونی ئیدارەو وەستانی پەرلەمان. تا لە ٢٠٠٢ یەکەم دانیشتنی پەرلەمان کراو یەکێتی بە ئەنجامەکەی هەڵبژاردنی ١٩٩٢ وەك خۆی قایل بوو، لەدوای ئەو هەموو شەڕو شۆڕە لەسەر دەسەڵات وا دەرکەوت یەکێتی دەسەڵاتی لاواز تر بوو.

٢-پارتی دیموکراسی کوردستان- سەرکردایەتی کاتی (س.ك) قیادة مؤقتة :

لەدوای شکستی ١٩٧٥خانەوادەی مەلا مستەفا بەرەو رۆژئاوا چوونو خەلکی تریش بێ هیچ رێنماییەك پەرتو بلاوبوون بە سەرکردەو بنکەوە، بەشێکی تریش گەرانەوە عێراق، بەشێکی کەمی تری بزۆز بە نیازی تێشکردن بوو، لەوانە (سامی عبدالرحمن، د.محمود عوسمان، ...)، د.محمود بەتەواوی لێیان جیابۆوەو (پ د ك- لیژنەی ئامادەی) دروست کرد، عەلی سنجاری (یەکێتی دیموکراتی کوردستان)ی دروست کرد، سامی عبدالرحمن یش سەرکردایەتی کاتی (پ د ك) دروست کرد، بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٦/٥/٢٦.

ئایدیۆلۆژیای ئەوجارەیان زیاتر وەرچەرخا بوو وەك (ینك) بەرەو سەربازگەی سۆشیالیستیو مارکسیایەتیو دوورکەوتنەوە لە رۆژئاواو دەرەبەگی ناوەخۆ، لە بارودۆخێك دروست بوون هەروەك لە پێشەکیەی (ینك) نووسراوە، بەپێی ئەدەبیاتی (ینك) ئەوانە لە کاردانەوەی دروستبونی یەکێتی دروست بوون، ئەگینا وازیان هێنابوو.

کەمێك لە مێژووی:

بەپێی تەقویمی خۆیان هەر لەگەڵ دروستبوونی ئەو، (س.ك) لە مانگی (٥)ی گولان مەفرەزە سەرەتاییەکانی پێشمەرگەو (شۆرشی گولان)ی لێ دروست بۆوە.

- لەدوای دروست بوونەوەی کێشەی سەرکردایەتیان هەبوو، بارزانی قایل نەبوو بەو شۆرشو حزبایەتیە نوێیە، بۆیە لە سەرەتاوا رێکەوتن کە (نیدریس بارزانی)وەك رابەرێکی هێنا، بەلام لە کۆنگرەی (٩) بە یەکجاری (سامی عبدالرحمن) لادراو (مسعود بارزانی) بووە سەرۆكو (س.ك) نەماو بۆوە (پارتی دیموکراتی کوردستان).

● سامی عبدالرحمن (حزبی گەل)ی دروست كرد.

● كەمتر دەهاتنە ناوچەرگەی كوردستان، زیاتر چالاكیان سێگۆشەی سنورەكان بوو، لە سالآنی ١٩٧٩، ١٩٨٠، ١٩٨٢، .. دەهاتنە كوردستانو لەلایەن یەكێتی دەردەكران.. تا بەرەی ١٩٨٨.

●لەدوای سەركەوتنی شۆڕشی ئێران ١٩٧٩ ئەوانیش بوژانەوەو لە وەڵامی پیرۆزبایی سەركەوتنی (أ.خمینی) داوای لە بارزانی كرد بگەڕێتەوە ئێران، بەڵام پێڕا نەگەیشت، لە ١٩٧٩/٣/١ لە ئەمریكا وەفاتی كرد، بەپێی وتارەكەی نیسانی ١٩٧٩ی (مسعود بارزانی) مردنەكەی ناسایی نەبوو بەدەستی ساواكو سیا بووە.[١]

● لەو ماوەیەدا زیاتر سەرقاڵ بوو بە شەڕی حدكای دیوی كوردستانی ئێرانو لەولایەش لەگەڵ یەكێتی.

● لە ١٩٨٨/٥/٧ لە بارەگای حزبی شیوعی بەرەی كوردستانی جاڕدرا.

● لە ڕاپەڕینی ١٩٩١/٣/٥ بە شلۆقی هاتنەوە كوردستان لە چوارچێوەی بەرەی كوردستانی، هەرچەندە بەدوودڵی دەیانڕوانیە ئەو ئەنجامەی ڕاپەڕین، بەڵام تەكانو خۆدروستكردنیان لە هاتنی سەرۆكی پارتی خۆی بۆ گۆڕەپانی كوردستان ڕاستەوخۆ ئەو تەوقانەی شكاند كە پێشتر بەری گرتبوون، تا لە شەڕی كۆڕێ خۆی سەرپەرشتیان بوو.. ئەگینا كادیرو لایەنگری كەم توانای هەبوو.

● لە كۆنگرەی (١١) كۆمەڵێك كادیرانی بەتواناو ئەزموونی سۆشیالیستو پاسۆك هاتنە ناو پارتیو ناوەكەی بووە (پارتی دیمكراتی كوردستانی یەكگرتوو).

● لە هەڵبژاردنەكەی پەرلەمانو ڕابەرایەتی دەنگی یەكەمیان هێنا بەرێژەی ٤٥,٢٪ دەنگی ڕابەرایەتیش لە ٤٨,٣٪، ٢٥٦٧٢ دەنگی لە سكرتێری یەكێتی

---

[١] بۆ زیاتر بڕوانە وتارەكەی كاك مسعود لە ١٩٧٩ كە لە زنجیرە كتێبی (ئەوەی بەعس پێی نەكرا أ-ڕوشەن كردی) فیصل دباغ- لە بەرگی دواوەی نووسراوەتەوە، ئەو وتارە بە كاسێتیش بلاو بۆوە وەختی خۆی.

زیاتر هێنا.

● حکومەتو پەرلەمانیان بە (پەنجا بە پەنجا) دروست کرد، یەکەم شەڕیان بە هاوبەشی دژ بە (PKK) بوو، بە هاوکاری حکومەتی تورکیا.

● لەدوایدا روبەرووی شەڕی ناوخۆی بۆوە لەگەڵ یەکێتی هەروەك قۆناغەکانی لەوێ نوسراوەتەوە.

٤-حزبی سۆشیالیستی یەكگرتووی كوردستان (حسیك):

لە ساڵی ١٩٧٩ لەیەك گرتنی باڵی جودابووەوەی (بزوتنەوەی سۆشیالیستی كوردستانی ناو یەكێتی) بە سەرۆكایەتی رسول مەمەندو (لیژنەی نامادەیی- پارتی دیكراتی كوردستان) بە سەرۆكایەتی د.محمود عوسمان دروست بوو، وا ریكەوتن كە رسول مند سەرۆكی ئەو حزبە بێتو د.محمود جێگر.

ئایدیۆلۆژیای: نەتەوایەتی+ سۆشیالیستی زانستی.

كەمێك لە مێژووی:

بەدیلی ئەو دۆخە مێژوویییەی بە میرات وەك ناكۆكی مابۆوە لەنێوان (جەلالیەتو مەلاییەت.. بە زاراوەی خۆیان) وا دەهاتە بەرچاو كە هێزێكی سێیەم بێت، بۆیە لە سەرەتا حسیك زۆر گەشەی كرد كەسانی سیاسیو سەربازی وەك :(شمس الدین موفتی)، (عدنان موفتی)، (قادر جەباری)، (تاهر علی والی)، (مەلا ناصح)، (محمد حاجی محمود)، (قادر عزیز)، (عادل مراد)، (عبدالخالق زەنگەنە)، .. (سید كاكە)، (عولا بۆر)، (عولا سور)، (سید سلیم)، (ئەنوەر مجید سولتان)..تیابوو.

- لەدوای ئەو لێك جیابوونەوانە نەخشەیەكی سەربازیو سیاسی وا خەملی كە ناوچەكانی بادینان تەنها پارتی لیَ بوو، سۆرانیش حسیكو یەكێتی تێك ئالابوون، ئیتر بەو عەقلیەتە ستالینیانەی ئەو سەردەم هەر زوو تێك گیرانو بەخێرایی مێژوویی ئەو حزبە بووە شەری براكوژی با نەشی ویستبێ.
- ئەویش لەساڵی ١٩٨٠ لەرێی د.قاسملو دانوستانێكی یەك لایەنی جارنەدراوی لەگەڵ حكومەتی عێراق كرد بێ هیچ ئەنجام.
- لەساڵی ١٩٨١ رووبەرووی شەرێكی سەرتاسەری بوو لەگەڵ (ینك)و شكستی هێنا هەرچەندە لەسەربازیش ئەو بەهێزتر بوو، بەلام لە نەخشەو پلانی

سیاسی زیاتر شکستی هێنا.

● لەدوای کارەساتی پشت ئاشانی ۱۹۸۲ بە یەکجاری ئاودیوی ئێران کران.

● لە ۱۹۸٥/۱۲/۱۲ قادر عزیز وەك تەیاری مارکسی ناو حسیك جیابووەوەو حزبی زەحمەتکێشانی کوردستانیان دروست کرد.

● لەدوای ماندوبونێکی زۆر بە سستی پارتیو بیروکراتیەتی- وەك لەوکاتی وتیان لە۱۹۸۷پێش جاردانی بەرەی کوردستانی بەخۆیانو سەرکردایەتیان لەگەڵ حزبی شیوعی تەسلیمی ئەمری واقیعی یەکێتی بوونەوە، بە یەکجاری وازیان لە هاوپەیمانیەتی پارتی هێنا، دوایش بوونە لایەنێکی لاواز لە بەرە هەشت قۆلیەکە.

● لە راپەرین رۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە چوارچێوەی بەرە.

● لە هەڵبژاردنەکەی ۱۹۹۲ لە ۲,٥٪ دەنگیان هێنا، بۆ رابەریش د.محمود تەنها ۲۳۳٤۲ دەنگی هێنا.

● لە ۱۹۹۲/۲/٥ بوونە دووبەشی (سید کاکەو محمد حاجی محمودو قادر جەباری) لەگەڵ (پارتی گەل- سامی عبدالرحمن) یەکیان گرتو یەکسەر هاتنە ناو پارتی، بەشەکەی تریشی بە سەرکردایەتی رسول مامند چوونە ناو یەکێتی.

● لە کۆنگرەی (۱۱)ی پارتی جارێکی تر دیسان محمد حاجی محمود لە پارتی جیابوەوەو حزبی سۆشیالیستی دیمکراسی کوردستانی دروست کرد، تا ئێستاش وەك لایەنێکی ناسەرەکی جمو جۆڵی سیاسی هەیە.

٥- حزبی شیوعی کوردستان (حشك):

بەرەسمی لە ١٩٩٣/٦/١٨ بەدواوە بە حزبێکی کوردستانی لیست دەکرێ، لە کۆنگرەی (٥)ی (حشع) کە لەژێر دروشمی (الديمقراطية والتجديد) بەسترا، پێشتر لیژنەی هەرێمی کوردستان بوو لە (حزبی شیوعی عێراقی-حشع)دا، ئینجا بووە حزبێکی سەربەخۆ بە سەرۆکایەتی (کریم احمد).

ئایدیۆلۆجیاکەی روونە- مارکسی- لینینی.

کەمێك لە مێژووی:

هەڵبەتە بەپێی پێناسی (حزبە کوردستانیەکان)، (حشع) حزبێکی کوردستانی نیە تا ئەو مێژووەی سەروو، بەڵام مێژووی (حشك) هەر مێژووی (حشع)ە، بۆیە دەبێت شتێکی بەخێرایی هەر لێ باس بکەین.

+ لە ١٩٣٣/٣/٣١ بەناوی (لجنة مكافحة الاستعمار) بزوتنەوەیەك دروست بوو بە سەرۆکایەتی (عاصم فليح)، لەدوای گەڕانەوەو دەرچوونی لە (زانکۆی شیوعی) مۆسکۆ.

+ لە ١٩٣٥ بووە (حشع)، دوای لە ١٩٣٨ سەرۆکایەتی بە (یوسف سەلمان- فهد) سپێردرا (مسیحی بوو)، لەگەڵ (عزيز محمد، زکی خیری، عامر عبدالله، مکرم تالەبانی، کریم احمد...).

+ هەڵوێستیان بەرامبەر کێشەی کوردجێگیر نەبوو جاروابوو بە نازیو کرێگرتەیان لەقەلەم دەدا جاریش وابوو داکۆکیان لە مافی چارەی خۆ نووسیبۆ کوردستان دەکردەوە، بەتێکڕاییەکەی بەندیان کردبوو بە چارەنووسی کێشەی پرۆلیتاریا لە عێراق.

+ زۆر جار دوو لەت بوونە یان لەتی تری لێ بوویتەوە لەوانە :(كتلة العمل، وحدة النضال، لجنة الوطنية الثورية، الأتحاد، راية الشغيلة).. بەڵام سەرەکیەکەی

لە ساڵی ١٩٦٧ لەسەر کێشەی چینیو سۆڤیەتی ئەوانیش لێرە دابەش بوون بۆ:

١- قیادە مرکزی- عزیز الحاج- چینی.

٢- لجنە مرکزی- عزیز محمد- سۆڤیتی.

+ لەدوای چوونە ناو شۆڕشی ئەیلول لە ١٩٦٣ هەتا دوای ڕێکەوتنی ئادار دیسان لەگەڵ حزبی بەعس (بەرەیەکیان) ڕاگەیاند لە ١٩٧٣و چەکیشیان وەرگرت.

+ لە شەری چارەنووسی ١٩٧٤-١٩٧٥ لە بەرەی حکومەت بوون.

+ لە دوای شکستی ١٩٧٥و نەمانی شۆڕشی کورد یەکسەر هەم چەك کرانو سیاسەتی (ضغط على القواعد وتقريب القيادة)یان لەگەڵ بەکارهاتو زۆر لاوازی کردن تا لە ساڵی ١٩٧٨ بەناچاری دیسان بەرەو شاخەکانی کوردستان هاتنەوە.

+ لە ١٩٨٣/٥/١ لەدوای نێوان کردنێکی نەزانانەی شەڕی براکوژی خۆیان بوونە گەورەترین بەراگێڕ، بە کارەساتی (پشت ئاشان) بەناوبانگە کە نزیکەی ٢٠٠ کادیرو پێشمەرگەیان بەدەستی (ی ن ك) لەناوچوون بەدیلەوە، هەریەکە لە (کریم احمد، احمد بانی خێلانی)و سەرکردەکانی تریان دەستگیر کران.

+ تا لە ١٩٨٨/٥/٧ لە ڕێکەوتنە سەرانسەریەکە (حشع)یش لایەنێك بوو لەو (٨) لایەنەی بەرەی کوردستانی.

+ لەدوای ڕاپەڕینو دارمانی شیوعیەت لە مەدرەسەوە زیاتر فیکرەی دروست کردنی (حشك) هاتە ئارا، بەتایبەتی ئەو دەنگەی لە هەڵبژاردنەکانی پەرلەمانی کوردستان کە تەنها ٢١١٢٣ دەنگی هێنا دەکا لە ٢,٠٠٪

+ لە گۆنگرەی (٥)ی شەقڵاوەی ١٩٩٣ (حشع) بووە چەند پارچەیەکی ویستراو نەویستراو:

١- حشك- کریم احمد

٢- پارتی کاری سەربەخۆی کوردستان (ابو حكمت)و (محمد حەلاق).

٣- حشع- د.حمید موسی.

جیابوونەوەی (حشك) بە رێکەوتن و نەخشەو پلان بوو، لە ئەسڵدا ئەوە لیژنەی هەرێمی کوردستان بوو کە لە کۆنگرەی (٣) ی ساڵی١٩٦٧ بڕیاری لەسەر درابوو، ئەو حزبە بە حوکمی مێژوویی و دابڕانی لە کێشەی کوردو ئایدیۆلۆجیە (مارکسی لینینی)یە زەقەکەی ئێستا وەك حزبێکی بچوك لە کوردستان کەمتر ئاسۆی گەشەکردنی لە پێشە.

٦- کۆمەڵ و بزوتنەوەی ئیسلامی لە کوردستان:

چەند بەراوردێکی جیا لە ئەدەبیاتی ئەو بزوتنەوە هەیە وەك یادی دامەزراندنی، چونکە لەپێشتر رێکخستنی (ئیخوان) لەپەنجاکان لە کوردستان هەبووە، بەشێك دەیگێڕنەوە بۆ پێش ١٩٨٠، بەڵام ئەوەی روونە لە ساڵی ١٩٨٤ بزووتنەوەی پەیوەندی ئیسلامی لە کوردستان دامەزرا بە رابەرایەتی نۆرەیی م.شێخ لەتیفو .شێخ محمد بەرزنجی، دوای لەساڵی ١٩٨٧ لە ئەنجامی یەکگرتنی کۆمەڵە زانایەك لەگەڵ ئەو (پەیوەندیە) بزوتنەوەی ئیسلامیان راگەیاند بە رابەرایەتی (شێخ عوسمان عبدالعزیز)و یەکسەر جاری شۆڕشیان دا، دابەزینی هەریەکە لە شێخ محمد بەرزنجیو . شێخ لەتیف لە رابەرایەتی و متمانە پێدانە رابەری نوێ ئەزمونێکی نوێ بوو لە سیستەمی سەرکردایەتیو وەدەست گۆڕی دەسەڵاتو هەتا دیمکراسیش کە لە قۆناغی نوێی کوردایەتی هەر شەری لەسەر کراوەو وادەکرێ.

کەمێك لە مێژووی:

+هەر کەوتنە شاخ زۆر بەخێرایی هێزەکانی دروست کرد بەناوی لەشکری قورئان، لەچەند داستانێك وەك قەڵاتوکان، دەشتی هەولێر، سلێمانی ... متمانەیەکی سەرەتای لەناو خەڵك دروست کرد، کە پێشتر ئەزموونی (لەشکری ئیسلامی) بێ‌متمانەی کردبوون، هەرچەندە سەرکردایەتی ئەو بزوتنەوەیەش هەر لە سەرەتادا دەست کورتی لە ئەزموونی سیاسیو واقیعو پەیوەندیە ئیقلیمیو جیهانیەکان پێوە دیار بوو.

● لە فەترەی ١٩٨٨ تا راپەڕین تاکە لایەن بوون کە جمو جۆڵی رێکخستنیان لە گەشەکردن بووە، بۆیە لە راپەڕینەکان بەشداریەکی کاریگەریان هەبوو لە پلەی (٢) (٣). هەم لە راپەڕینەکەو هەم لە بەرگریەکانیشدا لە هەندێ دۆخدا لە پلەی

یەك بوون.

● هەم لە دانوستانەکەی ١٩٩١ی بەرەو حکومەت بەشدار نەبوون، هەم لە هێنانی پاسدارانیش بۆ کوردستان ئەوانو حشع بەشداریان نەکردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوانەشدا ئەندامیش نەبوون لەو بەرەی کوردستانیە.

● لە دوای راپەڕین زۆر بەخێرایی گەشەیان کرد، یەکەم کەناڵی تەلەفزیۆنی لە کوردستان لە رانیەیان کردەوە.

● لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٢ سێیەمین دەنگی هێنا بەرێژەی ٠,٠٥٪، ٤٩١٠٨ لە لیستی رابەرایەتیش ٣٨٨١٥.

● لە مانگی ١٩٩٣/١٠ لە چەمچەماڵ دوایش لە مانگی ١٩٩٣/١٢ لەگەڵ (ی ن ك) تووشی شەڕ بوون.

●لە بۆسەیەکی بازگەی گەرمیانی (ینك) لە ١٩٩٣/١٢/١٨ لە سەیارەیەکی (باسك).دراو سەرەتای شەڕێکی سەرتاسەری بووە شکستی بزوتنەوە.

● لەلایەن ئێران، مجلس أعلی، حزب الدعوە، حزب الله ی کورد، حزب الله ی لبنان، حزبی رفاه، ... زۆربەی بزوتنەوە ئیسلامیەکانی تریش نارەزاییان دەربڕی، حزبە کوردستانیەکانیش یان بێدەنگ بوون یان لاریان نەبوو.

● ئەو شکستە نەبووە داستان بۆ یەکێتی وەك جاران لەگەڵ (پدك)و (حسك)و (حشع) کردبووی، چونکە بە کەمێك پێشمەرگەی بزوتنەوە بەرگریەکی بێوێنەی هێزێکی زۆری (ینك) دەکرا، بۆیە هۆی شکستیەکە بە سادەیی دەرکەوت کە بێبەرنامەیی سەرکردایەتی بوو.

● رەوتی گەشەیان لەکار نەکەوت، هەرچەندە متمانەو تەوژمی رابوون لە بەرهاریدا پشتەوشکێن کراوە.

● لە جەنگەکانی مانگی ١٩٩٤/٥ بە قورسی خۆی سەلماندەوەو هاتەوە مەیدان.

●لە خولی دووەمی جەنگ بەشدار نەبوون، بۆیە لە کۆتاییدا لە پاوانکردنی

هەر لایەی بۆ دەسەڵاتی خۆی روبەرووی تەنگەبەری بوونەوە لە هەردوولا.

- لە کابینەی (٣)ی پارتی بە دوو وەزیر بەشدارییان کرد.
- لە دوای شەڕو پێکدادانێکی زۆر لەگەڵ (ینك) لە نیسانی ١٩٩٧وەستانی جەنگ، رێکەوتننامەی تارانیان مۆر کردو لە حکومەتی سلێمانیش بەشدار بوون بە دوو وەزیرو بووە هۆی کشانەوەیان لە حکومەتی هەولێر.
- لە کۆنگرەی (٧)یاندا کۆمەڵێك گۆڕانکاری ناوەکی لێ هاتە دی، لەوانە گۆڕینی رابەر لە (م. عوسمان) بۆ (مەلا علی عبدالعزیز) کە ئەوە سێیەمین رابەر بوو دەگۆڕا.
- لە ١٩٩٨/٨/٢١ لەگەڵ (بزوتنەوەی راپەڕین) یەکیان گرتو (بزوتنەوەی یەکبوونی ئیسلامی کوردستان) یان لێ هاتە دی.
- دوای لەکۆنگرەي (٨) هاوپەیمانیەتی هەردوو باڵی عەلی باپیرو . صدیق عبدالعزیز دەرچوون و باڵی عەلی عبدالعزیز شکستی هێنا.
- ئەو ئەنجامە لەلایەن جەماعەتە دەرنەچوەکان قەبوول نەکرا، بۆیە بوونە سێ بەش: ١- زۆرایەتیەکەی کۆنگرە کۆمەڵی ئیسلامی بە ئەمیرایەتی م.عەلی باپیریان دروست کرد ٢- ئەنصارو لئیسلام ٣- لە هەموان لاوازتر ئەوانەی دەنگیان نەهێنابوو ناویان لە خۆناوە بزووتنەوەی ئیسلامی .

٧- یەکگرتووی ئیسلامیی کوردستان :

بزوتنەوەیەکی ئیسلامی چاکسازیە (وەك خۆیان وایان پێخۆشە بگوترێ) هەرچەندە هەموو بزوتنەوەیەکی ئیسلامی بگرە هەموو بزووتنەوەیەکی سیاسی چاکسازیە، لە ١٩٩٤/٢/٦ بە ئەمینداریەتی (م. صلاح الدین بهاءالدین) ڕاگەیەنرا،واتە پێشتر هەبووینە نەك لەو بەروارەدا، لە ڕیز ڕارەوی (ئیخوان)ی جیهانیە، لە کورستانیش جمو جۆڵی خێرخوازیو جارجار سیاسیش هەبووە، بەڵام ڕێکخراوێکی کوردستانی نەبوونە، وەك مەسەلەی (حشع)، بۆیە لەو بەروارەدا مێژوی سیاسی دەست پێدەکات بە پێی پێناسی (حزبە کوردستانیەکان).

کەمێك لە مێژووی :

- لە دوای دارمانی خەلافەت لە١٩٢٤/٣/٣ بە تەواوی، لیرەولەوێ لەنێو ڕەوشەنبیرانی بیر ئیسلامی ڕێکخراوو دەستەو کۆمەڵە دروست بووە، هەر لە ئەندۆنیسیا هەتاوڵاتانی عەرەبی، لە هەمووی گرنگتر (برایانی موسڵمان).. بەڵام ئەو بزوتنەوانە لەدوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران تەکانی پێدراو لە (نخبة)ی دابەزی بۆ ناو شەقامو گۆرەپانی سیاسی گشتیو میللەتانەش. ئەو کاریگەریە لەبەر چەندین هۆی گشتیو تایبەتی زیاتریش لە کوردستان کرد.. ئیتر لە جمو جۆڵی خێرخوازیو ڕێکخستنی زیندانی دەرچوو بە تایبەتی کە شۆڕشی ئەفغانستانیشی بەدوادا هات.
- زەمینەیەکی جیهادی سازا، بۆیە (ئیخوان)ی جیهانیش لە سەرەتا بە خێرایی بەرەو جیهادی وەرچەرخان، بەڵام لە یەکەم ئەزموونی (سوریە)یاندا شکستی هێنا، دیسان هەڵوەستەیان کردەوە.
- لە کوردستانیش بە هەمان شێوە لە سەرەتادا لەگەڵ بزووتنەوەی ئیسلامی پێکەوە بوون تا لە هەڵبژاردنەکەی ١٩٩٢ بە یەك لیست دابەزین، دەتوانین بە

حیسابێکی سادە ڕێژەی دەنگەکانی ئەوانیش دەرخەین، سەرجەم دەنگی لیستی پەرلەمانی بزوتنەوە ٤٩١٠٨ دەنگ بوو، رابەریش ٣٨٨١٥ بوو، خەتی برایان (واتە یەکگرتوو) رایان بۆ رابەرایەتی نەدا، بۆیە دەنگی یەکگرتوو دەکا: ٤٩١٠٨- ٣٨٨١٥= ١٠٢٩٣، بەڵام هەر لە سەرەتادا تێبینیو وریاییەکی زۆریان بەرامبەر سەرکردایەتیو رابەری بزوتنەوەی ئیسلامی هەبوو لەبارەی کەم ئەزموونیو نەشارەزایی لە زانستی سیاسەتو پلانو ستراتیجیەتو کۆمەڵێك کێشەی تر، بۆیە هەر لە گەرمەی شکستی بزوتنەوەو بەرامبەر شەڕی یەکێتی یەکگرتووی ئیسلامی کوردستان راگەیەنرا، کە زۆرجار (ئەوکاتەو هەڵو مەرجە) جێی سەرزەنشتی هاوڕێیانی ئیسلامیەکانی تریانە.

لەدوای دروست بوونیان بەخێرایی دەزگاو بارەگاکانیان دروست بوو، یەکەم کۆنگرەی ئاشکرایان گرێدرا بێ ئەوەی گۆڕانێکی وا لە نەخشەی سیاسیو سەرکردایەتی بێتە دی، لە ناوچەکانی بادینان زیاترو بەرچاوتر گەشەیان کرد کە پێشتر ئەو وەڵامە جەماوەریە کەمتر بۆ حزبی تر بووە، بەڵام لەدوای فشارو تەنگەبەری دیسان بەرەو لاوازبوونەوە چوون لە کاتێکا کە هیچ هێزێکیان نیە بۆ پارسەنگی فشارەکان.

لە پارچەکانی تری کوردستانی

لە راستیدا حزبە کوردستانیەکان وەك زاراوە زیاتر حزبەکانی چوارچێوەی ئەزموونی کوردستانی عێراق دەگرێتەوە، بەڵام کە دەڵێن حزبە کوردستانیەکان هەرگیز فراوانترە لەو ئەزموونە.. بۆیە دوو نمونەی سەرەکی کوردستانی ئێرانو تورکیا بە خێراییەك باس دەکەین.

٨- حزبی دیمکراتی کوردستانی- ئێران (حدکا)

لە ساڵی ١٩٤٦ی ئەزموونی کۆماری مەهاباد دروست بوو،– وەك لە پارتی بەشی عێراق باس کرا -لە پێشیدا لە ١٩٤٥/٨/١٦ (ژ ك) بوو بە حزبی دیمکراسی کوردستان بە سەرۆکایەتی قازی محمد.

● دیارە پەیوەندی (پ دك) بەشی عێراقو شای ئێران (حدکا)ی خستبوە دۆخێکی تەنگ تا رووخانی شا، هەر بۆیەش دوو حزبی ناوەڕۆك تەواو لێك جیان.

● لە نزیك کۆتاییەکانی شۆڕشی ئێران (حدکا) دەوری پەیدا کرد بە سەرۆکایەتی د.قاسملو، ئەویش لە ئەوروپا گمرایەوە ناوچەرگەی رووداوەکا، لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی کوردستانی ئێران بارێکی تایبەتی بەخۆوە گرت بەهۆی ئەو حزبەو (کۆمەڵە) زیاتر مارکسی بوو کە لەلایەن (محمد مهتدی) دروست کرا کە پێش تر ئەندامێکی ئەو حزبە بوو.

● سێ شەڕ لەنێوان، سنە، نەغەدە، هەڵگیرسا، زیاتر حدکا دەرکەوت.

● چەندین شەڕودانوستان شان بەشانی یەك کرانو هەریەکە لە (أ. تالەقانی)و سەرکردەکانی کوردستانی عێراق نامۆژگاری (حدکا)یان کرد کە جەنگ لە قازانجی کورد نیە.. بەڵام وا دیاربوو هەر یەکە لە (کۆمەڵە)و (مجاهدینو فدائی خەلق) لە ئێرانو حکومەتی عێراقیش رۆڵێکی چالاکیان بینی لە دروستکردنی

ئەو شەڕە.

● لە ساڵی ١٩٨٠ شەڕی عێراق-ئێران دەستی پێکرد، بەدوای ئەوەدا (حدکا) بە تەواوی لە بەرەکان لە بەرامبەر هێرشەکانی (پاسدارو قیادة مؤقتة) شکا، یەکێتیو عێراقیش هاتنە پشتیوانی حدکا.

● ئەو حزبەش بەهۆی فیکری عەلمانیو کاریگەری چەپی زۆر جار ڕووبەڕووی دوولەت بوون بووە، لە کۆنگرەی ١٩٨٠/٦/٢١ گرۆهی (٧) نەفەری بە سەرۆکایەتی (غەنی بلوریانی) جیابوونەوەو ناوی مارکسیو سەر بە توودەیان لێنرا، جارجاریش لەو لایە لەگەڵ کۆمەڵە تووشی شەڕ دەبوون، لەگەڵ قیادەی موەقەتەی (پارتی) هەر لەشەڕدا بوون.

● حدکا جارێکی تریش دوو لەت بوونەوە باڵی (جلیل گادانی- نەقەلیەت) جیابوونەوە.

● د.قاسملو لە ١٩٨٩/٧/١٣ لەنمسا تیرۆر کرا، د.شرف کەندی هاتە جێی، دوای ئەویش تیرۆر کرا.

● دیسان (حدکا)بوونە دوولەت ئەو جارە سکرتێرەکەی (مستەفای هجریە)و باڵی نەقەلیەت گوایە عبداللە حسن زادەیە،چالاکی عەسکەری لە ساڵی ١٩٩٦ەوە بە یەکجاری نەماوە

● چەند جارێك هێزی ئێرانی بەناو سنوری یەکێتی هاتوونە سەر بارەگاکانیان لە کۆیە.

● ئێستا زیاتر ڕوو لەو بۆچوونەیە کە سود لەو ئازادیو ژیانی سیاسیەی هەڵبژاردن وەرگرن کە ڕەخساوە لە ئێران بەهۆی دەستورێکی شەریعەتیەوە.

٩- پارتی کرێکارانی کوردستان PKK :

- ڕاپەڕینەکانی کوردستانی تورکیا: ١٨٢١، ١٨٤٧ بۆتان، ١٨٥٣ جزیرە، ١٨٨٠ شێخ نەهری، ١٩٢٠، ١٩٢٥، ١٩٢٧، ١٩٢٨، ١٩٣٠، ١٩٣٤، ١٩٣٧، ١٩٣٨، ١٩٣٩... لە پاش چلەکان جۆرە بێئومێدیەك باڵی کێشا، دیارە شۆڕشی ئەیلول ئەو ئاسەوارەی نەبووە لەسەر کوردستانی سەروو بۆیە (پارتی لقی تورکیا بەرەبەرە پوکایەوە)
- لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی ئێران جیهان بەگشتی هەژا، کوردیش لە هەموان زیاتر، بۆیە لە سەرەتاکانی ٨٠ زیاتر لە ١٢ لایەنی (مارکسی) تەنها لە کوردستانی سەروو دروست بوو، لەوانە: (کاوە، دەنگی کاوە، ئاڵای رزگاری، دەدە قادە، حزبی سۆشیالیست، PKK، ...).
- بەپێی تەقویمی خۆیان لە ١٩٧٨/١١/٢٧ لە ناوچەی ئامەد (دیاربەکر) دروست بووینە، یەکەم کۆنفرانس لە ١٩٨١/٧/١٥ کراو، یەکەم جەو جوڵی پێشمەرگایەتیشیان لە ١٩٨٤/٨/١٥ لە شەمزینیان دەستی پێکرد، ئەو حزبە مێژووەکەی زۆر بەندە بە سەرۆکەکی (عبداللە ئۆجەلان- ئاپۆ) کە لە ساڵی ١٩٧٠ لە چالاکی خوێندکاریەکەی دروست بووەو بڵاوکراوەی (سەربەخۆبوون)ی دەرکردووە، لەسەر ڕێبازی (مارکسی- لینینی)ی هەرە شۆڕشگێڕیان پەیرەو کردووە.
- پەیوەندیەکی بەتینی لەگەڵ (بەرەی میللی فەلەستین- جۆرج حەبەش) هەبوو بۆیە گەریلاکانی لە لوبنان ڕادەهێناو (ئاپۆ) خۆی لە بیقاع بوو.
- دوای ڕاپەڕینی١٩٩١ی کوردستانی خواروو ئاسۆیەکی فراوانتری بۆ ڕەخساندن، لە سەرەتادا زۆربەی لایەنە چەپیو عەلمانیەکانی کوردستانی عێراقیش (ئاپۆ)ی بە ڕابەرو مونەزیری خۆی دەزانی.
- پرۆژەی ئابووریو سیاسی باش دارشتو حزبەکانی تری لاوازکردو، نێزگەو

کەناڵی ئاسمانی دروست کرد.

● لە ١٩٩٢ بۆ یەکەم جار روبەڕووی هێزی هاوپەیمانی (پدك)و (ینك) بۆوە بە هاوکاری تورکیا.

● بە یەك لایەنی تا ئێستا ئەوە پێنجەمین جارە شەڕ رادەگرێت بێ ئەوەی تورکیا وەڵامی هەبێ.

● لە ١٩٩٥/٨/٢٥ لەناکاو هاتە ناو شەڕی ناوخۆی کوردستانی لە قازانجی یەکێتی لە دژی پارتی، هەرچەندە بەپێی PKK هۆکەی دەگێڕێتەوە بۆ ئەوەی کە دەڵێن (پدك) لە ١٩٩٢دا شان بەشانی تورکیا لەناو خاکی کوردستانی تورکیا شەڕو راوە پێشمەرگەی PKK دەکا، هەرچەندە ئێستا هەڵویستی سەرکردایەتی کوردی ئێراق بەرامبەریان باشە.

● لە ١٩٨٨ تورکیاو ئیسرائیل کەوتنە هاوپەیمانیەتیەکی ستراتیژیو نوردنیشیان راکێشاو چواردەورەی سوریا تەنگ بۆوە بووە هۆی دەربەراندنی (ئاپۆ)و دوای لە کینیا لە ١٩٩٩/٢/١٦ کەوتە داوێکی ئاڵۆزی دەزگا سیخوریەکانی سیاو میتو مۆساد رفێنراو بە سرکراوی بۆ ئیسرائیلو لەوێش بۆ تورکیا تا ئێستا زیندانیە بۆ هەتاهەتایە.

● دوای ئەو هەنگاوە PKK شەڕی وەستاندوەو هێزەکانی کشاندۆتەوە دەوروبەری قەندیل لە دوای چەند شەڕێك لەگەڵ (ینك) زیاتر جێگیر بوو.

(٤٧)

ماسـۆنى المـاسـونيـة Masonism

ڕێکخراوێکی فیکریو نهێنی کۆنی خێرخوازیو مرۆڤایـەتی یـە بـە پێناسـی خۆیان، ئەوانە سنووری جـوگرافی کۆمەڵایـەتیو نەتەوایـەتیو ئاینیـان نـی‌یـە، جیهانینـە، خـۆ بـە ڕزگارکــەری مرۆڤایـەتی دەزانـن، بـە نـاوی (بنیاتنـانی سەربەستی)یەوە .

بوونی ڕاستەقینەیانو دروستبوونو دامەزرێنەرەکانیان لێڵترین بابەتە، بۆیـەش ڕیوایەتی زۆری لەسەرە، بەشێك پێی وایە لەگەڵ بوونی مرۆڤ و مێژوو ئەوانـەش هەنە، بەشێکی تر زیاتر مێـژووەکی دیاریکراویـان بـۆ نووسـیوە دەیـان گێڕنـەوە بـۆ ٤٠٠٠ سـاڵ (پ. ز)، بەشـێکیش تـر پێیـان وایـە ڕاسـتەوخۆ ڕێکخراوێکـی یەهوودی‌یە، بەمەبەسـتی زاڵ بوونیـان بەسـەر جیهـان دروسـت بووینـە، لەوانـە فەرهـەنگی (الموسـوعة الميـسرة في الأديـان والمـذاهب المعاصـرة)[1] بەڕاشـکاوەتر دامەزرێنەرومێژووەکـەی دەستنیـشانکردووەو گوليـە لـە (٤٤ ز) شـای ڕۆمـان (هیرۆدس ئەکریا) دروستی کردوون بەهاوکاری ڕاوێـژکارە یەهودی‌یـەکان، هەشـە پێی وایە لە سەدەکانی ناوەڕاست لە ئـەوروپا دروسـت بوینـە، بەشـێکی زۆریـش هەیە پێی وایە ماسۆنییەت هەر گزتەیەو ڕاستەقینەی نی‌یە،

[1] لە ماددەی (الماسۆنیە) سەرنج بدە .

سەرچاوەو هۆی دروست بوونی:

له لایەن ئەوانەی که پێیان وایه ماسۆنی یەت بوونی ڕاستەقینەی هەیه بەبێ لایەنی دەیتوێژنەوەوای بۆ دەچن که له بنەچەدا خەڵکانێك بووینە پیشەیەکی تەکنیکی سەرەتاییان هەبووە، ئەو پیشەیەش لەلایەن دەسەڵاتدارە کۆمەڵایەتی یەکان بەرەبەرەکانی کراون، بۆیە ئەوانە پێویستیان به پارێزگاری هەبووە له دەسەڵاتی دەرەبەگو ئاغاو سەرەك خێڵەکانی ئەو سەردەم، بۆ ئەو مەبەستە ڕێکخراوی (ماسۆنیان) دروست کردووە له سەدەی (١٣) له پەنای کنێسه، بەناوی (ماسۆن) واته بیناکەر، لەوشەی (froacs-masone) هاتووە واتە (البناؤون الأحرار) (بیناکەرە ئازادی خوازەکان)، گوایه ئەو ناوە وێنەی ئەو جوولەکانەیه که له بابل گەڕانەوە به دەستێك شمشێرو به دەستێکی تر ئامرازی بیناکردنیان هەڵگرتبوو، لەناو فۆلکلۆری کوردیش ئەو ناوە نامۆ نی یه بە سەلبی هەیه کاتی وەسفی یەکێك به خراپەو فێڵبازو ڕقەستوور دەکرێت پێی دەڵێن (ئەو فەرماسۆنە).

یەکێ له ئامانجەکانیان دروستکردنەوەی پەیکەری (سلێمان) له قودس، هەرچەندە تا ئێستا گەڕاونو دەگەڕێن بەدوای ئەو پەیکەرە له قدس نەدۆزرایتەوە، بۆیە تا ڕادەیەکی زۆر هاوبەندن لەگەڵ (زایۆنی)، بەو شێوەیه شان بە شانی دەسەڵاتی سیاسی ئەوان له پەنای دەسەڵاتی (ئاسیاسی) هاتوون، جێ پەنجەیان له زانستو فەلسەفەو ئایدۆلۆجیاو تیۆرە سیاسی یەکان هەیە، لەدوای وەرگەڕانی کنێسه بۆ شۆڕشی پیشەسازی، بارەکانیان ئەوجارە کەوتەوە ژێر پەردەی کۆمپانیاو خەستەخانەو بیناکانی حوکومەتی ستراتیژی، تا دەگاتە ڕێکخراوە خێرخوازو دەزگا جیهانییەکانی تری مرۆڤایەتیو زانستیو تەندروستیو منداڵ پارێزی ... هتد، لەوەوە تێڕوانینێکی گومانناوی خەستی ڕەسمیو ناڕەسمی بە زیادەوە دروست کردووە لەسەر دیاردەو ڕووداوو هەڵوێستەکانی جیهانی، به سەلبیو ئیجابی یەوە، ئیتر تیۆری (گومان، پیلان،

سیناریۆ ...) ..وەك نەخۆشی بەشێکی زۆری ڕەوشەنبیرو سیاسەتمەدارانی جیهانی سێیەم بەگشتیو جیهانی ئیسلامی بەتایبەتی گرتۆتەوەو گومان لە هەموو شتێك دەکەن، جاروایە گومان لە هەڵوێستو ڕووداوی ڕاستەقینەش دەکەن، ..ڕەنگە ماسۆنی یەتیش مەبەستی بێ کە گومان دروست بکا.

ئینتمـاکردنـی :

بەپێی هەندی لەوانەی کە لەو ڕێکخراوە بوونە ئەوا ئینتیمـاکردنی ماسـۆنی یەت بە سەرەتای (غسل دمـاغ)و شـێوە ڕێـوڕەسمێکی سـوێندخواردنەوە دەست پێدەکات، بە پێی (قاموس السیاسة) بوونو گەشەکردن لەنێو ماسۆنییەت هـەتا ٣٣ پلەی دەبڕی، ئینجا لە کۆتایی (٣٣) پلە، کە دەبێتـە (مامۆسـتای مـەزن-یهوذا)، دەڵێن ئەوانەی تا ئێستا گەیشتوونە ئـەو پلـە جوولەکـەن، وەرگرتنیـشی لەشێوەی تاك تاكو بـە کۆمەڵیـشە، گوایـە سـەرۆكو پاشـاش ڕێـك دەخـا لـەو ماسـۆنیەتە، هەندێ سەرچاوەو فەرهەنگ ئەو زانیارییانەیان کۆکردۆتـەوە کـە بـە پوختەیی لێرە تۆماری دەکەین :-

- دروشـمیان: (یەکسانی، برایەتی، سەربەستی)یە.
- یەکەم بارەگای نهێنیو لەژێر پەردە لە ١٧١٧ز لە بەریتانیای کردەوە.
- دوایی لـە ئیـرلەنداو ئیـسکوتلەنداو ئەمـەریکاو ئـەوروپا کـردەوەو لەگـەڵ شەپۆلی ئیمپریالیزمیش بە جیهاندا تەنینەوە، ژمارەی ئێستای بە (٣٠٠٠٠) زیاتر لە قەڵەم دراوە.
- بە دژە ئاییـنو لایەنگری ئـاینییش لەقەڵـەم دراون، بـەڵام ڕەنگـە بـە پێـی پێویست هەردوو دەور ببینن.
- هەندێك ژمارەی ئەندامانیان ئامارکردووە تا کۆتایی سەدەی ڕابردوو بـە (٦) ملیۆن، بەڵام دوای ڕووخانی (سۆڤیەت) زیادەکەیان لە ئەندازە دەرچووە.

- ١٣ سەرۆکی ئەمەریکی بە ماسۆنی تۆمارکراون، گوایە زۆربەی دامودەزگاکانی ئەمەریکاش بە ماسۆنی پڕکرایتەوە.
- یەکەم بارەگای نهێنی بەناوی (محفل فلسطین) لە بەیروت لە ساڵی ١٨٦٢ کرایەوە.
- لە بەسرەش لەگەڵ هێزی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٤ز کرایەوە.
- زۆربەی چالاکیو بەرهەمەکانی عەلمانییەتی جیهانی ئیسلامی لەلایەن بەشێك لە زانایانی ئایینی بە دەستی ماسۆنییەت لەقەڵەم دراون ...
- وادیارە لە سەروبەری شکستی جیهانی ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی (١٩) هەندێ لە ناودارانی ئیسلامیش پەیوەندیان پێوە کردووە، لەوانە جمال الدین الافغانی، محمد عەبدە ..گوایە کاتێ بە ماهیەتەکەیان زانیوە وازیان لێ هێناوە، بەڵام سوڵتان عبدالحمید هەر بە گوماناوی دەینواڕیە ئەو زانایانە.

بەپێی ئەو سەرچاوانەو سەرچاوە نزیکەکانی ماسۆنییەت دەڵێن: زۆربەی ڕووداوە گرنگەکانی جیهان لە دروستکراوی ماسۆنییەتە لەوانە:- ڕابوونی ئەورووپی، شۆڕشی فەرەنسی، شۆڕشی ئۆکتۆبەرو شیوعییەت، سەربەخۆیی ئەمەریکا، هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت، جەنگەکان، سایکس بیکۆ .. تا دەگاتە دروستبوونی دەزگا جیهانییەکانی وەك (عصبة الامم و un) ... دەیانەوێ بڵێن مێژوو لەلایەن ماسۆنییەتەوە وێنە دەکرێو دادەڕێژرێ.

دەبێ بزانین لەولاشەوە بەهەمان تەوژم لە (پرۆتۆکۆل حکماء) پروپاگەندەی لەو شێوەی تیایە هەر بەوەندەش نەوەستاوەو دەڵێ: هەر لە شیوعییەتو شۆڕشی فەرەنساو ئۆکتۆبەر ...هەتا ڕێکخراوی ماسۆنییەتیش دروستکراوی ئێمەیە، ئەوەی زیاتر هانی ئەو گومانە دەدات هەندێ لایەنی هاوبەشی ماسۆنییەتو زایۆنییەتە لە لایەکو لەلایەکی تر ئەو دەزگاو دیاردە کۆمەڵایەتییانەیە، هەر بە نمونە دروشمی ماسۆنی بریتیە لە (یەکسانی- برایەتی – سەربەستی)* دەبینین

* لە کتێبی (جمهوریة افلاتون)یش ئەو دروشمە(سەربەستی و یەکسانی) بەدی دەکرێ.

دروشمی شۆڕشی فەڕەنسی سێکوچکەی (سەربەستی – برایەتی - یەکسانی)، دروشمی (ئیتیحادو الترقی)یش خەلافەتیان داڕوخاند پریتی بوو لەو سێکوچکەیە (یەکێتی – سەربەستی – چاکسازی)، دروشمی (حزب البعث) یش (یەکێتی- سەربەستی - سۆشیالیستی) ...، لە پروتوکۆلات حكماء صهیون دەڵێ: هەموو ئەو دروشمانە لەلای ئێمە دروست دەکرێ، ئەو وێکچوونە گومان دەخاتە سەریان بۆیە لە هەڵبژاردنی وەها دروشمێك جاروایە بێئەوەی ئاگاداربیت ئەو گومانە دروست دەکەی، هەرچەندە ئەوە مەرج نیە، چونکە دروشمی (إخوان المسلمین)یش سێکوچکەیەك بووە (ڕاستی – هێز، سەربەستی)، دروشمی (ژ ك)یش بریتی بوو لە (حەقیقەت، کوردایەتی، تەمەدون) دروشمی (یەکگرتوو)ش ئەو سێ کوچکەیەیە، بەڵام دیسان ئەوەش بواری بە هەندێ گوماناوی داوە ئەوانەش لەو پۆلە ڕێز بکا، ... ئەوەش زۆر ڕوونە بە مەبەستی شکاندنی دەروونی بەرامبەرەکەیە تاوای لێ بکات گومان لە دەوروبەرو سەروو خوارووی خۆشی بکا، باوەڕی بە (ڕاستی) نەمێنێت ...کاریگەرییەکی سەلبی زۆری هەیە وای کردووەو وابزانری ماسونیەت ئەوەندە بەهێزە شایستەی بەرگری نیە، چونکە لە کۆنەوە تا ئێستا ڕێبازە چەوتەکان تەنها سوودیان لە تێکەڵبوونی ڕاستیو چەوتی کردووە، سودیان لە (گومانو چەواشە)وەرگرتووە، بەهۆیەوە توانیویان زیاتر ڕای گشتی هەڵخەڵەتێنەر دروست بکەن، هەر ئەوەشە لەو سەردەمە خۆراکی مانەوەی سیاسەتی میکاڤیلی بەرامبەر سیاسەتی ڕاستی، لێرەدا بەشێکی تریش پێیان وایە ئەو ڕێکخراوە بوونی ڕاستەقینەی نیە تەنها ڕاگەیاندنێکی دارێژراوە لە پەنای وەها ناوێکی خەیاڵی کارە تێکدەرانەکەی خۆیان لە دژی جەمسەری بەرامبەر دەکەن.

لە ڕاستیدا بوونی ڕاستەقینەی ماسۆنی یا نەبوونی لەگەڵ پروپاگندە زلەکانی پرۆتۆکۆلیش دەبێ بزانین پلانو سیناریۆو ستراتیژییەتی دارێژراو هەیە لە دژت، دروستکردنو داتاشینی بیروبڕواو کەسێتی هەیە، بەڵام هەر یەکە لەوانە نیشانەی

خۆی هەیە، یا لە خۆمانی ئاڵۆز نەکەین، ڕەنگە وەها ڕێکخراوێك هـەبێت بـەڵام ئەو دەسەڵاتەی نیە، بەتایبەتی لە هەندێ نووسەرو بیرەوەری کەسـانی نـاودار کـە ماوەیەك کاری نهێنیان لەگەڵ ماسۆنییەت کردووە دوای وازیـان هێنـاوە، لەوانـە (یوسف الحاج) کە کۆمـەڵێك نهێنـی لـێ ئاشـکرا کـردوون لـەبارەی هاریکـاری ماسۆنییەت لەگەڵ زایۆنی دژ بە جیهانی ئیسـلامی‌و جیهـانی سـێیەم .. هـەتا مەسیحییەتی ڕاستەقینەش، هەرچەندە بەشێك، ئەو بـیرەوەری‌و دان پیاهێنانـەش بە بەشێك لە (سیناریۆ) دەزانن، بەڵام لە سەرجەمدا مانای وایە ئـەو ڕێکخـراوە کاریگەری لەو جیهانە هەیە، واتە هەیە، ئەوە لە ڕێساکەی (دیکارت)یش زیـاتر، کە دەڵێ: (من مادام بیر دەکەمەوە واتە هـەم) .. لێـرە مـادام کـار لـە جیهـان دەکات واتە هەیە: بەڵام بەپێی قەبارەی خۆی بوونەکەی بۆ دیاری بکەی.

- بۆ زیاتر سەرنج بدە :

١- موسوعة الأديان .

٢- أساطير المؤسسة..روجيه غارودي.

٣- موسوعة السياسية.

٤- پرۆتۆکۆل الحكماء.

زاراوە سیاسییەکان

* بەشی ڕابردووو بریتی بوو لە چەمکە سیاسییەکان (مفاهیم سیاسیة- polical conept) ئەگەر چی گەلێ جاریش بۆ سادەکردنی گوزارش بە زاراوەش ناوزەد دەکرین، ئەگینا لێرەوا ڕێکەوتین کە ئەو زاراوانەی ڕای جیا جیا هەڵدەگرێو قووڵاییەکی فکریو فەلسەفی هەبێت بە (چەمك) ناومان بردن، ئەوانی تریش کە پێناسی جیا جیاو بۆچوونی جیا جیای زۆر لەسەر نییە بە (زاراوە) ناوی دەبەین، وامان چەمك پۆلێن کرد، کە زیاتر لە (ڕێباز) نزیکە، کەچی (زاراوە) لە (زانست) نزیکە.

* لەنێو ئەو هەموو زاراوانە تەنیا دەتوانین ئەو زاراوانە هەڵبژێرین کە:

١. لێرە زۆر دوبارە دەبێتەوەو خەڵکی پێویستی پێ هەیە.

٢. ئەو زاراوانە کە لە خزمەتی چەمکەکانن‌و تێگەیشتن‌و زانیاری بۆ یەکتر تەواو دەکەن.

* هەڵبەتە ئەوانەش بە کورت‌و پوخت تر باسێکیان دەکەین .

(١)

ڤیتۆ حق النقض VETO

وشەیەکی کۆنی لاتینیە بە مانای (قایل نیم)، پێش تر بۆ یەکەم جار لە (ئەنجومەنی مورحەلفین) لە دادگاکان ئەو مافەیان هەبووە بەناوی (ڤیتۆ) بەکاریان هێناوە بۆ تێهەلچوونەوە لە دادگاکان هەروەکو ئێستاش، بە گشتی لە مێژوودا ئەو مافە دەسەلاتێکە زیاتر بۆ کەسانی بنچینەیی یان نوێنەری زل هێزو خاوەن دەسەلاتیك بووە لە ئەنجومەنە دەڤەریی وجیهانیەکانیش، هەندێ پادشا ئەو مافەیان لە وڵاتەکەی خۆیان پێ دراوە لەوانە پاشای بریتانیا کە بە پێی (القاموس السیاسی) لە ساڵی ١٧٠٧ ز وە ئەو مافەی بەکار هێناوە، بە هەمان ماهیەت لە جیهانی ئێستا بە رەسمی و بە پێ یاسایی ئەو مافە تایبەتو چەسپاوە، هەندێك بە راستەوخۆ بەشێکیش بە ناراستەوخۆ، بەشێکە لە درێژکراوەی مافی تایبەت بۆ خەڵکی تایبەت لە چوارچێوەی یاساو نەریتە نەفامیەکان، لەو سەردەمەش (ڤیتۆ) زیاتر بەدەسەلاتی ئەندامی هەمیشەیی ئەنجومەنی ئاسایش دەگوترێ کە مافی هەڵوەشاندنەوەی بریاریان هەیە، ئەنجومەنی ئاسایش لەئەندامیەتی (١٥) وڵات پێك دێت، هەر ٢ساڵ جارێك هەڵدەبژێرین لە کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان، کاری جێ بەجێ کردن دەبینن بۆ بریارەکانی (UN)، واتە ئەنجومەنی ئاسایش لایەنی راپەراندنی نەتەوە یەکگرتوەکانە، پێنج ئەندام هەمیشەیی ئەندامن لەو ئەنجومەنە بێ ئەوەی ئەو هەلبژاردنە بیان گرێتەوە، ئەوانەش بریتین لە (ئەمریکا، بریتانیا، فرنسا، روسیا، چین) بە پێ ی مادەی (٢٧) لە بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتوەکان مافی ئەوەیان هەیە هەریەکە بەیەك لایەنی بریارێکی (ئەنجومەنی ئاسایش) هەڵوەشێنێتەوە

بەهۆی بەکارهێنانی ئەو (ڤیتۆ)یە[1]، بە پێی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدستوریة والدولیة) لە ساڵی ١٩٤٦-١٩٩٢ سەرجەم ڤیتۆکانی بەکارهاتوو بەو شێوەیە بوو: یەکێتی سۆڤیەت ١١٤ جاری بەکارهێناوە، ئەمریکا ٧٩ جار، بەریتانیا ٢٩ جار چین ٣ جار، فەرەنسا ١٨ جار.

هەنجەتی ئەو مافە ئەوەیە کە تاکو (کۆ دەنگ) لە بڕیارەکان دروست ببێت بە پێی کاریگەری ئەو وڵاتانەو بۆ چەسپاندنی ئاشتی، بە پێی (قاموس السیاسي) ئەو وڵاتە خاوەن ڤیتۆیانەش مافی بەکارهێنانی نابێ ئەگەر لایەنێك بێت لە کێشەکە. ئەو وڵاتەش هیچ تایبەتمەندیەکی ئەخلاقی نیە جگە لە هێز نەبێت، زۆربەی ئەو ڤیتۆیانەش لە نادادگەریو بەرژەوەندی زل هێزان لە دژی وڵاتو میللەتانی هەژار بەکاردێت، لەو سەردەمەدا زۆربەی ڕەهای ڤیتۆکانی ئەمریکا لە دژی وڵاتانی عەرەبو قازانجی ئیسرائیل بەکارهاتووە، ئیتر ئەو جیهانە پڕیەتی لە ڤیتۆی بە دەنگو ڤیتۆی بێدەنگ لە ئەنجومەنی بچووكو گەورە بەکاردێت، لە هەموو دامودەزگاو یەکەیەکی کۆمەڵگە نادادگەری ماهیەتی ئەو ڤیتۆیەی دەدۆزیەوە، ئەگەر ئەو ناوەشی نەبێت، ئەو ڤیتۆیە لە بنەچەدا مانای بەدەرو لە سەرووی یاسا، واتای بانێکو دوو هەوا، واتە یاسا بە یەکسانی هەموان ناگرێتەوە، ئەوەش لەگەڵ زۆربەی بەڵگەنامە مرۆڤایەتیەکان ناتەبایە بەتایبەتی بەندی (٧)ی جارنامەی مافی مرۆڤ، کە دەڵێ: (هەموو کەس یەکسانە لە بەرامبەر یاسا......)[2]، هەروەها لەگەڵ بنەما یاساییەکانی جیهان (مساواة الدولیة) کە تیایدا هاتووە (تنص مادة (٢) منه علی ان: تقوم الهیئة علی مبدأ المساواة في السیادة بین جمیع اعضائها)، لە (عصبة الأمم) کاتی خۆی بە ڕوونتر هاتبوو: (أن الاعتراف بحقوق واجبات واحدة لجمیع الدول من مبادئ اساسیة التي

---

١ (موسوعة العالمیة)، ب ١٧، ل ٦٤٧.

٢ بڕوانە جارنامەی (مافی مرۆڤ).

تقوم عليها عصبة)[1]، لە فكری ئیسلامیو فەرهەنگەکانیدا جێگەیوەها زاراوەیەك نەبووەو نیە، بە دوو تەرازووو دوو ڕووی یاسایی نەفامی ناوزەد کراوە، هیچ کەسو هێزێك لە سەرووی شەریعەت نیە، ئەوەش بەوردی لەو ڕووداوەی دزیەکە دەدرەوشێتەوە، کاتێ یەکێ لە ئەشرافەکان دزی کردبووو خەڵکێکی ماستاوکەر داوایان لە پێغەمبەر ﷺ کرد کە لەوە ببورێ شەریعەتی بەسەر جێبەجێ نەکرێ چونکە لە ئەشرافەکانە، پێغەمبەر ﷺ زۆر بە توندی ئەو داوایەی ڕەت کردەوە ئەو فەرموودە بەناوبانگەی کردە دروشم: (ئەگەر فاتیمەی کچی محمدیش دزی کرد دەبێ دەستی ببڕێ). چونکە یاسای بەشەریەت لەرزۆکە لە مێژووو ئێستاش کێی بەهێز بێت هەردەم ڤیتۆی هەیە، بە پێی زنجیرەی دەسەڵاتو هێزی، هەر لە بوارە جیهانیەکان تا ئیقلیمیو دەڤەری خۆشمان، زەقترین نمونەی نزیك، ئەنجامەکانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی لە کوردستان لە ساڵی ١٩٩٢ بە (ڤیتۆ) ئەنجامەکەی ڕەت کرایەوەو، وترا (من قایل نیم)، چونکە هێزیشی هەبوو، قایل نەبوونەکەی ئەنجامی هەبوو، لە هەڵبژاردن دەنگی میللەت کرا بە ڕێکەوتن (تەوافوق).

---

[1] القاموس السياسي- ل ١١٧٢.

(٢)

نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كان   أمم المتحدة   UN

ده‌زگایه‌كی جیهانی گشتیه، پێك هاتووه له نوێنه‌ری ولآته سه‌ربه‌خۆكان، هه‌رچه‌نده ناوی نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كانه، به‌لآم وه‌ك ڕاستی زیاتر ده‌وڵه‌ته یه‌كگرتووه‌كانه نه‌ك نه‌ته‌وه، چونكه نوێنه‌ری هه‌مو نه‌ته‌وه‌یه‌كی تیانیه به‌پێی ئاماری (القاموس السیاسی) نزیكه‌ی (٣٠٠٠-٥٠٠٠) نه‌ته‌وه هه‌یه كه ژماره‌یان له ملیۆنێك زیاترن‌و زمانی تایبه‌تی خۆیان هه‌یه، كه‌چی نوێنه‌ری ولآتان ١٩١ ئه‌ندامه، هه‌رچه‌نده هه‌موو ده‌وڵه‌تێكیشی تیا نیه له‌وانه (سویسرا) تا ئێستا ئه‌ندام نیه لێی، له‌و ماوه‌یه دیسان ئه‌ندامی نوێی بۆ زیاد بووه دوا ئه‌ندامی تا كاتی ئه‌و نوسینه‌دا تەیموری خۆرئاوا بوو، به‌ره‌سمی بوو به ئه‌ندام لێی له مانگی ٢٠٠٢/٩ به ژماره‌ی (١٩١)یه‌مین ئه‌ندام، هێشتا بوار هه‌یه زیاد بكا... زمانی ڕه‌سمی (ئینگلیزی، فه‌ره‌نسی، ڕوسی، چینی)یه، به‌لآم زیاتر ئیش به زمانی ئینگلیزی‌و فه‌ره‌نسی ده‌كرێ، باره‌گاكه‌ی له نیویۆركه به پێی به‌ڵگه‌نامه‌یه‌كی ده‌ستوری كه پێكهاتووه له (١٩) به‌ش‌و ١١١ مادده‌و دیباجه‌یه‌ك كه نیازه‌كه‌ی ئه‌و ده‌زگا ده‌رده‌خا له بنچینه ئه‌خلاقی‌و ئاشتی‌و دادگه‌ری‌و سه‌ربه‌خۆیی گه‌لان، به‌شه‌كانیش بریتیه له‌و ده‌زگایانه (١ـ ئه‌نجومه‌نی گشتی. ٢ـ ئه‌نجومه‌نی ئاسایش. ٣ـ ئه‌نجومه‌نی ڕاسپارده‌ی ئابووری. ٤ـ دادگای لاهای ٦ـ سكرتاریه‌تی گشتی. ٧ـ ئاژانسه پسپۆره‌كانی تر[١]).

كارو فه‌رمانی بنچینه‌یی، ڕێكخستنی په‌یوه‌ندیه‌كانی نێو ده‌وڵه‌تیه، ئاشتی‌و هاریكاری‌و پابه‌ندی به یاسایی‌و ڕێكه‌وتنه‌كان‌و سه‌رهه‌ڵنه‌دانی ناكۆكیه‌كان، ده‌توانین بڵێین حكومه‌تێكی جیهانیه، هه‌ڵبه‌ته ئه‌و فكره‌یه‌ش له بنچه‌دا له

---

[١] بۆ زیاتر سه‌رنج بده: أ- موسوعة السیاسیة ب- دیباجة بیان المنظمة .

جیهانیه‌تی په‌یامه‌كان هاتووه، به‌ڵام وه‌ك په‌یڕه‌وی به‌شه‌ری له كاتی پێویسته‌كان‌و گه‌شه‌ی كۆمه‌ڵ ده‌یسه‌پێنێ، ئه‌وه‌ش سه‌ره‌تایه‌كی ڕاسته‌وخۆی عه‌وله‌مه‌یه، په‌یڕه‌وكردنی یاسای (هه‌ڕه‌م)ه كه له ژیان‌و سروشت‌و گه‌ردوون به‌كاره، بۆیه به پێی فراوانی گه‌شه‌ی كۆمه‌ڵ وه‌ها ده‌زگایه‌كیش زیاتر پێویست ده‌بێ كه بناغه‌كه‌ی له‌وه دێ: (اذا كنتم ثلاثة فأمرو أحدكم) هه‌روه‌ك له چه‌مكی (سه‌ركرده) دیاریمان كرد، هه‌موو كۆمه‌ڵه تاكێك له ژیانی كۆمه‌ڵایه‌تیدا پێویستیان به یاساو جێبه‌جێ كردن‌و سزاو پاداشت ته‌رازووو پێوه‌ر هه‌یه له لایه‌ن ده‌زگایه‌كی سه‌رووتر، ڕه‌نگه كۆمه‌ڵگه‌ی په‌رت‌و بڵاوی جاران كه‌متر پێویستی به ده‌زگایه‌كی وا باڵا هه‌بووبێت، به‌ڵام له دوای گه‌شه‌ی ته‌كنیك‌و په‌یوه‌ندی‌و سه‌ربازی‌و ئابووری‌و بازرگانی، ... له‌لایه‌ك‌و له‌لایه‌كی تر زیاتر گه‌شه‌ی عه‌قلی به‌شه‌ری ویژدانی مرۆڤایه‌تی‌و به‌ها باڵاكانی مرۆڤ كه یه‌كێك بووه له ئامانجه‌كانی په‌یامی ئایینی ... ئه‌وا به‌ره‌به‌ره پێویستی زیاتری هه‌مه‌لایه‌ن به ده‌زگایه‌كی جیهانی‌وا ده‌بێت له بواره‌كانی سیاسی، ئابووری زانستی، یاسایی، مرۆڤایه‌تی، ... ئیتر تۆڕه‌ی ڕێكخراوی جیهانی له شێوه‌ی مافی مرۆڤ پزیشكانی بێ سنور، مافه‌كانی تری چین‌و توێژه‌كانی جیهان ...

<u>مه‌رجه‌كانی بوون به ئه‌ندام</u>: ئه‌و مه‌رجانه له سه‌رده‌می (عصبة الامم)و دوایش له (امم المتحدة) هه‌رلێك نزیك بوو، مه‌رجه‌كان له په‌ره‌گرافی (١)ی ماده‌ی (٤)و هه‌روه‌هاش له ماده‌ی (٥٢)ی میساقه‌كه‌ش هاتبوو، بریتین له:

١- بۆ هه‌موو ده‌وڵه‌تێكی ئاشتی په‌روه‌ر به یه‌كسانی.

٢- بتوانێ پابه‌ند بێت به میساق‌و بڕیاره نێو ده‌وڵه‌تیه‌كانن.

٣- پێویسته له كۆی١٠ ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌نی ئاسایش (٩)ی لاگیر بێت بێجگه له وڵاته خاوه‌ن ڤیتۆكانیش- له عه‌صبه‌ی پێشوو ئه‌و مه‌رجه وا هاتبوو كه (٣\٢)ی ئه‌نجومه‌نی (عصبة) لاریان نه‌بێ.

٤- سەرەڕای ئەو مەرجە سەرەتاییانەی وەك: بوونی هەرێمو گەلو دەسەلاتی سیاسیو سەروەری هەرێمو بوونی ئیرادەی بوون بە دەوڵەت ....

ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە مەرجی یەکەمی مادەی (٤)ی سەروو دەبینین باس لەوە دەکا هەر دەوڵەتێك دەتوانێ ببتە ئەندام ...، ئەوەش گیروگرفتی یاسایو بگرە ناکۆکی یاسایشی تێدایە چونکە باس لەوەرگرتنی دەوڵەت دەکا نەك گەلێك یاخود دەسەلاتێك، بەلاّم دەڵێن مەبەست لێی هەر دەسەلاتێك کە لەسەر خاکی خۆی مومارەسەی دەسەلاّت بکا بە دەوڵەت حیسابە، بەلاّم هەمووش بەو لێکدانەوە قایل نین، کەچی بەردەوام ژمارەی ئەندام زیاد دەکا ئێستا دوائەندامی مۆنتینگرۆ بوو ژمارەی گەیشتە ١٩٢ کەواتە پێوەری ڕاستەقینە ئەوەیە:

أ- بە شانوباڵی خۆت هەوڵدەی.

ب- ئەو دەوڵەتەی داگیری کردووی بە پێیویژدانی مرۆڤانەو بە یاسایانە ئازادت بکا.

ح- یان ڕاستی ئەوەیە هەردەمەکی وڵاتە زل هێزەکان ئیرادەیان لەسەر بێت دوو لەت بوون دەبێت.

سەربردەی نەتەوە یەکگرتووەکان:

لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم لە ساڵی ١٩٢٠ لە پەیاننامەی فرسای بە هۆی ئەو هەموو گیروگرفتو هەژانەی جیهان ئەنجومەنێکی جیهانی دانرا بەناوی (عصبة الامم) بارەگاکەی لە سویسرە بوو، ئەو بیرە کۆنە لە بیری ئایینی جیهانگیری وەرگیراوە، ئەو پێشنیارە لە دوای جەنگی سی ساڵە – کە لە ویستیفالیای ١٦٤٨ کۆتایی هات- کرا، دوای ئەمانوئیل کانت لە کتێبی (نحو السلام العالمي) ئەو پێشنیارەی کردەوە، لە سەرەتای سەدەی بیستەمیش جنرال سمتیس پیش نیاری کردەوە، تا لە کۆتایی جەنگی جیهانی یەکەم ١٩١٤-١٩١٨

لە لایەن ویلسون سەرۆکی ئەمریکی لەمیانەی ١٤ بنەماکەی خاڵی چواردەمی پێشنیاری کۆمەڵەی نەتەوەکانی کرد، لە فرسای بریاری پێکهێنانی درا، بەڵام لەپێش جەنگی جیهانی دووەم زۆربەی وڵاتەکانی لێ کشایەوەو هەڵوەشایەوە بە تایبەتی کاتێ زۆر بە ناپاساییانە ئیتالیا حەبەشەی داگیر کرد، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٩٤٢ چەندین کۆبونەوە کرا بۆ پێکهێنانی ئەنجومەنێکی نوێ لە مۆسکۆ دوای لە دیرتون، تا لە دوای جەنگ لە ١٠/٢٤ /١٩٤٥ بە ئامادەبوونی (٥٠) وڵاتی[١] هاوپەیمانانو لایەنگرانیان لە (سان فرانسیسکۆ) بریاریان لەسەر (بەلگەنامەکانی)داو لە ١٩٤٥/١٢/٢٤ مۆریان کرد، نەتەوە یەکگرتووەکان لێ دروست بوو، ئەو ناوەش لە پێشنیارەکەی سەرۆکی ئەمریکی فرانکلن رۆزفلتە، هەمان ئەو مێژوەش یادی دامەزراندنی، ... یەکەم ئەمینداری گشتی بۆ ماوەی ٤ ساڵ بۆ دوو دەورەش:

١- (تریجیفی) نەرویجی بوو لە ١٩٤٦ هەتا ١٩٥٣.
٢- هامرشۆ لە (١٩٥٣- ١٩٦١ سویدی).
٣- تویانت ١٩٨١-١٩٧١ بۆرمی بوو .
٤- کورت ڤالد هایم ١٩٧٢-١٩٨١ نەمساوی بوو.
٥- بیدس دیکویلار ١٩٨١- ١٩٩١ پیرۆیی بوو.
٦- بطرس غالی ١٩٩٢- ١٩٩٦میسری بوو تەنها یەك دەورە هەڵبژێردرا.
٧- کوفی عنان لە ١٩٩٦-٢٠٠٧ غانایە.
٨- بانکی موون ٢٠٠٧- ؟

پێك هاتووە لە سێ بەشی سیاسی سەرەکی:

---

١) (٥٠) وڵاتەکەش ئەمانەن: ئەرجەنتین، ئوستراڵیا، پۆلیڤیا، روسیا، کەنەدا، شیلی، کۆلومبیا، کۆستاریکا، تشیکۆ، سلوڤاکیا، دومنیکان، ئەکوادور، سلڤادور، ئەسیوپیا، فەرەنسا، یۆنان، گواتیمالا، هایتی، هندوراس، هیند، عێراق، ئێران، لوبنان، لیبریا، لیکسمبورگ، هۆلەندا، نیوزلەندا، نیکاراگوا، ئەرویج، پاراگوای، فیلیپین، میسر، سعودیە، خوارووی ئەفریقا، تورکیا، ئوکرانیا، یەکێتی سۆڤیەتئورگوای، ڤەنزویلا، یوگوسلاڤیا، پۆلەندا ژمارەی (٥١)ی تەواو کرد.

١- ئەنجومەنی گشتی وەك دەزگای یاسادانان .

٢- ئەنجومەنی ئاسایش کە پێکهاتووە لە (١٥) ئەندام، (١٠)ی هەردوو ساڵ جارێك هەڵدەبژێرێن لەلایەن ئەنجومەنی گشتی، (٥) ئەندامی هەمیشەیشی بریتین لە: (ئەمریکا، بەریتانیا، فەرەنسا، روسیا، چین) لەگەڵ مافی ڤیتۆش، ئەو ئەنجومەنە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی ئەنجومەنی گشتییە.

٣- دادگای لاهای (دادگای جیهانی): زۆر لە کۆنەوە ئەو فکرە هەیە لە ساڵی ١٩٢٠ لەگەڵ عصبة الامم (کۆمەڵەی نەتەوەیی یەکەم) دروست بووە، لە ١٥ قازی پێك هاتبوو بۆ ماوەی ٩ ساڵ هەڵدەبژێرا، لە ساڵی ١٩٤٥ لەلایەن (نەتەوە یەکگرتووەکان) بە دەزگای قەزائی رەسمی ناسراوە، بووە بەشێکی گرنگ لێی، ئامانجی ئەو دادگایە بڕلێك کردنەوەی جەنگو ناکۆکیەکانە، دەزگایەکی مرۆڤانەیە لە مەبەستدا، بەڵام ئەو ئەنجومەنانەش وەك ئەنجومەنی کۆنو عەوامی دیوەخانەکان خۆ لەڕاستیو هەق گۆتن دەبوێرن، بڕیارو هەڵوێستەکانیان تا رادەیەکی زۆر (بانێکەو دوو هەوا ... الکیل بالمکیالین) پێوە دیارە، زیاتر یاساو بڕیارەکان لە قازانجی زل هێزو وڵاتە دەوڵەمەندو داگیرکەرانە، کەمتر بۆ میللەتو زەحمەتکێشانو داگیرکراوەکان بووینە، هەتا لە دروستبوونی ئەو دەزگایەش ئەو لاریەی تیا بووە نەتەوەکان ئەندام نەبووینە کیانە سیاسیەکان ئەندامن، واتە دیفاکتۆیی بووە، بۆیە سکاڵای میللەتانی بێ دەوڵەت ناخوێندرێتەوە وەك میللەتێکی کوردی ٤٠ ملیۆنی کەچی دەوڵەتی چەند هەزاری هەیە دەنگو رەنگی خۆی هەیە لەوێ، نوقستانی بنەڕەتی ئەو ئەنجومەنە نەبوونی دادگەرییە بە بڕیارو هەڵوێستو تەشریعەکانەوەش، هەتا لە وەرگرتنی ئەندام دەبوایە کۆمەڵێك مەرجی مرۆڤایەتی دادگەریو ئازادی تیا بوایە بە لایەنی کەمەوە وەك ئەو مەرجانەی (یەکێتی ئەوروپی) چۆن مەرجی هەیە وا تورکیا وەرناگرێ، بەو شێوە دەبینین بێ هیچ بەرگریەك هەموو ئەو وڵاتانەی کوردیان بەسەر دابەش کراوە لە ساڵی

١٩٤٥ یه‌كسه‌ر بوونه ئه‌ندام هه‌رچه‌نده به‌شێكیان له‌وانه (عێراق) به‌ پێی به‌ڵێنی ئینتدابیو رێكه‌وتنی له‌ كێشه‌ی موصل ١٩٢٥و به‌ڵێننامه‌كانی وه‌رگیرانی له (كۆمه‌ڵه‌ی نه‌ته‌وه‌كان) له ١٩٣٢... كه ره‌چاوی مافی كورد بكا ئه‌و مه‌رجه‌ی به‌جێ نه‌هێناو پێشێلی زۆرێك له‌و رێكه‌وتنه جیهانیانه كراوه، ده‌ریش نه‌كران له ئه‌نجومه‌نی گشتی، یاخود به‌لای كه‌می دووباره له نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كان پێیان نوێ بكردابوونایه، به‌هه‌مان شێوه ئیسرائیلیش له ١٩٤٩/٣/١١ بوو به ئه‌ندامو به ئه‌ندامێكی ناشتیخوازیش وه‌سفی كرا، زۆر ولاتی تری ره‌فتار فاشیو درنده له‌گه‌ڵ میلله‌تانی خۆی بوونه ئه‌ندام له مێژووی دروستبوونی نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كان، سه‌ركرده كوردستانیه‌كان زۆر هه‌وڵی په‌یوه‌ندی پێ كردن بووینه، بێ هوده بووه، جار وابووه به مه‌سروفێكی زۆر ده‌وڵه‌تێكی تریان له دوور قایل كردووه، كه باسێكی كورد بكا له‌و ئه‌نجومه‌نه، شین گێڕیش وه‌ك جه‌رگ سووتاونیه.

له دوای هه‌ڵوه‌شاندنه‌وه‌ی سۆڤیه‌تی جاران‌و سه‌رهه‌ڵدانی تاك جه‌مسه‌ری له ١٩٩١ ده‌سه‌ڵات به ئه‌مریكاو هاوپه‌یمانی درا له‌لایه‌ن نه‌ته‌وه یه‌كگرتووه‌كان به‌ زه‌بری هێز عێراق له كوێت ده‌ربكه‌ن به‌ناوی (گه‌رده‌لولی بیابان- عاصفة الصحراء) له ١٩٩٢، دیسان ده‌سه‌ڵاتی درایه به‌چێته سۆمال به‌ناوی (اعادة الامل) له كۆسۆڤاش له ١٩٩٩، ئه‌فغانستانیش له ٢٠٠١-٢٠٠٢، .. گرتنی عێراقی ٢٠٠٣ بێ بڕیاری یاسایی نێوده‌وڵه‌تی بووه هه‌ربه‌كه له بڕیاری ٦٨٨و هێلی ٣٦ دڵنیا له ساڵی ١٩٩١ بۆ یه‌كه‌م جار بۆ كورد له‌و سه‌ده‌یه‌دا وه‌ها بڕیارێك ده‌ربكه‌ن.

<u>بۆ زیاتر سه‌رنج بده :</u>

١ـ موسوعة العالمية. ٢ـ قاموس السياسي.

(٣)

فاشـــی الفاشـيـة fascism

وه‌كوشه له رۆمانی كۆن به‌كار هاتووه به مانای هێـزو یـه‌كگرتووی پـۆلاینی ده‌دا، وه‌ك زاراوه‌ش به پێی القاموس السیاسی، المورد، زۆربـه‌ی فه‌رهه‌نگـه‌كانی تر له (فاشیۆ) ی ئیتالی هاتووه، به مانای باوه‌شه دارێكی درێژی پێـچراو دێـت، كه نیشانه‌ی توكمه‌یی‌و یه‌كپارچه‌ی ده‌دا، دوایی مۆسۆلینی له حزبی سۆشیالستی نه‌ته‌وه‌ی ئیتالیا به تیۆرێكی سیاسی دایڕشته‌وه، تیایدا سه‌روه‌ریه‌كی خه‌سـت بـه مێـژووی نه‌تـه‌وه‌و سـه‌ركرده‌كانیان ده‌داو هـه‌موو لایـه‌كی چـالاكی كۆمه‌ڵگـه‌و ده‌وڵه‌تی خسته ڕێی خزمه‌تی نه‌ته‌وه‌یی، ناوه‌ناوه له كاتی شلۆقیدا وشه‌ی (فاشی) زیندوو ده‌كرایه‌وه، دوایی فاشـی بـه‌و مانـا سـه‌لبی‌و كارەسـاتییه‌ی بـه یه‌خـه‌ی بزوتنه‌وه‌ی (مۆسۆلینی) به‌سترا لـه ئیتالیـا، لـه سـه‌ره‌تای سـه‌ده‌ی بیـسته‌میش ده‌سه‌لاتی پێ گرته ده‌ست .

ئه‌و بیره‌ی فاشی له دوای سه‌رهه‌ڵدانی بیری نه‌ته‌وه‌یی له‌سه‌ر ده‌ستی كۆمه‌ڵێك زانای ڕۆژئاوایی وه‌ك میكاڤیلی، نتچه، هیگل، گوبینو، .. له ئیتالیـاش فكـری (گازیبانی، مزینی..) هه‌روه‌ك زۆربه‌ی فكره‌كانی تر، بیـری نه‌ته‌وایـه‌تیش یه‌كـه‌م جـار زۆر بــه تــه‌وژم هــات، (هــه‌روه‌ك لــه چــه‌مكی نه‌ته‌وایــه‌تی) باســكرا ئایدۆلۆژیایه‌كی ناته‌واو نوقـستانه، بـۆ پڕكردنه‌وه‌كـه‌ی پـه‌نا بـۆ مه‌دره‌سـه‌یه‌كی فكری‌و سیاسی بـردراوه، بـیری نه‌تـه‌وه‌ی خـۆی لـه تێـزه بـۆ سه‌ركێـشی بـه‌ره‌و ڕه‌گه‌زپه‌رستی‌و دكتاتۆریه‌ت‌و عه‌سكه‌رتاریه‌ت‌و ته‌قدیس كردنی ڕابـه‌رو پێـشه‌وا، جا ئه‌گه‌ر ئه‌و بیره ته‌واو كرا به مه‌دره‌سه‌یه‌كی مرۆڤایـه‌تی، ئـه‌وا تـا ڕاده‌یـه‌كی چاك ئه‌و دژواری‌و توندییه‌ی سـست ده‌كاته‌وه، به‌ره‌و عه‌قلانیـه‌ت‌و مه‌ده‌نیـه‌ت ده‌یگێڕێته‌وه، به‌لام ئه‌گه‌ر به مـه‌دره‌سـه‌یه‌كی توونـدو شۆڕشـگێری نامرۆڤایـه‌تی ته‌واو كرا وه‌ك مه‌دره‌سـه‌ی سۆشیالیـستی‌یـه‌كان یـان چه‌پیه‌كان یـان ئـاینێكی نارەسەن ئه‌وا بزوتنه‌وه‌یه‌كی ڕادیكالی نه‌ته‌وه‌یی توندو پێتێنـراو دروسـت ده‌كـا،

کە هەردەم لە بارێکی ناناسایی‌و هاندان‌و جۆش‌وخرۆشی جەماوەری دەبێت لەسەر بنچینەی وروژاندنی سەروەریەکانی مێژووی نەتەوەی شانازی بەباب‌و باپیران‌و نیشتیمان ... ئەوانەش توخمەکانی فاشین، جا ئەو بزوتنەوەیەی نەتەوایەتی ئەو ناوچە بەشێکی زۆر لە جۆرێك لە (سۆشیالیست) کە ئەستونگەی دکتاتۆری‌و گۆڕانی توندو تیژە، لە هەموان توندتر (باکونین) دەڵێ: (تەرت‌و وێران کردنی هەر واقعێك خێرە)[1]، زاوزێ کردنی بیری نەتەوەی لەگەڵ سۆشیالستی بەناوی (سۆشیالستی نەتەوەیی) یان (سۆشیالستی نیشتمانی) بزوتنەوەیەکی ترسناکی لە شێوەی فاشی‌ونازی‌وبەعسی‌و ...هتد بەبەرهەم هێناوە .

لە پێناسی (فاشی)دا (مارتین دودج) چوار پێناسی بۆ سۆشیالی نیشتمانیەکان دەکات:

١. حکومەتێکی شمولی .
٢. پروپاگەندەی دیموکرسی‌و هەڵبژاردن بە ساختە .
٣. زاڵی حزبایەتی بەسەر مونەسەساتی یاسایی‌و دەستوری.
٤. هەردەم حکومەتی جەنگی‌و بودجەی بەرگری لە سەرووی هەموان[2].

لە ڕاستیدا بە پێی پێناس‌و ئەو نیشانانە زۆربەی وڵاتە نەتەوەگەری شمرانیەکان بە جۆرێك لە جۆرەکان فاشی بووینە، هەروەك زۆر لە توێژەرەوەکان هەڵمەتەکانی فەرەنسا بە سەرۆکایەتی ناپلیۆن بە سەرەتای فاشی دەزانن، بەڵام بۆچی وا بەزەقی بە ئیتالیاو (مۆسولینی)یەوە لکا؟ زۆر جار ئەو مێژوونوس‌و چاودێرانەش سەر چیغ‌و سادەن ئەگینا فاشی هەر لە ئیتالیا نەبووە، لە پاش‌و پێش ئەوان هەبووە، بەڵام چونکە مۆسۆلۆنی هەمان ئەو هێمایەی فاشی رۆمانی کۆنی کردە دروشم، کە بریتی بوو لە باوەشێك داری بەیەك بەستراو تەوشیەکیش لە سەرویەوە، ئەوەش مانای یەك ڕیزی‌و پۆلاینی دەسەڵات دەدا لە سەردەمی ڕژم کە بە زاراوە پێی دەووترا (فاشی)، مۆسۆلۆنی هەمان هێمای هەڵگرت‌و ناوی فاشی پێوە زەق بۆوە، (مۆسولونی) بەخۆیی‌و ئەو ئایدۆلۆژیە فاشیەی بە ڕەسمی لە

---

١ مبادئ الثورة – باکونین.

٢ اعرف مذهبك - مارتین دودج ل ٧٦.

ساڵی ١٩١٩ ڕاگه‌یاند، له ٣٠/ئۆکتۆبه‌ر/١٩٢٢ ده‌سه‌ڵاتی گرته ده‌ست بۆ ماوه‌ی ٢١ ساڵ به تاك ڕه‌وی یه‌وه‌و کاره‌ساتێکی زۆری له شه‌ڕو شۆڕو دکتاتۆری‌و ماڵ وێرانی دروست کرد، هه‌تا له ساڵی ١٩٤٣ ڕووخا، ... له‌و ماوه‌یه‌دا ئه‌و ئایدۆلۆژیه ته‌نیه‌وه، بووه جۆرێك له سیسته‌می ده‌سه‌ڵات، به هه‌موو ده‌سه‌ڵاتێکی نه‌ته‌وه‌یه ڕادیکاڵو په‌ڕه‌گره‌کان ده‌ووترێ فاشی یان ڕه‌فتار فاشی، زۆر ڕێکخراو دروست بوو له‌سه‌ر ئه‌و تۆخم‌و بنچینانه‌ی فاشی له ئه‌وروپاو به‌تایبه‌تی (ئیسپانیا، به‌لجیکا، ڕۆمانیا، به‌ریتانیا، فه‌ره‌نسا، .. ئه‌لمانیاش) په‌ریه‌وه جیهانی سێیه‌میش، هه‌ندێ حزبی خاوه‌ن میلیشیاش فاشیه‌تی لێ ده‌دره‌وشێته‌وه، ئێستا قاوغێکیان بۆ داڕشتووه‌و ده‌ڵێن هه‌موو ده‌سه‌ڵاتێك ئه‌گه‌ر:

١- ئابووری یه‌کی ڕه‌ها ئازاد.
٢- گوره‌پانێکی ئائازاد .
٣- به‌سانسورێکی گشتی حیزبانه .
٤- ئیداره‌و سه‌روه‌ری تاکه‌که‌سی یه‌که‌م (پاڵه‌وانیه‌تی) .
٥- هه‌ڵبژاردنی‌و ده‌ست نه‌گۆڕی ده‌سه‌ڵات .
٦- حزبی سه‌رکرده .
٧- خۆ پڕ چه‌ك‌و هێزکردن .

ئه‌وانه‌ ده‌روازه‌ی فاشی نوێن .

مه‌دره‌سه سه‌ره‌کیه‌کان ئاماده نین فاشی بکه‌نه که‌لتووری خۆیان، بۆیه هه‌ریه‌که ده‌یداته پاڵ دژه‌که‌ی، مه‌دره‌سه‌ی مارکسی ئه‌و دیارده‌یه ده‌ده‌نه پاڵ سه‌رمایه‌داری‌و وای بۆ چووه (اکثر اشکال النظرية الدكتاتورية راس مال صراحة، والفاشية ئايدولوجية برجوازية استعمارية هدفها سحق البروليتاريا) بۆیه‌ش لایه‌نه چه‌پیه‌کان زۆر به وردی بۆ ئه‌و زاراوه‌یه ده‌چوون که به هه‌ر جۆرێك بێ له مه‌دره‌سه‌ی سۆشیالستی‌و مارکسیه‌ت دوری بخه‌نه‌وه، بۆیه ده‌بینین (حزبی به‌عس) ئه‌و هه‌موو تاوانه بێ‌وێنانه‌ی ئه‌نجام ده‌دا، که‌چی له‌لایه‌ن (ی. ن .ك)وه قه‌ده‌غه بوو به (حزبی به‌عس) بگوترێ حزبێکی فاشیه، ده‌بوایه بوترابایه (ڕه‌فتار

فاشی)، چونکە بەپێی ئایدۆلۆژیای یەکێتی حزبی سۆشالیستی نابێ فاشی بێت، تەنها سەرمایەداریو ڕۆژئاوا میراتگری فاشین، هەرچەندە ئێستا بە ١٨٠ پلە دژی ئەو بۆچوونانەی خۆیانن، هەرچی لیبرال دیوکراسی سەرمایەداریشە ئەو دیاردەیە دەداتە پاڵ هەموو ئایدۆلۆژیایەکی ڕادیکاڵی بە شیوعیەتیشەوە.

لەو سەردەمە لیبراڵ دەیەوێ بداتە پال ئایدۆلۆژیای ئیسلامیش، هەندێ فەرهەنگی بالآش ویستویانە ئەو تێك گیرانە لێك بکەنەوەو لە هەموویان دور بخەنەوە، وەك (موسوعة العالمية)وای دارشتووە: (فاشية= نزعة قومية متطرفة + علمانية ضد شيوعية + دكتاتورية ضد ديمقراطية + تمجيد الزعيم الى درجة قوله يساوي قانون + نظام منضبطة + التعبئة العامة.....)، بەلام واش نیە (فاشی)یش ڕەچەڵەکێکی لە نێو جموجۆلی بەشەریەوە پەیدابووە، ئەگەر کەمێك شێی بکەینەوە دەبینین هەر لقێکی دەچێتە سەر مەدرەسەیەك لە مەدرەسەکانی عەلمانی، فاشی پێك هاتووە لە ئایدۆلۆژیایەکی ناوێتەی: نەتەوەگەری + سۆشیالستی + بازاڕی ئازاد ... کەواتە لە ئەوەی هەر سێ مەدرەسەی مارکسیو لیبرالیو نەتەوەگەریە، ...واتە دیاردەیەکی عەلمانی پەتیە دوور لە ئایین، چونکە ئایینی ئیسلام لەگەڵ سەرەتاکانی فاشی تێك دەگیرێ، کە بناغە نەتەوەگەریەکەی شانازی بە بابو باپیرانو ڕەچەڵەكو دەمارگیری کردنە، هەمووی بە ئایەتو فەرموودە ڕاستەوخۆ دژیەتی، بێجگە لەوەی دژی سۆشیالستیو بنەمای ئیمپریالیزمیو دیکتاتۆریشە..، ئینجا مۆسۆلینی مەزنترین عەلمانیە نەك لەبەر هەڵسوکەوتەکانی، بەڵکو بە هۆی بیروباوەڕەکانی کە ڕێکەوتن نامەیەکی دەگمەنی عەلمانیە لەگەڵ پاپا لە ساڵی ١٩٢٩ مۆرکرد لەسەر بنچینەی: مرۆڤ تازیندووە بۆ موسیلینی بێت لەدوای مردن ببتە مولکی ئاین!! ئەوەش بڕبڕەی پشتی عەلمانیەتە[١].

[١] بروانە : الإسلام والعلمانية واثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة .

(٤)

نـــازی   النازيـة   Nazism

بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی سۆشیالیستی نەژاد پەرست بـوو لـە ئـەڵمانیا سـەری هەڵدا،وەك‌وشە (نازی) کورتکراوەی دووبڕگەی یەکەمی ناوی پـارتی کرێکـاری سۆسیالیستی نەتەوەی ئەڵمانی‌یە، National so zialis Tishe Deutsche Arbeieer partei [1] Nazi

توخم‌و پێکهێنەرەکانی نازیش وەك فاشی بریتی بووە لە: سەروەری نەتەوەیی‌و شانازی بە باپیران‌و پیـــرۆزی‌و بـالاّی نیـشتیمان‌و بەسـەردا گـوتنی پاڵەوانیـەتی کەسی یەکەم‌و سەرکردە، ئەوەش زیاتر خەست بوو، کاتێ بزوتنـەوەی نەتەوایـەتی پەرەی گرت بە زیادەڕەوی‌و زاراوەی ئومـەمە بۆ نەتەوە بەهێزەکان بەکار هات، لـە ئەنجاما تیۆری سیاسی‌و ئایینی سۆسـیۆلۆژی بـەکارهات‌و جـارێکی تـر بنـەمای (انصر أخاك ظالما أو مظلومـا) بەکارهات لە دەمارگیری خێڵەکی بـۆ نەتـەوەیی‌و ئیتر زاراوەکانی وەك: شۆڤێنی لە فەرەنـسا، فاشـی لـە ئیتالیـا، فالانژیـسی لـە ئیسپانیا، تۆرانی لەنێو تورك‌و بەعسیەت لـەنێو عـەرەب‌و نـازی لـە ئـەلمانیا... سەری هەڵدا .

نازیەت زیاتر لە کاردانەوەی ئەو شکستانەی لە دوای جەنگی سی ساڵەی (کـە بە ئاشتی ویستفالیا لە ساڵی ١٦٤٨ز کۆتایی پێهات) هاتە کایـەوە، هیگـل زۆر بە ڕۆمانسی‌و خـەمناکی سـەرەنجامە سـەلبیەکانی ئـەو جەنگـەو ویـستیفالیای نووسی، داخی ئەوەی خوارد کە گەلی ئەڵمانیا ببـوە نزیکـەی ١٨٠٠ کیـان‌و ٣٠٠ میرنشین –تا بسمارك لە ساڵی ١٨٧١ کۆی کردنەوە لە ئەلمانیا، ئەو کەلتوورە لە دوای جەنگی جهانی یەکەم‌و شکستی ئەلمانیا‌و ئەو هـەموو مەرجـە خـراوە سـەر

١ موسوعة العالمية ب ١٧، ل ١٩٤، هەروەها (القاموس السياسي) .

ئه‌ڵمانیا له‌ كۆنگره‌ی فرسای له‌ ١٩١٩\٧\٢٨، بووه‌ هۆی سه‌رهه‌ڵدانی تیۆری سیاسی نه‌ژادی، ئاریایه‌تی وه‌ك ڕه‌گه‌زێك به‌ پاك‌و باڵاترین نه‌ژاد حیساب كرا هه‌ر خودی مانای ئاری واته‌ ماقوڵی، له‌ چه‌ند ته‌وه‌رێكه‌وه‌ سه‌رهه‌ڵدانی نازی بۆ ئه‌و زه‌مان‌و زه‌مینه‌ كۆ ببۆوه‌، له‌ هه‌موویان گرنگتر كاردانه‌وه‌ی شكسته‌كانی ئه‌ڵمانیا له‌ جه‌نگی جیهانی یه‌كه‌م، سه‌ره‌ڕای ئه‌و بیروباوه‌ڕه‌ نه‌ته‌وه‌یی‌و نه‌ژادی هه‌ریه‌كه‌ له‌: شامبرلین، گۆبینۆ، هیدر، هیگڵ، نتچه‌، فیشته‌، شۆرنر، شپنگلر .:.، جگه‌ له‌ شامبرلن‌و گۆبینۆ ئه‌وانی تر زۆربه‌ی زاناو مونه‌زیری ئه‌ڵمانین زۆر به‌ خه‌ستی ئه‌ده‌بیاتی فه‌لسه‌فی‌و سیاسی هونه‌ری ئه‌و سه‌رده‌مه‌یان كرده‌ بیرۆكه‌ی باڵای نه‌ته‌وه‌یی ئه‌ڵمانیاو ئاری، به‌تایبه‌تی له‌ كاردانه‌وه‌ی هه‌ڵمه‌تی ناپلیۆن .

هیگل ده‌ڵێت : مێژوو وا هاتووه‌ له‌ هه‌ر سه‌رده‌مێك له‌سه‌ر ده‌ستی نه‌ته‌وه‌یه‌ك پێشڕه‌وایه‌تی جیهان كرلوه‌، ئه‌و جاره‌ ئه‌و ڕابوون‌و ته‌كنیك‌و زانست‌و دادگه‌رییه‌ی په‌یامه‌ له‌ لایه‌ن ئومه‌تی ئه‌ڵمانیاو نه‌ژادی ئاری بۆ جیهان، دوا هه‌نگاوی مێژووه‌و ئیتر ئارییه‌ وه‌ك باڵاترین نه‌ژادی مرۆڤایه‌تی ده‌بێته‌ سه‌رمه‌شق‌و پێشڕه‌وی میلله‌تانی جیهان‌و كۆتایی مێژووش له‌و ئومه‌ته‌ دێت، گۆبینۆش له‌ كتێبی (حول عدم تساوي أجناس البشرية) ده‌ڵێ: تۆخمی ئاری سازاوترینیانه‌ بۆ ژیان، له‌ پۆلێنی نه‌ته‌وه‌كانی تر میلله‌تی یه‌هوود به‌ نزمترین ژمێردرا، له‌و سه‌رده‌می، له‌ دوای سه‌رهه‌ڵدانی (تیۆری په‌ره‌سه‌ندنی- داروین)و (تیۆره‌كانی سپنسر) په‌یدابوونی تیۆری (داروینییه‌تی كۆمه‌ڵایه‌تی) گه‌لێ له‌و پۆلێنانه‌ی (كۆمه‌ڵگه‌كانی جیهان) به‌ ڕوانگه‌ی ڕه‌گه‌زی داده‌ڕێژرا، له‌لایه‌كی تر له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیست كۆمه‌ڵێك زانای وه‌ك (شورنی- ١٨٤٢ -١٩٢١) شپنگلر - ١٨٨٠-١٩٣٦) .. به‌دیدیكی سۆشیالیستی نیشتیمانی (به‌ جیاكردنه‌وه‌ له‌ سۆشیالیستی ئومه‌می) داڕشترا، له‌گه‌ڵ تیۆره‌كی هیگڵ‌و زاناكانی تر... گه‌یشتنه‌ پوخته‌یه‌ك كه‌ پاككردنه‌وه‌ی ئه‌ڵمانیا له‌ نه‌ژاده‌ خوێن پیسه‌كانی

تری وەك یەهوود خزمەتی مرۆڤایەتی یە - كە بە (اللاسامیة) ناو دەبرێ، ئەوانە هەموو لەچەند مەبەستو داخوازی یەكی سیاسی كۆكرابۆوە وە لە (٢٥) بەند وەك مافە نەتەوەییەكانی سەرەتای ئەڵمانیا لەوانە ١- هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی فرسای ٢- یەكگرتنەوەی ئەو ناوچە ئەوروپییانەی كە بە ئەڵمانی دەدوێن (مستەعمەرەكان)و زانكۆیەكی جەرمانی - كە ڕێكخراوێكە لە شێوەی فرانكۆفۆنیو تۆرانی وزانكۆی عەرەبی ئێستا دەیویست ئاریەكان تیا كۆ بكاتەوە، لەپێش جەنگی جیهانی یەكەم لەلایەنی ڕێكخراوی (یەكێتی گشتی ئەڵمانی) بە سەرۆكایەتی (ئەلمركلاسی) دروست ببوو بەناوی (زانكۆی جەرمانی) ٣- ناسنامەی ئەڵمانی نەدرێتە "غەیرە ئاری" بەتایبەتی یەهوود .. لەگەڵ چەند داخوازییەكی تری چاكسازی ئابوری و چینایەتی كە لەگەڵ بنەما دیكتاتۆریە سۆسیالیستییەكانی نیشتیمانی دەگونجا، ئەوانە بەنەمای (نازی) بوو كە لە بنەچەدا حیزبێكی كرێكارانی بوو، دامەزرێنەرەكەی (ئەنتوان دركلر)ە، بەو شێوە زەمینەیەكی فیكریو كەلتوریو فەرهەنگیو ڕەگەزی سازا بۆ پەیدابوونی پیاوێكی وەك (ئەدۆلف هیتلەر) كە (عریف) بوو لە سوپای ئەڵمانیا لە ٢٠/ ئەپریل /١٨٨٩ لە (پرۆناوە) دێیەكی ئەمساوی یە لە دایك بووە، زۆر بە بیرۆكەی (سۆپەرمان)ی (نیتشە) كاریگەر بووە، بۆیە سروودی ئەڵمانیش (ئەڵمانیا لە سەرووی هەموو) ی ساڵی ١٨٥٢هێناوە مەیدان وەك سروودی نیشتیمانی.

سوپەرمان زاراوەیەكە لەلایەن (نیتچە) دارشترابوو لەسەر هەمان بۆچوونەكانی سەروو بەناوی (رجل الخارق — سوپەرمان) كە لە پەیڕەودا مەبەست لێی ئەوە بوو خوێنێكی پاكی ئاری لە ئەوەكانی داهاتوو دروست بكاو لە پیسو پۆخڵی یەهودو سامیو نەتەوەی تر پاك بكاتەوە ... هەریەكە لە : ئایدۆلۆجیای ئومەمی ماركسی، لیبرالی یەتی ڕۆژئاوایی، بوونی یەهودی یەتی، .. وا لیستاند كە هۆكاری شكستی ئەڵمانیا بووینە لە جەنگی جیهانی یەكەم ... بەڕای هیتلەر سەركەوتنی ئەڵمانیا واتە سەركەوتنی شارستانی مرۆڤایەتیو ئەوەش

دەگەشێتەوە بۆ توخمی ناری کە ئەو پەیامەیان هەڵگرتووە، بەو ڕەوتە توندە (هیتلەر) هاتە گۆڕەپان لە دژی هەموو جیهان جگە لە نارییەکان نەبێت، لە ساڵی ١٩٢٤ لە زینداندا باوەڕەکانی خۆی لە کتێبی بەناوبانگی (تێکۆشانم – کیفاحی mine comfe) دارشت بە مەودای (پان ئەڵمانی)و یادی بسمارکیو ئەزمونەکانی فاشی ئیتاڵیاو زانکۆی ئەڵمانیا، ئەو بارو دۆخانەو جۆشو خرۆشی شۆڕشگێڕی لەنێو جەماوەر لەگەڵ هەندێ هۆکاری تر لەوانە :

١- دواکەوتنی یەکخستنەوەی ئەلمانیا تا ساڵی ١٨٧١ز.

٢- ئەوەش بووە هۆی دواکەوتنی بزوتنەوەی تەکنیك وسەرمایەداری .

٣- لەبەر هەمان هۆ بەشی لە (مستعمرات) کەم بوو .

ئەوانە وای کرد لە ساڵی ١٩٣٣ بە هەڵبژاردنێکی دیموکراسییانە هیتلەرو حزبی (نازی) (٢٨٨) کورسی بەدەست بهێنێ وبە دەنگی یەکەم دەرچێت لە پەرلەمان- راینشتاخ، هیتلەر بووە (ڕاوێژکارو سەرەك وەزیرانی) ئەڵمانیا، هەموو حزبەکانی تری هەڵوەشاندەوەو بووە خاوەنی ٨ ملیۆن ئەندام، ئەو ١٢ ساڵەی دەسەڵاتی لە دژی دیموکراسیو ئازادیو نمونەی دڕندەیی دەسەڵاتی دیکتاتۆریو شۆڤێنیو شەڕانگێزی بووە، بەکورتی سروشتو ڕەفتارو دەسەڵاتی نازی وا پێناس کراوە ڕێبازێکی تاکیانەی لیبرالی دەوڵەتی یە، دەوڵەتیش لە ژێر فەرمانی حزبێك بووە، حزبیش لە ژێر فەرمانی تاکە کەسێك بووە بە ناوی (ڤۆهر – رابەر)* کە تیایدا (ڕاوێژکاریو سەرۆکایەتی کۆمارو وەزارەتیش) کۆکردبۆوە لە دەسەڵاتی خۆی، بەو شێوەیە ئەو بزووتنەوەیە تەشەنەی کردو ئەڵمانیاش لە زانستو تەکنیکو بوارەکانی تر زیاتر پەرەی سەند بوو، جەنگی جیهانی دووەمی لەسەر درووست بوو، درووشمە کۆنەکەی ئیمپراتۆری یەکان (بەتایبەتی تەیموور لەنگ) کە شەڕیان بە بیانۆی ئەوەی (یەك خوا هەیە لە ئاسمان دەبێ یەك

* ئەوەش هەمان پێ ناسی (ئیتحاد الترقی) تورانی تورکیە، کە وەسفی وادەکرا: هەموو عوسمانی لەژێر دەستی ئیتحادیەکان، ئەوانیش لەژێر دەستی مرکز عامو ئەوش لەژێر فەرمانی أنور .

حوکومەتیش هەبێت لەسەر زەوی) هەڵدەگیرساند، هیتلەریش جەنگی جیهانی دووەمی بەو ئایدۆلۆژیایە هەڵگیرساند، یەکەم جار داوای هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی فرسای کرد بۆ یەکخستنەوەی هەموو ئەوانەی بە ئەڵمانی قسە دەکەن لە: (نەمسا، سوید، بەشێك لە چیکۆسلۆڤاکیا، بەندەری دانزاگ لە پۆلەندە، ..) هەندێ وردە بەشی تریش، جەنگی جهانی بە هۆیەوە بەردەوام بوو، سەرکەوتنی مەزنی بەدەست هێنا پاریس‌و مۆسکۆشیان گرت، تا لە ساڵی ١٩٤٥ سوپای سووری سۆڤیەتی پێشوو (لە سەردەمی سەرۆکایەتی ستالین) چووە ناو بەرلین نازیەت شکستی هێنا.

لەو نێوانەدا بزووتنەوەی نازی زۆر ناوبانگی ڕۆیشت‌و زۆربەی بزووتنەوەکانی نەتەوەگەری بە جۆرێك لە جۆرەکانی کاریگەری نازییەتیان پێوە دیار بووە، ئەگەر بە وردی سەرنج بدەینە بزووتنەوە (تۆرانی‌یەت)ی (پان تورکی) -کە لەسەر دەستی (نیکیتن ئەلب) نووسرایەوە بە (٥) بەرگ — وە تا ئێستاش کاریگەری ماوە، دەبینین هەمان داخوازی یەکخستنی سەرتاسەری تورك زمان‌و بالای نەژادی تورکی‌و سەروەری باب‌و باپیران‌و نیشتیمانی پان‌و بەرینی (تۆران)، .. بەهەمان شێوە دروشمەکانی (پان عەرەبی) لەلایەن عەرەبە نەتەوە گەرییەکان، .. تا دەگاتە بزووتنەوەی زایۆنی‌و (شعب الله المختار)، بەلام جێگەی هەلوەستەیە لە ڕۆژهەلات میللەتانی (نا ئاری) وەك عەرەب‌و تورك کاریگەر نەبووینە بەو بیرە، هەرچەندە دروشم‌و ئامانجەکانی ئاری یانە بوو، هەتا نیشانەی (+) نازیایەتی کە بە ئەڵمانی پێی دەوترا (سواستکا) ئەوە نیشانەی (خاچ) نەبوو، بەڵکو هیمایەکە میللەتانی پێشووی مەغۆل‌و جەرمانی کۆن‌و هەتا هیندی سوورەکانیش هەڵیانگرتووە، بەپێی هەندێ سەرچاوە لە بنەچەدا ئەو دروشمە لەلایەن پاشماوەی زەردەشتی‌یەکانی ئێستای ناوەڕاستی ئاسیا (سەرووی ئێران ماوە لە هەندێ مەحەف)، یەکەم جار لە ساڵی ١٩١٩ لە بەڵتیق سەربازانی ئەڵمانیا هەڵیان گرت، دوایی بووە نیشانەیەکی حکومەت‌و حزبی نازی .. بۆیە

ئه‌گەر فاشی یـه‌ت سـه‌رجه‌له‌كه‌ی لـه‌ ڕۆم دابدۆزرێتـه‌وه‌ ئـه‌وا نـازی سـه‌ری لـه‌ ڕۆژهـه‌ڵاتو كـه‌لتووری زه‌رده‌شـتی ئاریـیـه‌تی دێتـه‌وه‌، چـونكه‌ (نیتـچه‌) كاریگەریه‌كی زۆری له‌گه‌یشتنی فلسفه‌ی نه‌ته‌وایه‌تی به‌نازی هه‌یه‌و له‌هه‌مان كات كتێبیشی هه‌یه‌ به‌ناوی (هكذا تكلم الزرادشت) .

بۆ زیاتر سه‌رنج بده‌ :-

١- كفاحي – هيتلر
٢- موسوعة السياسية-د.كيالي
٣- مقدمة في أنثروبولوجيا الإجتماعية
٤- الموسوعة العالمية - هيئة الموسوعات
٥- قاموس السياسي - د.أحمد عطية الله

(٥)

شۆڤینی　　الشوفينيه　　Chauvinism

بەجۆرێك لە ڕەگەزپەرستی توندو پەڕەگری نەتەوەیی دەوترێ، لە بنەچەدا ئەو زاراوە فەرەنسی یە، لەواقیعی سەربازێکی ناپلیۆن هاتووە کە ناوی (نیقۆلا شۆڤان)[١] بووە، هەتا بلێی سەربازێکی دڵسۆز بوو بۆ ناپلیۆن. لە هەمان کاتدا تا بلێی دەمارگیرو توخم پەرست بووە، ئەو دەمارگیرییەی لەگەڵ دڵسۆزی یەکەی بۆ ناپلیۆن گوزارشت لە ماناو سەردەمێك دەکا کە ڕابوونی نەتەوەیی بە سەلبیو ئیجابی یەوە لێی تەنیبۆوە، هەڵبەتە (ناپلیۆن)یش سەرکردەیەك بوو لە هەناوی ئەو ڕابوونە دروست ببو، بەشێکی زۆری ئەو واقیعەی فەرەنساو هەڵمەتەکانی ناپلیۆن بوونە دروست کردنی توخمەکانی فاشیو نازیو...، بۆیە گەلێ فەرهەنگی بەناوبانگ ناوی ناپلیۆن وەك فاشی یەك دێت، جا بوونی سەربازێکی دڵسۆزو دەمارگیری وا گوزارشت لە پابەندبوونی بە ڕێبازێکی سیاسیو ئایدۆلۆژی ناپلیۆنو مەبەستەکانی هەڵمەتەکانی دەکا، بۆیەش ناوی (شۆڤان) وەك نمونەیەکی سەر مەشق کەوتە نێو ئەدەبیاتو نووسینەکانی فەرەنسی کە دەووترا (شۆڤینی) بەمانای دڵسۆز بۆ ڕێبازی نیشتیمانیو نەتەوەیی فەرەنسا، ئیتر ناوبانگی زاراوەیی پێ بلاوبوەوە، هەڵبەتە تا هەڵمەتو ئەزموونەکە ڕوو لە سەرکەوتنە بە ئیجابی باسی دەکرێ، لە دوای شکستی ئینجا دەبێتە سەلبی، لە سەرەتادا لە هەندێ دۆخدا ئەورووپی یە نافەرەنسی یەکان دیاردەی شۆڤینیان وەك دیاردەکانی فاشیو نازی پۆلێن کردبوو، ڕاستیشە هەموو ئەو ڕێبازانە کۆ دەبێتەوە لە ڕێبازێکی لیبرالی کۆمەڵایەتی دەولەتی، دەولەتەکەش لەژێر سەرکردەی حزبێکە، ئەو حیزبەش یەك کەس هەڵی دەسوڕێنێ بێ قەید، زۆر

---

[١] الموسوعة السياسة ل ٥٠٣

بەشیان ئایدۆلۆژی نەتەوەیی بە توندەکەیان بە جۆرێك لە سۆسیالیستی نەتەوەیی تەواو کردبوو، بۆیە هەندێ جار لەلایەن شیوعی یەکان تاوانی شۆڤینی یەت دراوەتە پاڵ مەدرەسەی سۆشیال دیموکراسی یەکانیش، چونکە خەباتی نەتەوەیی یان خستبووە سەرووی ئینتیمای چینایەتی لە چوارچێوەی چالاکی یە سیاسی یەکان لە دەنگدانی پەرلەمانیو دیموکراسی دا، ئەوانەی پەیامی ئیمپریالیزمی یان هەڵگرتبوو پەندیان لە ئاینی ئیسلام زۆر وەرگرتبوو کە ئیمپراتۆر بێ پەیامو بەرنامە تەنها مانای داگیرکەرو دوژمنایەتی دەدا، بۆیە لەلایەن زاناو فەیلەسوفەکانیان دەست کرا بە دارشتنی (پەیامی جیهانی) لەسەر دەستی گەلان، ئیتر هەر ئیمپریاتوریەتیك پەیامو پاساوی بو خۆی پەیداکرد، زۆربەی بانگەششەی رزگاریو قەدەغەی بازرگانی بە قولە رەش ومرۆڤ ئارامی وتێرکردنی برسیان، ...دەکرد، لەو سەرو بەرەش سەردەمی رابوونی نەتەوەیی بوو بۆیە بەرنامەی سیاسیو پەیامەکانیان ئاوێتەیەك بوو لە (نەتەوەی دەڤەریانە)و (سۆشیالیستی جیهانیانە)، کە سۆسیالیستی نەتەوەیی لێ زادە دە بوو، ئیتر هەریەکە لەوانەی بە نیازی ئیمپریالیزمی روویان لە جیهان کرد تەنزیری بە جۆرە بەرنامەیەکی نەتەوەیی دەکرد، فەرەنسا بە شۆڤینی، ئیتالیا بە فاشی، ئەڵمانیا بە نازی، ئیسپانیا بە ڤالانژیسی، تورکیا بە تۆرانی ...،

ئیستا زاراوەی (شۆڤینی) زۆرتر مانای خۆوویستو رەگەز پەرستی نەتەوەییو جیاکردنەوەی نەتەوەیەك لە نەتەوەیەکی ترو دانانی پلەی یەكو دووو سێ .. کە راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ بەبلاوی پەیرەو دەکرێ، هەموو ئەو زاراوانەی رەگەز پەرستی، نەژادپەرستی، شارستان پەرستی، نەتەوە پەرستی ئەپارتایتی، .. هاوتای شۆڤینین، ئەپارتایدی راستەوخۆ هەتا کۆتای سەدەی بیسەمیش لە ئەفریقیا بە دەستووریش کرابوو، لە ولاتێك کە کەمایەتی یەکی سپی ئەو سیاسەتەی ئەپارتایتیان بەسەر زۆرایەتی رەش سەپاندبوو، لە هەردوو ئەمەریکاو ئوستورالیاو هەندێ لایەنی یاسایی ئەورووپیش هێشتا پاك نەبوویتەوە لە

شۆڤینییه‌ت به‌مانای شارستانی یه‌كه‌ی، گه‌لانی كوردستانو فه‌لستینو چیچانو كشمیرو به‌لقانو زۆر شوێنی تر به‌خه‌ستی دووچاری ئه‌و جۆره سیاسه‌ته بوونه‌وه، خه‌لكی كوردستان به ناشكرا شۆڤینی یه‌تی كۆنو تازه‌ی به‌سه‌ردا سه‌پێنراوه، جگه له هه‌ڵمه‌ته‌كانی كوشتو برو جینۆسایدو وێرانو كیمیایی و ئه‌نفال (له سه‌رووی كوردستانیش) قه‌ده‌غه‌كردنی زمانیش، ئه‌وا پاكتاوی ره‌گه‌زی به شۆڤینیانه له‌گه‌ڵ كراوه له به‌عه‌ره‌ب كردنو به تورك كردنی ناوچه‌كانی كوردستان ولـه‌دوای دروستبوونی مه‌ینه‌تی كوردیش هه‌رگیز به پله دوو به‌سه‌ره‌وه له‌ناوه‌نده‌كانی پێكهاته‌ی ئه‌و ده‌وڵه‌تانه رێزكراوه .، هه‌موو ئه‌وانه له دوای بڵاوبوونه‌وه‌ی شۆڤینی له جیاتی (برایه‌تی ئیسلامی) سه‌ریان هه‌ڵداوه .

بۆ زیاتر سه‌رنج بده :

١- الموسوعة السياسة

٢- G-B-Encyclopedia

(٦)

بەربەری البربرية Barbarism

زاراوەیەکی فرە مانای سیاسی و کۆمەڵایەتی و شارستانی یە، بەپێی تیۆری (تەتەوری یەکان) بەتایبەت (مۆرگان ١٨١٨ -١٨٨١ ئەمەریکی یە) لە کتێبەکەی (المجتمع القديم ١٨٧٧) باس‌و مانایەکی تری بۆ (بەبەری) داتاشیوە، مارکس‌و ئەنجلس‌و زانایانی سەر بەو خەتە دوای مۆرگان زۆر گرنگیان بەو تریژینەوە داوە، بەپێی سەرجەم توێژینەوەو تیۆرە مەیدانیەکانیان بەربەر بریتی بوە لە کۆمەڵگەی هەرە کۆن‌و شێوەیەك لە درندە بووینە، بێ مولکی یەت‌و بێ زمان یاساو ئاین و... دایك سالاری بووە، لە دوای ئەو قۆناغە سەرەتایی یە ئینجا کۆمەڵ کەمێك گەشەی کردووە، بەتایبەتی لە بەخێو کردن، ناوی ئەو قۆناغە نراوە (بەربەر) ئەوە لەگەڵ (رەوەند-بدوی) لێك جیایە، بەپێی (کوردن چایلد) پەیدابوون‌و دۆزینەوەی (نووسین) خاڵی وەرچەرخانە لە بەربەر بۆ مەدەنیەت، کوردن چایلد بەو قۆناغەی نێوان کۆمەڵگەی سەرەتایی و دۆزینەوەی نووسین دەڵێ (بەربەر)، بەوشێوەیە هەموویان لەگەڵ (مۆرگان) رێکن لە پۆلێن‌و دابەشی شارستانی بەو شێوەیە: درندایەتی← بەربەری← شارستانی ... هەڵبەتە هەموو ئەو دابەشیە لە بنچینەدابۆ تیۆری (پەرەسەندنی داروین) دەگەرێتەوە کە ئیستا فری بەسەر راستی‌و زانستی نەماوە.

کەواتە روونە ئێستا وەك زاراوەی سیاسی ئەو ناوەی (بەربەر) بەهەرکەس‌و کۆمەڵێك بوترێ مانای ئەوەندە کۆنەپەرست‌و دژ بە مەدەنی‌و بەدرەوشت‌و تێنەگەیشتوو (هەمەجی)یە، بەکارهێنانی مێژووی ئەم تۆمەتە بەناوی (بەربرایەتی) دەگەرێتەوەبۆ کۆمەڵگەی رۆمانی کۆن، هەروەك چۆن ئێستا شێوە ناخاوتنێك ماوە لەناو سیستەمی کۆمەڵایەتی هۆزە داخراوەکان چۆن بەهەموو کەسێکی دەرەوەی هۆزەکەیان دەڵێن (بێگانە) ئاواش کۆمەڵگای رۆمانی بە

هه‌موو ئه‌و که‌س‌و میلله‌تانه‌ی تریان ده‌ووت (به‌ربه‌ر) که له‌وان نه‌بوایه به‌تایبه‌تی ئه‌وانه‌ی دژایه‌تی ڕۆمیان بکردایه، (هیرودتس)یش شه‌ڕی ئه‌ورووپی‌و ئاسیایی به شه‌ڕی به‌ربه‌رو مه‌ده‌نیه‌ت له قه‌ڵه‌م داوه،، به‌پێی هه‌ندێ مێژوونووس یه‌که‌م جا له ئه‌ورووپی خۆیه‌خۆ به‌و تیرو هۆزه جه‌رمانیانه‌یان وت (به‌ربه‌ر) که ده‌وڵه‌تی ڕۆمانی تێك‌و پێکدا، ئه‌گه‌رچی وه‌ك سیاسی به‌تۆمه‌ت به خه‌ڵکێکی زۆر کۆنه‌په‌رست‌و ڕه‌فتار ناشیرین ده‌وترێ، ئه‌وا وه‌ك زاراوه‌یه‌کی زانستی به‌و کۆمه‌ڵه خه‌ڵکه‌ش ده‌وترێ (به‌ربه‌ر) که نه‌خوێنده‌واره، به‌و هۆزو خێڵه دواکه‌وتووو دابڕاو له جیهان که ته‌کنۆلۆجیای نوێ به‌کارناهێنن ده‌ووتری به‌ربه‌ر، (إبن خلدون) عه‌ره‌بی له هه‌موان به (به‌ربه‌ر)تر له قه‌ڵه‌م داوه، ئه‌گه‌ر ئایینی ڕاسته‌قینه‌ی تیا نه‌بێ، به‌ڵام نه‌یکردۆته ڕه‌چه‌ڵه‌ك به‌ڵکو کردوویه‌تی یه پیشه، جا ئێستا نه‌ته‌وه‌یه‌کی گه‌وره‌ش هه‌یه په‌رش‌و بڵاو بووینه له مه‌غریب، جه‌زائیر، لیبیا، تونس، مۆریتانیا، به‌ناوی به‌ربه‌ر، زمانیان ئه‌مازیغی‌یه، سوننی موسوڵمانیشن، (إبن خلدون) ئه‌و (به‌ربه‌ر)یه‌ی به‌و (به‌ربه‌ر)یه نه‌به‌ستۆته‌وه، ئه‌و نه‌ته‌وه‌یه له‌پێش هاتنی ئیسلامیش هه‌ر به‌ناوی (به‌ربه‌ر) بووینه، جا به ڕوونی نازانرێ ئه‌و ناوه‌یان له بنه‌چه‌دا له کێ بۆ هاتووه، ڕه‌نگه هه‌ر ڕۆمی یه‌کان ئه‌و ناوه‌یان لێ نابن له چوارچێوه‌ی دژه‌کانی ڕۆم، چونکه ڕۆم ناویان له هه‌موو ئه‌فریقیا نابوو (به‌ربه‌ر)، ئه‌وکاتیش به‌ربه‌ر له‌وێ ژیاون، به‌پێی زۆربه‌ی مێژوونووسان نه‌ته‌وه‌ی به‌ربه‌ر له‌و ناوچانه‌ی خۆیان ژیاوون پێش ۳۰۰۰ ساڵ (پ.ز) یان به‌پێی کتێبی (أقليات في خطر) ٤۰۰۰ ساڵ له‌مه‌وبه‌ر، به خۆشی بووینه ئیسلام له‌سه‌رده‌می ئه‌مه‌وی له نێوان (٦٦١ – ۷٥۰) خاکه‌که‌شیان هه‌ر ناوی (باربه‌ریا) بووه، ئێستا زیاتر قورساییه‌که‌یان له مه‌غریبه نزیکه‌ی (۱۰) ملیۆنن، ڕێژه‌یان له مه‌غریب ۳۷٪ له جه‌زائیر (٦) ملیۆنن ڕێژه‌یان۲۱٪، ڕه‌نگه ژماره‌یان زیاتر بێت، چونکه خه‌ڵکێکن وه‌ك خه‌ڵکی کورد پارێزگاری له که‌لتوورو زمان‌و نه‌ریت‌و خاکی خۆیان به چاکی ده‌که‌ن، بۆیه ڕه‌نگه هه‌موو دانیشتوانیان تۆمار نه‌کرابێ ...، مێژوویه‌کی پڕ به‌رگرییان هه‌یه، هه‌تا له قۆناغی نوێی ڕزگاریشدا ئه‌وان له ساڵی ۱۹۲۱ز له

دژی ئیسپانی شۆڕشیان هه‌ڵگیرساند، بۆیه زۆر ئاساییه ئه‌و ناوو ناتۆره‌ی سه‌لبی له دژی ئه‌فریقیا به‌وان وه‌نوسێن، ئه‌وانه خاوه‌ن ده‌سه‌ڵات بووینه، خاوه‌نی ئیمپراتۆریه‌تی (المرابطين) بوون كه گه‌وره‌ترین ده‌سه‌ڵاتیان هه‌بوو له جه‌زائیری ئێستا (ئه‌وكاتی به‌ناوی مه‌غریبی ناوه‌ڕاست بوو)و له هه‌موو ئه‌و ناوچانه، تارقی كوری زیادیش هه‌ر له‌وانه، ره‌نگه ئه‌و ناوه‌ی (به‌ربه‌ر) گه‌شابێته‌وه له‌گه‌ڵ هه‌ڵمه‌ته‌كانی (طارق) بۆ سه‌ر ئه‌وروپا، چونكه زۆربه‌ی سه‌ركرده‌و سه‌ربازه نازاكانی (طارق) به‌ربه‌ر بووینه. رۆژئاوا له‌سه‌رده‌می رابوونی یه‌وه تا ئێستاش له ته‌قه‌لایه‌كی بێ‌ووچاندایه كه پێشكه‌وتنی زانستی گشتی بكاته مولكی تایبه‌ت‌و تێكه‌ڵی سیسته‌می ژیانی خۆی بكا .. تا شارستانییه‌تی بالای ده‌ستكه‌وێ به‌رامبه‌ر كۆمه‌ڵه شارستانییه‌كی نزم هه‌روه‌ك له تیۆره‌كانی (ململانێی شارستانی)و (كۆتایی مێژوو) ..وا وێنه كراوه، هه‌ڵبه‌ته ئه‌و تێڕوانینه‌و تێڕوانینه‌كانی تری سه‌رووشی به (مۆرگان)یشه‌وه له توێژینه‌وه‌كانیان یه‌كلایه‌نانه (تعميم) كراوه به‌چه‌وتی، هه‌ڵساون نمونه‌یه‌كی بچوكی ناوچه‌یه‌كی هه‌ره دواكه‌وتووی ئه‌فریقیا، یان ئه‌مریكایان هه‌ڵبژاردووه‌و ئه‌نجامه‌كانیان كردۆته یاسا بۆ هه‌موو كۆمه‌ڵ، ئێستا زۆر روونه ئه‌و دابه‌شیه‌ی قۆناغه‌كانی مێژوو له‌لایه‌ن مۆرگان‌و ماركس‌و ئه‌نجلس‌و هۆلباخ‌و ئۆگست‌و تایلەر‌و ...زۆرانی تر له زاناو فه‌یله‌سوفانی مادی (ته‌ته‌وری) له‌لایه‌ن زانستی نوێوه به هه‌ڵه ده‌رچووه، كۆمه‌ڵگای سه‌ره‌تایی كۆمه‌ڵگایه‌كی درندایه‌تی نه‌بووه، له‌دوای ئه‌ویش به‌ربه‌ریه‌ت نه‌بووه، ئێستا دۆزینه‌وه‌كانی شارستانی ته‌واو دان ده‌نێن، كه له هه‌موو سه‌رده‌مێك وه‌ك ئێستاش سیسته‌می مرۆڤایه‌تی‌و شارستانی شان به‌شانی سیسته‌می نه‌فامی درندایه‌تی هه‌بووه .

بۆ زیاتر سه‌رنج بده :

١- المجتمع القديم – مۆرگان.

٢- الموسوعة الفلسفية المختصرة.

٣- G.B.Encyclopedia .

(٧)

چه‌پگه‌ری‌و راستگه‌ری   اليمينية واليسارية
Leftism and rightism

زاراوه‌یه‌کی سیاسی زۆر به‌ربلاو بوو، له بنه‌چه‌دا ئه‌و زاراوه له چۆنی یه‌تی دابه‌شی چینایه‌تی هاتووه، هه‌ر له کۆنه‌وه ئه‌و دابه‌شی‌یه به پله یه‌ك‌و دوو ...، پیاو ماقولان‌و هه‌ژاران، ئاغه‌و جوتیار، بنه‌ماڵه‌و غه‌واره، ... ئیتر هه‌رده‌م شوێنیان جیا بووه، ئه‌گه‌ر تێکه‌ڵیش ببونایه دیسان هه‌ریه‌ك له لایه‌ك بووینه، یان له‌باشترین شێوه‌دا هه‌روه‌ك لای خۆشمان (كه ئاینی ئیسلامی راسته‌قینه‌ی لیَ دوور كه‌وتبێته‌وه‌و نایه‌تی .. إن أكرمكم عند الله أتقاكم - ته‌رازوو نه‌بووبیَ) ئه‌وا ئه‌نجومه‌ن ودیوه‌خانه‌كان وا پڕبوویته‌وه، كێخواو ده‌وڵه‌مه‌ندو شێخو ماقوڵان‌و مه‌لا له‌لای سه‌روو، هه‌ژارو غه‌واره‌و خزمه‌تكارو بێكه‌سه‌كانیش نزیك ده‌رگا دانیشتوون، بۆیه ئه‌و پۆلێنه له تیَژ بوو بۆ دۆزینه‌وه‌ی وه‌ها زاراوه‌یه‌ك، كاتیَ ئه‌نجومه‌نی نیشتیمانی فه‌ره‌نسی له ١٧٨٩دروست بوو دوای شۆرشی فه‌ره‌نسی ئه‌و زاراوه‌یه‌ش سه‌ری هه‌ڵدا له‌وكاته‌ی پیاو ماقوڵ‌و ده‌وڵه‌مه‌ندان له‌لای راستی سه‌رۆكی ئه‌نجومه‌ن داده‌نیشتن، نوێنه‌رانی میلله‌تی هه‌ژاریش له‌لای چه‌پ[١]، به‌پیَی هه‌ندیَ سه‌رچاوه‌له‌پیش ئه‌و مێژووه‌و شۆرشی فه‌ره‌نسی ئه‌و نه‌ریته به جۆرێك هه‌بووه، به‌و شێوه‌یه بیَ بڕیارو رێككه‌وتن ئه‌و نه‌ریته ته‌نیه‌وه نێو زۆربه‌ی ئه‌نجومه‌نه‌كانی تری ئه‌وروپا، هه‌تا له په‌رله‌مانیش ئه‌و نه‌ریته دروست بوو، له دوایدا نوێنه‌ری رادیكال‌و كراوه‌و پێشكه‌وتووه‌كان به تۆماتیكی له‌لای چه‌پ داده‌نیشتن، .. ئیتر په‌ری یه‌وه ناو زاراوه‌ی سیاسی‌و زۆر فراوان بوو به هه‌موو ئاراسته‌یه‌ك، سه‌رده‌مێك به‌نوێنه‌ری حوكومه‌ت ده‌وترا راستڕه‌و به ئۆپۆزسیۆنیش

---

[١] بۆ زیاتر بروانه (الموسوعة السياسية ل ٤١٦)

(معارضة) دەوترا چەپڕەو، دوای بە مەدرەسەو تەیارە شۆڕشگێڕو ڕزگاریخوازو ڕادیكالییەكان دەوترا چەپڕەو، بە تەیارە سیاسییە پارێزگارو برجوازیو دەسەڵاتدارەكان دەوترا ڕاستڕەو، .. لەدوایدا كەوتە ناو یەك مەدرەسەو یەك تەیارو یەك حزبیش، هەتا حیزبی شیوعیشی گرتەوە، لە كێشەكانی نێوان: سۆشیال دیموكراسو سۆشیالیستی زانستی، ترۆتسكیو ستالینی، چینیو سۆڤیەتی، نۆرۆ شیوعیو شیوعییەكانی تر، شیوعیە كلاسیكەكانو ماركسیە نوێیەكان .. ئەو زاراوەی ڕاستڕەویو چەپڕەویانە لەدژی یەكتر بەكاردەهێنا، لەنێو باڵە دژ بەیەكەكانی كوردستانیش بە خەستوخێرایی یەكتریان بە ڕاستڕەوی تۆمەتبار دەكرد، نیتر ڕاستڕەوی تۆمەت بوو و هەریەكە بە ناحەزی خۆی دەووت ڕاستڕەو، هەرچەند لینین لە كتێبێكی بەناوی (اليسار الطفولي) كەمێك لەو تەوژمەی كز كردەوە، تا بەو دواییەش لەلایەن ماركسیەكانەوە بە هەموو تەیارێكی نەتەوایەتیو نیشتیمانیو ئایینیو كۆمەڵایەتیە كلاسیكیەكانی تر دەوترا ڕاستڕەو، لە داوی دارمانی بلۆكی شیوعیەتو یەكێتی سۆڤیەت ئەو زاراوەیە بە خێرایی كز بۆوە.

ئەو زاراوە نەیتوانی بچێتە ناو فیكری ئیسلامی، چونكە جەوهەری شەریعەتی ئیسلامی نایەڵێ دیاردەی وا ڕەسەنایەتی وەرگرێ ئەگەر هەندێ دۆخیش وێ بچێ، هەروەك لە سورەتی (عبس) هاتووە هەتا خوای گەورە سەرزەنشتی پێغەمبەری ﷺ كرد، چونكە لەو مەجلیسە كەمێك زیاد ڕووی لە نوێنەری دەوڵەمەندو پیاوماقوڵان (ڕاستڕەوەكان بەپێی ئەو زاراوە) كردبوو، كەمێك نوێنەری هەژارانی فەرامۆش كردبوو كە خۆی لە (عمری كوڕی بن مكتوم) دەنواند، ئەگینا لە فیكری ئیسلامی ئەو زاراوەیە تەواو پێچەوانەیە (ڕاست) پیرۆزترە هەر لە (شەهادە هێنان)و خێركردن ... تا دەگاتە وەرگرتنەوەی ئەنجامی تاقیكردنەوەی دونیا، ئەگەر بەدەستە ڕاستەوە وەرت گرت سەركەوتووبوویی، ئەگەر بەدەست چەپیش بێ، ئەوا تێكەوتی.

(٨)

قۆڵی پێنجه‌م   طابور الخامس   fifth column

به‌ هه‌موو ئه‌و خه‌ڵك‌و تاقمانه‌ (كه‌ له‌ناو كۆمه‌ڵێكی فراوانترن) ده‌وترێ قۆڵی پێنجه‌م كه‌ له‌ هه‌ڵس‌وكه‌وت‌و ئاخاوتن له‌ قازانجی هێزێكی ناحه‌زی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌و كۆمه‌ڵه‌ن. له‌ بنه‌چه‌دا ئه‌و زاراوه‌یه‌ وه‌رگێردراوی ئیسپانیه‌، له‌ سه‌رده‌مه‌كانی جه‌نگی ناوه‌خۆی ١٩٣٥ هه‌تا ١٩٣٩ ز هاتووه‌، كاتێ جه‌نه‌راڵ فرانكۆ ویستی له‌ چوار قۆڵ هێرش بكاته‌ ناو (مدرید) -هه‌رچه‌نده‌ به‌شێكی تر ئه‌و بۆچوون‌و وه‌سفه‌ بۆ (جه‌نه‌رال ئه‌میلیۆ مولا) ده‌گێرنه‌وه‌ نه‌ك فرانكۆ-وه‌ وتی قۆڵی پێنجه‌میشمان له‌نێو مه‌دریده‌ یارمه‌تیمان ده‌ده‌ن، ووتیان چۆن؟ وتی پروپاگنده‌ی وامان بۆ ده‌كه‌ن كاریگه‌ریه‌كانی به‌ ئه‌ندازه‌ی قۆڵێكه‌، كه‌واته‌ به‌و لایه‌نگرانه‌ی فرانكۆی وترا (قۆڵی پێنجه‌م) كه‌ له‌ناو مه‌دریدن، له‌نێو جه‌نگی جیهانی دووه‌م زیاتر ئه‌و تاكتیكه‌ به‌كارهات، (ڤیدگۆن) كۆنه‌ وه‌زیری به‌رگری نه‌رویج هه‌مان رۆڵی (قۆڵی پێنجه‌می) بۆ ئه‌ڵمانییه‌كان بینی بۆ داگیركردنی نه‌رویج ...، ئه‌ودۆخه‌ سه‌ربازی‌یه‌ به‌خێرایی په‌ڕییه‌وه‌ نێو فه‌رهه‌نگی سیاسی، بۆیه‌ له‌ سنووری نه‌خشه‌ی سه‌ربازی ده‌رچوو، مه‌رج نیه‌ قۆڵی پێنجه‌م كۆمه‌ڵه‌ مه‌فره‌زه‌و چه‌كدار بن، ئێستا به‌ هه‌موو ئه‌و جه‌نگه‌ ده‌روونی‌و پروپاگندانه‌ش ده‌وترێ قۆڵی پێنجه‌م كه‌ له‌ قازانجی هێزێكی ناحه‌زی ده‌ره‌وه‌ی كۆمه‌ڵگایه‌ك یان هێزێك یان كیانێك‌و ولاتێك ده‌كرێ‌و وره‌یان پێ ده‌رووخێنن، له‌ناخی هه‌موو میلله‌ت‌و هێزێك ئه‌و قۆڵه‌ هه‌بووه‌، ئه‌گه‌ر چی وه‌ك زاراوه‌ نوێیه‌ ئه‌گینا ماهیه‌تی كۆنه‌ له‌گه‌ڵ كۆنی مێژوو، هه‌ر له‌ سه‌رده‌می پێغه‌مبه‌ر ﷺ بێبڕوایانی قوره‌یش‌و عه‌ره‌به‌ دووروه‌كان له‌ قۆڵی پێنجه‌م بۆ هێزه‌ هێرشكه‌ره‌كانی ده‌ره‌وه‌ی مه‌دینه‌، نه‌ك هه‌ر به‌ پروپاگنده‌و جه‌نگی ده‌روونی‌و راگه‌یاندن، به‌ڵكو گه‌لێ جار به‌ شیرو تیریشه‌وه‌، ئێستا پله‌ به‌ پله‌ ئه‌و

قـۆڵی پێنجەمـەوەك تۆمـەتو بیـانووی سـزادان بـەکاردێت لەلایـەن زلهێـزانو دەسەڵاتداران بۆ هێزەکانی لەخۆ بـچوکتر، ئـەوانیش بـۆ زیـاتر بـچوکتر، .. ئـەو زاراوە هەر لە فەرهەنگی سیاسی قەتیس نەماوە پەڕییەوە بوارەکانی ئایدۆلۆجیاو فەلسەفەو ئـەدەبیاتو ڕاگەیانـدنو .. هـەتا ڕێکخـستنی سیاسـیو مـەدرەسـەی فیکریو سیاسیش، لەناو جیهانی مسوڵمان نشینو جیهانی سێیەم.

جاران بـۆ هـەردوو بـەرەی ڕۆژهـەڵاتو ڕۆژئـاوا دەبوونـە قـۆڵی پێنجـەم بـە ڕێکخـستنی سیاسیـشەوە، بـەو شـێوە گەلــێ جـار دەبوونــە قـۆڵی یەکـەمی داگیرکەران، لە نێو وڵاتانی عەرەبی لە کۆتایی سەدەی (١٩)وە باڵی نەتەوەگەری تەغریبی بۆ ڕۆژئاوا وەك قۆڵی پێنجەم کاریان کردووە لەسـەر هـەموو ناسـتێك، لەنێو دەوڵەتی عوسمانلیش ئەو بزوتنەوەی کە پێـی دەووتـرا (عوسمـانی لاو دوای تورکیای لاو دوای (اتحاد والترقی) .. وەك قۆڵی پێنجەم کاریان کرد تا لـە دوایـی بوونە قۆلی یەکەمو خەلافەتیشیان ڕوخاند، بۆیە (ئەمیل لودفیغ) ووتی: ئەتاتورك لە ناپلیۆن بەهێز ترە، چونکە ناپلیۆن نەیتوانی خەلافەت بروخێنێ بەڵام ئەتاتورك توانی[1]، واتە قۆڵی پێنجەم جاروایە ڕۆڵی قـۆڵی یەکـەم دەبینـن، لـەو دواییـەش دیسان بۆ یـەکێتی سـۆڤیەتی کـرا لـە ئەفغانـستانو زۆر شـوێنی تـر، ئێـستاش بەهەمان ماهیەت بـۆ ڕۆژئـاوا دەکـرێ، زۆربـەی جـار دەسـەڵاتدارە دیکتـاتۆرو شـمولیەکان خۆیان ئەو ڕۆڵە دەبینن، ئەو زاراوەیە لەگـەڵ بـازدانی عەولەمـە بـۆ قۆناغێکی باڵاتر زیاتر مانای هەمەلایەنی وەرگرتـووە، هـەتا دەگاتـە کـەلتوورو شارستانیو فەرهەنگو نەریتو .. هتد، ئێستا لەژێر ڕۆشنایی تیۆری (ململانێی شارستانی) هەموو ئەو ڕێبازانەی سەر بە مەدرەسـەی لیبـراڵ — دیموکراسـیـیە لەناو جیهانی ئیسلامی بە سروشتی خۆی دەبتە قۆڵی پێنجەم لە چوارچێوەی ئـەو ململانێیە شارستانیە، هەروەك پێشتریش مەدرەسـەی چەپی دەبووە هەمان قۆڵ بۆ یەکێتی سۆڤیەت، ... لەناو میللەتانی داگیرکراوو دواکـەتووەکانیش ئـەو قۆڵـە

---

[1] بروانە :الاسلام والعلمانية واثرهما فى نشأة الدولة العراقية الحديثة ص١٥٧

زۆر بەزەقیو بەناو ئەدرێسی ئاشکراتر ناو دەبرێن وەك خۆفرۆشی، خائن، جاش، بەپێی ڕای ئیسلامیو نیشتیمانپەروەرەکان لە هەندێ دۆخدا قۆڵی پێنجەم زۆر ترسناکترە لە بەرەکانی تری دەرەکی، چونکە عادەتەن ئەو قۆڵە لە خانەی ڕەگەزی خۆت دایە، بۆیە ناونراو (منافق)، هەروەك ئێستاش دەبنین بەربەرەکانی دوژمنی ئاشکرا چەندە ســاناتر لەگەڵ عەلمانییەتی نـاوەخۆی بـا تـەکنۆلۆجیای لاوازیـش بیت ... ئەو قۆڵە چاکترو شارەزایانەتر دەست دەوەشێنن لـە ئیـسلامیو هێـزە نیـشتمانیەکان، ئـەوە لـە لایـەك، لەلایـەکی تـر دوور لـەناوی وەك داگیرکـەرو ئیمپریالیزمو غەیرە دینو .. بەرنامەکان جێبەجێ دەکەن، ئەوانە نـاوی خۆمـاڵی وەك ڕزگاریو دادگەریو ئایینیو نەتەوەیی .. هەڵدەگرن.

گەلێ جار قۆڵی پێنجەم بـە نەخـشەو بەرنامەیـەکی نهێنـی ترسـناکو ئـاڵۆز کارەکانی جێبەجێ دەکات، وەك نموونەی ئەو وەزیرە بەکرێگیراوەی لـە ئـەزموونی ئەوروپای ڕۆژهەڵات چۆن تەنیا کـارو فـەرمانی ئـەوەبوو خـەڵکی ناشایـستە لـە شوێنی شایستە دابنێ وە بە پێچەوانەش تـا ژێرخـانی ئـەو ئیدارەیـە بڕزێتـەوە، ئاواش جاروایە هێزو تاقمیوا لە ڕیـزی میللـەتێکی داگیرکـراوو کـارو فـەرمانی ئەوەیە بناغەکانی کۆمەڵو بەهاو ڕەوشتەکان بڕزێنێتەوە بۆ ئـەوەی بـە ســاناییو بێ بەرگری ئەو میللەتەو نیشتیمانەکەی داگیر بکرێ، ..وەك ئێستا دەبینـرێ لـە کوردستانیش بە هەموو ئاڕاستەیەك ئەو پلانانە جێبەجێ دەکـرێ، جامـەرج نیـە هەمووی سەرکردایەتی هەستی تەواوی پێ بکا، بۆیە گەلـێ جاریش تاقمو هێـزی سیاسیوا بەهۆی ئەو نەخشە باڵاو ئاڵۆزانەی جیهانی دەبتە قۆڵی پێنجەم بێئەوەی هەست بەخۆی بکا.

(٩)

سیستەمی نوێی جیهانی　　نظام عالمي جديد

New International Order

زیاتر زاراوەیەكی سیاسی دەماودەستە، هاوتای عەولەمە نیە وەك هەندێ فەرهەنگی سیاسی وای بۆچوینە یان بە سەرەتای (عەولەمە)یان لەقەڵەم داوە، ئەو زاراوە لەدوای تێكڕوخانی بلۆكی سۆشیالیستیو یەكێتی سۆڤیەتی سەری هەڵدا بە هەڵچوونەوە بە بۆنەی سەركەوتنە سەربازیو سیاسیو یاسایەكەی هاوپەیمانان بەسەرۆكایەتی ئەمەریكا لە جەنگی كەنداوی دووەم بەسەر عێراقدا، تیۆرێكی سیاسی نوێ بە درێژایی ساڵانی ١٩٩٠ – ١٩٩٢ ڕاگەیەنرا لە لایەن (جۆرج بۆش – باوك) بەناوی (سیستەمی نوێی جیهانی) تیایدا كۆمەڵێك نەریتی جیهانی نوێی هێنا پێش، جیا بوو لەگەڵ نەریتو سیستەمەكانی سەدەی بیستەم لەوانە: بازاڕی ئازاد، دیموكراسی، مافی مرۆڤ، پابەندی یاسای نێو دەوڵەتی، تەدەخولو ئەوەستان لەسەر سەروەری سنوری نێو دەوڵەتی...

هەڵبەتە گەلێ جاری تر جاری، سیستەمی وا جاڕدراوەو ناونراوە سیستەمی نوێی جیهانی وەك ئەو ڕێكەوتنەی لەدوای جەنگی سی ساڵەی ئەوروپیو دوای لە ڕێكەوتنی ویستیفالیا ١٥٤٨ز بەستراو (عائلة الاوروبی) لێ دروست بوو، دوایی بووە سیستەمێك هەموو جیهانی گرتەوەو دەوڵەتی عوسمانلیش لە سەردەمی سولتان عبدالمجید لە ١٨٥٦چووە ناویەوە، لە دوای جەنگی جیهانی یەكەم دیسان ئەو ١٤ بنەمایەی ویلسون لە ١٩١٨ز لەبارەی جیهانو (عصبة الامم) ئەوكاتی بە سیستەمی نوێی جیهانی خوێندرایەوە، زۆرجاری تریش ... زۆربەشیان نەدەهاتە دی، هەتا لە سیستەمە جاڕدراوەكەی ویلسونی ئەمریكی لە خاڵی ١٤ پێشنیاری پێكهێنانی (عصبة الامم)ی كردبووكەچی خۆشی نەبووە ئەندام تیایدا

بەهۆی قایل نەبوونی کۆنگریس، ئەو جارەش سیستەمی نوێی جیهانی نەبووە قۆناغو وەرچەرخانێك، چونکە هەر لە سەرەتایدا دووچاری قەیرانێکی ناوەندی ترسناك بۆوە، ئەویش ئەوە بوو جارنامەکەی زیاتر دیموکراسی بوو کەچی ئەو دیموکراسی‌یە لە جیهانی موسوڵمانشین بووە هۆی سەرکەوتنی بزوتنەوە ئیسلامییەکان لە هەڵبژاردنە دیموکراسیەکان وەك لە جەزائیرو ئوردنو تورکیاو تاجیکستانو بەحرەینو کویتو عێراقو فەلەستین ... گەلێ شوێنی تر .. بۆیە بەهۆی عەلمانییەتی ناوچەکە بە خێرایی لەو دیموکراسی‌یە پەشیمان بونەوە، کەوتەوە پشتیوانی دیکتاتۆری‌و ئینقیلابچی‌یەکان. ئا لەوکاتەدا ئەمریکاو رۆژئاوا لە جیهانی ئیسلامی دۆستی ئەو لایەنە دەسەلاتدارانەن، کە لە هەڵبژاردن دەرنەچووینەو دەسەلاتیش بە دیکتاتۆرانە بەرێوە دەبەن لەوانە دەسەلاتی فتح لە فەلەستین، پەرویز موشەرەف لە پاکستان، عەلی مەهدی لە سۆمال ... بۆیە ئەو جارنامەیەی (سیستەمی نوێی جیهانی) لەگەڵ گۆڕانی سەرۆك‌و هاتنی (بیل کلینتۆن) بە خێرایی لە عەولەمە توایەوەو قۆناغێکی تری ئەو نەخشەیە هاتە پێش بەناوی (ململانێی شارستانی)، ئیتر لەسەردەمی (کلینتۆن) لە نوسین‌و سەردێرا کەمتر باسی لە سیستەمی نوێی جیهان دەکرا، گۆڕا بۆ باسای عەولەمە کێشە شارستانی‌یەکان، سەرەرای ئەوەش چەند نیشانەیەکی روونی پێوە دیار بوو، لەوانە:

١- بالکێشانی تاك جەمسەری‌و تاکڕەوی ئەمەریکا بەسەر جیهان‌و دەزگا نێو دەوڵەتییەکان بە زاراوە ناونراوە (أمركة).

٢- زۆربەی کارو هەڵمەتەکانی ئەمریکا لە سەرەتادا لەژێر چەتری یاسایی‌و یاسای نێو دەوڵەتی‌و کۆکردنەوەی دەوڵەتان بوو بۆی، .. دوایی بەرەبەرە ئەو چەترەشی فەرامۆش کراو دەکرێ.

٣- بنەمای (بانێك‌و دوو هەوا) بەسەر زۆربەی بوارەکانی ژیانی سیاسی‌و یاسایی‌و شارستانی‌و باری نێو دەوڵەتیەوە دیارە.

٤- زل كردنی فاكته‌ری ئابووری به‌هۆی بازاڕی ئازاد. به‌سه‌ر هه‌موو فاكته‌ره‌كانی تری به‌كار له‌ جیهاندا وه‌ك فاكته‌ری ئایینیو سیاسی، ئایدۆلۆژی، كۆمه‌لآیه‌تی، نه‌ته‌وه‌یی، جوگرافی، نه‌ژادی، ...

٥- له‌ جه‌نگی هه‌مه‌لایه‌ندا یه‌ بۆ ئه‌و خالآنه‌ی سه‌روو .. به‌ هه‌موو ئاسته‌كانی‌یه‌وه‌ له‌وانه‌: ململانێی شارستانی وه‌ك لایه‌نی فیكری، تیرۆر وه‌ك لایه‌نی یاسا، بازاڕی ئازاد وه‌ك لایه‌نی ئابوری، لیبراڵی وه‌ك لایه‌نی كۆمه‌لآیه‌تی، عه‌لمانییه‌ت وه‌ك به‌دیلیی لایه‌نی ئایینی، سیسته‌می دیكتاتۆری وه‌ك لایه‌نی سیاسی،.. لێره‌دا تێبینی ده‌كرێ ئه‌وانه‌ی سلبیه‌ ده‌نێردرێته‌ ده‌ره‌وه‌، ئیجابییه‌كان بۆخۆی گل ده‌داته‌وه‌، ئینجا ئه‌و دیكتاتۆرییو سلبیاته‌ ته‌نها بۆ جیهانی ئیسلامی ده‌نێرێ، ئه‌گینا ڕاسته‌ وا جه‌نگ له‌سه‌ر دیموكراسی ده‌كا له‌ شوێنانی تر.

٦- له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌مه‌ریكا هێزه‌كه‌ی ڕێكخراوه‌ به‌رامبه‌ر هێزی دیارو ڕێكخراو سه‌ركه‌وتووه‌، به‌لآم به‌رامبه‌ر هێزی بزرو پارتی زان سه‌ركه‌وتوو نین، چ له‌و سه‌رده‌مه‌ چ له‌كۆنه‌وه‌، هه‌روه‌ك له‌ شۆڕشو به‌رگریه‌كانی خه‌تابی له‌ مه‌غریب عومه‌ر موختار له‌ لیبیا، عبدالقادری جه‌زائیری، مه‌هدی له‌ سودان شۆڕشو به‌رگری شێخ محمود له‌ كوردستانو زانایانی ئایینی له‌ نه‌جه‌فو كه‌ربه‌لا، تا ئه‌و ساته‌ش هه‌روایه‌ زۆر به‌ سانایی ڕووبه‌ڕووی ده‌وله‌تی عێراقی بۆوه‌، كه‌چی تا ئێستا چاره‌ی ئه‌و به‌رگریه‌ی نێو سوننی عه‌ره‌بی پێ ناكری، بۆیه‌ له‌ ته‌قه‌لآیه‌كی بێوچان دایه‌ ته‌نیا شه‌رعییه‌ت بداته‌ بوونی ڕه‌سمی، تا بتوانێ بمسانایی زاڵ بێت به‌سه‌ریاندا، ئیتر شه‌رعییه‌ته‌كانی شۆرشگێڕیو جه‌ماوه‌ریو ... كپ بكاته‌وه‌ به‌ناوو ئاتۆره‌ی (تیرۆر، تێكده‌ر، به‌ده‌ر له‌ یاسا ...) ئه‌وه‌ش یه‌كێ له‌ مه‌به‌سته‌كانی سایكس-بیكۆ بووه‌ له‌ دروستكردنی ئه‌و ده‌وله‌تۆكانه‌ی وه‌ك: عێراق، ئوردن، سوریا، كوێت .... .

٧- ڕۆژئاوا گه‌لێ جار به‌ڵێنی وای له‌ شێوه‌ی (سیسته‌می نوێی جیهانی)یه‌وه‌ جاڕداوه‌ ته‌نها لایه‌نی سه‌لبییه‌كانی جێبه‌جێ كردووه‌، به‌لآم له‌لایه‌نی ئیجابی

يه‌كان هه‌ر ده‌نگ بووه‌و به‌س، ئيتر به‌و شێوه له كۆنه‌وه‌ش دروشمی بـه‌ناوی (عـدم إنتشار البارود) به‌هه‌مان شێوه‌ی ئێستای كه چۆن مل له‌بـه‌ر ملـی ئـه‌و ولآتانـه ده‌نێت كه له‌گه‌لّ به‌رژه‌وه‌ندی ئه‌و تێك ناكاته‌وه ئه‌وا به‌ناوی (عدم إنتـشار أسـلحة الدمار الشامل) (.. نووی) .. ڕوو به‌ڕوویان ده‌بێته‌وه

په‌یوه‌ندی سیستـه‌می نوێی جیهـانی به سـایكس بیكـۆو ملـملانێی شارسـتانی یه‌كان:

ململانێی شارستانی له هه‌ناوی سیستـه‌می نوێی جیهـانی نـه‌هاتووه، بـه‌لكو تیۆرێكی كۆنه به‌شێوه‌ی جیاجیاو ناوی جیاجیا په‌یڕه‌و كـراوه، سیـستـه‌می نـوێی جیهانی قۆناغێك بوو له‌و (ململانێیه)، له سیستـه‌می نوێی جیهانی دا كۆمه‌لّێك فاكته‌ری سیاسی نوێ هاته كایه‌وه له‌وانه: ١- تێك ڕووخانی بلوكی سۆسیالیستی ٢- سه‌رهه‌لّدانی ڕابوونی ئیـسلامی ٣- جـه‌نگی دووه‌مـی كه‌نـداو .. وای كـرد ئه‌وجاره ئه‌مه‌ریكا به به‌رپرسی جیهانو نوێنه‌ری ڕۆژئاوا بێته‌وه گۆڕه‌پـان لـه‌سـه‌ر شـێوه‌ی (ڕۆم)ی كـۆنو هه‌لّه‌تـه ئیمپریـالیزمی یـه‌كانی ناوه‌راسـتو شـارلمانی فه‌ره‌نسی ..، به شێوه‌یه‌ك بازی دا به‌سه‌ر عه‌لمانی یه‌تی ناوچه‌كه‌و خودی نه‌خشه‌ی سایكس -بیكۆی ١٩١٦، بۆیه له‌پێشدا ده‌بێ لایه‌نێك له نیـازه نهێنـی یـه‌كانی په‌یماننامه‌ی سـایكس - بیكـۆ تۆمـار بكـه‌ین، ئینجـا زیـاتر لـه‌و سیـستـه‌مه‌و ململانێی شارستانی تێدگه‌ین به تایبه‌تی له‌ناوچه‌كانی جیهانی ئیسلامی :

مه‌به‌سـتـه‌كانی سـایكس- بیكـۆ:

جگه له نیازه ئاشكراكانی كه ئیمپریالیزمه ئه‌و نیـازه شاردراوانه‌شـی تیایـه زۆر به‌كورتی:

١- بۆ دابه‌شكردنی جیهانی ئیسلامی‌و یه‌ك نه‌گرتنه‌وه‌ی ﴿له‌ چوارچێوه‌ی یاسای (فرق تسد) كه‌ له‌ زه‌مانی ئه‌سكه‌نده‌ری مه‌قدۆنیه‌وه‌ په‌یڕه‌و كراوه‌[1]﴾.

٢- ئاسانی زاڵبوون به‌سه‌ر جه‌نگی میللی، له‌رێی ده‌سه‌ڵاتی عه‌لمانی ناوچه‌و وڵاته‌كه‌، ئه‌و نه‌خشه‌یه‌ له‌ زه‌مانی فیرعه‌ونه‌كان په‌یڕه‌و كراوه‌ بۆ زاڵبوون به‌سه‌ر ته‌واوی خه‌ڵكی وڵاتیان كرده‌ (٤٢) هه‌رێم، له‌لایه‌كی تر رۆژئاوای ئه‌و ساتی‌و ئه‌مه‌ریكای ئێستاش لایان سانایه‌ سزای هه‌ر ده‌وڵه‌تێك بدا به‌ڵام لای زۆر قورسه‌ به‌سه‌ر بزووتنه‌وه‌یه‌كی میللی زاڵ بێت، بۆیه‌ ناوچه‌كه‌یان كرده‌ چه‌ندین ده‌وڵه‌تۆكه‌و هه‌ریه‌كه‌شی دیكتاتۆرێكی به‌سه‌ردا سه‌پاندووه‌.

٣- بۆ ئه‌وه‌ی به‌ڵێننامه‌ی به‌لفۆر١٩١٧بچه‌سپێ.

٤- هه‌رده‌م ناوچه‌ی ناناڕامی دروست بێ وه‌ك پاساو بۆ هاتنه‌وه‌و سزاو ده‌ست تێوه‌ردانی ناوچه‌كه‌.

٥- دارشتنی دامو ده‌زگا نوێكان له‌سه‌ر بنچینه‌ی عه‌لمانییه‌ت‌و بۆشاییه‌ك به‌جێ نه‌مێنێ، كه‌ جارێكی تر ده‌وڵه‌تی ئیسلامی جێی بێته‌وه‌.

ئه‌و خاڵانه‌ نزیكه‌ی $3/4$ سه‌ده‌یه‌كی خایاندوه‌، به‌ڵام دوایی دیسان ڕابوونێكی ئیسلامی له‌پاش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی خومه‌ینی ١٩٧٩ سه‌ری هه‌ڵداوه‌، زۆر به‌خێرایی ئه‌مه‌ریكاو رۆژئاوای ترساند، له‌گه‌ڵ ڕه‌خساندنی باری جیهانی به‌ره‌و پێشچوونی ته‌كنۆلۆجیاو هه‌ره‌سی بلۆكی سۆشیالیستی‌و فاولی عێراق له‌ جه‌نگی كوێت، وایكرد ئه‌مه‌ریكا خۆی بێته‌وه‌ مه‌یدان جارێكی تر نه‌خشه‌ی سایكس-بیكۆ سه‌رله‌نوێ‌و له‌سه‌ر بنچینه‌ی سه‌ده‌ی (٢١)و به‌ بنه‌ماكانی ململانێی شارستانی دارێژرێته‌وه‌، له‌ دوای ١١ی ئه‌یلول- ٢٠٠٢ به‌ سه‌ربازیش هاته‌وه‌ گۆڕه‌پان‌و سیسته‌می نوێی جیهانی كۆتایی هات‌و قۆناغی په‌یڕه‌وكردنی

١ كاتی ئه‌سكه‌نده‌ر سه‌ركه‌وتووبوو به‌سه‌ر رۆژهه‌ڵات‌و له‌ خاكی فارس ڕا نامه‌یه‌كی بۆ ئه‌رستۆی مامۆستای نارد وداوای لێكرد ئاخۆ چی بكاو چۆن زاڵ بی‌و له‌ كاتێكا له‌ جه‌نگ زاڵ بوه‌و خاكی گرتووه‌ چۆن به‌سه‌ر تاكیش (میللەتانیش) زاڵ بێ، له‌ وه‌ڵامدا ئه‌رستۆ وتی سیاسه‌تی (په‌رتكه‌و زاڵ به‌) یان به‌سه‌ردا بسه‌پێنه‌.

ململانێی شارستانی نۆرەی هات، له سەرەتادا ئەفغانستانو دوایی عێراقی داگیر کرد .. بەڵام سەرەنجامەکانی واپێدەچێ زۆر بەترسناکی ڕوو له ئەمریکا بکاتەوە، چونکه لەلایەن ئیسلامییەکان بەربەرەکانێی ڕاستەوخۆی ئەمریکاو ڕۆژئاوا ساناترە نەك بەربەرەکانی عەلمانییەتی خۆماڵی با تەکنۆلۆجیای یەکەم بەهێزتریش بێت، بۆیە ئێستا ئەمریکا بیر له چاوپیاخشاندنەوەی ئەو هەنگاوە گۆیەندیە (مجازفیە) دەکاتەوە، چونکە هەر وڵاتێك داگیر دەکا ئەوا لەدوای حکومەتە عەلمانییە دیکتاتۆییەکە یەکسەر ڕابوونی ئیسلامییەکی بەهێز لەجێی دەتەقێتەوە، کە پێشتر لەلایەن حکومەتە عەلمانییەکە وەك پاسەوانێکی ڕۆژئاوایی سەرکوتی کردبوو، بەلادانی ئەو قەپاغە یەکسەر ڕابوونەکە دەتەقێتەوە. بۆیە هاتنی ئەمریکاو گۆڕینی له ناڕاستەوخۆ بۆ ڕاستەوخۆ زۆر له قازانجی ئیسلامییەکان بووەو دەبێ کەچی ئیسلامییەکان ئەو ستراتیژیەیان پەیرەو نەکردووە هەروا دژی ئەمریکان بە پلە یەك.

(١٠)

ناردنـــی شـۆڕش   تصـدیر الثــورة

Export Revolution

بە مانای بەرپاکردنی جموجۆڵی سیاسی تا پلەی شۆڕشی بـەهۆی فاکتـەرێکی دەرەوە، ئەو زاراوەیە لەسـەردەمی شۆڕشـی ئۆکتۆبـەری ١٩١٧بـە سـەرۆکایەتی (لینین) کەمێك بەو شێوازە سـەری هەڵـدا، بـەڵام نـەبووە زاراوەیـەکی سیاسـی، لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشـی ئیـسلامی ئێرانـی بەسـەرۆکایەتی (آ.خمـینی) لـە ١٩٧٩ ئەو زاراوەیە سەری هەڵدا، ئەوشورشە جموجۆڵو ڕابوونێکی فراوانی خـستە ناو جیهانی ئیسلامی، چـونکە چـۆنایەتی شۆڕشـەکە زۆر جۆشـدەر بـوو، یەکـەم جاریش بـوو شۆڕشـێکی جـەماوەری بەسـۆز بـەناوی ئیـسلامی ئـاوا سـەرکەوێ بێئەوەی پاڵ بداتە ڕۆژهەڵات یا ڕۆژئاوا، لەدوای سەرکەوتنیش سەرکردەو ڕابـەرانی شۆڕشی ئێرانی بەدوای ژیانو خۆشگوزەرانی نەبوون، یەکـسەر ڕوویـان لـە کێـشە نادادگەری یەکانی جیهان کردو هەر خـودی ئـەو شۆڕشـەش زۆر وروژێنـەر بـوو، هەموو جیهانی لە زۆرداران بەخەبەر هێناوە سەلماندی یەوە کە هێزی جەماوەر لـە تەکنۆلۆجیای سەربازی بەهێزترە، بێئەوەی ئەوان جارێ بتوانن بپرژێنە سەر ناردنە دەرەوەی شـۆڕش هـەر خـودی ڕووداوی (شۆڕشـەکە)بـووە هانـدانی خـەڵك لـە زۆرداریو دیکتاتۆرەکان هەڵسن، بەو شێوەیە جمو جۆڵو نائارامی یەکی بێ وێنـە جیهانی ئیسلامی گرتەوە، شۆڕشی ئەفغانستان بەناوەرۆکی ئیـسلامی زیاتر تەقی یەوە، لە تورکیا لە عێراق لـە وڵاتـانی عـەرەبی ... هتـد خـوارووی ئاسیاشـی گرتەوە، زۆربەی شۆڕشو بەرگری یە میللی یەکانی داگیرکەرانیـشی گەشـاندەوە، بەرگری فەلەستین، مۆرۆ، کـشمیر، خـوارووی لبنـان.. زۆر گەشـەی بـە شۆڕشـی کوردیش کرد، ... بەو شێوەیە لەبەرامبـەر ئـەو دیەنـە ترسـناکەی دەسـەڵاتدارە

دیکتاتۆری‌و زلهێزانی ڕۆژهه‌ڵات‌و ڕۆژئاوا ئه‌و زاراوه‌یه دۆزرایه‌وه به‌ناوی (تصدیر الثورة)، بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و دۆخه شۆڕشگێڕی‌یه‌ی که‌وه‌ك شه‌پۆڵ وڵاتانی ده‌گرته‌وه به سروشتی بیخه‌نه ئه‌ستۆی ده‌وڵه‌تێك، ئیتر میلله‌تان له ئه‌نجامی باری خراپی ده‌سه‌ڵاتداران به‌خه‌به‌ر ده‌هاتنه‌وه‌و کێشه‌که له نێوان میلله‌ت‌و ده‌سه‌ڵاتدارانی دیکتاتۆری بوو .. به‌هۆی ئه‌و زاراوه‌یه ده‌ویسترا بکرێته کێشه‌یه‌کی نێوان ده‌وڵه‌ت‌و ده‌وڵه‌تێکی تر، .. به‌و شێوه‌یه ئه‌و زاراوه‌یه زۆر گه‌شه‌ی کرد ... تا به‌ هه‌موو لایه‌ك جه‌نگی عێراق دژی ئێرانیان سازدا که له نزیکه‌وه دیوارێکی پۆڵاینی له پێش ئه‌و شۆڕشه دروست بکا، له‌کۆتاییدا به‌ره‌به‌ره ئه‌و زاراوه‌یه بووه تۆمه‌تێك هاوتای ئه‌و زاراوه‌یه، زاراوه‌ی وه‌ك (ئوسولی، تزمت، تیرۆریست، ئیسلامی، ...) له‌گه‌ڵی په‌یدا بوو، پێکیشیان ده‌به‌سته‌وه، له ژێره‌وه‌ش ته‌قه‌ڵایه‌کی جیهانی خه‌ست تر هه‌بوو بۆ به‌رگرتنی ئه‌و (تصدیر الثورة) به‌ده‌یان کۆبونه‌وه‌ی ڕه‌سمی‌و ناڕه‌سمی سازدرا، له هه‌مووی گرنگتر له نێوان ئه‌مریکاو ئیسرائیل کۆمیته‌یه‌کی باڵای هاوبه‌ش پێکهات به‌ناوی (کۆمیته‌ی گشتی هاوبه‌ش) به‌ده‌یان سه‌نته‌ری توێژینه‌وه‌ی له‌به‌رده‌ست بوو، بودجه‌یه‌کی خه‌یاڵی بۆ ته‌رخان کرابوو، کارو فه‌رمانی دۆزینه‌وه‌ی ئیختیلاف‌و زیندووکردنه‌وه‌ی جیاوازی مه‌زهه‌بی وه‌ك شیعه‌و سونه‌و ئیسلامی سیاسی‌و ناسیاسی‌و ...په‌یداکرد، له‌و ڕووه‌وه ده‌سه‌ڵاتدارانی وڵاتانی عه‌ره‌بی به‌شداربوون به تایبه‌تی میسر، وڵاتانی که‌نداو، عێراقی به‌عس، .. ئه‌و لێژنه‌یه ئه‌رکی زۆر فراوان بوو هه‌تا دروستکردنی که‌سێتی ئیسلامی‌و بانگخوازو بیروباوه‌ڕی توندو ناکۆك، له‌چاپدانی کتێب بۆ ئه‌وه‌ی ناکۆکی له ڕیزی ڕابوونی ئیسلامی دروست بێت تا ئه‌و جۆش‌و خرۆشه جیهانی‌یه کپ بێته‌وه، .. به‌و شێوه‌یه تا ڕاده‌یه‌ك توانیان پێش له‌و شه‌پۆله بگرنه‌وه، به‌ڵام هه‌ر کاریگه‌رییه‌که‌ی به‌رده‌وام بوو هه‌تا ئه‌و ساته‌ش، له‌کاتێکا جه‌نگی عێراق‌و ئێران به‌رده‌وام بوو بۆ به‌رگرتنی ئه‌و (تصدیر الثورة) ده‌بینین په‌ڕییه‌وه ئه‌فغانستان به‌ره‌و ڕۆژهه‌ڵات له‌ولایه‌ش په‌ڕییه‌وه وڵاتانی عه‌ره‌بی‌و

سودان‌و جەزائیرو تونس، .. تا لەنێو تەمیاری سێیەم بە ناوی (سەلەفی‌یەت) لەناو ڕابوونی ئیسلامی دروست کرا، کاریگەرییەکی لە هەموان زیاتر لەو (تصدیر الثورة) کردو کۆمەڵێك جیاوازی نوستووی بەخەبەر هێنایەوە، زیاتر دەسەڵاتداران‌و زلهێزانی حەساندەوە .

(١١)

تۆرانی الطورانیة Toranism

بیرێکی عەلمانی نەتەوەیی توندڕەوە هاوتای فاشی و نازی شۆڤینیو ڤالانزیسیو بەعسی، لە ناوەڕاستی سەدەی ١٩ چەکەرەی کرد، بەڵام لەدوای سالانی ١٩٠٨ پەرەی سەند، وەك ئامرازێکی ترسناك لە دژی عوسمانلیو نەتەوەکانی تری موسولمان، دەقی بیری تۆرانی ئەوەیە: کە لەکتێبەکانی (تکین ئەلب) هاتووە بە ناوی (تۆران) : تۆران پارچە خاکێکی ڕەسەنی تورکە لەناوەڕاستی ئاسیا[1] بەڵام تۆرانی بزوتنەوەیەکی ڕەگەز پەرستی سیاسی یە مەبەستی کۆکردنەوەی هەموو ئەوانەی بە تورکی دەدوێن لە تورکو تورکمانو تەتەرو مەغۆلو قیرغیزو ئازەریو ئۆزبەکو .. بە هەموو ئە خاکە پانو بەرینەشی یەوە کە لەسەری دەژین، بەو شێوەیە نەخشەی سیاسیو جوگرافیو مێژوو یىو نەخشەی عوسمانلی زۆر لێك جیان، ئینجا بیروباوەڕو مێژووو فەرهەنگو کەلتوورو .. هەتا دەگاتە عەقیدەو تێڕوانینو ئامانجەکانیشیان، لەجیاتی (پەیوەندی ئاسۆیی ئیسلامی عوسمانلی) کرایە پەیوەندی شاقوڵی ڕەچەڵەك، دەستکارییەکی بنچینەی ئەدەبیاتو ڕووی مێژووو کەلتوورو بیرو ڕوا ئینتیماکانی کردووە، لە ئاسۆیی یەوە بەرەو شاقوڵی، لە پێشکەوتوویی یەوە بەرەو دواکەوتویی، لە مرۆڤایەتی یەوە بەرەو ڕەگەز پەرستی، مێژووی عوسمانیشی کردە بەشێك لەو پرۆسەیەی پانتایی تۆرانی .. لەسەردەمی عوسمانی بیری نەتەوەیی نەبوو، خەلافەت بەناوی ئیسلامی بوو نەك تورکایەتی، هەموو نەتەوەو هێزو توێژی جیاجیا بەیەکسانی ئینتیمایان لەو خەلافەتە بووە سەرەڕای بەدکارییەکی زۆری سوڵتانەکان بەڵام ئەوخراپییەیان بەناوی ئەتەوەیی نەبووە، هەر

[1] لە سەرووی ئێرانیش ناوچەیەك هەیە بەناوی (توران) بەڵام ئەو جیایە لەگەڵ ئەو تورانە

بۆیەش نازناوی سوڵتانەکانیشیان بەناوی تورکایەتی نەبووە نازناوی وەك سوڵتان، خادم حرمین، خاقانی بروبحر، .. بۆ زیاتر سەرنج بدە (موسوعة الألقاب ...) هەتا لە هیچ شوێنێك بە سەربازی عوسمانی نەوتراوە سەربازی تورکەکان، هەر وتراوە سەربازی عوسمانی یەکان یا سەربازە ئیسلامیەکان، لەناو کوردیش بە خراپەش کە ناویان هاتووە بە ناوی (جل خوارەکان) یان (گورگە بۆرەکان) لەناو عەرەب بە (ئەفاندم) ناویان هاتووە، بەناوی تورك نەهاتووە[1]، هەروەك هەندێ فەرهەنگو ئەنسکلۆپیدیاو نووسەری ئێستا جاروایە تورکو عوسمانی یەکان تێکەڵ دەکەن بەتایبەتی گوتاری ئیمپریالیزمی یەکان، بۆ ئەو مەبەستە سەرنج بدە (ساطع حصري) کە جیهانبینێکی نەتەوەگەری توندی عەرەبیشەو لە سەردەمی خەلافەت (قائیمقامی) مەقدۆنیا بووەو باوکیشی قازی بوو بە هەموو هەرێمەکانی عوسمانلی دا گەڕابوو دەڵێ: لە هیچ شوێنێك ئەو هەستەی نەتەوەیی لای هیچ لایەك نەبوو لەلای تورکەکانیش[3]، لە دەزگاکانی ڕەگەزنامەش لە ناسنامەدا ناوی نەتەوە نەدەنووسرا تەنها ئاین دەنووسرا[4]، (محمد أمین زەکی بەگ)یش لە پێشەکی کتێبی (کوردو کوردستان) دووپاتی ئەو ڕاستی یە دەکاتەوە، لەراستیدا توێژەرەوان تا ئێستا زۆر گەڕاون لە نێو بەڵگەنامەکانی عوسمانی بەڵگەیەکی نەتەوەگەریان نەدۆزیتەوە تیایدا لایەنگیری ڕەگەزی تورك بکا، بە پێچەوانەوە زۆربەی تورکمانو نازەرو.. دژی عوسمانی بوون زیاتر لایەنگیری سەفەوی بووینە، کەچی کوردو عەرەب لای عوسمانی بووینە.

بەو شێوەیە ئەگەر سەلبیاتو نادادگەریش هەبووبێ لە ڕووی نەتەوەیی نەبووە، بۆیە لەدوای داڕووخانی خەلافەت زۆربەی نەتەوە (ناتورکەکان) سەرلەنوێ داوای گێڕانەوەی خەلافەتیان کردەوە، نەتەوەگەری یە تورکەکان بەو دۆخەی ناو

---

١ بۆیە زیاتر سەرنج بدە (بیرەوەرییەکانی ڕەفیق حلمی).

٣ و ٤ بۆ زیاتر بڕوانە: محاضرات في نشوء القومية- ساطع حصري .

عوسمانلی قایل نەبوون، ئیتر جاری ئەوەیان دا کە ڕەگەزی تورك لە خەلافەتو ئەو (رابطة)یەی ئیسلامی زەمەریەتی، هەمروەك (مصطفی کمال) لە وتارەکانی هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت دووبارەی دەکردەوە، ئەو چینە خەلکە زۆربەی (دۆنمی) بوون ئەو جوانەن لە سەدەی (١٨) لە ئیسپانیا دەرکرانو لە سالۆنێك داڵدەدران لەلایەن خەلافەتەوە دوای ئیسلام بوونیان، بەڵام وا دەگوترێ کە لە ژێرەوە بەتەواویو هەموویان ئیسلام نەبووینە، ئەوانە وەك مەسیحی ناو عەرەب ڕۆڵێکی گرنگیان هەم بۆ دامەزراندنو بڵاوکردنەوەی تۆرانی یەت بینی هەم بۆ ئینقیلابەکەی ١٩٠٨ لەوانە: مصطفی کمال - کە لەبنەچەدا سەر بە خێزانێکی یۆنانی ناوچەی ڕیسە، حسین جاهد، جاوید بەگ، ... لەبەنەچەدا زۆربەی سەرانی ئەو بزووتنەوە وەك : ئەنوەر پاشا، طلعت پاشا، جمال پاشا، تکینی ئەلب، زیا ئەلب کۆك، .. ڕەچەڵەکو ڕەوتیان لێڵ بوو، تورك نەبوون، ... گومانەکە لێرەوە درووست دەبێ کە ئەوانە تورك نەبووینەو هاتوون تیۆری سیاسی ناسۆنالیزمی یان بۆ تورك دارشتووەو باسی چەوساوەیی تورکیان کردووە لە هاوکێشەی عوسمانلی، تا ڕادەیەك ئەگەر واشبێت هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو وەسفەی (تورك =بێ ئیدارك)[١]، تورك زۆر خەڵکی بەتوانای ئیداریو فکریان نەبوو هەرچەندە جەنگاوەری ئازاش بووینە، ئیتر زۆربەی پایە سەرکییەکانی ناو خەلافەت خەڵکانێك بووینە لە عەرەبو کوردو چەرکەسو ئەلبانو ..، بۆیە بزووتنەوەی (تۆرانیەت) بناغەیەکی تری تەواو جیای دارشتەوە بۆ ئەو سیستەمەو بانگی سەروەری بابو باپیرانو ڕەچەڵەکو ئەو خاکە فراوانەی جیهانی تورکی کرد نەك جیهانی ئیسلامی، داوایەکی هاوشێوەی نازیایەتی کرا، لە ڕاستی دا دیسان گەڕانەوە سەر فاکتەرە شاقوڵی یە ڕەچەڵەکی یەکان کە لەزەمانی یۆنای کۆن دابەشی یە ڕەچەڵەکی یەکانی کۆمەڵایەتی بە (تەنەکە، ناسن، زیو، زێڕ) دابەش کرابوو، لەلایەنی ئیسلام بەیەکجاریو بە واقیعی تێکو پێك شکێنراو هەریەکە

[١] بڕوانە (ساطع حصري – محاظرات في نشوء القومية)

له (بیلالی حەبەشی، سوهەیبی ڕۆمی، سەلمانی فارسی، گابانی کوردی...) شـان بەشانی عەرەب سەرکردەی ئەو کۆمەڵگەیە بووینە، بیلال حەبەشـی بـە حیـسابی یۆنانی (مادەی تەنەکە بووە لە ئاژەڵ نزیك بووە نەك مرۆڤی تـەواو) ... هـەمـوو ئەو جیاوازیانە هاتنەوە ناو میللەتی ئیسلام، هاو شێوەی ڕۆژئاوا کـە نازییـەتو فاشییەتو زانکۆی جرمـانی، زانکـۆی ئـەمریکا، ئەنگلوسـکونی، فرانکۆفـۆنی ئێستاو زانکۆی عەرەبی ... تۆرانییەتیش بە خەست تر لەوانە هاتـە مەیـدان .. هەر بەو هۆیەشەوە دەستیان بە پاکتاوی ڕەگەزی کرد، ئەو گـوورزەی لـە ئەرمـەن وەشێنرا هەر لە دەستی تۆرانییەکان بوون چ لەنێو ناوەنـدەکانی خەلافـەت چ لـە دوای ۱۹۰۸و دەسـەلات وەرگرتنیـان، هـەر ئـەوانیش دەسـەلاتدار بـوون زیـاتر خەلافەتی عوسمانلی ئەوکاتی بە (پیاوە نەخۆشەکە) ناوبانگی ڕۆیشتبوو، بەرەبەرە گوتـاری سیاسـیو مێـژوویی‌و کـەلتووری‌و فەرهـەنگیان گـۆڕی هـەتا پیتـی نووسینیش، تا لەکۆتایی نووسـینەکانی (تـیکین ئـەلب)یـان کـردە پـەیڕەو، ئـەو نووسـەرە بەهێزە (٥) بـەرگی لـەبارەی ڕەچـەڵەکی تـوركو ڕەوشـتو خانـەدانی‌و نیشتیمانی توركو جەنگەکانو پیاوەتییـەکانی نووسـی بـەناوی (تـۆران)، تیایـدا جۆرە گوتاریکی دارشتەوە زۆربـەی ڕووداوە مێـژوویی‌یـەکانیان سـەر لـە نوێـوە نووسییەوە بە ڕوانگەیەکی نەتەوەگەری نائیسلامی، لە سەرەتای سەدەی بیـستەم ئەو بیرە بڵاوبۆوە وەك: جوان توركو تـورك ملیکـشی‌و ئیتیحـاد الترقـی‌و تـورك ئۆجاغی..و ئینقیلابەکەی ۱۹۰۸ی لەسەر دروست بوو، ئەوان دەسـەلاتیان گرتـە دەست لە ساڵی ۱۹۲۰ سوڵتان خەلافەتی بەجێهێـشت، تـا لـە ۱۹۲٤/۳/۳ بـە یەکجاری خەلافەتی ئیسلامی (عوسمـانلی) هەڵوەشـێنرایەوەو کۆمـاری تورکیـای عـەلمانی لـەجێی دارشـترا لەسـەر دەسـتی (مـصطفی کمـال)، لەگـەڵ دارمـانی خەلافەتو سەرکەوتنی بیری تۆرانییەت مەینەتی کوردیشی لەگەڵ دروست بـوو، بەڵام لە کۆتاییدا ئەو بیرە هەم تەواو سەرکەوتوو نەبوو هەم زیانێکی کوشندەشـی لە ئیسلامو میللەتانی ئیسلامی‌و هەتا میللەتی تورکیش دا، ئەگەر بەو تەرازووە

نەتەوەگەرییانەش هەلّیسەنگێنین دەبینین ئەو عوسمانلییەی دەسەلاّتی لە ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقیا هەبوو بچوَوك بوَوە بوَ خاکێکی بچوکی تورکیا بە پێی مادەی (١٠)ی جاڕنامەی ویلسونو مەرجە کوشندەکانی لوَزان دروست بوو، لەیادی سالاّنەی سەربەخوَی تورکیای ئێستا پێویستە لەجیاتی ئاهەنگ شین بگێڕن، هەروا بەدوای مەرجەکانی یەکێتی ئەوروپیەوە پێی ناگا، ڕوَلێکی وای نەك لە جیهان لە ناوچەکەشی وەك پارێزگایەکی بەرژەوەندی ئەمەریکی کار دەکات..

بزووتنەوەی توَرانییەت لەگەڵ ئارەزووەکانی (مصطفى كمال) تەواو نەهاتەوە بوَیە ئامانجەکانی نەهاتە دی، بەلاّم وەك بیرێکی نەتەوەیی لە تورکیا باوی هەبووە، ئەو دوایەی هەندێ حزبی تورکیاو (بەرەی تورکمانی عێراقی) کە داوای یەکگرتنەوەی جیهانی تورك دەکەن هەمان داواو مانای توَرانییە، .. هەر ئەو بیرە درێژکراوەیەتی ئێستا زمانی کوردیان قەدەغە کردووە، لە دوا هەلّبژاردن ئەو جوَرە ڕێکخستنو بیرو ڕێبازانەی توَرانییەت تەواو شکستیان هێنا، ئێستا سەر لە نوێ ئیسلامییەکان لەو هەلّبژاردنەی (٢٠٠٢) بە ڕەهای دەرچوون لە پەرلەمانو حکومەتو ئاسوَیەکی پێچەوانەی نوێیان بینا کردووە، بەلاّم دەسەلاّتی تەواویان بەرامبەر سوپا نی یە، لە بەرامبەردا بزوتنەوەی توَرانی نەتەوەگەریو عەلمانی تورکی بە گشتی دیەنێکی ناشیرینی هەیە، چونکە بە ئاشکرا خوَی داوەتە دەست سوپاوەك پارێزەری بنەماکانی عەلمانیەت ئەگینا قەلّوَش بووە.

(١٢)

هەڵوەشاندنەوەی سۆڤیەت تفكك إتحاد السوڤياتي
USSR break up

ڕۆژی ١٩٩١/١٢/٣١ بە یادی هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیەتو دارمانی مەدرەسەی شیوعیەت دەناسرێ، ڕووداوێکی سیاسیو کۆمەڵایەتی و فەلسەفیو شارستانیو ستراتیژی مەزن بوو، ڕەوتی مێژوویی بەتەواوی گۆڕی .

سەرەتاو کۆتا

هەرچەندە شۆڕشی شیوعی لەسەر دەستی (لینین) لە ١٩١٧ مانگی ئۆکتۆبەر لە ڕوسیا کرا کە بە شۆڕشی ئۆکتۆبەریش ناو دەبرێ، بەڵام درووست بوونی یەکێتی سۆڤیەت لە ١٩٢٢/١٢/٣٠ بووە، خاکەکەی ٦ملیون میل دوجا (سۆفیەتی جاران ٢٢ ملیون کم[٢]) ولە ١٦٪ ی جیهانە، پێکهاتبوو لە ١٢٠ نەتەوەو ١٤ کۆمار: (ڕوسیا، ئۆکرانیە، کازاخستان، ئۆزباکستان، ڕوسیای سپی، جۆرجیا، لتوانیە، ئازەربێجان، مالدڤیە، تاجکستان، لاتڤیا، ئەرمینیا، تورکمانستان، ئستونیە، قیرغیزستان) لەگەڵ هەندێ هەرێمی خود موختاریش بەناوی (یەکێتی کۆمارەکانی سۆڤیەتی سۆشیالیستی- إتحاد جمهوريات الإشتراكيه السوفيتيه)، ناوی نەتەوەیی بە ڕوسی (سویز سۆڤیتك سوسیالیستی سیکخ ریبدبیك)، لە بنەچەدا (سۆڤیەت) وشەیەکی ڕووسی یە بە مانای (ئەنجومەن) یان (شورا)، یەکەمجار لە ڕاپەڕینە کرێکاری یەکانی ١٩٠٥ درووست بوو کە (لینین) ناوی بردن بە پرۆڤەی شیوعی یەت، دوای لە شۆڕشی ئۆکتۆبەر ١٩١٧ ئەو (سۆڤیەتە) دروست بوو کاتێ کرێکارانو جوتیارانو سەربازانیش ئەو

ئەنجومەنمیان پێك دەهێنا بۆ هەڵبژاردنی نوێنەریانو دوای بووە سیستەمی بنچینەیی دەوڵەت، سەرۆکەکانی سۆڤێتی بریتی بوون لە :

(لینین: ١٩١٧ – ١٩٢٤)، (ستالین: ١٩٢٤ - ١٩٥٣)، (خرۆتچۆڤ: ١٩٥٣ – ١٩٦٤)، (برێجنێف: ١٩٦٤ – ١٩٨٢)، (ئەندرۆبۆڤ : ١٩٨٢ – ١٩٨٤)، (تشارنیکۆ: ١٩٨٤ – ١٩٨٥)، (گۆرباتچۆڤ : ١٩٨٥ ١٩٩١) دوا سەرۆك بوو.

یەکێتی سۆڤیەت بەهۆی ئەو ئایدۆلۆژی یە شیوعی یەتە توانی بینایەکی مەزن لەناوەخۆ درووست بکا بگاتە ئاستێکی وا ڕۆژئاوای وێك هێنابۆوە، بەتایبەت دوای جەنگی جیهانی دووەم ڕۆڵی زیاتر دەستی پێکرد، وەك رزگارکەری جیهان لەدەست نازی ناوی دەرکرد، لەگەڵ ڕۆژئاوا هەردەم لە جەنگی ناڕاستەوخۆو جەنگی ڕاگەیاندنی فکریو سیاسیو فەلسەفی و شارستانی بووە کە بە (جەنگی سارد) ناوبراوە، هەتا دوای حەفتاکانیش هەر لەزیاد بوون دا بووە، دوای ئەوە هەندێ قەیرانی زانستی و سیاسی و ئابووریو کۆمەڵایەتیو دەروونی وای بۆ پەیدا بوو کە کاری زیاتر لەژێرخانی ئەو یەکێتی یە کرد، بە سیستەمو مەدرەسەی شیوعی یەت چارەسەر نەدەبوو هەروەك لە نامەکەی (أ.خمینی بۆ گۆرباتچۆڤیش وا هاتبوو)، بۆیە ویستی لە ڕێی قووت دانی جیهانی بەهۆی هێزی سەربازییەوە چارەسەرییەکانی دەست کەوێ کە بە (بنەمای برێجنێف) ناوزەد دەکرا، نیتر سوپای سۆڤیەتیو کۆبیو ئەڵمانی وەك ئامادە گاردی کۆماری جیهانی بە ئاشکرا دەچوونە پاڵ کێشەکانی ئاسیاو کەمبۆدیاو لاوس سەردەکەوتنو ئەمەریکا بە ترسناکی شکستی هێناو لە گۆڕەپانی جیهان کشایەوە، لە ئەفریقیاش لە دوای سەربەخۆی ئەنگۆلا لە نێوان (بەرەی میللی بە سەرۆکایەتی ئوگستینۆ نیتۆی شیوعی سەر بە سۆڤیەتو بەرەیەکی ماوی پێکهاتبوو لە بەرەی نیشتیمانیو یەکێتی نیشتیمانی بەسەرۆکایەتی جۆزیف ساڤمبی لەوپەڕی ناکۆکی دابوون، هێزەکانی ڕووسی و کوبی و ئەڵمانی بەهانای بەرەی میللی هاتنو ئەنگۆلایان کردە سەنگەرێکی تری شیوعی بۆ ئەفریقیا،

پەلاماری ئۆگادینی زائیر درا دوای ئەسیوبیاو سۆماڵ ... لە هەموو پرۆسە سەربازی یەکان زەق تر هاتنیان بۆ ناو ئەفغانستان بوو لە ساڵی ۱۹۷۹، لەدوای ململانێیە خوێناوییەکەی نێوان دوو باڵی حزبی شیوعی ئەفغانستان (پەرچەم)و(خەلق) ئەوە بوو (حفیظ الله أمین) زاڵ بوو بەسەر(نور محمد تراقی)و کوژرا، سوپای سۆڤیەتی ڕاستەوخۆ لە فرۆکەخانە دابەزینو یەکسەر (حفیظ الله أمین) کوژراو (بابراك کارمل) یان کردە سەرۆك، بەو شێوە ویستیان هەموو جیهان قووت بدەن .. دیارە ئەو یاسایەی (قانون دورة الحضارات) کە لە قورئانی پیرۆزیش بەرووونی باسی کراوە، زانایانیش هەر لە (ئەرستۆ) هەتا (إبن خلدون)و (توینبی) باسیان کردووەو (ناپلیۆن) لێی کوشیوەو لە یاسایەك دەقەکەی دەڵێ: شارستانی یەکان بە پارووی گەورە مردوون، ئیتر یەکێتی سۆڤیەتیش بەو پاروووە گەورە هاتە مردن هەروەك ئەڵمانیاو بریتانیا لەپێش ئەو وا ئەمەریکاش خەریکی هەمان پاروووە ٠

هۆیەکانی کەوتنی:

خورد کردنەوەی هۆیەکانی کەوتنی سۆڤیەت گەلێ درێژخایەنە هەر دەتوانین بەشە سەرەکی یەکانیان لێ هەڵبژێرین، بەشێکی لە ژێرەوە کاری کردووە وەك لە سەروو باس کرا هەندێ قەیرانی بەردەوامیش هەر هەبوو لە ئابووریو سیاسیو کۆمەڵایەتیو نەژادی ... هەندێکیشیان ڕاستەوخۆبوون بەو شێوەیە :

١- **فاکتەری زانستی** : ئیمپراتۆرییەتی سۆڤیەتی بنچینەکەی ئایدۆلۆژی بوو .. هەتا ئایدۆلۆژی یەکەی سەلامەت بوو زۆر گەشەی کرد لەناوەوەو دەرەوە، دوای ئەوە زانستو دۆزینەوە نوێکانی گەردوونیو کیمیای و فیزیاییو بایۆلۆجیو بە ڕووکاری ئامادیو ئاینی (یان وەك خۆیان گۆتەنی بەرەو میسالی) بە

پێچەوانەی بناغە فەلسەفی‌یەکانی ئەو ئایدۆلۆژیایە هاتەوە[1] ژێر خانەکانی شکاندو بەرەو قەیرانی ترسناك ڕۆیشت .

٢- **ئابوری:** ئەو هەموو بودجەو پێویستی یە مادی‌یەی بۆ بەڕێوەبردنی ململانێ لەگەڵ ڕۆژئاوایەکی خاوەن تەکنۆلۆجیاو سەرمایەداو ئابووری‌یەکی زەبەلاح، هەردەم بارێکی قورسی ئابووری کەوتبووە سەر شانی، تێچووەکانی گەلێ زیاتر بوو لە داهاتەکانی، سەرەڕای جۆری بەرنامەی ئابووری‌و فەلسەفەی مولکی‌یەت‌و خراپی تەرزەکانی بەهۆی شیوعی‌یەت لە بەرهەمدا .

٣- **سیاسی:** چەند ڕووداوێك لە جیهان هاتە پێش لەوانە:

أ- **بزووتنەوەی سەندیکا کرێکارەکانی** وڵاتانی سۆسیالیستی ئەوروپای ڕۆژهەڵات لەدوای ساڵانی ١٩٨٠ سەریان هەڵدا بەتایبەتی لە پۆلەندا بە سەرۆکایەتی (لێخ ڤاونسا)، ئەوانە نەك تەنیا داوای چاکسازیان کردبێ لەو وڵاتانەی خۆیان بەڵکو داوای نەمانی شیوعیەتیان دەکرد، ئەو خاڵە زۆر کاریگەر بوو چونکە بە حیسابی فەلسەفەی مارکسیزم چینی کریکار (پرۆلیتاریا) شیوعی‌یەت دێنێتە دی کەچی ئەو بزووتنەوەی کرێکاران دروست بوو یەکەم داوای سڕینەوەی شیوعییەت بوو نەك سەرمایەداری کە پێچەوانەی هەموو بنەماکانی شیوعییەت‌و فکری مارکسی بوو .. ماکینەی فیکری شیوعییەت کەوتە سەرسوڕمانێکی ئاڵۆز تا ئەو سەندیکایە لە پۆڵندە لە ١٩٩٠/١٢/٩ بۆ یەکەم جار لەرێی هەڵبژاردن دەرچوون حزبی شیوعی لە بەرامبەریان مەزنترین شکستی هێنا.

ب- **شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران:** شۆڕشێکی سەرتاپایی بوو بە هەموو مانا پێچەوانەکانی (یاسای شۆڕش لە شیوعییەتدا)، مەزنترین شۆڕش لەدژی بەهێزترین قەڵای سەرمایەداری لەسەر دەستی مەدرەسەیەك (ئایینی) کە

[1] بۆ زیاتر بڕوانە بەشی زانستی لەو فەرهەنگە.

(مارکس) بە (أفیون الشعوب)ی وەسف کردبوو، گوایە سستترین فاکتەر ئایینەو لێرەدا بەکارترین فاکتەر دەرچوو، بووە داینەمۆیەکی بەهێزی گۆڕانی جیهانیش زۆر بەکارتر لە شیوعییەت، جێگەشی بە شیوعیەت لەق کرد.

جـ- شۆڕشی ئیسلامی لە ئەفغانستان: لەدژی داگیرکەری سۆڤیەتی، بۆ یەکەم جار سوپای بەهێزی سۆڤیەتی دوچاری شکستێکی وا بێتەوە، دیمەنێکی ناشیرینی بۆ جیهانو بۆ ناوەخۆش دروست کرد .

د- ڕووخانی دیواری (بەرلین)یش: کە لە ١٩٦١/٨/١٦ دروست کرابوو لە ساڵی ١٩٨٩ میللەت ڕووخاندیان، ئەو دیوارەوا دروست کرابوو کە خەڵکی لە ئەڵمانیای (ئەزموون سۆشیالیستیو شیوعی) ڕای دەکردو ئەو دیوارە ڕێگری بوو، ئیتر بە ڕووخانی ئەو دیوارە دیمەنی شیوعییەتو بلۆکی سۆڤیەتی شەرمەزارو ناشیرین کرد ...

٤- فاکتەرێکی زۆر دەگمەنو یەکلاکەرەوە: لە ماوەی سێ ساڵ لە ١٩٨٢ هەتا ١٩٨٥ سێ سەرۆك مردن (چونکە لە سیستەمو حوکمی سۆڤیەت سەرۆك نەدەگۆڕا مەگەر بمردبایە)، هەریەکە لە (بریجنێف، ئەندرۆبۆڤ، تشارنیکۆ) بەوماوە کورتە مردن، ئیتر ڕێ خۆش بوو کە (گۆرباتچۆڤ) بگاتە ترۆکی دەسەڵات بەخۆیو ئەو بیروبۆچوونەی (بیرۆسترۆیکاو گلازنۆست -واتە الانفتاح والاصلاح وأعادة البناء)،ویستی سەر قەپاغی ئەو مەنجەڵە هەڵچووە هەڵگرێ پێش ئەوەی بتەقێتەوە، ئەوە پاساوی ئەو چاکسازییانەی گۆرباتچۆڤ بوو کە لە ژێرخانی یەکێتی سۆڤیەتیو پەیوەندییەکانی ئەنجام دەدا، ڕەوتی ئەو چاکسازییە بەرەبەرە کۆنترۆڵو ناوەندییەتی دەسەڵاتی لەدەست دەداو میللەتانو کۆمارەکانی سۆڤیەتیش بەرەبەرە سەریان ڕاست کردەوە، گەورەترین کاریگەریش یاخود دوا چەکوچی مەرگ ئەو ئینقیلابەکەی حزبی شیوعی بوو لە ١٩٩١/٨/١٩ دژی گۆرباتچۆڤ کردیانو سەرکەوتوو بوون، گۆرباتچۆڤیان خانەنشین کرد بەناوی (بێتەندروستی)و دوور خرایەوە بۆ دوورگەی (قەرم)، لێرەدا

ده‌وری (بۆریس یالتسین) بۆ رۆژی دووه‌م ده‌رکه‌وت که ئه‌و کاتی سه‌رۆکی کۆماری رووسیا بوو (له چوارچێوه‌ی یه‌کێتی سۆڤیه‌ت)، له دژی ئینقیلاب راپه‌ری‌و خۆپیشاندان‌و مانگرتن له‌ناو (مۆسکۆ) ده‌وروبه‌ری‌و نارەزایی کۆماره‌کانی تر دوای (٣) رۆژ ئینقلابچی یه شیوعی یه‌کان پاشه‌کشه‌یان کرد، گۆرباتچۆڤیان هێناوه ده‌سه‌لات، به‌لام وه‌ك دوا خه‌لیفه‌ی عوسمانلی ناسا به‌بێ ده‌سه‌لاتی و به پیاوه نه‌خۆشه‌که مایه‌وه، زیاتر کۆنترۆڵ‌و ناوه‌ندیاتی له‌ده‌ست چوو، کۆماره‌کانیش داوای سه‌ربه‌خۆییان به ناشکراتر کرد‌و حزبه شیوعی یه‌کانی کۆماره‌کانیان دوورخسته‌وه، دوا ده‌ستی پۆلاین له یه‌کێتی سۆڤیه‌ت‌و گۆرباتچۆڤ وه‌شێنرا ئه‌و کۆبوونه‌وه‌ی نێوان (بۆریس یا لتسین –سه‌رۆکی رووسیا، لیۆنید کراتشۆك-سه‌رۆکی ئۆکرانی، شوسکنیچ –رووسیای سپی) له ١٩٩١/١٢/٨به‌ستراو کۆتاییان به یه‌کێتی سۆڤیه‌تی هێناو هه‌ڵیان وه‌شانده‌وه به ره‌سمی له ١٩٩١/١٢/٣١ له ته‌مه‌نی (٦٩) ساڵ‌و یه‌ك رۆژ .

له‌دوایدا کاری کوشنده‌ی کرده سه‌رجه‌م فکری شیوعی و له چالاکی که‌وت، هه‌رچه‌ند پاشماوه‌ی شیوعی یه‌کان ته‌نزیرێك ده‌که‌ن ده‌ڵێن ئه‌وه پرۆڤه‌یه‌ك بوو مادام سه‌رمایه‌داری مابێت ئه‌وا شیوعی یه‌ت هه‌ر به‌دوای دێت، به‌لام ئه‌و ته‌نزیره‌ی (پرۆڤه)ش لاوازه چونکه کاتی خۆی (لینین) ناوی له شۆڕش‌و ته‌قه‌لاکانی ١٩٠٥و ١٩٠٧ ی رووسی نابوو (پرۆڤه) .

جەنگو کێشە جیهانیەکان

ئەو چەمکانەن پەیوەستە پێی لەهەمان کاتدا پەیوەستە بە بیری سیاسیو باویشی هەیە لەو سەردەمە .

● هەڵبەتە ئەو جیهانە هەروا بەردەوامە لە جەنگو کێشەو زۆرداری قووتدانی بچووك لەلایەن گەورەو بێ هێز لەلایەن بەهێز ... بەڵام هەمووی بەناو ئەدرێسی نوێیەوەك: پێشکەوتوویی، ڕزگاری، دیموکراسی، دادگەری، قەڵاچۆکردنی تیرۆر، دژ بەیاسا، جیاوازی خوازی، ...

هەڵبژاردنی کۆمەڵێك لەو جەنگو کێشەجیهانیانە زیاترماناو زانیاری خوێنەر لەبارەی ئەو چەمكو زاراوانە پتەو دەکا سەبارەت بە: ناسنامەی مەدرەسەکان، لایەنی تیۆریو واقیعەکەی، هەروەها ئەو دەزگا جیهانیان، ڕەوتی جیهان، ... هێزی بەرگری، مەبەستەکانی شاراوە، ... زۆر لایەنی تر ڕەوشەن دەکاتەوە.

● باسێکی ئەو جەنگە نزیكو دوورانە گەلێ جار خوێنەر بەناگا دەهێنێتەوە لەو بەنج کردنەی دووچاری دەبێ لە ئەنجامی ڕووتێکردنی ڕاگەیاندنەکان بە ناراستەیەکی ناهەق، وەك ئەوەی دەگۆترێو ناوە ناوە لەناکاو گەڵاڵەی وا دێتە شاراوە گوایە زۆربەی کێشەو جەنگەکان لەناو جیهانی ئیسلامیو وڵاتە هەژارەکانە، گوایە ئەوەش بەرەنجامێکی سروشتی ئەو سایکۆلۆجی کەلتووری توندو تیژیەی کە لە ڕێنماییەکانی پەروەردەی ئیسلامی دروستی دەکا بۆی، ئەوەش لەکۆتایی دا دەخرێتە چوارچێوەی ئەو ململانێ شارستانی و بنەمای (مانەوە بۆ چاکترین شارستانی– البقاء للحضارة الأصلح) ماناو قوڵاییو کۆمەڵە

ئامانجێکی ترسناك دەبێکێ، بەنەفامیەوە کۆمەڵێك نووسەری دەسەڵاتداران بێ تێگەیشتن لەو قوڵاییە بە خێرایی هەمان بەند دەبێژنەوە، ... لەکاتێکا لەمێژووی کۆنو نوێ دەبینین، تەواو پێچەوانەیە، جەنگەکانی ئەوروپا زوربەی ناویشی جەنگی سەد ساڵە یان سی ساڵە ...، لەسەردەمی نوێشدا هەر لەهەردوو جەنگی جیهانیو جەنگی ساردو گەرمی نێوان یەکێتی سۆڤیەتو ئەمەریکا، ڤێتنامو کەمبۆدیا ولاوس لەگەڵ ئەمەریکا، ڤێتنامو کەمبۆدیا خۆیەخۆ، ڤێتنام لەگەڵ چین، هەردوو کۆریا، جەنگەکانی ئەنگۆلا مۆزەنبیق، ڕواندا، بۆرندی .. زۆری تری خۆیەخۆو لەگەڵ یەکترو هەمووی لەگەڵ ئیمپیالیزمی جیهانی، جەنگی فۆکلاندی نێوان بەریتانیاو ئەرجەنتین، کرواتیاو سربیا، ... گەلێ لە جەنگو کێشەی تریش ... بەڵگەی زەقی پێچەوانەی ئەو بۆچوونو گەلاڵەن، هەڵبەتە لە نێو جیهانی ئیسلامیو وڵاتە دواکەوتووەکانیش ئەو کێشەو جەنگانە هەیەو هەبووە، بەلام هۆیەکەی (ئیسلام) نیە چونکە زۆربەی دەسەلاتدارانی جیهانی ئیسلامی سەر بەیەکێ لە مەدرەسەکانی ڕۆژهەلاتی یان ڕۆژئاوایی بووە، ڕاستە تا ڕادەیەکی چاك دەسەلاتی دیوکراسی جەنگو کێشەی کپ دەکاتەوە، بەلام هێشتا زۆربەی کێشەکانی ئیستای جیهانیشی لەدەرەوەی وڵاتانی ئیسلامیە، ئەگەرچی وڵاتانی ئیسلامیش بەهوی ئەو مەدرەسان پاکانەیان بۆ ناکرێ، لەوانە: ئیرلەنداو بەریتانیا، باسك وئیسپانیا، کورسیکاو فەرەنسا، زۆربەی وڵاتانی ئەمەریکای خواروو، زۆربەی وڵاتانی ئەفریقیاش، لە ئاسیاش سریلانکاو تامیل، کێشەکانی ناوەخۆی هند، جگە لە کشمیر وەك هندۆسو سیغی، لە چین کێشەی تبتیەکان، زۆری تر، ....

لەناو وڵاتانی ئیسلامیش ئەو کێشانەی سەری هەڵداوە لە دوای دارمانی خەلافەتی ئیسلامی پەیدا بووە، وەك کێشەی کورد لەگەڵ هەر چوار داگیرکەری، مەغریبو بیابانی ڕۆژئاوا، ئەفغانستان خۆیەخۆ لەگەڵ داگیرکەرەکانی، جەزائیر، سوودان، بەشێکی تر میللەتانی ئیسلامە داگیرکراوە لەلایەنی تر وەك چیچانو

ڕوسیا، كشمیرو هیند، خوارووی لوبنانو ئیسرائیل، فەڵەستینو ئیسرائیل، كۆسۆڤاو سربیا، بۆسنەو سربیا، مۆرۆو فلیپین، ..دەتوانین بڵێین ئێستا هەر ڕۆژئاوایە هێزەكانی جەنگی بە جیهان پەرت كردووە بە دەگمەن وولاتێكی ئیسلامی هێزی لە دەرەوەی سنوری خۆی هەبێ.

- باسكردنی چەند دانەیەك لەو كێشانە كە هەم كاریگەری لەسەر ڕەوتی فەرهەنگەكە هەیە هەم لەسەرواقیعی ئێستای جیهانی (هەڵبەتە زۆر بە كورتیو پەستراوی) لە چوارچێوەی پێناسیكی سەرەتایی بۆیان، تا خوێنەر زیاتر ئاسنامە جیاجیاكانی ئەو چەمكو زاراوانەی لەو پێكهاتە ئالۆزەو هۆو ئەنجامو ئامانجو لایەنەكانو ڕەوتو فاكتەرەكانی لەو كێشانە بدۆزێتەوە، بەهەمان شێوەش بو ئەو كیشانەیوا تازە سەر هەڵدەدەن ...هتد.
- لە كێشەی ئیشتیمانیو ئەتەوەییەكان كە لەدوای جەنگەكان دێتوا تێبینی دەكری زۆربەی ئەو میللەتانەی كێشەیان هەیە لەگەڵ ئەتەوەیەكی سەردەستی داگیركەر، ئەوا میللەتە ژێردەستەكە ڕەسەنترە نەك هەر لە ئەتەوە سەردەستەكە بەڵكو لە هەموو ئەتەوەكانی ناوچەكەش، وەك كورد لە هەموو میللەتانی ناوچەكە ڕەسەنترە لەسەر خاكی خۆی، باسك لە ئیسپانیاو لە هەموو ئەورووپیەكان كۆنترە لەوێ، بەربەر لە هەموو عەرەبو ئەفریقیەكان كۆن ترە).. بەو شێوەش دانیشتوالی ڕەسەنی هەردوو ئەمەریكاو ئوسترالیا، تگریەكان لە ئەثیوبیا- هەرچەندە ئەثیوبیاش شارستانیەكی كۆنی هەیە لە ئەفریقیا بەڵام سەرەتاكەی لە مەملەكەتی ئەكسۆسیت دەست پێدەكا (٥٠٠ ساڵ پ.ز) لە ناوچەكانی تیگری-، ئینجا مۆرۆ لە فیلیپین، تامیل لە سریلانكا، ئێرلەندی غیلی زمانیەكان لە ئینگلیزەكان، فەڵەستینیە عەرەبەكان لە ئیسرائیلیەكان، ڕۆمی (غەجەر) لە ولاتانی ئەورووپی، ...هتد.

(١)

جەنگی جیهانی یەکەم الحرب العالمية الأولى

جاران بەو پێوەرە جیهانیەتی جەنگ دەپێورا، کە زۆربەی وڵاتە گرنگەکانی جیهان بەشدار بوونایە، بەڵام بە سەرنجێکی خێرا بەپێی سەردەمو ناستی جیهان گەلێ جار بەو پێوەرە جەنگی جیهانی روویداوە ... بۆیە ئەو پێوەرە زۆرورد نیە، نهێنیو فاکتەرێکی تر هەیە کە جەنگی پێ بووەو دەبێتە جیهانی ئەویش ئەوەیە جیهان لە سەدەکانی (١٧– ١٨) بەرەو (جیهانگیری - عەولەمە - جیهانایەتی) دەڕوا ... یان بەڕاشکاوانە تر بڵێین ئیتر لێرە بەولاوە هەر جەنگێك بێت جیهانیە مادام جیهان بووبێتە دێیەکی بچووك، ئیتر تەنها دوو جەنگی جیهانی رووی نەداوە، جەنگی عێراقو ئێران، کوێت، کۆسۆڤا، ... ئەوانە هەمووی جەنگی جیهانی چوارەمو حەوتەمو دەیەمە،... . بەڵام بەپێی ئەو ریزکردنە باوانە ئێمەش لەسەری دەڕۆین:

جەنگی جیهانی یەکەم: لە ساڵی ١٩١٤ڕا دەستی پێکرد لە ساڵی ١٩١٨ کۆتایی پێ هات، ئەو عەقلیەتیەی ئیمپراتۆریەتیو پەلامارو زاڵیەتییە فراوانەکەی جاران جێی نەدەبۆوە لە سنووری وڵاتێکی نەتەوەیی دەمارگیر، بەتایبەت تەکنۆلۆجیای سەربازیش روو لە گەشە بوو، ئەو بارودۆخە هەڵچوویەوە چووە ناو سەرمایداری جیهان ... ئیتر چەندین تەوەرەی خۆویستیو بەرژەوەندی لە کاکلەی لیبرالیزمێکی بێ بیرو بڕوا یەکی دەگرتەوەو سەرەنجام ناوەندێکی دژوارو ناارامی لە ئەوروپا دروست کردبوو کە پێکهات بوو لەچەند بەرەیەکی دژ بەیەك، ئەڵمانیا زۆر پەرەی سەند لەولایەش بەریتانیاو فەرەنسا لە دژی ئەڵمانیا بوون ئیتر وای لێهات ئەڵمانیاو مەجەرو نەمساو بولگاریا بوونە بەرەیەك بە ناوی وڵاتانی تەوەر، بەریتانیاو فەرەنساو ئیتالیاو بەلجیکا کەوتنە بەرەیەك بەناوی هاوپەیمانان، لەدواییدا عوسمانیش کەوتە بەرەی تەوەرو ئەمریکاش بۆ

بەرەی هاوپەیمانان، بە پێی (world book encyclopedia) بەریتانی چوار هۆی سەرەكی هەیە بۆ ئەو جەنگە:

١- سەرهەڵدانی نەتەوە گەرایەتی.

٢- زیاد بوونی هێزی جەنگ.

٣- ململانێو ناكۆكی لەسەر وڵاتانی داگیركراو.

٤- هاوپەیمانیە سەربازیەكان.

بەڵام لە هەمووش گرنگتر ئەوەیە لایەنی شەڕی مرۆڤە كە دەسەڵاتی بوو، لە ژێر گەشەی تەكنۆلۆجیای جیهانی-وەك ئێستاش- كە بەرەو ترسناكی دەڕوا (ئاسایش) زامن نابێ مادام سەرچاوەكانی هێز لەدەست كەسانێك بن (لایەنی دەروونی زاڵ بێت بەسەر لایەنی ئەخلاقی)، فاكتەرێكی بزر هەبوو لەو جەنگە بۆی ئەچووینە ئەویش ئەوە بوو، هەریەكە ویستویەتی بە فاكتەرە زاڵەكەی خۆی كۆنترۆلی عەولەمەیەك[1] بكا كە لەو سەردەمی هەر ناویشی لێنەنرابوو ...

ئیتر زۆر هۆی تر هەبووە ئەوانە ناویان نراوە هۆیە ناڕاستەوخۆیەكان، هەرچی هۆی ڕاستەوخۆشە بەهۆی تیرۆركردنی (جێنشینی پادشای ئەمسا) (ئەرشیدۆك فرانسیس فردیناندو هاوسەری) لە ٢٨/ یۆنیۆ / ١٩١٤ بەدەستی (پرانسیب)ی قوتابیەكی سربی لە ڕێكخراوی تیرۆریستی (كف الاسود) بوو، بەهۆی داگیركردنی بۆسنیاوە، لەدوای ئەو ڕووداوە ئەمسا مۆڵەتی (٤٨) سەعاتی بۆ صڕبیا دیاری كرد تا ئەو بكوژانە تەسلیم بكا، یەكسەر شەڕی ئەمساو صربیای لێ هەڵگیرسا، هەریەكە لە فەرەنسا، بەریتانیا، ڕوسیا (قەیسەر)، لای صربیان گرت، ناویان (هاوپەیمانان بوو)، ئەڵمانیاو مەجەریش لای ئەمسایان گرت بە (هێزی ناوەند یان تەوەر) ناو دەبران، عوسمانیش لەسەردەستی ئیتحادیەكان خزانە نێو ئەو جەنگە لە قازانجی ئەڵمانیا، بێ ڕەزامەندی خەلیفە، دوای زۆربەی وڵاتانی جیهان كەوتنە نێو ئەو جەنگە، بۆ یەكەم جار لەو جەنگە فڕۆكەی شەڕكەرو چەكی تۆماتیكیو

[1] بۆ زیاتر تێگەیشتن بڕوانە (چەمكی عەولەمە) لەو فەرهەنگە.

غەواسە بەکار هات کە زۆربەی لەلای بەریتانیاوە بەکاردەهات، لە ساڵی ١٩١٥ش ئەڵمانیا گازی ژەهراوی بەکارهێنا، دوایی هاوپەیمانانیش بەکاریان هێنا، لە سەرەتادا ئەڵمانیا سەرکەوتنی بەدەست هێنا، دوایی ئەمەریکاش لە ساڵی ١٩١٧ لە قازانجی هاوپەیمانان هاتە ناو جەنگ، تا ساڵی ١٩١٨ (بەرەی ناوەند) شکا کۆتایی هات بە کۆمەڵێك رێکەوتن، بە پێی ئامارەکان (١٠) ملیۆن مرۆڤ کوژران، بایی ٣٣٧ ملیۆن دۆلار زیانی ئابووری بوو، کارێکی زۆری سەلبیو ئیجابی کردە سەر جیهان، گۆڕانێکی زۆریش ڕوویدا، یەکێ لە سەرەنجامەکانی داڕوخانی عوسمانی بوو، لەدوایش دروست بوونی مەینەتی کورد.

بۆ زیاتر بڕوانە:

١- الحرب العالمية الأولى ٢- الموسوعة العالمية .

(٢)

## جەنگی جیهانی دووەم		الحرب العالمیة الثانیة

ئەو جەنگە لە ساڵی ١٩٣٩ هەڵگیرسا لە ساڵی ١٩٤٥ کۆتایی هات، زیانی گەلێ زیاترو فراوانتر بوو، بەشێکی زۆری درێژکراوەی هۆیەکانی جەنگی جیهانی یەکەم بووە، ئەوجارە (ئەدۆلف هتلەر) بەخۆی بە ئایدۆلۆژیایەکی نەتەوەگەری سۆشیالیستیو تەکنۆلۆژیای سەربازی تۆکمە کردبوو بۆ تۆڵە سەندنەوەی سەروەریەکانی ئەڵمانیاو جەنگی جیهانی یەکەمو هەتا هەڵمەتەکانی ناپلیۆنیش تادەگاتە رووداوەکانی جانەی سی ساڵەکەش، کە رێکەوتنی ویستیفالیای ساڵی ١٦٤٨ی لێ هاتە ئاراوە، .. ململانێ لەسەر زاڵیەتی جیهانیو ناحەزیەکانی لەگەڵ (هاوپەیمانان)یش هەر بەردەوام بوو، ئەوەی گۆڕا بوو رووسیا لە قەیسەریەوە وەرگەڕا بۆ شیوعیەتو ئەو سەردەمی (ستالین) سەرۆك بوو، بەرەکانی جیهانی بەو شێوە دابەش ببوو: ئەڵمانیاو ئیتاڵیاو یابانو دوایش ئەلبانیاو بولگاریاو تایلاندو رۆمانیاو فنلەنداو مەجەریش هاتنە ئەو بەرەی بە ناوی (وڵاتانی تەوەر - دول المحور)، ئەو وڵاتە گرنگانەی تریش هەموو لەلایەك بوون یان هەڵسوکەوتی نازی هیتلەری وای لێکردن بچنە بەرەی (هاوپەیمانان) کە ژمارەیان (٥٠) وڵات بوو، لە سەرەتادا ئەڵمانیا سەرکەوتنی مەزنی بەدەست هێنا پاریسو مۆسکۆش گیرا، لە ساڵی ١٩٤١ ئەمەریکاش هاتە مەیدان تا ساڵی ١٩٤٣ بەرەبەرە ئەڵمانیا شکستی هێنا، جەنگی یەکلاکەرەوە لە رووسیا دروست بوو، سوپای سووری رووسی بەخۆی ئەو عەقیدە مارکسیە تونَدو تۆڵە ئەڵمانیای شکاند، لە ٧/ مایۆ / ١٩٤٥ تەواو شکستی هێنا، بە پێی هەندێ ریوایەت دواشەو هتلەر (ئیڤای) خۆشەویستی گواستەوە، سوپای رووسی گەیشتنە ناو بەرلین، هەواڵی جیاجیا لەسەر چارەنووسی هتلەرو ئیڤا هەبوو گوایە خۆیان کوشتبێ، ژمارەی کوشتار بەپێی هەندێ ئامار گەیشتە (١٧) ملیۆن سەرباز جگە لە هاوڵاتیان.

(٣)

جەنگــی عێــراق – ئێـــران   الحــرب العراقيــة الإيرانيــة

لە پێش چوونە ناو ئەو جەنگە چەند لایەنێکی هۆکاری ئەو جەنگە هەیە بەبێ ئەوانە ناتوانین ڕوو بچین لەگەڵی: -

١- حزبی بەعس لە عێراق لە ساڵی ١٩٦٨ز دەسەڵاتی گرتە دەست، حزبێکە لە ڕیزی فاشی‌و نازی بوو، ئایدۆلۆژیایەکی ئاڵۆزی ترسـناکی هـەبوو، بـە شـێتەڵ کردنی ئەو ئایدۆلۆژیایە دەردەکـەوێ سەرچـاوەکانی لـە کوێـیە، پێکهـاتبوو لـە: شۆڤینیـەتی نەتەوەگەری (وەك لایـەنی کۆمەڵایـەتی) + ڕێبـازی میکـاڤیلی وەك (لایەنی سیاسی) + دیکتاتۆری‌و تـاکڕەوی وەك (لایـەنی دەسـەڵاتی ئیـداری) + سۆشیالیستی نیشتیمانی وەك (لایەنی عەقیدەیی) = حزبی بەعس .

وەك تێبینی دەکرێ دۆخە هەرە سلبی مەدرەسەکانیان وەرگرتـووەو تێکـەڵیان کردووە ئـەو ڕێبـازەی لـێ دروسـت کرابـوو لەلایـەن (میـشیل عەفلـەق، شـبلی عیسمی، الیاس فرح..) ئەوانەش لە عەلمانیـە کاریگەریـەکانن، بەتایبـەتی ئـەو (سۆشیالیستی نیشتیمانیەو شۆڤینی نەتەوەگەریەکە ..) هەمان تۆخمی بنـچینەی ئایدۆلۆژیای فاشی‌و نازی بوو، جا ئەو حزبە بەو توندیەی جلەوی عێراقی گرتبـووە دەست .

پێکهاتەی عێراق :

وەك ئاشکرایە عێراق لەئەنجامی دابەشی سایکس بیکۆ ١٩١٦ ئـەو قـەوارەی وەرگرت، ئەگینا نەکوردستان‌و نە (وادي الرافيدين) نەفرات الاوسط‌و نەویلایـەتی بەسـرەو نەناوچـەکانی (مـدن المقدسـة) سـەر بـە عێـراق نەبووینـە، عێـراق ویلایەتێکیش نـەبوو، کـەوتبووە نێـوان کووفـەو بەسـرە، ئـیتر ئـەو قـەوارە بـۆ

مەبەستی ئیمپریالیزمی دروست کرا، .. بۆیە ناهاوسەنگیو تایفەیەکی خەستی ببوە بنچینە، لە ٥٣٪ شیعە، ٢٢٪کورد، ٥٪کەمایەتی، ٢٠٪سوننە، حزبی بەعسو سەرکردایەتیەکەی بەو ڕەوتەی لە نێوان ئەو (٢٠٪)یە پێکهاتبوون ... بەڵام تا پێش شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی ١٩٧٩ نەخشەیەکی تری کۆمەڵایەتی زاڵ بوو، ئەویش ٢٢٪ کورد، ٧٨٪ عەرەب، ئەو نەخشەیە لەگەڵ دروست بوونی عێراق لە ساڵی ١٩٢١و ڕابوونی نەتەوەیی بەردەوام بوو، ئەو نەخشەیەو دیکتاتۆریو تاکڕەویو شۆڤینیەتی حزبی بەعس قورسایيو ستەمی نەتەوەییەکی زۆر لێکەوتبووە سەر کورد، بۆیە کورد لە شۆڕشو تەقەلایەکی مانو نەمانـدا بوو، تا لە ڕێکەوتنی جەزائیر ١٩٧٥ (صدام حسین) بەشێکی زۆری لە خاكو ئاوی (شط العرب)یدا بەشای ئێران بەرامبەر پیلانێکی فراوانی نێو دەولی جەرگ بڕ لە دژی شۆڕشی ئەیلولو شکستی پێ هێنا، کورد یەکجاری کەوتە مەینەتییەکی بێوێنە، لە خوارووش شیعەکان لە ناوەندە گرنگەکانی عێراق بێبەش بوون، لە مێژووی ئەو عێراقە نە شیعەیەك (کە زۆرایەتیشن) نە کوردێکیش سەرۆك نەبووینە، کەواتە ئەو بارودۆخە زۆر ناسكو لەرزۆکە لە تێزە بۆ هەر وروژانێك، .. لێرەدا شۆڕشی ئیسلامی ئێرانی دەستی پێکردو سەرکەوت دەبێ چەندە کاریگەر بێت لەسەر ئەو عێراقەوە بەو دۆخەی .

- شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران لە ١٩٧٨ دەستی پێکرد بەو سۆزو هەڵچوونە ئیسلامیەی ڕابەرەکەشی لە نەجەف بوو، بە فەرمانی حزبی بەعسی دەرکرا، لەوێ بۆ فەرەنساو دوایی لە گەرمەی شۆڕش گەڕایەوە ناو ئێرانو شۆڕشەکەیان سەرکەوت لە ١٩٧٩ ... هەر لەگەڵ سەرکەوتنی ئەو شۆڕشە جیهانی هەژاندو بەخەبەری هێنانەوە، لەهەموان زیاتر کاری لەسەر عێراق کرد، شۆڕشی کوردستان بە تەوژمتر هەڵگیرسابۆوە، نزیکەی (٣) بەشی عەرەبی عێراق هەستو ئەستێکی نوێی بۆ دروست بوو، ئەخشەی ئینتیمایەکانی گۆڕی، بەو شێوە هەم سیستەمی سیاسی عێراقو، هەم

سیستەمی کۆمەڵایەتی عێراقی کەوتە مەترسی، لەگەڵ چەندین هۆی ناوەکی ترو ئیقلیمیو دەولی، (صدام حسین) خۆی بۆ ئەو جەنگە ئامادە کرد، لەسەرەتادا(أحمد حسن البکر)ی لێ خستو خۆی جێی گرتەوە، کۆمەڵێك سەرکردەی حزبی بەعسیشی لە سێدارەدا، بە دەست لەپشتدانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواو زۆربەی ڕژێمە دژ بە میللەتانی ناوچەکە بەپێی هەندێ سەرچاوەی بێلایەنی ئەمەریکی ئەوا (ئەمەریکاو سعودیە) زیاترین هاندەرو سازدانی ئەو جەنگە بووینە، یەکەم هەنگاو بە هەڵوەشاندنەوەی ڕێکەوتنەکەی جەزائیری ١٩٧٥ لە ڕۆژی ١٧/٩/ ١٩٨٠ دەستی پێکرد، دوای چەند ڕۆژێك (صدام حسین) جاڕی جەنگی لەگەڵ ئێراندا، دیسان ئەو (ڕێسایە) هاتەدی کە دەڵێن تا کێشەی کورد چارەسەر نەبێ نە عێراقو نە ناوچەکە ئارامی بەخۆوە نابینێو جەنگی عێراق ئێرانو دوایش کوێت هەر درێژکراوە جەنگی عێراق لەگەڵ کوردستان دروست بوون .

قادسیەی صدام:

ئەو ناوە ئەدرێسی هێرشەکەی عێراق بوو لە ٢٢/٩/١٩٨٠ بۆ سەر ئێران لەناکاو، لەکاتێکا سەرکردایەتی نوێی ئێرانی سەرقاڵی ڕێکخستنەوەی دامودەزگای دەوڵەتی ئێران بوون، کەمتر ئامادە بوو بۆ ئەو جەنگە، لە سەرەتادا عێراق لاسایی هێرشەکەی ئیسرائیلی بۆ سەر عەرەب کردەوەو هەڵسا بە فڕۆکە بۆردومانی زۆربەی فڕۆکەخانەکانی بەشی ڕۆژئاوای ئێرانی کردو هێرشی زەمینیش دەست پێ کرد، ڕووبەرێکی فراوانی زەوی داگیر کرد یەکسان بوو بە (٢ هێندەی ڕووبەری لوبنان) وەك (عدنان خیرالله) لەوکاتە ڕایگەیاند، لەوکاتەوە عێراق وای ئەنجامی ئەو جەنگەی دەخوێندەوە کە چەند ڕۆژێك بخایەنێو بەسەرکەوتوویی بگەڕێتەوە ناو عێراقو چاوی نەیارانی پێ بشکێنێ، .. بەڵام ڕەتکردنەوەی ئێران بۆ هەموو دەست پێشخەریەکی عێراقیو جیهانی هەموو

نەخشە سیاسی‌و سەربازییەکانی عێراقی هەڵوەشاندەوە، لەسەرەتادا هاوسەنگی هێزی نێوان هەردوو لا بەو شێوەیە لەلایەن چاودێرە ستراتیژیەکان دیاری کرا:

لە زەمینی عێراق بەهێزتر بوو، لە ئاسمانی کەمێك ئێران، لە دەریایی ئێران زۆر بەهێزتر بوو، داوا سیاسیەکانی عێراق لە شێوەی مەرج بوو، بریتی بوو لە گێڕانەوەی ئەو ئاوو خاکەی درابووە شاە لە ڕێکەتنی جەزائیر ١٩٧٥، هەندێ داوای تریشی هەبوو لەوانە: گێڕانەوەی (طنب الکبری) (طنب الصغری)و (جزیرة أبو موسی) بۆ (شانشینی عەرەبی یەکگرتوو).

ئەو جەنگە بە (٣) قۆناغی سەرەکی تێپەڕی، یەکەم هێرش‌و سەرکەوتنەکانی عێراق‌و بەردەوامی تا ساڵی ١٩٨٢، قۆناغی دووەم هێرشە پێچەوانەو کوشندەکانی ئێران بوو توانی سوپای عێراقی لەناو هەموو خاکی ئێران دەربپەڕێنێ‌و چارەنووسی ڕژێمی عێراق لەو پەڕی ترسناکی دابوو، بەڵام هەموو جیهان ئەوجارە بەڕاستەخۆتر بەهانای عێراق هاتن، بەتایبەتی‌وڵاتانی کەنداو (ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو) یان ڕاگەیاند لە ٦ / ٢ /١٩٨١ کە پێکهاتبوو لە (ئیمارات، بەحرەین، سعودیە، قەتەر، عەمان، کوێت)، ئینجا (٣) فرۆکەی ئۆفاکسی سیخوری باڵای ئەمەریکی هاتە سعودیە بۆ سەرپەرشتی‌و ڕێنمایی‌و چاودێری ئەو جەنگە، شارەزایانی جەنگی فەرەنسی‌و ڕووسی‌و زۆر وڵاتانی تر هاتن بۆ نەخشەی نوێ‌و داڕشتنەوەی سوپای عێراقی کە تێلەو پێك شکابوو، لەگەڵ زۆر ئیجرای ئیقلیمی‌و جیهانی‌و ناوەکی لەوانە ڕێککەوتنی نێوان (ی.ن.ك)و حکومەتی عێراق بۆ دانوسان لەو ساتە ناسکەدا، بەکارهێنانی چەکی کیمیایی دژ بە ئێران .. هەموو ئەوانەو چەندین فاکتەری ستراتیژی تری نهێنی عێراق توانی بەو واقیعە نوێیەی سەربازی هاوسەنگی‌و وەستانێك بەو جەنگە بدا کە بریتیە لە قۆناغی سێیەمی جەنگەکە، لە ساڵی ١٩٨٤ەوە تاکۆتایی جەنگ، ئەو جارە دیسان خەریك بوو عێراق وەك جاری دووەم تێك بڕوخێ، بەڵام سوپای ئەمەریکی بە ڕاستەوخۆ هاتە کەنداو کەوتە جەنگ لەگەڵ ئێران، ئەو ڕۆژەی کە

عێراق (فاو)ی گرتەوە لە سەرانسەری کەنداو جەنگی نێوان ئەمەریکاو هاوپەیمانانی بوو لەگەڵ ئێران، ... تا لە ڕۆژی ١٩٨٨/٨/٨ ئێران بەناچاری قایل بوو بە بڕیارەکانی وەستانی جەنگ کە لە لایەن (UN) ڕاگەیەنرابوو شەڕی (٨) ساڵەش کۆتایی هات.

لەو جەنگەدا هەریەکە لە (UN)و دەزگا جیهانی ئەکان هەتا ڕاگەیاندنیش زیاتر دەرکەوتن کە هەروا هێزە بڕیار دروست دەکات نەك هەق، ساناترین پرسیاریان پێ وەڵام نەدەدراوە ئاخۆ کام لا لە ئێرانی یان عێراقی دەست درێژکارن، هەرچەندە ئەو جەنگە لەبەر چاوی ئەو جیهانە ڕوویدا، تەنانەت یەکجار وەزیری دەرەوەی ئەڵمانیا دانی پیا هێنا کە عێراق دەست درێژکارە بەڵام بەخێرا یی لێی پەشیمان بۆوە، ئەوە لەکاتێکا بوو هەتا ئەگەر کەسێك بێ ئاگا بووبێ لەو جیهانەو لەسەر ئەستێرەیەکی تر بهاتبایە سەرنجێکی ئەو جەنگەی بدابوایە ئەوا چەند نیشانەیەکی زەقی پێوە دیار بوو کە کامیلی دەست درێژکارن، لەوانە :

١- ناوی ئەو جەنگە لەلایەن عێراقەوە ناو نرابوو (قادسیە صدام) لەلای ئێران ئەو جەنگە ناوی نەبوو، تەنها ناوی هێرشەکانی هەبوو .

٢- لەسەرەتادا عێراق بوو مەرجو داخوازی هەبوو، لەوانە: ئاوی کەنداو، سیف سعد، زین القوس، طنب الکبری والصغری ... .

٣- لەسەرەتادا عێراق سەرکەوتوو بوو ئێران هێزی لە سنوور نەبوود.

٤- لە ڕەوتی جەنگەکە عێراق وازی لە مەرجەکانی هێناو هەر ئێران بوو مەرجی هەبوو .

٥- لە هەمووی گرنگتر هەر ئێران بوو داوای لێژنەیەکی جیهانی دەکرد کە بێن دەست نیشانی دەست درێژکار بکەن، عێراق یەك جاریش ئەو داوایەی نەکرد یان پێی قایل بێت ..

٦- دوای بەردەوامی جەنگەكە عێراق لە تەقەلایەكی بێوچان بوو بۆ گۆڕینی مێژووی هەڵگیرسانی جەنگ لە (٩/٢٢ بۆ ٩/٥).

ئیتر هەر عێراق بوو لە بەرامبەر مێژووی جەنگو زەمانو زەمینی دەست پێكردنی دەستكاری واقیعێكی دەكرد لە پێش چاوان، زۆربەی وڵاتانی كەنداو بەتایبەتی (كوێت) بە ڕەشو سپیەوە، بە خراپو چاكەوە .. هەر لای عێراقی دەگرتو .. ئەو فەرموودەش پڕ بەو وەڵامەی عێراقە بۆ كوێت ﴿مَن أعان ظالماً سلّطه الله عليه ...﴾ (هەرچی یارمەتی زاڵم بدات خوای گەورە وەبەر زوڵمی ئەویشی دەخا).

ئەو جەنگە كۆتایی هات بەڵام عێراق كەوتە ژێر بارێكی قورسی قەرزو پابەندی نەخشە سیاسیەكان، لەگەڵ سروشتی شەڕانگێزی ڕژێمی عێراق بازی پێدا بۆ جەنگێكی تری كەنداوو داگیركردنی كوێت كەدۆستو پشتیوانی جەنگی پێشووی بوو.

(٤)

جەنگی عێراق - کوێت

یان ڕاست تر بڵێین داگیر کردنی کوێت لەلایەن عێراق چونکە کوێت بەرگریەکی وای سوپای زەبەلاحی عێراقی پێنەکرا هەتا بەئەندازەی هێزو بەرگری پێشمەرگەی کوردستانیش .

بارودۆخی جیهانیو ناوچەکە :

کۆمەڵێك بارودۆخی نوێ هاتە پێش لە جیهانو ناوچەکە، سەرکردایەتی عێراق(صدام حسین) هەستی بە گرنگیەکەی نەکرد، لە هەموان گرنگتر کەم بوونەوەی ڕۆڵی بوو بەرامبەر قەڵای ڕابوونی ئیسلامی (بەوەسفی ڕۆژئاوا)، لەلایەن ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواوەو وڵاتانی عەرەبیو کەنداو بە پشتیوانی هەواڵگیریەکانی ئەمەریکاو ئیسرائیل توانیان ئەو شەپۆلەی بەناوی (تصدیر الثورة) ی ئێران ڕابگرن، ئیتر (صدام حسین) ئەو نازەی پێشتری لەلای وڵاتانی عەرەبو هەموو بەرەی دژ بە ڕابوونی ئیسلامی لێ بووە تەفرەو لەخۆبایی لە قەبلاندنی بارو دۆخی جیهانی و ناوچەکە، گەلێ جار یاخی دەبوو لەو بەرەیە، بەتایبەتی لە ژێر ڕۆشنایی ئەو گۆڕانکاریە ترسناکەی لە هاوسەنگیەکانی جیهان ڕوویداو جەمسەری یەکێتی سۆڤیەت بەرەو هەڵوەشانەوە بوو، ڕۆڵی تاکجەمسەریو زاڵیەتی ئەمەریکی سەری هەڵدا ..

لەئاستی ناوچەکەش تێکنەگەیشتنێکی ترسناك هەبوو لە نێوان عێراقو وڵاتانی عەرەبی بەتایبەتی کەنداو، لەولایە (صدام حسین) بەڕوانگەیەك ئەو ئەنجامانەی جەنگی عێراقو ئێرانی دەخوێندەوە کە هەر ئەوە پاریزگارو پاسەوانی دەرگاو دەروازەکانی ڕۆژهەڵاتی عەرەبو گوایە ئەو ئەبوایە شەپۆلی (خمینی) لە

ولآتانی كەنداو نەدەگەڕایەوە،، لەو لایەش ولآتانی كەنداو خۆیان دەیانزانی ئەگەر ئەوان بەهانای عێراق نەهاتبوونایە ئەو هەموو پشتیوانەی ڕۆژئاوا لەڕێی ئەوان نەبوایە عێراق لەساڵی ١٩٨٢ تێكو پێك دەشكا .. ئیتر ئەو هۆكارە دەروونیەو چەندین هۆی تر جۆرێك لە ناتەبایی عێراقو بەشێك لە ولآتانی كەنداوی گرتبۆوە.

لەناوەخۆی عێراقیشدا (صدام حسین) زۆر زاڵ ببوو، هەموو كوردستانی لەسەرجەم (٨٠ – ٩٠ كم٢) كۆكردبۆوە، هەموو دێو شارۆچكەكانی كیمیابارانو وێران كرد بوو بێ سزاو نارەزاییەكی جهانی وا، لە خوارووش هاووێنەیەكی سەروو، هەموو ئەوانەو شەرانگێزی سەركردایەتی عێراق بووە هۆی خولێكی تری جەنگی لەگەڵ كوێتی یارمەتی دەری لە دژی ئێرانو كوردو .. لەگەڵ كوێت پێنج جۆرە ڕێكەوتنی دراوسێیو عەرەبیو جیهانیش هەبوو ..

كوێت :

كەوتۆتە دامێنی عێراق، ڕوبەرەكەی ١٧٨١٨كم٢، پرە لە نەوت، جاران ولآتو پایتەختو دانیشتوانی یەك بوو، تا ساڵی ١٩٤٦ زۆر هەژار بوون، مێژووەكی ئاوەدانی وای نیە جگە لەچەند بنەماڵەیەكی ڕەوەند، لەكۆنەوە پێش ئیسلام سەر بە ئیمپراتۆریەتی فارسی بووینە، پەیوەندیان لەگەڵ ئینگلیز لەسەدەی (١٧) را دەست پێ دەكا، لەسەردەمی عوسمانی بەشێك بووە لە ویلایەتی بەسرە (ئەوەشە پاساوی داگیكردنەكە بووە) بەلام ئەو كاتی عیراقی سیاسی نەبووە، لە ساڵی ١٩٦١ كوەیت سەربەخۆییان وەرگرتووە، شێوەی دەسەڵآتیان (ئەمیریە)، سوپایان لەچەند هەزار پاسەوانێك تێناپەڕێ، ئێستا ژمارەی دانیشتوانیان نزیكەی (٢) ملیۆن دەبێو كرێكارێكی زۆری بیانیو ئاسیایی ئەفریقی خزمەتیان دەكەن، لە ڕاستیدا زۆربەی سەرۆكەكانی عێراقی هەر لابەلا داوای كوێتیان كردووە، هەر لە نووری سەعید، عبدالكریم قاسم،،،، تا صدام حسین، هەرچەندە بەڵگەیەكی یاسایی ومێژوویی تەواویش نیە ..

چونکە عێراق خۆشی بەڵگەیەکی مێژووی نیە، لە جەنگی عێراق – ئێران، کوێت زۆر بە توندی پشتیوانی عێراقی کرد، (شێخ عبدالحمید کشك) لەووتارێکی هەینی دا لە ساڵی ۱۹۸۰ ڕایگەیاندوەك پێشبینی.. ئەگەر عێراق لەو جەنگە نارەوایەی دژ بە ئیران سەرکەویٚ خۆشترین‌و نزیکترین سەندەویچ (کوێت)ە .. ئەوە بوو دوای (۸) ساڵ هاتە دی ..

داگیرکردنی کوێت:

بەیانی ڕۆژی ۱۹۹۰/۸/۲ عێراق بلاوکراوەیەکی جارداو جیهانی سەرسام کرد، تیایداوا هاتبوو کە گەلی کوێت ڕاپەڕیوون‌و تەختی بنەماڵەی (صباح زادە)یان تێك ڕووخاندووە، تا ئێرە بەیانەکەی عێراق بوو، لەلای (کوێت)یش هەموو دامودەزگای ڕاگەیاندنی وەستابوو تەنها یەك ئێزگەی ڕادیۆی لەکار نەکەوتبوو، ئەویش تەنها یەك بانگەوازی بۆ جیهان دووبارە دەکردەوەو هاواری دەکرد کە جیهان بەهانایان بێت بۆ ئەو مەینەتیەی خەڵکی کوێت تێیکەوتووە، لە دوای چەند ساتێك دەرکەوت هێزەکانی عێراق کە ماوەیەك بوو لەسەر سنووری کوێت بەزیادەوە کۆ ببونەوە هێرشیان کردووەو کوێتیان داگیر کردووە، هەرچەندە عێراق بەردەوام بوو لەسەر ئەو سیناریۆیەی جارنامەکەی‌و (علاء محمد علی) کوێتیەکی کردە سەرۆکی کوێت دوای ماوەیەك ئەو (سەرۆك علاء) خۆی‌و دەوڵەتی کوێتی گوایە بە یاساییانە هەڵوەشاندەوەو بووە شاری نۆزدەیەمی عێراق، ئیتر کاردانەوەی جیهانی‌و عەرەبی زۆر بەتوندی دەستی پێ کرد لە هەموو لایەك، خێراترین سزای ئابووریەکە بوو لە ۱۹۹۰/۸/۱٦ بە داسەپاندنی ئابلۆقەی ئابووری کە دەماودەست کاریگەری توندی لەسەر عێراق کرد، چونکە خۆی کۆمەڵێك ئابلۆقەی ناوەکی‌و ئیقلیمی خستبووە سەرەخۆ، ژێرخانی ئابووری عێراق بریتی بوو لە (۳) تەوەری ئابووری سەرەکی، یەکەمیان: کشتوکاڵ کە بەدەستی خۆی وێرانی کردبوو، دووەم: پیشەسازی لە جەنگەکانی عێراق - ئێران‌و

عێراق – کوردستان وێران کرابوو، سێیەم: بازرگانیشی لەگەڵ وڵاتە دراوسێیە سەربەخۆکان بە بازرگانی نەوتیشەوە داخرابوو، تەنها لەگەڵ وڵاتانێك کە سەر بە ڕۆژئاوا بوون، بۆیە هەر ئابلۆقەکە جاڕدرا لەلایەن (UN) یەکسەر سەرکەوت بە تۆکمەیی.

چەندین بڕیاری تری لەسەر دەرچوو تا لەکۆتاییدا مۆڵەتی یاسایی نێو دەولی درا دوا مۆلەت ١٩٩١/٢/١٥ بە ئەمریکاو هاوپەیمانان کە بە زەبری هێز عێراق لە کوێت دەربپەڕێنن تا لە ١٧-١٨ / ٣ /١٩٩١ هاوپەیمانان (٣١ وڵاتی جیهانی) هێرشیان دەست پێکردو عێراق زۆر بە توندی شکستی هێنا، هاوپەیمانان دەیانتوانی شاری بەغداش بگرن، بەڵام جەنگیان ڕاگرت.

سەرەنجامەکانی ئەو جەنگە:

- لە هەردوو بەشی سەرووو خوارووی عێراق میللەت ڕاپەڕین لە (٨٠٪)ی خەڵکی عێراق هەڵسان، بەڵام توانی بەهۆی هێزەکانی گاردی کۆماری کە لە بەرامبەر هێزی بیانی بەکاری نەهێنا بۆ میللەتی خۆی بەکاری هێناو بە دڕندانە کوژاندیەوە، بەرەزامەندی ئەمەریکاوە.
- لە دوای کۆمەڵێك بڕیارو دانوستاندا، کوردستان لەژێر کۆنتڕۆڵی حکومەتی عێراق بە یەکجاری دەرچوو.
- بە هۆی زیاتر لە (٤٠) بڕیاری (UN) عێراقیان خستە زیندانیەکی‌وا لەکار کەوتبوو، هێڵی (٣٦)و ناوچەی دژە فڕین سەربەخۆی عێراقی شلۆق کردبوو.
- بە پێی ئەو بەڵگەنامەیەی (٦٨٧)ی ١٩٩١/٤/٣ لێژنەی پشکنین دروست بوو.
- سزای ئابووری‌و ئابلۆقەدانیش هەر بەردەوام بوو.
- کێشەی توندی‌و نەرمی نێوان لێژنەی پشکنین‌و عێراق ناوە هەر بەردەوام بووو ئەمەریکاش بەردەوام ناوە ناوە لە عێراقی دەدا.

- لە ١٤/ ٨ /١٩٩٨ سەرۆکی ئەمەریکی بناغەی یاسای رزگاری عێراقی مۆر کرد.
- لەگەڵ چەندین هەنگاوی ترو ڕووداوی ١١ی سێپتێمبەر داگیرکردنی عێراقی خێرا کردەوە تا لە ئاداری ٢٠٠٣ سوپای ئەمەریکی و بەریتانی عێراقیان داگیرکرد، بۆ ئەوەی بەرگریەکی وا بکا .. ئەوەش بە جەنگی سێیەمی کەنداو ناسراوە .

** **

ئەوە جەنگە گرنگەکانی نێوان دەوڵەتان بوو، ئێستا کێشەکانی میللەتان لەگەڵ دەوڵەتانی داگیرکەرەکان باس دەکەین.

(٥)

کێشەی خوارووی سوودان

ئەو ڕێسایە نیوەی ڕاستە کە دەڵێ: کێشەی نەتەوەیی نوێ لەگەڵ سەربەخۆیی نەتەوەی سەردەست دروست دەبێ، هەر لەوەشە ئەو وتە بەنرخەی (نهرۆ)ی هیند لە کتێبی (لمحات في تأريخ العالم)کە دەڵێ: تا دوێنێ ئەوانە (مەبەستی تورك‌و عەرەبە ..) خۆیان چەوساوەو ژێردەست بوون کەچی ئێستاوا بێ بەزەییانە خەلکی کورد ژێردەستە دەکەن.

خوارووی سوودان کە زۆربەی مەسیحین یەکێکە لەو کێشانە، سوودان وڵاتێکی کۆنە لە مەعجەمەکانی یاقووت حەمەوی‌و ئیبن بەتووتەو تابتلیمۆس ئیبن خەلدوون هاتووە، لە ١٩٥٦/١/١ سەربەخۆیی وەرگرتووە، هەر لە ئاهەنگی سەربەخۆییدا وەرچەرخا بۆ ئەو کێشەیە، لەکاتێکا عەرەبی سەروو ئاهەنگیان بوو خەلکی خواروو کەوتنە نیگەرانی‌و ئەو کێشەیە زیاتر زەق بۆوە بەچاکی بەشداری ئاهەنگەکەشیان نەکرد، لەوکاتیەوە تاوە ڕاپەڕیوون، مادام سیستەمی دەسەڵات شاقوڵی‌و نەتەوەگەری بێت ئەوا ڕاستە لەگەڵ سەربەخۆی نەتەوەی سەردەست ئۆتۆماتیکی لە دەستدانی سەربەخۆی نەتەوەیەکی هاو سنوورەکەیەتی، یان بەگشتی کە سنووری سیاسییەکسان نەبێ بە سنووری جوگرافی نەتەوەییەکەی، بەڵام نابێ ئەو ڕاستیە زەقە ڕاستیەکی شاراوەمان لەبیر بباتەوە ببێتە پاکانە بۆ سیستەمی ئیمپریالیزمی، چونکە لە وەرچەرخانی ئیمپراتۆریەکان بۆ دەوڵەتی هاوچەرخی یاسایی ئەوا سەرجەم داگیرکاریە گشتی‌و پان‌و بەرینەکانی ئیمپراتۆریش دەگوازرێتەوە بۆ داگیرکاریەکی خەست‌و تایبەت تر، هەر بۆیەش لەگەڵ وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بۆ سەربەخۆی سوودان ئەو ژێردەستە گشتیەی جاران چڕ بۆوە بۆ سەر خواروو، ئیتر شۆڕش‌و بەرگری تایبەتیش دروست دەبێ، یەکەم تریشقەی سەرهەڵدانیان بۆ ساڵی ١٩٥٥ دەگەڕێتەوە، گەلێ جار ڕاپەڕیون، دواجار ساڵی١٩٨٣ شۆڕشیان دەست پێکردەوە

به سەرۆکایەتی ئەفسەرێکی سوپای سوودان (جۆن گەرەنگ) لەدایك بووی ۱۹٤۳، بەناوی (بزووتنەوەی ڕزگاری خوارووی سوودان) لە ژێرناوی (سوپای ڕزگاری گەلی سوودان - spla= Sudan people liberation army) زۆربەی حکومەتەکانی نەتەوەگەری عەرەبی سوودانی ئەو جوولانەوەیان بە کرێگرتەو جیاوازی خوازو تێکدەر لەقەڵەم داوە، بەلام لەدوای نۆهەتەکان لەسەردەمی حکومەتی (ئینقاز)و کاتێ د.حسن ترابی زیاتر دەسەلاتدار بوو چەند جارێك دەست پێشخەری کرا بۆ (ڕاپرسی – إستفتاء) بۆ یەکلا کردنەوەی ئەو کێشەیە، بەلام وا دیار بوو (spla) نیازی زیاتری هەبوو یان پێی سپێردرابوو کە قایل نەبێ، چونکە لەو کاتی هەریەکە لە میسرو ئۆگەنداو ئەریتریاو ئەسیوبیا .. لە دژی سوودان بوون لەگەل بەرەی جیهانی، لەناوەخۆش ئۆپۆزسیۆنی سەروو (حزب الأمة + حزب الأتحاد ... ووردە حزبەکانی تری وەك حزبی شیوعی‌و ناسری‌و .. لەگەڵ (سپلا) بەرەیەکیان پێك هێنا لە ژێر ڕۆشنایی بەرە جیهانیەکەی دژ بە ڕابوونی ئیسلامی، ئەو جارە داواکاریەکانی (جۆن گەرەنگ) لە سنووری کێشەی خواروو دەرچوو کەوتە چوارچێوەی ئەو بەرەیە، هەموو لایەك چ عەلمانیەکانی بە ڕەگەز ئیسلام‌و چ مەسیحیەکانی خواروو پێکەوە داوای سەرەکیان ئەوە بوو: ئاین لە دەولەت جیا بکرێتەوە، لەگەڵ ڕەوای ئەو کیشانەش لێرە دا ناسنامە ڕاستەقینەکان ئاوەلا دەبن‌و ئەو جۆرە سەرکردانە بە شێکن لە مەینەتی میللەتەکەیان، ...

ئەو کێشەیە بەردەوامە بەو دۆخەی، لەکۆتایی سالی ۲۰۰۳ ڕێکەوتنێك مۆرکرا لەنێوان حکومەت بەسەرۆکایەتی عمر حسن بەشیرو جۆن گەرەنگ، گەیشتنە ریکەوتنیك بۆ ماوەی ٥ سال، بەشدار بن لە حکومەت وجیگری سەروك کومار لەوان بێ، دوای ریفروندامیك بکەن بو بریاری چارەنووس، جون گەرەنگ پایەی جیگری سەروك کوماری وەرگرت‌و دوای لە فرۆکە کەوتە خوارەوەو مردو جیگرەکەی هاتە جێی .

(٦)

كێشــەی فەڵەســتین

لە بابەتی (زایۆنی) بنچینەكانی ئەوبیرۆكە باس كرا، تكایە سـەرنجی بـدەوە، هەڵبەتە چاوبڕینی یەهودو ڕۆژئاوا لە فەلەستین كۆنە، جارێكی تر سەلاحەدین ئەو چاوچنۆكیەی بۆ چەندین سەدە دوورخستەوە، ئەوا لەقۆناغی نوێدا دیسان بیرۆكەی (شعب الله المختار) زیندوو كرایەوەو زایۆنی لێهاتە دی، ئیتر بەدوای نیشتیمانێك بوون پەیدای بكەن بۆ دارشتنو بانگی ئەو بیرەو بەرجەستە كردنی لە دەولەتیكـدا، لەگەڵ قۆناغی نوێی ئیمپریالیزمیش تێكی دەكردەوە، یەكەم جاری (بارون هـرش) تەقەلای ئەوەبوو ولاتێك بۆ یەهودیەكانی ڕووسیا لە (ئەرجەنتین) دروسـت بكـا، ئـەو ولاتانــە ئـەو كـاتی تـازە دەدۆزرانــەوەو دەكـرانو دەفرۆشـان لـە لایـەن ئیستعمارەكان بەیەكتر، دوای (تیۆدۆر هرتزل) داوای كرد نیشتیمانێك بدۆزرێتـەوە بۆ هەموو یەهودی جیهان نەك تەنها یەهودی ڕووسیا، فەلەستینیان دەست نیشان كرد، هرتزلو حاخامی گـەورەیان دووبـارە داوایـان لـە (عبدالحمیـد) كـردەوە تـا سنجاقی (قدس)یان پێ بفرۆشێ .. قایـل نـەبوو ... بـەڵكو (عبدالحمیـد) زیـاتر فەرمانی دەكرد تا زەویو زار لەو ویلایەتی نەفرۆشنە یـەهودیان، عبدالحمیـد لـە بیرەوەریەكانی خۆی دەڵێ ئەوەی زۆر دڵتەنگی كردم لە (ئنقلابی ١٩٠٨) بەسـەرم دا ئەوەبوو ئەو لیژنەیەی هاتە لام بۆ تەبلیغو دەست لەكار كێشانەوەم كـە بینـیم ئەو یەهودیەی تیایە كە چەندجار هاتە لام تا فەلەستینی پێ بفرۆشم !!

یەكەم جا وا پێشنیار كرا كە (ئۆگەندا) یان (كینیا) ئەو نیشتیمانە بێـت، لـە جەنگی (حەتین) وا لە (صلاح الدین) ترسا بوون ئەدەویران ئەو ئەزموونە دووبـارە بكەنەوە، بۆیە جارجار تامی زاری سوڵتانەكانیان وەردەگـرتو داوایـان لێـدەكردن كە بەپارە فلستینیان بفرۆشنێ وەك چۆن ئەمەریكا فلیپینی لە ئیسپانیا بـە (٢٠

ملیۆن) دۆلار كڕیو بەریتانیا (كۆرسیكا)ی لە ئیتالیا كڕی، لەو سەردەمی ئەو كڕینو فرۆشتنەی ئیشتیمانێكی تەواو باوی هەبوو، (ڕۆتشیلد) دەولەمەندی بەناوبانگی زایۆنی نوێنەرێكی ناردەوە لای (سولتان عبدالحمید) بۆ كڕینی سنجاقی قودس ... بەلام سەركەوتوو نەبوو[1]، ئەوەیان بەهیچ شێوەیەك نەكرد، هەر كە خەلافەت لاواز بوو ئەو تەقەلایانە دیسان بە ئاشكراتر ڕوویان سوڕاندەوە بۆ فەلەستین، دوای ئینقلابی ١٩٠٨ عەلمانیەتی توركی بەهاریكاری عەلمانیەتی عەرەبی ئەو پرۆژەیە زیندوو بۆوە، ئیتحادیەكان لەگەل بەرپرسانی عەرەب لە كێبركێ دابوون بۆ فرۆشتنی ویلایات، لیبیا هەراج كرابوو بە دوو بەلەمی جەنگی بۆ ئیتالیا، ڕووباری فوراتی فرۆشتە ئینگلیز، ..یەكێ لە هۆیەكانی ڕاپەڕینی شێخ عبدالسلام لە كوردستان لە دژی ئیتحادیەكانی تورك ئەو خاك فرۆشتنە بوو، كاتی خۆی بڕی (٥ ملیۆن) لیرەیان بە (عبدالحمید)دا بۆ كڕینی فەلەستین، بەتوندی ڕەتی كردەوە، بەلام ئیتحادیەكان بە (٤٠٠٠٠٠) لیرەیان فرۆشت، دوایش عەرەب خۆیان بەگەر لەشكری ئینگلیز كەوتن بە سەرۆكایەتی جەنەڕال لنبیو فەلەستینیان لە عوسمانی ستاندەوەو تەسلیمی بەریتانیا كراو، ئەویش بۆ ئیسرائیل ئامادەی كرد، كەچی جێی گالتە جاریە لەلایەن عەرەبە نەتەوەگەریە عەلمانیەكانەوە بەو پرۆسەیەی (شریف بن حسین) دەلێن: (الثورة العربیة الكبری)!!.

لە پێشدا پەیمانی (سایكس – بیكۆ) ١٩١٦داڕێژرا تا میللەتانی ئیسلام پارچە پارچە بكرێو توانای یەكبوونو یەك بەرگری نەبێ، هەر تێكبگیرێن، تا ڕێ خۆش بێت بۆ پەیمانو بەلێنێكی تر، بەو شێوەیە لە بەلێنی بەلفۆری ١٩١٧ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا (ئەرسەر بلفور) بەلێن بە یەهودیەكان درا ولاتێكیان لە فەلەستین بۆ دروست بكەن، دەقی بەلێنەكە:

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە موسوعة سفیر تأریخ الإسلامي- الدولة العثمانیة- ل٧٢، هەروەها خفایا عهدین- حسام الدین ئەرتوك، هەروەها بڕوانە (العلمانیة والاسلام واثرهما في نشاة الدولة العراقیة الحدیثة).

خۆم بەبەختیار دەزانم لەجیاتی مەیری خاوەن شكۆ شای بەریتانیا ئەو ڕوونكردنەوەتان لەبارەی قایل بوونمان لە ئەنجوومەنی وەزیران بۆ ئەو بەڵێنانەی بە یەهودیە زایۆنیەكان دابوومان- ﴿حكومەتی خاوەن شكۆ بەچاوی سۆزەوە دەڕوانێتە دروستكردنی وڵاتێك بۆ گەلی یەهود، چی لەتوانای دابێ بۆ ئەو مەبەستە دریغی ناكا، دەبێ لای هەموان ڕوون بێ نابێ لە فەلەستین پێشێلی مافە مەدەنیو پاسایەكانی خەڵكی تری (نایەهودی) بكرێت﴾ زۆر سوپاستان دەكەم، ئەو ڕوون كردنەوەم بە یەكێتی زایۆنی بگەیەنن - دڵسۆزتان ئەرسەر بلفۆر ٢/تشرینی/١٩١٧.

بەو شێوە لەدوای دارمانو دابەشكردنی خەلافەتو بە پێی نەخشەی سایكس بیكۆی ١٩١٦و مەینەتی گەلانی وەك فەلەستینو كوردو میللەتانی تر دروست بوو، فەلەستین لەدوا قۆناغی لەدەست بەریتانیا بوو بە پێی سیستەمی (ئینتداب)ی كە وڵاتانی وەك: عێراقو سووریاو ئوردەنو عەرەبییەكانی تری پێ دروست بوو، ئەو چەكە ئینتیدابییەی كە (عصبة الامم) مۆریان كرد بۆ بەریتانیا لە ٢٤ یۆلیۆ/١٩٢٢ز لە ٢٨ بەند پێك هاتبوو، تیایدا: بەڵێنی بەلفۆری تۆماركرا بوو، ساناكردنی كۆچی یەهود (جوو)وە وەرگرتنی ناسنامە لە پاڵ عەرەب بۆ یەهودیش، زمانی ئینگلیزیو عەرەبیو عەبری ڕەسمی بێت .. بەرەبەرە بەرنامەكەی بلفۆری تەواوكرد تا لەناكاو لە ١٩٤٨ كشایەوەو فەلەستینی بە (نەتەوە یەكگرتووەكان) سپارد، لە ١٥/ ٥ /١٩٤٨جاڕی دروست كردنی قەوارەی زایۆنی درا لەسەر بەشێك لە فەلەستین بەناوی (دەوڵەتی ئیسرائیل) كە لە دەستووریدا بەو پێناسە هاتووە (ناوی دەوڵەت كۆمارێكی سەربەخۆی دیموكراسی ئیسرائیلە)، ئیسرائیل وشەیەكی كەنعانی كۆنە لە دوو وشەی لێكدراو پێك هاتووە (ئیسر=سەرباز، ئیل=خوا) واتە سەربازی خوا (جند الله یان عبد اللەش دێت) ئاماژە بە ناوی ئەو وڵاتە كۆنەیە گوایە مەملەكەتی

(شـــائوول، داوود، ســـولەیمان) بـووە، بـەناوی مەملەكـــەتی ئیسرائیل لـە (۱۰۲۰ – ۹۲۰) پ.ز .

زۆر بە خێرایی لەلایەن نەتەوە یەكگرتووەكان دانی پیا هێنرا بـە پێـی بڕیـاری (۱۸۱) ساڵی ۱۹٤۷ لە ۱۱/ ۳ /۱۹٤۹ بە پێی بەڵگەنامەی ژمارە (۲۷۳) بـە ئەندام وەرگیـرا لێی، بە زۆرینەی (۳۷) دەنگ بەرامبەر (۱۲) دەنگی دژو (۹)ی بێدەنگ، لەدوای جاردانی ئیسرائیل لە ۱۹٤۸ فەڵەستین كـرا (۳) بـەش، قطـاع غزە بۆ میسر، (ضفة الغربیة) بۆ ئەردەن لە ۱٦/ دیسمبر /۱۹٤۹ ئـوردەنیش بـە ڕەسمی بڕیاریدا بەیەكجاری بەشێك بێت لێی، دوای ئیسرائیل لـە ۱۹٦۷ داگـیری كردەوە[۱]، لە زەمینەیەكی ڕابوونی نەتەوەگەری عەرەب زیاتر پایەكانی ئیـسرائیل پتـەو بـوو، بـەكاری تیرۆرسـتانە تاوێـك‌و تـاوێكی تـر بـە ڕێكـەوتنی خـۆ بەدەستەوەدانی وەكو (كامب دیڤید، ئوسلو، شـەرم شێخ، ...) قۆناغـەكانی بەكارهێنانی زاراوەی دان پیاهێنانی دەسەڵاتدارانی عەرەب بەو شێوەو قۆناغانەدا تێپەڕی: كیان الصهیونی المزعوم، عدو الصهیونی، ما یسمی بدولـة الإسـرائیل، دول الإسرائیل المحتلـة، ... تا ئەوڕۆ گەیشتنە ئاسـاییو (دەوڵـەتی ئیـسرائیل، ڕا ئێستا داوایان ئەوەیـە تـەنها ئـەو خاكـەی لـە سـاڵی ۱۹٦۷ لـە دەسـتیان داوە وەریگرنەوە بەرامبەر دان هێنان بـە ئیـسرائیل بـەناوی بنـەمای (الأرض مقابـل السلام)، لەدوای ڕابوونی ئیسلامی لە هەشتاكانی سەدەی ڕابـودوو هەریەكـە لـە (حمـاس، جیهـاد، حـزب الله ...) گـەورەترین هەڕەشـەن لەسـەر ئیـسرائیل، لـە مێـژووی عـەرەب یەكـەم جـارە خاكیـان لەدەسـت ئیـسرائیل ڕزگـار بكـەن بـێ دانوستان‌و سەودا لەسـەر دەسـتی حـزب الله، بـەهێزو بـازووی خـۆی خـوارووی لوبنانی ڕزگار كردو ئیسرائیلی دەركرد لە ۲۰۰۰ز، (حماس)یش باڵێكی سەربازی بەناوی (عزالدین قسام) دروست كرد، عزالدین قسام ئەو ناوە موجاهدە بـووە لـە (جوبلە)ی سوریا لە دایك بـووە، لـە دژی ئینتـداب‌و دوای لـە فەڵەسـتینیش لـە

---

۱ القاموس السیاسي، ل۷٥۳ .

١٩٣٥ ڕاپەڕینی ئاشکرا کردو دوای شەهید بوو ...، ئێستا تەواوی بە
عەلمانیەتی دەسەلاتداری عەرەب لەسەر ڕەوتی سەوداو پێکهاتنن بەهەر جۆرێ
بێت بەهۆی (السلام خيار إستراتيجي الوحيد) ... تەنها ئیسلامیەکانن بەتەمای
بەرگریو شۆڕشنو لە تواناشیاندا هەیە، لە هەمان کات ئەو ئیسلامیانە خودی
عەلمانیە دەسەلاتدارە عەرەبەکانو دەسەلاتی فەلەستینیش بە توندی بەربەرەکانێ
دەکرێ، تا ئەو ڕادەیە گەلێ جار لەگەڵ ئیسرائیلو ئەمریکا دەکەونە یەك بەرە
لە دژی ئیسلامیەکان.

(٧)
کێشـــەی کـــــورد

دوای لاواز بوونی خەلافەت، بە نهێنی لەرێکەوتنی سایکس- بیکۆ ســازانۆف ١٩١٦ بڕیاری دابەشکردنی مەملەکــەتی عوسمــانی درا، کوردســتانێکی نیمــچە ئازادی خاوەن کۆمەڵێك دەسەڵاتو میرنشین کرا بە چوار پارچەی ســەرەکی، دوای مــۆرکردنی لــۆزان (١٩٢٣) لــە جیــاتی ســیڤەر (١٩٢٠) وە هەڵوەشــاندنەوەی خەلافەت بەیەکجاری لە ٣/٣/ ١٩٢٤ لە لایەن عەلمانیەتی نەتــەوەیی تــورك بــە سەرۆکایەتی ئەتاتورك، بەهاریکاری ڕۆژئاواو شیوعیەت بە سەرۆکایەتی (لینین)، دەســتیان بەســەر ســەرووی کوردســتان داگــرت کــە قورســایی چــەندایەتیو چۆنایەتیەکەی لەوێ بوو، لەدوایدا خوارووی کوردستانیش بە دەردی ســەروو چــوو بەهۆی تاکتیكو فیلبازی ئینگلیزو ئەو ڕیفراندومەی ویلایەتی موســڵ، کــوردیش نەیانزانی مانای ستراتیژیەکانی سەرەنجامی ئەو داوایەیان چیە بەشــێك لەخۆشــیان عیراقیان هەڵبژارد، ئیتر ئەو کێشەیەش لەگەڵ دروست بوونو ســەربەخۆی نەتــەوە سەردەستەکان بەزەقیو بەمانای نەتەوەی دروست بوو، لە ئەنجامی سێ هــەنگاوی پێچەوانە :

١- دارمانی خەلافەت .

٢- پەیدابوونو هاتنی فکری عەلمانیەتو نەتەوەیی.

٣- وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆریەت بۆ سیستەمی دەوڵەتی نەتــەوییو کورد تیایدا لەو وەرچەرخانە بەجێ ما ..

ناوەندی ئەو کێشەیە لە سەرووی کوردستان ڕا دەستی پێ کرد چونکە شۆڕشی نەتەوەیی تورکی لەوێ زووتر دەستی پێکرد، لە بەشی خــواروو شۆڕشــی ڕزگــاری وەك سەروو نەبوو بەڵکو عێراقێکیان لە نەبوونەوە دروست کرد، بۆیــە مەڵبەنــدی کێشەو ململانێیەکە لە سەروو بوو، شۆڕشو ڕاپەڕینەکانیش بــەو مانایــە یەکــەم

جار لەویٚ دەستی پێکرد، جوولاَنەوەی رزگاری نیشتیمانی کوردستانیش هەر لەویٚ سەری هەلٚدا، باشترین پێناس ئەو جوولاَنەوەو کێشەی کورد لە دروشمی راپەرینەکەی (شێخ سەعید) دەدۆزریتەوە: (یان گەرانەوەی خەلافەت یان کوردستانیش سەربەخۆ بێت) ... ئیتر ماناکانی روونە، واتە لە خەلافەتدا ئەگەر کێشەش هەبووبیٚ کێشەی نەتەویی نەبووە، کێشەی کورد کێشەی هەزاران سالٚ نیە، سەدان سالیٚش نیە بەلکو وا بۆ یەك سەدە دەچیٚ، لەگەلٚ تەمەنی قەدەغەی ئیسلامو قەدەغەکانی جلو بەرگو فەرهەنگو زمانی کوردیش کرا، لە چواچێوەی دەستوریش، تا ئێستا هەر بەردەوامە، سەرەرای مالٚ وێرانیو سوتاندنو کیمیاییو بە عەرەبو بە تورك کردنو تواندنەوە.. لەکاتێکا کورد لەپێش تورك زیاتر بە (٢٠) سەدە لەو ناوچەیە بووە بە پێی مێژووی مرۆڤایەتی، بە پێی قورئانی پیرۆزیش کورد کۆنترین کەسانێکن لەسەر زەوی خۆیان، هەموو بەلگەکانی بوونی بە دەولەتیشیان هەیە زیاتر لە زۆر میللەتی.تر، ولاَت هەیە سەربەخۆیە (١/٤) دانیشتوانی کوردستانو رووبەری کوردستانیش پێك ناهێنیٚ، رووبەری دەولەتی فاتیکان تەنها ٢١\ کم٢)، زلترینو کۆنترین میللەتی جیهانن کە سەربەخۆی نەبیٚ، ..(بۆ زیاتر سەرنج بدە نەتەوەیی کورد) (پرۆژەکانی رزگاری کوردستان - لە بەشی فیکری).

(٨)

کێشەی ئێرلەندا

زۆر جار باس لەوە دەکرێ کە دیموکراسی یان کۆمەڵگەی مەدەنی یان بە عەلمانی کردنی دەوڵەت .. چارەسەریە بۆ کێشەی فرە رەنگ ونیشتیمانیو نەتەویەکانیش، جار وایە دیموکراسی بە دەرمانی هەموو دەردان ناو براوە هەروەك لە راپۆرتی کۆنگرەی یەکەمو دووەمی (ی.ن.ك) وا هاتووە، هەرچەندە ئەو بۆچوونە هەڵچوانەیە پێش تریش بەهەمان ئەندازەی هەڵچوانە باس لە شیوعیەت کراوە گوایە دەرمانی هەموو دەردانەو تیایدا جیهانێکی بێ کێشەت پێشکەش دەکا ... هتد، ئێستا ئەو کێشانەی پێشوو ئەو کێشەیەش وا لەناو جەرگەو چاوگی دیموکراسیە، ئێرلەندا نیشتیمانێکی سەربەخۆیە لە رووی جوگرافیش کەوتۆتە سەرووی بەریتانیاو دەریایەك لێکیان جیا دەکاتەوە، ئەو کێشەیەی ئێستا وا بەردەوامە بریتیە لە ئێرلەندای سەروو، (٦) هەرێمەو پایتەختی (بەلفاستە) راستەوخۆ خراوەتە سەر بەریتانیای مەزن ونەوەش کێشەکەیە، هەرچی ئێرلەندای خواروە پایتەختی دبلنە، (٢٦) هەرێمە ئەوسەربەخۆیە ئێستا.

زمانو فەرهەنگو ئاینو نەریتو مێژووەکی تایبەتیو جیایان هەیە، سروودی نیشتیمانی وئالآیان تەواو جیایە لە گەڵ بریتانیا، بریتانیا ناوی خوایەکی دانیشتوانی ئەو ناوچەیەی ئێستای بریتانیا بووە، دوای لەسەر دراوێك تۆمارکراو دوایش کرا بەهێمای ئیمپراتۆریەتیان، بۆیە ئێرلەندیەکان بەو ناوەش زۆر دلگرانن، ئیرلەندا مانای دورگەی تەم ومیوەی تەڕ، ژمارەی دانیشتوانیان بە پێی ئاماری ١٩٩١ نزیکەی (٤) ملیۆنە، زمانیان غیلیە وبە ئینگلیزیش دەدوێن، هەردوو زمان رەسمیە، ئاینی مەسیحیان لە ٤٣١ ز پێ گەیشتووە، ئێستا مەزهەبیان کاتۆلیکە بە ریژەی ٩٥٪، لەکاتێکا ئینگلیزەکان مەزهەبیان پرۆتستانە، کێشەی ئێرلەندای مەزن لەگەڵ بەریتانیا بۆ چەندین سەدە

دەگەڕێتەوە، هەردەم بریتانیەکان ویستوویانە ئێرلەندا داگیر بکەنو بە تواوەیـەوە بخرێتە سەر بریتانیا، ئـەوانیش هـەر لـە شـۆڕشو بـەرگری دا بووینـە، لـە هـەر سەردەمێك بە پێی سیستەمی خۆی ئەو ناکۆکیە هەبووە، لە ئاینیو مەزهـەبی و ئیمپراتۆریو ئێستاش وا بە تیژی نەتەوەیی، مەزن ترین راپەڕینـەکانیان لەسـالی ١٦٤١ ز بوو، (کرومول)ی بریتانی بەتوندی تێکـی شـکاندن، ... بەرەبـەرە وەك نەریتی ئیمپریالیزمی و داگیرکـاری پرۆسـەی پاکتـاوی رەگـەزی لەسـەر شـێوەی دروسـت کردنـی کۆمەڵگـەی ئینگلیـزیو هێنـانی زیاتریـان بـۆ ئێرلەنـداو دامەزراندنیان لـە بەشـی سـەروو بـەردەوام بـووە، زۆربـەی ناوەنـدە گرنگـەکانی سیاسـیو ئـابووری و کۆمەڵایەتیـەکانیان بـەوان دەسـپارد، ئـیتر بەریتانیـەکان لایەنگیری پرۆتستانیەکانی ئێرلەنـدایان کـردووە کـە زۆربـەی ئینگلیـزن لـە دژی کاتۆلیکـەکان کـە زۆربـەی ئێرلەنـدای رەسـەنن، لـە شـێ کردنـەوەی دا مانـای کێـشەیەکی نەتـەوەیی نێـوان دوو نەتـەوە دەبەخـشی، لەسـەدەکانی ١٨و ١٩ ئێرلەندیەکان دووچاری کارەساتێکی سامناك بـوو لەسـەر شـێوەی (جینۆسـاید)، بەهۆی ژەهراوی بوونی پەتاتە (کە بەرهەمێکی سەرەکی ئێرلەندایە)، لە ملیۆنێك زیاتریان لـێ مرد، بەو ئەندازەیەش کۆچیان کرد بۆ دەرەەی ئێرلەندا، ئەو رووداوە لە کۆتاییدا لەسەر بریتانیا وەك پیلان حـساب کـرا، هەرچـەندە لـەو شـێوە بـە ئـەهاتیو گرانـی لـە هنـدو چـینو رووسـیاو ئـەفریقیا روویـان داوە .. بـەڵام کارەساتێکی بایۆلۆجی وا جێی گومان بوو .

لەگەڵ رابوونی نەتەوەیی و وەرچەرخانی سیستەمی ئیمپراتۆری بـۆ دەولـەتی نەتەوەییو بوونی سنووری رەسمی ئەو کێشەیە بەهەردوو تەوەری ئاینی و نەتەوەیی بەگەرمی سەری هەڵدایەوە، بزووتنـەوەی بـیری نەتـەوەیی وەکـو جیهـان لـەدوای سەدەی بیست زیاتر خەملی، حزبە نەتەوەیی خوازەکانیش لـەدوای سـالی ١٩١٤ دروست بووینە، لە سالی ١٩٢٠ - ١٩٢١ جۆرێك لە سەربەخۆی بە ئیرلەنـدا درا لەلایەن بەریتانیا، لەهەمان کاتدا یاسایەکی دەرکرد (٦) هەرێمی ئێرلەنـدای لـە

سەروو جیاکردەوە، کە زۆرایەتی یەکەی ئینگلیزن وە مەزهەب پرۆتستانن، ناویشی نا ئێرلەندای سەروو، ئێرلەندای خواروو و ئێرلەندیە ڕەسەنەکانی ئەو (٦) هەرێمەش بەو هەنگاوە قایل نەبوون، ئەوەشە کێشەی ئێستای ئێرلەندا، لە ساڵی ١٩٤٩ ئێرلەندای خواروو بەیەکجاری سەربەخۆی خۆی وەرگرت، بەڵام ئێرلەندای سەروو کە لە (١٩٢٠)ەوە لە خواروو جیا کرایەوە، هەر لەسەر بریتانیا مایەوە، بە ئێرلەندای خواروو دەوترێ ئێرلەندای سەربەخۆ (یوبلاشت ناە ئیریانی — بەزمانی غیلی خۆیان)، ئێرلەندیە ڕەسەنە غیلی زمانو مەزهەب کاتۆلیک لە بەرامبەر ئینگلیزەکانی مەزهەب پرۆتستان بوونە کەمایەتی لە ئێرلەندای سەروو، تا ئێستاش پرۆتستانەکان لە دژی داواکاری یەکانی ئێرلەندە ڕەسەنەکان دەیانەوێ لەسەر بەریتانیا بێننەوەو بەشەکەی تریش دەیانەوێ نیشتیمانەکەیان یەك خەنەوە لەگەڵ ئێرلەندای خواروو لەدوا مەبەستدا، کێشەکە لەسەر شێوەی کشمیر وایە لە دروست بوون پێکهاتن‌و ڕەوتو ئامانج دا ..

ئەو کێشەیە شێوازی توندو شۆڕشگێرانەو ئاشتیشی بەخۆوە بینیوە، بە هیچ کامیان یەکلای نەکردۆتەوە، بەو شێوەیە حزبو دەزگای سیاسی جیاجیا نوێنەرایەتی هەریەکەیان دەکا، سوپای کۆماری ئێرلەندا لە دژی بەریتانیا لە ساڵی ١٩١٩ دروست بووەو کار دەکا، گەلێ جار دانوستانیان بووە لەگەڵ باڵی سیاسیەکەی (شین ڤین) بەسەرۆکایەتی (نادەمز)، دوا ڕێکەوتنی سەرتاسەریان لە ساڵی ١٩٩٨ مۆرکردووە، بۆ یەکەم جار لە کۆتایی ساڵی ٢٠٠٣ لە هەڵبژاردنێکی نوێدا (شین ڤین) کورسی لە پەرلەمانی ئێرلەندای سەروو بەدەست هێناوە، ئەو کێشەیە هەر بەردەوامە لەگەڵ خامۆش بوونەوەشی، تا ئێستا بە سیستەمی دیموکراسیش چارەسەر نەکراوە .

(٩)

کێشەی کورکسیکا

کێشەی ئەو نیشتیمانو میللەتە لەگەڵ فرنسایە، دوورگەیەکە لە دەریای سپی ناوەڕاست کەوتۆتە نێوان ئیتالیاو فەرەنسا، ژمارەی دانیشتوانیان نزیکەی ملیۆنێکە ئێستا بە فرنسی دەدوێن، بە پێی (موسوعة العالمية) ناپلیۆنیش هەر لەوێ لەدایك بووە، ڕووبەرەکەی (٨٦٨٠کم٢)، پایتەختی (ئاگاسیۆ)یە، دوو هەرێمی سەرەکی لێیە، لە زۆر کۆنەوە ئاوەدان کراوەتەوە، هەرجاری ئیمپراتۆرێك داگیری کردووە، لەوانە قرتاجییەکان، ڕۆمان، فراندالیەکان، ... لە دوایدا ئیتاڵیاش دەستی بەسەر داگرتو لە ساڵی ١٧٦٥ز فرۆشتیە بەریتانیا، دوای (٣١) ساڵو لە (١٧٩٦) ناپلیۆن داگیری کرد، لەوکاتیەوە لە ژێر دەستی فەرەنسایە، هەرچەندە جارجار دەستی بەسەر داگیراوە لەلایەن بەریتانیەکان، ئیتالیەکان، ئەڵمانیا، ... بەڵام دوایی دەگەڕایەوە ژێر دەستی فرنسا، لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم زیاتر دەنگی ڕزگاری لە دژی فەرەنسا بەرزکرایەوە، لە ساڵی ١٩٧٢ پەرلەمانی فەرەنسا قایل بوو پەرلەمانو ئیدارەیەکی سەربەخۆی کورسیکی دروست بکرێ، بەڵام ئەو هەنگاوەشی تەواو هیواو ئامانجی گەلی کورسیکی نەهێناوەتە دی، زیاتر مەیلی ڕزگار بوونو بە دەوڵەتیان هەیە، بۆیە لە ساڵی (٢٠٠١) دیسان دەنگی ناڕەزایی بەرامبەر فەرەنسا بەرز بۆوەو هەڕەشەی پەنابردنە بەر خەباتی چەکداری کرا بەتایبەتی ناوچەکانیان شاخاویو دارستانە .. تا ئێستا ئەو کێشەیە لە ڕیزی کێشەکانی بزووتنەوەی ڕزگاری نیشتیمانی جیهانیە .

(١٠)

کێشهی باسك

کێشهیهکی جیهانی نهتهوهییه لهگهڵ ئیسپانیا، ههرچهنده باسك بهشکراوه له نێوان فهرهنساو ئیسپانیا بهڵام بههۆی ڕهوتی دیکتاتۆریو ڕهگهزیانهی ئیسپانیای پێشوو لهوێ ئهو سۆزو ئینتیمایهیان ورووژایهوه، ئهو بهشهی باسکی له ئیسپانیایه ڕووبهری نیشتیمانهکهیان (٢٠٧٥٢ کم٢)، ژمارهی دانیشتوانیان (٢,٥) ملیون دهبێت به تێکرایی، زمانو ڕهسهنیان تهواو جیایه لهگهڵ ئیسپانیا خهلکی باسك به (بهسکارا) ی دهدوێن، بهپێی ههندێ سهرچاوه باسك (بهشك) کۆنترین میللهتن له ئهورووپا، واته ئهوانه له ئیسپانیهکانو فهرهنسیهکان ڕهسهن ترن، ههر بهو بۆنهیهوه زۆربهی ئهو میللهتانهی ئێستا دووچاری وهها کێشهیهك بووینه ڕهسهن ترن له زۆربهی میللهتانی دهوروبهریان وهك (کورد، عهرهبی فهلهستین، باسك، ئێرلهندیهکان، بهربهرهکان، ... هتد) .

ئهو کێشهیه زیاتر له ئیسپانیا ڕیشهی گرتووه نهك فهرهنسا، لهوکاتهی دهسهڵاتی (فرانکۆ) دهستی بهچاکسازی نهتهوهیی کردو دیکتاتۆریانه ههموو مافو زمانو تایبهتمهندیهکانی باسکی قهدهغه کرد، (فرانکۆ) سهرۆکی حزبی ڤالانژیز بوو که حزبێکی فاشی لهسهر ترازی فاشی ئیتالی بوو ا، ههرچهنده ئهو حزبه دامهزرێنهرهکهی (ئۆنتۆنیۆ ڕیڤێرا)کوڕی دیکتاتۆر (بریمودی ریڤورا)بوو له ساڵی ١٩٣٣ دروست بوو، دوای له چهند ههنگاوێکی تر جنرال فرانکۆ بووه سهرۆك، ڕهفتارهکانی بهرامبهر نهتهوهی تر زۆر توووند بوو [١]، له ساڵی ١٩٨٠ وه له دوای مردنی فرانکۆ - کهمێك چاکسازیان بۆ کراوه جۆرێك له خودموختاریان پێ درا، ئهنجومهنی یاسا دانانو ئیدارهیهکی سهربهخۆیان دروست

[١] بۆ زیاتر بڕوانه (قاموس السیاسی) بابهت : فالانج

کرد، بەهۆی خەباتی ئاشتی‌و چەکدارەیان لە رێکخراوێکی رزگاریان دا بەناوی (ئیتا) (ETA= Easkadi Ta Askataseme) بەمانای خۆشەویستی خاك، (ئیتا) داوای سەربەخۆ باسك دەکا، هەرچەندە چەپەکانیان وەك چەپەکانی کوردستان چۆن قەیرانی عێراقچی‌و کوردستانچیان هەبوو، ئەوانیش بەشێك ئیسپانچی‌و بەشێك باسکچی یان دەکرد بۆیە یەکێ لە دروشمەکانی ئیستا بریتی بوو لە: ٣+٤=١ مەبەست لەوەیە ٣ هەرێمی باسك کەوتۆتە فرنساو ٤ یش لە ئیسپانیاو یەکەکەش مانای یەکخستنەوەیانە ·

کێشەی ناوەکی فکری‌و ئیداری‌و سایکۆلۆجیان هەبووە، هەروەك زۆربەی رێکخراوە چەکدارەکانی تر لە نێو خوێندکاران لە سالّی ١٩٥٩ چەکەرەی کرد، دامەزرێنەرەکەی ناوی (ئەنتۆنیۆ خۆسێب)، لەداوی مردنی فرانکۆ لە ١٩٧٥ بالّی سیاسی (ئیتا) بەهێزتر بوو لەگەلّ پتەو بوونی زیاتری دیموکراسی، بەلاّم بەهۆی هەندێ هەلّس وکەوتی بالّی سەربازیەکەی لە تیرۆرو کوشتنی تاك‌و کەسایەتیەکان لە فەزای دیموکراسی دیەنی ئاشیرن بووە، بۆیە بە تێکرای جەماوەری جارانی نەماوە، نەیتوانی بەرنامەی رزگاری لە چوارچێوەی پرۆسەیەکی سیاسی فراوان جێ بکاتەوە بتوانێ لەگەلّ گۆرانکاریەکانیش رابێ، بۆیە بەجیا لە سەروەری ئیتا خەریکە حزبی تر لە پێناو ئەو بنەمایانە دروست بکەن، بەلاّم ئەو تەقەلایانەش لە چوارچێوەی دیموکراسیدا گەلێ جار شکست دەهێنێ، ئەوەش نوقسانیەکی دیموکراسیە لە ئاست چارەسەری کێشەی کەمایەتی و زۆرایەتی، لەو چوارچێوەدا پەرلەمانی ئیسپانی لە ٢٠٠٢/٨/٢٥ حزبی پاتسوانی قەدەغە کرد بە تاوانی لایەنگیری باسکایەتی لە ٢٠٠٣/٣/١٤ جێ بەجێ کرا، هێشتا ئەو کێشە نەچۆتە قاوغی چارەسەری دلّنیایی .

(١١)

کێشەی قوبرس

دوورگەیەکە لەناو دەریای ناوەڕاست بە ٦٤کم دەکەوێتە خوارووی تورکیا، هەر لەسەر ئاسیا حیسابە نەك ئەوروپا، تەنها لە (٢٠٪)ی موسولمانی تورکن کەمایەتیەکی عەرەبو مەسیحی بە ڕەچەلەك مارۆنی لوبنانیشی تێدایەو (٨٠٪)ی ڕەچەڵەك یۆنانین، پایتەختی نیقوسیایە، ڕووبەری ٩٢٥١کم٢، لە ساڵی ١٥٧١ز لەلایەن خەلافەتی عوسمانلیەوە ئازاد کراوە، بۆ دووەمین جار، چونکە لە سەردەمی (معاویە)ش جارێکی ترگیرا بوو، تەواو بەمانای ئازاد کردن نەك بەشێك ئازاد بکرێتو بەشێکی تر ژێردەست بکرێن وەك کێشەکانی ئێستای نەتەوەی، چونکە لەگەڵ ئازاد کردنی سەربەخۆی تەواویش درا بە کنێسە لەلایەن (باب العالی ئەستانە) وە، پایەی ئوسقف وەك نوێنەری مێللەتی ڕۆمو ئەرسەدوکسی قوبرسی دووەمین کەسێتی لە دوای والی بووە لە ١٧٥٦، ئەوەش دیمەنو نمونەی کۆمەڵگەی مەدەنی بە شێوە ئیسلامی بووە، تاوای لێهات لە سەردەمی (سوڵتان محمدی دووەم) لە ساڵی ١٨٥٦ ئەنجومەنێکی ئیداریو دادگای پێك هات لە (٤) نوێنەر هەریەکە لە موسولمانیو یۆنانی[1]، بەو شێوەیە لە ژێر خەلافەتی ئیسلامی پێکەوە ژیانێکی مرۆڤایەتی بووە، ئەو دۆخەی ئێستای ناگەڕێتەوە بۆ قولای مێژوو، قوبرس لە قۆناغی نوێی دا لە ١٩٦٠/٨/١٦ سەربەخۆی لە بریتانیا وەرگرت،، بە بنەمای (تەوافوق) لە دەستووری ١٩٥٩ تۆماریان کردە سەرۆك بۆ یۆنانیەکانو جێگر تورك، پەرلەمانیش پێکبێت لە (٥٠) ئەندام، ٣٥ لە یۆنانیو ١٥ لە تورکو ٧ وەزیری یونانیو ٣ وەزیری تورك، سوپاش لە ٦٠٪ یۆنانیو ٤٠٪، ئەو جۆرە پێك هاتنە پێی دەووترێ (تەوافوق)[2]،

---

[1] بۆ زیاتر سەرنج بدە (الموسوعة السیاسیة ب٤ ل٧٤٦

[2] قاموس السیاسي

یەکەم سەرکۆمار هەڵبژێردرا بە پێشبڕکێ لە نێوان (مکاریۆس)و (جۆن کلیۆدۆس)، قەشە مکاریۆس بووە سەرکۆمار بەناماده‌بوونی هەرسێ لا (تورکیا-یۆنان-بەریتانیا)و (فازل کوتچوك)ی تورك بووە جێگری، لە ساڵی ١٩٦٤ جەنگێك هەڵگیرسا لەنێوان تورك‌و یۆنانیەکان، جارێکی تریش لە ساڵی ١٩٦٧، لە ساڵی ١٩٦٨ جارێکی تریش (مکاریۆس) هەڵبژێردراوە تا لە ساڵی ١٩٧٤ (٢٥/جماد الآخرة/١٣٩٤بەرامبەر ١٩٧٤\٧\٥) ئینقلابێکی لە دژی مکاریۆس کرا لەلایەن ڕێکخراوی ئەیۆکا بە سەرۆکایەتی گریفاس -ئەو ڕێکخراوە لە ساڵی ١٩٥٥ ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە بەرگری دژ بە بریتانیا بۆ گێڕانەوەی قوبرس بۆ یۆنان تا لە ١٩٦٩ هەموو لایەك ڕێك کەوتن -، تورکە قوبرسیەکان بەو ئینقلابە قایل نەبوون تورکیاو یۆنانیش تێوە گلاْن وبووە هۆی ناکۆکیەکی ترسناکی جیهانی وا سۆڤیەت‌و ئەمەریکاش هێزەکانیان جولاْند بەرەو ناوچەکە، لەئەنجامدا تورکیا سوپا بۆ ناو قوبرس هێناو لەو کاتیەوە تا ئێستا بووینە دوو بەش، بەشی سەرووی تورك بەسەرۆکایەتی (ڕەئوف دنکتاش) لە ساڵی ١٩٨٣ ناویان نا (کۆماری قوبرسی تورکی سەروو)، جگە لە تورکیا هیچ وڵاتێی تر دانی بەو کۆمارە نەهێناوە، بەشەکەی تریش یۆنانی بە سەرۆکایەتی (سبیرو کبیربانۆ) بەناوی (کیبریاکی دیموکراسی) .. ئەو هەنگاوەی تورکیاو هێنانی سوپای لە سەردەمی (بۆلند ئەجەوید) بوو سەرەك حکومەت بە ناوی (مافی چارەی خۆنووسی گەلان)و شایەنی باسە خۆشی گەلێکی ٢٠ ملیۆنی (کورد) چەوساندۆتەوە هیچ حیسابێکی مافی چارەنووسی ئەوان نەك هەرناکا بەڵکو زمان‌و نەریت‌و فەرهەنگ‌و مێژووشی لێ قەدەغە کردوون .

(١٢)

خوارووی فیلیپین

بە پێچەوانەی ئەو گۆتەیەی گوایە ئیسلام بە زەبری شمشێر بڵاوکرایتەوەئەوا دەبینین ئەو ناوچانەی خوارووی ئاسیا بەشی هەرە زۆری تەنها لە ڕێی بازرگانیو خورەوشتە جوانو ڕاستگۆییو بەڵێن پاکی دادگەری لەو بەرنامەیە بوویتە هۆی بڵاوبوونەوەی ئەو ئاینە، بەڵام دوای لەگەڵ هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمیو (تەبشیری) بەشێکیان لێ هەڵگێڕاینەوە .

فیلیپین ئێستا ٨٠ ملیۆنە لە ٨٠٪ مەسیحیەو لە ١١٪ ئیسلامە، پایتەختی (مانیلا) یە ڕووبەری ٣٠٠,٠٠٠کم٢، لە (٧١٠٠) دورگە پێك هاتووە، وڵاتێکی نیمچە دیموکراسی پەرلەمانی نۆستاندارییە، مێژووی ئاوەدان کردنەوەی لێڵە، وا پێدەچێ لەلای هندەوە بۆی پەڕیبنەوە لە زوویەکەوە، چونکە بە پێی زۆربەی سەرچاوە مێژووە زانستیو ئاینیەکان (ح.ئادەم) لەناوچەکانی هند هاتۆتە سەرزەوی و ژیاوەو کۆمەڵگەی لێ پێك هاتووە .

لە دوای دۆزینەوەی فیلیپین لە لایەن (ماجەلان)و هاتنی ئیسپانیا بۆی لە ساڵی ١٥٢١ ناوی (فیلیپین)ی لێ نرا بەناوی (فیلیپی دووەم -شای ئەمسا) کراوە، ناوچەیەکی ململانێی نێوان دەسەڵاتی ئیمپراتۆرو داگیرکەران بووە، ئەمەریکا فیلیپینی بە (٢٠) ملیۆن دۆلار لە ئیسپانیا کڕی، دوای یابان داگیری کردەوە، ئەمەریکا جارێکی تر گرتیەوە، .. تا لەگەڵ وەرچەرخانی ئیمپراتۆریو ئیمپریالیزمیەکانیش لە ساڵی ١٩٤٦ سەربەخۆی وەرگرت، لەگەڵ ڕابوونی نیشتیمانی دوایش ئیسلامی خوارووی فیلیپین بۆ سەربەخۆی کە زۆربەیان موسوڵمانن بەرەیەکیان پێك هێنا لە ساڵی ١٩٧١ بەناوی (بەرەی ڕزگاری مۆرۆ) دوای بووە بەرەی مۆرۆی ئیسلامی، مێژووی بەرگری فیلیپین بەشی هەرەزۆری موسوڵمان بووینە لە دژی هەڵمەتەکانی ئیمپریالیزمی، هەتا (ماجەلان)ی

سەرکردەی ئیسپان لەوێ کوژراوە بەدەستی سەرکردەی ئیسلامیەکان، هەر بۆیەش لەلایەن ئیسپانیەکان ناوی (مۆر) لە ئیسلامەکان نراوە هەروەك ئەو ناوەی (مۆر) بە مسوڵمانانی ڕۆژئاوا (مغرب) وتراوە ناوی (مۆریتانیا) لەوە هاتووە بە زمانی ئەوان (مۆر مانای ئەسمەر)، مسوڵمانانی سریلانکاش ناویان (مۆروز)ە، مەدغشقر بە (مۆر) (فیلیپین)یش هەر (مۆر) .. تا ئێستا ئەو ناوەیان بۆ ماوەتەوە، زەبرو زەنگێکی زۆریان لەسەرە، چ لەلایەن حکومەت بە رەسمی چ لەلایەن ڕێکخراوی نهێنی بەناوی: (فنران)، (أخطبوط).. کاریان ئەزیەتدانی خەڵکی ئیسلام بووە لەو ناوچە، بۆیە بە ناچارو بێدەرأمەتی بە کۆنە چەك بەرگریان لەخۆ کردووە، لە هەشتاکانەوە شۆڕشیان زیاتر پەرە پێدا لە دوورگەکانی (میاند ناوە)، ڕووبەری ئەو دوورگانە (٩٤,٦٣٠)کم٢، ناوچەیەکی شاخاویەو بەنداوی سەرەکی وزەی کارەبای فیلیپین لەوێیە، زۆر تایبەتمەندی جوگرافیو مێژوویی‌و پیشەیی‌و سروشتی تری لێیە، بێجگە لە نەخشەی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و ئاینی‌و فەرهەنگیشیان.

لە سەدەی (١٣) بەدواوە بانگی ئیسلامی پێگەیشتووە بێ جەنگو هێزو توندوتیژی، بە هۆی چەند بانگخوازێکی بەناوبانگ، لەوانە راجا پاگندا*، سوڵتان ئەبویەکر، کابۆ نەکسوان ... ئاڵای ئیسلام لە پایتەختی فیلیپین (مانیلا)ش دەشەکایەوە، ئەو والیە لە مانێلاو ناودار بووە (ناوی سلێمان بووە)، ئێستا تەنها زۆرایەتی یان لە ناوچەکانی میاندناو هەندێ ناوچەی تر ماوە، ئەوانە خاوەنی بەرگری ئیشتیمانین‌و هەرگیز ملیان کەچ نەکردووە بۆ داگیرکەرانی ئیسپانیاو ئەمریکاو یابان ... پێشوش.

لەو سەردەمەش لەگەڵ سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی ئێران ساڵی ١٩٧٩ ناسنامەیەکی ئیسلامی بەو کێشەیە درایەوە، تا (إ.خمینی) مابوو زیاتر پاڵپشتی ئەو جۆرە بزووتنەوە دوورو فەرامۆش کراوانە دەکرا، بەڵام ئێستا

ڕاستەوخۆ ئەو پاڵپشتیە هەست پێ ناکرێ،، جگە لە ئێرانی نوێ لەسەرەتادا هەریەکە لە لیبیاو مالیزیاو وڵاتی تری ڕێکخراوی کۆنگرەی ئیسلامی یارمەتی دەدان، چەند جارێك دانوستانو ڕێکەوتن لەنێوان بەرەی مۆرۆو مانێلا کراوە، بەدەست پێشخەری کۆنگرەی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٧٦ لەگەڵ ڕژێمی ئەوسای (مارکۆس) گەیشتنە شێوە چارەسەرێکی خودموختاری هەرێمایەتی، لە ساڵی ١٩٧٩ حکومەت لە بەندەکانی پەشێمان بونەوە بە لێکدانەوەی تایبەتی حکومی، دوای ڕووخانی (مارکۆس) - سامان دارترین سەرۆکە لە جیهانو خاوەنی زیاتر لە (٥٥) تەن زێڕ بوو - کوروزان ئەکینۆ هات دیسان جۆرە ڕیفراندۆمێکی ئەنجام دا بەرەی مۆرۆ پێی قایل نەبوو، بەڵام ئێستا بەرەی مۆرۆی ئیسلامیو سەرۆکەکە (حاجی مراد إبراهیم) کەمتر پاڵپشتی لێ دەکرێ، ئەوەی لە سیستەمی نوێی جیهانی تێبینی دەکرێ ئەو (بانەو چەند هەوایە) لەکاتێدا ڕۆژئاوا بەسەرکردایەتی ئەمەریکا لەولایەش ئوستورالیا بوونە هۆی ڕزگار بوونی تەیموری ڕۆژهەڵات لە ئەندۆنوسیا، بەهۆی ڕیفراندۆم، کەچی ئەو مافە بەوانە وا نابینی، لەولایەش فشارێکی زۆر دەخاتە سەر سوودان بۆ ئەوەی وا دەستکاری دەستوور بکا شەریعەتی ئیسلامی لێ بقەتێنێ بەناوی ئەوەی جێگەی کۆمەڵگەی خوارووی سودانی تیا ببێتەوە کە ئەوانیش شۆڕشیان هەیە .. کەچی هەمان کێشە بەهەمان ناوەڕۆکەوە لە فیلیپین هەیەو دەستورەکەش مەسیحە کەچی دەنگێکی وا نەبیستراوە بۆئەوەی دەستکاری دەستوور بکرێ، نەك هەر لەلایەن ڕۆژئاوا هەتا لەیمن وڵاتانی بەناو (کۆنگرەی ئیسلام)یش، بەرەی مۆرۆ لەگەڵ گەشە بوونی کێشەکەی دووچاری گرفتێکی تریش بووەو کۆمەڵێکی ئیسلامی توندڕەوی هاوتاو هاوجێی لەگەڵ دروست بووە لەدوای سەرهەڵدانی (ئەلقاعیدە) بەناوی (کۆمەڵی ئەبو سەیاف) تا ڕادەیەك ناوبانگە ناسکەکەی ئەو کێشەیەشی زڕاندووە بەهۆی بە بارمتە گرتنی خەڵکی بیانی و گۆڕینەوەیان بە پارەو پوول .

(١٣)

دیواری بەرلین   جدار برلین   Berlin Wall

لە دوای شکستی حکومەتی نازی لە ساڵی ١٩٤٥ز بە رابەرایەتی (ئەدۆڵف هتلەر) لەسەر دەستی هاوپەیمانان لە رۆژهەڵاتو رۆژئاوا، بە جۆرێك لە جۆرەکانی ئەڵمانیایان دابەش کرد، ئەڵمانیای رۆژهەڵات بە (ئەڵمانیای میللی دیموکراسی) خۆی ناس کردبوو، کەوتە ژێر رژێمی یەکێتی سۆڤیەتو حزبی شیوعی بووە دەسەڵاتدار، تا کەوتنیش هەر ئەو حیزبە دەسەڵاتدار بە سەرۆکایەتی (ئەرش هۆنیکەر)، بەشی رۆژئاواشی بەناوی ئەڵمانیای رۆژئاوا یان ئەڵمانیای فیدرالی ناو دەبرا، (بۆن) پایتەختی بوو، بەشی رۆژهەڵاتی (بەرلین) یش وەبەر ئەڵمانیای رۆژهەڵات کەوتو کردی بە پایتەخت، بەشی رۆژئاواشی وەبەر رۆژئاوا کەوت، لە دوای ساڵانی ١٩٥٨ کێشەیەکی زۆر لەسەر ئەو شارە پەیدا بوو کە بە (قەیرانی بەرلین) ناو دەبرا، دوای بەو بیانۆیەو چەندین مەبەستی تر وەك چارسەری ئەو قەیرانەش لە ١٩٦١/٨/١٣ ئەو دیوارە دروست کراو هەردوو بەشی بەرلینی لێك جیا کردەوە،بە بەرزایی ٥ پێ، درێژی ٢٥ میل، ٨٠ پەنجەرەی هاتوچۆی تیا بوو، ئەو دیوارە لە دواییدا ماناو مەبەستی سیاسی زۆری لێپەیدا بوو، بووە دیوارێکی شەرمەزاری بۆ تەواوی سیستەمی شیوعی یەت، ئەو شیوعی یەی وا رادەبینرا کە بەهەشتێك بهێنێ‌و خەڵکی لە سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا رزگار بکا، کەچی بەردەوام خەڵکی ئەڵمانیای شیوعی بەسەر ئەو دیوارە رایان دەکرد بۆ ئەڵمانیای سەرمایەداری، بۆیە ئەو دیوارە هەر قایم دەکرا تا مین رێژ کردنیش، بەدەیان رووداوی دڵتەزێنی لێ روودا، لە راستیدا هەتا ئایدۆلۆژیای مارکسی دووچاری شکست نەبوو ئەو دیوارەی پێویست نەبوو، بە پێچەوانەوە دەبوایە سەرمایەداری دیوارێکی وا بکا بۆ ئەوەی هەردوو سیستەمی سەرمایەداری‌و

سۆشیلیستی نەگەنە تەنیشت یەك بۆ بەراوردێكی زەق، ئەوەیان نمونەو وێنەی زۆرە بۆ ئێستاش .

لەدوای چاكسازی یەكانی (گۆرباتچۆڤ لە بیرۆسترۆیكاو گلاسنۆست)و لەگەل ئەو هەموو قەیرانانەی ناو یەكێتی سۆڤیەت بوێری بەخەڵكی ئەڵمانیا دا هێرش بكەنە سەر ئەو دیوارەو لە ساڵی ١٩٨٩ دیواری بەرلینیان رووخاند، بووە هۆی یەكگرتنەوەی هەردوو ئەڵمانیا یان وردتر بڵێین بووە هۆی گەرانەوەی ئەڵمانیای رۆژهەڵات بۆ ناو ئەڵمانیای رۆژئاوا، ئیتر ئەو رووداوە بووە دیمەنێكی شەرمەزاری زەق بۆ ئەزموونو چارەنووسی شیوعی یەت لە جیهان،بووە یەكێ لە فاكتەرە بنچینەیی یەكانی تێكرووخانی سەرانسەری بلۆكی سۆڤیەتو شیوعی یەت، ئێستا هەرجۆرە بەربەستێكی سیاسی یان رێگرتنێك بێتە ئاراوە یەكسەر دەڵێن وەك دیواری بەرلین، بەو شێوەیە دیواری بەرلین بووە زاراوەیەكی سیاسی سەلبی بۆ هەموو ئەوانەی لە بەراووردو ئاشكرابوونی راستی دەترسنو نایانەوێ رەوشەنگەری (شەفافیەت) هەبێت .

بۆ زیاتر سەرنج بدە :

١- قاموس السیاسی .

٢- الموسوعة العالمیة .

٣- وكالات الأنباء .

(١٤)

کۆنفۆشیۆسی Confitios

رێبازێکی فەلسەفی کۆنی چینی یە، لەسەر دەستی فەیلەسوفێکی چینی بە (کۆنفۆشیۆس ٥٥١ - ٤٧٩ پ ز) ناوی دەرکرد، ناوی تەواوی (کونج فوتو- واتە - بە لاتینی دەگۆترێت مامۆستای کونج)، بناغەکانی فەلسەفی بۆ سەردەمی خۆی زۆربە پێشکەوتوو دەژمێردریت بەتایبەتی لەبارەی (دژەکان - الأضداد= یان ین)، هەتا ساڵی ١٩١٤ هەر دەپەرسترا لەلای چینی یەکان، هەروەها لە کۆریاو یابانیش باوی هەبووە، لە شۆڕشە فەرهەنگی ڕۆشەنبیری یەکەی (ماوتسی تۆنگ) لەژێرخانی کۆنفۆشیۆسی درا، لەدوای دارمانی شیوعی یەت دیسان باوی هاتەوە بەتایبەت لەچوارچێوەی ئەو دابەشی یە شارستانی یەی بۆ جیهان ئەخشێنرایە لەلایەن تیۆری (ململانێی شارستانی)ی (سامۆنیل هیندگتۆن)، ئەو ناوچەی چین و دەورو بەری لەسەر شارستانی کۆنفۆشیۆسی پۆلین کردووە، (لەوەشەوە خرایە سەر فەرهەنگی سیاسی ئەگینا ئەوە لەبەشی فەرهەنگی فکری دەبوایە تۆمار بکرێت لەو فەرهەنگە، بەشێکی زۆریش لە توێژەرەوەو مێژووی فەلسەفی یەکان پێیان وایە کۆنفۆشیۆسیش وەك مەسەلەی (بوزا) یان (زەردەشت) خاوەنی پەیامێکی ئاسمانی یە یان درێژکراوەی پەیامێکی ئاسمانی یە، چونکە بنەما فەلسەفی یەکانی زۆربەی ئەخلاقین، وا پێ دەچێ ئەگەر پەیامی ئاسمانیش بێت بەدەستکاری مرۆڤەوە ئەو کەلتوورە فەلسەفی یە بەجێماوە، بەلام لەگەڵ گرنگیشی ناتوانێ وەلامێ پرسیارەکانی سەردەم بداتەوە، هەر بۆیەش لە ڕەوتی ئەو گفتوگۆیەی نوێنەری ئیسلامی یەکانی سەرووی ئەفریقیا بۆ لای (ماوتس تۆنگ) کە باسی بیرو باوەڕو شەریعەتی ئیسلامیان بۆ کردبوو لە وەلاما وتبووی، ئێمەی چینی تەنها کەلتوورو فەرهەنگێکی فکری کۆنفۆشیۆسیمان هەیە کە

لەگەڵ سەردەمی ئێستاو ئامانجەكانمان لە بینا كردنی چین نایەتەوە، ئەگینا پەنامان بۆ شیوعی یەت نەدەبرد، وەك ئەوەی ئێوە باسی ئیسلام دەكەن ئەگەر ئەو پاڵپشتە (شەریعەتیو عەقیدەیە) مان هەبوایە لە چین ئەك هیچ بیرو باوەڕێكی ترم وەرنەدەگرت بەڵكو ئەو بیروباوەڕو شەریعەتەم بۆ جیهانیش دەناردە دەرەوە.

(١٥)

کۆمەکاری عەرەبی الجامعة العربية
Arab League

دەزگایەکی سیاسی یە لەسەر بنچینەی (ڕەچەڵەك)ی دروست بوە، وولاتانی عەرەب کۆ دەکاتەوە بە پلەی سەفیر، لە ساڵی ١٩٤٥ سەرەتایەکی ئەو کۆمکارە دارێژرا لە نێوان (میسر، عێراق، سوریا، شرق ئوردن (ئوردەن))، سعودیە، لوبنان، یەمەن، دوای سودانو لیبیاو تونسو جەزائیرو مەغریبو کوێتیش هاتنە ڕیزی، هەڵبەتە ئەو کۆمکارە هەر لە ئەنجامی ئەو شکستو پەرتەوازمیەی ڕێکەوتنی سایکس بیکۆ – ١٩١٦و هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت هاتە کایەوە، تا گەیشتنە هەڕەشەکانی ئیسرائیل لەسەر عەرەب هەموو ئەو ڕووداوانە بوونە فشارێکی یەکخستنەوە، بەڵام هیچ کام لە سەرۆکەکانی عەرەب ئامادە نەبوو لەو پایەی خۆی دابەزێ بۆیە وەها کۆمکارێك چارەسەرییەکی مام ناوەندی بوو لە نێوان پێویستی یەکگرتنو ئارەزوانی هەموو سەرۆکەکان بۆ مانەوە لە سەرۆکایەتی، وەك لاسایی کردنەوەش لە سەدەکانی پێشوو باوی (زانکۆ)ی ئاوا هەبوو، لەپێشتر بیری زانکۆی: ئیسلامی هەبوو، زانکۆی جرمانی، زانکۆی ولاتانی ئەمریکا، فرانکۆ فۆنیو ئەنگلۆسکۆنی ئێستا، بەو شێوەیە لە ئەنجامی هەموو ئەو فاکتەرە پێچەوانەوەو فشارانە لە ساڵی ١٩٦٣ یەکەم دانیشتنی سەرانی عەرەب بەستراو تایبەت بوو بە ولاتانی عەرەب، ئەوەش هەنگاوێکی تری سەربار بوو بۆ چڕبوونەوە لە فاکتەری نەتەوەگەریو دوورکەوتنەوە لە زانکۆی ئیسلامیو بچوککردنەوەی کێشەی فەلەستین کە (سوڵتان عبدالحمیدو جمال الدین ئەفغانیو سعید نورسیو ڕەشید ڕەزاو زۆری تر داوایان دەکرد)، کۆمکاری عەرەبی دەورێکی زۆر سەلبیشی

هەبووە بەرامبەر کێشەی کورد، لە بەڵگەنامەکانیدا باسی مافی چارەی خۆنوسی عەرەبی کردووە بێ ئەوەی باسی مافی خەڵکی تر بکا، لە زۆربەی کۆنگرەکانیدا باسی لە مەترسییەکانی شیوعیو ئیسلامی کردووە کە زیاتر قایلکردنی ئەمریکا بووە، لە کۆنگرەی عەمانی ساڵی ١٩٨٧ بەتێکڕای دەنگ (جگە لە لیبیاو سوریا) ئێران بە هەڕەشەی یەکەم دانرا نەك ئیسرائیل، لە کۆنگرەی (٢٠٠١)ی نیسانی عەممان داوای (پارێزگاری نێو دەوڵەتی) کرا بۆ خەڵکی فەلەستین کەچی بۆخۆیان خاوەنی زیاتر لە ١٠ ملیۆن سوپاو چەکدارو تەکنۆلۆجیای جەنگی باڵان، زۆربەی کۆنگرەکانیشیان هەر گۆتە بووە نەك کردە، بۆیە (معمر قزافی) لە کۆنگرەی بەغدا (١٩٨٩) وەسفی هەموو کۆنگرەکانی عەرەبی کرد بە ڕادەی سەرکەوتنی (سفرو، -١) وەك نوکتە وتی: ئەو کۆنگرەی بەغدا زۆر سەرکەوتووەو (-١) نیە، سفرە، لە بنەشەدا کە ئەو وڵاتۆکانەی عەرەبی دروست بووە لە سەرەتای سەدەی بیستەم وەسفی ئەو وولاتانەش بە سفر هاتووە[1].

هەر خودی (لۆرانس) ووتی: وایان دروست دەکەین، کە هەر ملکەچمان بنو نرخی سەنتێکیشیان نەبێ[2]. کۆبونەوە لە کۆمکاری عەرەبیش بە کۆبوونەوەو کۆی سفرەکان کراوە، ئێستا زۆر لاواز بووە بەتایبەتی لە دوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراقو دوایی داگیرکردنی عێراق لەلایەن ئەمریکا. ئەوە بۆ چەندین جارە لیبیا پێشنیاری هەڵوەشاندنەوەی ئەو کۆمکارە دەکاو خۆشی بەرەو کشانەوەیەو ڕوو لە یەکێتی ئەفریقییە.

کۆمکاری عەرەبی درێژکراوەی مەبەستەکانی سایکس- بیکۆو پلانەکانی (فرق تسد)ە لە جیهانی ئیسلامی، یەکەم جار لە مادەی (١)ی سایکس بیکۆ پێشنیار کرا لەژێر ناوی (حلف دول عربیة) هەر لەوێش بڕیاری دروستکردنی

---

١ یەکەم کەس وەسفی وڵاتانی عەرەبی بە سفر کرد (سعد زغلول) بوو.

٢ بڕوانە: الاسلام والعلمانية واثرهما في نشأة الدولة العراقية الحديثة -لورانس ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە دروستکردنی وڵاتانی عەرەبی، بۆیە بە (لورانس العرب) بەناوبانگە.

دراوە، بۆ دروستکردنی ئەو کۆمکارە چەندین جار نوێنەری زایۆنی لەگەڵ گەورە بەرپرسانی عەرەب کۆبونەوە[1]، مەبەستەکەش زیاتر دابڕینی عەرەبە لە ئیسلام و لە یەکتریش، بۆ ئەوەی هەنگاوەکانی لە نەتەوەگەری بەرەو ڕەگەزپەرستی زیاتر برواو ئیقلیمچیایەتی تەواو بەرجەستە بێت، لەسەر شێوەی زانکۆی جەرمانی کە بزووتنەوەی نازی و هیتلەری بەرهەم هێناو جیهانی خستە ناڕامی، بەڵام ئێستا زیاتر ئەو مەبەستانە لەچەندین سەرچاوەی تر هاتۆتە دی، بۆیە لەلایەن ڕۆژئاوا کۆمکاری عەرەبی بە دەزگایەکی بەسەرچووو کلاسیکی حیسابە بەتایبەتی دوای دامرکانەوەی ڕۆڵی ئێران و ڕابوونی ئیسلامی، تا ڕۆڵێکی تری برەوی پێنادرێتەوە. هەر لە مەبەستەکانیشیدا نەیتوانیوە زانکۆیەکی کاریگەر بێت لەسەر سیاسەتی عەرەب، تەنانەت نەیتوانیوە یەکێتی (تەکەتولی) تری عەرەبیش هەڵوەشێنێتەوە لەوانە (یەکێتی مەغریبی عەرەبی UAM- مەغریب، جەزائر، تونس، لیبیا، مۆریتانیا، لە ١٧/ فبرایر/١٩٨٩ لە مەراکش دروست کرا)، هەروەها (ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو لەگەڵ چەندین تەکەتولی تری عەرەبی سەری هەڵداوەو پوکایتەوە لەوانە (جبهة الصمود والتصدي)و (دول المواجهة).

---

[1] بۆ زیاتر بڕوانە: (نوری سعید و ...ره السياسي في العراق).

مەبەستی ئەم زاراوانە لەم ســـەردەمەدا :

(١)

كـۆكـــوژی- جینـــۆسـاید Genocide

كوشتنی بە كۆمەڵ، بێ لێك جیاكردنەوەی شەڕكەر لەگەڵ مەدەنی، مرۆڤـــ و ئاژەڵ، لەو سەردەمە زۆربەی چەكە نوێكان كۆكوژن نەك هـەر كیمیـایی‌و چـەكی بایۆلۆژی‌و ناوەكی و هایدرۆجینی و ..هتد. بە پێی ڕێكەوتنـە نیـو دەوڵەتیـەكان كەلە ١٩٤٨\١٢\٩ بە تاوانیك پۆلێن كرا لـە یاسـای نیـو دەوڵـەتی. (بـو زیـاتر بروانە: القاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية)

(٢)

جـەنگـی ســـارد Cold war

بەو شەڕەی نێـوان هـەردوو سـەربازگەی ڕۆژهـەڵاتی (شـیوعی)و ڕۆژئـاوایی (سەرمایەداری) دەوترا جەنگی سارد كـە تـەنها تەقەمـەنی گـەرمی لـێ بـەكار نەدەهات، بریتی بوو لە جەنگەكانی ڕاگەیاندن‌و فكری و فەلسەفی و شارستانی و یاسـایی ... هـەتا جەنگـە گەرمـە ناڕاسـتەوخۆیەكانیش، ئێـستا بـە هـەموو ململانێیەكی (بێتەقەمەن) دەگـوترێ جـەنگی سـارد كـە ئامانجـەكانی هـەمان ئامانجی جەنگ‌و ململانێی بێ بە چەكی گەرم .

(٣)

Radical رادیکاڵ

بە هەموو ئەو بزووتنەوەو بەرنامانە دەووترێ ڕادیکاڵی کە دەیانەوێ واقیعیکی دیاریکراو لە ڕیشەوە بگۆڕن، جاران (لیبرال) یش ئەو مانایەی هەڵدەگرت بەلاّم ئێستا ئەو توانایەی نەماوە، تەنها بەرنامە شمولی یەکان ئەو ئەرکەیان پێ ئەنجام دەدرێ، یەکەم جار (جیمس نۆکس ١٧٩٧) بەکاری هێنا لە بەریتانیا، داوای چاکسازی قووڵی کرد بەلاّم نەگاتە ڕادەی سۆشیالیستی، .. ئیتر تەشەنەی کرد .

(٤)

Conservative پارێزگار

ئەوانەن کە دەیانەوێ پارێزگاری لەو واقیعە بکەنو گۆڕانکاری یەکی سروشتیو لەسەرخۆ و ڕواڵەتی بێت نەك ڕیشەیی .

(٥)

ئیمپریالیزم Imperialism

جۆرێکە لەسەرمایەداری کە دەیەوێ بەهۆی داگیرکردن یان یارمەتی دان بازاری سەرمایەداری یەکەی خۆی تیا ساغ بکاتەوە، زادەی مەدرەسەی لیبرال دیموکراسی یە .

(٦)

Tachnocrat تەكنۆكرات

دوو زاراوەی یۆنانی كۆنە، تەكنۆ – واتە: پیشە، كراتیش – واتە: دەسەڵات، سەرجەم مانای دەسەڵاتی خاوەن پیشەكان، مەبەست پێی دەسەڵاتی چینی خاوەن كۆمپانیاو پیشەسازی یەكانی شارەزایە، بەڵام دەبێت تێبینی بكرێت كە (تكنۆ) لە (تقنی) وشەی قورنان چووەتە ئەورووپا ..

(٧)

Aristocrat ئورستۆكرات

یۆنانی یە لە دوو وشە پێكهاتووە (Aristos واتە مەزن) (kratos-واتە دەسەڵات)، مەبەستی دەسەڵاتی كۆمەڵە خەڵكێكی تایبەت لە میرو بەگو بۆرجوازی یەكان، یا وەك دابەشی یەكەی یۆنانی كۆن كۆمەڵگایان دابەش كردبوو بۆ چینی زێڕ، ئاسن، زیو، .. جا چینە زێڕینەكە (ئورستۆكراتیان) پێ دەووترا .

(٨)

لیبرال Libral

وەك زاراوە (نەك وەك وشە) لە بنەچەدا لە (Liberty) هاتووە، مانای ئازادیە، لە سیستەمی سەرمایەداری بەمانای ئازادی تاك هاتووە، کە بنەچەی ئەو سیستەمە زیاتر بنیاتنراوە لەسەر بنەمای (تاکایەتی)، سەرەتا زیاتر مانای گۆڕانی قووڵی وەردەگرت دوای لە بەرامبەر ڕادیکاڵو پارێزگار جۆرە میانڕەوی یەکی وەرگرتو بووە مانایەکی نێوان هەردووولایان، دوای گەشەی کرد لە لیبراڵ دیموکراسی جێ گیر بوو وەك مەدرەسەیەك، ئێستا بە هەموو سیستەمی ژیانی ڕۆژئاوا دەوترێ لیبرالی، بە هەموو ئەو حزبو لایەنو تاکانەش دەوترێ لیبرالی کە خاوەنی ئایدۆلۆژیاو بەرنامەی گۆڕین نین، زیاتر لەسەر بنەمای پراگماتی و (بەرژەوەندی) دەڕۆن، بەڵام وەك لایەنی ئیجابی زۆربەی خواستیان دیموکراسی یە بۆ دەسەڵات، وەك لایەنی سەلبی تریش سنووری وەستانو بنیاتنانی نی یە هەتا لە ئەو لایەن ئەریتو کۆمەڵایەتی یە چاکەکانیش لانادات، لیبرال لەو سەردەمە زیاتر مانای هەڵوەشاندنەوەی دەزگاو پەیوەندی یە کۆمەڵایەتی و ئەریتەکان وەردەگرێ بە سەلبیو ئیجابی یەوە .

(٩)

راپەڕین Uprising

بەو جمو جۆڵو هەڵچوونە جەماوەری یە دەوترێ کە بەهۆیەکی سەرەکی هەستیار رادەپەڕێ، جیاوازە لەگەڵ شۆڕش کە خاوەن بەرنامەو ڕێکخستنو ئامانجیکی روونی عەقلانی یەتە، لەناو کورددا زیاتر بە راپەڕینی ١٩٩١ دەووترێ لە دژی دامو دەزگای حکومەتی بەعس، بەسەرکەوتوویی کۆتایی هاتو واقیعێکی سیاسی نوێ دروست بوو .

تێبینی: ئەو راپەڕینە لەگەڵ (نهضة – رنسانس) جیایە.

(١٠)

سانسۆر Sansor

بە دۆخی سروشتی خۆی مەبەست لێی ئەو دەزگا تایبەتو رەسمیەیە کە چاودێری جێبەجێ کردنی یاسا دەکا، بەڵام لەو سەردەمە زیاتر چاودێری جموجۆڵی سیاسی خەڵکو نەیارانی دەسەڵات دەکا لەولاتە دیکتاتورەکان، سانسۆر بەو مانایەش پاراستنی رادەی خۆی بۆ نەبەزاندنی سنوورەکانی کۆمەڵایەتیو سیاسیو ئابووریو یاسایی زۆر نایابە .

(١١)

دەسەڵاتی عورفی Court martial

لەوکاتە کە باری ناناسایی ڕوو لە وڵات دەکا وەك هێرشێکی لەناکاوی دەرەکی یان کارەساتێکی کۆمەڵایەتی یان سروشتی یان هەرتێکچوونێکی شیرازەی کۆمەڵ ئەوادەسەڵاتێکی تایبەتی جاڕ دەدریٚو (حوکمی دەستوور) هەڵدەسپێردرێ، دەسەڵات دەدرێتە دەزگاو تاکیش .. ئەو دۆخە تایبەتی یە پێ‌ی دەڵێن دەسەڵاتی عورفی، یان جاری واشە (دۆخی تایبەت — حالة الإستثنائية)شی پێ دەوترێ .

(١٢)

گەریلا Gurilla

ئێستا لە کوردستان بە پێشمەرگەکانی (پارتی کرێکارانی کوردستان — PKK) سەروو دەوترێ گەریلا، یەکەم ناوە (PKK) لەچەکدارانی خەباتی چەکداری کوردستان دەنێ (گەریلا) لەجیاتی (پێشمەرگە)، گەریلا وشەیەکی ئیسپانی یە بەمانای (جەنگە بچوکەکان)، دوایی بۆ جەنگی پارتیزانی بەکارهاتووە لە دژی سوپای داگیرکەر بە تایبەتی لەدوای داگیرکردنی ئیسپانیا لە ١٨٠٥ لە لایەن ناپلیۆن .

زۆربەی شۆرشگێرانی جیهان ئەو جۆرە سیستەمەی جەنگیان لە دژی داگیرکەران بەکار هێناوە .

(١٣)

ئەكادیم

كۆنترین مەدرەسەی فەلسەفی یە لە یۆنانی، لەسەر دەستی ئەفلاتون دامەزراوە لە ئەسینا لە ٣٨٧ پ.ز، وانەكانی (بیركاریو فەلسەفە)ی لێخوێندراوە، لەسەر دەرگای نووسرابوو ئەوەی ئەندازیاری نەبێ نەچێتە ژوورەوە، تا لەسالی ٥٢٧ز ئیمپراتۆر (جستنیان) دایخست، دەڵێن بۆیە ناویشی ئەكادیم لێنراوە چونكە بینایەكە بەرامبەر بیستانێك بووە بە ناوی (ئەكادیموس)، ئێستاش زیاتر بە زانكۆو توێژینەوە زانستی یەكان دەووترێ ئەكادیمی .

(١٤)

جیۆپۆلۆتیك Geopolitics

بە شیتەڵكردنی وشە ئینگلیزی یەكانی مانای روونتر دەبێتەوە، (جیو= زەوی، پۆلیتیك= سیاسە) واتە زانستێكی سیاسی لەگرنگی شوێنی جوگرافیو گاریگەری یەكانی بەسەر واقیعو هاوكێشە سیاسی یەكان دەكۆلێتەوە، بە مانایەكی تر پەیوەندی كاری نەخشەی جوگرافی بەسەر نەخشەی سیاسیو پێچەوانەش، ئەوەش لە ئەنجامی گەشەو فراوانی سیاسەت بۆ هەموو بەشەكانی ژیان هەتا گەیشتۆتە جیۆلۆجیاو جیۆپۆلیتیك .

(١٥)

ماوەی گواستنەوە فترة الإنتقالية Transitional Period

مەبەست لێی ئەو دۆخە تایبەتی یانەیە کەلە دوای دۆخێکی شاز دێتە دی شەرعی یەتی یاساو جەماوەری ڕووچووبێت (بەهۆی جەنگی ناوەکی یان دەسەلاتێی دیکتاتۆری توند ...)، بەو ماوەی نێوان ئەو بارودۆخە ناناسایی یە هەتا ناسایی بوونەوە دەووترێ (ماوەی گواستنەوە)، هەموو ئەو دامودەزگا ئیداریو یاسایی‌و ناسایش‌و ...ناوەڵناوی گواستنەوەی بۆ زیاد دەکرێ وەك (حكومة الإنتقالية) (مجلس إنتقالي) (رئاسة إنتقالية) ... هتد ئێستا ئەم زاراوە کەوتۆتە نێو ڕابوونی ئیسلامیش، بەو (فترة)یە دەووترێ کە لە کۆمەڵگایەکی نەفامی (بە مانا قورئانی یەکەی) دەست پێ دەکات تا دەگاتە حوکمی ئیسلامی تەواو یان هەموو ئەو فەترە ناناسایی یانەی بەرێوەن بەرەو ئیسلامی تەواو دەووترێ فەترەی ئینتقالی .

(١٦)

ئیمپراتۆر Emperor

زاراوەیەکی لاتینی یە بەمانا (سەرکردە= قائد) دێت، بەلاّم لە پەیڕەوییدا شێوە شاهنشایەکە بەسەر مەملەکەتێکی فراوانی بێسنووری ڕەسمی، بە دەسەلاّتەکەش دەوترێ (ئیمپراتۆریەت)، بەپێی (معجم المصطلحات العلمية والفنية)[1] یەکەم جار ئەو ناوە لە دەسەلاّتی ڕۆمی سەردەمی (ئیمپراتۆر ترابزۆن) نراوە زیاتر لە ١٢٠٠ ساڵ لە پێش زاین، بەلاّم بەپێی (قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية)[2] ئەوناوە لە سەردەمی (ئۆگتس) بەکارهاتووە، پیشتر بەسەرکردەیەکی سەرکەوتووی سەربازی وتراوە ئیمپراتۆر، لەو سەردەمە ئەو ناوو سیستەمە نەماوە، هەچەند سیستەمی سەرۆکایەتی ژاپۆن ئیمپراتۆریە بەلاّم بەو مانایەی سەروو نی یە تەنها ئیمپراتۆری دەستووری یە، لە ئەفریقیای ناوەڕاستیش لە هەشتاکانی سەدەی بیستەم (جنرال جان بیدل بۆکوسا) لەناکاو سیستەمی ولاّتی گۆڕی وخۆی ناونا (ئیمپراتۆر) بەلاّم ئەو دۆخە پێچەوانەیی یە تەنها چەندساڵێکی خایاندو دەرکەوت هەرخۆشی تەواو هۆشمەند نی یە .

---

[1] معجم المصطلحات العلمية والفنية ... إعداد وتصنيف يوسف خياط- من سلسلة (لسان العرب)

[2] قاموس المصطلحات السياسية والدستورية والدولية د. أحمد سعتيقان : المادة إمبراطور ص٤٦

(١٧)

Proletariat پرۆلیتاریا

لە رۆمانی کۆن بەو کۆمەڵە خەڵکەی بێکەس و کارو غەوارەو بێ پایە دەوترا (پرۆلیتاریا)، یەکەم جار (سان سیمون ١٨٣٨ ز) ئەو زاراوەی بەکارهێناوە بەو چینە خەڵکەی وت پرولیتاریا کە داهاتێکی وایان نی یە ژیانیان پێ زامن بکرێ، ئێستاو لە دوای دەستکاری یەکانی (مارکس) مەبەست لەو چینە کرێکارەیە کە لە کارگەکان کاردەکەن بێ سەرو سامانن جگە لە دەستو بازووی خۆیان، بژێویان ئەو کرێ یەیە کە وەری دەگرن رۆژانەو بەس، بەلام ئەو جۆرە چینە هەر لە پێناسەکانی (سەرمایەداری – مارکس) وا هاتوە ئەگینا کرێکاری وا دروست نەبوو .

(١٨)

Borgiois بورجوازی

زاراوەیەکی فەرەنسی یە، لە بنەچەدا بەخەڵکی شار وتراوە (بورگ) ئەویش لە لاتینی وەرگیراوە لە (Burgus)، ئەوانە بووینە کە باری ژیانیان باش بووە، ئەو مانایەی لە فەرەنسی و ولاتانی ئەوروپی هەروا مایەوە بەو دەوڵەمەندانەی لەدوای چینی دەرەبەگ دێت، لە دوایدا بەوانە وترا کە خاوەن کارگەو کۆمپانیاکانن، لە فەلسەفەی مارکسی یەتیش ئەو چینەن کە موڵکی یەتیان لەسەر کارو سووی پرۆلیتاریایە .

(١٩)

دایــــك ســــالاری و بــــاوك ســــالاری

بەپێی هەندی سەرچاوەی لایەنگری مادی مێـژوویی (لەوانــە: مورگــان — لــە کتێبی المجتمع القدیم، ئەنجلس- لە کتێبی اصل العائلة والملکیـة الخاصـة والدولـة، مارکس- لە کتێبی العائلة المقدسة...) پێیان وابوو کۆمەڵگـە لـە سـەرەتادا بـێ خاوو خێزانو موڵکیەتو یاساو ..بووە، ژیانیش بە تەنهایی بـوو لەسـەر شـێوەی ڕاوو شکارە دڕندەکان، ئیتر جۆری هاوسەری تایبەت نەبوو، بۆیە پەیوەندی جنسی نێرو مێ ڕێکخراو نەبووە، واتە: یەکەی خانەوادەش دروست نەبیوو، لـە ئـەنجاما ئەو منداڵەی دەبوو باوکەکەی نا دیاربوو، تەنها دایکی دیـاربوو، بۆیـە دایکەکـە دەبووە خاوەن منـداڵەکان، ئەو فەترەیەیان ناونا "دایك سالاری"، تـا دوایـی لـە ئەنجامی سەرهەڵدانی موڵکیەتی تایبەتی خانەوادەو هاوسەری تایبـەتی دوانـەیی پەیدابوو، کۆتایی بەو سیستەمە هێناو بووە "باوك سالاری".

هەڵبەتە ئەو تیۆرە لە کۆتایی سەدەی (١٩) گەشاوە لەگەڵ گەشانەوەی تیۆری داروینیو مادیـەتی مارکـسی، دوایـی بەرەبـەرە شکـستی هێنـا، ئێـستاش بـە نەشارەزایی هەندێك لە بەناو بەرگری لە مافی نافرەت باس لە ســەروەریو دایــك سالاری دەکەن، بەڵام نازانن ئەوە مانای تەواوی چیە.

(٢٠)

ڕۆژهەڵاتناس (مستشرق) Orientiatist

بە هەموو توێژەرەوەیەکی ڕۆژئاوایی دەوترێ (ڕۆژهەڵاتناس) کە لەسەر ڕۆژهەڵات بکۆڵێتەوەو بنووسێ، یان وەك لە (موسوعة العربیة) هاتووە (معرفة ینتجها غیر الشرقي عن الشرق) .

(٢١)

لاتینی Latin

ناوو هەرێمێکی ئیتالّیە، ڕۆماشی کەوتۆتە نێو، لەکۆنەوە ناوبانگی شارستانی هەبووە، زەخیرەیەکی کەلتووری زۆری لە زمانو نووسین زانیاری بەجێ هێشتووە، ئێستا تەنها دەولەتی فاتیکان زمانی ڕەسمی لاتینی یە، بەلاّم بەشێکەلە خێزانە زمانی سەرەکی ئەوروپی ئاری شان بەشانی ئاری زمانەکانی ئەلمانیو فەرەنسی و بەریتانیو ولاّتانی ئەسکەندەنافی .

(٢٢)

هەلپەرست   إنتهازية   Opportunism

بەهەموو ئەو کەسانە دەوترێ (هەلپەرست) کە هەر دەرفەتو هەلێك بێتە پێش بێگوێدانە بنەمای ئەخلاقیو بەڵێنو بڕواو ..لە پێناو بەرژەوەندی خۆی دەیقۆزێتەوە، نزیك دەبێتەوە لە هەموودەسەلاّت وقازانجێکی مادی، ئینجا بۆی دەنووسێ، بۆی دەڵێ، بۆی دەکا، .. بەقەناعەتەوەش نیە، ئەوانە لە کوردستان ناوی هاوتای تریشی هەیە: ماستاو چی، مامە حەمە، دووڕوو، قەڵەم فرۆش، فتوا فرۆش، خۆفرۆش ...

(٢٣)

دیماگۆجی   Demagogicism

بریتی یە لە پرۆسەی هەڵخەڵەتاندنی خەڵکێکی سادە بەهەندێ دروشمی ڕەنگاوڕەنگ، یان هەندێ بەڵێنی مادی ساویلکانە، هەموو جۆرە خەڵکێك هەڵناخەڵەتێنێ، زیاترخەڵکی عەوامە، جا زۆر جار ئەو عەوامە خاوەن بڕوانامەشە .

(٢٤)

سەندیکا Syndicate

ئەو رێکخراوە مەدەنیانە دەگرێتەوە کە کۆمەڵە خەڵکێك کۆبوونەوە تیایدا لەسەر بنچینەی هاوپیشەیی بۆ بەرژەوەندی هاوبەش، وەك قوتابیان، کرێکاران، ئافرەتان، زانایان، پزیشکان، ... هەرچەندە ئێستا لە دەسەڵاتە شمولیو دکتاتۆریە حزبیەکان زۆربەی ئەو سەندیکانە لە (مەدەنیەت) دەکەون دەبنە دەستکردی ئەو دەسەڵاتەو بەرپرسانی ئەو سەندیکانەش بەرامبەر هەندێ دەستکەوتی مادی قایل دەبن .

(٢٥)

هیلنستیە

لە دوو وشە پێکهاتووە: (هیلین) بە یۆنانی واتە: (باپیر)، لە بنەچەدا یۆنانی ئیستا ناوی هیلاس[1] بووە، و ئیست east یش واتە رۆژهەلات، بە روونی دەردکەویّ لیّکدراویان گوزارشت لە تیّکەڵیەکی نیّوان رۆژئاواو رۆژهەلات دەکا، کە کاریگەری رۆژئاوا (باپیرە) لەسەر رۆژئاوا بیّت، هەروەك لە یۆنەو بنەچەی پەیدا بوونی ئەو زاراوەش وا دیّت، دوای ئەوەی ئەسکەندەری مەکدۆنی جیّی باوکی (فیلیپی دووەم)ی گرتەوە، لە ٣٣٨ پ.ز یۆنانی خستە ژێردەسەلاّتی خۆی، دوای پەڕیەوە ئاسیاو سەرووی ئەفریقیای لە فارسەکان ستاندەوە، خۆشی هات لە بابل (لە بنەچەدا بو "بافیل"ی فارسی دەگەریتەوە)، بەپیّی کتیبی (الملل والنحل – شهرستانی) ئەوا لەگەڵ ئەو هەلمەتانەی ئەسکەندەر دووقوتابی فیساگورسیش هاتبوون بیرورای فیساگۆرسی بلاّودەکردەوە لە رۆژهەلاّت و ناوچەکانی فارس تا هند، لە بنەرەتا بیروراکانی فیساگورس بو پیّغەمبەر (ح.سلیمان) دەگەریتەوە، لەو هەڵمەتەی ئەسکەندەرو فیساگورسیە شارستانی یەك درووست بوو لە ناوچەی رۆژهەلاّت لە ژێر ئەو داگیرکاری یە بەناوی (شارستانی هیلنستی)، ئەو فەترەیەی دوای جەنگیش لەگەڵ فارس لە ٣٣٣ پ.ز تا پەلامارەکانی رۆم لە سەدەی (١) پ.ز دەووتریّ (ماوەی هلنستی)، ئەو ولاّتو گەلانەی وەبەر ئەو شالاّوەی ئەسکەندەر کەوتن لەگەڵ یۆنانو دەسەلاّتی ئەسکەندەر خۆی دەوتریّ (جیهانی هلنستی)، دەبیّ تیّبینی بکریّ ئەو هلنستیەی لەناو یۆنان دروست بوو ئەوە (یەك رەگو ساغە) جیایە لەگەڵ شارستانیە دوو رەگیەکەی (رۆژهەلاّتی)، هەرچی (پاشاکانی هلنستیە)

---

[1] لە لایەن ئەگریکیەکان ئەو ناوەی لیّنراوە بروانە: الاسلام والعلمانیة وأثرهما في نشأة الدولة العراقیة الحدیثة ، هەروەها لە (جدول وشر ن)ی کتاب المقدس دەڵیّ جاران بە وولاتی یۆنان دەوترا هیلاس.

مەبەست لێ یان هەموو ئەو پادشایانەی حوکمی ئەو ناوچانەیان کردووە لەدوای ئەسکەندەر هەتا پادشا رۆمی یەکانیش، لە راستیدا (هلنستیە) بووە جووت بوونی دوو سەرچاوەی شارستانی هەرسەردەمەو یەکیان بە ئەندازەیەکی زیاتر کاری لەوی تر کردووە .

(٢٦)

کۆنگرەی ئیسلامی Islamic Congress

ئەو رێکخراوە ناوی ئیسلامی یە بەڵام هەر تایبەتە بە حوکومەتەکان نەك زاناو بزووتنەوە ئیسلامیەکان، بۆیە زۆرجار سەرۆك‌و نوێنەری ئەو حکومەتانە کە شیوعی‌و سۆشیالیستی‌و یان لیبرال دیوکراسیشن هەتا مسیحیش وەك (سەرۆکی لبنان) بەشداری دەکەن، ئەو رێکخراوە لە ساڵی ١٩٧١ لە (جدە)ی سعودیە دروست بووە، هەرچەندە (قاموس السیاسی) ئەو هەوڵ‌و تەقەلایە دەگێرێتەوە بۆ ساڵی ١٩٥٤، بەڵام لە کۆنتر تەقەلای (زانکۆی ئیسلامی) لەلایەن کەسایەتی یە ئیسلامی یەکان هەبووە، هەندێ بەندی چاك لە (بەڵگەنامە – میثاق)ەکە هەیە، بەڵام هێزی جێبەجێ‌کردنی لاوازە، وەك پاڵپشتی گەلانی موسوڵمان بۆ سەربەخۆی، هاریکاری ئیسلامی، قەڵاچۆی رەگەز پەرستی، بەکارنەهێنانی چەك‌و توندو تیژی بۆ کێشە ناوەکیەکان، .. لەهەر (٣) ساڵێك کۆنگرەیەکی سەران دەکرێ نزیکەی (٥٥) وڵات ئێستا بەشدارن .

(٢٧)

یەکێتی ئەفریقی African union

لە ساڵی ١٩٦٣ لە (ئەدیس ئەبابەی) پایتەختی حەبەشە دروست بوو لەلایەن (٣٠) وڵاتی ئەو سەردەمی، سەرەنجامی کۆمەڵێك تەقەلای پێشینەی تر ی هەرێمایەتی وەك دروست کردنی رێکخراوی وڵاتانی (دار البیضاء-لە ١٩٦١)، هەروەها (یەکێتی ئەفریقی مالگارشی-ئەویش لە ١٩٦١)، کۆمەڵەی وڵاتانی مانرۆڤیا لە هەمان ساڵ، دوای ئەوان فراکسیۆنی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەفریقیا، یەکێتی وڵاتانی رۆژئاوای ئەفریقیا .. تا لەو رێکخراوە سەرتاسەری ئەفریقیاییە خەملی، هەندێ مەرجی مرۆڤانەو دیپلۆماسیانە دارێژرا ... تا ئێستاش بەکارە پێچەوانەی (وڵاتانی بێلایەن — دول عدم الإنحیاز) کە لەگەڵ دارمانی بلۆکی سۆڤیەتی چالاکی نەما، یەکێتی ئەفریقی ساڵانە کۆبوونەوەیەکی سەرانی دەکا، لەبەر ئەوەی لە ئابلۆقەکەی سەر لیبیا ئەوانە زیاتر بەهانای هاتن نەك زانکۆی عەرەبی بۆیە لیبیا لە سەدەی نوێتەوە داخوازی ئەوە دەکا کە خۆیو وڵاتانی عەرەبی ئەفریقی زانکۆی عەرەبی هەڵوەشێننەوەو بچنە ریزی یەکێتی ئەفریقی .

(٢٨)

یەکێتی ئەوروپی European Union

لەدوای جەنگی جیهانی دووەم لە ١٩٥٨ لە رۆما بیرۆکەی ئەو یەکێتیە زیندوو کرایەوە بەناوی (کۆمەڵەی ئەوروپی)، لەدوای دارمانی شیوعیەت لە ساڵی١٩٩٠ زیاتر بنەماکانی یەکێتی ئەوروپی بەرجەستە کرا لە (واستریخ)و کرا بە (یەکێتی ئەوروپی)، ئێستا دراویشیان یەکخست، کۆمەڵێك مەرجی مرۆڤایەتی‌و سیاسی تیایە بۆ وەرگرتنی هەر وڵاتێك لەو یەکێتیە، هەر بۆیەش زیاتر لە (١٠) ساڵە تورکیا ناتوانێ ئەو مەرجانە بسازێنێ‌و وەرگیرێ، یەکێتی ئەوروپی ڕەوتێکی سروشتی ئەو عەولەمەیەو سەلماندنی ناسنامەی بەکۆمەڵە.

ئەگینا تەقەلای یەکبوونی ئەوروپا زۆر کۆنە، هەر لەدوای جەنگی سی ساڵەی ئەوروپی لە ١٥٢٣ لەلایەن (ئیمریك کروچیە) ئەو داوایە کراوە، دوایش لە ١٥٤٨ لە ویستیفالیای رۆژئاوای ئەڵمانیا بناغەی خانەوادەی ئەوروپی پێك هات، ئیتر لەو کاتیەوە لە هەوڵ‌و تەقەلا دان تا جیهانی ئیسلامی لێك بکەنەوە ئەوروپاش یەك خەنەوە.

(٢٩)

ئەنجومەنی هاریکاری کەنداو مجلس تعاون الخليجي
Gulf cooperation couneil

لەدوای سەرکەتنی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران‌و هەلگیرسانی جەنگی عێراق – ئێران لە ١٩٨٠، ئەو ئەنجومەنە بەرەسمی دروست بوو، هەموو ولاتانی کەنداو (جگە لە یەمەن) ی تیایە، هەر (٣) سال جارێك ئەمینداری گشتی هەلدەبژێرێتەوە، لە داگیرکردنی کوێت لەلایەن عێراق ڕۆلێکی گرنگیان گێرا بۆ گێڕانەوەی بنەمالەی (صباح زادە)، هەروەها پێشتریش لایەنگیری عێراق کرد لە دژی ئێران‌و کوردیش، بەلام بۆ کێشە ڕاستەقینەکانی عەرەب بەرامبەر ئیسرائیل‌و کێشەکانی تری عەرەب لەگەل تورکیاو حەبەشەو ... ئەو ڕۆلەی نەبووە، ئێستا دیسان بەرەو کزیە .

(٣٠)

جیهانی سێیەم Third world

ئەو زاراوەیە لە بنەچەدا دەگێڕنەوە بۆ (ئەلفرد سۆفی) یەکەم جار لە سالی ١٩٥٢ بەکاری هێنا، کاتی جیهانی ڕۆژئاوای بە جیهانی یەکەم داناو، ولاتانی سۆشیالیستیش بە جیهانی دووەم جیهانی سێیەم کە هیچ لەو دوو بەرە نەبوون ناوی نان جیهانی سێیەم، دوای باوی وەرگرتو بووە زاراوەیەکی نەرم وبەرێزەوە بۆ ئەو ولاتانەی کە دوا کەوتوون لە ئابووری‌و تەکنۆلۆجی‌و باری سیاسی‌و ... زۆر جار (دول النامية) شیان پێ دەوترێ، زۆربەی چڕ بووینەوە لە ئاسیاو ئەفریقیا، زۆربەی ولاتانی مسولمان نشین دەگرێتەوە، هەر لەنێو ئەوانەش دواکەوتوو تریش هەیە پێیان دەوترێ (جیهانی چوارەم) لەلایەن (un)ەوە .

(٣١)

فرانكۆفۆنیە Francfort

پێكهاتووە لەو ولاّتانەی كە بە زمانی فەرەنسی دەدوێن، جا مەرج نیە نەتەوەی فەرەنسی بن، ئەوانەی لە بنەڕەتدا لەلایەن فەرەنسا داگیركراوون،و بە پاكتاوی ڕەگەزی فێرە فەرەنسی بووینە، بەشێكی زۆریشیان زمانی ڕەسەنی خۆیان لەبیرچۆتەوە، زۆربەی ولاّتە ئەفریقیەكانن، زۆر لەخزمەتی كەلتوورو فەرهەنگی فرنسیە، لەو ترازە ڕێكخراوە لە لایەن بەریتانیاش بەناوی (ئەنگلۆ سەكسونی) هەیە، لە پێشتریش وەها ئامانجێك بەناوی (زانكۆی جرمانی) ٠٠٪ مَن ئەلّمانیاو هیتلەر خۆشی جاڕدەدرا بەمەبەستی یەكخستنەوەی هەموو پارچە كۆنەكانی ژێردەستی ئەلّمانی، لەگەل ئەوانەش كە بە ئەلّمانی دەدوێن، هەمەس ئەوانە جۆرە یەكێتیەك كویان بكاتەوە وەك ئەوەی ئێستای فرانكۆفۆنی .

لە ٧/ ئەیلول/١٩٦١ ولاّتانی فرانكۆفۆنی یەكێتیەكیان پێكهێنا بەناوی . یەكێتی ئەفەریكی مەلیگارسی(.AMU) ١٢ولاّت بوون ئەو ساتی سەربەخۆییان وەرگرتبوو (كامیرۆن، كونگو، برازافیل، ساحل العاج، داهومی (بنین-ئێستا)، گابون، بۆركینۆفاسۆ، موریتانیا، نیجر، كۆماری ئەفریقیای ناوەڕاست، سەنیگال، تشاد، مدغشقە) بەپێی (قاموس المصطلحات السیاسیة والدستوریة والدولیة) یەكەم كەس كە بەكاری هێناوە (لویولد سیدار سنغور)ی سەنیگالی بوو لە ١٩٦٢ لەدوای بەكاربوونیەوە لە ١٩٩١، ئێستا (٥٠) ولاّتی تیایە، ٧ ولاّتی عەرەبیە وبەشێكی ئاسیاوی‌و ئەورووپیش، (فرانسۆ میتران)ی سەرۆكی پێشووی فەرەنسا تەقەلایەكی زۆریدا ئەو ڕێكخراوە لە كەلتووری وفەرهەنگی یەوە وەرچەرخێنیتە ڕێكخراوێكی سیاسی، تا ڕادەیەك هەندێ لە ئامانجەكانی هێنا دی ڕۆڵیكی سیاسیان لە پەیوەندی نێودەولّەتی هەیە، بەتایبەتی لەبەرەنگاری ڕابوونی ئیسلامی لە ولاّتانی ئەفریقیا وەك لە جەزائیر ئەو ڕۆڵەی بە ئاشكرا بەرجەستە

بوو، لەدوای کۆنگرەی ٢٠/١٠/٢٠٠٢ لـە بێـرووت (عەبـدۆ زیـوف)ی سـەرۆکی پێشووی سەنیگال بووە سەرۆکی فرانکۆفۆنیـە لـەجێی (پـترس غـالی) سـەرۆکی پێشووی (نەتەوە یەکگرتووەکان)، کۆمەڵێك بریاری سیاسی‌و ناسیاسی گرنگیانـدا لەوانە لەبارەی (تیـرۆر)، وەك تێبینی دەکرێت ئەو ڕێکخراوە لەوە بـەدی دەکـرێ کە سەرۆکەکانی کەسێتی نێو دەوڵەتی بەهێزن.

(٣٢)

UNICEF یۆنیسێف

ڕێکخراوێکی سەر بەنەتەوە یەکگرتووەکانە، کـاری بنـچینەیی زامـن کردنـی شیرە بۆ منالآنو چالاکی تەندروستیەتی لەرێ تێرکردنی دایکەکان، داهاتەکەشـی خێرخوازیە، ئەو ڕێکخراوە لە دوای ڕاپـەڕین هاتـە کوردسـتان پـشکێکی دیـاری هـەبووە لـە خزمـەتی لەگـەڵ کۆمـەڵێك کـەمو کورپـشی، نـاوی یونیـسێف لـە کورتکراوەی پیتی یەکەمی ناوەکەی

United Nations International Emergency Fund
UNICEF

(٣٣)

UNISCO یونسکو

لە سـاڵی ١٩٤٦ دروست بووە، سـەر بەکۆمەڵـەی نەتەوەکانـە بـۆ کاروبـاری زانـستیو لێکۆلینـەوە، پـەروەردەی ئاشـتیانەو ئـارامی، مافـە مەدەنیـەکان، پەیوەندیو چالاکیە هونەریەکانو فەرهەنگیو کەلتووری دەگرێتەوە، ناوەندەکـەی لە پاریسە، بەپێی بەرنامەکانی (UN) ڕێبازی پـەروەردەی ڕۆژئاواییانـە پـەیرەو دەکا، ناوەکەشی لە کورتکراوەی

United Nations Educational Scientific and Cultural Organization = UNESCO

(٣٤)

مانگی ســـوور Red crescent

کۆمەڵێکی خێرخوازی جیهانیو نیشتیمانیە، لەنێو وڵاتانی ئیسلامی هەیە لە جیاتی (خاچی سوور) کە تایبەتە بە وڵاتانە مەسیحی، دروشمی بریتیە لە ئاڵایەکی سپیو مانگێکی سوور لە ناوەندی، ئەوەش هێمایەکی ئاینی کۆنە، بەرەسمی لە سەردەمی (سوڵتان نورخانی) عوسمانێ لەساڵی ١٣٢٦ ز هەمان ئەو دروشمە ئاڵای سوپاکەیان بووە، بەڵام دروست بوونی کۆمەڵێکی وا خێرخوازی بە هەمان دروشمی (مانگێکی سوور) لە جەنگی نێوان عوسمانلیو سربی لە ١٨٧٦ز دروست بوو، ئەرکی بەهانا هاتنی برینـدارو لێقـەوماوان بـوو، هـەتا ئەگەر ئـی دوژمنیشیان بوایـە، ئینجـا بـاوی وەرگـرت لـەناو جیهـانی ئیسـلامی، بـەپێی ڕۆژهەڵاتناس (دۆزی)و زۆر لە توێژەرەوەی تری ڕۆژئاوایی ئەو نەریتە خێرخوازیە هەمووی لە ئەزمونی ئیسلامیەوە پەڕیتەوە ئەوروپا، تا لەساڵی ١٨٦٣ز لە کۆنگرەی جنێف بە بۆنەی جەنگی قرم (خاچی سوور) دروست بوو ... لە سەردەمی نوێشدا مانگی سوور لـە سـاڵە ١٩٢٩ وەرگیرا لـە لیژنـەی جیهـانی (خاچی سوور)، زۆربـەی وڵاتـانی ئیسلامی ئەو کۆمەڵـەیان هەیـە بـۆ ڕووداوە ناکاوەکانی ناوخۆو جیهانیش .

(٣٥)

Federation فراكسيۆن

بەو كۆمەڵە خەڵكە دەووترێ لەناو كۆمەڵێكی فراوانتر كە بیروبڕواو هەڵوێستو بۆچوونەكانیان لێك نزیكە، ئێستاش هەر بەو كۆمەڵە پەرلەمانتارانی دەوترێ كە سەر بەیەك لیستن (بۆ زیاتر بروانە، پەرلەمان، حزب، لەو فەرهەنگە).

(٣٦)

Mafia مافیـــا

لە بنەچەدا مافیا ناوی كۆمەڵێكی نهێنی بوو لە (سقلیە) لە سەدەی (١٥)، بەڵام چالاكیەكانی لەدوای سەدەی (١٩) بۆ (٢٠) زیادی كرد، ئەندامیەتی لەو كۆمەڵەیە تەنها بۆ ئەوانە بوو كە توانای چەقۆ وەشاندن بوون (یان خەنجەر)و پابەندیش بوون بەو نەریتیە رێگری باج وەرگرتنو سەودای تۆڵە سەندنەوەو پارێزگاری كردنی ئەندامانیان بەو ئامرازانە، لەدوای پەرەسەندنی بەدكاریەكانیان لە سەرانسەر ناوچەكە تا ئیتالیاش، ئینجا (مۆسولینی) لە ساڵی ١٩٢٧ز بەتوندی دەستی لێوەشاندنو كۆتایی پێ هێنان، دوای ئەوەی لەگەڵ پەنابردنی كەسانێكی زۆریان بۆ ئەمەریكا لەوێش ئەو دەستەو تاقمەی مافیایان دروست كردەوە، كارو پیشەیان رێگریو قاچاغیو ... دوای بووە زاراوەیەك بە هەموو ئەو باندە شارەزایانە دەوترێ مافیا كە بازرگانیەكی نارەوا دەكەن یا قاچاغی نێودەوڵەتی دەكەن .

(٣٧)

یۆتۆپیا Eutopia

زاراوەیەکی یۆنانی کۆنە بە مانای (لە هیچ شوێنێك نیە)، واتە بوونێکی خەیاڵیە لە واقیعانیە، ئێستاش هەر ئەو مانایەی هەیە، تۆماس مور (١٤٧٨ — ١٥٣٥ز) کتێبێکی بەناوبانگی بەناوی (دورگەی یۆتۆپیا) هەبوو، تیایدا حوکومەتێك دەست بەکارە لەو دوورگە دادگەریەکی نمونەیی لێ پەیڕەو کردووە هەر بە خەیاڵ، نیتر بە هەموو ئەو تیۆرە سیاسیو مەدرەسە فەلسەفیانە وتراوە یۆتۆپیا کە نەشیابێت پیادە بکرێتو بوونی نەبووبێ یان ئەزموونێکی سەرکەوتووی نە دابێ، لەوانە (دوورگەی یۆتۆپیا)، (مدینة فاضلة) (دولة العلماء)، ... کۆمەڵگەو سیستەمی شیوعیەتیش چووە ریزی ئەو خانەیە کە پێشتر زۆربەی سیستەمەکان تری بە میسالیو یۆتۆپی وەسف دەکرد، بەڵام کۆمەڵگەی ئیسلامی جەند جارێك لە مێژوو نمونەی دروست کردووە، بۆیە لەنێو هەموو مەدرەسەکانی سەردەم لە شیوعیەتو سۆشیالیستیو لیبرال دیموکراسیو وجودیو میسالی ... تەنها سیستەمی ئیسلامە بتوانێ بە بوێرانە بڵێ من یۆتۆپی نیم .

(٣٨)

مافی چارەی خۆنووسی حق تقرير مصير
right of self determination

ئەو مافە یاساییانە لە (UN)و لە (مقاصدەکانی) — (پرانسیپەکانی نەتەوەکان) دیاری کراوە، تیایدا هاتووە هەر نەتەوەیەك دەتوانێ چارەنووسی سیاسیو نابووری تەواوی خۆی دیاری بکا، لەهەردوو مادەی (١)و (٥٥) ی (میثاق الأمم المتحدة) هاتووە، زۆر جاری تریش دوو بارە کرایتەوەو مافی بەرگری چەکداریشی داوە بە پێی مادەی(١) پەرەگراف (٣) وا هاتووە : (إنما العلاقات الودية بين الأمم على أساس المبدأ الذي يقض بالمساواة في الحقوق بين الشعوب بأن يكون لكل منها تقرير مصيرها)، هەروەها چەند جاریتر لە بریارەکانی (UN) دووپات کراوەتەوە، لە سالی ١٩٦٠ جارێکی تر بریارێکی تری (مافی چارەنووسی) درا بە ژمارە ١٥١٤ بەسەردێری : (إعلان منح الأستقلال للبلدان والشعوب المستعمرة) تیایدا هاتوە : (إن الجمعية العامة .. تعلن .. لجميع الشعوب حق في تقرير مصيرها، ولها بمقتضى هذا الحق أن تحدد بحرية مركزها السياسي، وتسعى بحرية الى تحقيق نمائها الأقتصادي والاجتماعي والثقافي).

لە بنەچەدا بەو پاساوە یاساییانە ئەو مافەی چارەنووس هاتووە: ١- پاراستنی ئاشتی٢- قەلاچۆی چەوساندنەوە ٣- پێکەوە نەژیانی چەند پێکهاتەیەك پێکەوە ٤- مافی مێژوویيان لە سەر خاکی خۆیان ٥- نەبوونی راپرسی کەپیشانی بدا بە پێکەوە ژیان قایلن ٦-ی ان پێ شێل کردنی رێکەوتنێکی نێوانیان ،..

هەروەها ئەو مافە هەر میللەتێك دەگرتەوە بەپێی ی ئەو مەرجانەی کە لە نەتەوە یەکگرتووەکان هاتووە: ١- مقەودەماتی یەك نەتەوەیان هەبێ وەك

هاوبەشی زمانو خاك ومێژوو و..٢- لە نێوان ئەو گەلە پەیوەست وئیرادەی سیاسی هەبیت ٣- لە نێوان هەموو ئەوانەو هەرێمەکەیان پەیوەستی سیاسی بە کۆمەل هەبێ .

کەواتە مافی چارەی خۆنووس کەمایەتی ناگرێتەوە،بۆیە لە نەتەوە یەکگرتووەکان مادەی (٢٧) بۆ مافی فەرهەنگیان دیاری کراوە .

گرفتی بنچینەیی بۆ مافی چارە نووس بریتیە لە :

١-پاراستنو سەلامەتی هەرێمە کە لە مادەی (١٠) لە عصبة الامەو دوایش لەفەقەرە (٤) ی مادەی (٢) هاتووە، هەردوو بنەمای (عدم التدخل)و (سیادە)ش لەوە سەرچاوە دەگرێ.

٢-گوایە دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی پشێوی

٣-موڵکیەی دەوڵەتێکە ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان ،

بۆ زیاتر بڕوانە - زاراوەی نەتەوەیی لەو فەرهەنگە — هەروەها لەبەشی فکری (مافی چارەنووس ..) وەك چەمك تۆمار کراوە .

(٣٩)

ئینتداب mandate

لە مادەی (٢٢)ی بەڵگەنامەکانی (کۆمەڵەی نەتەوەکان — عصبة الأمم)ی یەکەم لە ١٩١٩ز ئەو سیستەمە رەوایی پێ درا لەدوای جاردانی بنەمای ویلسن کە بۆ رزگاری میللەتان پەیدابوو، کرا سێ پایە، (أ-ب-جـ) بە پێی پێگەیشتووی ئەو ولاتانە، میراتی عوسمانی (سوریا، لبنان، بۆ فەرەنسا، عیراق، ئوردن، فەلەستین، بۆ بەریتانیا) لە پایەی (أ) بوون هەرچی (ب)و (جـ) بۆ هەریەکە لە ئەفریقیای سەروو ئەفریقیای خواروو دانرا کە ئاستی پێگەیشتنیان بۆ بوون بە دەوڵەت لاوازتر بووە، دەسەلاتی (دەوڵەتی منتدب) زیاتر بووە لە کاروبار هەڵسوڕانی .. ناوەڕۆکەکەی بە پوختەیی ئەوەیە ولاتانی دەسەلاتداری مەزن هەڵسێ بە پێی فەرمانی یاسای نێو دەولی یارمەتی میلەتێکی پێنەگەشتوو بدا تا داموو دەزگای دەوڵەتیان بۆ رێك دەخا، بەو نێوانەی دروستکردنی دام ودەزگای دەولەت بوون دەووترا (فترة الإنتداب)، بەلام گەلێ جار لە لایەن رەخنەگرانەوە وادەبینرا کە ئەوەش هەر جۆرێکی ترە لە داگیرکردنی ئینتیدابی‌و گۆڕینی شێوازی ئیمپریالیزمیە، بەتایبەتی کە ماوەی ئینتیدابی درێژە دەکێشێ، لەراستیدا ئنتداب گوزارش لە فەلسەفەیەکی کۆنی روژئاوایی دەکا کە ئەوان خۆیان پێ مامۆستاو خەلکی تریشیان پێ قوتابی یە، یەکەم جار جنرال سمتیس ئەوبیروکەی لەگەل بیروکەی داهینانی (عصبة الامم) جاردا، دوای بەیاسایی کراو جێ بەجێ کرا.

(٤٠)

پسولەی لـێبوردن   صكـوك غـفـران

ئەو پسولەیە بوو لەلایەن کنێسەوە دەفرۆشرا تا خەڵك لە بەهەشت وەرگیرێ، ئەو دیاردەیەش لـە چوارچێوەی ئـەو هـەموو دەسـتکاریو داهێنانـەی کنێسـە دەیکرد، لە ئاینی مەسیحی بەتایبەتی لـە سـەدەکانی ١٥و ١٦و بلاوبوونـەوەی چەندین جۆر باجو سەرانەو سزاو پاداش، دەقی پسولەکە بەعەرەبی دەینووسینەوە ئەوەیە : {ربنا یسوع یا (یا لـەو کەوانـە نـاوی کڕیارەکـە دەنوسـرێ) ویشملك باستحقاقات الأمة الكلية والقدسية وإنا بالسلطان الرسول المعطى لي أحلـك مـن جميع القصاصات والأحكام والطاملات الكنيسة التي استوتيهاء أيضاً مـن جميـع الأفراط والخطايا والذنوب التي إرتكبها مهما كانت عظيمـة و فظيعـة، ومـن كـل علقه إن كانت محفوظة لأبينا القدس البابـا الكرسـي الرسـولي، امحـو جميـع أقـذار الذنب وكل علامات الملامة التي ربما جلبتها على نفسك في هـذه الفرصـة و أرفـع القصاصات التي كنت تكترم بكا كبرتها في المطهر، وأدرك حـديثاً الى الـشركه في أسرار الكنيسة، و اقرتك شركه القديسين، أرك الثانية الى طهارة والبر اللذين كانـا لك عند محمودتيك، حتى إنه في ساعة الموت يغلق امامك الباب الذي يـدخل منـه الطاة الى محل العذاب والعقاب، ويفتح الباب الذي يؤدي الى فردوس الفرح، وإن لم تمت سيشن مستطيلة فهذه النعمة تبقـى غـير مـتغيرة حتـى تـأتي ساعتك الآخرة بأسم الأب و الإبن والروح القدس} .

مارتن لوتەر(١٤٨٢ – ١٥٤٦) یەکێ لەو زانا ئاین پەروەرانـە بـووە کـە زۆر دژی ئەو پسولەیە بووە، هەڵساوە بە چاکسازیو ڕێبـازی پرۆتـستانی لـێ هاتـە دی، لەچەند سەرچاوەیەك هاتووە دەڵێن بە ڕێگەیـەکی زۆر دانایانـە بـەریان لـەو نەریتە ئاینیە نامۆیە گرتەوە یەکەمجار یەکێ لـەو زانایانـە چـووە کنێـسـەو داوای لێکردن کە دۆزەخیان پێ بفرۆشێ (نەك بەهەشت) بە نرخێکی گـران لێـی کـڕین،

ئەنجا جاڕیان بەناو خەڵك دا وتیان چیتر (ئەو پسوولەی بەهەشت) بەو پارە گرانە مەکڕن چونکە دۆزەخمان لە کنێسە کڕیو دەرگەکەشمان داخست کەس ناچێتە دۆزەخ هەموو دەچنە بەهەشت .

کۆتایی هات بەشی یەکەم چاوەڕوانی بەشی دووەم بن

پێرست

زاراوە سیاسیەكان

مەبەستی ئەم زاراوانە لەم سەردەمەدا